

HONTI LÁSZLÓ

**Adalék az U/FU/Ug alapnyelvi $*_3m_3$ és $*C(3)m_3$ szekvenciáknak
és magyar képviselőiknek viszonyához¹**

Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric/Proto-Ugric lexemes usually reconstructed with intervocalic $*m$ lead to Hungarian reflexes containing either m or ($*m > *w >$) v , with the latter alternatively resulting in a long vowel after coalescing with the stem vowel. There is no explanation for the bifurcating Hungarian development. In another subset of the lexicon of the Proto-language, characterised by the sequence liquid (l, r), voiced interdental fricative (δ, δ') + (vowel +) m , either the first or the second consonant of the sequence disappeared or changed in Hungarian, and in a handful of words the m remained. Such sequences resulted in similar reflexes in several Uralic languages, but the three Ugric languages show almost complete uniformity in retaining or eliminating the first consonant of the sequence (with only two exceptions). The fate of these sequences is similar in some Uralic languages to that of $*j(V)m$. Finally, the present paper argues for the reconstruction of Λ and Λ' instead of δ and δ' for Uralic and Finno-Ugric, based on evidence enumerated in the paper Phonological and semantic correspondences in Uralic etymological research (pp 43–60).

Keywords: Proto-Uralic, Proto-Finno-Ugric, etymology, reconstruction, historical phonology.

0. Bevezetés

Kb. másfél éve jelent meg a magyar nyelv törökségi jövevényszavairól írott gigantikus „Róna-Tas – Berta 2011a, 2011b” mű. Nagyrészt Róna-Tas András munkája a hangtörténeti fejtegetések sokasága. Láthatóan kellőképpen tájékozott mind az uráli, mind a magyar hangtörténetben, ezért is érdekfeszítő olvasmány e munka. Természetesen lehetetlen volt a megjelenés óta eltelt igen rövid idő alatt

¹ A mássalhangzó-kapcsolatokban a $C = l, l', \delta, \delta', r, j$. Több alkalommal is foglalkoztam azzal, hogy a $*\delta$ és a $*\delta'$ mássalhangzóknak az uráli és a finnugor alapnyelvre való rekonstruálása fonematikusan és hangtörténetileg aligha indokolható, helyette a (néhány szibériai nyelvekben, egyebek közt az osztjákban is meglévő) $*\Lambda$ -t és $*\Lambda'$ -t javaslom (Honti 1992, 2001: 243, 2004). Az egyszerűség kedvéért most megtartom a hagyományos jelölést, tehát: $*\delta$ -t és $*\delta'$ -t írok. E dolgozatom tárgyát elsődlegesen azok a szekvenciák szolgáltatják, amelyekben a C likvida helyett áll, a j elemű szekvenciákat csak a hangtörténeti párhuzam miatt vettem fel anyagomba.

minden okfejtéssel alaposan megismerkednem. Némely etimológiai megjegyzése, érvelése mégis arra készítetett, hogy megvizsgáljak pár olyan hagyományos nézetet, amelyek Róna-Tasból ellenkezést váltottak ki. Most ezek közül egyről adok számot.

Az U/FU/Ug intervokális **-m*-ről Róna-Tas így nyilatkozik: „In intervocalic position it has a) been preserved as /m/ in 9 cases (9 PFUgr), or b) became through /w/ > /v/ in 10 cases” (Róna-Tas – Berta 2011b: 1020).

Az U/FU/Ug mássalhangzó-kapcsolatban lévő **-m*-ről pedig ezt írja: „In clusters with consonants before /m/ the /m/ a) is preserved in 4 cases (all PFUgr), or b) became /v/ in 1 case (PFUgr)... In 1 case we find /mw/ in H...” (Róna-Tas – Berta 2011b: 1022).

Az általam vizsgálandó mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok:

1. U/FU/Ug **m* (ezek közül csak a magyar tagúakat gyűjtöttem ki)
2. U/FU/Ug **lm*
3. U/FU/Ug **l3m*
4. U/FU/Ug **l'm*
5. U/FU/Ug **δm*
6. U/FU/Ug **δ3m*
7. U/FU/Ug **δ'm*
8. U/FU/Ug **δ'm* vagy **δ'3m*
9. U/FU/Ug **rm*
10. U/FU/Ug **r3m*
11. U/FU/Ug **jm*

Valamikor Wichmann megvizsgálta ezek közül az **lm* és az **l'm* kapcsolatoknak a finnugor nyelvekbeli képviselőit lényegesen kisebb anyagon, eredménye megbízható ugyan, de természetesen nem teljes: „Die Vertretung der fraglichen Konsonantenverbindungen ist in den angeführten Belegen also hauptsächlich die folgende:

	wotj.	syrj.	ostj.	wog.	ung.	lp.	fi.	mord.	tscher.
<i>*-lm</i>	-nm-	-nm-	-Λm-	-lm-	-lv-	-lm-	-lm-	-l'm-	-lm-
	~ -m-	~ -m-	~ -m-	~ -m-	~ -m-	(-lbm-)			~ -m-
						~ -lm-			
<i>*-l'm-</i>	-l'm-,	-i'm-,	[-i'm-]	[-l'm-]	-m-		-lm-		
	-ńm-	-m-					~ -m-		
	~ -i'm-								

” (Wichmann 1915: 43). E hangkapcsolatok képviselőit a mára már elavult fokváltakozási elmélet eredményeként értelmezte (i. m. 44), de az általa közölt képviselők ennek ellenére helyesen lettek megállapítva, noha nem teljesek. Nyilván ennek a tanulmánynak az alapján ismertette Collinder (1960: 143–144) e hangkapcsolatok sorsát.

1. Az (U, FU, Ug, FP, FW) etimológiai adattár

Példaanyagomban megőrzöm az UEW eljárását, tehát a biztos rekonstrukciókat és alapnyelvi minősítésüket félkövérrel írom, de a könnyebb áttekinthetőség végett az egyes szócikkek magyar tagját is mindenkor így emelem ki. Rendszerint csak az alapalak jelentését adom meg helykímélés végett.

1. $*m$

A magyarban a szó belseji $*-m$ -nek kettős képviselője van:

- ↗ (a) ($*w >$) v
 (1) $*-m-$
 ↘ (b) m

A következő magyar szavak tartoznak ide (a teljesség kedvéért közlöm azon etimológiai szócsaládokat is, amelyeknek nincs magyar tagjuk, valamint az etimológiákkal és a képviselőekkel kapcsolatos utóbbi állásfoglalásokat):

(1a) ($*w >$) v

1. Ug $*jom_3$ ($*jam_3$) 'gut' > osztj. *jěm*, vog. *joməs*, **ma. jó** ~ **jav-** (UEW 2: 850).
2. Ug $*ki(m_3)$, $*kü(m_3)$ 'das Äußere' > osztj. *küm*, vog. *kün*, *kon*, **ma. ki**, **óma. kiv-é** (UEW 2: 857).
3. U $*oma$ 'alt, vorig, vorherig' > lp. *oames -bmas-*, mord. *umok*, cser. *üma*, **ma. ó**, **av-as**, mot. *omo*, kar. *umuñ*, tajgi *umo*, a magyar szót l. $*soŋk_3$ ($*soŋ_3$) 'alt...' FU alatt is (UEW 1: 337–338).
4. U $*kum_3$ 'dünner Schnee' > votj. *kīm*, **ma. hó** ~ **hav-**, jur. *χaw*², kam. *kamo* (UEW 1: 204).
FU $*kumi$ > FP $*kumi$, Ug $*kūmĩ$ (Sammallahti 1988: 544).
5. FU $*leme$ ($*lēme$) 'Saft, Suppe' > fi. *liemi*, é. *leem*, lp. *liebma*, mord. *l'em*, cser. *lem*, votj. *lijm*, zürj. *l'em*, vog. *lām*, *lām*, **ma. lé** ~ **lev-** (UEW 1: 245).
FU $*leemi$ > FP $*leemi$ ~ Ug $*lāmĩ$ (Sammallahti 1988: 545).
6. U $*nime$ 'Name' > fi. *nimi*, é. *nimi*, lp. *nāmmā*, mord. *l'em*, cser. *lām*, votj. *ńim*, zürj. *ńim*, osztj. *nem*, vog. *nām*, *nam*, **ma. név** ~ **nev-**, jur. *ńum*², jeny. *ńi*², tvg. *ńim*, szkp. *nim*, kam. *nim*, koib. *nim*, mot. *numme-de* (UEW 1: 305).
U $*nimi$ > Sam $*nim$ ~ FP $*nimi$ (Janhunen 1981: 234).
U $*nimi$ > Sam $*num$ ~ FU $*nimi$ > FP $*nimi$ ~ Ug $*nīmĩ$ (Sammallahti 1988: 545).
7. U $*ńoma(-l_3)$ 'Hase' > lp. *njoammel*, mord. *numolo*, zürj. *ńima•l*, **ma. nyúl**, jur. *ńāwa*, jeny. *ńāba*, tvg. *ńomu*, szkp. *njoma*, *njoo* (UEW 1: 322).
U $*ńoxmā$ > Sam $*ńāđmā$ ~ FP $*ńoma-$ (Janhunen 1981: 242).
U $*ńomā$ > Sam. $*ńāmā$ ~ FU $*ńomālā$ > FP $*ńomala$ ~ Ug $*ńāmala$ (Sammallahti 1988: 539).

8. Ug **pimz* 'Gras' > osztj. *pam*, vog. *pum*, **ma.** *fű* ~ *fűv-* (UEW 2: 879).
9. FU **wɜmɜ* 'Zauberwort' > ?zürj. *vomiž*, ?**ma.** *im-ád*; a zürjén vokális miatt bizonytalan (UEW 1: 589).
10. Ug **ɜmɜ-* 'warten, hüten' > ?vog. *ūmatšl-*, ?**ma.** *óv*, **óma.** *ó*; azért bizonytalan, mert csak egy vogul nyelvjárás ismeri a szót (UEW 2: 901; de vö. Róna-Tas – Berta 2011b: 1233); alternatív etimológiai magyarázata: **FU** **šoma* vagy **šōma* 'защита; защищать' > fi. *huoma* 'oltalom, gondviselés', *huomaa-* 'észrevesz, észlel' ~ **ma.** *óv* (Rešetnikov 2011: 110–111). – A finn szócsaládot Koivulehto (1976: 248) germán jövevénynek minősítette, amit a finnségi nyelvek régi germán elemeit tárgyaló szótár szerzői gárdája (Kylstra et al. 1991: 123–125) kifogástalanként fogadott el, a háromkötetes finn etimológiai szótár viszont óvatosan nyugtázta ezt: „on ehdotettu germ alkuperä” [„germán eredetet javasoltak”] (SSA 1: 186). Häkkinen (2007: 220–221) jelentéstani okok miatt nyilatkozott róla óvatosan. Alternative mindkét magyarázat (?vog. *ūmatšl-* 'warten, erwarten' ~ ?**ma.** *óv*, **óma.** *ó* és fi. *huoma* 'oltalom, gondviselés', *huomaa-* 'észrevesz, észlel' ~ **ma.** *óv*) szóba jöhet, a jelen téma szempontjából nincs jelentősége, melyik a jó vagy a jobb, hiszen mindkét esetben FU/Ug **m* > **ma.** (**w* >) > *v* ≈ *š* változással számolhatunk.

(1b) *m*

11. U **emä* 'Mutter, Weib' > fi. *emä*, é. *ema*, lp. **æbme*, **ma.** *em-e*, jur. *ñébe*, *ñéme*, jeny. *ã*, tvg. *ñame*, szkp. *ämä*, *äwä*, kojb. *uma-da*, mot. *ima-m*, tajgi *emme*, *ima-m* (UEW 1: 74), tvg. *ñemi* 'ema; anya' (EES 61); az SSA (1: 104) és az EES (60–61) ezzel megegyező adatokat közöl.
U **ämä*/**emä* > Sam. **emä* ~ FP **emä* (Janhunen 1981: 257).
U **emä* > Sam. **emä* ~ FU **emä* > FP **emä* ~ Ug **emä* (Sammallahti 1988: 536).
12. U **ime-* 'saugen' > fi. *ime-*, é. *ime-*, osztj. *em-*, **ma.** *em-ik*, jur. *ñimñe-*, *ñamñä-*, tvg. *ñimiri-*, szkp. *ñem-*, kam. *ñimēr-*, *emēr-*, ?mot. *нюмнйямъ*, ?tajgi *nímu* (UEW 1: 82); a finnségi etimológiai szótárak ettől némileg eltérő adatsort közölnek: lp. *ñjâmmât*, zürj. *ñimavni*, a mot. *адат нем szerepel* (SKES 1: 107), a lp. *ñjâmmât*, zürj. *ñimavni* és a mot. *нюмнйямъ* nem szerepel, az SSA (1: 226) megjegyzi, hogy a lapp és a zürjén szót *ñ-* hangja miatt zárja ki innen az UEW, az EES (92) e kettőt kérdőjellel említi meg.
U **imi*-(?/**ñimi*-) > Sam. **ñim-* ~ FP **imi-* (Janhunen 1981: 256), a lp. és a zürj. *ñ-* miatt engedi meg a ?**ñimi-* alapalakot.
U **imi-* > Sam. **ñim-* ~ FU **imi-* > FP **imi-* ~ Ug **imĩ-* (Sammallahti 1988: 536).
Nekem úgy tűnik, indokolt a Janhunen-féle kettős rekonstruktum, nem nagyon valószínű ugyanis, hogy egymástól távoli rokonságban álló nyelvek

azonos mássalhangzóval kezdődő olyan szavakat hoztak volna létre, amelyek egyéb tekintetben kifogástalanul megfelelni látszanak a többi rokon nyelv szavának. De ha mégis ez történt volna, az U **ime-* 'saugen' lapp, zürjén és motor folytatójának kellett bővülnie a másodlagos szókezdő mássalhangzóval.

13. U **jom3-* 'gehen, sich auf den Weg machen' > vog. *jām-*, ?ma. *in-dul*, jur. *jām-*; a magyar szó csak akkor tartozik ide, ha **m > n* változás történt benne a *d* előtt (UEW 1: 100). Az a benyomásom, hogy az UEW-ben a magyar szónak e szócsaládhoz való kapcsolásának feltétele valóban fennállt, ezért feleslegesnek vélem a magyar adat előtti kérdőjelet.
14. U **kama* 'Schale' > fi. *kamara*, é. *kamar*, cser. *kom*, votj. *kem*, *kumel'*, zürj. *komel'*, ?vog. *-kamtul*, ma. *hām-lik*, jur. *šāw*, *šem*, tvg. *kamu*, szkp. *qām*, kam. *kām* (UEW 1: 121–122); a SKES (1: 293–394) kérdőjellel kapcsolja a finnségi adatokat a nem finnségiekhez; az SSA (1: 293–294) és az EES (124) ugyanígy jár el.
FU **kāmā* > FP **kama* ~ Ug **kāma-* (Sammallahti 1988: 545).
15. ?U, FU **kāmū* 'hart, fest' > ?fi. *kāmā*, mord. *keme*, ma. *kem-ény*, ?szkp. *qōm*, ?kam. *komdā-* (UEW 1: 137); fi. *kāmā*, ehhez hasonló szavakat sorol fel az SSA (1: 472), de szerinte a finn szónak nem megfelelői a mord. *keme*, *kemā* és a ma. *kemény*.
FU **kāmā* > FP **kāmā* ~ Ug **kāmā-* (Sammallahti 1988: 545).
16. U **kuma* 'gebeugte, umgestürzte Lage' > fi. *kumo*, é. *kummo*, lp. *gomo*, mord. *koma-*, cser. *kômâk*, votj. *kimes*, zürj. *kīm*: *šin-kīm*, *kīmes*, *kīm-*, osztj. *komtaγ*, vog. *χam-*, *χom-*, ma. *hom-lok*, ?*hom-orú*, ?[jur. *χawā-*, ?jeny. *kaʔaða*, ?tvg. *kamāgu*], szkp. *qamt*, ?kam. *kamaʔ* (UEW 1: 201–202). „Zu dem von mehreren Forschern irrthümlich hierher gestellten finn. *kulma* 'Winkel': *sil-mä-* od. *otsa-kulma* 'Schlafbein' und seine Familie... s. **kul'ma* 'Stelle über od. neben den Augen...' FU. [Bekezdés] Einige Forscher... rechnen in den permischen Wörtern für 'Stirn' mit der Konsonantenverbindung *lm* bzw. *l'm* und vergleichen die Wörter ebenfalls mit finn. *kulma* und seinen Verwandten. Da die permischen Wörter die regelmäßigen Fortsetzungen der angenommenen Lautverbindungen nicht enthalten, ist diese Ansicht unwahrscheinlich" (UEW 1: 202). Az SSA (1: 435–436) kérdőjellel vontja ide a ma. *homlok* szót; az EES (191) idekapcsolta a mot. *kamaga* 'puunott, kaldale, uhutud puu; tönk, hordalékfa' szót, de a kamasz adatot nem említi. – A ma. *homorú* alternatív etimológiai magyarázatát l. itt a 18. számú (FU **k8m3* 'Höhlung, hohl') szócikkben.
U **kumā* > Sam **kômâ-* ~ FP **kuma-* (Janhunen 1981: 226).
U **kumā* > Sam **kômθ-* ~ FU **kumā* > FP **kuma-* ~ Ug **kūma-* (Sammallahti 1988: 537).

17. FU **kum3* 'Wolke' > ?fi. *kumuri*, mord. *kovol*, zürj. *kimer*, vog. *χomχatas*, ma. *hom-ály* 'Finsternis' (UEW 1: 204).
FU **kumålâ* > FP **kuma-* ~ Ug **küma-* (Sammallahti 1988: 544).
18. FU **k₈m3* 'Höhlung, hohl' > ?fi. *komi*, *komo*, *komero*, ?lp. *goabmâ -m-*, ?cser. *kom*, ?osztj. *kõm*, ?ma. *hom-orú* (UEW 1: 227); az UEW bizonytalan-nak tekinti az egész szócsaládot, alighanem indokoltan. – A ma. *homorú* al-ternatív etimológiai magyarázatát l. itt a 16. számú (U **kuma* 'gebeugte, umgestürzte Lage') szócikkben. Az SSA (1: 394) deskriptív jellegűnek minősíti a finnségi szavakat és finn jövevénynek a lp. *goabmâ-t*, tehát az állás-pontja voltaképpen megegyezik az UEW-ével.
19. Ug **k₈m3* 'Bülte' > ?[osztj. *χõmas*, vog. *χãmés*], ?ma. *han-t*; csak akkor jó az egyeztetés, ha a magyar *n* korábbi **m*-ből keletkezett a *t* asszimiláló hatá-sára (UEW 2: 860). Szerintem igen valószínű, hogy a három szónak közös őse volt, hiszen minden szempontból jól illenek egymáshoz, és az **m* > ma. *n* fejleményre adott magyarázat megnyugtatónak tűnik, ezért b i z t o s n a k t e k i n t e m a z e g y e z t e t é s t.
20. FP, ?FU **lume* 'Schnee' > fi. *lumi*, é. *lumi*, ?lp. *lobma*, mord. *lov*, *loŋ*, cser. *lõm*, votj. *lĩmj*, zürj. *lĩm*, ?ma. *lom* (UEW 1: 253–254). A magyar szónak az idevonhatósága szemantikai okok miatt eléggé kérdéses, bár éppenséggel nem lehetetlen.
U **lumĩ* > Sam **jom-* ~ FP **lumi* (Janhunen 1981: 231).
U **lumĩ*, Sam **jom-* ~ FU **lumi* > Ug **lũmĩ* (Sammallahti 1988: 538).
A zürjénben van e szónak *j*-vel bővült másodlagos tőalakja is (vö. Csúcs 2005: 133), nyilván analógiás változásról van szó.
21. FU **šom3* 'Hunger, Durst' > votj. *šumem*, zürj. *šimal-*, ma. *šom-jú* (UEW 1: 485).
FU **šomâ/i-* > FP **šoma-* ~ Ug **somĩ-* (Sammallahti 1988: 549); még a kö-vetkező szavakat vonta ide: mord. *šumordo-*, votj. *šuma/z-*, ma. *šomorú*, *šomjas*, vagyis összevonta egy családba a 20. és a 21. szócikkeket. A mord. *šumordo-* és a ma. *šomorú* az UEW (1: 485) szerint azonban a FU **šom3-r3* 'Kummer, Trauer; ?traurig sein' (itt a 22. számú szócikk) kérdőjeles leszármazottai.
22. FU **šom3-r3* 'Kummer, Trauer; ?traurig sein' > ?mord. *šumord'e-* ~ ?ma. *šom-orú* (UEW 1: 485).
FU **šomâ/i-* > FP **šoma-* ~ Ug **somĩ-* (Sammallahti 1988: 549); amint em-lítettem, még a következő szavakat vonta ide: mord. *šumordo-*, votj. *šuma/z-*, ma. *šomorú*, *šomjas*, vagyis összevonta egy családba a 21. és a 22. szócik-keket. Sammallahti eljárását jelentéstanilag indokolatlannak látom, tehát szerintem két szócikkben kell szerepelniük a 21. és a 22. adatsor tagjainak.
23. FU **tem3* 'voll; stopfen, füllen' > cser. *temə*, *teme*, ma. *tõm*, *tem-et* (UEW 1: 520, még vö. Bárczi 1958: 113–114).

2. $*lm$

A magyarban az $*lm$ -nek négyes képviselője van:

- \nearrow (a) m
 (2) $*lm \rightarrow$ (b) $(*lw >) lv \sim l\bar{v}$
 \searrow (c) $(Ug *lm \gtrsim *rm >) r\mathfrak{m}$
 \searrow (d) $l\mathfrak{m}$

(2a) m

24. FU $*\mathfrak{colme}$ 'Knoten, Bündel; binden' > fi. *solmu*, é. *sōlm*, lp. *čuol'bmā*, mord. *šulmo*, *šulma*, **ma. csom**-ó (UEW 1: 38); a magyar -ó (< $*-m3/*-p3/*-\eta\mathfrak{z}$) képző; az SSA (3: 196–197) és az EES (494) ugyanezen megfelelőket sorolja fel.

FU $*\mathfrak{solmi}$ > FP $*\mathfrak{solmi} \sim Ug *somĩ$ (Sammallahti 1988: 549).

25. U $*\mathfrak{šilmä}$ 'Auge' > fi. *silmä*, é. *silm*, lp. *čâl'bme*, mord. *šel'me*, cser. *sənzä*, votj. *šin* (*šinm-*), *ših* (*šihm-*), zürj. *šin* (*šinm-*), osztj. *sem*, vog. *sam*, **ma. szem**, jur. *sew*, *häem*, jeny. *sei*, tvg. *šäimə*, szkp. *saj*, kam. *sima*, kojb. *sima*, mot. *sima*, kar. *sjimi-dä*, tajgi *schime-dä* (UEW 1: 479); az SSA (3: 181) és az EES (473) adattára megegyezik az UEW-ével; a permiben $*lm >$ zürjén *jm*, *jim*, votják *ím*, *í* változás történt (vö. Bárczi 1958: 113–114, 115).

U $*\mathfrak{šilmä}$ > Sam $*s\mathfrak{ä}m\bar{ä} \sim FP *šilmä$ (Janhunen 191: 225).

U $*\mathfrak{šilmä}$ > Sam $*s\mathfrak{ejm}\bar{ä} \sim FP *šilmä \sim Ug *šimä$ (Sammallahti 1988: 540).

Még vö. Csúcs 2005: 137, 150.

(2b) $(*lw >) lv \sim l\bar{v}$

26. FU $*\mathfrak{nälmä}$ 'Zunge' > lp. *njal'bme*, cser. *jälma*, osztj. *ňäləm*, vog. *ňěləm*, **ma. nyelv** (UEW 1: 313–314); van magyar *nyelő* is: *nièlo* (BécsiK 283, TESz 2: 1041). A finnnségi etimológiai szótárak szerint a fi. *nälvä* 'lima; Schleim', *nälvä* 'syöä haluttomasti; kellestlenül eszik', ink. *nälvä* 'nälviä, ivata; csi-peget, csipkelődik', lüd *ňälme* 'home vedenpinnalla; Schimmel im Wasser', vep. *ňälmotada* 'mutustella; majszol', é. nyj. *nälv* (gen. *nälva*) 'lima; Schleim' finnnségi szavaknak közük lehet a **ma. nyelv** szócsaládjához; jelentés szempontjából ezekhez közeleiek a *niellä* 'nyel', *nuolla* 'nyal' és a *nolki* 'lima, kuola; Schleim, Geifer' (SSA 2: 251); észt *nälpama* 'limpsama; nyal', talán ugyanazon finnnségi vagy finnugor tő származéka, amely a nyj. *nälv* 'ila; nyálka' szó, és amelynek a megfelelői: fi. nyj. *nälvä* 'lima; nyálka', ink. *nälvä* 'pilgata, mõnitada; gúnýol, nevetségessé tesz', lüd *ňälme* 'hallitus vee-pinnal; lepedék a víz felszínén', vep. *ňälm'otada*, *ňälmotada* 'närida, mäluda; harap, rág', ezek esetleg összevethetők az UEW szavaival (EES 327). A finnnségi etimológiai szótárak említette egyéb etimológiai kapcsolatok ép-

penséggel lehetségesek, ha ezek esetleg helyesek, akkor a *nyelv* szó finnugor alapnyelvi előzménye **-m3* képzős derivátum volt.

FU **ñelmä* 'mouth' > FP **ñälmä* ~ Ug **ñelmä* (Sammallahti 1988: 546).

(2c) (Ug **lm* \gtrsim **rm* > magyar) *r3m*

27. FU **kolme* (**kulme*) 'drei' > fi. *kolme*, é. *kolm*, lp. *gol'bmâ*, mord. *kolmo*, cser. *kôm*, votj. *kwiń* (*kwińm-*), zürj. *kujim*, *kvim*, osztj. *χoləm*, vog. *χūrəm*, **ma.** *három* (UEW 1: 174); az SSA (1: 391–392) és az EES (173) azonos adattárat közöl. FU **kolme* (**kulme*) > Ug **k3l3m3* \gtrsim Ug **k3r3m3* (H. L.).
FU **kolmi* > FP **kolmi* ~ Ug **ku/ä/ālm/rmĩ* (Sammallahti 1988: 543).

(2d) *l3m*

28. Ug **w3lm3* 'Blei' > ?vog. *wōləm*, **ma.** *ólom* 'Blei' (UEW 2: 899); csak e két nyelv ismeri, azért kérdőjeles; szerintem viszont biztosnak tekinthető ez az egyeztetés // FU **woln3* > cser. *wulnâ*, osztj. *olnâ*, **ma.** *ón* 'Zinn', kérdőjellel a **ma.** *ólom* is meg van említve (UEW 1: 581); e szó idekapcsolása szerintem viszont téves amiatt, hogy nem lehet okát adni az **n* eltűnésének és az *m* megjelenésének.

(2e) **lm*

Nincs magyar képviselő.

29. FU **ilma* 'Himmel, Wetter; Gott' > fi. *ilma*, é. *ilm*, lp. *âl'bme*, votj. *in* (*inm-*), *iń* (*ińm-*), zürj. *jen* (*jenm-*), osztj. *iləm*, vog. *jēləm*, *ēləm* (UEW 1: 81); az SSA (1: 224) és az EES (91) adattára megegyezik ezzel.
FU **ilmā* > FP **ilma* ~ Ug **jilma* (Sammallahti 1988: 541).
Még vö. Csúcs 2005: 137, 150.
30. FP **julma* 'stark, kräftig' > fi. ?*julma*, ?lp. *jul'bme*, ?[votj. *jun* (*junm-*), zürj. *jon* (*jonmēd-*)] (UEW 2: 638); fi. *julma*, ??[votj. *jun*, zürj. *jon*]; az é. *julm* és a lp. *jul'bme* finn jövevényszók (SSA 1: 246), az é. *julm* finn jövevényszó (EES 100).
Még vö. Csúcs 2005: 137.
31. U **kalma* 'Leiche; Grab' > fi. *kalma*, é. *kalm*, ?lp. *guolmâs -l'bm-*, mord. *kalmo*, *kalma*, jur. *χāl'ńer*, jeny. *kámeđo*, kam. *kolmā*, a finn szó a magánhangzó miatt nem függhet össze a fi. *kuole-* igével (UEW 1: 119–120); az SSA (1: 288) és az EES (123) csak kérdőjellel kapcsolja ide a szamojéd szavakat, valamint némelyek a finnségi szók germán eredetét is valószínűnek tartják (SSA, EES), de az is lehet, hogy az U **kola-* 'sterben' (UEW 1: 173) származékairól van szó (így az EES).

32. FP $*kelmä$ 'Haut, Häutchen' > ?[fi. *kelme*, é. *kelme*], ?zürj. *keń*, *kiń*, „Der Stamm im Syrj. ist *keń*-, *kiń*-. Die Zusammenstellung ist nur dann akzeptabel, wenn der syrj. Stamm früher $*keńm$ -, $*kińm$ - (< $*nm$ < $*lm$) war. Der Schwund von m und die Mouillierung von n lassen sich möglicherweise durch den Einfluß von *kiń*, *keń*: *bi-keń* 'Funke' erklären, das eine ähnliche Lautform hat" (UEW 2: 657). Az SSA (1: 341) és az EES (143) adattára megegyezik ezzel, ill. az SSA a zürjén adat előzményeként kérdőjellel $*keńmj$ alakkal számol.
33. FP $*kilmä$ (*külmä*) 'kalt' > fi. *kylmä*, é. *külm*, lp. *gālmās -l'bm*-, mord. *kel'me*, cser. *kəlmə*, votj. *kōn* (*kōnm*-), *kijnmī*-, zürj. *kijn*, *kijnmī*- (UEW 2: 663); az SSA (1: 431) és az EES (213) adattára azonos ezzel. FP $*kilmä$ (Sammallahti 1988: 552). Még vö. Csúcs 2005: 137, 150.
34. FP $*śolma$ 'Tal, Vertiefung' > ?[fi. *salmi*, é. *salm*, lp. *čoaľbme*], ?[votj. *śum*, zürj. *śon*] (UEW 2: 775); az SSA (3: 148) csak a finnségi és a lapp szót említi, az EES (458) szerint csak finnségi szó.

3. $*l3m$

A magyarban az $*l3m$ -nek kettős képviselője van:

- ↗ (a) $l3m$
 (3) $*l3m$
 ↘ (b) ($*l3w$) $lv \sim l3 \sim l$

(3a) $l3m$

35. Ug $*ala-ma$ ($*al3-m3$) 'Einlage im Schuh (aus Heu)' > osztj. *ilaəm*, **ma.** *alom* (UEW 2: 831), talán az **U** *ala* 'Raum unter etwas' származéka (UEW 1: 6), ez utóbbit l. még: U $*ilā$ > Sam. $*ilā \sim$ FP $*ala$ (Janhunen 1981: 227, 273), U $*ilā$ > Sam. $*ilā \sim$ FU $*ilā$ > FP $*ēla \sim$ Ug *ila* (Sammallahti 1988: 536). A Csúcs – Molnár (2009: 32–33) helyes megjegyzése szerint az alternatív alakban egyértelműen veláris magánhangzónak kell lennie, tehát: $*al3-m3$, de ez persze irreleváns a jelen téma szempontjából.

(3b) ($*l3w$) $lv \sim l3 \sim l$

36. Ug. $*äl3$ ($*ül(3)-m3$) 'andere Seite' > osztj. *äləm*, vog. *äləm*, **ma.** *elv*, *elü*, *el*; a magyar *el* változat elvesztette az $*m$ folytatóját.

Nincs magyar képvislet.

37. FW **čil3-m3* 'Eckzahn (von Raubtieren)' > lp. *čálam*, mord. *čil'em-*, *šel'än-* (UEW 2: 613–614).

4. **l'm*

Nincs magyar képvislet.

38. FU **kul'ma* 'Stelle über od. neben den Augen' > fi. *kulma*, é. *kulm*, ?lp. *gul'bme*, osztj. *kuľəm* (UEW 1: 201); az SSA (1: 431) és az EES (190) a lapp szó nélkül közli a rokon nyelvi adatokat; E. Itkonen (1954: 167, 300) szerint a fi. *kulma* megfelelője a zürj. *kjm*: *šin-kjm* ~ *kjmes*, *kjmis*; Lytkin (1957: 77) a zürj. *kun*: *kun-va* 'щѣлок; mosólúg' szót egyeztette a finn szóval, de a zürjén etimológiai szótárban már nem szerepel; a KESK (151) a következő szavakat is idevonja: zürj. *kjmes* 'лоб, чело', votj. *kjmes* 'ua.' < ősspermi **kjmes* 'ua.', a zürj. tő: *kjm*: *šin-kjm* 'бровь' ~ ma. *hom-lok*; a votj. *kjmes* és a zürj. *kjm*: *šin-kjm* ~ *kjmes*, *kjmis* szókat l. az U **kuma* 'gebeugte, umgestürzte Lage' (l. itt a 16. szócikk) alatt.

FP **kulma* > fi. *kulma* ~ votj. *kymes* ~ zürj. *kym* (Sammallahti 1988: 552).

39. FP **pel'me* (**peľ'me*) 'Schmutz' > ?fi. *pelme*, *pel'mua-*, ?[votj. *peń-*, (*peńm-*), *peńmal-*, ?zürj. *pejīm*, *pò•im*], onomatopoetikus, nyilván ezért bizonytalan (UEW 2: 728); az SSA (2: 333–334) deskriptívnek is minősíti a finnségi (azaz a finn és a karjalai) szavakat, távolabbi rokon nyelvi megfelelőket nem említ.

Még vö. Csúcs 2005: 142; Csúcs most valószínűbbnek véli a **peľ'me* alapalakot, „mivel a depalatalizáció a finnben mindig megtörtént, míg a palatalizáció a permiben szórványos, és inkább *i* mellett következett be” (levélbeli közlés).

40. U **pil'me* 'dunkel; dunkel werden' > fi. *pimeä*, é. *pime*, votj. *peľmīt*, *peńmīt*, *pejmīt*, zürj. *pemīd*, jur. *päewd'e*, *päemće*, *pewā-*, jeny. *fei*, tvg. *faemei*? (UEW 1: 381–382); az SSA (2: 367) adattára azonos ezzel; az EES (370–371) idevonta a tavgi *χoiməgə* 'pimedus; sötétség' szót is – okkal.

U **pilmi-* 'olla pimeä' > Sam. **pəj̄mō* ~ FP **pilmi-* (Janhunen 1981: 237).

U **pilmitä* > Sam. **pəmətā* ~ FU **pilmitä* > FP **pilmitä* (Sammallahti 1988: 539).

Még vö. Csúcs 2005: 142, 150.

5. $*\delta m$

(nincs magyar képviselő)

41. FU, ?U $*\delta m$ 'Niere' [az UEW-ben: FU, ?U $*\delta m$] > lp. *tšir'mie*, osztj. *simä*, ?[jur. *süjik*, kam. *sujəŋ*]; „Im ostj. Wort ist δ der ursprünglichen Konsonantenverbindung $*\delta m$ geschwunden. Vgl. ostj. *sēm* 'Herz' ~ finn. *sydän* (s. $*\delta m$), $*\delta m$ 'Herz' U)'' 'Niere' (UEW 1: 472–473). A $*\delta$ helyett $*\delta$ -nek kell lennie a rekonstrukción, amint az UEW 1: 473. oldalán lévő magyarázatból kiderül!!!

6. $*\delta m$ A magyarban a $*\delta m$ -nek hármas képviselője van:

- ↗ (a) $l m$
 (7) $*\delta m \rightarrow$ (b) $(*w >) v \sim \bar{v}$
 ↘ (c) $(*l w >) l \bar{v}$

(6a) $l m$

42. FU $*\delta m$ 'Schlaf; Traum' > mord. *udomo*, cser. *om*, *omo*, votj. *um* (*umm*-), *um* (*unm*-), zürj. *on* (*onm*-), osztj. *aləm*, *uləm*, vog. *üləm*, **ma.** *álom* (UEW 1: 335), a FU $*\delta m$ 'schlafen' (UEW 1: 335) származéka. Az Ug alapalak $*\delta m$ lehetett (H. L.).
 FU $*\delta m$ > FP $*alma$ ~ Ug $*alma$ (Sammallahti 1988: 542).
 Még vö. Csúcs 2005: 137.

(6b) $(*w >) v \sim \bar{v}$

43. U $*\delta m$ ($*\delta m$) 'Herz' > fi. *sydän* (*sydäme*-), é. *süda*, lp. *čādā*, mord. *šed'ej*, *šed'en*, *šedi*, cser. *šüm*, votj. *šulem*, zürj. *šelem*, osztj. *sēm*, vog. *šäm*, **ma.** *szív*, R *szív*, jur. *šej*, jeny. *seo*, *šeijo*, tavgi *ša*, *šoa*, szk. *šiče*, *šid'*, kam. *ši*, koib. *sei*, mot. *keje-m*, kar. *zei-ge*, taigi *kei-m* (UEW 1: 477; még l. TESz 3: 769); lp. *čg'dě* (gen. *čg'dđam*, SSA 3: 228); az SSA (3: 228) és az EES (501) is ilyen adatokat sorol föl; a fi. *sydän* szó ragozási tövében *-mm-* van *m* van helyett: pl. *sydämen* (genitivus) = *sydämmen*, hasonló, bár nem a második és a harmadik szótag közti, hanem az első és a második szótag közti nyúlásra van pár példa: fi. *amme* (< FU $*ama$ - 'schöpfen', UEW 1: 7), *tammi* (< FW, FP $*toma$ 'Eiche', UEW 2: 798), *kämmen* (< FU $*kame$ -(*ne*) 'die flache Hand', UEW 1: 137), de vö. (44) *ydin* 'Mark' ~ *ytimen* (genitivus).

U **šādä-/šüdä-* > Sam. **sejō* ~ FP **šüdām(i)*, a **d* vagy **d'* eltűnése az Ugban nem normális (Janhunen 1981: 258–259).

FU **šüdāmi/*šēdmi* > FP **šüdāmi* ~ Ug **šīmī* (Sammallahti 1988: 549).

(6c) (**l₃w* >) *l₃*

44. FU **wiδ₃(-m₃)* 'Knochenmark, Gehirn' > fi. *yty, ydin* (*ytime-*), é. *üti* (*üdi-*), lp. *âdâ* (*-dâdām-*), mord. *ud'em*, cser. *wim*, votj. *vijim, vim*, zürj. *vem*, osztj. *weləm*, vog. *wäləm, wāləm*, **ma.** *velō* (UEW 1: 572); az SSA (3: 188) és az EES (635) is ilyen adatokat sorol föl.

FU **wü/ädi/āmi* > FP **vüdimi* ~ Ug **wädāmī* (Sammallahti 1988: 551).

Nincs magyar képviselő.

45. FU **uδ₃-m₃* 'Schlafzelt' > fi. *uudin* (*uutime-*), ?[votj. *in, (inm-)*, zürj. *von-* (*vonj-*), *en, in*], osztj. *oləw, utəp*, vog. *ōmäl* (UEW 1: 541); „Die perm. Wörter gehören nur dann hierher, wenn *n* in der vorauszusetzenden Lautentwicklung **δm* > **lm* > *nm* (vgl. M *inm*) > *n* ein Ableitungssuffix ist, vgl. votj. *un, um* (*unm-, umm-*), syrj. *on, un* (*onm-, unm-*) 'Schlaf' (s. **oδa-m₃* 'Schlaf' FU). Schwierigkeiten bereitet, daß im Syrj. kein Stamm **vonm-* usw. existiert und der Stamm *inm-* auch im Votj. nur in einem Dialekt belegt ist" (UEW 1: 541); az SSA (3: 378–379) is ezeket az adatokat közli, ill. a permi nyelvekből valók hangtanilag némi különbséget mutatnak: votj. *in* (*inm-*), zürj. *von* (*vonj-*).

FU **oodimi* > FP **oodimi* ~ Ug **ādīmī* (Sammallahti 1988: 542).

Még vö. Csúcs 2005: 137.

7. **δ'm* > magyar *m*

46. FU Ug **kuδ'm₃* 'Asche' > ?mord. *kulov, kulon, kulu*, osztj. *χojəm*, vog. *kōl'əm*, **ma.** *ham-u* 'Asche'; a mordvin szó csak akkor tartozhat ide, ha *v, η* eleme nem képző, hanem az alapnyelvi hangkapcsolat *m*-jének folytatója (UEW 1: 194–195). A magyar *hamu* esetleg **kuδ'm₃-m₃*, **kuδ'm₃-p₃*, **kuδ'm₃-η₃* formából jöhetett létre, és a magyar *-u, -v-* denominális képző az alapnyelvi **-m₃/*-p₃/*-η₃* képző folytatója lehet (H. L.).

8. **δ'₃m* vagy **δ'm* (> **l'₃m/*j₃m*) magyar (**h₃w* >) **h₃ ~ h₄v*

47. Ug **äδ₃-m₃* vagy **äδ'm₃* 'Leim' > ?[osztj. *ejəm*, vog. *il'əm*], ?**ma.** *enyv* (UEW 2: 835); „Das ung. Wort gehört nur dann hierher, wenn – möglicherweise im Urung. – ein Lautwandel **j* > *ny* oder **gy* > *ny* eingetreten ist”

(UEW 2: 835). Csúcs – Molnár (2005: 69) az $*\ddot{a}\delta m3$ alpalakot javasolja, de a TESz által feltett magánhangzós végű magyar alakok (l. itt) miatt talán nem valószínű. A z u g o r e g y e z t e t é s t k i f o g á s t a l a n n a k l á t o m, hiszen az ősmagyarra feltett hangváltozás teljes mértékben plauzibilis. „A szó korábbi hangalakja *enyű* ~ *enyő* ~ *enyé* lehetett; a végső magánhangzó a fgr. $*-m$ denominális névszóképzőből fejlődött. Az *enyv* alak elvonással jött létre a toldalékos *enyves*, *enyvet* stb. alakokból” (TESz 1: 732).

9. $*rm$

Nincs magyar képviselő.

48. U $*j\ddot{a}rm3$ 'Marder, ?Wiesel' > ?votj. *d'urmek*, ?szkp. *ňärmäk* (UEW 1: 94): bizonytalan a magánhangzó, a gyér szamojéd adatoltság és a távoli rokonság miatt.
49. U $*jurma$ 'tiefe Stelle im Wasser (im Fluß od. See)' > ?lp. *jorbmē*, ?zürj. *jir*, ?[sam. jur. *jor*, jeny. *jođe*, tvg. *juragā*, szkp. *kor*, mot. *čurā*] (UEW 1: 105): a zürjén és a szamojéd szavak csak akkor tartozhatnak ide, ha bennük $*rm > r$ változás történt, a távoli rokonság miatt is bizonytalan az egyeztetés.
50. U $*karma-$ 'wollen' > ?mord. *karma-*, ?[sam. jur. *χarwā-*, jeny. *kóma-*, tvg. *karbútu-*, ?mot. *choryndžörga-*], a motor szó idetartozása az *rm* miatt bizonytalan; az etimológia a távoli rokonság miatt bizonytalan (UEW 1: 128).
51. FW $*karm3$ ($*karp3$, $*karw3$) 'Fliege' > fi. *kärpänen*, nyj. *kärvänen*, é. *kärbane*, liv *kärmi*, mord. *karvo*, cser. *karme* (UEW 2: 647–648); az SSA (1: 477) és az EES (207) adattára azonos ezzel.
52. FW $*kurpa$ ($*kurpa$, $*kurwa$) 'Schnepe, Waldschnepe' > fi. *kurppa*, nyj. *kurpa*, *kurvi*, *kurmitsa*, é. *kurp* (gen. *kurba*), *kurbiits* (gen. *kurbiitsa*), *kurvits* (gen. *kurvitse*), cser. *kõrmõzak* (UEW 2: 676–677); az SSA (1: 450) és az EES (195) adattára azonos ezzel, de bizonytalannak tekintik az egyeztetést a szavak hangutánzó jellege miatt.
53. FP $*kurm3$ 'Handvoll' > mord. *kurmoś*, cser. *kormõž*, votj. *kjir̥im*, zürj. *kjir̥im* (UEW 2: 677).
54. FU $*ňarma$ 'Leiste' > fi. *näärvä*, é. *nääre* (gen. *näärme*), lp. *ňārme*, osztj. *ňarəm*, vog. *ňārēm* (UEW 1: 312); az SSA (2: 256–257) és az EES (330) adattára azonos ezzel.
FU $*ňirmā$ 'groin, hip' > FP $*ňěrmā$ (> lp *njar'bme*) ~ Ug $*ňirmā$ (> vog. *ňirmā* [?], osztj. *ňaarem*) (Sammallahti 1988: 546).
55. FU $*ňurme$ 'Wiese' > fi. *nurmi*, é. *nurm*, lp. *njor'mā*, osztj. *ňurəm*, vog. *ňūrəm* (UEW 1: 328); az SSA (2: 242–243) és az EES (322) adattára azonos ezzel.
FU $*ňurmi$ > FP $*ňurmi$ ~ Ug $*ňurmĩ$ (Sammallahti 1988: 546).

56. FW **ormz* 'Einschnitt an einem Kleidungsstück od. Schuh' > ??é. *orm* (gen. *orma*), ??mord. *urmać*, szemantikailag és a gyér adatoltság miatt kétes (UEW 2: 722); az EES-ben nem szerepel az *orm*.
57. FW **parma* 'Bremse' > fi. *paarma*, *parma*, é. *parm*, mord. *promo*, *puromo*, cser. *parmā* (UEW 2: 724–725); az SSA (2: 281) kérdőjellel kapcsolja a volgai adatokat a finnségiekhez, az EES (354) a mordvin szókat tekinti bizonytalanoknak, a cseremiszt nem.
58. FU **perma* 'Bremse' > fi. *permu*, *perma*, osztj. *pīram*, *puram* (UEW 1: 373–374); az SSA (2: 341) kérdőjelesnek látja az egyeztetést, nyilván azért, mert a finn szóról feltételezi, hogy a *paarma* variánsa (ezt l. az 57. számú szócikkben).
59. FU **surmz* 'Falte, Runzel; falten, runzeln' > ??[fi. *horma*, é. *hõrmane*], mord. *sorma-*, osztj. *lõmār* (UEW 1: 452); az SSA (1: 173) csak a finnségi szavakat sorolja fel, az EES egyáltalán nem tárgyalja e szócsaládot.
60. U **šarma* 'Rauchloch des Zeltés' > vog. *surēm*, jur. *sārwa*, jeny. *sāmaʔa*, ?kam. *mā-zəro*; akkor helyes, ha a kam. *r* korábbi **rm* folytatója (UEW 1: 463).
61. FW **sorme* 'Finger' > fi. *sormi*, é. *sõrmi*, lp. *suor'bmā -rbm-*, mord. *sur*; a mordvinban **rm* > **rv* > *r* történt (UEW 2: 765); az SSA (3: 202) és az EES (495) adattára azonos ezzel.
62. U **šurme* 'wildes Tier' > lp. *tšīrm*, ??osztj. *tūrām*, *šurām*, jur. *sārmik*, jeny. *sāme*, szkp. *suurem*, kar. *sarma*; az osztják szó idetartozása nagyon bizonytalan, mert a *t* és az *s* **é*-re megy vissza (UEW 1: 490).
63. U **šurme* 'Faust' > ?lp. *čor'bmā -rbm-*, ?jur. *sormūnk*; a távoli rokonság miatt bizonytalan (UEW 1: 491).
64. FU **šur(e)-ma* 'Tod' > fi. *surma*, é. *surm*, osztj. *sõrām*, ?vog. *sorām*. A vogul szó talán osztják jövevény (UEW 1: 489–490); az SSA (3: 221) szerint a vogul szó biztos megfelelő, nyilván igaza van, mert nemcsak északi nyelvjárási adatokat idéz, hanem egy nyugatit is; hasonlóan foglalt állást az EES (489, 490) is. Az UEW rekonstruktuma értelmében e szócikket a „12. U/FU/Ug **rm* vagy **rām*” alatt kellene tárgyalnom, de a Csúcs – Molnár (2009: 52) helyes megjegyzése szerint az alternatív alapalak felesleges. Helyesnek látom e vélekedést, mert a finnségi adatok nem teszik szükségessé a szóbelseji *e* feltevését, az obi-ugor nyelvekben pedig a szóvégi vokális eltűnésével párhuzamosan fel kellett oldani a mássalhangzó-kapcsolatot, amely szóvégi helyzetben a vogul és az osztják fonotaxis szerint nem lehetséges, tehát csak a **š u r - m a* alapalak tekinthető helyesnek.
65. FU **tärmä* 'Kraft; kräftig' > ?[fi. *tarmo*, *tärmä*, ?lp. *dar'bmo -bm-*], ?osztj. *tārām*, ?vog. *tēriŋ* (UEW 1: 517–518); az SSA (3: 272–273) szerint a fi. *tarmo* és a lp. *dar'bme* összetartozásában biztos, az obi-ugor adatokat és a

ma. *terem* igét két kérdőjellel vette ide, noha ez utóbbi az UEW-ben egyáltalán nem is szerepel, a TESz (3: 897) pedig ismeretlen eredetűként tartja számon.

10. **r3m*

Nincs magyar képviselő.

66. FP **sir3(-m3)* (**sür3(-m3)*) 'Rotz' > ?cser. *šürem*, ?[votj. *zirim*, zürj. *zirim*]; bizonytalan az egyeztetés (UEW 2: 761).

11. **jm > m*

67. U **koj(e)-m3* 'Mann, Mensch' > ?votj. *kum*, ?zürj. *komi*, vog. *kom*, ma. *hím* 'Männchen', szkp. *kup*, *kum* (UEW 1: 168); vö. votj. *kum: viži kum* 'родня, родственник' (собств. 'человек одного рода', *viži* 'корень, род') (KESK 132); nem látom indokoltnak a votják és zürjén adat idetartozását kétségbe vonni. Még vö. U **koj(e)-ra* 'Männchen' (UEW 1: 168–169) > fi *koira*, é. *koer*, zürj. *kir*, osztj. *kar*, vog. *çar*, ma. *here*, jur. *çora*, jeny. *kuða*, *kura*, tv. *kúru*, szkp. *qõr*, kam. *kora*; igaza van az SSA-nak (385), hogy e két szó képző nélküli alapalakja is létezhetett önállóan, amelynek a folytatói: lp. *kuojjã* 'férfi, férj', osztj. *ku*, *çoj* 'hím', vog. *çoj*, *kuj* 'ua.'. A Csúcs – Molnár (2009: 50–51) helyes megjegyzése szerint az alternatív alapalakok feleslegesek mindkét szócikkben, nem lévén az összetartozó szavak egyikében sem nyoma a **j* és a **C* közti **e*-nek, tehát: **koj - m3* és **koj - ra*, de ennek következtetésem szempontjából nincs jelentősége.

Nincs magyar képviselő.

68. U **äjmä* '(Näh-) Nadel' > fi. *äimä*, lp. *ai'bme -im-*, cser. *im*, *ime*, zürj. *jem*, *im*, jur. *ñipe*, jeny. *nẽ*, tv. *njāime*, *nejmi*, kam. *ñimi*, koj. *neme*, mot. *ime* (UEW 1: 22); az SSA (3: 495) adattára megegyezik ezzel.
U **äjmä* > Sam. **ejmä* ~ FP **äjmä* (Janhunen 1981: 272).
U **äjmä* > Sam. **ejmä* ~ FU **äjmä* > FP **äjmä* (Sammallahti 1988: 536).
69. FP, ?U **šajma* 'aus Holz ausgehöhltes Gefäß; Boot' > fi. *saima*, *seimi*, é. *söim*, mord. *suma*, votj. *sumik*, ?osztj. *soma*, ?szkp. *somma*. „Zum Schwund von *j* in der Konsonantenverbindung **jm* in sämtlichen Sprachen mit Ausnahme der ostseefinnischen vgl. **koje(m3)* 'Mann' U, **koje-ra* 'Männchen' U. Vgl. auch finn. *aitta* 'Speicher' ~ mord. E *utomo*, M *utom* 'Vorratshaus, Speicher'" (UEW 1: 456); az SSA (3: 142–143) a votják adatot fogadja el, a mordvint csak kérdőjellel, a többi elutasítja. Az EES nem tárgyalja e szócsaládot.

70. FU **šajmz* 'Vertiefung, Senkung (mit einem Teich od. Bach)' > ?[votj. *šum*, ?[ostj. *sajəm*, vog. *sājəm*]. „Die Zusammenstellung ist unter der Voraussetzung akzeptabel, daß *m* in den obugrischen Wörtern die Fortsetzung der Konsonantenverbindung FU **jm* und kein Ableitungssuffix ist” (UEW 1: 457).
71. FW **wajmz* 'Herz' > fi. *vaimo*, é. *vaim*, lp. *vai'bmo -im-*, mord. *ojme* (UEW 2: 809–810); az SSA (3: 392) és az EES (586) adattára megegyezik ezzel.
72. FP **kejmä/*kejma* vagy **kej(e)-mä/*kej(e)-ma* 'Brunst, Balz' > ?[fi. *kiima*, *kiivas*, é. *kiim*], ?lp. *giei'bme -im-*, ??[?votj. *kemž-*, *kenž-*, ?zürj. *kam*] (UEW 2: 657–658); a votják szó csak akkor tartozhat ide, ha *m*-je eredeti, és az *n* asszimiláció révén keletkezett *m*-ből; a zürjén szó a magánhangzó miatt bizonytalan, no meg csak egy nyelvjárásból ismert; a finnségiben olykor van *-m* ~ *-v*- megfelelés; onomat; l. még FU **keje*¹ (**kšjyз*) 'Balz; balzen' (UEW 1: 143); ez alatt szerepel a lp. *gikkā* ~ *g*, zürj. *koj-* 'balzen', *ku'* 'ток, токование', osztj. *kōj-* 'balzen', *kōjəm* stb. 'Balzstelle', vog. *kij-* 'balzen', *kim* stb. 'Balz' (~ ma. *kěj*); az UEW (2: 658) lehetségesnek tartja, hogy a finn és a lapp szó korai ősfinn **kejma* alakra mennek vissza, s ez esetben a FU **keje*¹ (**kšjyз*) 'Balz; balzen' (UEW 2: 658) származékai. Szerintem ez valószínű, és olyanféle alapszó és származék megőrződéséről van szó, mint a ma. *fed* és *fedél*. – Az SSA (2: 358) szerint a fi. *kiima* vagy a lp. *giei'bme* megfelelője, vagy valószínűbben egy **kii-* igető származéka, amely a következő szavakban van meg: lp. *gikkāt*, zürj. *kojni*, vog. *kij-*, osztj. *kōj-*, ma. *kěj*. Az EES (151–152) szerint a fi. *kiima* és az é. *kiim* egy finnségi tő képviselője, de esetleg a rokonai a következő szavak: vagy a lp. *gihkat*, vagy a lp. *gieibmi*, a zürj. *kojni*, a vog. *kaj-*, az osztj. *koj-* és a ma. *kěj*. Az EES által említett összes szó az UEW-ben (1: 143) a **keje*¹ (**kšjyз*) 'Balz; balzen' FU alatt van felsorolva; a fi. *kiima* és a vog. *kij-*, *kaj-* összetartozását hangtani okokra hivatkozva utasítja el az UEW.

2. Az adattár hangtörténeti értelmezése

A következőkben azt mutatom be, milyen képviseleteik vannak a vizsgált mássalhangzóknak és mássalhangzó-kapcsolatoknak az illető szavakat megőrzött nyelvekben. Az 1. függelékben azt közlöm, miféle képviseleteik vannak az egyes mássalhangzóknak és mássalhangzó-kapcsolatoknak a mai nyelvekben, a 2. függelékben pedig az látható, mely képviselet mely mai nyelvi szavakban fordul elő. Jelölöm, az egyes hangképviseletek mennyire tekinthetők biztosnak, és ezt a hangképviselet mögé helyezett, felső indexben lévő számmal közlöm: ¹ = biztos, ² = bizonytalan (?), ³ = nagyon bizonytalan (??), ⁴ = talán valószínűtlen (???) képviselet. E minősítések alapvetően az UEW állásfoglalását tükrözik, de

némelykor jónak láttam azt felülbírálni, erre ritkított megjegyzéssel hívom fel a figyelmet. A táblázatokban (vagyis a két függelékben) az általam tárgyalt szócikkekre és a bennük szereplő nyelvi adatokra azok sorszámával hivatkozom. A sorszám előtti felkiáltójel arra utal, hogy az illető adatsor valamely elemének alternatív magyarázata is lehetséges.

Két hangtörténeti kérdés vár válaszra:

1. milyen körülmények közt maradt meg az alapnyelvi $*m$ (pl. *em-ik*), és mikor következett be az $*m (> *w) > v/\bar{3}$ a magyarban (pl. *név, nyúl*),
2. milyen körülmények közt őrződött meg a magyarban az alapnyelvi $*C(3)m$ szekvencia $C(3)m$ -ként (pl. *álom*), Cv -ként vagy $\bar{3}$ -ként (pl. *nyelv ~ R nëlō = nyelō*), C -ként (pl. *szív*) vagy $\bar{3}$ -ként (pl. *R szű 'szív'*), és mikor egyszerűsödött $3m$ -mé (pl. *szem*), $3v$ -vé (pl. *név*) vagy $3v/\bar{3}$ -vé (pl. *lé ~ lev-et*)?

A következőkben kísérletet teszek a válaszadásra:

1. Az $*m >$ magyar v képviselést mutató szavak alapnyelvi előzményében nem található alapnyelvi képző, míg az m -et megőrzöttek egy részében van, esetleg már az alapnyelvben is volt alternatíva. Vajon ez utóbbi körülménynek lehet-e szerepe a kétféle képviselésben? Az *eme* és az *emik* szó mamiális hangja, az m vajon nem a 'szopás' fogalmának köszönheti megmaradását? A *töm* és a *temet* talán csak akkor lenne összekapcsolható a cseremisszel az első kritérium alapján, ha a t képző még az $*m >$ magyar ($*w >$) v változás előtt járult az ígétőhöz. Az mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy az $*3m3$ kettős magyar képviselésére nincs megnyugtató magyarázat. Bárczi megkísérelte az alapnyelvi $*m$ magyar képviseléseinek magyarázatát: „E magyar nazális [ti. az m ; H. L.] mind szó belseji fgr. $*m$ -re mehet vissza, azzal a különbséggel, hogy a szókezdő $*m$ -minden egyes esetben megmarad... míg a szó belsejében csak az esetek egy részében őrződik meg, így rendszeren, amikor mássalhangzóval érintkezett, pl. *szem* (vö. pl. f. *silmä*), *három* (vö. pl. f. *kolme*, oszttyák *χolōm*), továbbá néhány más esetben, amikor ősi nyelvjárási különfejlődésre, esetleg visszaütésre (regresszióra) gondolhatunk, pl. *töm* (vö. pl. cser. *tem-* 'megtölt'), *homorú* (vö. pl. f. *ku-mara* 'meghajlott')” (Bárczi 1958: 113–114; hasonlóan E. Abaffy 2003: 118). A nyelvjárási különfejlődés azonban üres hipotézis, sem igazolni, sem megcáfolni nem lehet, legfeljebb a finn-volgai és a szamojéd nyelvekben meglévő hasonló kettősségek alapján tulajdoníthatnánk némi valószínűséget a nyelvjárási különfejlődésnek. A regresszió feltevése azonban minden alapot nélkülöz... A jegyzékben felsorakoztatott, intervokális $*m$ -t tartalmazó etimológiák egytől-egyig biztosak, (egyelőre?) azonban nem sikerült kimutatni olyan különbségeket a kétféle (az m és az v) képviselésű szavaink előzményei között, amelyek racionális magyarázatot kínálnának. Következésképp e probléma megoldása még várat magára.

2. A $*C(3)m$ szekvencia esetében kissé más a helyzet, amint ezt Bárczi imént idézett szavai sejtetik: az m „a szó belsejében csak az esetek egy részében őrződik meg, így rendszeren, amikor mássalhangzóval érintkezett”. Ráadásul a magyar nem áll egyedül a nyelvcsaládban a kettős képviseléssel, amint ezt az általam közölt szócikkek mutatják, sőt már az évtizedekkel ezelőtti kutatókat is foglalkoztatta a rokon nyelvek e kettőssége (Wichmann 1915: 40–44, Uotila 1933: 341–343). Fontos körülmény, hogy mindhárom ugor nyelvben azonos szerkezetűek a $*C(3)m$ szekvencia folytatói, tehát ugor $C3m$ vagy magyar $*C3w$; vagyis ennek a változása még az ugor együttélés idején történt meg: az osztjakban tizenegy (26, 27, 29, 35, 36, 38, 42, 44, 45, 46, 47) szóban őrződtek meg az eredeti szekvencia mássalhangzó elemei, négy (41, 43, 69, 70) szóban pedig csak a nazális (vagy annak folytatója) található meg, a megfelelő számok a vogulban: tizennégy (26, 27, 28, 29, 36, 42, 44, 45, 46, 54, 55, 60, 64, 65), ill. kettő (25, 43) és a magyarban: hét (26, 27, 28, 35, 36, 42, 44), ill. három (24, 25, 43). A többi nyelv kevésbé mutat egységes képviselést; a biztos megfelelések: a finnségiben egy szó (40) kivételével megmaradt az eredeti szekvencia, vagyis huszonnyolc esetben (24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 43, 44, 45, 51, 52, 54, 55, 59, 61, 64, 65, 68, 69, 71, 72), a lapp mindig megőrizte, vagyis összesen huszonnégy szóban (24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 38, 41, 43, 44, 49, 54, 55, 61, 62, 63, 65, 68, 71, 72), a mordvin tizenhat esetben (24, 25, 27, 31, 33, 37, 42, 43, 44, 46, 50, 51, 53, 56, 59, 71) őrizte meg, egy esetben (61) csak a C maradt meg, egy esetben (69) pedig csak a nazális van meg, a cseremisiz hét esetben (26, 33, 51, 52, 53, 57, 66) megtartotta a teljes szerkezetet, hat esetben (25, 27, 42, 43, 44, 68) pedig csak a nazalist, a votjakban tizennégy szóban (25, 27, 29, 30, 33, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 48, 53, 66) megmaradt, hat szóban (34, 67, 68, 69, 70, 72) pedig nazálissá egyszerűsödött a szekvencia, a megfelelő zürjén adatok: tizenegy (25, 27, 29, 30, 32, 33, 39, 42, 43, 53, 66), ill. hat szó (34, 44, 45, 67, 68, 72), a szamojédban sokkal tarkább a helyzet, azt nem lehet ilyen röviden megfogalmazva jellemezni. Tehát:²

magyar	7 $C(3)m$	3 m	cseremisiz	7 $C(3)m$	6 m
vogul	14 $C(3)m$	2 m	mordvin	16 $C(3)m$	1 C
osztják	11 $C(3)m$	4 m	lapp	24 $C(3)m$	0 m
zürjén	11 $C(3)m$	6 m	finnségi	28 $C(3)m$	1 m
votják	14 $C(3)m$	6 m	szamojéd	nagyon tarka a kép	

A permi nyelvek egyik legeredményesebb kutatója, Rédei Károly ezen alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatok történetéről ekképpen vélekedett, és nekem úgy

² Itt nem vagyok tekintettel arra, hogy egy bizonyos elem hangváltozás révén egy másik elem által van képviselve, pl. ma. $C(3)m = C(3)m$, Cv , $C\bar{3}$.

tűnik, magyarázata többé-kevésbé a többi rokon nyelvbéli változások értelmezéséhez is kulcsot ad:

„Induljunk ki a zürj. *vijim* magyarázatából. Ez ugyanis nehezen volna elválasztható a zürj. *vil-* ~ *vel-* létigétől. A szóvégi *-(i)m* elem nyilvánvalóan azonos a zürj. *-(e)m*, *-(e)m*, *-(i)m*, *-(i)m* ~ *voj-* *-(e)m* (< fgr. $*-m\mathfrak{z}$) participium-, illetőleg névszóképzővel... Hogyan magyarázható azonban a *vijim*-beli *-j-* a *vil-* tő alapján várható *-l-* helyett? A *vijim* kikövetkeztethető ősspermi előzménye $*vil\mathfrak{z}m\mathfrak{z}$ vagy $*vil\mathfrak{m}\mathfrak{z}$ lehetett. Ebből a szó belseji *l* után feltehető palatális magánhangzó (ősspermi $*\varepsilon$ vagy $*i$ hatására $*vil\mathfrak{z}m\mathfrak{z}$ ($*vil\mathfrak{m}\mathfrak{z}$) lett; emeből viszont $*-l\mathfrak{m}-$ > $-jm-$ ($-jim$, $-j\mathfrak{j}im$) hangváltozás útján jöhetett létre a mai *vijim*, *vijim* stb. alak. Az itt vázolt fejlődési sor valószínűsége mellett szól a zürj. *kujim*, *kujim*, *kuim* 'drei', *kojmed* 'dritte' (~ *voj.* *kuiń*, töve: *kuińm-* ~ finn *kolme* stb.) számnév. Ennek *-jim*, *-im* stb. eleme szintén eredeti $*-l\mathfrak{m}-$ kapcsolatra megy vissza. A zürj. *pejim*, *pejim* 'Asche' (*voj.* *peń* ua. ~ finn *pelme* 'Stäubchen, Schmutz') szóban feltehető fgr. $*-l\mathfrak{m}-$ vagy $*l\mathfrak{m}-$ kapcsolatból a zürjénben ugyancsak *-jim*, *-j\mathfrak{j}im* lett...” (Rédei 1967: 165; még vö. Uotila 1933: 341–343, Itkonen 1954: 283).

„ $*l\mathfrak{m}$: Die PU-PFU Verbindung $*l\mathfrak{m}$ ist bereits im Urpermischen zu $*nm$ geworden. Die nach diesem Lautwandel in die Sprache aufgenommenen Wörter mit *lm* haben diese Lautverbindung entweder unverändert beibehalten oder sie hat sich anders entwickelt. Z. B.: syrj. *P ulme* 'Apfel' ~ *voj.* *ulmo* id. < mittelbulg. $*\mathfrak{a}l\mathfrak{m}\mathfrak{a}$ oder $*ol\mathfrak{m}\mathfrak{a}$ (> tschuw. *ulma*); [syrj.] *S kelmj-*, *V kevmj-*, *kemmj-*, *V P kejmj-* 'beten, bitten' (das *mj* ist ein Ableitungssuffix)” (Rédei 1988: 360).

„ $*l\mathfrak{m}$: Das urpermische $*l\mathfrak{m}$ hat sich in den permischen Sprachen in verschiedenen Richtungen entwickelt. Im Syrjänischen haben sich die Lautwandel $l\mathfrak{m}$ > $*jm$, *jim*, bzw. $*l\mathfrak{m}$ > *jm* > *m* vollzogen. Im Wotjakischen wurde das $*l\mathfrak{m}$ dialektal bewahrt, in den meisten Dialekten ist es aber regelmäßig in *jm* bzw. *ńm* übergegangen. Die Assimilation $*l\mathfrak{m}$ > *ńm* ist im Wotjakischen eine verhältnismäßig junge Erscheinung. Z. B.: [27] syrj. *kujim*, PO *kvim* 'drei', *kojmed*, P *kujmet*, *kujime•t* 'dritte', *voj.* *kwiń* (*kwińm-*) 'drei', *kwińmeti*, G *kwińme•ti* 'dritte' (~ finn. *kolme*); syrj. [40] *pemid*, P *pemj*, PO *pi•möt*, *voj.* *S pelmj*, MU M *pejmj*, J G *peńmj* 'finster' (~ finn. *pimeä*), [39] syrj. *pejim*, Peč. *peim*, *voj.* *peń* (*peńm-*, *peń-*) 'Asche', *peńmal-* 'mit Asche bestreuen, beschmutzen'. In den Zahlwörtern syrj. *komj*, *voj.* *kwamj* 'dreißig' (< urpermisch $*k\mathfrak{u}l\mathfrak{m}-m\mathfrak{j}n$ < $*k\mathfrak{u}l\mathfrak{m}-m\mathfrak{j}n$) scheint das $*l$ schon im Urpermischen eingebüßt worden zu sein: $*l\mathfrak{m}m$ > *mm* > *m*” (Rédei 1988: 360).

„ $*nm$: Was die Herkunft anbelangt, kann das urperm. $*nm$ einerseits aus PU-PFU $*l\mathfrak{m}$, andererseits aus PU-PFU $*\mathfrak{d}m$ (> $*l\mathfrak{m}$) hergeleitet werden. Die Assimilation $*l\mathfrak{m}$ > *nm* ist in beiden Fällen im Urpermischen vor sich gegangen. Vor vokalisch anlautenden Suffixen wurde das *nm* im Syrjänischen und Wotjakischen im allgemeinen bewahrt. Im Wotjakischen ist das $*nm$ jedoch dialektal zu *mm* assimiliert worden. Im absoluten Auslaut und vor konsonantisch anlauten-

den Suffixen wird der apokopierte Stamm (mit *n*, im Wotjakischen seltener mit *m*) gebraucht. Durch Analogie verallgemeinerte sich oft der aus einem Konsonanten bestehende Stamm auf *n* bzw. *m*. Z. B.: **lm > nm*: [28] syrj. *jen* (*jenm-*, P PO *jen-*) 'Gott', wotj. *in*, *iń*, Uf. *im* (*inm-*, *ińm-*, *im-*) 'Himmel' (~ finn. *ilma*); [25] syrj. *šin* (*šinm-*, Ud. P *šin-*), wotj. S J M G *šin*, Uf. *šim*, MU J G *šiń* (S *šinm-*, Uf. *šimm-*, *šim-*, MU J B *šińm-*) 'Auge' (~ finn. *silmä*), **δm > *lm > nm*: [42] syrj. V *un*, V P *on* (V *unm-*, *onm-*, P *on-*), wotj. S J M *um*, M *un*, Uf. *im* (M *unm-*, S *umm-*, MU *um-*, Uf. *imm-*) 'Schlaf' (~ mord. *udomo*, ung. *álm*); [45] syrj. V *von*, Ud. *ven*, P *en* (*vonj-*, *venj-*, *enj-*), wotj. S M *in*; Uf. G *in* (*in-*, *in-*, M *inm-*) 'Bettvorhang' (~ finn. *uudin*)" (Rédei 1988: 361–362).

E magyarázat lényege tehát az, hogy a közvetlenül az **m* előtti laterális palatalizálódott (ha nem volt az már eredetileg is), amely szemivokálissá lett, majd az gyakran részlegesen asszimilálódott az *m*-hez: **lm > l'm > jm > nm*. Mivel a **δ* és a **δ'* is likvidává lett a permiben (*l*, illetve *l'*), az ezek által az *m*-mel alkotott mássalhangzó-kapcsolatoknak is ugyanez lett a sorsuk (42, 44, ?45). Az **lm > *jm* már az őspermiben kezdetét vette: [27] wotj. *kwiń* (*kwińm-*) 'három', zürj. *kujim*, *kvim* 'ua.'; vö. finn. *kolme* 'három'), wotj. *kwam̃n* 'harminc', zürj. *kom̃n* 'ua.' (< **kuql'm-m̃n* 'ua.' < őspermi **kql'm-m̃n*); a 'három' jelentésű számnévben és származékaiban tehát már az őspermiben végbemehetett az **l'mm > *mm > m* hangváltozás. A (40) U **pil'me* > wotj. *pel'mit*, *pejm̃it*, *pehm̃it* 'finster', *peń* (*peńm-*, *peń-*) 'Asche', *peńmal-* 'mit Asche bestreuen, beschmutzen' (~ zürj. *pejim*, *peim* 'Asche', *pem̃id*, *pem̃it*, *pi•m̃ot*; vö. finn. *pimeä*) ehhez hasonló változást mutat a votjákban. Van viszont két olyan ősi szó, amelyekben alapnyelvi **j(3)m* szekvencia volt, de nem szolgáltatnak bizonyítékot a őspermi **jm > votj. nm* fejlődésre: (67) U **koje-m̃* (ennek ráadásul az UEW szerint némileg kérdéses votják és zürjén folytatója van (nekem úgy tetszik, kifogástalanul illelnek a szócikkben felsorolt rokon nyelvi adatokhoz), az (68) U *ajm̃ü* szónak csak a zürjénben van megfelelője, és annak sincs *nm*-es tőváltozata (Rédei 1988: 360). Ebben nem találni semmi különöset, hiszen „Es kommt häufig vor, daß der vereinfachte Stamm (im absoluten Auslaut) auch in die intervokalische Stellung eindringt, d. h. die Konsonantenverbindung wird aufgehoben. Z. B.: syrj. *šin* ~ Instr. *šinmen*, aber P *šin* ~ *šingen*. Die Verallgemeinerung des einfachen Konsonanten kommt bei den Nominalstämmen öfters vor als bei den Verbalstämmen" (Rédei 1988: 357); a másik lehetséges ok pedig kronológiai, hogy ti. az U/FU **jm > őspermi *m* változás megelőzte azon U/FU **C(3)m* kapcsolatok változásait, amelyekben a **C* nem **j* volt.

Ez a változás nyilván folytatódott a permii nyelvek önálló életében, amit ez a zürjén adat egyértelműen adat mutat: „S *kelmi-*, V *kevmi-*, *kemmi-*, V P *kejmi-* 'beten, bitten' (das *m̃i* ist ein Ableitungssuffix)" (Rédei 1988: 360).

Az (40) U **pil'me* 'dunkel; dunkel werden' finnségi folytatói (fi. *pimeä*, é. *pime*) is megerősíthetik az *l' > j* változást (majd ez a *j* nyomtalanul eltűnt ebben a

nyelvcsoporthoz). A (39) FP $*pelme$ ($*pel'me$) 'Schmutz' esetében Csúcs tehát most valószínűbbnek véli a $*pel'me$ alapalakot; ezt valószínű értelmezésnek tartom.

Valószínűnek látom, hogy a cseremiszen (25, 27, 42, 43, 44) és az ugorban (24, 25, 43) is hasonló változási sornak köszönhető a nazális elemre egyszerűsödött mássalhangzó-kapcsolat megszületése.

Azzal számolhatunk, hogy az összamojédban is $*lm > *l'm$ (25, 30), $*l'm > *l'm$ (40), $*\delta m > *l'm$ (?41, 43) változás történt, és az $*l'$ sorsa a permiben és a magyarban láthatóhoz hasonlóan alakult: „Silben schließendes $*j$ wurde mit vorangegehendem Vokal kontrahiert, infolge der Kontraktion entstand ein langer Vokal, mitunter ein Diphthong” (Mikola 2004: 40). A szamojéd $*l > j$ változás egyéb helyzetekben, szó elején és szóvégen is megtörtént, vö. fi. *tule-* 'jön' ~ szam. $*toj-$ < U $*tolj-$, fi. *tuli* 'tűz' ~ szam. $*tuj$ < U $*tulj$, szam. $*uj$ 'seiväs, kotapu; rúd, sátorfa' < U $*ulj$ (Janhunen 1981: 231, 233), a $*d'$ (= UEW: δ') pedig minden helyzetben (i. m. 250). A szamojédhoz még vö. Setälä 1912: 17–18.

Felső nyelvállású labiális magánhangzót követő prekonsonantikus l zárt szótagban az én anyanyelvjárásomban is j -ként realizálódott, pl. *tanujnyi*, *kiderüjt*.

A dolgozatban tárgyalt legnehezebb kérdések egyike talán az, mikor és miért tűnt el a $*C\mathfrak{m}$ és/vagy a $*C(3)m$ hangkapcsolatból a C , ha az vagy $*l$, vagy $*\mathfrak{l}$, vagy $*\mathfrak{l}'$ volt. A válasz talán az lehetne, hogy leginkább akkor volt meg ennek a lehetősége, amikor a $*C$ $*j$ -vé, azaz szemivokálissá lett. Ezt sugallják az alapnyelvi szóbeljei $*jm$ (UEW) rekonstruktum képviseletei (l. Salánki 1991: 168–171) és Rédeinek a permi nyelvekre vonatkozó fenti megállapításai, valamint az eredeti $*j(3)m$ hangkapcsolatoknak a magyar képviseletei is erre engednek következtetni, pl. [67] U $*koj(e)-m3$ 'Mann, Mensch' > votj. *kum*, zürj. *komi*, vog. *kom*, ma. *hím*, szkp. *kup*, *kum*, U $*koj(e)-ra$ 'Männchen' > zürj. *kijr*, osztj. *kar*, vog. *çar*, ma. *here*, jur. *çora*, jeny. *kuða*, *kura*, tavgi *kúru*, szkp. *qõr*, kam. *kora* (UEW 1: 168–169). Még ilyenek a magyarban a [46] FU Ug $*kuðm3$ 'Asche' > osztj. *çojam*, vog. *kõl'am*, ma. *hamu*, az [47] Ug $*äð3-m3$ vagy $*äðm3$ 'Leim' > osztj. *ejam*, vog. *il'am*, ma. *enyv*; ez utóbbi szóban nyilván ($*\mathfrak{l}' >$) $*j > \mathfrak{n}$ (= ny) részleges asszimiláció következett be a $*j > \emptyset$ változás előtt vagy helyett.

Hasonló feltételek fennállása esetén bekövetkezett ilyen változások más uráli nyelvekben is kimutathatók, pl. [40] U $*pil'me$ 'dunkel; dunkel werden' > fi. *pimeä*, é. *pime*, votj. *pel'mit*, *peñ'mit*, *pejm'it*, zürj. *pemid*, [41] FU, ?U $*šedmä$ 'Niere' [UEW: FU, ?U $*šedmä$] > osztj. *simä*, de természetesen nem minden etimológiai szócsalád minden tagjában következett be, pl. [39] FP $*pelme$ ($*pel'me$) 'Schmutz' > ?fi. *pelme*, *pel'mua-*, ?[votj. *peñ-*, (*peñm-*), *peñmal-*, ?zürj. *pejim*, *pò'im*].

Több esetben a szókezdő palatalizált mássalhangzó hatására részleges hasonulás (palatalizáció) következhetett be az elő- vagy az ősmagyarban, és némely rokonaiban is ez történhetett, vagy a $*j$ -nek további részleges asszimiláció következettben nazális folytatója keletkezett: $*C$ (= $*l$, $*\delta$) > $*\check{C}$ (= $*l'$, $*\delta'$) > $*j$ (> \emptyset/\mathfrak{n} , majd $*\mathfrak{n} > \mathfrak{n} \approx n$), pl. [24] FU $*colme$ 'Knoten, Bündel; binden' (> $*col'me$) >

ma. *csom-ó*, [25] U **šilmä* 'Auge' (>**šil'mä*) > votj. *šin* (*šinm-*), *ših* (*šinm-*), zürj. *šin* (*šinm-*), osztj. *sem*, vog. *sam*, ma. *szem*; [43] U **šidä(-me)* (**šüdä(-me)*) > **šidä(-me)* (**šüdä(-me)*) 'Herz' > cser. *šüm*, osztj. *šēm*, vog. *šām*, ma. *szív*, R *szű*. De a részleges asszimiláció sem mindig következett be, és így a **C* > **j* > **Ø* sem: [26] FU **ňälmä* 'Zunge' > cser. *jalma*, osztj. *ňäləm*, vog. *ňěləm*, ma. *nyelv*, R *nyelő*, [43] U **šidä(-me)* (**šüdä(-me)*) 'Herz' > votj. *šulem*, zürj. *šeglem*.

Amikor viszont a **C* vagy nem **j*, vagy nem **l'*, vagy nem **l'* volt, vagy nem volt meg a feltétele a **C* (= **l*, **δ*) > **C'* (= **l'*, **δ'*) mássalhangzóvá történő palatalizálódásnak, a magyarban (és esetleg némely rokonában is) megmaradt a *C*, pl. [28] Ug **wšlm3* 'Blei' > vog. *wōləm*, ma. *ólom* 'Blei', [35] Ug **ala-ma* (**al3-m3*) 'Einlage im Schuh (aus Heu)' > osztj. *iləm*, ma. *alom*, [36] Ug. **ül3* (**ül(3)-m3*) 'andere Seite' > osztj. *äləm*, vog. *äləm*, ma. *elv*, *elü*, *el*. Persze e változás elmaradása sem volt törvényszerű, hiszen némely rokon nyelvben ilyenkor is tanúi lehetünk a szórványos **C* (= **l*, **λ*) > *j* > *Ø* változásnak: [42] FU **oδ3-m3* 'Schlaf; Traum' > cser. *om*, *omo*, votj. *um* (*umm-*), *um* (*unm-*), zürj. *on* (*onm-*), osztj. *aləm*, *uləm*, vog. *üləm*, ma. *álm*, [44] FU **wiδ3(-m3)* 'Knochenmark, Gehirn' > cser. *wim*, votj. *vijim*, *vim*, zürj. *vem*, osztj. *weləm*, vog. *wäləm*, *wäləm*, ma. *velő*.

Rédei plauzibilis magyarázata szerint az **lm*, **l'm*, **δm* (**δ'm*) mássalhangzókapcsolatokban ment végbe az **l*, **l'*, **δ* (**δ'*) változása, legalábbis az őspermiben. Ezen őspermi mássalhangzókapcsolatok azonban részben U/FU/Ug **l3m*, **l'3m*, **δ3m* (**δ'3m*) szekvenciákra mennek vissza. E kettősség oka nyilván abban található meg, hogy a ragozás során kiesett a magánhangzó, illetve a **Cm* kapcsolat egyes esetekben feloldódott egy magánhangzóval (*3*) részben még az ugor alapnyelvben, részben az ugor nyelvek önálló életében, tehát: **C3m* > *Cm* (43, 46), ill. **Cm* > *C3m* (26, 27, 28, 29, 38). Az már az egyes szavak életében dönt el, melyik töv változat szilárdult meg nominatívuszbán (alap esetben). Ez érvényes a többi nyelvre is.

3. Következtetések

Az U/FU alapnyelvi intervokális **m* kettős magyar (*m*, **w*) képviselőének okára egyelőre (?) valóban nem kínálkozik racionális magyarázat, míg a **C(3)m3* szekvenciák esetében igen (l. itt a „2. Az adattár hangtörténeti értelmezése” pont alatt). Fentebb már utaltam arra, hogy a hagyományos rekonstrukciókkal kapcsolatban vannak kifogásaim, amelyeket tulajdonképpen már talán nehezebben hozzáférhető kiadványokban ismertettem, de aktuálisnak véltem azokat javítva, módosítva és átdolgozva megjelentetni e folyóirat ugyanezen számában, a „Hangtani és szemantikai megfelelés az uralisztikai etimológiai kutatásban” című dolgozatomban (l. a 43–60. oldalakon); ezen cikkem értelmében az itt felsorakoztatott alapnyelvi alakokban a **δ* helyett **λ*, a **δ'* helyett pedig **λ'* értendő.

32	lm^2																		
33	lm^1	lm^1 lbm^1	lm^1																
34	lm^2	lbm^2																	

3. $*l_3m$

szám	finn-ségi	lapp	mord-vin	csere-misz	vot-ják	zür-jén	oszt-ják	vo-gul	magyar	jurák	jeny.	tavgi	szel-kup	ka-masz	koj-bál	mo-tor	kara-gasz	tajgi
35							l_3m^1		l_3m^1									
36							l_3m^1	l_3m^1	$lv^1 \sim l_3^1$ $\sim \dot{l}^1$									
37		l_3m^1	l_3m^1 , l_3m^1															

4. $*l^1m$

szám	finn-ségi	lapp	mord-vin	csere-misz	vot-ják	zür-jén	oszt-ják	vo-gul	magyar	jurák	jeny.	tavgi	szel-kup	ka-masz	koj-bál	mo-tor	kara-gasz	tajgi
38	lm^1	lbm^2					l_3m^1											
39	lm^2				\dot{n}^2 , \dot{m}^2	$3m^3$, j_3m^3												
40	m^1				l^1m^1 , \dot{m}^1 , j^1m^1	m^1				w^1 , m^1	j^1	m^1						

[illegible][illegible]

2. függelék

1. $*m$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
finnségi	m^1	5, 6, 10, 11, 12, 14, 16, 20	8
	m^2	15, 17, 18	3
lapp	m^1	16	1
	m^1, bm^1	3	1
	bm^1	5, 11	2
	mm^1	6, 7, 12	3
	m^2, bm^2	18	1
	bm^2	20	1
mordvin	m^1	3, 5, 6, 7, 15, 16	6
	m^2	22	1
	v^1	17	1
	v^1, η^1	20	1
cseremisiz	m^1	3, 5, 6, 14, 16, 20, 23	7
	m^2	18	1
votják	m^1	4, 5, 6, 14, 16, 20, 21	7
zürjén	m^1	5, 6, 7, 12, 14, 16, 17, 20, 21	9
	m^2	9	1
osztják	m^1	1, 2, 6, 8, 12, 16, 19	7
	m^2	18	1
vogul	m^1	1, 5, 6, 8, 13, 16, 17, 19	8
	m^2	10, 14	2
	n^1	2	1
magyar	m^1	9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 21, 23	9
	$*m^1 > n^1$	13, 19	2
	m^2	18, 20, 22	3
	$v^1, \bar{3}^1$	1, 3, 4, 5, 6, 8, 10	7
	v^1, \emptyset^1	2	1
	$*v^1 > \bar{3}^1$	7	1
jurák	m^1	13	1
	m^1, m^1	12	1
	m^{21}	6	1
	b^1, m^1	11	1
	w^1	7	1
	w^{21}	4	1
	w^1, m^1	14	1
	w^2	16	1
jenyiszeji	b^1	7	1
	$\bar{3}^1$	6	1
	$\bar{3}^3$	16	1
	\emptyset^1	11	1

tavgi	m^1	6, 7, 11, 12, 14	5
	m^3	16	1
szelkup	m^1	6, 12, 14, 16	4
	m^1, w^1	11	1
	m^1, \emptyset^1	7	1
	m^2	15	1
kamasz	m^1	4, 6, 12, 14	4
	m^2	15, 16	2
kojbál	m^1	6, 11	2
motor	m^1	3, 6, 11	3
	m^2	12	1
karagasz	m^1	3	1
tajgi	m^1	3, 10, 11	3
	m^2	12	1

2. **lm*

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
finnségi	lm^1	24, 25, 27, 29, 31, 33	6
	lm^2	30, 32, 34	3
	$lm^2 (lv, lp)$	26	1
lapp	$lm^1, l'bm^1$	33	1
	$lm^2, l'bm^2$	31	1
	$l'bm^1$	24, 25, 26, 27, 29	5
	$l'bm^2$	30, 34	2
mordvin	lm^1	24, 25, 27, 31	4
	$l'm$	33	1
cseremisiz	m^1	27	1
	n^1	25	1
	lm^1	26, 33	2
votják	m^2	34	1
	n^1, m^1	33	1
	n^2, m^2	30	1
	$\acute{n}^1, \acute{n}m^1$	27	1
	$n^1, m^1, \acute{n}^1, \acute{n}m^1$	25, 28	2
zürjén	n^1, m^1	25, 29, 33	3
	n^2, m^2	30	1
	n^2	34	1
	$\acute{n}^2 (< ?\acute{n}m^2)$	32	1
	$j3m^1, m^1$	27	1
osztják	m^1	25	1
	$l3m^1$	26, 27, 29	3
vogul	m^1	25	1
	$l3m^1$	26, 28, 29	3
	$r3m^1$	27	1

magyar	m^1	24, 25	2
	$l3m^1$	28	1
	$lv^1 \sim l\bar{3}^1$	26	1
	$r3m^1$	27	1
jurák	w^1, m^1	25	1
	$l'm^1$	31	1
jenyiszeji	j^1	25	1
	m^1	31	1
tavgi	jm^1	25	1
szelkup	j^1	25	1
kamasz	m^1	25	1
	lm^1	31	1
kojbál	m^1	25	1
motor	m^1	25	1
karagasz	m^1	25	1
tajgi	m^1	25	1

3. $*l3m$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviseletek száma
lapp	$l3m^1$	37	1
mordvin	$l'3m^1, l'3n^1$	37	1
osztják	$l3m^1$	35, 36	2
vogul	$l3m^1$	36	1
magyar	$l3m^1$	35	1
	$lv^1, l3^1, l^1$	36	1

4. $*l'm$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviseletek száma
finnségi	lm^1	38	1
	lm^2	39	1
	m^1	40	1
lapp	$l'bm^2$	38	1
votják	$\acute{n}^2, \acute{n}m^2$	39	1
	$l'm^1, \acute{n}m^1, jm^1$	40	1
zürjén	$3m^3, j3m^3$	39	1
	m^1	40	1
osztják	$l'3m^1$	38	1
jurák	w^1, m^1	40	1
jenyiszeji	j^1	40	1
tavgi	m^1	40	1

5. $*\delta m$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviseletek száma
lapp	rm^1	41	1
osztják	m^1	41	1

jurák	j^2	41	1
kamasz	$j3m^2$	41	1

6. $*\delta_3m$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
finnségi	$d3m^1$	43, 44, 45	3
lapp	$d\dot{d}3m^1, m^1$	43	1
	$\ddot{d}d3m^1, m^1$	44	1
mordvin	$d3m^1$	42	1
	$d3j^1, d^13\eta^1, d^13^1$	43	1
	$d3m^1$	44	1
cseremiszi	m^1	42, 43, 44	3
votják	m^1, nm^1, mm^1	42	1
	$l3$	43	1
	$j3m^1, m^1$	44	1
	n^2, nm^2	45	1
	n^1, nm^1	42	1
zürjén	$l3$	43	1
	m^1	44	1
	n^2, nj^2	45	1
	$l3m^1$	42, 44	2
osztják	m^1	43	1
	$l3C^1$	45	1
	$l3$	42, 44	2
vogul	m^1	43	1
	$m3l^1$	45	1
	$l3m^1$	42	1
magyar	$v^1, \bar{3}^1$	43	1
	le^1	44	1
jurák	j^1	43	1
jenyiszeji	j^1, \emptyset^1	43	1
tavgi	\emptyset^1	43	1
szelkup	\check{c}^1, d^1	43	1
kamasz	\emptyset^1	43	1
kojbál	j^1	43	1
motor	j^1	43	1
karagasz	j^1	43	1
tajgi	j^1	43	1

7. $*\delta'm$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
mordvin	$l3v^2, l3\eta^2, l3^2$	46	1
osztják	$j3m^1$	46	1
vogul	$l'3m^1$	46	1
magyar	m^1	46	1

8. $*\delta3m$ vagy $*\delta m$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
osztják	$j3m^1$	47	1
vogul	$l'3m^1$	47	1
magyar	$*\acute{n}e^1, \acute{n}v^1$	47	1

9. $*rm$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
finnségi	rm^1	51, 52, 54, 55, 57, 58, 61, 64	8
	rm^2	65	1
	rm^3	56, 59	2
lapp	rm^1	54	1
	$r'm^1$	55	1
	$\acute{s}m^1$	62	1
	rbm^2	49	1
	$r'bm^1$	61	1
	$r'bm^2$	63	1
	$r'bm^3$	65	1
mordvin	r^1	61	1
	rm^1	53, 59	2
	rm^2	50	1
	rm^3	56	1
	$r3m^1$	57	1
	rv^1	51	1
cseremisiz	rm^1	51, 52, 53, 57	4
votják	rm^2	48	1
	$r3$	53	1
zürjén	r^2	49	1
	$r3$	53	1
osztják	$r3m^1$	54, 55, 58, 64	4
	$r3m^2$	65	1
	$r3$	62	1
	$m3r^1$	59	1
vogul	$r3m^1$	54, 55, 60, 64	4
	$r3\eta^2$	65	1
jurák	r^2	49	1
	rw^1	60	1
	rw^2	50	1
	rm^1	62	1
	rm^2	63	1
	δ^2	49	1
jenyiszeji	m^1	60, 62	2
	m^2	52	1
tavgi	r^2	49	1
	rb^2	50	1

szelkup	r^2	49	1
	rm^2	48	1
	$r3m^1$	62	1
kamasz	$r^2 (< ?*rm)$	60	1
motor	r^3	50	1
	r^2	49	1
tajgi	rm^1	62	1

10. $*r3m$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
cseremiszi	$r3m^2$	66	1
votják	$r3m^2$	66	1
zürjén	$r3m^2$	66	1

11. $*jm$

nyelv	képviselő	a szócikk sorszáma	a képviselők száma
finnségi	$im^1 (= jm)$	68, 69, 71	3
	$3m^2$	72	1
lapp	i^1bm^1	68	1
	i^1bm^1, im^1	71	1
	i^1bm^2, im^2	72	1
mordvin	m^1	69	1
	jm^1	71	1
cseremiszi	m^1	68	1
votják	m^1	67, 69	2
	m^2	70	1
	m^4	72	1
zürjén	m^1	67, 68	2
	m^4	72	1
osztják	m^2	69, 70	2
vogul	m^1	67	1
	m^2	70	1
magyar	m^1	67	1
jurák	p^1	68	1
jenyiszeji	\emptyset^1	68	1
tavgi	jm^1	68	1
szelkup	p^1, m^1	67	1
	mm^2	69	1
kamasz	m^1	68	1
kojbál	m^1	68	1
motor	m^1	68	1

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor – Molnár Zoltán (2009), Alternatív rekonstrukciók az UEW-ben. NyK 106: 7–71.
- EES = Metsmägi 2012.
- Häkkinen, Kaisa (2007), Nykysuomen etymologinen sanakirja. WS Bookwell Oy, Juva.
- Itkonen, Erkki (1954), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Koivulehto, Jorma (1976), Vanhimmista germaanista lainakosketuksista ja niiden ikäämisestä. II. Vir 80: 247–290.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- Kylstra, A. D. – Hahmo, Sirkka-Liisa – Hofstra, Tette – Nikkilä, Osmo (1991), Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Bd. I: A–J. Rodopi, Amsterdam – Atlanta.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1957), Историческая грамматика коми языка. Часть первая. Введение и фонетика. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Metsmägi, Iris (toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. = EES.
- Rédei Károly (1967), A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben. NyK 69: 164–166.
- Rédei, Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor 1988: 351–394.

- Rešetnikov, K. Ju. [Решетников, К. Ю.] (2011), Новые этимологии для прибалтийско-финских слов. *Ural-Altaic Studies / Урало-алтайские исследования* 5/2: 109–112.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011a), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, Lexicon: »A–K«. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 1.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011b), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 2: »L–Z«. Conclusions, Apparatus. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2.
- RTA 1 = Róna-Tas – Berta 2011a.
- RTA 2 = Róna-Tas – Berta 2011b.
- Salánki, Zsuzsa (1991), Konsonanten im Wortinlat. In: Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit, Statistik der uralischen Lautentsprechungen. *Linguistica, Series B, Documenta*, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 127–231.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor 1988: 478–554.
- Setälä, E. N. (1912), Über Art, Umfang und Alter des Stufenwechsels im Finnisch-Ugrischen und Samojedischen. *FUFA* 12: 1–128.
- Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. *Handbuch der Orientalistik*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Toivonen, Y. H. (1955), Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/1*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 1.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. *MSFOu* 65.
- Wichmann, Yrjö (1915), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen /-Laute (*l und *l'), bes. in den permischen Sprachen und im Ostjakischen. *FUF* 15: 1–55.

HONTI LÁSZLÓ

Hangtani és szemantikai megfelelés az uralisztikai etimológiai kutatásban

For more than hundred years some vocabulary items were reconstructed as containing the consonants δ and δ' in the proto-language but the phonologically unmarked, i.e. basic, members of the relevant oppositions (ϑ and j , respectively) could not be assumed. The present paper argues for reconstructing λ and λ' instead of δ and δ' , respectively. These sounds are known in certain dialects of Ostyak (though as reflexes of PU/PFU $*s$ and $*\tilde{s}$) as strongly articulated noisy liquids with a very small lateral opening. From these sounds it is possible to derive all the current Uralic reflexes (e.g. t, l, δ, l', j, d'). The putative etymological connection between Fi *suo* 'swamp' and Hu *tó* 'lake' or Fi *sulka* and Hu *toll* 'feather' and corresponding items in the other Uralic languages is made problematic by the phonological correspondence Fi s - ~ other Uralic t -, which is highly unusual in this vocalic environment. This problem can be solved with the assumption of Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric ϑ - (but there is no basis for assuming j - for the proto-language!). There are several lexemes in the Uralic languages which appear to belong to the earliest historical layers but which, on account of phonological problems, are labelled in the etymological dictionaries as of uncertain PU/PFU origin, if at all.

Keywords: Proto-Uralic, Proto-Finno-Ugric, etymology, reconstruction, historical phonology.

0. Mikola Tibor feszegette azt a kérdést, ha két rokon nyelvben olyan lexémák találhatók, amelyek szemantikailag jól illenek egymáshoz, de nem mutatnak szabályos hangmegfelelést, vajon nem tartozhatnak-e mégis egy családba: „Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat építeni” (Mikola 1976: 211). Ebben a dolgozatban erre vállalkozom.

1. Az egyik probléma, amelyet e tanulmányban tárgyalok, az alapnyelvi interdentális spiránsok léte és milyensége. Ezen írásomban olyan rokon nyelvi szavak összetartozását próbálom igazolni, amelyek az eddigi etimológiai szótárak U/FU/Ug szóállományából „kiszorultak”. Korábban háromszor is foglalkoztam ezzel a kérdéssel (Honti 1992, 2001, 2004), szükségesnek láttam azonban újra elővenni egyrészt azért, mert némileg módosítanom kellett korábbi nézeteimet,

másrészt némely sajtóhibák javításra szorultak, harmadrészt pedig azért, mert kevésbé hozzáférhető munkákban (jórészt emlékkönyvekben) jelentek meg, negyedrészt a folyóirat ugyanezen számában lévő, „Adalék az U/FU/Ug alapnyelvi $*3m3$ és $*C(3)m3$ szekvenciáknak és magyar képviselőiknek viszonyához” című dolgozatom következtetéseiben hivatkozom e tanulmányom eredményeire.

A ma. *velõ* 'Mark' ~ osztj. *welam* ~ zürj. *vem* ~ lp. *âdâ* ~ fi. *ydin* (*ytime*-) és a ma. *hagy*- 'lassen' ~ osztj. *käj*- ~ zürj. *kol'* ~ lp. *guodde*- ~ fi. *katoa*- stb., etimológiailag egymással kétségtelenül összetartozó szavakban szó belseji ugor–permi *l* ~ (lapp nélküli) finn–volgai *t*, lapp *ð*, ill. ugor–permi $*l'$ ($> l'$, továbbá egyebek közt ma. *gy*, osztj. *j*, permi *j*, \emptyset) ~ (lapp nélküli) finn–volgai *t*, lapp *ð* hangmegfelelést találunk. Az ilyen mássalhangzó-megfelelések finnugor alapnyelvi előzményeül Genetz egy \vec{d} (δ)-féle hangot tett fel: „... on oletettava suom.-ugrilaisella alkukielelle omituinen, suomen $d:n$ sekä $l:n$ ja $r:n$ kaltainen soinnillinen konsonantti... puheena oleva äänne ei ollut varsinainen dentaali, vaan alveolaarinen, joko spirantti niinkuin suomen länsimurteissa tänäkin päivänä, tai mahdollisesti bilateraalinen eksplösiva, sentapainen kuin ostjakin Surgutin murteen \vec{d} , pohjoismurt. \vec{t} ”¹ (Genetz 1896: 11). E tanulmánnyal egyidejűleg íródott és jelent meg Setälä hasonló témájú cikke, amelyben eredményei rokonságot mutatnak Genetznak a fenti típusú etimológiák szó belseji mássalhangzó-megfeleléseinek előzményeit illetően előadott magyarázatával: „... bizonyára spiránsok voltak. Spiráns, zöngés \vec{d} (δ) ma is van a finnmarki lappban... Zöngés dentalis spiráns, tehát valami δ -féle hang...” (Setälä 1896: 417). Genetzről eltérően Setälä annak is tulajdonított jelentőséget, hogy a tárgyalt szavak egy részében bizonyos nyelvekben (az ugorban és a permiben) jelentkező mássalhangzó palatalizált, és ő ezt a kettősséget visszavetítette az alapnyelvre, vagyis a $*\delta$ mellett $*\delta'$ -t is rekonstruált (i. m. 418–419).

Hosszú ideig nem bolygatták a kutatók e problémát, elfogadták Setälä álláspontját. Jóval később Steinitz mutatkozott szkeptikusnak, s ettől kezdve e két mássalhangzó az uráli/finnugor alapnyelv vitatott elemének tekinthető. Steinitz megjegyezte, hogy egyrészt a δ' fonémaként nem ismert a mai finnugor nyelvekben, másrészt a $*\delta$ és a $*\delta'$ posztulálása a volgai nyelvek szempontjából problematikus (de erre bővebben nem tért ki), majd hozzáfűzte: „Eigenartig erscheint auch die Stellung derartiger Spiranten im fiugr. Konsonantensystem” (Steinitz 1952: 37).

¹ „... a finnugor alapnyelvre egy sajátos, a finn *d*-re, az *l*-re és az *r*-re emlékeztető zöngés mássalhangzó teendő föl... e hang nem volt tulajdonképpeni dentális, hanem alveoláris volt, amilyen vagy a mai nyugati finn nyelvjárások réshangja, vagy esetleg olyan bilaterális zárhang volt, amilyenek az osztják nyelv surguti nyelvjárásának a \vec{d} , északi nyelvjárásának a \vec{t} hangja.”

Décsy pedig már egyenesen úgy vélekedett, hogy a Setälä-féle rekonstruomoknak nincs helyük az alapnyelvi fonémarendszerben. Különösen a $*\delta'$ -t tekintette képtelenségnek, önkényesnek, mivel Setälä az állítólagos $*\delta'$ leánynyelvi folytatónak minden lényeges jegyét egy szimbólumban akarta összefoglalni („Verlegenheitslösung von Setälä”, így Décsy 1969a: 64). A δ -féle hangok rekonstruálásával kapcsolatos ellenvetése elméleti jellegű: „Das δ ist ein merkmalhafter Konsonant, es ist die stimmhafte Entsprechung zum ϑ . Nach dem Prinzip... kann kein merkmalhaftiges Phonem ohne seinen merkmallosen Gegensatz in einem System vorhanden sein... Das gleiche gilt, nur in verstärktem Maße, auch für das δ' , das zweifache Merkmalhaftigkeit aufweist: es ist nicht nur stimmhaft, sondern auch palatal” (Décsy 1969b: 201). (Talán Steinitz expressis verbis ki nem mondott fenntartásai is ilyen természetűek lehettek.) A $*\delta$ és a $*\delta'$ törlésével egyidejűleg Décsy megoldást is kínált a ma. *velõ* ~ fi. *ydin*, ma. *hagy-* ~ fi. *katoa-* stb. hangmegfeleléseinek magyarázatára: szerinte az ilyen ősi szavakban az alapnyelvben $t \sim l$, $t \sim l'$ váltakozás volt (Décsy 1969a: 64–66). Ezzel – legalábbis Décsy felfogásában – megszületett a kifogástalan megoldás, amely további etimológiai összefüggések feltárását is lehetővé teszi: „Durch die Annahme eines δ oder δ' wird hier nichts erklärt, durch den Wechsel $t \sim l$ oder $t \sim l'$ bleibt dagegen keine Frage ungelöst. Bei einer Ausnahme [= Annahme?, L. H.] des Wechsels $t \sim l$ (und des vokalharmonischen Parallelismus) können z. B. auch ung. *tüze-* 'Feuer' (< $*tita$) und fi. *tuli* 'ds.' (< *tula*) miteinander etymologisch verknüpft werden” (Décsy 1969a: 65–66). Egy $*t \sim *l$ és $*t \sim *l'$ váltakozás hajdani léte azt jelenthetné, hogy pl. U/FU kori szavainkban tetszőlegesen lehetne fi. $t \sim ma. l$ és fi. $l \sim ma. t$ megfelelés. A $t \sim l'$ különösen furcsa lenne! Décsy ezen nézete tehát legfeljebb a science fiction kategóriájába sorolható...

Rédei sem látja megnyugtató megoldásnak ezek feltevését: „A $*\delta$ és a $*\delta'$ az alapnyelv legvitatottabb mássalhangzói közé tartozik... Többek szerint közelebbről meg nem határozható mássalhangzók szimbólumainak tekintendők, semmint valaha létezett hangoknak” (Rédei 1976: 259). Rédei azonban nem mondja meg, kik azok, akik csak jobb híján alkalmazzák e betűjeleket, valamint az ő irányításával készült Uralisches Etymologisches Wörterbuch is a kifogásolt szimbólumokat tartalmazza mindazon etimológiák rekonstruált alapnyelvi alakjában, amelyekben Genetzről és Setälätől kezdődően feltették ezeket.

Décsy ötletét Kazancev (1990) úgy módosította, hogy a – valójában indokolatlan és indokolhatatlan – váltakozás helyett $*l$ és $*l'$ alapnyelvi elemeket posztulált, a t (d és δ) képviselőket pedig a szón belüli asszimilációval és disszimilációval magyarázta. Így pl. a 'Herz' szót $*s.l.m$ hangalakúnak rekonstruálja (vö. $*\acute{s}i\delta\ddot{a}(-m\acute{s})$, UEW 1: 477), amelyből a finn-volgai nyelvekben $*s.t.m$ hangsorú szó keletkezett. Kazancev szerint az $l > t$ egyrészt asszimiláció, mert az $*s$ is zöngétlen és a t is, másrészt pedig disszimiláció, lévén mind az l , mind az m szonor, míg a t nem az (Kazancev 1990: 184). Az általa feltett változásnak mindig

zöngétlenülés az (egyik) lényeges vonása. Ez a javaslat sem vezet sehová sem: (a) tetszés szerinti, tehát teljesen önkényes asszociatív hangváltozásokat minősített lehetségesnek (szinte bármely két mássalhangzó között vannak egyező és különböző jegyek, amelyek alapján disszimilációt és/vagy asszimilációt várhatnánk), (b) ha az *l* zöngétlenedik, az inkább *L*-t eredményezne mint *t*-t, (c) ha tényleg lett volna ilyen tendencia a finn-volgai alapnyelvben, akkor talán várható lenne, hogy e folyamat az egyes nyelvek (cseremis, mordvin, lapp, finnségi) önállósulása után is folytatódott volna, aminek azonban nem találjuk nyomát, (d) e furcsa változás meglehetősen kevés szóra terjedt ki, noha viszonylag sok olyant ismerünk, amelyekben érvényesülhetett volna a Kazancev által előadott változás (pl. fi. *sula* 'geschmolzen', *silmä* 'Auge'). Kazancev ötletét ugyanúgy minősíthetem, mint Décsyét.

Décsynek a **ð*-vel és **ð'*-vel kapcsolatos elméleti alapokon nyugvó ellenvetését azonban jogosultnak látom, és mások is osztozni látszanak az ő kétségeiben: „Synchronically the status of the »spirants« **ð* and **ð'* appears to be problematic. These phonemes may have originally been related to either the dental stop or the liquids”, hangoztatja Janhunen (1982: 24). Másutt ezen rekonstrukciókat **d*-ként és **d'*-ként adta meg (e jelölésmóddal kapcsolatban jóval korábbról I. E. Itkonen 1956a: 70), de ez nála inkább csak technikai eljárás, mert idézőjelben mint „Dentalspiranten” szerepel nála (Janhunen 1981: 32), ami nem kevésbé zavaró, lévén hibridmegoldás.

Sammallahti eleinte minden fenntartás nélkül **ð* és **ð'* hangokat rekonstruált (Sammallahti 1979: 24), később átvette Janhunen jelölésmódját, ám ő is megjegyezte: „The phonemes /*d*/ and /*d'*/ were probably spirants” (Sammallahti 1988: 482).

Hajdú is fenntartásának adott hangot e mássalhangzók alapnyelvi meglétét illetően, ezeket és a *ɣ*-t már csak zárójelben adta meg alapnyelvi fonématablázatában, mivel többen is kétségbe vonták ezek rekonstruálásának jogosultságát (Hajdú 1987: 184), de nem tett javaslatot az így keletkezett probléma megoldására, sőt alapnyelvi lexémák rekonstruálásakor ő is a hagyományos és most már általa is kifogásolt szimbólumokkal jelölte a kérdéses hangokat, pl. U **šide-me* 'Herz' (i. m. 187; = **šide-me*!).

Décsyvel vitázva Itkonen rámutatott, hogy a kérdéses etimológiák tagjainak hangmegfelelései csak **ð* és **ð'* feltevésével magyarázhatók (E. Itkonen 1969: 110–111, még vö. Uő 1956b: 618–619). Legújabbán Korhonen érvelt a **ð* és **ð'* rekonstrukciók megtartása mellett, mondván, hogy pusztán erős jelöltségük (Merkmalhaftigkeit) miatt nem szükségszerűen kell őket törölni az alapnyelvi rendszerből (Korhonen 1990: 170–171).

1.1. A következőkben olyan javaslattal állok elő, amely reményeim szerint közelebb segít a megoldáshoz. Úgy vélem, visszanyúlhatunk Genetz ama ötleté-

hez, hogy olyanféle laterális spiráns volt az előzmény, mint amilyen az osztják Λ (= Genetz \vec{d} , t). A $*\delta$ helyett $*\Lambda-t$, a $*\delta'$ helyett pedig $*\Lambda'-t$ feltéve hasonló fejleményekkel számolhatunk a legtöbb uráli nyelvben, mint amilyeneket az ósosztj. $*\Lambda$ esetében látunk ($*\Lambda >$ Sur. Kaz. Λ , VVj. Ber. O l , Sal. Irt. Ni. Šer. t , Vj. $j-$ ~ \emptyset -, részletesebben l. Honti 1980: 22, 24). A permi nyelvekben ezek egybeestek a megfelelő zöngés laterálisokkal. Az ugor nyelvek esetében ennek a (részleges) egybeesésnek külön nyelvi eseménynek kellett lennie, az osztják képviselői ui. ezt sugallják, hiszen e mássalhangzók képviselői külön nyelvi fejlemények, pl. osztj. V $j\omega m$ 'Ahlkirsche' ~ vog. T $l\bar{e}m$, fi. *tuomi* < U $*\Lambda_{eme}$ ($*\delta_{eme}$ UEW 1: 65), osztj. V $s\bar{o}j$ 'Kohle' ~ vog. T $s\bar{u}l\bar{i}$, fi. *sysi* < U $*\Lambda_{ie}$ ($*\delta_{ie}$ UEW 1: 477). Tehát

- (a) U/FU $*s \times *š >$ Ug. $*\vartheta >$ obi-ugor $*\vartheta >$ ósosztj. $*\Lambda$, ősvog. $*t$,
- (b) U/FU/Ug $*\Lambda >$ obi-ugor $*\Lambda >$ ósosztj. $*\Lambda$ (> osztj. VVj Ber O $-l$ -, Sur Kaz $-\Lambda$ -, Irt Ni Šur $-t$ -, V Ber O l -, Sur Kaz Λ -, Irt Ni Šur t -, Vj j -, \emptyset -) ~ ősvog. $*l$,
- (c) U/FU $*\Lambda' >$ Ug $*\Lambda' >$ obi-ugor $*\Lambda' >$ ósosztj. $*j$ ~ ősvog. $*l'$. A $*\Lambda'$ a finn-volgaiiban depalatalizálódott.

A volgai nyelvekben a szókezdő $*\Lambda$ az $*l$ -lel, szó belsejében a $*t$ -vel esett egybe, míg a finnségiben a depalatalizáció következtében mindig a $*t$ -vel. A depalatalizációt követően a lappban a szókezdő $*\Lambda$ $*t$ -vé lett, szó belseji helyzetben viszont a képzéskor keletkező rés a laterálistól az interdentális területre tolódott el: $*\Lambda > \delta$. A szamojédiban $*\Lambda > *r$, $*\Lambda' > *j$ változás ment végbe (vö. Sammallahti 1988: 485).

A szókezdő $*\Lambda-re$ (ez tehát azonos a hagyományos $*\delta$ -val!) csak egy példa van: $*\Lambda_{app3}$ 'Milz', l. $*\Lambda_{app3}$ ($*\delta_{app3}$) vagy $*\Lambda_{lepp3}$ ($*\delta_{lepp3}$) 'Milz' FU, ?U > ?lp. N $da\vec{d}'ve$ - $\vec{d}v$ -, $daw'de$ 'milt', L $tab't\bar{e}$ 'Milz', cser. $lep\bar{a}$, votj. lup , zürj. lop , ?osztj. $lep\bar{a}tne$, ma. lep , ?jur. $rap\bar{s}\bar{a}$, $\Lambda p\bar{s}\bar{a}$ (így UEW 1: 242). Az UEW szerint a lapp szó csak akkor vonható ide, ha az alapnyelvben szókezdő $*\delta$ volt, bár ez volna az egyetlen adat erre, és „wenn das δ (< $*\delta\bar{a}$) der anzunehmenden urlapp. Lautverbindung $*b\delta$ (< $*pp\bar{a}\delta\bar{a}$) ein Ableitungssuffix ist”. Igaz, hogy csak ebben az egy szóban számolhatunk ezen alapnyelvi szókezdő mássalhangzóval, de bizony könnyen meglehet, hogy több is volt.² Könnyen lehet, hogy a lapp szó mai

² Ehhez vö. „Jos sgr. kantakielessä on ollut sananalkuinen $*\delta'$, voidaan siinä olettaa esiintyneen myös sananalkuisen $*\delta:n$, sillä liudentunut konsonantti on aina tuntomerkkinen (marked) liudentumattomaan verrattuna ja edellyttää näin ollen tuntomerkkittömän (unmarked) liudentumattoman konsonantin olemassaoloa. On mahdollista, että sgr. $*\delta$ -alkuiset sanat ovat kadonneet, sillä niitä ei alkuaankaan ole voinut olla kovin paljoa, koska sekä liudentumattoman että liudentuneen dentaalispirantin frekvenssi on ollut hyvin pieni” [„Ha a finnugor alapnyelvben volt szókezdő $*\delta'$, feltehetőleg volt benne szókez-

alakja valóban egy hajdani képző emlékét őrzi, aminek a többi nyelvben semmi nyoma sincs, ezért a Sammallahti (1988: 492) rekonstruálta **däpdä* [= **δäpδä*] alak aligha helyes, hiszen a szó belseji **pd* [= **pδ*] mássalhangzó-kapcsolatból a lapp kivételével nem értelmezhetők a mai képviselvek (ehhez még vö. Korhonen 1981: 129).

Merlingen úgy véli, hogy az archaikus, régies nyelvek többféle laterális fonémával is rendelkezettek, továbbá az alapnyelvek régiesebbek („altertümlischer”) voltak mai képviselőiknél (vö. Merlingen 1984, Korhonen 1990), bár ez utóbbi megjegyzéssel nem tudok mit kezdeni. Merlingen (i. m. 334–335) úgy gondolja, hogy az uráli alapnyelvben is kellett *l* vagy *tl*-féle fonémáknak lenniük, és ez összhangban van most előadott feltevésémmel.

A **_Λ* és a **_{Λ'}* leggyakoribb folytatói:

U/FU >	finn	lapp	md.	cser.	votj.	zürj.	osztják	vog.	ma.	jurák	szelk.
<i>*_Λ-</i>	–	<i>d</i>	–	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>*_Λ > _Λ, l, t, j, Ø</i>	–	<i>l</i>	<i>*l > r, _Λ</i>	–
<i>*-_Λ-</i>	<i>t</i>	<i>ḑḑ</i>	<i>d</i>	<i>č</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>*_Λ > _Λ, l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>j</i>	<i>t</i>
					Ø	Ø	Ø	Ø		<i>t</i>	<i>t'</i>
	<i>t</i>									<i>r</i>	<i>r</i>
											<i>ž</i>
<i>*_{Λ'}-</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>l'</i>	–	<i>j</i>	<i>t'</i>
		<i>h</i>									<i>č</i>
<i>*-_{Λ'}-</i>	<i>t</i>	<i>ḑḑ</i>	<i>l</i>	<i>d</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>l'</i>	<i>gy</i>	<i>j</i>	<i>d'</i>
									<i>i</i>		<i>č</i>

(ehhez még vö. Lakó 1968: 51, 68–70, Korhonen 1981: 129, 160).

1.2. Arról is szólnom kell, hogy az osztják *Λ* és *Λ'* mássalhangzókkal kapcsolatos korábbi álláspontomat némileg módosítanom kell. Ezt az ezen mássalhangzókkal kapcsolatos, a Verte által közölt eszközfonetikai eredményekre támaszkodva teszem meg, amelyek értelmezésében fonetikus kolléganóm, Kassai Ilona nyújtott készségesen nélkülözhetetlen segítséget. Ezen a helyen is köszönetemet fejezem ki neki!

dő **δ* is, mivel a palatalizált mássalhangzó jelölt (marked) a nem palatalizálttal összevetve, és így feltételezi a jelöletlen (unmarked) mássalhangzó meglétét. Lehetséges, hogy a szókezdő **δ*-t tartalmazó szavak kivesztek, mivel eleinte sem volt belőlük sok, mind a palatalizált, mind a nem palatalizált interdentális spiráns igen kis frekvenciájú lehetett”] (Korhonen 1981: 129).

Az osztják λ és λ' -t korábban zöngétlen laterális mássalhangzóként kezeltem (Honti 1984: 26). Ebben egyrészt az a körülmény játszott döntő szerepet, hogy a gyűjtők közül Steinitz egyértelműen zöngétlen l -nek minősítette,³ mások leírása alapján én is ezt véltem valószínűnek, másrészt amikor kazimi és szurguti osztják nyelvmesterekkel dolgoztam, ugyancsak zöngétlenként érzékelték ezeket. Karjalainen (1905: XII) mint gyengén zöngés, ill. zöngétlen l -hangot írta le az λ -t. Teräskin (1981: 9–10) Karjalainenéhoz hasonló jellemzést adott. Rédei zöngétlen spirantikus l -hangról írt (1968: 11–12). Katz (1975: 71, 88) Steinitzre (1937: 201 kk. / 1980a: 20) és Rédeire (1968: 11 kk.) hivatkozva minősítette a kérdéses mássalhangzókat zöngétlennek („+cons”, „-son”). Rédei Károllyal többször is beszélgettünk ezekről az osztják laterális spirantikus mássalhangzókról. Állította, hogy tisztán likvidaként hallotta őket. Ha csakugyan likvidákról van szó, akkor persze zöngésnek kell lenniük. Karjalainen és Teräskin jellemzése sem hagyható figyelmen kívül, mely szerint félzöngésen, ill. félzöngésen i s ejtik a beszélők. Továbbá az sem elhanyagolható körülmény, hogy Karjalainen és Paa-sonen feljegyzéseiben ezek nagyon gyakran szótagalkotóként vannak jelölve, amikor az előttük lévő a (vagy δ) kiesik. Márpedig ez esetben szonoránsnak, fonológiaiilag zöngésnek kell lenniük.

Verte közlései (Verte 1979, 1985, 1986, 1989, 1990, még vö. Eek 1982) alapján és Kassai értelmezése szerint kísérlem meg kideríteni e mássalhangzók mibenlétét, szükség szerint szembesítve az l (Karjalainennél: l) jegyeivel.⁴ Azért érdemes idézni Verte megfigyeléseit, mert a korábbi kutatókkal ellentétben nemcsak akusztikai jellegűek, hanem műszeres vizsgálatok eredményeit is tartalmazzák. Ő a következőképpen jellemzi ezeket a hangokat:

λ : „Фонема [ʁ] по восприятию на слух и по экспериментальным данным отнесена к группе шумных фонем” (Verte 1979: 18). „Как показывают данные 40 денталопалатограмм, сближение кончика и передней части языка осуществляется со всем участком альвеол и прилегающим к нему участком лингвальной поверхности зубов (примерно 2/3), а бока языка контактируют с боковыми альвеолами. Щель, как правило, монолатеральная и узкая” (Verte 1979: 18). „... анализ дентопалатограмм и слуховое восприятие позволили определить два факультативных оттенка фонемы [ʁ] – »ʁ« и »ʁʁ« : »ʁʁ« – переднеязычный дентально-алвеоларный латеральный глухой; »ʁʁ« – переднеязычный дентальный умеренно- и сильнодорсальный смыч-

³ „ l' (l): произносится в северной части Березовского района... в Шурышкарском, Сургутском и Ларьякском районах как своеобразный звук λ («глухой», «шумный» λ)...” (Steinitz 1980b: 64).

⁴ Megjegyzendő, hogy Verte a tárgyalt mássalhangzókat többféleképpen is jelöli dolgozataiban: λ = ʁ (1979), L (1985, 1990), l (1986), és λ' = ʁ' (1979), L' (1985, 1990), l' (1986).

нощелевой (аффриката)⁵ с боковой щелью глухой” (Verte 1979: 19). Egy későbbi tanulmányában azt írja, hogy mind az *ɬ*, mind az *ɬ'* képzésekor annyira szűk a rés, hogy az szinte zárként érzékelhető (Verte 1985: 40); egy másik írásában pedig azt közli, hogy ezek az erős zörejjel kísért mássalhangzók intervokalikus helyzetben akusztikailag zöngésként érzékelhetők (Verte 1986: 85). További jellemzésük:

ɬ': „Оттенки фонемы [*ɬ'*] представляют собой латерально-щелевые звуки со специфической акустической окраской – мягкостью. [Bekezdés] Анализ данных 10 дентопалатограмм свидетельствует о средняязычной настройке оттенков фонемы [*ɬ'*], которые артикулируются передней и средней частями спинки языка при опущенном кончике языка” (Verte 1979: 23–24).

l: „... артикуляторная настройка оттенков фонемы [*l*] определяется дорсальная от слабой дорсальности до сильной дорсальности с факультативной настройкой моно- и билатеральных щелей. Все реализации фонемы [*l*] по слуховым наблюдениям невелиаризованы, акустически близки к европейскому *l*. [Bekezdés] По данным 110 п[алат]ограмм на [*l*] было выявлено, что фонема проявляется в основном в сонантных оттенках »*l*«, а также в слабозвонких »*l*«, финальноглухих »*l*« (перед глухими согласными), инициальноглухих »*l*« (после глухих согласных) и в оттенках »*l*«” (Verte 1979: 15–16).

Verte ezen megfigyeléseiből az alábbi következtetésekre jutott: „Учитывая, что в реализациях латеральной фонемы [*l*], констатируются глухие компоненты (до 70,0% всей длительности звука), с одной стороны, и звонкие компоненты в реализациях переднеязычной латеральной фонемы [*l*] (до 85,0% общей протяженности звука), с другой стороны, следует предположить, что эти фонемы противопоставляются не по признаку глухости – звонкости. В предварительном порядке допускается возможность противопоставления этих фонем по признаку напряженности... фонема [*l*] – сверхслабая, фонема – [*l*] слабая. Сопоставляя по слуховому восприятию степень шумности в реализациях переднеязычной фонемы [*l*] и средняязычный [*l*], можно квалифицировать последнюю как слабую” (Verte 1979: 27, még vö. Verte 1985: 43, 44).

Amint Kassai Ilona levélben közölte velem, Verte leírásából, hogy tudniillik az *ɬ* és az *ɬ'* képzésekor nagy változatosság tapasztalható a résnek mind a kiterjedésében, mind a helyében, arra lehet következtetni, hogy az alacsonyabb rezgés-

⁵ Megjegyzem, hogy az „affrikátaszerű” realizációnak nyoma van Castrénál is: „Die Consonanten *t* und *d* [= *ɬ* ; H. L.] bezeichnen zwei aspirierte Laute, von denen der eine wie *tl* oder *thl*, der andere wie *dl* oder *dhl* ausgesprochen wird” (Castrén 1858/1969: 6). Terëškin pedig expressis verbis affrikátaszerű hangról ír: a szurguti és a kazimi „*l* affrikatívno tipo” (Terëškin 1958: 326).

számú zöngét többé-kevésbé elnyomja a laterális résben keletkező zörej. A fél-zöngésség és a zöngétlenség képzete így talán csak a szűk laterális réssel és az általa okozott erős zörejjel magyarázható. Ezen mássalhangzók az ϑ (és az δ) kiesésével ennek ellenére is azért lehetnek szótagalkotók, mert pl. hangzósságuk tekintetében kiemelkednek környezetükből, mint pl. az *sz* a *pszt* szótagban. Fonológiaiilag tehát a kérdéses osztják mássalhangzók zöngésnek tekintendők.

Mind az *l*-félék, mind az Λ -félék laterálisok. Az *l*-féléknél tág résen át áramlik ki a levegő a nyelv szélein, az Λ -féléknél pedig sűrítő zörej képződik (azaz „+éres” = „+strident” mássalhangzók), ez utóbbiak pedig a fonetikai leírásokból következően nem tekinthetők voltaképpen likvidának.

1.3. Ezen javaslatom felvet egy további problémát is, tudniillik azt, vajon a ϑ nem igazolható-e mégis a sokak által az alapnyelvre rekonstruált δ és a δ' egykori meglétét, hiszen így legalább a δ esetében számolhatnánk azzal, hogy mégis megvolt a $\vartheta \leftrightarrow \delta$ „zöngés–zöngétlen” oppozíciónak a zöngétlen alaptagja, a ϑ . Úgy hiszem, ez ellen két érvet hozhatok fel, az első elég gyenge, de a második komoly megfontolást érdemel.

(a) Ha volt is $\vartheta \leftrightarrow \delta$ oppozíció, nem tudok olyan szócsaládról, amelyben ϑ -t rekonstruálhatnánk, azaz hogy lett volna $\vartheta' \leftrightarrow \delta'$ oppozíció is. Persze lehetett, de mivel erősen jelölt fonéma lett volna, még ritkább lett volna, mint a ϑ ; a bizonyítóanyag hiánya természetesen nem jelenti automatikusan hajdani létezésének lehetetlenségét.

(b) Ennél nyomósabb érv az, hogy az eddig feltett zöngés δ és δ' elemnek a rokon nyelvek egy részében – a várakozásnak ellent nem mondó *l* mellett – zöngétlen *t* a képviselete (vö. Honti 1992: 209). Ezek helyett egy korábbi írásomban az Λ -t és az Λ' -t javasoltam rekonstruálni, noha ezek sem mutathatók ki egyetlen rokon nyelvből sem az illető alapnyelvi szavak folytatóiban, fonetikaileg és fonológiaiilag azonban ellentmondásmentesen illeszkednek a rendszerbe (Honti 1992). Sőt, Bakró-Nagy vizsgálatai szerint az ilyen fonémákat ismerő osztják nyelvjárások szótagszerkezetei igazolják az Λ és az Λ' valószínű voltát, és ugyanő a δ és a δ' valószínűtlensége mellett foglalt állást (Bakró-Nagy 2001: 21–22). További előnye e rekonstrukciónak, hogy érthetővé teszi a *t* zárhangfolytatót éppen úgy, mint az *l* likvidát.

Esetleg felmerülhet a kérdés, vajon a δ -ként és δ' -ként (= Λ , Λ') rekonstruált elemek helyén nem számolhatnánk-e ugyancsak ϑ -val és ϑ' -val. A válasz egyértelmű nem, hiszen a δ (= Λ) mássalhangzónak és a ϑ -nak az uráli nyelvek túlnyomó többségében különböző folytatóik vannak.

Következésképpen a ϑ -nak mint hiányzó láncszemnek a feltevésével elhárult a tárgyalt két magyar–finn szópár egyeztetése elől a leküzdhetetlennek tűnt hangtani akadály, így ezek előzményéül ϑ *owe* (> fi. *suo* ~ ma. *tó*) és ϑ *ulka* (> fi. *sulka* ~ ma. *toll*, nyj. *tolu*) rekonstruálandó (alapnyelvi ϑ' feltevésére

azonban nincsen alap). Megismétlem továbbá azt a korábbi nézetemet, hogy pl. a fi. *ydin* (~ *ytime*) ~ ma. *velő* előzményeként **wiΛ3(-m3)*, a fi. *tuomi* ~ osztj. V *jɔm* ~ vog. TJ *lēm* 'zelnice' alapalakjául **Λeme* (**Λōme*) teendő fel.

2. Másik témát a nyelvcsalád azon szavainak egy olyan része képezi, amelyeket az etimológiai szótárak legfeljebb igen kételkedve sorolnak az ősi lexémák közé. Az egyes etimológiai szócsaládok tagjai közti összetartozás mértékét a hangtani megfelelések, a jelentéstani hidak milyensége és sok más egyéb körülmény folytán tekinthetjük biztosnak vagy éppen fölöttébb kétségesnek. Mivel ismereteink fokozatosan változnak, bővülnek, egyre részletesebbek, az egyes etimológiák megítélése is változhat: biztosnak hitt összefüggésekről derülhet ki, hogy a kutatók délibábot hittek valóságnak, vagy éppen egy korábban elutasított etimológiát minősítenek át biztossá vagy legalább valószínűvé. Aki foglalkozott etimológiai kutatásokkal, tisztában van ezzel.

2.1. Némelykor talán azt is hihetnénk, hogy hosszú időre tárgytalanná váltak az ilyen kutatások, hiszen amit jelenleg tudni lehet az egyes nyelvek, nyelvcsaládok szókincsének eredetéről, azt már tudjuk. Minden etimológiai szótár abban a pillanatban elavulttá válik, amikor szerzői lezártnak, késznek nyilvánítják. Az utóbbi évtizedekben mind az uralisztikában, mind más nyelvcsaládok kutatásában új és új etimológiai szótárak születtek, amelyek lényegesen módosították a korábbi ismereteket. E szótáraknak mégis óriási érdemük, hogy az éppen aktuális ismeretek összegzésével felhívják a kutatók figyelmét a fehér foltokra, s így a „mókuserék” forog tovább. Az etimológusok tehát „nem pihennek”: egyre újabb felismerésekkel módosíthatják a véglegesnek hitt képet.

2.2. Engem a legújabb finn etimológiai szótár harmadik kötete (SSA 3) ösztönzött a mókuserék továbbpörgetésére. Bizonyos magyar és finn szavak összetartozásának lehetőségét megengedő állásfoglalása juttatta eszembe Mikola Tibornak egy évtizedekkel ezelőtti tanulmányát (Mikola 1976), amely eredetileg egy etimológiai módszertani konferencia előadásaként hangzott el. Ennek témája és címe „Hangtan és jelentés tan az etimológiában”. A cikk bevezetőjében az enyémekekhez nagyon hasonló gondolatokat adott elő, csak éppen más megfogalmazásban (Mikola 1976: 209).

Mikola úgy vélekedett, hogy az etimológiai kutatásokban a hangtörténeti törvényszerűségek, a hangmegfelelések szigorú érvényesítése a jelentéstani szempontok figyelembe vételének háttérbe szorulásához vezetett, vagyis ha két nyelv egy-egy lexémája egy-egy hangelemében az aktuális ismeretekkel össze nem egyeztethető megfelelést mutat, noha jelentéstaniilag jól vagy éppen kifogástalanul illenek egymáshoz, a szabálytalan képviselőt kizárják az illető szócsaládból, vagy az egész egyeztetést tévesnek minősítik. Tanulmányában példaként három olyan szócsaládot idézett, amelyekhez még valamely rokon nyelvből

csatolhatónak vélt egy-egy olyan szót, amely jelentésében pontosan illik a többihez, de egy-egy hangja elháríthatatlan egyeztetési akadállyal tűnik. Ezek a következők (Mikola 1976: 211):

1. ma. *toll* stb. ~ fi. *sulka* stb.,
2. ma. *él*, fi. *elä-* ~ mord. *erä-* 'él' stb.,
3. ma. *száj*, fi. *suu* stb. ~ osztj. V *lul*, Vj. *jul*, Trj. *АУА* stb. 'száj'.

Az UEW (1: 535–536) a fi. *sulka*-t a szókezdő mássalhangzók különbözőségére hivatkozva zárja ki az egyeztetésből, mivel a fi. *s* és a ma. stb. *t* ismereteink szerint nem felelhetnek meg egymásnak. A mord. *erä*-t mássalhangzója miatt két kérdőjellel vette fel a szócsaládba az UEW (1: 73). Az osztj. V *lul*-t pedig meg sem említi az első kötet (UEW 1: 492–493), viszont a második rész függelékében már egy másik etimológia biztos tagjaként a finn *huuli* 'ajak' (~ észt és lapp) szóval együtt szerepelteti (UEW 2: 903), miután Rédei szabályos hangmegfelelések és biztos szemantikai rokonság talaján felfedezte a nyilvánvaló, de mindaddig észrevétlenül maradt etimológiai kapcsolatot (Rédei 1988c, 1991: 93–95).

A „Suomen sanojen alkuperä”, nyelvcsaládunk legfrissebb etimológiai szótárának egyike nem utasítja el a ma. *toll* és a fi. *sulka* összetartozását. Az egyeztetést lehetségesnek véli az említett hangtani akadály ellenére (SSA 3: 211). A mord. *erä*-t viszont meg sem említi (SSA 1: 103–104), az én megítélésem szerint azonban feleslegesen szigorú ez az állásfoglalás. A *huuli* alatt az osztják szót kérdőjellel idézi (SSA 1: 195) – szerintem ismételtelen felesleges óvatosságot tanúsítva, hiszen mind hangtanilag, mind jelentésanilag kifogástalanul összeillik a két szó, sokkal inkább, mint a jelentéstani változás magyarázatát igénylő lpN *sullâ* 'approximation to something; suunta, jtkin suunnilleen vastaava määrä, jtkin muistuttava ulkonäkö tai muoto' (még vö. E. Itkonen 1975: 175–177).

Az SSA állásfoglalásaiban megnyilvánuló következetlenség (a mord. *erä*-emléttelenül hagyása, az osztj. *lul* bizonytalannak tekintett egyeztethetősége, ill. a fi. *sulka*-nak a ma. *toll*-hoz csatolhatósága) talán azzal magyarázható, hogy az első szerkesztő, E. Itkonen egyrészt még nagyon mereven ítélte meg a hangmegfeleléseket (a mord. *erä*- esetében), ill. másrészt indokolatlanul óvatoskodott (mint az osztj. *lul* és a fi. *huuli* kapcsolatának esetleges mérlegelésekor), viszont a harmadik kötetet már egyedül szerkesztő Kulonen rugalmasabban kezelte a problematikusnak látszó fonetikai viszonyt (mint a szintén említett fi. *sulka* esetében; l. SSA 3: 211). Meg kell jegyezni, hogy Kulonen állásfoglalását az is befolyásolhatta, hogy még egy ilyen hangviszonyt tartalmazó „finn ~ magyar stb.” egyezést tudott felmutatni: fi. *suo* 'mocsár' ~ ma. *tó* (SSA 3: 213–214), és a rokonítás lehetőségét ugyanúgy indokolta meg, mint a *sulka* esetében, hogy tudniillik a hangtani nehézség ellenére lehetségesnek tűnik az egyeztetés.

Érdekes szóvá tenni, hogy a mord. *erä*- 'él' aligha zárható ki a fi. *elä-* és a ma. *él* rokonságából, ezek hangtani szabálytalanságát Keresztes meggyőzően

magyarázta: „Das Wort E M *eläms* 'leben' wird in letzter Zeit vom Verb ung. *él* ~ fi. *elää* getrennt. (Literatur dazu s. MSzFE 1: 146.) Neulich machte Mikola (1976: 211) darauf aufmerksam, daß die semantisch vollkommen übereinstimmenden, lautlich aber einen kleinen »Schönheitsfehler« aufweisenden Wörter zusammengestellt werden können. Was mich betrifft, schließe ich mich der Ansicht Mikolas an. Das PU (FP) **elä-* hätte sich im Mordwinischen regelmäßig wie folgt entwickelt: vormd. **elä-* > urmd. **ilä-* > altmd. **ilä-* > E **iläms*, M **iläms*. Der Verbalstamm wäre gänzlich mit dem Negationshilfsverb zusammengefallen; vgl. ... **ilä* > E *ilä*. Der Wandel *l* > *r* trat wahrscheinlich zur Vermeidung der Homonymie ein, wahrscheinlich schon im Vor- oder Urmordwinischen. (Ein ähnlicher Wandel ist im Hilfsverb des Verbotes fi. *älä* ~ estn. *ära* 'nicht!' zu bemerken. Weitere Beispiele für diese Erscheinung s. Rédei 1980: 260). Aufgrund der obigen Tatsachen halte ich für sehr wahrscheinlich, daß das mordwinische Verb mit dem finnischen, ungarischen usw. zusammengehört" (Keresztes 1987: 181–182). A ma. *három* *r*-je kapcsán Rédei néhány analóg esetet idézett: „A magyarban szörványos **l* > *r* változással számolhatunk, ugyanúgy mint a következő szavakban is: m. *három* 'drei' ~ vog. *χūrəm* ~ finn *kolme*; m. *világ* 'Licht; Welt' ~ *virág* 'Blume, Blüte'...; m. *csalit* ~ R *csarit* 'Gebüsch, Gesträuch'; *halánték* ~ R *haránték* 'Schläfe'. Vö. még észt *ära* (N *äla, ala*) (tiltó ige) ~ finn *älä*" (Rédei 1980: 260).

Még azt is meg kell jegyezni, hogy részben hasonló, „finnségi *s-* ~ egyéb (pontosabban lapp) *t'* megfelelés van a fi. *syvä* 'mély' szónak a családjában is (SSA 3: 233), azzal a kiegészítéssel, hogy ez egy töről fakad a fi. *tyven* 'csendes, nyugodt' (~ vog., osztj. *t-*) szóval (SSA 3: 350–351); a *syvä* szó **tivä* előzményében szabályszerűen bekövetkezett a **ti* > *si* változás, amelyet az **i* > *ü* változás követett a *v* labializáló hatására; ezzel szemben a *tyven* szóban a labializációnak meg kellett előznie a **ti* > *si* hangváltozást (T. Itkonen 1982: 161–162). Ezen finnségi szócsaládnak tehát egyértelműen más hangtörténeti hátterűnek kell lennie, mint a fentebb idézett *sulka* 'toll' és *suo* 'mocsár' szavakénak, vagyis hangtörténetileg elkülönítendő a fi. *suo* ~ ma. *tó*, fi. *sulka* ~ ma. *toll* szópárok fonetikai viszonyától. E hangviszony történeti forrásának kiderítésén, ennek az irritáló rejtélynek a megfejtésén múlik, vajon a jövőben is csak eljátszani tudunk-e azzal a gondolattal, hogy a *sulka* és a *suo* szavak ősi eredetűnek gyaníthatók ugyan, de nem tudjuk e feltevést igazolni.

Még van egy finnségi szó, amelynek szókezdő *s-*e van, de a rokon nyelvi megfelelő szókezdő mássalhangzója *t*: fi. *sika* 'Schwein' ~ mord. E *tuvo*, M *tuva* 'ua.', e megfelelés azonban másként magyarázható (l. E. Itkonen 1946: 305–306, UEW 2: 796, SSA 3: 178).

Eszmefuttatása során Mikola (1976: 210) idézi Valentin Kiparskyt: „ich bleibe dabei, daß bei scheinbar unüberbrückbaren semantischen Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen" (Kiparsky 1966: 75), majd

hozzáteszi (ahogy a dolgozat elején is idéztem): „... azt hiszem, hogy Kiparsky idézett[,] jelentésanra vonatkozó kijelentését ki lehet egészíteni egy hangtani-val: Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat építeni” (Mikola 1976: 211). Nos, én a következőkben a „hídverésre” vállalkozom!

2.3. A továbbiakban tehát megkísérlem igazolni a fentebb idézett magyar és finn szavak összetartozását oly módon, hogy megpróbálom bebizonyítani az eddig szabálytalanak ismert hangmegfelelés szabályszerű voltát.

A fi. *suo* ~ ma. *tó* stb. összetartozását a 19. század végéig fogadták el, később nyilvánvalóan a felismert hangtani nehézség miatt elutasították, egy kutató pedig szabálytalan képviselőtül megfelelőként tartotta számon a finn szót (Janhunen 1981: 257, l. még SSA 3: 213–214).

A fi. *sulka* ~ ma. *toll* stb. esetében a 20. század második felében születtek elutasító állásfoglalások, ismételten mindössze egy olyan nézetről, Sammallahtiéről (1988: 540) tud az SSA, amely, ha kérdőjelesen is, de lehetségesnek véli az etimológiát (SSA 3: 211).

Nyilvánvaló, hogy az idézett finn–magyar szópárok gondot okozó szókezdő mássalhangzójának alapnyelvi előzményeül nem vehetünk fel olyan elemet, amelyből eddigi hangtörténeti ismereteink alapján magyarázható lenne egyrészt a finn(ségi) *s* (< U/FU **s*, **ś*), másrészt a magyar stb. *t*- (< U/FU **t*-); ennek a megfelelésnek az értelmezésekor természetesen szóba sem jöhet egy olyan feltevés, hogy **t* helyén is szerepelhet finnségi *s*, hiszen az csak a **ti* szekvenciában fordul elő, vö. pl. fi. *sinä* 'te' ~ ma. *te*. Vagyis ez esetben olyan áthidaló megoldást kell találni, azaz kiindulásul olyan mássalhangzót kell posztulálni, amely ugyan nem maradt meg e szavak leánynyelvi folytatóiban, de fonetikailag igazolja e szópárok összetartozását. Ez pedig nem lehet más, mint a zöngétlen interdentalis réshang, a *ʈ*. Mind a *ʈ* > *s*, mind a *ʈ* > *t* változás igazolható a világ nyelveiben, fonetikailag egyszerű és természetes fejleményről van szó. (Egyébként a *ʈ* és a *ɖ* nem feltétlenül csak interdentalis réssel képződhet, hanem akár a fogak és a nyelvhegy közöttivel is, l. pl. Zinder 1979: 158–159, s ez méginkább egyszerűvé teszi a *ʈ* > *s* és a *ʈ* > *t* változást.)

Az sem hagyható említetlenül, hogy Janhunen felvetette annak a lehetőségét is, igaz, nagyon óvatosan, hogy a fi. *sulka* 'toll' és a *tuuli* 'szél' összetartoznának (Janhunen 1981: 241; én ezt az ötletet abszurdnak tekintem). A szokatlan „finnségi *s* ~ egyéb uráli *t*” hangmegfelelést nem magyarázza, csupán utal rá a 'tó' jelentésű szócsalád tárgyalásakor – amelyet „a szabálytalan hangmegfelelésű” szavak közt tárgyal –, hogy tudniillik a fi. *sulka* esetében is ilyen szabálytalan a hangmegfelelés (Janhunen 1981: 257).

A „fi. *s* ~ egyéb uráli *t*” viszonyra adott magyarázatom ellen, ahogy én látom, három érvet lehet felhozni:

(a) olyan elemet rekonstruáltam ezen etimológiák „megmentése” végett, amely e szavak mai folytatóiban nem mutatható ki, tehát pusztán spekuláció eredménye, sőt, eddig ilyen alapnyelvi mássalhangzóval nem is számoltak;

(b) ha feltevésem helyes, akkor igen kis megterheltségű fonémáról van szó;

(c) magyarázatom csak akkor lehet érvényes, ha a **θ* a kései ősfinn korig megörzödött, és csak ezt követően lett *s*-szé, míg a nyelvcsalád többi nyelvében a másodlagos vagy harmadlagos alapnyelvekben *t*-vé vált.

Vajon mennyire nyomósak az általam lehetségesnek vélt ellenérvek? Ezekkel kapcsolatban a következő ellenérvek fogalmazhatók meg:

(a) Alapnyelvi rekonstrukciómink szinte mindig olyan mássalhangzókat tartalmaznak, amelyek a rekonstrukciók leánynyelvi származékainak valamelyikében léteznek, vö. pl. FU **kāte* > fi. *käsi*, *käte-* ~ ma. *kéz*, FU **šine-re* > fi. *hiiri* ~ votj. *šir*, zürj. *šir* ~ osztj. V *lönkar*, vog. TJ *tänkar*, ma. *egér*. A rekonstruált alapnyelvi konzonantizmusban csak két olyan elemről tudok, amelyek az ilyeneket tartalmazó, kikövetkeztetett alakú alapnyelvi lexémák mai képviselőiben nem léteznek; a **ð*-ről és a **ð̥*-ről van szó. Természetesen egyszerűbb a kölcsönös megfelelési viszonyokat és a hangváltozási tendenciákat hitelesen igazolnunk, ha rekonstrukciómink a ma adatolt lexémák elemeiből épülnek fel, míg a pusztán spekulatív módon kikövetkeztetett elemek hajdani létezését fonetikai plauzibilitásuk és a hipotetikus hangváltozási folyamat valószínűsítése révén kísérhetjük meg igazolni. Ha pedig olyan új elemet rekonstruálunk indokoltan az alapnyelvre, amellyel korábban nem számoltunk, jó esetben csak arról lehet szó, hogy ismereteink árnyaltabbá váltak.

(b) A rekonstruált alapnyelvi lexémáknak – köztudottan – csak egy töredékét ismerjük, így eleve csak bizonytalan feltevésekbe bocsátkozhatunk azt illetően, mely fonémának mekkora lehetett a frekvenciája (mondjuk, az alapszókincsben). De ennek talán nincs is nagy jelentősége, hiszen az élő nyelvekben és nyelvjárásaikban is eléggé széles skálán mozog a fonémák gyakorisági értéke. Mivel a kb. 6000 esztendőes nyelvtörténet során a hajdanvolt rendszernek sok tanúja tűnt el nyomtalanul a nyelvcsalád tagjaiból, a kevés, de biztos adat vallomását számon kell tartanunk. Úgy vélem, az általam javasolt alapnyelvi fonémarekonstrukcióval igazoltnak tekinthető az ezen dolgot az aprópórául szolgáló két szópár összetartozása. Ugyanígy megfontolásból tekintendő biztosnak azon magyarázatom is, amely a ma. *fészek* (~ fi. *pesä* < U **pesä*) egyébként szabálytalannak tekintett szó belseji mássalhangzóját szabályos, ám mindössze egyetlen adatban feltehető fonetikai változás eredményeként értelmezi (Honti 1983: 113–117; egyébként ehhez hasonló jellegű szajáni-szamojéd hangváltozásról számol be Helimskij 1987).

(c) A $*\vartheta$ -ból magyarázott „finnségi $s \leftrightarrow$ egyéb uráli nyelvi t ” viszonyra az kínálkozik megoldásként, hogy a $*\vartheta > t$ változás az uráli nyelvterület legnyugatibb részét már nem érte el a kései ősfinn elkülönüléséig. Továbbá az ugor alapnyelv életének egy meglehetősen korai szakaszában is le kellett játszódnia ennek a $*\vartheta > t$ változásnak, hiszen különben az U/FU alapnyelvi $*\vartheta$ egybeesett volna az Ug ($*s \times *š >$) $*\vartheta$ -val, és ez esetben azonos folytatóik lennének.

Irodalom

- Bakró-Nagy Marianne (2001), A rekonstrukció valószínűsége. A hangtani rekonstrukció valószínűsége. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely II. Szófejtő Műhely. 1999. szeptember 8–10. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 15–24.
- Castrén, M. Alexander (1858/1969), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften / Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, St. Petersburg / Leipzig.
- Décsy, Gyula (1969a), Finnougrische Lautforschung. UAJb 41: 33–75.
- Décsy, Gyula (1969b), Die Streitfragen der finnougrischen Lautforschung. UAJb 41: 183–211.
- Eek, Arvo (1982), Л. А. Верте, Консонантизм хантыйского языка (экспериментальное исследование). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. SFU 18: 309–311.
- Genetz, Arvid (1896), Suomalais-ugrilainen ∂ ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. Suomi 3/13. Helsingfors. 57–78.
- Hajdú, Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1987), Правило Хонти для венг. *fészek* и его аналог в маторско-тайгийско-карагасском языке. SFU 23: 57–60.
- Honti, László (1980), Zur Frage nach dem Wechsel „Affrikate/Sibilant ~ homorganer Verschlusslaut” im Ostjakischen. ALH 30: 1–24.
- Honti, László (1983), Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen). ALH 33: 113–122.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1992), Adalék a magyar $l \sim$ finn t megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: Derék Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (Hrsg.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 209–213.

- Honti, László (2001), Ung. *tó* 'See' ~ fi. *suo* 'Morast', ung. *toll* ~ fi. *sulka* 'Feder' (Ein Beitrag zum Konsonantismus der U/FU Grundsprache). LU 37: 241–244.
- Honti László (2004), „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? Mészáros Edit – Szeverényi Sándor – Wagner-Nagy Beáta (szerk.), Mikola-konferencia 2002. SZTE Finnugor Tanszék, Szeged. 75–84.
- Itkonen, Erkki (1946), Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29: 222–337.
- Itkonen, Erkki (1956a), Neue Zeitschriften. FUFA 32: 56–86.
- Itkonen, Erkki (1956b), Etymologische Beiträge. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest. 616–622.
- Itkonen, Erkki (1969), Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb 41: 76–111.
- Itkonen, Erkki (1975), Etymologia lisiä. Vir 1975: 168–178.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Itkonen, Terho (1982), Suvannosta tyveneen. In: Språkhistoriska och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien. Studien tillägnade Tryggve Sköld den 2 december 1982. Skytteanska samfundet, Umeå. 157–165.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1982), On the Structure of Proto-Uralic. FUF 44: 11–22.
- Karjalainen, K. F. (1905), Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. MSFOu 23.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Kazancev, D. E. [Казанцев, Д. Е.] (1990), К вопросу о реконструкции *ð и *ð' в финно-угорском праязыке. LU 26: 173–179.
- Keresztes, László (1987), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. SUA 27. JATE, Szeged.
- Kiparsky, Valentin (1966), Etymologie gestern und heute. Kratylos 11: 68–78.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korhonen, Mikko (1990), Glottogenetik und Sprachgeschichte. CIFU VII/1: 159–178.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó, György (1968), Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Merlingen, Werand (1984), Laterale in altertümlichen Sprachen. In: Gschwantler, Otto – Rédei, Károly – Reichert, Hermann (Hrsg.), *Linguistica et Philologica. Gedenkschrift für Björn Collinder (1894–1984)*. Braumüller, Wien. 331–337.
- Mikola Tibor (1976), Hangtan és jelentéstan az etimológiában. *NytudÉrt* 89: 209–212. MSzFE 1. = Lakó 1967.
- Rédei Károly (1976), Szóképzés a PU/PFU alapszavakban. *NytudÉrt* 89: 255–262.
- Rédei, Károly (1968), *Nordostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 71.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rédei Károly (1980), Szófejtések. *NyK* 82: 260–264.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988a), *Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht.* Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988b), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische und finnisch-ugrische Schicht. Ugrische Schicht.* Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- Rédei, Károly (1988c), Suomen *huuli*-sanan alkuperästä. *Vir* 1988: 177–178.
- Rédei Károly (1991), Szófejtések. *NyK* 92: 83–111.
- Sammallahti, Pekka (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Sprachen. *FUF* 43: 22–66.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences.* E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Setälä, Emil (1896), A finn-ugor *δ* és *δ'*. *NyK* 26: 377–437.
- SSA 1 = Itkonen – Kulonen 1992.
- SSA 3 = Kulonen 2000.
- Steinitz, Wolfgang (1952), Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. *Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica* 1. 15–39.
- Steinitz, Wolfgang (1937/1980a), Хантыйски (остяцкий) язык. In: Prokof'ev, G. N. (ed.) [Прокофьев, Г. Н. (отв. ред.)], *Языки и письменность народов Севера. Часть I.* Учпедгиз, Москва – Ленинград. 193–227. / In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV.* Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 5–62.
- Steinitz, Wolfgang (1980b), Справочник по орфографии хантыйского языка. In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV.* Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 63–64.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1958), О некоторых особенностях ваховского, сургутского и казымского диалектов хантыйского языка. В помощь учителю Крайнего Севера 8. Учпедгиз, Ленинград. 319–330.

- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1979), Латеральные фонемы [l], [ɕ], [ɣ] в казымском диалекте хантыйского языка. In: Nadeljaev, V. M. (szerk.) [Наделяев, В. М. (отв. ред.)], Фонетика сибирских языков (Сборник научных трудов). Академия наук СССР, Сибирское отделение, Новосибирск. 14–27.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1985), Основные характеристики консонантной системы языка казымских ханты. SFU 21: 38–46.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1986), Ассимиляция согласных в языке казымских ханты. In: Nadeljaev, V. M. (szerk.) [Наделяев, В. М. (отв. ред.)], Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Наука, Новосибирск. 84–88.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1989), Фонологическая трактовка консонантизма языка казымских ханты. In: Veenker, Wolfgang (Hrsg.), Viertes Internationales Symposium „Uralische Phonologie“ 4.–8. September 1989 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 8. Hamburg. 195–199.
- Verte, L. A. (1990), The Kazym-Hanty Noise Consonants. CIFU VI/2: 457–459.
- Zinder, L. R. [Зиндер, Л. Р.] (1979), Общая фонетика. Наука, Москва.

CSEPREGI MÁRTA

Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban¹

In this study I compare the structures of attributive participial constructions in a northern and an eastern Khanty dialect. The comparison spans four areas: the marking of voice and of agents of non-finite verbs, the word order in phrases with non-finite verbs, and relative clauses. The corpus is based on a list of Northern Khanty (primarily Kazym) sentences and their corresponding translations into the Surgut dialect. The Northern Khanty sentences are from Elena Kovgan and Elena Skribnik's joint research (1986 and 1991). The sentences were translated into Surgut by native speaker Ludmila Kayukova.

1) Northern and eastern dialects differ in the structure of their attributive phrases; in northern dialects, the agent of the non-finite verb is marked on the noun the attributive phrase modifies, while in eastern dialects it is marked on the non-finite verb itself.

Kaz.	<i>ma</i>	<i>katΛəm</i>	<i>χǔΛ-em</i>	Surg.	<i>katΛəm-am</i>	<i>kuΛ</i>
	1SG	catch-PTC.PST	fish-1SG		catch-PTC.PST-1SG	fish
	'the fish that I caught'					

The study shows that the Surgut dialect has examples of both structures, each of which conveys a different meaning.

2) Khanty does not morphologically distinguish the active and passive voices. The agent of the non-finite verb can therefore take the nominative case, as do subjects of active finite verbs, and it can take the locative case, as do agents of passive verbs.

Surg.	<i>a'e-m</i>	<i>puΛt-əm</i>	<i>ǎwΛ-ət</i>	<i>a'e-m-nə</i>	<i>puΛt-əm</i>	<i>ǎwΛ-ət</i>
	father-1SG	befog-	szán-PL	father-	hitch-	sled-PL
		PTC.PST		1SG-LOC	PTC.PST	
	'the sleds, that my father hitched'					

The two types of structures differ not in voice but in information structure. If the agent of the non-finite verb receives focus, it takes the locative case.

¹ A tanulmány a K68061 számú OTKA kutatás keretében készült. Ezúton mondok köszönetet Kubínyi Katának és írásom lektorának a végső megformáláshoz nyújtott, hasznos segítségükért.

3) In languages with OV word order, such as Khanty, participial attributive phrases branch left; the internal structure of smaller, two-part phrases is maintained in the clause.

Surg. *Λōw moξ-Λ-aΛ* *pǎwəΛtə-tə* *niŋ pupi*
 bear cub-PL<3SG bathe- PTC.PRS female bear
 ‘female bear washing her cubs’

If the word modified is itself a two-part phrase – a postpositional or possessive structure – the first item, the item to its right, or the head of the phrase, ends up the farthest from the direct complement, at the front of the entire attributive participial phrase:

Kaz. *ǎpeΛn* *χǎΛ* *wεΛ-ə̃m* *nõrm-ew*
 under-3SG fish kill-PTC.PST bridge-1PL
 ‘the bridge under which we fished’

Surgut Khanty avoids constructions that use this order.

4) Synthetic structures in Khanty have also begun to affect clauses that contain relativizers. The examples I consider show a high occurrence of verbal predicates, rather than finite verbs. The clauses in these cases are appositive attributive phrases introduced by a relativizer.

Keywords: Northern Khanty, Eastern Khanty, participles, attributive phrases, agentive marking.

0. Tanulmányomban egy északi és egy keleti hanti nyelvjárás melléknévi ige-neveket tartalmazó jelzős szerkezeteinek összehasonlító elemzését kívánom elvégezni. Az összehasonlítás négy területre fog kiterjedni: vizsgálni kívánom az ige-nevek ágensének és igenemének kódolási módját, az ige-neves szerkezetek szórendjét, valamint foglalkozom a kötőszós összetett mondatok megjelenésének problematikájával is.

1. A vizsgált korpusz, az adatgyűjtés körülményei

A korpusz alapja egy északi hanti (elsősorban kazimi) mondatsor és annak szurguti nyelvjárású fordítása. Az északi hanti mondatok Elena Kovgan és Elena Skribnik közös tanulmányaiból (1986 és 1991) valók. Mindkét szerző az ún. novoszibirszki iskola neveltje, Kovgan a hanti, Skribnik a manysi infinit szerkezeteket kutatta, utóbbi emellett altaji nyelvekkel is foglalkozott. Első tanulmányukban (Skribnik – Kovgan 1986) hanti és burját, a következőben (Skribnik – Kovgan

1991) hanti és manysi mondatokat elemeztek. Ez utóbbi tanulmány összefoglalását adták elő a debreceni finnugor kongresszuson (Skribnik – Kovgan 1990).

Az 1980/90-es évek fordulóján az obi-ugrisztikában újdonságnak számított, hogy az elemzés nem (folklór) szövegekből kiírt példamondatokon, hanem anyanyelvű beszélőktől célirányos kérdezéssel gyűjtött anyagon alapult. Ezek a mondatok két évtized múltán sem veszítettek aktualitásukból, és alkalmasak más szempontú elemzésre is². Az északi hanti mondatok szurguti fordítása a K68061 számú OTKA kutatás keretében készült 2011 őszén, L. N. Kajukova³ segítségével. Így létrejött egy párhuzamos mondatok sor, melynek alapján rá lehet mutatni az északi és a keleti hanti nyelvjárások hasonlóságaira és különbségeire.

Az adatgyűjtés körülményeihez hozzátartozik, hogy Kajukova az északi hanti mondatok orosz fordítását tette át szurguti nyelvjárásra. Szándékosan nem mutatam meg neki az északi hanti eredetit, hogy ne befolyásolja. Az orosz mondat szerkezet – lévén gyökeresen különböző a hantitól – szintén nem befolyásolta. Ha a fordításvariációk között mégis előfordulnak oroszos szerkezetek, azokról mindig megjegyeztem a fordítót, hogy nem illenek a hanti nyelvi normába. Kajukova minden esetben igyekezett több szurguti hanti variánst megadni, az egyes változatokat nyelvhelyességi sorrendbe állította, s kommentálta őket nyelvtani és stilisztikai szempontból.

Az eredeti Skribnik – Kovgan publikációkban az északi hanti forrásmondatok – a két évtizeddel ezelőtti szűkös nyomdatechnikai lehetőségek miatt – mellékjel nélküli cirill betűkkel íródtak. Annak érdekében, hogy a jelen tanulmánynak egységes legyen az arculata, nemcsak a szurguti, hanem az északi hanti mondatokat is latin betűs fonematikus transzkripcióval közlöm.⁴ A hitelesség miatt viszont a függelékben közlöm az eredeti, cirill betűs mondatokat és orosz fordításukat. Itt utalok az eredeti mondatok előfordulási helyére is.

Az idézett mondatokban megőriztem azokat a (=) jeleket is, melyekkel a szerzők morfológiaiilag szegmentálták példamondataikat. A mondatok glosszázása a lipcei szabályok szerint történik.⁵ A rövidítésjegyzék is a függelékben olvasható.

² E. Skribnik és E. Kovgan eredeti tanulmányaikban az 1980-as évekbeli novoszibirszki szintaktikai kutatások fogalmi apparátusát használták. Ennek az elméleti munkának a betetőződése volt az ún. polipredikatív (altaji és szamojéd) nyelvek szintaxisát tárgyaló kötet (Čeremisina et al. 1986).

³ A szurguti nyelvjárás jugani tájszólását beszélő, 1966-ban született pedagógus, tankönyvszerző, újságíró. A forrásmegjelölés nélküli szurguti nyelvjárású mondatok tőle származnak. Ha más forrást használok, minden esetben jelölöm.

⁴ Az átírást Sipos Mária végezte el, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁵ <http://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/LGR08.02.05.pdf> A nyelvi adatok sorában nem használok ∅ jelet, viszont szögletes zárójelben utalok a szurguti hanti (jeltelen) múlt

2. A participiumok szemantikai rendszerezése

Elemzésem tárgyai tehát olyan jelzős szerkezetek, melyek participiumokat, magyarul melléknévi igeneveket tartalmaznak. A hanti nyelvjárásokban kétféle participium van: a *-tī/-t(ə)*, képzős folyamatos (jelen idejű) melléknévi igenév (participium praesentis) és az *-(ə)m* képzős befejezett (múlt idejű) melléknévi igenév (participium praeteriti). Mindkét igenév aktív és passzív (cselekvő és szenvedő) értelemben egyaránt előfordulhat. A dolgozatban ezen terminusokat fogom használni, a szinonímákat változtatva. Ha röviden csak igenévről írok, azon is participiumot értek, ha egyéb igenév (infinitivus, gerundium/konverbum, tagadó igenév) kerül szóba, azt egyértelműen jelölöm.

Mindenekelőtt ismerkedjünk meg a hanti participiumok fajtáival. Ahogyan a magyarban, a hantiban sincs morfológiai különbség az aktív és a passzív igenevek között. Az igenem a bázisige szemantikájától és a szintaktikai helyzettől függ. Ha tranzitív igékből képzett igenevekről van szó, az igenév abban az esetben aktív, ha a jelzős szerkezet feje az igenév ágense. A melléknévi igenév lehet folyamatos:

- (1a) Kaz *pōšəχ-Λ-αΛ* *pewΛōpta-ti* *mojpərne*
medvebocs-PL<3SG fűrdet- PTC.PRS medve nő
- (1b) Szur *Λōw moχ-Λ-αΛ* *pāwəΛtə-tə* *nij* *pupi*
medvebocs-PL<3SG fűrdet- PTC.PRS nő medve
'bocsait fűrdető anyamedve'

Befejezett melléknévi igenév is lehet aktív igenemű:

- (2a) Kaz *kew-ət* *jŋk-a* *təχ-əm* *ńawrem-ət*
kő-PL víz-LAT dob-PTC.PST gyermek-PL
'köveket vízbe dobáló (dobált) gyermekek'
- (2b) Szur *kāw* *jəŋk-nam* *łik-əm* *ńewrəm-ət*
kő víz-APPR dob-PTC.PST gyermek-PL
'követ vízbe dobáló (dobált) gyermekek'

időre [PST] és az alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyt jelölő nulla morfémára [3SG]. A szintén nulla morfémás Nom, Acc, Gen eseteket nem jelölöm, valamint nem utalok külön jellel az alanyi ragozásra sem. A tárgyas ragozás glosszázásában a tárgy számára utaló elemet < jellel kötöm a személyre utaló elemhez (pl. a kettős számú tárgyra utaló egyes szám második személyű személyrag jelölése: DU<2SG). A birtokos személyragok esetében az egy birtokot külön nem jelölöm, de a kettő v. több birtokra utaló végződéseknél szintén a < jelet használom (az én sok birtokom: PL<1SG). Az egyes morfémákra utaló jeleket kötőjellel választom el egymástól, de ha egy morféma több nyelvtani jelentéssel bír, a jelek közé pontot teszek.

Ha a jelzős szerkezet feje az igenév páciense, az igenevet passzívként tartjuk számon:

- (3a) Kaz *aše-m-n* *kŕr-əm* *əχΛ-ət...*
 apa-1SG-LOC befog- PTC.PST szán-PL
- (3b) Szur *aʔe-m* *puΛt-əm* *əwΛ-ət*
 apa-1SG befog-PTC.PST szán-PL
 'apám befogta szánok'

E két esetet Haspelmath (1994: 153) ágensorientáltnak (agent-oriented) és páciens-orientáltnak (patient-oriented) nevezi.

A mediális igékből képzett igeneveket sem aktív, sem passzív, sem lehet nevezni, ezeket hívja Haspelmath (1994: 157–161) *resultative participles*. Ezekben a jelzős szerkezetekben a fej az igenév páciense:

- (4a) Kaz *nőχ* *sər-əm* *törn-ət*
 fel szárad- PTC.PST fű-PL
- (4b) Szur *nők* *sur-əm* *pom-ət*
 fel szárad- PTC.PST fű-PL
 'megszáradt fű'

Tárgyatlan, aktív igéből képzett igenév lehet aktív, akár folyamatos, akár befejezett aspektusú (itt csak szurguti példáim vannak, de a kazimiban is nyilván hasonló szerkezeteket találunk):

- (5a) Szur *nin* *jőt-in* *jű-tə* *wel-t* Chr 104.
 2DU vele-2DU jön-PTC.PRS rén-PL
 'veletek (ti kettőtökkel) jövő rének'
- (5b) Szur *wönt-a* *jűw-əm* *jăγ* Chr 70.
 erdő-LAT jön-PTC.PST emberek
 'erdőbe jött emberek'

Ha az intranszitiv igének egyéb bővítménye (hely-, cél-, eszközhatározója) tölti be a jelzős szerkezet fejének a szerepét, a belőlük képzett igenevek átmenetet képeznek az aktív és a passzív értelmű igenevek között. Ezeket Haspelmath (1994: 154) Lehmann nyomán *relative participiumok*-nak hívja (Lehmann 1984: 49–58, idézi Haspelmath 1994: 154). Ilyenek többek között a mozgásigékből képzett igenevek:

- (6a) Kaz *mŭŋ* *măn-ti* *pojezd-ew*
 1PL megy- PTC.PRS vonat-1PL
 'a vonat, amellyel utazunk (a mi menő vonatunk)'

A szurguti adatközlő ennek a szerkezetnek a fordításakor tranzitív igéből képzett, aktív igenevet használt:

- (6b) Szur *məŋ-at tu-tə tūwt-əŋ ăwəΛ*
 1PL-ACC visz- PTC.PRS tűz-ADJZR szán
 'minket vivő vonat (tüzes szán)'

Mediális igéből képzett igenévnek is lehet indirekt tárgya, azaz határozói bővítménye:

- (7a) Kaz *ma sem-a pīt-əm kərt-em*
 1SG szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG
 (7b) Szur *sām-a pīt-əm puγΛ-əm*
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG
 'szülőfalum (ahol születtem, azaz szembe estem)'

3. Az igenév ágensének a jelölése

3.1. Főnévi ágens nominativusban

A (3) mondatban található szerkezet igenévi összetevőjének ágense ('apám') főnévvel van kifejezve. Természetesen vannak ennél bonyolultabb szerkezetek is. Előfordulhat olyan mondat, melyben különbözik az ágens, a birtokosok és az állítmányi funkcióban lévő ige személye, de mindegyik egyértelműen jelölt:

- (8a) Kaz *ma aše-m wer-əm karti-Λ-an ma jōŋan pa pełək-a məsΛə-Λ-Λ-am.*
 1SG apa- csinál- csapda- 1SG folyó másik fél-LAT ültet-PRS-
 1SG PTC.PST PL<2SG PL<1SG
 (8b) Szur *aše-m wār-əm wāłtip-Λ-a jăwən tōmpi-ja iməΛtə-Λ-Λ-am.*
 apa- csinál- csapda- 1SG folyó ültet-PRS-PL<1SG
 1SG PTC.PST PL<2SG túloldal-LAT
 'csapdáidat, melyeket apám készített (apám csinálta csapdáidat), én a folyó másik oldalán állítom fel.'

A (8) mondat bonyolultabb szerkezetű, mint a kevesebb összetevőt tartalmazó (3) mondat, de az ágensjelölés ugyanúgy történik: az igenév ágense főnévvel van kifejezve, nincs szükség rá, hogy egyéb morféimákkal utaljunk rá. A kazimi mondat élén álló személyes névmás (*ma* 'én') mint az 'apa' birtokos jelzője elhagyható, ami a szurguti változatban meg is történik.

3.2. Személyes névmási ágens nominativusban

3.2.1. A jelzős szerkezet feje az igenév tárgya

Ha az igenév ágensét nem főnév, hanem személyes névmás fejezi ki, akkor azt tapasztaljuk, hogy a keleti és nyugati nyelvjárások különböző megoldásokat alkalmaznak. Nyugaton (azaz az északi és a déli nyelvjárásokban) ilyenkor nem lehet elhagyni a személyes névmást, de szükséges még egy vele koreferens Px is, mely a jelzős szerkezet fejéhez kapcsolódik:

- (9a) Kaz *ma* *katΛ-əm* *χŭΛ-em* *pŭt* *łĩpij-n* *χăś-əs*.
 1SG fog-PTC.PST hal-1SG fazék belső-LOC marad-PST-[3SG]
 'a hal, amit fogtam (fogott halam), a fazékban maradt.'

Keleten viszont nem találunk birtokos szerkezetet, hanem az igenév kap személyjelölő elemet (az én jelölésében: PPx). Az igenév személyjelölői nem azonosak a birtokos személyjelekkel, különböző a morféma vokalizmusa – nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy a PPx -ek mindig teljes képzésű magánhangzót tartalmaznak, a Px-ek viszont többnyire redukált magánhangzót (természetesen vannak kivételek, vö. Honti 1984: 40).

- (9b) Szur *katΛ-m-am* *kuΛ* *put-nə* *kĩt*.
 fog-PTC.PST-1SG hal fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 'a hal, amit fogtam (a fogtam hal), a fazékban maradt.'

Ugyanez a stratégia akkor is, ha a jelzős szerkezet feje (az igenév tárgya) ragot vagy névutót kap:

- (10a) Kaz *ma* *sewr-əm* *wɔn* *jŭχ-em* *ewəł* *aśe-m* *χɔp* *wer-Λ*.
 1SG vág- nagy fa-1SG belőle apa-1SG csónak készít-
 PTC.PST PRS[3SG]
 'én vágott nagy fából apám csónakot csinál.'
- (10b) Szur *ıΛə* *săwər-m-am* *juγ-i* *aśe-m* *rĩt* *wăr-Λ*.
 le vág-PTC.PST-1SG fa-ABL apa-1SG csónak készít-PRS[3SG]
 'az én kivágtam fából apám csónakot csinál.'

Farell Ackerman és Irina Nikolaeva egy konferenciaelőadásukban (1997) megállapították, hogy az északi hanti és a nyugati örmény nyelvjárásokban azonos a stratégia, azaz a Px possesszív és agentív olvasatban egyaránt a jelzős szerkezet alaptagján jelenik meg. Ez a megoldás a világ nyelveiben ritkább. Sokkal gyakoribb az a (többek között a keleti hantiban és a keleti örményben is megfigyelhető) jelenség, hogy possesszív olvasatban az alaptagon, agentív olvasatban pedig a participiumon jelenik meg a személyjelölő. Nikolaeva (1999: 77–80)

erre hanti nyelvtanában is kitért, és areális (észak-szibériai) összefüggésbe helyezte a jelenséget.

Skribnik – Kovgan 1986-os tanulmányában tizenöt mondat van, és az ágensjelölés mindegyikben kétszeres: személyes névmással és birtokos személyjellel történik. A szurguti adatközlő viszont a személyes névmás használatát redundánsnak, feleslegesnek vélte, szerinte alapesetben elég az igenévhez kapcsolt személyjelölő. A személyes névmásra szerinte akkor van szükség, ha hangsúlyozni akarjuk az ágens személyét.

Az északi hantiban, ha a szerkezetben nincs az igenév ágensétől eltérő birtokosjelölés, a személyes névmás és a Px között egyeztetés/kongruencia áll fenn. Ez azonban megszűnik, ha az ágens és a birtokos különböző. Ilyenkor derül ki, hogy a kazimiban a személyes névmás a valódi ágensjelölő, a Px elsődleges olvasata a possesszív jelentés. A személyes névmás és a Px között ilyenkor természetesen nem lehet kongruencia:

- (11a) Kaz *nāŋ ewt-əm jəš-em χűw jām-a ǎnt jĩ-Λ.*
 2SG vág PTC.PST kéz-1SG hosszú jó-LAT NEG válik-PRS[3SG]
 'kezem, melyet te elvágta (te vágott kezem), sokáig nem gyógyul meg'.

A szurguti hanti mind az ágenst, mind a birtokost szintetikusán jelöli. Az ágensre az igenévhez járuló 2SG személyjelölő (-a) utal, a birtokosra pedig a 'kéz' szóhoz járuló 1SG -am Px:

- (11b) Szur *wińtəmtə-m-a kőt-am kow mǎrə nōķ əntə ǎrɣaɣə-Λ.*
 megvág- kéz-1SG hosszú idő fel NEG gyógyul-PRS[3SG]
 PTC.PST-2SG
 'kezem, melyet megvágta (te vágta kezem), sokáig nem gyógyul meg'.

Hasonló helyzettel találkozunk a (12) mondatban, ahol a *ma* 'én' személyes névmás az ágensre, a jelzős szerkezet fején lévő 2SG személyű Px pedig a ruhák birtokosára utal:

- (12a) Kaz *ma χǎtΛ-ən sɔrəɬt-Λəmtəšəχ-Λəmt-s-en pa jəɬɬi mǎn-s-en.*
 1SG nap-LOC szárít- ruha- felvesz- és el megy-PST-
 PTC.PST PL<2SG PST-2SG 2SG
 'ruháidat, melyeket a napon szárítottam, felvetted és elmentél (én napon szárított ruháid...)'

Tehát a 'ruha' jelentésű névszóhoz járuló Px elsődleges funkciója a birtoklás kifejezése. Ha ez a névszó már kifejez valamilyen birtokviszonyt, akkor – az attól különböző – ágensjelölést más módon kell megoldani, ebben az esetben a 1SG személyű *ma* névmással.

A szurgutiban nincs szükség személyes névmásra, az 1SG személyű PPx és a 2SG személyű Px egyértelmű helyzetet teremt:

- (12b) Szur *kātəΛ- nōk sārəΛt-əm-am sōw-Λ-a nōk wārəksə-Λ-a panə mən-ən.*
nam
 nap- fel szárít- ruha- fel öltöz- és megy-
 APPR PTC.PST-1SG PL<2SG [PST]PL<2SG [PST]2SG
 'ruháidat, melyeket megszáritottam a napon, felvetted és elmentél (napon megszáritottam ruháidat...)'

Vannak olyan helyzetek, amikor a birtokos és az agens személyét csak valószínűsíteni lehet:

- (13a) Kaz *nāj wəts-əm keš-en takai mənət pīt-əs atəm.*
 2SG elveszít- kés-2SG nélkül 1SG-DAT lesz- rossz
 PTC.PST PST[3SG]
 'te elveszett késed nélkül nekem rossz lett.'
- (13b) Szur *kōΛti tuw-m-a kōčγ-em-Λγ mantem rupak-kə jəγ.*
 valahova visz- kés-1SG-ABES 1SG-DAT nehéz- válik-
 PTC.PST-2SG TRA [PST]3SG
 'a késem nélkül, melyet elveszítettél, nehéz lett nekem.'

A kazimi mondat orosz fordítása az eredeti tanulmányban: 'без ножа, который ты потерял, мне плохо стало' = 'a kés nélkül, melyet elveszítettél, rosszul érzem magam'. A szurguti fordító úgy értelmezte a mondatot, hogy 'te veszítettél el az én késemet', és a Px és a PPx egymástól független használatával ezt ki is tudta fejezni. A kazimiban a birtokos és az agens közti különbségtétel nem jelenik meg.

3.2.2. A jelzős szerkezet feje az igenév egyéb bővítménye

Honti László osztják chrestomathiájában szintén érintette az igenevek ágensjelölésének kérdését (1984: 57), de csak a szenvedő értelmű igenevekre vonatkozóan. A fenti kettősség azonban érvényes a (6) és (7) példában megismert, ún. relatív igenevekre is, melyek nem tárgyi, hanem határozói bővítménnyel rendelkeznek. Ha ezeknek az ágense személyes névmással van kifejezve, a helyzet hasonló, mint a szenvedő értelmű igeneves szerkezetek esetében:

- (14a) Kaz *mūj mən-ti tāj-ew ar wənt tāj-əΛ.*
 1PL megy-PTC.PRS hely-1PL sok erdő birtokol-PRS[3SG]
 'ahova megyünk, ott sok erdő van (mi menő helyünk sok erdőt birtokol).'

- (14b) Szur *mən-γiji-t-əw* *sōŋ* – *tōŋkə* *jāym-əŋ*.
 megy-PROB-PTC.PRS-1PL hely nagyon erdő-ADJZR
 'ahova megyünk, ott sok erdő van (menendők zug – nagyon erdős).'

A szurguti példában a 'megy' igéhez előbb egy próbálkozást kifejező deverbális igeképző járul, ehhez kapcsolódik a folyamatos melléknévi igenév képzője, valamint az ágens személyét jelölő PPx.

Nemcsak a mozgásigékből, hanem más igékből képzett relatív igenevek is alkotnak ilyen szerkezetet, amelyekben egyébként az alanyi argumentum szemantikailag valójában nem tekinthető ágensnek.

- (15a) Kaz *mũŋ* *pălatəm-əm* *amp-ew* *mōχti* *χρχα-əs*.
 1PL megijed-PTC.PST kutya-1PL mellett fut-PST[3SG]
 'a kutya, amelytől megijedtünk (mi megijedt kutyánk), mellett[ünk] elfutott.'

A 'fél, megijed' jelentésű igék a hantiban ugyanúgy ablativusi bővítményt kapnak, mint a magyarban, de az igeneves szerkezetben ez nem jelenik meg. A szurguti fordító tárgyas ígét és ennek megfelelően tárgyesetű személyes névmást használt, az igeneves szerkezet itt aktív:

- (15b) Szur *məŋ-at* *kānīkəmt-əm* *amp* *măčya* *suyəλ*.
 1PL-ACC megijeszt-PTC.PST kutya mellett fut-[PST.3SG]
 'a minket megijesztett kutya elfutott mellett[ünk].'

Mediális igékből képzett igenevek is lehetnek határozói bővítményűek. A (7) mondat tulajdonképpen ide tartozik, de az az érdekessége, hogy két szurguti változata van:

- (7a) Kaz *sem-a* *pīt-əm* *kərt-em* *wəŋ* *măləŋ* *χənəŋ-ən* *əməs-λ*.
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG nagy tó part-LOC ül-PRS.[3SG]
 (7b) Szur *sām-a* *pīt-əm* *puγλ-əm* *ənəλ* *lār* *kānəŋ-nə* *əməs-λ*.
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG nagy tó part-LOC ül-PRS.[3SG]
 'az én szülőfalum nagy tó partján fekszik.'
 (7c) Szur *sāma* *pīt-m-am* *puγəλ* *ənəλ* *lār* *kānəŋ-nə* *əməs-λ*.
 szem-LAT esik-PTC.PST-1SG falu nagy tó part-LOC ül-PRS.[3SG]
 'a falu, ahol születtem (születtem falu) nagy tó partján fekszik.'

Az (a) és (b) változat azonos morfoszintaktikai felépítésű. A kazimi 'született falum' variáció megfelel az északi hanti gyakorlatnak. A két szurguti változat között az a különbség, hogy a (b) mondatban az igeneves szerkezet lexikalizáló-

dott, ezért valódi birtokos személyjelölő kapcsolódik hozzá. A (c) mondatban viszont az alany személyét jelölő elem járul az igenévhez.

A fenti, (14), (15a), (7abc) mondatokban a határozói vonzatoknak a felszínen nincs jele. A jelzős szerkezet ugyanolyan felépítésű (participium + főnév), mint a szenvedő szerkezetekben, ahol a jelzős szerkezet feje az igenév tárgya.

3.3. Locativusban lévő ágens

Honti szerint (1984: 57) az igenév ágensé akkor jelölhető locativusragos névszóval, ha az igenév állítmányi funkciójú pl. Kaz *χōjat-ən want-əm* 'valaki meglátta (tkp. vki által meglátott)'. A locativusragos névszó használati köre ennél sokkal szélesebb. Tudvalevő, hogy a finit igés passzív szerkezetekben a cselekvő Loc. raggal jelölt. Az igeneves szerkezetekben is megjelenhet ez a jelölt ágens. A kérdés az, hogy az alanyesetű ágenst tartalmazó szerkezet aktív-e vagy passzív. Skribnik és Kovgan két évtizede írt tanulmányukban (1991: 101) csak azokat a szerkezeteket tekintették passzívnak, melyekben az ágens jelölt. Ezek szerint a (3) példákbeli igenevek aktív értelműek? A szurguti adatközlő kétféle fordítást is lehetségesnek tart:

- (3b) Szur *a'e-m puat-əm āwλ-ət kāt pōηλ-nə ááá-á-ət.*
 1SG apa-1SG befog-PTC.PST szán-PL ház oldal-LOC áll-PRS-3PL
 'az apám befogta szánok a ház mellett állnak.'

- (3c) Szur *ma a'e-m-nə puat-əm āwλ-ət kāt pōηλ-nə ááá-á-ət.*
 1SG apa-1SG-LOC befog-PTC.PST szán-PL ház oldal-LOC áll-PRS-3PL
 'az apám által befogott szánok állnak a ház mellett.'

A két mondat különbségét így kommentálta: „*a'em puatəm āwλət* – itt az a fontos, hogy a szánok készen állnak, az nem fontos, hogy ki fogta be; *a'emnə puatəm āwλət* – itt viszont azt hangsúlyozzuk, hogy az apám fogta be őket, nem az anyám vagy valaki más, ennek a mondatnak az értelmezéséhez szükséges valamilyen kontextus”.

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a *puatəm āwλət* 'befogott szánok' szerkezet mindenképpen passzív igenevet tartalmaz – szemben például az *āwλət puatəm a'em* 'szánokat befogott apám' szerkezettel, melyben az igenév aktív értelmű. Az ágens passzivizálása, azaz Loc. raggal való ellátása akkor történik meg, amikor az ágens fókuszhelyzetbe kerül. A fókuszhelyzetű, Loc. ragos ágens pedig úgy viselkedik, mint a finit passzív igés mondatban: nem igényel személybeli egyeztetést az igenévvel, tehát személyes névmási ágens esetében az igenév a szurguti mondatokban sem kap PPx-et:

- (9c) Szur *ma-nə kata-əm kuλ put-nə kīt.*
 1SG-LOC fog-PTC.PST hal fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 'az általam fogott hal maradt a fazékban.'

(16a) Kaz *kūr-əl* *oxitja* *ma* *porm-əm* *xpj-em* *šenk* *lʔkaś-əs*.
 láb-3SG rá 1SG tapos-PTC.PST ember-1SG nagyon megharagszik-
 PST-[3SG]
 'a férfi, akinek ráléptem a lábára, nagyon megharagudott (lábára én léptem
 emberem...)'

(16b) Szur *ma* *kūr-ǎΛǎpti* *pōrǎm-iki* *tōŋkǎ* *ōnt-ǎΛ* *atǎm-γǎ jǎγ*.
 1SG láb-keresztül tapos-ember nagyon belső-rossz válik-
 3SG PTC.PST 3SG TRA [PST]3SG
 -1SG
 'a férfi, akinek ráléptem a lábára, nagyon megharagudott (lábára ráléptem
 férfi...)'

(16c) Szur *kūr-əl* *ma-nə* *ǎləpti* *pōrm-əm* *iki* *tōŋkə* *pītəmt-əγ*.
 láb-3SG 1SG-LOC keresztül tapos- ember nagyon megharagszik-
 PTC.PST [PST]3SG
 'a férfi, akinek ráléptem a lábára, nagyon megharagudott (lábára általam
 rálépett férfi...)'

(16d) Szur *kūr-əλ* *ma-nə* *ǎləpti* *pörəm-* *iki* *tõŋkə* *piʔəmt-əγ*.
m-aλ
 láb-3SG 1SG-LOC keresztül tapos- ember nagyon megharagszik-
 PTC.PST- [PST]3SG
 3SG
 'lábára általam rálépte férfi...'

Helyes viszont szerinte az a mondat is, melyben annak ellenére, hogy Loc. ragoz az ágens, az igenév is megkapja az 1SG PPx-et – a bővebb magyarázat sajnos elmaradt, nem tudtam meg, hogy mennyire grammatikus ez a szerkezet:

- (16e) Szur *kūr-əλ* *ma-nə* *ǎλəpti* *pörəm-m-* *iki* *tõŋkə* *põtəmt-əγ.*
am
 láb-3SG 1SG- keresztül tapos- ember nagyon megharagszik-
 LOC PTC.PST-1SG [PST]3SG
 'lábára általam ráléptem férfi...'

Az 1SG PPx azt a pluszjelentést is hordozza, hogy „elismertem, hogy én léptem rá, sajnálom és elnézést kerek”. Ezt azzal lehet tovább fokozni, hogy a 'férfi' szó is megkapja az 1SG Px-et, azaz a beszélő kinyilvánítja, hogy köze van a letaposott lábú férfihoz – ha csak azért is, mert sajnálja a történeteket:

- (16f) Szur *kūr-əλ* *ma-nə* *ǎλəpti* *pörəm-* *ike-m* *tõŋkə* *põtəmt-əγ.*
m-am
 láb-3SG 1SG-LOC keresztül tapos- ember- nagyon megharagszik-
 PTC.PST- 1SG [PST]3SG
 1SG
 'lábára általam ráléptem férfim...'

3.4. Ellenőrzés

Azon kívül, hogy Kajukova orosz közvetítő nyelven keresztül szurguti nyelvjárásra fordította az idézett tanulmányok északi hanti mondatait, megvizsgáltunk vele néhány eredeti szurguti szerkezetet is, melyeket nyomtatásban megjelent szövegekből gyűjtöttem. A kérdés az volt, vajon lehet-e máshol jelölni az ágenst, mint az igenéven. Az egyik mesében a következő mondat hangzik el:

- (17a) Szur *temi* *wəle* *ma* *jǎŋkiλ-t-am* *lār* *kānəŋ,*
 ez PCL 1SG jár-PTC.PRS-1SG tó part
 'hiszen ezen a tóparton én járok,
ma *wǒλ-t-am* *lār* *kānəŋ.*
 1SG él-PTC.PRS-1SG tó part
 én élek (én járom tópart, én élok tópart)' (VJM 8)

Arra a kérdésre, hogy lehetséges-e a személyjelölőt az igenévről áttenni a jelzett szóra, az volt a válasz, hogy igen, de az már mást jelent. Nem azt, hogy én járok általában ott, hanem hogy a hely járkálásra való:

- (17b) *ma* *jǎŋkiλ-tə* *lār* *kunŋ-əm*
 1SG jár-PTC.PRS tó part-1SG
 'az én járkálásra való tópartom'

Egy másik mese különböző változataiban mindkét szerkezettel találkozhatunk. Egy 1996-ban felvett mesében a siketfajd ezt kérdezi az embertől:

- (18a) Szur *nűŋ mŭwəli wār-ʌ-ən ma kǎw ʌi-tə səŋk-əŋ tǎɣə-m-nə?*
 2SG mi csinál- 1SG kő eszik- homok- hely-1SG-
 PRS-2SG PTC.PRS ADJZR LOC
 'te mit csinálsz az én kő evő homokos helyemen?' (JSFOu 92: 198)

Ugyanaz az adatközlő 2008-ban így formálta meg a kérdést:

- (18b) Szur *nűŋ kǎntək kə mŭwəli tət wār-ʌ-ən, ma kǎw ʌi-tə tǎɣə-m-nə?*
 2SG hanti ember mi itt csinál- 1SG kő eszik- hely-1SG-
 PRS-2SG PTC.PRS LOC
 'te, (hanti) ember, mit csinálsz itt, az én köevő helyemen?' (JSFOu 92: 203)

A (18ab) mondatban a *kǎw ʌi-tə tǎɣəm* kifejezés feltehetőleg valódi birtokviszonyt fejez ki, és a *kǎw ʌi-tə* igeneves szerkezet 'köevésre alkalmas' jelentésűvé melléknévesült, melyen nem szükséges jelölni a cselekvő személyét. A mese egy másik változatában viszont olyan igenevekkel találkozunk, melyek igei jellege jobban megőrződött, ezt mutatja az ágensjelölőképességük is:

- (18c) Szur *nűŋ mŭwat sǎsəɣ ma ʌi-t-am, jeŋt-t'-am tǎɣi-ja ǎmət-ʌ-ən,*
 2SG miért csapda 1SG eszik-PTC. iszik-PTC. hely- ültet-PRS-
 PRS-1SG PRS-1SG LAT 2SG
 'te miért állítasz csapdát oda, ahol én eszem és iszom,
ma jek-t-am rǎp-a?
 1SG táncol-PTC.PRS-1SG hegy-LAT
 a hegyre, ahol táncolok (evöm, ivóm helyre, táncolóm hegyre)?' (VJM 10)

A szurguti szövegekben elvétve lehet északi szerkezeteket is találni, pl.:

- (19a) Szur *nűŋ kəŋ wəj-əm nǎwi jɪŋk-ən?*
 2SG honnan vesz-PTC.PST hús nyárs-2SG
 'Honnan való a húsnyársad?' (BUFF 22: 20/177)

Adatközlőnk szerint ezt meg lehet változtatni, a következőképpen:

- (19b) *nűŋ kəŋ wəj-m-a nǎwe-ŋ jaŋk?*
 2SG honnan vesz-PTC.PST-2SG hús-ADJZR nyárs
 'Honnan vetted a húsos nyársat?'

Ezt a változatot Kajukova „beszélt nyelvinek” ítélte, de nem látott jelentésbeli különbséget a két változat között. Egy másik szövegből való a következő mondat, melybe szintén becsúszott egy északi szerkezet, az 'ő írta papír' helyett az 'ő írott papírja':

- (20) Szur *tú nipək lǎwati tī mǎj-i, loŋət-ta wǎrt-əγ,*
 az papír 3SG- PCL ad- olvas-INF csinál-
 DAT PASS[PST]-3SG, [PST]SG<3SG
 'azt a papírt neki adták, olvasni kezdte,'

čäpəŋka, lǎw kǎnč-əm nipək-əλ.
 valóban 3SG ír-PTC.PST papír-3SG
 'valóban, az ő írott papírja.' (BUFF 22: 33/45)

Ezeknek a szerkezeteknek a száma elenyésző a „szabályos” keleti hanti ige-név + PPx szerkezetekhez képest. Az oka lehet északi hatás, de belső fejlődés vagy akár véletlen elszólás, hapax is. A jövő fogja megmutatni, gyakoribbá válik-e, vagy nem.

3.5. Tanulságok

Ezzel eljutottunk ahhoz a Nikolaeva (1999: 80–84) által is tárgyalt jelenséghez, mely szerint a hantiban a birtokos személyjel nemcsak birtoklást fejez ki, hanem utal a mondat szereplői közötti különféle viszonyokra is. Ez az egész nyelvterületen ismert, a szurgutiban is például, ha két emberről van szó, akkor az egyiküket 3SG Px jellel ellátott szóval emlegetjük, pl. *nijəλ* 'nője, a két nő közül az egyik', három ember esetében az egyikükről úgy beszélünk, hogy 3DU Px-et kapcsolunk az őt jelölő szóhoz: *kujin* 'kettejük férfia, azaz hármuk közül az egyik'. Az északi nyelvjárásokban a 2SG Px-jelnek ezen kívül determináló funkciója is van (*ime-n*):

- (21a) Kaz *pūti sewije- wət-əm ime-n xənti šəŋk xǒram-əŋ wə-s.*
ηəλ
 fekete hajfonat- megőszül- asszony- régen nagyon szépség- van-
 DU<3SG PTC.PST 2SG ADJZR PST[3SG]
 'ez az asszony, akinek két fekete hajfonata megőszült, valaha nagyon szép volt.'

A szurguti nyelvjárásban csak az éneknelvben találkozunk a Px determináló funkciójával, a beszélt nyelvben nem (*imi*):

- (21b) Szur *pəγtə opt-əλ-əλ surəm imi mǎki tǒŋkə sikk-əŋ wǒλ.*
 fekete haj- megőszül- nő régen nagyon szépség- van-
 PL<3SG PTC.PST ADJZR [PST.3SG]
 'fekete haja megőszült asszony valaha nagyon szép volt.'

Nikolaeva ezzel a konkrét birtokláson túli, referatív funkcióval magyarázza az északi (azaz tkp. a nyugati) hanti nyelvjárásoknak a fentiekben tárgyalt tulaj-

donságát, vagyis hogy a jelzett szóhoz kapcsolt birtokos személyjelölővel lehet utalni az ágens személyére is. A keleti nyelvjárásokban az igenévhez járuló ágensjelölő felszabadítja a Px-et, hogy az szabadon funkcionáljon a birtok- és egyéb viszonyok jelölőjeként. A PPx-nek az ágensjelölésen túl más funkciója is lehet. Aktív olvasatú igeneves szerkezetben, ahol nincs szükség ágensjelölésre, a PPx az igenév másik argumentumának személyére utal. Erre a vahi nyelvjárásból vannak példáim:

- (22a) V *íu p̄jrn̄ j̄ō-m-ōγ jay t̄aw̄ars̄ay j̄ə-m̄ jay-na-ti p̄āü wer̄ə-k̄at̄ə-s-ət*
 az után jön-PTC. nép halott válik nép- üdvöz- csinál-INCH-
 PST-1PL -PTC. COM-PCL let PST-3PL
 PST

‘Ezután a hozzánk jött (jöttünk) emberek a halottakat üdvözölni kezdték’
 (Oč 102/26, idézi Csepregi 1978: 49.)

- (22b) V *min k̄ak̄i-m-na-t̄j w̄əl-m-ōγ jay kat-a joy l̄ə̄ŋa-s-m̄ān*
 1DU báty-1SG- él-PTC. nép ház-LAT be lép-PST-1DU
 COM-PCL PST-1PL

‘mi a bátyámmal a velünk élő (éltünk) emberek házába mentünk’
 (Oč 102/9, idézi Csepregi 1978: 49.)

Egy konferenciaelőadásában Kubinyi Kata (2012) áttekintette az uráli nyelvek ún. ágensparticipiumot tartalmazó szerkezeteinek egyeztetési megoldásait. Ez az igenév egyes nyelvekben, például a finnben külön szófaj, a hantiban azonban leginkább a tárgyas igéből képzett, befejezett melléknévi igenév felel meg neki. Kubinyi öt egyeztetési típust különített el az uráli nyelvekben, ezek közül három előfordul a hanti nyelvjárásokban is: az első a keleti hanti megoldás (ágensjelölés az igenéven), a második a nyugati hanti (ágensjelölés a szószerkezet fején), az ötödik pedig a tulajdonképpeni passzív szerkezet, melyben a Loc. ragos névszó egyedül utal az ágensre. Ez utóbbi az egész hanti nyelvterületen ismert megoldás. Kubinyi az 1. típust tartja régebbinek, és előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen körülmények között alakulhatott ki a nyugati hantira jellemző szerkezet. Felvetette azt a lehetőséget, hogy ebben talán része van annak az északi hantiban megfigyelhető folyamatnak, melynek során az ige-tő+igenévképző+PPx felépítésű morfémásorok grammatikalizálódtak, és ige-tő + időjel + Vx felépítésű evidenciális igealakok jöttek belőlük létre. Ezzel a változással az igenév + PPx szerkezet állítmányi funkciójú lett, s így (talán) kizárta azt a lehetőséget, hogy jelzői funkcióban toldalékolhatók lehessenek az igenevek. Valóban, az egyébként gazdag morfológiájú participiumokhoz az északi hantiban alanyi és tárgyi funkcióban lehet személyjelölő elemeket kapcsolni, ha-

tározóként még esetragokat is felvehetnek, állítmányként számjeleket, ezen kívül igesülhetnek is, de jelzőként csak a pusztá igenév állhat.

A keleti hantiban viszont, mint fentebb láttuk, a jelzői funkciójú igenév is kaphat személyjelölő elemet. Az igenév + PPx szerkezet igesülése csak az éneknyelvben tetten érhető, a beszélt nyelvben (még) nem ment végbe.

4. A participiális jelzős szerkezet szórendje

Az OV szórendű nyelvek – mint amilyen a hanti is – participiális jelzős szerkezei balra elágazóan épülnek ('bocsait fürdető anyamedve'), és a tagmondatban a kisebb, kételemű szintagmák belső szórendje is megőrződik (Havas 2008: 198, 2010: 177–178). Előfordulnak azonban olyan esetek, melyekben felborul az eredeti szórend. Ezeket vizsgáljuk meg az alábbiakban.

4.1. A jelzős szerkezet feje birtokos jelző

4.1.1. A birtok az igenév ágense

A (23) és (24) mondatokban a jelzős szerkezet fejének (a főmondat alanyának) a birtoka az igenév ágense. Az alábbi mondatban a bázisige intranszitiv:

- (23a) Kaz *ńawrem-a-ał wăš-a măn-əm pīrăš ike-t atełt χăš-s-ət.*
gyermek-PL- város- megy- öreg apó-PL egyedül marad-
3PL LOC PTC.PST PST-3PL

- (23b) Szur *ńewrəm- wăč-a wăłməyt-əm pīrăš iki-γən- atəłinnam kīt'-γən.*
a-in imi-γən
gyermek- város- költözik- öreg apó-DU egyedül marad-
PL<3DU LOC PTC.PST anyó-DU [PST]3DU
'Az öregek, akiknek a gyermekei a városba költöztek, egyedül maradtak.'
(A gyermekeik városba költözött öregek...)⁶

A fenti összetett mondat két tagmondatból áll. Mind a főmondatnak ('az öreg emberek egyedül maradtak'), mind a mellékmondatnak ('a gyermekek a városba költöztek') ugyanaz a szórendje: S Adv V – a mellékmondat állítmányát természetesen nem finit, hanem infinit igealak, participium perfectum fejezi ki. Az összetett mondat szerkezete tehát:

$$S_2 \text{ Adv}_2 V_2 (\sim \text{PartPerf}) S_1 \text{ Adv}_1 V_1$$

⁶ A kazimi változatban az 'öreg' szó pluralisban, a szurgutiban dualisban van. A különbség oka az, hogy a fordító az orosz fordításban szereplő többes szám alapján szülőkre, azaz házaspárra asszociált.

A két tagmondat úgy kapcsolódik össze, hogy alanyaik között birtokviszony van, vagyis az igenév ágense (S_2) a jelzős szerkezet fejének (S_1) a birtoka. A birtokviszonyban az eredeti szórend birtokos–birtok lenne, a mi esetünkben az S_1 -nek meg kellene előznie az S_2 -t ('öreg emberek gyermekei'). Mivel a hantiban nincs genitivus, és ha a birtokos főnévvel van kifejezve, a birtokon nem jelennek meg a Px-ek, az ún. egyenes birtokviszonyban egyedül a a szórend alapján tudjuk eldönteni, hogy melyik összetevő a birtokos, melyik a birtok (*pīrəš ikiyan-imīyan newramət*), éppen ezért a szórendnek grammatikai jelentése van. A (23) mondatban azonban, ahol a birtok egyben a participiális szerkezet alanya is (S_2), nem lehet megőrizni a birtokos–birtok szórendet. S_2 a mondat élére kerül, megkapja a birtokos számát és személyét jelölő Px-et, melynek ezúttal kataforikus, előre mutató szerepe van (*newram- Λ -in* 'kettejük gyermekei'). Azt a viszonyt jelöli, mely a participiális szerkezet túlsó végén elhelyezkedő szóval köti össze.

Ha tárgyias igéből képzett igenév áll a jelzős szerkezetben, hasonló a szórend:

S_2 O_2 V_2 (~ PartPerf) S_1 V_1

- (24a) Kaz *amp- Λ -a Λ mɔjpər xōrət-əm wɔj we Λ -ti xɔ pɔst-əs*
 kutya- medve felver állat öl-PTC.PRS férfi célóz-
 PL<3SG PST[3SG]
pa pōškan ewə Λ t es Λ -əs.
 és puska -ból lő- PST[3GS]
 'a vadász, akinek a kutyái felverték a medvét, célzott, és lőtt a puskából.
 (kutyái medvét felvert vadász...)'

Ennek a mondatnak a fordításakor a szurguti adatközlő sokat töprengett a birtokviszony tagjainak szórendi helyén. Több variációval próbálkozott:

- (24b) Szur *pupi wiyə Λ t-əm amp-ə η ʁo pečkan-ə Λ pāsintət-ə η panə piyəmtət-ə η .*
 medve felver- kutya- férfi puska- célóz-[PST] és lő-[PST]
 PTC.PST ADJZR 3SG SG<3SG SG<3SG
 'a medvét felvert kutyás ember puskájával célzott és lőtt (tkp. puskáját megcélozta és kilőtte)'

A (24b) mondatot azért vetette el az adatközlő, mert nem derül ki belőle egyértelműen, hogy ki az ágens, pedig erre a szurgutiban van eszköz, a PPx.

- (24c) *pupi wiyə Λ t-əm-a Λ amp-ə η ʁo pečkan-ə Λ pāsintət-ə η panə piyəmtət-ə η .*
 medve felver- kutya- férfi puska-3SG célóz- és lő-[PST]3SG
 PTC.PST-3SG ADJZR [PST]3SG
 'a medvét felvervén a kutyás ember puskájával célzott és lőtt.'

A (24c) megoldással sem volt elégedett az adatközlő, mert a 3SG személyű PPx azt sugallná, hogy a vadász az ágens, nem a kutyák. Egyértelműbb a helyzet, ha többes számú a PPx:

- (24d) *pupi* *wiyəɬ-əm-ia* *amp-ət* *ort-əŋ* *ko*
 medve felver-PTC.PST-3PL kutya-PL gazda-ADJZR férfi
- pečkan-əɬ* *pəsintət-əŋ* *panə* *piyəmtət-əŋ*
 puska-3SG céloz-[PST]3SG és lö-[PST]3SG
 'miután a medvét felverték, a kutyák gazdája célzott és lőtt.'

A (24c) és (24d) mondatokban azonban az igenév már nem jelzői, hanem előidejű határozói funkciójú. Participiális jelzős szerkezetben a főnévvel kifejezett ágens nem igényelne PPx-jelet az igenéven. A szurguti adatközlő a bonyolult szerkezetet úgy oldotta fel, hogy a participium-jelölte cselekvést konverbummal fejezte ki,⁷ s a nehezen jelölhető birtokviszonyt megváltoztatta: nem a vadász kutyáiról, hanem a kutyák gazdájáról beszélt, s ezzel meg tudta őrizni a birtokviszony egyenes szórendjét.

4.1.2. A birtok az igenév tárgya

A (23a) és (24a) mondatokban a participiális jelzős szerkezet élén álló szó az igenév ágense, és egyben a szerkezet fejének birtoka. Előfordulhat azonban, hogy a jelzős szerkezet fejének birtoka nem ágens, hanem más mondatrész, például tárgy, ezt látjuk a (25) és (26) mondatokban. A kazimi változatban a tárgy megelőzi az alanyt, borítva az elvárt SOV alapszórendet.

- (25a) Kaz *amp-A-aɬ* *ma* *əpət-əm* *χəj-em* *mənem-a*
 kutya-PL<3SG 1SG vesz-PTC.PST férfi-1SG 1SG-DAT
- ləp-əs* *əw* *amp-A-aɬ* *jəm-ət*
 mond-PST[3SG] 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvettem, azt mondta, hogy jók a kutyái.'

A tagmondaton belüli szórend eltér az alapszórendtől: O₂ S₂ V₂ – S₁ Adv₁ V₁ (kutyáit én megvettem – férfi nekem mondja).

A szórendi változás oka az lehet, hogy az ágensjelölő személyes névmásnak (*ma*) közvetlenül a participium előtt kell állnia. A két tagmondat összetevői közötti viszonyok továbbá: O₂ és S₁ között birtokviszony van, ahol S₁ O₂ birtokosa (a férfi kutyái) és V₂ határozói bővítménye (a férfitől vettem).

A szurguti változatban, amelyben az ágens PPx fejezi ki, nem merül fel szórendi probléma, mert S₂ nincs is:

⁷ Formailag ez is Part.Perf+PPx alakú, de a funkciója határozó, ezért tartjuk konverbumnak a Haspelmath és Nedjalkov (1995) féle felfogásban.

- (25b) Szur *ǎw amp-ʌ-aʌ wəj-m-am ʔo mantem jastə-əʌ,*
 3SG kutya-PL<3SG vesz-PTC.PST-1SG férfi 1SG-DAT mond-PRS[3SG]
məttə ta, ǎw amp-ʌ-aʌ jəm-ət.
 aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvettem, azt mondja, hogy jók a kutyái.'

A (b) változattal nem volt elégedett a szurguti adatközlő, a következőt jobbnak tartotta:

- (25c) Szur *amp-ət ǎwatij-i wəj-m-am ʔuj-əm mantem*
 kutya-PL 3SG-ABL vesz-PTC.PST-1SG férfi-1SG 1SG-DAT
jastə-əʌ, məttə ta, ǎw amp-ʌ-aʌ jəm-ət.
 mond-PRS[3SG] aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvettem (kutyákat tőle megvettem emberem...), azt mondja, hogy jók a kutyái.'

Ebben a mondatban a 'kutyák' jelentésű szó nem kap személyvégződést. Az *ampət* szót követő Abl. ragos 3SG szeménynévmásból tudjuk meg, hogy a kutyák valaha a férfié voltak, azaz ebben a mondatban jelölve van a jelzős szerkezet alaptagja és az igenév között határozói viszony ('tőle vettem'). A 'férfi' jelentésű szó 1SG Px-e pedig arra utal, hogy a beszélő (1SG) üzleti kapcsolatba került vele (vö. 3.4. pont). Az b/ és a c/ mondat abban különbözik, hogy az b/ mondatban a kutyák birtok volta hangsúlyos (*amp-ʌ-aʌ* kutya-PL<3SG), a c/ mondatban a beszélő és a férfi viszonya (*ʔuj-əm* férfi-1SG).

Ennek a mondatnak egy további variációjában az igenév ágense főnévvel van kifejezve:

- (26a) Kaz *amp-ʌ-aʌ jaj-əm ʌət-əm ʔo ǎweʌ-a*
 kutya-PL<3SG báty-1SG vesz-PTC.PST férfi 3SG-LAT
ʔəp-əs amp-ʌ-aʌ jəm-ət.
 mond-PST[3SG] kutya- PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvette a bátyám, azt mondta neki, hogy jók a kutyái.'

A kazimi változatban ugyanaz a mondatrészek sorrendje, mint a (25a) mondatban: O₂ S₂ V₂ – S₁ Adv₁ V₁ (kutyáit bátyám megvette – férfi neki mondta). Az eredeti tanulmányban (Skribnik – Kovgan 1991: 99) a szerzők külön megjegyzik, hogy a fenti szórend az egyedüli lehetséges. Ha felcserélnénk az első két szót ('bátyám kutyáit megvett férfi'), az már mást jelentene, akkor a 'bátyám' lenne a kutyák birtokosa és az eladó, a 'férfi' pedig a vevő.

A szurgutiban, úgy tűnik, nincs ilyen szigorú szórend. Mindkét lehetséges változatban az igenév ágense vagyis az alany (S₂) a mondat élén áll:

- (26b) Szur *ma lele-m ľıwatij-i amp-ət wəj-əm ʔo*
 1SG báty-1SG 3SG-ABL kutya-PL vesz-PTC.PST férfi
jastəɣ-əʎ, məttə ta, ľıw amp-ʌ-aʎ jəm-ət.
 mond-PRS[3SG] aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
- (26c) Szur *lele-m ľıwatij-i amp-ət wəj-m-aʎ ʔuj-əʎ*
 báty-1SG 3SG-ABL kutya-PL vesz-PTC.PST-3SG férfi-3SG
jastəɣ-əʎ, məttə ta, ľıw amp-ʌ-aʎ jəm-ət.
 mond-PRS[3SG] aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvette a bátyám, azt mondja neki,
 hogy jók a kutyái.'

Ugyanúgy, mint a (25c) mondatban, itt is szerepel a 3SG személyes névmás Abl. ragos alakja (*ľıwatij-i* 'tőle'), tisztázván ezzel azt a kérdést, ki eladó, és ki a vevő. A fordító szerint a (26b) és (26c) változatok közül az utóbbi a helyesebb, melyben az igenéven is megjelenik a PPx (*wəj-m-aʎ*), pedig itt nem is személyes névmási ágensre utal. A jelzett szón viszont jogos a nem a birtoklást, hanem az üzletfelek közti viszonyt kifejező Px (*ʔuj-əʎ*).

A szurguti nyelvjárásban az ágens (S₂) akkor követi a tárgyat (O₂), ha Loc. raggal jelölt, azaz fókuszhelyzetbe kerül (l. 3.3. pont).⁸

- (26d) Szur *amp-ʌ-aʎ lele-m-nə wəj-əm ruʔ iki*
 kutya-PL<3SG báty-1SG-LOC vesz-PTC.PST orosz ember
jastəɣ-əʎ, məttə ta, amp-ʌ-aʎ jəm-ət.
 mond-[PST.3SG] aszongya kutya-PL<3SG jó-PL
 'a bátyám által kutyáit megvett orosz ember azt mondta, hogy kutyái jók.'

Tehát a (26d) hozza ugyanazt a szórendet, mint az eredeti, kazimi (26a) mondat. A kazimiban viszont az ágens fókuszba emelése (más szóval a szerkezet passzizálása) nem okoz szórendi változást pl. a kiinduló (26a) mondathoz képest:

- (26e) Kaz *amp-ʌ-aʎ apše-m-ən ʎəʔ-əm ʃəj-en ľıweʎ-a*
 kutya-PL<3SG öcs-1SG-LOC vesz-PTC.PST férfi-2SG 3SG-LAT
ľəp-əs ľıw amp-ʌ-aʎ jəm-ət.
 mond-PST[3SG] 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'Az öcsém által kutyáit megvett férfi azt mondta neki, [hogy]
 az ő kutyái jók.'

⁸ Az adatközlő egyébként először a *lelemnə ampaʎ wəjəm ruʔ iki...* szórenddel próbálkozott, de nem tetszett neki, és elvetette.

A jelzett szóhoz kapcsolódó Px-nek (*χρj-en* férfi-2SG) itt determináló jelentése van.

4.1.3. A birtok az igenév határozója

A (27) mondatban a 'ház ajtaja' birtokos szerkezet úgy helyezkedik el, hogy a birtokos a jelzős szerkezet feje és Loc. raggal ellátva a főmondat állítmányának határozói bővítménye, a birtok pedig szintén határozói funkciójú, ezúttal Lat. raggal ellátva.

- (27a) Kaz *ɔw-Λ-a mŭŋ wan-a jŭw-əm χɔt-ew-n λρχs-em wφΛ.*
 ajtó- 1PL közel-LAT jön- ház-1PL- barát- van-
 3sg-LAT PTC.PST LOC 1SG PRS[3SG]

- (27b) Szur *min owpi-Λ-a jŏwət- k̂āt-nə ma jəm λowəs-em wǎΛ-Λ.*
m-amən
 1DU ajtó-3SG- érkezik- ház-LOC 1SG jó barát-1SG van-PRS[3SG]
 LAT PTC.PST-
 1DU
 'a házban, melynek az ajtajához érkeztünk, jó barátom lakik (mi ajtajához érkeztünk házban...)'

A mellékmondat szórendje itt is úgy alakul, mint a 4.1.2 pontban, a kazimi változatban a határozói bővítmény megelőzi az alanyt ($Adv_2 S_2 V_2 - Adv_1 S_1 V_1$), a szurgutiban az alany, azaz az igenév ágense áll az élen: $S_2 Adv_2 V_2 - Adv_1 S_1 V_1$. Az igenév ágensének személyét a két nyelvjárás az ismert módon jelöli: a szurguti az igenéven, a kazimi a névszón⁹ – mely ezúttal, relatív participiumról lévén szó (vö. 2. pont), az igenév határozói bővítményének része ('a ház ajtajához érkeztünk'). Ebben a kazimi változatban, a (27a) mondatban a birtokos szerkezet alaptagján ('ajtaja') már van Px, mely egy tőle távoli névszóval ('ház') fennálló birtokviszonyt jelöl, az ágens személyét jelölő Px csak erre a másik tagra, a birtokos jelzőre kerülhet (*χɔt-ew* ház-1PL), mely egyben a jelzős szerkezet feje is.

A mondat élén álló határozói bővítmény lehet névutós szerkezet is. A (28) mondat igenévi tagmondatában a kazimi változatban jelenik meg az alapszórend ($S_2 Adv_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$), a szurgutiban az igenév alanyára csak a PPx utal: $[S_2] Adv_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$. Az igenév ezúttal folyamatos (participium praesens).

⁹ Az, hogy a kazimi változatban 1PL, a szurgutiban 1DU személyű az agens, abból ered, hogy az orosz fordításban – mely a szurguti mondatok alapja volt – nincs dualis-pluralis megkülönböztetés.

- (28a) Kaz *ma* *ewe-Λ* *ΛΛəŋən* *nəməs-ti* *p̃rəs̃* *ike-m*
 1SG lány-3SG ról gondol-PTC.PRS öreg apó-1SG
nem-χənti *mānem* *imij-a* *Λūwti* *ān* *mā-Λ-Λe.*
 soha 1SG-DAT feleség-LAT 3SG-ACC NEG ad-PRS-SG<3SG
- (28b) Szur *Λūw* *āwi-Λ* *ιΛti* *nōməksə-t-am* *p̃rəs̃* *iki*
 3SG lány-3SG ról gondol-PTC.PRS-1SG öreg apó
mantem *κunta* *pə* *ajne* *əntə* *məΛ-təγ.*
 1SG-DAT soha kis nő NEG ad-PRS-SG<3SG
 'az öregapó, akinek a lányára gondolok, soha nem adja öt hozzám feleségül.'

4.2. A jelzős szerkezet feje névutó bővítménye

A birtokos szerkezet mellett a névutós szerkezet az, melynek kötött a szórendje. A következő mondatokban a participiumi jelzős szerkezet feje ('kés', 'híd') egyben névutó bővítménye: 'kés felszínén', 'híd alatt'. A (29), (30) mondatokban a participiális jelzős szerkezetben a névutó igen távol kerül alaptagjától, az igeneves szerkezet élére. Je. Skribnik és Je. Kovgan szerint az északi hanti beszélt nyelvben előfordulnak ilyen mondatok, bár nem mindenki tartja őket helyesnek, viszont a nyomtatott forrásokban nem lelhetők fel (1991: 89). A szurguti hanti adatközlő sokat kínlódott a fordításukkal, nem is tudta pontosan visszaadni a kazimi szerkezeteket. Minden bizonnyal a szurguti nyelvjárásban nem lehet a névutót és alaptagját minden egyéb utalás nélkül elválasztani egymástól.

- (29a) Kaz *əχte-Λ-n* *nem-em* *ewt-əm* *keš-em*
 felszín-3SG-LOC név-1SG ír-PTC.PST kés-1SG
ma *isa* *wəΛpəsΛ-ti* *wūjΛə-Λ-əm.*
 1SG mindig vadászik-INF hord-PRS- SG<3SG
- (29b) Szur *ma* *tōwə* *nām-am* *κānč-m-am* *kōčəγ* *manə*
 1SG oda név-1SG ír-PTC.PST-1SG kés 1SG-LOC
əjəkkə *kənčəksə-tə* *Λat-nə* *jōta* *αΛ-Λ-i.*
 mindig vadászik-PTC.PRS idő-LOC vele hord-PRS-PASS.3SG
 'a kést, melyre a nevemet véstem, minden vadászatra magammal viszem.'
- (29c) Szur *ma* *nām-am* *tōwə* *κānč-əm* *kōčəγ* *ma-nə*
 1SG név-1SG oda ír-PTC.PST kés 1SG-LOC
wiči *kənčəksə-tə* *Λat-nə* *wə-Λ-i.*
 mindig vadászik-PTC.PRS idő-LOC vesz-PRS-PASS.3SG
 'a kést, melyre a nevem van vésvé, minden vadászatkor elviszem.'

A kazimi változatban a névutó és alaptagja összetartozására a névutóhoz kapcsolódó 3SG Px utal. A szurguti változatokban viszont a névutó helyett határozószót találunk (*tōwə* 'oda'). A (b) és (c) változat egyrészt abban különbözik egymástól, hogy eltérő az igenév előtti tárgy és határozó szórendje, másrészt a (c) változatban csak a kontextusból derül ki, hogy ki véste a késre a nevet.

- (30a) Kaz *ĩape-ʌ-n* *χũʌ* *weʌ-əm* *nõrm-ew* *jĩŋk-ən* *epət-s-a*.
alsó- hal öl-PTC.PST híd-1PL víz-LOC elsodor-PAST-
3SG-LOC PASS.3SG
'A hidat, mely alatt halat fogtunk, elvitte az árvíz (Alatta hal fogott hídunk a víztől elvitetett)'.

A szurguti adatközlő a névutót nem akarta egyedül szerepeltetni a mondat élén, eléje rakott egy 3SG személyes névmást:

- (30b) Szur *ʌĩw* *ĩʌpi-ʌ-nə* *kuʌ* *wǎnpi-jiʌ-m-aw* *nǎrəʌ*,
3SG alsó-3SG-LOC hal horgászik-FREQ-PTC.PST-1PL híd
tǎwi *tarəm* *jəŋk-nə* *iʌə* *kõs-i*.
tavasz erős víz-LOC el szakít-[PST]PASS.3SG

De zavarta, hogy a névutó túl messzire van a bővítményétől („sokáig nem tudjuk, hogy mi alatt”), ezért megváltoztatta a szórendet:

- (30c) Szur *məŋ* *kuʌ* *ʌĩw* *ĩʌpi-ʌ-nə* *wǎnpi-jiʌ-m-aw* *nǎrəʌ*,
1PL hal 3SG alatt-3SG-LOC horgászik-FREQ-PTC.PST-1PL híd
tǎwi *tarəm* *jəŋk-nə* *iʌə* *kõs-i*.
tavasz erős víz-LOC el szakít-[PST]PASS.3SG

Ebben a mondatban viszont azt tartotta csúnyának, hogy három alapesetű szó van egymás mellett (*məŋ kuʌ ʌĩw* 'mi hal ő'), így jött létre a legjobbnak ítélt mondat, ahol a névutó közvetlenül az alaptagja előtt áll, de mégis külön szintagmában, egy személyes névmási bővítmény fejeként:

- (30d) Szur *məŋ* *kuʌ* *wǎnpi-jiʌ-m-aw* *ʌĩw* *ĩʌpi-ʌ-nə* *nǎrəʌ*,
1PL hal horgászik-FREQ-PTC.PST-1PL 3SG alatt-3SG-LOC híd
tǎwi *tarəm* *jəŋk-nə* *iʌə* *kõs-i*.
tavasz erős víz-LOC el szakít-
[PST]PASS.3SG

4.3. Tanulságok – más szemszögből

Skribnik és Kovgan (1991: 85) a jelzős szerkezetet a következőképpen határozza meg: „közlés egy tárgyról, mely egyidőben a valóság két eseményének részese”.¹⁰

A jelzős szerkezet feje az a mondatrész, melyre két állítás vonatkozik. Amikor a két állítás egymás mellé kerül, a szóismétlést elkerülendő az egyik állítás alanya törlődik, pl.:

- (31) 1. a rózsza piros
 2. a rózsza a vázában van >
 1+2: A ~~rózsza~~ piros rózsza a vázában van. >
 3. A piros rózsza a vázában van.

Ugyanez a változás megy végbe a bonyolultabb szerkezetekben is, pl. a (3) mondatban (az egyszerűség kedvéért most csak magyarul ismétlem meg):

1. Apám befogta a szánokat
 2. A szánok a ház mellett állnak >
 1 + 2: Az apám befogta ~~szánok~~/szánok a ház mellett állnak >
 3. Az apám befogta szánok a ház mellett állnak.

Ha a jelzős szerkezet feje egy kötött szórendű birtokos vagy névutós szerkezet része, ez a törlés szintén megtörténik, és – legalábbis a kazimi nyelvjárásban – a redundáns összetevő törlésével megmarad birtokos vagy névutós szerkezet feje – az eredeti helyén, a mondat élén:

- (27) 1. A ház ajtóhoz érkeztünk.
 2. A házban a barátom lakik. >
 1 + 2: A ~~ház~~ ajtóhoz érkeztünk házban a barátom lakik.
 3a (Kaz) Ajta-**já**hoz érkezett házunkban a barátom lakik.
 3b (Szur) Mi ajta-**já**hoz érkeztünk házban a barátom lakik.
- (30) 1. A híd alatt horgásztunk.
 2. A hidat elvitte a víz. >
 1 + 2: A ~~híd~~ alatt horgásztunk hidat elvitte a víz.
 3a (Kaz) Alatt-**a** horgászott hidunkat elvitte a víz.
 3b (Szur) **Ó** alatt-**a** horgásztunk hidat elvitte a víz.

¹⁰ »...сообщение о предмете, являющемся участником одновременно двух событий действительности.«

A (27/1) és (30/1) mondatok igei személyragja (Vx) a (27/3a) és (30/3a) mondatokban birtokos személyjelölővé (Px), a (27/3b) és (30/3b) mondatokban az igenévi személyjelölővé (PPx) transzformálódva jelenik meg. A tipikusan utótag helyzetű, balra bővülő birtok és névutó Px-et kap, (ajta-ja, alatt-a). Ezek a morfémák helyettesítik a törölt bővítményeket (ház, híd) és egyben utalnak is rájuk, mert ugyanezek az összetevők megtalálhatók a mondat más részén, tőlük – messze – jobbra, a jelzős szerkezet fejében. A szurguti nyelvjárásban a (30/3b) mondatban a névutó elé kívánczik valami, legalább egy személyes névmás.

5. Összetett mondatok infinit és finit igékkel

A kazimi mondatok fordításakor olyan változatok is fel-felbukkantak, melyek az orosz szórendet követték. Az adatközlő, aki anyanyelvtanárként és újságíróként tudatosan védi nyelvjárását az idegen hatástól, minden alkalommal elmondta, hogy ezek bár lehetséges, előforduló, de kerülendő szerkezetek. Ezeknek az oroszos szórendű mondatoknak a hangsúlyozása is eltérő. A mondat főhangsúlya az első szóra kerül, mely a participiális jelzős szerkezet előre hozott feje. Ezt a szót jelentős szünet választja el a mondat többi részétől.

Mondattani szempontból ezek a szerkezetek kétfélék. Egyrészt előfordulnak köztük olyanok, melyek kötőszó nélküliek, és nem finit ígét, hanem igenevet tartalmaznak. Ezek képviselik a szintaktikai változás első fokát. A másik csoportban az igenevet finit ige váltja fel, és a vonatkozó mellékmondatot kötőszó vezeti be.

5.1. Kötőszó nélküli, igenevet tartalmazó összetételek

Az ebbe a csoportba tartozó mondatok magyar szemmel értelmező jelzős szerkezetként is felfoghatóak, vagy szó szerint visszafordíthatók oroszra (’рыба, пойманная мною’):

- (9d) Szur *kül, ma-nə katΛ-əm, put-nə kɨtʲ.*
 hal 1SG-LOC fog-PTC.PST fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 a hal, [melyet] fogtam, a fazékban maradt.’

A magyar értelmező jelzős és orosz participiális szerkezetektől azonban az különbözteti meg ezeket a szerkezeteket, hogy hiányzik belőlük a szám- és esetbeli egyeztetés. A jelző tehát jelzőként viselkedik, az – esetlegesen orosz hatásra bekövetkezett – szórendi csere nem eredményez mélyreható szintaktikai változást:

- (3d) Szur *ʃwΛ-ət, aʼem-nə puΛ-əm, kɨt pɔŋəΛ-nə ʃʌʃ-ʃ-ət.*
 szán-PL apa-1SG-LOC befog-PTC.PST ház oldal-LOC áll-PRS-3PL
 ’a szánok [melyeket] apám befogott, a ház mellett állnak.’

- (10c) Szur *ənəλ juɣ-i, manə iλə ǎwλ-əm, aʔe-m rɪt wǎr-λ.*
 nagy fa-ABL 1SG-LOC le vág-PTC.PST apa-1SG csónak készít-PRS[3SG]
 'a nagy fából, [melyet] kivágtam, apám csónakot készít.'

Figyelemre méltó, hogy az igenév ágensét Loc. ragos névszó vagy személyes névmás fejezi ki ('az általam fogott hal', az 'apám által befogott szánok', 'az általam kivágott fa'). Az ok az lehet, hogy ne álljon egymás mellett két jelöletlen névszó. Mivel a hantiban a tárgy jelöletlen, az ágens jelölhető, Loc. raggal, ez történik meg. Az igenév viszont ezekben a szenvedő szerkezetekben semmilyen személyjelölő toldalékot nem vesz fel.

5.2. Kötőszót tartalmazó összetett mondatok

A fenti és az alábbi mondatokban a jelzős szerkezet feje a hanti alapszórenddel ellentétes módon ki van emelve a szintagmából a mondat élére. Ezért egyrészt el kell választani a többi összetevőtől – erre szolgál a hangsúly és a szünet – másrészt össze is kell kötni a mondat többi részével. Erre szolgálnak azok a kérdőszók, melyeknek a vonatkozó névmásokká való grammatikalizációja folyamatban van. A jelenség ismert az egész hanti nyelvterületen, legutóbb Ol'ga Potanina számolt be róla vaszjugani területen végzett gyűjtései alapján (2010).

5.2.1. Kötőszókezdeményt és igenevet tartalmazó összetett mondat

A szurguti hanti mondat szerkesztésben egyelőre idegennek tűnő összetett mondatok összekapcsolása körüli bizonytalanságot mutatja, hogy a mellékmondatot bevezető *íu* 'az' mutató névmás inkább utalószó lehetne, mint kötőszó. A mellékmondatban pedig nem finit ige, hanem igenév van, de már nem a jól megszokott jelzői funkcióban, hanem alkalmi állítmányként:

- (28c) Szur *pɪrəʃ iki, íu ǎw ǎwi-λ-at ma nəmλayt-əɣəλ-t-am,*
 öreg apó az 3SG lány-3SG-INSF 1SG gondol-FREQ-PTC.PRS-1SG
ʁunta pə mantem ǎwi-λ əntə mə-λ (mə-λ-təɣ).
 mikor PCL 1SG-DAT lány-3SG NEG ad-PRS[3SG]
 (ad-PRS-SG<3SG)
 'az öregember, akinek a lányára gondolok, soha nem adja nekem a lányát.
 (ő lányáról gondolkodom öregember...)'

5.2.2. Kötőszót és finit igét tartalmazó összetett mondatok

Figyelemre méltó, hogy a finit igét tartalmazó, határozói vonatkozó mellékmondatokban szinte kötelezően jelennek meg a kötőszó-kezdemények szemben az előző (9d, 3d, 10c) példákkal. A *ʁəλ* 'hol', *ʁəλnam* 'hová', *mətapɪ* 'melyik'

szócskáknak pedig, melyek eredetileg kérdőszók voltak, a szemünk előtt történik meg a vonatkozó névmásokká való grammatikalizációja, hogy később alkalmazsak legyenek a kötőszói funkcióra is.

- (30e) Szur *nǎrəʌ, ʔǒʌ məŋ ʔuʌ ʌŋw ʔapinə wǎŋpij-əw,*
 híd hol 1PL hal 3SG alatt horgászik-[PST]1PL
tǎwi tarəm ʔəŋk-nə ʔʌə ʔǒs-i.
 tavasz erős víz-LOC el szakít-[PST]PASS.3SG
 'a híd, ahol mi alatta horgásztunk, a tavaszi árvízzel elvitetett.'
- (14c) Szur *loʔi, ʔǒʌ-nam məŋ mən-ʌ-əw, ar ʔəŋəm tǎj-aʌ.*
 hely ahol-APP 1PL megy-PRS-1PL sok erdő birtokol-PRS[3SG]
 'a hely[nek], ahova megyünk, sok erdeje van.'
- (13c) Szur *ma ʔǒčŋ-am-ʌəŋ, mətapi nǎŋ-nə ʔǒʌti tuw-i,*
 1SG kés-1SG-ABES ami 2SG-LOC valahova visz-[PST]PASS.3SG
mantəm atəm-ŋə pit.
 1SG-DAT rossz- TRA esik-[PST]3SG
 'a késem nélkül, melyet elvesztettél, rosszul érzem magam.'
- A *mətapi* 'melyik' szócska arra is alkalmas, hogy megfelelő végződést, határozóragot vagy számjelet vegyen föl:
- (7d) Szur *puŋəʌ, mətapi-nə ma səm-a pit-əm, ənəʌ ʌər ʔənəŋ-nə ʔməs-ʌ.*
 falu melyik- 1SG szem- esik- nagy tó part-LOC ül-PRS
 LOC LAT [PST]1SG [3SG]
 'a falu, melyben születtem, nagy tó partján fekszik.'
- (8c) Szur *nǎŋ ʔapkas-ʌ-a, mətapi-t ma aʔe-m wǎr-aʌ,*
 2SG csapda-PL<2SG melyik-PL 1SG apa-1SG csinál-PRS[3SG]
ma ʔəwən tǒmpij-a ʔməʌtə-ʌ-ʌam.
 1SG folyó túlsó-LAT ültet-PRS-PL<1SG
 'csapdáidat, melyeket apám készít, én a folyó túlsópartján állítom fel.'

6. Befejezés

Tanulmányomban néhány szempontból árnyaltam a hanti participiális jelzős szerkezetekkel kapcsolatos eddigi ismereteinket. Ezek az igenév ágensjelölésének a keleti és a nyugati nyelvjárásterületen használt eltérő stratégiáit, az igenem

kódolását és a jelzős szerkezet szórendjét érintik. Az alapvetően szinkrón szempontú leírás mellett megpróbáltam nyomon követni bizonyos nyelvi változásokat is, mind a múlt, mind a jövő irányába. A nyelv múltjának megismerése esetünkben a vonatkozó mellékmondatok kialakulását jelenti. Az összetett mondatok térhódításának és az ezzel összefüggő a grammatikalizációs folyamatoknak, a kötőszók kialakulásának a leírása már a jövőkutatás körébe tartozik.

Az északi nyelvjárásokban a participiumok grammatizálódása két irányban történik: a Px nélküli, ágensre szintetikusán nem utaló alakok melléknévesülnek, az igenév+Px felépítésű, ágensre utaló alakok pedig finit igévé válnak. Az igenév ágensére ezután egy másik személyjelölőt kell használni, a jelzős szerkezet fején levőt – ez azért lehetséges, mert a Px a konkrét birtokláson kívül egyéb viszonyok kifejezésére is alkalmas. Az északi hanti stratégia korlátai akkor mutatkoznak meg, amikor az igenév ágense és a jelzett szó birtokosa különbözik. Ilyenkor az egyeztetési szabályokat félretéve, az igenév előtt álló személyes névmás fejezi ki az igenév ágensét. Egy, a hantihoz hasonló szintetikus szerkesztésmódú nyelvben ez egy olyan változás, mely analitikusabbá teszi a nyelvet.

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	NOM	nominativus
2	2. személy	O	tárgy
3	3. személy	PASS	passivum
ABL	ablativus	PCL	partikula
ABES	abessivus	PL	többes szám
ACC	accusativus	PROB	próbálkozást kifejező igeképző
ADJZR	melléknévképző	PRON	névmás
Adv	határozó	PRS	jelen idő
APP	approximativus	PST	múlt idő
COM	comitativus	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
DAT	dativus	PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
DU	kettős szám	Px	birtokos személyjel
FREQ	gyakorító igeképző	PPx	igenév ágensének személyjelölője
INCH	inchoatív igeképző	SG	egyes szám
INF	főnévi igenév	S	alany
INSF	instructivus-finalis	TRA	translativus
LAT	lativus	V	ige
LOC	locativus	Vx	igei személyrag
NEG	tagadószó		

A források rövidítéseinek feloldásai (a teljes cím az irodalomjegyzékben):

BUFF 22.	Csepregi 2011.
Chr	Csepregi 1998.
JSFOu 92.	Csepregi – Sosa 2009.
Oč	Terěškin 1961.
SK 1986.	Skribnik – Kovgan 1986.
SK 1991.	Skribnik – Kovgan 1991.
VJM	Koškarëva – Pesikova 2006.

A példamondatoknak az eredeti forrásokban szereplő írásképe és fordítása¹¹

- (1) Ма пөших=лал' певл'өпта=ты моипырне вантсэм.
'Я видел медведицу, которая купала своих медвежат.' SK 1991: 86.
- (2) Кеват йингка тах=ум нявремат юхан хонангн ма л'эйтэм войтсэл' па манэма тэсэл'.
'Дети, которые бросали камни в воду, на берегу реки мое кольцо нашли и мне принесли.' SK 1991: 86.
- (3) Асем=н кир=ум эхлат хот пунгалн омыслат.
'Нарты, напряженные моим отцом, стоят возле дома.' SK 1991: 101.
- (4) Нух сор=ум турныт колхозникитн ий пая акитсаит.
'Травы, которые высохли, колхозниками в стог собраны.' SK 1991: 86.
- (6) Вокзал хуся мунг шуваласув, мунг ман=ты поезд=ев си юхтас.
'На вокзале мы увидели, (что) поезд, на котором мы поедem, уже пришёл. SK 1986: 43.
- (7) Ма сэма пит=ум кэрт=эм вэн маланг хонангн омасл.
'Поселок, в котором я родился, на берегу большого озера стоит.' SK 1986: 43.
- (8) Ма асем вер=ум карты=лан ма юхан па пелака омаслаллам.
'Твои капканы, которые сделал мой отец, я за реку поставлю.' SK 1986: 44.

¹¹ Csak abban az esetben közlöm, ha a példamondat nem saját gyűjtésem és nem magyar fordítással jelent meg. A mondatok sorszámai a tanulmány számozását követik

- (9) Ма катл=ум хул=эм пут лыпийн хасис.
'Рыба, которую я поймал, в котелке осталась.' SK 1986: 41.
- (10) Ма сэвр=ум вэн юх=ем эвалт асем хоп верл.
'Из большого дерева, которое я срубил, отец мой лодку сделает.'
SK 1986: 41.
- (11) Нанг эвт=ум ёш=ем хув яма ант йил.
'Моя рука, которую ты порезал, долго не заживает.' SK 1986: 44.
- (12) Ма хатлан соралт=ум лэматсух=лан лэматсэн па еллы мансэн.
'Твои одежды, которые я на солнце высушил, ты надел и пошёл.'
SK 1986: 44.
- (13) Нанг вэтш=ум кеш=ен таклы манат питас атум.
'Без моего ножа, который ты потерял, мне плохо стало.' SK 1986: 41.
- (14) Мунг ман=ты тах=ев ар вэнт тайл.
'Место, куда мы поедem, много лесов имеет.' SK 1986: 41.
- (15) Мунг палтам=ум амп=ев мухты хэхлас.
'Собака, которой мы испугались, мимо пробежала.' SK 1986: 43.
- (16) Кур=л эхтыйа ма пэрм=ум хэ=ем шенгк лыкасяс.
'Человек, которому я наступил на ногу, очень рассердился.' SK 1991: 93.
- (17) Тэми вэлэ ма йаңқилтам лор қонәң, ма вглтам лор қонәң. VJM 8.
'Это ведь берег озера, по которому я хожу, на котором я живу.' VJM 9.
- (18a) *нўй мўвәли вәрлән ма кәw литә сәңкәң тәғәmnә?* JSFOu 92: 198.
'What are you doing in my rock-eating sandy place?' JSFOu 92: 199.
- (18b) *нўй қәнтәк қо мўвәли тет вәрлән, ма кәw литә тәғәmnә?* JSFOu 92: 203.
'You, human, what are you doing here in my rock eating place?'
JSFOu 92: 203.
- (18c) Нўй мўват сәсәх ма литам, еньтьям тоҳия омәтлән, ма ектам
рәпа? VJM 10.
'Зачем ты ставишь slopeц на то место, где я питаюсь, где я пью, на
горке, где я выплясываю?' VJM 12.

- (21) Питы сэвиенг=л вот=ум имен хонты шенгк хорамэнг вэс.
'Женщина, черные косы которой поседели, когда-то была очень красивой.' SK 1991: 90.
- (22a) т'у пырнэ јөмөү јау тэвэрсäү јәмә јаунаты пәт'ä вэрәкәтәсәт.
'После этого живые стали с умершими здороваться.' Оџ. 102/26.
- (22b) мин қақымнаты вәлмөү јау қата јоу ләңасмән.
'Мы с двоюродным братом вошли в дом людей, у которых мы жили.' Оџ 102/9.
- (23) Няврэм=лал воша ман=ум пирась икет атәлт хасьсат.
'Старики, дети которых в город уехали, одни остались.' SK 1991: 91.
- (24) Амп=лал мойпар курут=ум вой велты хә постас па пушкан эвалт эслас.
'Охотник, собаки которого подняли медведя, прицелился и выстрелил.' SK 1991: 91.
- (25) Амп=лал ма ләт=ум хә=ем манэма лупас лув амплал ямат.
'Человек, собак которого я купил, говорил мне, что его собаки хорошие.' SK 1991: 92.
- (26) Амп=лал яюм ләт=ум хә лувела лупас амплал ямат.
'Человек, собак которого купил мой брат, говорил ему, что собаки хорошие.' SK 1991: 99.
- (26е) Амп=лал апсем=н ләт=ум хәен лувела лупас, лув амплал ямат.
'Человек, собаки которого куплены моим братом, говорил ему, что собаки хорошие.' SK 1991: 101.
- (27) Ов=л=а мунг вана юв=ум хот=эв=н ләхсэм вәл.
'В доме, к двери которого мы подошли, живет мой друг.' SK 1991: 93.
- (28) Ма эв=ел олангн нәмас=ты пирась ик=ем нәмхәнты манэм имия лувты ан маллэ.
'Старик, о дочери которого я думаю, никогда мне её в жены не отдаст.' SK 1991: 93.
- (29) әхт=эл=н нәмем эвт=ум кешем ма иса велпаслаты вуйлялэм.
'Нож, на котором мое имя нарезано, я всегда на охоту беру.' SK 1991: 89.
- (30) Илп=ел=н хул вел=ум нурм=ев йигкан эпатса.
'Мост, под которым мы ловили рыбу, наводнением снесен.' SK 1991: 89.

Irodalom

- Ackerman, Farell – Nikolaeva, Irina (1997), Identity in Form, Difference in Function: The Person/Number Paradigm. In: Armenian, W. – Ostyak, N. (eds), Proceedings of the LFG97 Conference. CSLI Publications, <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/2/lfg97-toc.html>
- Csepregi Márta (1978), Keleti osztják igeneves szerkezetek. NyK 80: 31–53.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi, Márta – Sosa, Sachiko (2009), Comparable sample texts of Surgut Khanty in 1996 and 2008. JSFOu 92: 193–208.
- Čeremisina, M. I. – Brodskaja, L. M. – Skribnik, E. K. et al. [Черемисина, М. И. – Бродская, Л. М. – Скрибник, Е. К. и др.] (1986), Структурные типы синтетических полипредикативных конструкций в языках разных систем. Наука, Сибирское отделение, Новосибирск.
- Haspelmath, Martin (1994), Passive Participles across Languages. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds), Voice: Form and Function. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 152–177.
- Haspelmath, Martin (1995), The converb as a cross-linguistically valid category. In: Haspelmath – König 1995: 1–56.
- Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds) (1995), Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Havas Ferenc (2008), A participiumi alárendelés történeti-tipológiai tanúsága az uráli nyelvekben. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. UT 19. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 196–208.
- Havas, Ferenc (2010), Historisch-typologische Zeugnisse der partizipialen Subordinierung in den uralischen Sprachen. FUM 31–32: 171–188.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koškarëva, N. B. – Pesikova, A. S. [Кошкарёва, Н. Б. – Песикова, А. С.] (2006), Варəҗ йăвəн неврем моньчəт. Детские сказки варьёганских ханты. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Kovgan, E. V. [Ковган Е. В.] (1991), Причастные определительные конструкции в западных диалектах хантыйского языка. Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск.
- Kubinyi, Kata (2012), Agenttipartisiipin lajit uralilaisissa kielissä (kézirat).
- Lehmann, Christian (1984), Der Relativsatz. Günter Narr, Tübingen.

- Nedjalkov, Vladimir P. (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath–König 1995: 97–136.
- Nikolaeva, Irina (1999), Ostyak. Languages of the World. Materials 305. Lincom Europa, München – Newcastle.
- Potanina, Olga (2010), Areal perspective on nominalizations in Eastern Khanty. CIFU XI. Pars II. 61.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1986), Притяжательные аффиксы в определительных конструкциях (на материале бурятского и хантыйского языков). In: Čeremisina, M. I. (szerk.) [Черемисина М. И. (отв. ред.)], Языки народов севера Сибири. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск. 39–50.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1990), О системе причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. CIFU VII. 3С. 296–301.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1991), Система причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. In: Ubrjatova, E. I. – Čeremisina, M. I. (szerk.) [Убрятова, Е. И. – Черемисина, М. И. (ред.)], Языки народов Сибири. Грамматические исследования. Сборник научных трудов. Наука, Новосибирск. 84–107.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Академия Наук СССР, Москва – Ленинград.

MATICSÁK SÁNDOR

A mordvin névszóképzők rendszere¹

The goal of this paper is to establish the system of Mordvin nominal derivational affixes, including the functions as well as the etymology of the individual affixes. The basic units involved are nominal, adjectival and numeral affixes but a sketch of the system of participles and infinitives is also given. In the former two categories denominal and deverbal affixes are distinguished, among nominal affixes a distinction is made between affixes that emerged in the „usual” way and affixes that emerged from words via grammaticalisation. As regards their origin, nominal affixes can be classified in the following way. The oldest layer consists of those affixes that appeared before Mordvin became a separate language. The next – properly Mordvin – layer consists of those, mostly complex, affixes that appeared after the separation of the language (e.g. *-кс*, *-вм*) – though these also have cognates in the other Finno-Ugric languages. More recent affixes result from reanalyses of e.g. participles and infinitives such as Moksha *-φ*. Even more recent affixes are the complex ones (*-кай*, *-лма*) and those borrowed from Russian (e.g. *-ка*). The most recent ones are those that have resulted from grammaticalisation over the past century/centuries, and which are still being formed in this way. Today only very few of the originally monomorphemic nominal affixes are still productive, whereas those (e.g. *-уу*) deriving from full words are highly productive.

Keywords: Mordvin, derivational affixes, nominal, adjectival and numeral affixes, grammaticalisation.

1. Rövid tudománytörténeti áttekintés

A névszóképzés a mordvin és nyugat-európai összefoglaló munkákban kisebb-nagyobb terjedelemben jelenik meg. Az első szakszerű nyelvtani összefoglaló, M. E. Evsev’ev grammatikája (1934/1963) már viszonylag rendszerezetten tárgyalja a képzőket (38–44, 168–180). Az 1962-ben kiadott Grammatika szuffixális szóalkotás címén egy fejezetben tárgyal hat névszó- és két melléknévképzőt, de ugyanítt olvashatunk a temporalisi szuffixumokról, a határozott ra-

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

gozás egyes és többes nominativusáról, valamint a névmások ragos alakjairól is (39–43). Az újabb összefoglalás, az 1980-as Grammatika árnyaltabban, gazdagabb példaanyaggal mutatja be e kategóriát. A főnévképzők közül 24, a melléknévképzők csoportjában pedig 19 elemet mutat be (ezek között vannak olyanok is, amelyeket ma már nem sorolunk a képzők közé). Rendszere áttekinthető, példaanyaga bőséges, a szerzők minősítik az egyes képzők produktivitását, nyelvjárási elterjedését is, de nem tesznek kísérletet eredetük meghatározására (103–115). Ugyancsak jól rendszerezve, ámde nagyon röviden tekinti át e jelenséget a két újabb mű, az erza és moksa nyelvű leíró nyelvtani kézikönyv. Előbbiben (EK 2000: 35–39) egyaránt 22 főnév- és 22 melléknévképzőt, utóbbiban (MK 2000: 75–79, 92–93) 17 főnév- és 6 melléknévképzőt mutatnak be.

Hasonlóan rövid az egykori Szovjetunió nyelveit bemutató sorozat (Языки народов СССР) III. kötetében, a finnugor és szamojéd nyelveket taglaló részben A. P. Feoktistov mordvin szóképzéssel foglalkozó alfejezete (Feoktistov 1966: 182–183 erza, 205–206 moksa): itt tíz erza és hat moksa főnévképző, illetve – javarészt csak felsorolásszerűen – tizenegy erza és hét moksa melléknévképző szerepel.

Mindezen összefoglalások közös jellemvonása, hogy a főnév- és melléknévképzőket elkülönítik ugyan, de azon belül a denominális és deverbális kategóriák összemosódnak.

A finn, magyar és más nyugat-európai tudósok kézikönyveiben általában csak rövid áttekintések olvashatók a szóalkotásról. A mordvin nyelv első jelentős kutatója, a finn Heikki Paasonen chrestomathiájának grammatikai áttekintésében csak az igenévképzők tűnnek fel a ragozási táblázatok között (Paasonen 1909: 010–011). Keresztes László 1990-es chrestomathiája (65–67) és legújabb összefoglaló könyve (2011: 122) röviden, csak felsorolásszerűen foglalkozik a szóalkotással. Kissé részletesebben, de csak hét főnév- és három melléknévképzőt bemutatva taglalja e kérdést Raija Bartens finn nyelvű szakkönyvében (1999: 106–107, 110–111). Nagyon röviden, egy bekezdésben tekinti át a képzők rendszerét Alo Raun (1988: 108) és alig hosszabban, egy tucat képzőt felsorolva Zaicz Gábor (1998: 202–203) a XX. század utolsó évtizedeiben kiadott angol nyelvű, a finnugor nyelveket bemutató kézikönyvekben. Jó összefoglalást ad a képzőkről nyelvkönyvében Mészáros Edit (1998: 41, 50, 59, 79–80, 98–99, 102, 140): tíz főnév- és négy melléknévképző rövid, példákkal megvilágított ismertetése mellett a számnévképzőket és az igenevek képzőit is bemutatja.

A képzők eredetproblémáival elsősorban Serebrennikov mordvin történeti grammatikájában találkozhatunk: a szerző közel két tucat képző eredetét mutatja be, megfelelő filológiai apparátussal, megbízható módon (1967: 66–71, 75–89). Ugyan a „másik oldalról”, az alapnyelvek felől épül fel Lehtisalo ősi képzőket tárgyaló könyve (1936) és az Основы финно-угорского языкознания idevágó része (1974: 335–358), mindkettőben gazdag mordvin példaanyag található.

Tanulmányok, cikkek természetesen bőségesen foglalkoznak a névszóképzőkkel, de monográfia kevés született. E lista elején a mordvin nyelvészek doyenje, D. V. Cygankin áll. Számos, a szóképzés különböző elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó cikke (l. pl. 1979, 1983, 1996, 1998, 1999, 2000a, 2000b, 2000c) mellett elsősorban a névszóképzésről (és kismértékben a névszói összetételekről) szóló önálló könyvét (1981) kell említenünk. Monográfiájának legnagyobb előnye a bőséges (anya)nyelvi korpusz bemutatása és rendszerezése, a sok nyelvjárási anyag közreadása. Könyve világos, áttekinthető képet rajzol a képzők rendszeréről, azok szemantikai csoportjairól és produktivitási képességeikről – a mai napig talán ez a legfontosabb (névszó)képzőrendszer-tani mű Mordvinföldön. Cygankin történeti megközelítéseit azonban néhol erős kritikával kell olvasnunk, szódarabolási kísérletei néha önkényesek, nem felelnek meg az etimológiai kritériumoknak, jónéhány esetben olyan elemeket is képzőknek vesz, amelyeket meglátásom szerint nem sorolhatunk ide (erről részletesen l. 3.1.1.11.). – Ugyancsak említésre méltó 2006-os egyetemi jegyzete, amelyben a fixumok különböző típusainak és a tótani alapkérdéseknek az áttekintése mellett a szóképzési paradigmák és a szóösszetételek néhány elméleti kérdését vázolja fel.

M. V. Mosin a mordvin nyelv ősi szókincsének szóstruktúráját bemutató 93 lapos egyetemi jegyzetében (1989) számos mordvin képző eredetével foglalkozik. Ezek egy része ma is transzparens, egy része viszont már az ősmordvinban vagy azt megelőző kor(ok)ban elhomályosult. Mosin gazdag példaanyagon mutatja be az egyes alapnyelvek képzőit, finn és észt párhuzamokkal megvilágítva a folyamatokat, de az ő nyelvtörténeti következtetéseit is néhol óvatosan kell kezelni.

Más szempontok alapján rendszerezi a névszóképzőket I. N. Rjabov. Három kategóriát állít fel: a) modifikációs képzők: ide a nem szófajváltó képzők tartoznak, pl. a kicsinyítő képző vagy pl. a deverbális verbumképzők; b) mutációs képzők, ebben az esetben világosan új, az alapszótól eltérő jelentés jön létre, függetlenül attól, történik-e szófajváltás; c) transzpozíciós képzők, melynek során a nyelvi kategóriák közötti váltás megy végbe (Rjabov 1998, 2000a, 2000b, 2001, 2002).

Mivel a képzők megítélése, besorolása (sokszor egyáltalán a létezése) az egyes szerzők/kézikönyvek esetében nagymértékben eltérő, s ezek vizsgálata szinte kizárólag csak leíró síkon mozog, célszerűnek látom közreadni ezt a tanulmányt, amelyben a „rendteremtés” igényével megkísérlem felvázolni a mordvin névszóképzőt rendszerét, bemutatva a képzők funkcióit, s kitérve e szuffixumok eredetének kérdésére is. Rendszerezésem fő egységei a főnév-, melléknév- és számnévképzők, de emellett felvázolom az igenevek képzőrendszerét is. Az első két kategóriában elkülöníttem a denominális és deverbális képzőket (még azon az áron is, hogy így bizonyos képzők több helyen tűnnek fel), a főnévképzők sorában különbséget teszek a „hagyományos úton” létrejött képzők és a grammatikalizáció révén, önálló szóból keletkezett szuffixumok között.

Mivel felfogásom szerint a mordvin egy nyelv, írásomban csak az erzanak a képzőrendszerét mutatom be, moksa példákat csak indokolt esetben említek. (Ha a szóalak nyelvjárási hovatartozását nem jelölöm, akkor erza alakról van szó, ellenkező esetben az E és M rövidítéseket alkalmazom.) A mordvin adatokat cirill betűs átírásban közlöm. Munkámhoz elsősorban az erza/moksa–oroszl nagyszótárak és az erza–magyar szótár (ERS, MRS, EMSz) anyagát használtam. Ehelyütt mondok köszönetet Mészáros Editnek, aki szótára anyagát elektronikus formában rendelkezésemre bocsátotta; az általam ebből készített a tergo szótárnak nagy hasznát vettem. Az etimológiai szótárak sora az utóbbi időben egy megbízható művel gyarapodott, Veršinin szótára (ESM) sok vitás kérdésben segítségemre volt.

2. A mordvin szóképzés sajátosságai

Köztudott, hogy a finnugor nyelvek képzőrendszere rendkívül gazdag, a képzők már az uráli/finnugor alapnyelvben megjelentek (pl. **šine-re* 'egér', **šidä-m3* 'szív', ezek később elhomályosultak, a mai nyelvérzék a magyar *egér*, fi. *sydän* 'szív' szóban már nem észleli a képzőelemet), s számuk később is egyre gyarapodott. (Ezzel szemben az összetételeknek csak egy kis csoportja vezethető vissza a régi időkre, ezek az ún. kopulatív, összefoglaló szerkezetek: fi. *maa + ilma* 'föld + levegő = világ', m. *orca* 'orr + száj = arc'. Ez a szóalkotási mód igazán csak lényegesen később, az egyes nyelvek külön életében kezdett elterjedni. Mordvin nyelvm emlékek csak a XVIII. századtól állnak rendelkezésünkre, ezért az összetételek keletkezési idejéről nem tudunk pontos képet alkotni.)

A mordvinra, a finnugor nyelvek többségéhez hasonlóan, nem jellemző a prefixális és infixális szóképzés; kivétel az *a-* tagadó igetöböl fejlődött elem: *ламо* 'sok' > *аламо* 'kevés', *саты* 'elég' > *асаты* 'nem elég' (erről a jelenségről bővebben: Čikina 1972: 70–73).

A mordvin szóképzés rendszere hasonlít a többi finnugor nyelvéhez: hagyományos kategóriái a deverbális és denominális verbum- és nomenképzők. A rendkívül gazdag képzőtár elemei e négy csoportba sűrítethetők. A másik osztályozási mód a produktivitás: az egyelemű névszóképzők közül ma már csak kevés produktív (pl. *-кc*), az önálló szóból létrejött/létrejövő képzők (pl. *-чи*) viszont nagyon termékenyek.

A névszóképzőket eredetük szerint a következőképpen lehet csoportosítani: a legrégebbi réteget azok a képzők alkotják, amelyek még a mordvin nyelv külön élete előtt keletkeztek (az uráli/finnugor/finn-permi/finn-volgai korban). A következő – már valóban mordvin – halmazt a mordvin önálló életében létrejött, javarészt összetett képzők alkotják (általában ezeknek is van megfelelője a finnugor nyelvekben), vö. pl. *-кc*, *-эм*. Vannak fiatalabb képzők is, amelyek például igenevekből értékelődtek át (M *-φ*). Az újabb keletűek közé tartoznak az össze-

tett képzők (-кай, -лма) és az oroszból átvett elemek (-ка). A legújabbak azok a szuffixumok, amelyek grammatikalizáció útján keletkeztek az elmúlt évszázad(ok) során, ill. keletkeznek a mai napig. (A képzők kronológiai rétegeiről l. Mosin 1989: 42–60, 67–87, 2001: 90–94; Saarinen 1999: 3–5.)

A képzők kapcsolódási szabályai bonyolultak, ezekre ebben az írásban csak nagyon indokolt esetben térek ki (részletesebben l. Maticsák 2012). Történeti szempontból a képzők általában -C vagy -CC alakúak, leíró szempontból azonban az előttük lévő magánhangzót általában a tőhöz kellene sorolni (a mordvin iskola ezeket a vokálisokat interfixumnak nevezve – egyfajta kötőhangzói minőségben – nem tekinti sem a tő, sem pedig a képző részének, vö. pl. Cygankin 2006: 6–7). Írásomban a képzőket „történeti alakjukban”, elő- (vagy kötő)hangzó nélkül mutatom be (tehát pl. -кц és nem -Vкц). A mordvin szakirodalom a képzőknek gyakran két változatát is megadja, pl. -ка/-га, -кай/-гай, -нель/-бель, -зеп/-сеп. Mivel itt pusztán a zöngésségi hasonulásból adódó ortográfiai kérdésekről van szó,² jómagam csak az eredeti alakot tüntetem fel (кай, нель stb.)

3. Főnévképzés

3.1. Denomimális főnévképzés. Előbb az egyelemű képzőket és a képzőbokrokat, majd az önálló szóból alakult szuffixumokat tárgyalom.

3.1.1. Egyelemű képzők, ill. képzőbokrok

3.1.1.1. A leggyakoribb és legproduktívabb mordvin névszóképző a -кц. Alapszava lehet főnév, melléknév, határozószó és ige egyaránt, változatos szemantikai csoportokkal. A denominális képzés eredménye lehet konkrét és elvont jelentésű főnév is. A főbb szemantikai alcsoportok: a) valamilyen tárgy: карькц 'bocskorkötő zsinór' ← карь '(háncs)bocskor', сивекс 'hám, iga' ← сиве 'gallér', торсейкц 'vitorla' ← торсей 'árbo; rúd'; кедькц 'karkötő' ← кедь 'kéz', нилекс 'fülbevaló' ← ниле 'fül', суркц 'gyűrű' ← сур 'ujj', чамакс 'álarc, maszk' ← чама 'arc'; b) kifejezhet egyfajta térbeli viszonyt: алкц 'alj; alap' ← ал- 'alsó (rész)', аксялкц 'lóca alatti hely' ← аксяло 'lóca alatt', вальмалкц 'ablak alatti hely' ← вальма 'ablak', каитомалкц 'kemence alatti rész' ← каитом 'kemence', масторкц 'talaj; padló' ← мастор 'föld', потмакц 'fenék; meder' ← потмо 'belseje vminek; belső (rész)'; верькц 'felső része vminek' ← вере 'felső', верьгакс 'felső része vminek' ← верьга 'fent, magasan

² Az összetett szavak kezdő mássalhangzója, ill. a szuffixumok kezdő konzonánisa hasonul (pl. ведьзев 'malom' < ведь 'víz' + кев 'kö'), ha az előtag/tő zöngés mássalhangzóra végződik. Ezt a részleges asszimilációt az 1995-ös helyesírási reform jelöli, de a szótárak e kérdésben nem következetesek, mindkét írásmód előfordul (ведьзев / ведькев).

(mozgásban)', *икелькс* 'elülső rész, eleje vminek' ← *икеле* 'elől', *томбалькс* 'túloldala/másik oldala vminek' ← *томбале* 'túloldalán, a másik oldalán', *удалкс* 'hátsó rész, hátulja vminek' ← *удало* 'hátul'; c) sajátos csoportot alkotnak a fák megnevezései (Cygankin megállapítása – 1981: 36–38 – szerint ez a legproduktívabb típus): *атямарькс* 'meggyfa' ← *атямарь* 'meggy, cseresznye', *инзейкс* 'málnabokor' ← *инзей* 'málna', *ламарькс* 'zelnicefa' ← *ламарь* 'zelnicemeggy', *лэмзёркс* 'zelnicefa' ← *лэмзёр* 'zelnicemeggy', *ленгекс* 'fiatal hársfa' ← *ленге* '(hárs)háncs', *пизёлкс* 'berkenyefa' ← *пизёл* 'berkenyebogyó', *умарькс* 'almafa' ← *умарь* 'alma'; d) elvont főnevek: *вайгелькс* 'visszhang' ← *вайгель* 'hang', *мелькс* 'öszöntzés, kívánság, óhaj' ← *мель* 'kedv, hangulat; gondolat', *менелькс* 'időjárás, idő' ← *менель* 'menny, mennybolt'; e) egyéb képzések: *валкс* 'szótár' ← *вал* 'szó', *керькс* 'füzér' ← *керь* 'kéreg, háncs', *кикс* 'vonal, vonás' ← *ки* 'út', *конякс* 'homlokzat; tetőgerinc' ← *коня* 'homlok', *лазкс* 'rés, repedés, hasadék, hézag' ← *лаз* 'deszka, lécs', *пелькс* 'rész, részlet; fejezet' ← *пель* 'fél', *прякс* 'elsőrendű áru/minőség' ← *пря* 'fej, fő; te-teje vminek', *ундокс* 'gyökér' ← *ундо* 'odu, üreg, lyuk', *черькс* 'vonal, vonás' ← *черь* 'haj; hajsza', *ямкс* 'köles; dara, gríz' ← *ям* 'leves'.

Néhány esetben az alapszó és a származékszó jelentése megegyezik: *видьме* ~ *видьмекс* 'mag', *губорь* ~ *губорькс* 'domb, halom', *ён* ~ *ёнкс* 'oldal, irány', *коз* ~ *козкс* 'kőhögés', *недь* ~ *недькс* 'nyél'.

E képző moksa megfelelője *-кс* (MK 76.)

(Bartens 1999: 106–107; Cygankin 1981: 35–41, 2000c: 142–145; EK 36; Feoktistov 1966: 182; Grammatika 1962: 39; Grammatika 1980: 104–105; Grebneva 1990: 106–107; Jakuškina 2004: 95–97.)

A képzővel Ahlqvist, Wiedemann, Szinnyi és Budenz is foglalkozott (l. Bakuškin 1973: 71–72). Serebrennikov (1967: 68–69) ősi eredetűnek tartva az uráli alapnyelvi **-ks* denominális nomenképzőből származtatja, s összekapcsolja a cser. *-аи* (*йолаи* 'nadrág' ← *йол* 'láb'), zürj. *-эс* (*ныптэс* 'tok (késé)' ← *ныпт* 'kés'), votj. *-өс* (*ныптөс* 'ua.'), fi. *-s* (*sormus* 'gyűrű' ← *sormi* 'ujj') szuffixumokkal. Hakulinen (1979: 140) egy ősi deminutív képzőre vezeti vissza, de a kronologizáció kérdésben kicsit óvatosabb: „Tälle alkuaan *ks*:lliselle [...] johtimelle on osoitettu vastineita ainakin permiläiskielistä asti.”³

3.1.1.2. A *-кш* szuffixumot a nyelvészek egy része Serebrennikov (1967: 68–69) nyomán összekapcsolja a *-кс* képzővel, annak nyelvjárási variánsának tartva azt (Saarinen 1999: 4). E képző produktivitása gyenge, gyakorisági mutatója ala-

³ A. Kövesi permi képzőmonográfiájában részletesen foglalkozik ezzel a képzővel (1965: 293–319). Budenz, Szinnyi, Györke, Hakulinen, Lytkin és Uotila *-ks* eredetet feltételező véleményével szemben (ezt Lehtisalo sem zárja ki, 1936: 194) Wichmann és A. Kövesi inkább az *-s* ősiségét valószínűsíti.

csony. A kevés előfordulás alapján nem lehet világos szemantikai csoportokat elkülöníteni, általában konkrét jelentésű szó keletkezik, pl. *авакиш* 'nőstény (madár)' ← *ава* 'nő, asszony, anya', *атякиш* 'kakas' ← *атя* 'apó', *пулакиш* 'tarkó, nyakszirt' ← *пуло* 'farok; hajfonat', *селмукиш-т* (plur.) 'szemüveg' ← *сель-ме* 'szem', *юткакиш* 'köz, átjáró' ← *ютко* 'köz, térköz, időköz, távolság'. Moksa megfelelője *-киш* (MK 76).

Számos olyan szó végén is feltűnik a *-киш*, amelynek az alapszavát nem ismerjük, ezek közül Cygankin (1981: 40) a *ведрекиш* 'üsző', *камакиш* 'zápfog', *келькиш* 'hártya', *кенкиш* 'ajtó', *накиш* 'tincs, fűrt', *пондакиш* 'borzas, gubancos', *эйкакиш* 'gyermek' lexémákban véli megtalálni e képzőt, ezek azonban csak részben sorolhatók ide.

A *келькиш* szóban – amennyiben összekapcsolhatjuk a zürj.-votj. *куль* szavakkal (?~ fi. *kalvo*, m. *hályog* stb.) – a *-киш* képzőnek tekinthető; az UEW (121) azonban nem tartja idetartozónak. A *кенкиш* lexémát az UEW a FV **kinče-kse* 'küszöb' szóból eredetetzeti (vö. ?~ fi. *кынныс*), ennek kiinduló alakja a *kinče* (~ fi. *кynsi*, md. *кенже* 'köröm'), a *-кc* képző pedig a szóbelseji md. *-нжс* hatására változhatott *-киш*-sé (UEW 157, 664).

A *камакиш* alakot Veršinin (ESM 103) a *кеме* 'kemény' szóval kapcsolja össze, ez hangrendi okok miatt nem valószínű (az EtV magyarázata, amely a fi. *hammas* szóval veti egybe, s fgr. eredetűnek tartja, képtelenség, EtV 59).

A *ведрекиш* (< FV **wetš* '(junge) Kuh; Rind') szóban az UEW (891) szerint egy *-пекиш* kicsinyítő képző rejlik (a mordvin szóvégmутató szótár adatai szerint viszont csak ez az egyetlen szó végződik erre a szekvenciára, vö. RDM 568). Cygankin a zsabinói nyelvjárásból adatol egy *ведрека* formát, kérdés azonban, nem másodlagos, analogikus képzőcserével van-e dolgunk.

Veršinin (ESM 33, 375) a *пондакиш* lexémát összekapcsolja a hasonló jelentésű *быдаб* szóval, elkülönítve egy *быд-/понд-* tövet, azaz implicite feltételezve egy *-киш* képzőt. Cygankin Sireši faluból származó gyűjtéséből adatolható a *пондака* forma. Mivel ez melléknévi alak, voltaképpen a 4.1.10. pontban kellene tárgyalni.

A *накиш* 'tincs, fűrt; nyaláb, csomó' sem hangtanilag, sem szemantikailag nem kapcsolható össze a fi. *pää* 'fej' szóval, ahogy Cygankin vélte; ez a lexéma a PU *pakša* 'Knoten, Knollen' (~ fi. *pahka*, é. *pahk* stb.) alakra vezethető vissza (UEW 350, ESM 325), azaz nem lehet fellelni benne a kérdéses képzőt. (Bajuškin 1973: 75–77; Cygankin 1981: 40–41, 2000c: 145–146; EK 36; Feoktistov 1966: 182; Grammatika 1962: 39; Grammatika 1980: 105.)

3.1.1.3. A *-ка* képvisellete a mordvinban többretegű, több szuffixum esik egybe. Egyrészt kicsinyítő képző (*сазорка* 'húgocska' ← *сазор* 'húga vkinek', l. 3.1.1.10), másrészt autentikus mordvin névszóképző, harmadrészt pedig az orosz (eredetű) *-ка* képző él egymás mellett. Moksa megfelelője: *-ка* (MK 77).

A nyelvtörténészek a mordvin *-ka* nomenképzőt az ősi uráli **-kkA* szuffixumból vezetik le (Cygankin 1981: 44; Lehtisalo 1936: 364; OFUJa 342; Serebrennikov 1967: 68).⁴ A mordvin alapszókincs néhány lexémájában fordul elő e képző, vö. *варакa* 'varjú' < U *warз* (~ fi. *varis*, m. *varjú*); *вишка* 'kicsi' < FV **wäšä* (~ fi. *vähä*); *кумхa* 'láz' < FV **kūma* (~ fi. *kuume*) (UEW 559, 675, 818).

A *-ka* denominális képzővel alkotott szavak gyakran állatnevek: *максазей* ~ *максака* 'vakond', *марав* ~ *марака* 'muslica', *озяз* ~ *озяка* 'veréb', *сезьган* ~ *сезяка* 'szarka', *идемка* 'vad madár' ← *идем* 'vad', s ugyanide tartozik az *авака* 'nőstény (emlős), szuka' ← *ава* 'nő, asszony; anya', *атяка* 'hím (emlős), kan' ← *атя* 'apó, öregember' is; vö. továbbá *нижака* 'cinke', *цилика* 'veréb', *кеньдалка* 'büdös zsázsa' (← *кеньдал* 'poloska'). Valószínűleg analogikusan kapcsolódott e képző a *селяка* 'gácsér' (← or. *селезень*) és a *курка* 'pulykakakas' (< or. *курок* 'kakas') szóhoz. Nem sorolható ide ugyanakkor a Cygankin által listázottak közül az *утка* 'kacsa' és *гулька* 'galamb', hiszen ezek már az átadó oroszban is ilyen alakúak. Ugyanígy: *пецька* 'tűzhely, kályha' ← or. *печка*, *скамейка* 'pad, lóca' ← or. *скамейка*, *рогатка* 'úttorlasz' ← or. *рогатка* stb.

Az orosz eredetű *-ka* denominális/kicsinyítő képző nagyon sok, mára már a mordvin nyelv szókincsébe betagozódott szóban figyelhető meg (s ekként a nem produktív ősi képző helyére lép ez az újabb keletű, lényegesen termékenyebb szuffixum): *вечеринка* 'estély', *гимназистка* 'gimnazista (lány)', *доярка* 'fejőnő', *жнейка* 'aratógép', *завалинка* 'földhányás', *заметка* 'jegyzet, feljegyzés', *занавеска* 'függöny', *записка* 'levélke, cédula; jegyzék', *зарядка* 'testgyakorlat, torna', *коляска* 'kocsi, hintó', *куртка* 'dzseki', *лампочка* 'kis lámpa', *линейка* 'vonalzó, lécs', *машинка* '(kisebb) gép', *молотка* 'kalapács', *остатка* 'maradvány', *открытка* 'levelezőlap, képeslap', *отметка* 'érdemjegy, osztályzat', *перчатка* '(ötujjas) kesztyű', *повестка* 'értesítés, idézés', *расписка* 'nyugta, elismervény', *резинка* 'radír', *розетка* 'konnektor', *салфетка* 'asztalkendő, szalvéta', *скамейка* 'pad', *таблетка* 'tabletta', *табуретка* 'hokedli', *тетрадка* 'füzet, írka', *шкатулка* 'doboz, skatulya', *этикетка* 'címke, árcédula'. (Cygankin 1981: 42–44, 1999: 8–9, 2000c: 147–148; EK 36–37; Feoktistov 1966: 182; Grammatika 1962: 40, Grammatika 1980: 106.)

3.1.1.4. *-кай*. Produktív, nem túlságosan gyakori képző, elsősorban növény- és állatnevek képzésére szolgál: *сэнъкай* 'hóvirág' ← *сэнъ* 'kék', *якстерькай* 'cékla' ← *якстере* 'piros, vörös' (ez *якстерька* alakban is él). Habár az

⁴ E képző folytatásai az uráli nyelvekben széles körben megfigyelhetők, vö. pl. fi. *-kkA* (*penikka* 'kölyökkutya' ← *peni* 'kutya'), *-kkO* (*koivikko* 'nyíres, nyírfaerdő' ← *koivu* 'nyírfa', *nuorikko* 'fiatal feleség' ← *nuori* 'fiatal'); m. *-k* (*ének*, *farok*, *fészek*, *lélek*, *torok*) stb. (Lehtisalo 1936: 359–370; vö. továbbá Hakulinen 1979: 128–129, 158–160; A. Kövesi 1965: 162–179).

alapszó nem szótárazható, valószínűleg ide sorolhatók a következő növény- és állatnevek is: *варманькай* 'kankalin', *кальдерькай* 'habszegfű', *куконькай* 'fürtös salamonpecsét', *лакииторкай* 'harangvirág', *нунолкай* '(egyfajta) galagonya', *ципирькай* 'disznóparéj' (vö. Grebneva 1990: 109–110); *норонкай* 'pacsirta', *педякай* 'bogáncs', *питерькай* 'bíbic', *сэньшкай* 'gácsér', *торкай* 'pacsirta', *тынгай* 'süvöltő', *ченькай* 'hímgalamb', *цилигай* 'bíbic'.

A mordvin nyelvészek elkülönítenek még egy szemantikai csoportot, az idősebb rokonok megnevezését: *патьяй* 'idősebb sógornő (a férj húga)' ← *патья* 'nővér', *маткай* 'anyós (a feleség anyja)' ← *мать* 'anya', *сырькай* 'nagy-néni (az anya nővére)' ← *сыре* 'öreg'. (Cygankin 1981: 47–48, 2000c: 150–151; EK 37; Grammatika 1980: 108.)

Cygankin (1981: 48) kételemű képzőnek tekinti, amely a *-ка* és a *-й* szuffixumok összeolvadásával jött létre (*-к* < fgr. **-kkə*, *-й* < fgr. **-j*). A növény és állatnevek képzője nem identikus az *авакай* 'anyácskám' típusú szavakban megjelenő elemmel (< *-ка* deminutív képző + *й* vocativus, vö. 3.1.1.10.), meglehet azonban, hogy a rokonságnevekben fellelhető szuffixum igen: ebben az esetben két képző egybeeséséről beszélhetünk.

3.1.1.5. Onomatopoeitikus (elsősorban hangutánzó) szavakban figyelhető meg a *-к* képző: *болдорк* (csobbanás), *буньк* (puffanás), *дерьк* (madár rikoltása), *эз-молк* (gyors, kanyargó mozdulat), *эмболк* (gyors tevékenység), *жойк* (csobogás, csörgedezés), *зэрк* (puffanás), *зэхельк* (a szél elcsendesedése), *кацк* (kopogás, kopogtatás), *либорк* (szárnysuhogás), *ровцк* (puffanás), *сорк* (megreme-gés, megrezzenés), *тоцк* (váratlan, gyors cselekvés), *цёторк* (recsegés, ropogás, csikorgás), *цивтёрк* (csillogás, villogás), *цирьк* (reccsenés), *ювк*, *юрк* (el-suhanás) (Cygankin 1981: 56).

3.1.1.6. -м, -мь. Improduktív, ritka: *гайт* 'hang' ← *гай* 'csengő, zengő, hangos'. Talán ide sorolható az *онкст* 'zabla' ?← *онкс* 'mérték és *сывт* 'töltelék' ?← *сывель* 'hús', ill. a *кашт* 'csend', *раст* 'íz, zamat'. Cygankin (1981: 46) a *пулт* 'kéve, nyaláb' lexémát a *пуло* 'farok' szóból eredezteti, de Veršinin (ESM 382) szerint ez igei származékszó (a deverbális párját l. 3.2.7.). A moksa nyelvjárásban a megfelelője *-ф*, ez identikus a befejezett melléknévi igenév képzőjével (MK 77).

Alakilag egybeesik a többes szám jelével, s mivel a mordvinban viszonylag sok plurale tantum fordul elő (vö. Maticsák 2004), emiatt nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, képzőről vagy többesjelről van-e szó, vö. pl. *каляват* 'rövidnadrág (gyermeké)' ← *калява* 'rövid, kurta'. Hasonló a helyzet a *нежеть* 'bűn, vétek, vétség' szó esetében is. Ez egy FP **pečə* 'unrein, hässlich, garstig' alakra megy vissza (UEW 727–728). Lehtisalo (1936: 317) ebben *-t* képzőt lát,

Raija Bartens (1999: 20–21) viszont többes számú alaknak tekinti. (A jelentés-változásra l. Bartens, uo.)

Cygankin (1981: 46, 2000c: 149–150) szerint a *-m* *[-t]* szuffixum a finnugor (Lehtisalónál, 1936: 317 uráli) **-tt* elemből vezethető le, amelynek számos rokon nyelvben megvan a folytatása, vö. pl. fi. *navetta* 'marhaistálló' ← *nauta*; Hakulinen (1979: 141) viszont ezt a képzőt a finnben ismeretlen eredetűnek minősíti.

3.1.1.7. Ugyan a mordvin szakirodalom nem különít el egy *-вт, -вть* nomenképzőt (ígeképzőként gyakori, l. Mészáros 1999: 143–148, 175), a rendelkezésre álló adatok alapján mégis érdemes megtenni ezt. Denominális képzőként ritka, improduktív (deverbális nomenképzőként l. 3.2.8.). A példaanyag alapján ez a képző személyeket jelölhet: *ававт* 'anyós' ← *ава* 'nő, asszony; anya', *атявт* 'após' ← *атя* 'apó, öregember; férj', *пярв* 'főnök' ← *пря* 'fej'. Etimológiailag nem átlátható az *оровт* 'rakás, halom, kupac' és *поровт* 'küszöb'; valószínűleg ide sorolható a *мевть* 'vitorla' (az ESM 237 szerint a *-вть* a képzőelem).

3.1.1.8. -ина (-рина). Cygankin (1981: 35–37) megállapítása szerint a középső és északnyugati erza nyelvjárásokban a fák neveit nem a korábban említett *-кс* képzővel alkotják meg (*умарькс* 'almafa' ← *умарь* 'alma'), hanem ezzel a szuffixummal: *пизёлина* 'berkenyefa' ← *пизёл*, *чевгелина* 'kányafa' ← *чевгель*.⁵ Az *умарина* ← *умарь*, *лёмзёрина* 'zelnicefa' ← *лёмзёр* 'zelnice', *овтоумарина* 'vadrózsa' ← *овтоумарь* 'vadrózsa' alakokból valószínűleg téves elvonással jött létre a *-рина* képző: *пеиштерина* 'mogyoróbokor' ← *пеиште* 'mogyoró', *сливкарина* 'szilvafa' ← *слива* 'szilva'. A jelentés tágulásával kialakult a 'hely, amelyre valamilyen növény, állat megléte jellemző' jelentés is: *цёковина* ← *цёков* 'fülemüle', *тополина* ← *тополь* 'nyárfa' (Grammatika 1962: 40–41). Serebrennikov (1967: 67) viszont fordítva képzei el a folyamatot, 'hely, ahol alma terem; almáskert' > 'almafa' jelentésszűkülést tételezve fel; Feoktistov pedig csak ez utóbbi funkciót említi. Moksa megfelelője nincs.

A képzőt Serebrennikov (1967: 67) és Cygankin (1981: 36) összeveti a türj. *-ин* (*пувин* 'hely, ahol vörösfonya nő' ← *пув* 'vörösfonya', *оланин* 'lakás, lakóhely' ← *олан* 'lakás-, lakó-', *овтёмин* 'lakatlan hely' ← *овтём* 'lakatlan') szuffixummal. Ezt egy önálló *ин* 'hely' szóból grammatikalizálódott képzőnek

⁵ Egyes nyelvjárásokban ehelyett egy *-кт* képző használatos: *лёмзёркт*, *пизёлкт*, *чевгект*, *пеишкт*; moksalakta területen pedig egy *-ксна* képzőbokr: *чивгелксна*, *пеиштексна*. Orosz hatásról tanúskodik az *-овник* képző: *грушовник* 'körtefa' ← *груша* 'körte', *пеишённик*. Másutt analitikus szerkezet is megfigyelhető: *умарь чувто*, *лёмзёр ундо* (*чувто* 'fa', *ундо* 'üreg, odu') (Cygankin 1981: 36–37). – A növénynevek képzőiről részletesen l. Grebneva 1990; Vildjaeva 1980.

tekintik (vö. A. Kövesi 1965: 33). E két tétel viszont ellentmond egymásnak: ha önálló szóból jött létre, úgy az agglutináció csak a permi nyelvekben mehetett végbe; ha viszont a képzőt egybevetjük a mordvinnal, akkor finn-permi eredetű szuffixumnak kellene lennie.

3.1.1.9. -ide. Gyűjtőnévképző, erza rokonságnevekhez kapcsolódik (moksa megfelelője nincs). Mindig birtokos személyraggal egészül ki, s mindig a beszélőnél idősebb rokon megnevezéséhez járul: *пamидень* 'a nővérem más személyekkel, a nővéremék', *пamидеть* 'a nővéredék', *пamидензе* 'a nővéreék' stb. ← *пamя* 'nővére/nénje vkinek'; *лелидень* 'a bátyámék' ← *леля* 'bátyja vkinek' (Bartens 1999: 107; Cygankin 1981: 55; Feoktistov 1966: 182; Grammatika 1962: 41). Bubrih (1953: 78) a -t többesjellel kapcsolja össze, Ravila (1941: 88–89) és Honti (1997: 63) két ősi többesjel, a *j és a *t összekapcsolódásából eredzeti.

3.1.1.10. Emocionális árnyalatú (kicsinyítő) képzők. A mordvinban kevés ilyen képző van (ellentétben például az oroszsal), ezek túlnyomó többségben kicsinyítő-becéző szuffixumok (ritkán pejoratívak), de nincsenek például nagyító, megvető árnyalatú képzők.

A mordvinban két kicsinyítő képző(bokor) van: a) **-не, -ине, -нэ** és b) **-ка, -ке**. Ezek használata a névszótövek végződéstől függ: a **-не** használatos szóvégi zöngés mássalhangzók után (*пельне* ← *пель*), a **-нэ** nempalatizált alveoláris mássalhangzók után áll (*валнэ* ← *вал*), az **-ине** a magánhangzós töveket követi (*кудыне* ← *кудо*), ahol kiesik a töv vokálisa. A **-ка, -ке** általában zöngétlen mássalhangzóra végződő tövekhez járul (*ошке* ← *ош*, de *тейтерька* ← *тейтерь*, *ривезьке* ← *ривезь*). Moksa megfelelői: **-ня, -кя** (МК 78).

Ezek a képzők a legkülönbözőbb főnévi alapszavakhoz járulhatnak, szemantikai csoportokat nehéz elkülöníteni. A legáltalánosabb, leggyakoribb képző az **-ине**, pl. *алине* 'legényke' ← *ала* 'legény', *атине* ← *атя* 'apó, bácsi', *велине* ← *веле* 'falú', *кискине* ← *киска* 'kutyá', *нуцькине* ← *нуцька* 'unoka', *пизыне* ← *пизе* 'fészek', *пилине* ← *пиле* 'fül', *пильгине* ← *пильге* 'láb', *псакине* ← *псака* 'macska', *тейтерне* ← *тейтер* 'lány', *тештине* ← *теште* 'csillag', *унжине* ← *унжа* 'bogár', *цёрыне* ← *цёра* 'fiú', *цецине* ← *цеця* 'virág', *шапкине* ← *шапка* 'sapka', *эйдине* ← *эйде* 'gyerek', *эрькине* ← *эрьке* 'tó'. Példák a másik képzőcsoportra: *сазорка* 'húgocska' ← *сазор* 'húga vkinek', *тейтерька* 'kislány' ← *тейтерь* 'lány', *горниповка* 'kis csengettyű' ← *горнипов* 'csengettyű'; *авакише* ← *авакиш* 'tyúk', *ёвкске* ← *ёвкс* 'mese', *ошке* ← *ош* 'város', *пелькске* ← *пелькс* 'rész', *пенчке* ← *пенч* 'kanál', *ривезьке* ← *ривезь* 'róka', *саразке* ← *сараз* 'tyúk', *ялакске* ← *ялакс* 'öcs'. A képzőnek néha lexikai funkciója is van: *цёрыне* 'fiú, kisfiú' ← *цёра* 'férfi', *пацине* 'zsebkendő' ← *паця* 'kendő'. A **-ка** és az **-ине** össze is kapcsolódhat: *нумолкине* ← *нумоло*

'nyúl'. (Bartens 1999: 106; Cygankin 1981: 58–60, 2000c: 154–156; EK 37; Feoktistov 1966: 182; Grammatika 1962: 40; Grammatika 1980: 109–111.)

A *-ка* rokonokat becéző funkcióban is megjelenik: *авака-й* 'anyácskám (vocativus)', *цѣрака-м* 'kisfiacskám (PxSg1)'; gyakran kapcsolódik személynevekhez: *Митяка-й* 'Mityácska (vocativus)'; a népmesékben állatok megszólítására szolgál: *овтока-й* 'medvécske (vocativus) Grammatika 1980: 110).

Lehtisalo (1936: 364) és az OFUJa (342) szerint a *-ке* az uráli **-kka* kicsinyítő képzőre vezethető vissza (l. 3.1.1.3.). A *-не*, *-ине* képzőt Serebrennikov (1967: 69, 76) identikusnak tartja a *-нь* melléknévképzővel, Cygankin (1981: 59) pedig összekapcsolja a finn *-na/-nä* nomenképzővel (*etana* 'csiga', *pähkinä* 'mogyoró'), amelyről Hakulinen (1979: 115) a következőket írja: „...kyseisellä suffiksillakin näyttää olevan vastineet etäasukielissä samojedia myöten; se lienee alkuaan osoittanut deminutiiviutta”.

3.1.1.11. Bizonytalan státuszú elemek, elhomályosult képzők. Ezeket érdemes részletesebben megvizsgálni, mert a mordvinföldi szakirodalomban – első sorban Cygankin munkásságának köszönhetően – ezek az elemek elő-előbukkannak, noha ezek közül jónéhány nem megy át a képzők történeti vizsgálatának szigorú szűrőjén.

a) „Képzőgyanús” elemnek tekinthető az *-ун*, *-ама*, *-зей*. Ezek ma már nem transzparens suffixumok, s a rokon nyelvek segítségével sem mindig lehet fejteni őket. Képző jellegüket ugyanakkor erősíti az azonos szemantikai csoportba – a növény- és állatnevek közé – való besorolhatóság: *дерьгун* 'haris', *цирьгун* 'tücsök', *пезьгун*, *пизьгата* 'sarlósfecske' (~ fi. *pääsky* < FU **päčkz*, UEW 358), *керьгата* 'harkály' (~ fi. *kärki* < FV **kärke*, UEW 652), *шекшата* 'harkály'; *вармазей* 'vércse', *максазей* 'vakond' (~ *максака*, vö. ?osztj. *may* < FU **maksä*, UEW 264), *сүвозей* 'sikekfajd' (~ cser. *suzo* < FP **šškčz*, UEW 780), *транзей* 'sirály', *панзей* 'barázdabillegető' (Cygankin 1981: 53–54, 56; EK 37; Grammatika 1980: 108). Az *-ун* elemet Cygankin (1979: 158) összekapcsolja ugyan a hasonló orosz képzővel (vö. pl. *шалун* 'kópé', *колдун* 'varázsló'), de a fentebbi mordvin példákban valószínűleg egy ősi(bb) elemet kell keresnünk.

b) A *-ган* elemet tartalmazó szavak közül néhány ugyancsak állatnév: *карь-циган* 'héja', *сезьган* 'szarka'. Előbbi Veršinin (ESM 112) a tatár *карчиган* szóból származtatja, ebben az esetben nem kereshetünk benne egy eredeti *-ган* elemet. Utóbbiról nem fogadható el Cygankin etimológiája: *сезе*- 'leszakít, letép'; Veršinin (ESM 397) egy *сезь*- onomatopoetikus tövet sejt benne, ezt alátámasztani látszik a szó *сезяка* variánsa. – Igei származékként néhány személyt jelölő szó is tartalmazza ezt a suffixumot: *тюрьган* 'harcos' ← *тюре*- 'verekszik', *манчиган* 'csaló' ← *манче*- 'becsap, rászed', *аварьган* 'sírós (gyerek)' ←

аварде- 'sír'. Az utóbbi funkciójú képzőt Cygankin török eredetűnek tartja (Cygankin 1979: 158, 1981: 50, 2000c: 152; EK 37; Grammatika 1980: 108).

c) Cygankin (1981: 46–47, 2000c: 152) és a mordvin kézikönyvek (EK 37; Grammatika 1980: 107–108) a főnévképzők közé felvesznek egy **-e [-v]** szuffixumot (ez nem identikus a nagyon gyakori melléknévképzővel). Ez a képző már a finn-volgai korban létezhetett, vö. *мияв* 'hód' (~ fi. *majava*; UEW 697), *тев* 'dolog, munka' (< FV **tewe*; UEW 796). Az is tény, hogy a mordvinban sok állat- és növénynév végződik erre a hangra (vö. az előzőekben tárgyalt képzők), ennek alapján sem lehet elvetni egy ősi, produktivitását mára már teljesen elvesztő képző meglétét: *вадов* 'héja; kánya' (ESM 36), *коткыдав* 'hangya' (< FP **kutke*; itt az UEW (678) *-дав*, *-дов* képzőt tételez fel, ez viszont hapax legomenon, vö. RDM 126, 131); *нимияв* 'lepke, pillangó' (ESM 241, 290); *цёков* 'fülemüle', *цянав* 'fecske; füstifecske'; *чичав* 'bolha' (< FU **čonča*; UEW 39); *шанжав* 'pók'; ill. *кирмалав* 'bojtorján' (ESM 146), *кснав* 'borsó' (ESM 174), *морков* 'sárgarépa', *умбрав* 'sóska' (< FP **ompra*; UEW 718), *шоржав* 'csorbóka', *шукиторов* 'ribizli' (< FV **čžkčžtžrž*; UEW 615). Vö. továbbá: *норов* 'gabona' (< FP **norž*; UEW 710) és esetleg *лавтов* 'váll' (ESM 193).

d) A mordvin szakirodalom (Cygankin 1981: 44–46, 2000c: 148–149; EK 37, 38; Grammatika 1980: 107) feltételez egy **-ко (-zo)**, **-ке (-ze)** képzőt, de az etimológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a mai mordvinra illet feltenni nincs okunk, legfeljebb az alapszókincs néhány szavában lehet történeti módszerekkel kimutatni egy ősi, produktivitását réges-rég elvesztő szuffixumot: *чевзе* 'a kányafa termése' ~ votj. *šu*, zürj. *žo* < FP **čewz* (UEW 784); *чочко* 'gerenda' ~ szlk. *čuoďž* < U *čučž* (UEW 61; nem fogadható el Cygankin feltevése, mely szerint ez a *чоча-* 'beleakad' ige származéka lenne); *сэльге* 'rost, szál' ← *сэль* 'szál, vékony cérna' (ESM 419). Veršin (ESM 125) nem zárja ki, hogy a *кедьге* 'edény' kapcsolatba hozható a *кедь* 'bőr' szóval, ebben az esetben itt is képzőt kell feltételeznünk (Cygankin a *кедь* 'kéz' lexémából eredezteti, ez szemantikailag nem jöhet szóba). Meglehet, hogy ide sorolható a *мушко* 'kender; kóc' (vö. cser. *муш* 'kenderrost'). Cygankin nem említi, de ide tartozhat a *сярко* 'serke' (~ fi. *saivar*) < FP **šajžrž* (UEW 770) is.

Az etimológiai szótárak tanúbizonysága szerint nem lehet azonban képzőt feltenni a következő szavakban: *каське* 'keresztcsont' < FP **kaskž* (UEW 648); *понго* 'kebel' (~ fi. *povi*) < FU **poŋe* (UEW 395); *сильге* 'szemölcs' (~ fi. *syylä*, m. *süly* stb.) < U *čiklä*, a mordvinban *-gl'-* > *-l'g-* metatézis történt (UEW 36; Cygankin szerint összevethető a *силдеу* 'zsombék' szóval, ez szemantikai képtelenség). A *коське* 'száraz' szócsaládjának más tagjai első látásra ugyan alátámasztják a képző meglétét (vö. *коз* 'köhögés', *костямс* 'szárít'), az uráli alapalak (**kuška*, UEW 223) azonban cáfolja ezt. A *нулко* és *нолго* szavakat Cygankin a *нола* 'lé, nedv' szóhoz köti; az UEW (322) szerint ez a FU **ňolke* (~ fi. *nolki*, é.

nõlg, m. *nyál*) származéka. A mordvin nyelvészek a *нешке* szót a *мекш* 'méh' (FU **mekše*, UEW 271) szóból eredeztetik, Veršinin magyarázata szerint (ESM 241) *мекш* > *меш* > *неш* > *неш-ке* lehetett a változás útja; ebben az esetben képzővel van dolgunk, ha azonban egy egyszerűbb *мекш(e)* > *мешке* metatézist tételezünk fel, akkor nem kell a képzőt belelátnunk. A *тинге* 'szérű' Veršinin szerint (ESM 438) onomatopoetikus szó, vö. mdM *дангадемс* 'bever, betöm' (?), Paasonen szerint tatár jövevényszó: *тин* 'sík, sima' (Cygankin a *тенсть* 'seprű' szóval rokonítja, ez nem jöhet szóba). Szemantikailag nem fogadhatók el Cygankin alábbi feltevései: *вакске* 'tücsök' ← *вакс* 'sor, szomszédság' (vö. *вакссо* 'mellett'); *челке* 'por; keze nyoma vkinek' ← *чель* 'rovátka'.

Cygankin igei tőalakból vezet le néhány lexémát, ezek az etimológiák azonban nem állják meg a helyüket: *ютко* 'köz; távolság; idő' (Cygankin: ~ *ютамс* 'megy, halad'; valójában < U *jotka* 'Zwischenraum, Mitte; UEW 102); *рашко* 'elágazás' (~ *рашма-* 'szaporodik, sokasodik'; valójában < FV **raška* 'Verzweigung, Gabelung'; UEW 743); *начко* 'nedves, nyirkos' (~ *начто-* 'megnedvesít'; de < FU **načkz* 'naß, feucht, roh'; UEW 311).

A *сазорко* 'húgocska' < *сазор* 'huga vkinek' esetében inkább a *-ка* kicsinyítő képző nyelvjárási alakjáról lehet szó. Nem kizárt, hogy ugyancsak kicsinyítő képző rejlik a *кечкаске* 'horog, horgászfelszerelés' ← *кечказ* 'horog, kampó' szóban.

Inkább *-га* képzőt kell feltételezni a *вадыга* 'héja' (~ *вадов*) és *шекшага* 'harkály' (~ *шекшата*) szavakban; *-ка* szuffixumot a *ношка* 'tomba, életlen' ~ cser. *nüškö*, zürj.-votj. *niž* < FP **nišz* (UEW 708); *серька* 'lábszár' ~ *сеерькс* 'szár (növényé)', *кедь+сеерькс* 'alkar' (~ fi. *sääri* stb.) < FP **čäje-rz* (UEW 612) lexémákban.

e) Cygankin (1981: 52–53) feltételez egy *-л, -ль* képzőt: *чевгель* 'kányafa' ← *чевге* 'a kányafa termése', *нештелькс* 'mogyoróbokor' ← *неште* 'mogyoró', *низъл* 'berkenye', *чомболкс* 'menyét', *кувтъл* '(növényi) hüvely', *эскелькс* 'lépés', *кувалмо* 'hosszúság'. A *чевге* – mint korábban láttuk – egy FP **čewz* alakra megy vissza, itt tehát esetleg fel lehet tenni egy *-гель* képzőt is (UEW 784). A *нештелькс* esetében vagy egy *ль+кс* képzőbokrót feltételezhetünk (vö. Grebneva 1990: 108–109), vagy esetleg a *чевгель* analogikus hatására és a *неште* – *нешкс* 'mogyoróbokor' kontaminációjára gyanakodhatunk. A *низъл* alapszava a FU **pičla* (~ fi. *pihlaja*, é. *pihl* stb.), itt tehát szó sincs mordvin képzőről (UEW 376). A *кувтъл* és *чомболкс* eredete nem világos (UEW 670, ESM 176). A *кувалмо* (*кувака* 'hosszú', *кувать* 'sokáig' stb.) végső soron egy FU **kawka* (~ fi. *kauka*, UEW 132) szóra megy vissza, ebben esetleg egy *-лмо* képző(bokor) rejtőzhet, vö. 3.2.6.

Mindemellett vannak azonban olyan mordvin szavak, amelyekben valóban megfigyelhető egy ősi *-л, -ль* szuffixum: ezek alapnyelvi, ill. ősmordvin képzők le-

hetnek, vö. *эскелькс* (~ fi. *askel*, cser. *aškal*, zürj. *voškol* stb.) < U *aške*, *aškelz* (UEW 19); *петъкель* 'mozsártörő' (~ fi. *petkele*) < FV **petkele* (UEW 729); ill. *ко-вол* 'felhő' (~? fi. *kumuri*, m. *homály*) < FU **kumz* (UEW 204); *менель* 'menny' (~ m. *menny*) < FU **miñz* (UEW 276); *поколь* 'csomó' (~ fi. *punka*, ?m. *bog* stb.) < FU **punjka* (UEW 404); *сезял* 'bélféreg' (~ o. *susta*) < FU **šusa* (492).

f) Cygankin néhány szóban elkülönít egy *-ap*, *-apъ* melléknévképzőt (l. a 4.2.4. pontban), emellett azonban egy ősi, finnugor/finn-permi **-p*, *-pъ* szuffixum nyoma is megőrződött a mordvinban, vö. *укуштор* 'juhar(fa)' (~ fi. *vaahtera*) < FV **wakštzre* (UEW 812); *чееръ* 'egér' (~ fi. *hiiri*) < FU **šiŋe-re* (UEW 500); *човар* 'mozsár' (~ fi. *huhmar*) < FV **šuma-re* (UEW 789). Nem zárható ki, hogy ugyanilyen ősi elemet hordoz a *пескаръ* 'fenékjáró küllő' és a *писъмаръ* 'seregély' is (s talán a *клевер* 'lóhere'?). Valószínűleg *-pъ* képzős az *индеръ* 'lonc, szulák' (l. a *-зеп* képzőről írottakat). Abban az esetben, ha nem tatár eredetű (vö. ESM 377), ide sorolható a *номмаръ* 'tartóhely', *кудо номмаръ* 'ház padlása' (?← *номмо* 'belseje, mélye vminek'). Valószínűleg nem képző, hanem a *-маръ* 'bogyó' összetételi utótag (vö. *модамаръ* 'krumpli' < *мода* 'föld') rejlik a *ламбаръ* 'édes alma' (< *ламбамо* 'édes' + *умаръ* 'alma') és a *ламаръ* 'zelnicemeggy' (< *лём* 'zelnice') lexémákban.

Külön alcsoportot alkotnak a különféle hangokat kifejező onomatopoetikus szavak: *галдор*, *гулдор* (zörgés), *каштор* (zizegés), *кулдор* (búgás), *лакор* (nyikorgás), *петерь-петерь*, *польдеръ* (csepegés), *сѣтор*, *цѣтор*, *цятор* (recsegés), *цяр* (mennydörgés), *чикор* (csikorgás), *чольдеръ* (csengés) stb. (Cygankin 1981: 53; az *-p*, *-pъ* végű erza onomatopoetikus szavakról l. Mészáros 2003; a moksa megfelelőkről Moškina 2000: 231–233).

g) Cygankin (1981: 57) feltételez egy *-зеп*, *-зырь*, *-зѣр* alakváltozatú képzőt, ide az *инзеръ* 'lonc, szulák', *калмазырь* 'temető', *канзѣркс* 'hókása, porhó', *лѣмзѣр* 'zelnicemeggy', *почксеръ* 'angyalgyökér', *циндеръ* 'retesz, tolózár' lexémákat sorolja. Vizsgáljuk meg, felvehetjük-e ezt az elemet a mordvin névszóképzők sorába!

A *лѣмзѣр* alapszava az uráli eredetű *лём* 'zelnice' (**ḏōme* > fi. *tuomi*, lp. *duobmā*, cser. *lombo* stb., UEW 65), ebben az esetben tehát indokoltnak látszana egy képző(szerű elem) leválasztása (de ellene szól hapax legomenon jellege, vö. RDM 289). A *калмазырь*-ban a *калма* 'temető' szó rejlik, de Veršin (ESM 99) a *калма* + *азырь* tagolást valószínűsíti (vö. М *калмаязер* 'участок земли на общем кладбище, отведенный для каждого рода, где хоронят только кровных родственников'), melyben szerinte a második elem is összetétel: *аз-/эз-* (~ *эземс* 'helyett', *эз* 'ból/-ből') + *ыр* (?~ cser. *-ep/-эр* gyűjtőnévi többesjel). Ez a magyarázat túlságosan mesterkéltnek tűnik, de a mi szempontunkból az a lényeges, hogy semmiképpen nem tételez fel egy *-зырь* képzőt. Ugyanő (ESM 17) az *инзеръ* / *индеръ* lexémákat az *инзей* 'málna' szóval kapcsolja

össze, ebben az esetben viszont nem jöhet szóba a *зерь* elem képzőként való leválasztása (FU alakja: **ӱӱз-ѣз*, UEW 26). A *почксерь* 'angyalgyökér' talán a *почко* 'kocsány, szár' lexémából vezethető le. A *канзѣркс* összekapcsolható a *канзѣрдомс* 'csikorog' igével, de nemigen lehet elvonni belőle egy *кан-/кань-*tövet. – Összességében tehát leíró szempontból semmiképpen nem lehet e képzővel számolnunk, legfeljebb annyit jelenthetünk ki, hogy két-három lexéma történeti vizsgálata során talán elkülöníthetjük, s ritka, improduktív képzőnek tekinthetjük ezt az elemet. (S semmi nem indokolja összekapcsolását a cser. *-er* képzővel, s nem bizonyítható az uráli *-r képzővel való rokonsága sem.)

h) Cygankin (1979: 157, 158, 160, 1981: 49–50, 55–57, 2000c: 152) a képzők közé néhány orosz eredetű elemet is felvesz: **-она:** *гуйона* ← *гуй* 'kígyó', *змеюна* ← *змея* 'kígyó', *крылона* '(halász)háló' ← *крыла* 'szárny'; **-онка:** *чортагонка* 'bogáncs', *ожлонка* 'szörgomba', *гребѣнка* 'fésű'; **-ня:** *зобуня* 'háncskosár', *крыжовня* 'egres', *головня* 'zsarátnok'; **-анька:** *сырянънка* 'férjezetlen nő' ← *сыре* 'öreg', *максанька* 'eladósorban levő lány' ← *максо-* 'ad'. A *-ня* és az *-онка* a mordvinban nem tekinthetők képzőnek, hiszen csak az átdadó nyelvben lehet elemezni a szavakat; a másik két elem esetében már találkozhatunk mordvin eredetű alapszavakkal is (*сыре*, *максо-*, *гуй*), de véleményem szerint ezek a képzők még csak az első lépéseket tették meg a mordvin irodalmi nyelv részévé válás hosszú útján (ráadásul ezek a lexémák a mordvinban csak nyelvjárási szinten élnek), emiatt a képzőtárba való felvételük még nem indokolt.

3.1.2. Grammatikalizáció útján, önálló szóból keletkezett képzők

A grammatikalizáció során egy adott lexikai egység szemantikai tartalma elkezd kiüresedni, ugyanakkor szintaktikai kötöttsége megerősödik. A fejlődés későbbi fokán az adott szó elveszítheti önállóságát, s klitikumként, majd képzőként, ragként kapcsolódhat más szavakhoz. Az önállóság elvesztése mellett azonban egyfajta többletjelentés is megfigyelhető: a vizsgált elem absztrahálódásával szemantikai hatóköre kiszélesedik. A képzővé válás küszöbértéke a deszemantizáció. Az önálló szóból alakult képzők grammatikalizálódási folyamata általában az önálló szó > összetétel második eleme > képző fejlődési sorral írható le.

A finnugor nyelvekben az önálló szóból alakult képzők tárháza viszonylag gazdag, de a korai nyelvemlékek hiánya miatt a grammatikalizációs folyamatok diakrón vetületének vizsgálata nagyon nehéz, a képzők életének több évszázados nyomon követése szinte lehetetlen.

A mordvin szakirodalomban mintegy másfél tucat lexéma keveredett az agglutináció gyanújába. Ezek a képzővé válás különböző fokain állnak. Egy részük kizárható a grammatikalizáció folyamatából. A történet vizsgálatok eredményeképp nem sorolható a képzők közé a *-каз*, *-тор*, *-маз*; inkább még összetételi

utótagnak számít az *-ал*, *-алкс*, *-бие*,⁶ *-кирда*, *-ланго*, *-марь*, *-нал*, *-пуло*. Már megindult a képzővé válás útján a *-лув*, *-пря*, *-не*. Már inkább képzőnek tekinthető a *-мезе*, *-ни*, *-пель*, *-пелькс*. Egyértelműen képző a *-чи*. (Erről részletesebben: Maticsák 2005a; vö. még Cygankin 1981: 18–21, 36, 48–49, 51, 1996: 19–22, 2000c: 151–153; EK 46–47; Mészáros 1999–2000: 237–241; Serebrennikov 1967: 66, 70, 71.) Az alábbiakban a valamilyen mértékben képzőnek tekinthető nyolc elemet mutatom be.

3.1.2.1. A *-чи* önálló szóként 'nap (Tag, Sonne)' jelentésben fordul elő, összetételek előtagjaként a 'nap mint égítést' (*чилисема* 'napkelte', *чивалгома* 'napnyugta', *чиньжарамо* 'napraforgó'), utótagként pedig a 'nap mint időegység' (*чачомачи* 'születésnap', *инечи* 'húsvét', *недячи* 'vasárnap', *трудоу* 'munkanap') jelentésben szerepel (Mészáros 1997: 233). E szó a mordvinban nomenképzővé agglutinálódott: ma az elvont főnevek egyik leggyakoribb és legproduktívabb képzője. Ugyanakkor – mint Mészáros Edit összefoglalásából (1997: 229) kitűnik – a mordvin grammatikák ellentmondásosan kezelik e szuffixumot: van, aki összetételi utótagnak tekinti (pl. Kelin 1967: 65), s van, aki képzőnek minősíti (Cygankin 1981: 51, 2000c: 153; Serebrennikov 1967: 66). A *-чи* képzős elvont főnevek alapszava leggyakrabban melléknév, pl. *бойкачи* 'gyorsaság' ← *бойка* 'füрге', *каштанчи* 'büszkeség' ← *каштан* 'büszke', *кемечи* 'erősség' ← *кеме* 'erős', *мазыйчи* 'szépség' ← *мазый* 'szép', *парочи* 'jóság' ← *паро* 'jó', *шумбрачи* 'egészség' ← *шумбра* 'egészséges' (a melléknév eleve *-й* vagy *-в* képzős alak is lehet: *кежейчи* 'harag, gonoszság' ← *кежей* 'haragos, gonosz' ← *кеж* 'harag, méreg'; *питнейчи* 'drágaság' ← *питней* 'drága' ← *питне* 'ár, érték'; tagadó értelmű melléknév: *амазыйчи* 'csúnyaság' ← *амазый* 'csúnya' ← *мазый* 'szép'; fosztóképzős melléknév: *ярмактомочи* 'pénztelenség' ← *ярмактомо* 'pénztelen' ← *ярмак* 'pénz'). A *-чи* viszonylag gyakran járulhat főnévhez is: *оячи* 'barátság' ← *оя* 'barát', *олячи* 'szabadság' ← *оля* 'szabadság', *ведунчи* 'boszorkányság' ← *ведун* 'boszorkány'. Az alapszó sok esetben *-мо*, *-ма* képzős: *эрямочи* 'élet, vagyon' ← *эрямо* 'élet' (← *эря-* 'él'), *вечкемачи* 'szeretet' ← *вечкема* 'szeretet' (← *вечкемс* 'szeret') – ezekben az esetekben a *-чи* képzős alak nem hordoz többletjelentést az alapalakhoz képest. A *-чи* sokszor kapcsolódhat a *-кс* képzős alakhoz is: *ялгакчи* 'barátság' ← *ялга* 'barát', *пазоксчи* 'istenség' ← *паз* 'isten', *тейтерьксчи* 'lányság' ← *тейтерь* 'lány', *упексчи* 'rabság' ← *упе* 'rab'. A többi szófaj lényegesen kisebb szerepet kap: az alapszó ritkán lehet ige (*чартычи* 'figyelmesség' ← *чартя-* 'értesít'), melléknévi igenév (*эрявиксчи* 'szükségesség' ← *эрявикс* 'szükséges, kellő'), határozószó, módosítószó (*алкуксчи* 'igazság, valóság' ←

⁶ Annak ellenére, hogy a mordvin szakirodalom inkább képzőnek tartja, vö. Cygankin 1981: 48–49; 2000c: 151 – e nézet cáfolatát l. Maticsák 2005: 19–20.

алкукс 'tényleg, valóban'), számnév (*вейкекчи* 'egység, egyneműség' ← *вейке* 'egy'), névmás (*моначи* 'túlvilág' ← *мона* 'az, amaz'). A *-či* termékeny és gyakori képző, számos orosz eredetű szóhoz is járul (pl. *беднойчи, бойкачи, честнойчи, нужачи, тупойчи*). Elterjedése viszonylag új jelenség: az 1785-ös Damaskin-szótárban csak néhány *-чи* képzős alak bukkan fel: *беднойчи, кудочи(ть), парочи, сюнавчи, шумбрачи* (Damaskin 1785/Feoktistov 1971). (Lazar 1975: 209–211; Maticsák 2005b: 71–85; Mészáros 1997: 235–239; Saarinen 2004: 334–339.)

3.1.2.2. A mai szótárakban a *-пель* szó 'fél' jelentésben szerepel: *пель литра* 'fél liter', *пель ие* 'fél év' (Abramov 2002: 361–363; ERS 468; EMSz 223), Paa-sonennél (MdWb 1597) azonban e címszó alatt a 'сторона, Seite' jelentést találhatjuk (e kettősség oka az, hogy az előmd. **pēlō* 'oldal' és **pālā* 'fél' később alakilag egybeesett – erről részletesebben Maticsák 2006: 41–43). Összetételek előtagjaként (*пельков* 'félhold', *пелеве* 'éjfél',) és határozószó/névtető kiindulópontjaként (*пелев* 'oldalra', *пельде* 'oldalról, felől', *пельс* 'félbe, részben') viszonylag produktív. Az önálló szóból képzővé vált, deszemantizálódott *пель* általában a *-мо, -ма* deverbális névszóképzős alakhoz kapcsolódik. Fő funkciója: 'vmilyen cselekvésre szolgáló tárgy, eszköz': *амольдамопель* 'merítőkanál' ← *амольдамо* 'merítés', *аволдамопель* 'seprű' ← *аволдамо* 'intés; lendület, ingás', *карксамопель* 'öv' ← *карксамо* 'derék', *ледемапель* 'kasza' ← *ледема* 'kaszálás', *миемапель* 'áru, árucikk' ← *миема* 'eladás', *налксемапель* 'játék, játékszer' ← *налксема* 'játék, játszás', *нуртямопель* 'tölcsér' ← *нуртямо* 'megtöltés, beöntés', *оршамопель* 'ruha, ruházat' ← *оршамо* 'öltözés; ruha, ruházat', *паломанпель* 'tüzelőanyag' ← *палома* 'elégés', *уштоманпель* 'tüzelőanyag' ← *уштома* 'fűtés', *вадеманпель* 'kenőanyag, kenőcs' ← *вадема* 'beke-nés', *вельтямопель* 'takaró' ← *вельтямо* 'betakarás', *верьгедеманпель* 'tűzgyújtó (eszköz)' ← *верьгедема* 'meggyújtás'. Külön alcsoportot képezhetnek az ételek, italok, dohányárúk: *андоманпель* 'étel' ← *андома* 'etetés', *ярсамопель* 'ennivaló, étel' ← *ярсамо* 'evés, étkezés', *каванямопель* 'vendégeknek felszolgált étel-ital' ← *каванямо* 'kínálás, megvendégelés', *ламбамопель* 'édesség, desszert' ← *ламбамо* 'édes', *симеманпель* 'innivaló, ital' ← *симема* 'ivás', *таргамопель* 'dohány, cigaretta' ← *таргамо* 'dohányzás'. (Cygankin 1980: 109, 1981: 51–52, 2000c: 153; Maticsák 2006: 45–47.)

3.1.2.3. -пелькс. Önálló szóként a jelentése 'rész, részlet; darab'. Előtagként, ill. továbbképzett alak kiindulópontjaként nem funkcionál, néhány szintagmában/alárendelő összetételben azonban megtalálható: *пряпелькс* 'fejrész' ← *пря* 'fej', *прявтпелькс* 'fő része vminek' ← *прявт* 'főnök'), *валонь пелькс* 'szótag' ← *вал* 'szó'. Néhány lexémában a *пелькс* már elvesztette eredeti jelentését, s kiüresedve absztrakt képzővé vált: *чопоньпелькс* 'sötétedés, szürkület' ← *чопода*

'sötét', *икелепелькс* 'homlokzat; jövő' ← *икеле* 'elől, előtt', *нартнеманелькс* 'törlőgumi, radír' ← *нартнема* 'törlés', *пертьпелькс* 'környezet, környék' ← *перть* 'át, keresztül', *седейпелькс* 'kedves, drága' ← *седей* 'szív'. Meglehet, hogy eredetileg ezek a szavak a *пель* elemű lexémák csoportjába tartozhattak, ezt a *чопоньпелев* 'sötétedéskor', *икелепелев* 'a jövőben', *перть-пеле* 'körül' szerkezetek bizonyítják. Ez esetben a *-кс* csak utólag „ragadhatott rá” e szavakra. (Abramov 2002: 362; ERS 468; MdWb 1602.)

3.1.2.4. A *-мезе* embereket jelölő gyűjtőképző: *Васямезень* 'Vászjáék' ← *Вася* 'Vászja (szn.)', *Колямезть* 'Koljáék' ← *Коля* 'Kolja (szn.)', *патымезть* 'nővér(em)ék' ← *паты* 'nővér'. Általában személynevekhez vagy rokonságnemekhez járul, genitivusrag vagy a többes szám jele követi. A képző a *мезе* 'mi, micsoda' névmásból alakult ki. Használata rendkívül korlátozott, nem tűnik gyakori alaknak, ám egyértelműen képzőnek tekinthető. Ezt erősíti, hogy absztrahálódva szemantikai köre kezd kiszélesedni, s már egyes közszavakhoz is kapcsolódhat, ebben az esetben 'tárgyak összessége' jelentést hordoz: *ярмактмезть* 'pénz és még valami' ← *ярмакт* 'pénz (Plur.)' (Cygankin 1996: 22; EK 47; Klement'eva 2000: 108–110; MdWb 1209).

3.1.2.5. Asszonynévképző a *-ни, -не*: *Васканизэ* 'Vaszka felesége', *Васянезэ* 'Vaszja felesége', *Вечкайнизэ* 'Vecskaj felesége', *Иваннизэ* 'Ivan felesége', *Петянезэ* 'Petya felesége'. A férj nevét követve birtokos személyragot vesz fel. A *ни* 'feleség, asszony' jelentésű önálló szóból alakult. Moksa megfelelője a *рвья* 'feleség' szóból alakult *-ря* szuffixum: *Пётраря* 'Pjotr felesége', *Степанря* 'Sztepan felesége', *Васяря* 'Vaszja felesége'. Az alapszó szemantikai behatároltsága miatt e szuffixum nehezen képes absztrahálódni, kapcsolódási szabadsága kicsi, az alapszó jelentésétől pedig egyáltalán nem szakadt el (Cygankin 1981: 20, 1996: 21; EK 47; MdWb 1401).

3.1.2.6. Önálló szóként a *-не* jelentése 'vminek a vége (térben, időben)': *кинь не* 'az út vége', *телень не* 'a tél vége' (Abramov 2002: 356; Cygankin 2000a: 304; ERS 463; MdWb 1571). A *не* használati köre és produktivitása kicsi, előtagként nem él (tévesen Cygankin 2000a: 306: *нешчувто*); képzett alak a *нев-теме* 'végtelen', határozószó a *нецек* 'sorban', *нецек-нецек* 'egymás mögött', *нec* 'végig', *неде-нec* 'elejétől a végéig'. Összetételek utótagjaként 'vminek a vége' jelentést hordoz: *пряне* 'az ágy feje, fejrésze' ← *пря* 'fej', *велепе* 'a falu vége' ← *веле* 'falu'. Már megindult az absztrahálódás a *керьне* 'háncsdarab' ← *керь* 'kéreg, háncs', *икельце* 'földsáv' ← *икельце* 'elülső', *кустемне* 'feljáró, lépcsőtornác' ← *кустема* 'lépcső', *вайгельне* 'verszta, kilométer' ← *вайгель* 'hang' szavakban; egyértelműen képzőnek tekinthető a *сельмене* 'látókör' ←

сельме 'szem', *валне* 'ígéret' ← *вал* 'szó', *маштомане* 'halál, pusztulás' ← *маштома* 'megölés, elpusztítás' lexémákban.

3.1.2.7. -пря. Önálló szóként: 'fej, fő' (*ломанен пря* 'emberfej'); 'vminek a felső része, teteje, csúcsa' (*чувтонь пря* 'a fa teteje'); 'vminek a vége' (*суронь пря* 'ujjbegy') (Abramov 2002: 398; Cygankin 2000a: 304–306; ERS 521; MdWb 1796). Képzett alakok alapszavaként: *прядовкс* 'befejezés', *прявкс* 'tartalomjegyzék', *прявт* 'főnök'; alárendelő összetételek előtagjaként: *прякедь* 'fejbőr', *пряколган* 'koponya', *пряпаця* 'fejkendő; mellérendelő összetételben: *прят-пильгеть* 'végtagok'; névutó alapszavaként: *прясто* 'tetejéről', *прясо* 'tetején', *пряс* 'tetejére' stb. Összetételek utótagjaként szintén produktívnak számít. Absztrakt viszonyokat fejez ki, tehát talán már inkább képzőnek tekinthető: *чарыпря* 'csibész' ← *чары* 'kerék; forgó', *ипредсьпря* 'részegség' ← *ипредемс* 'berúg', *лемпря* 'olvasztott zsír maradványa' ← *лем* 'faggyú, zsír', *кевпря* 'köves hely' ← *кев* 'kő', *сукспря* 'pattanás' ← *сукс* 'főreg, kukac', *чавканьпря* 'lóhere' ← *чавка* 'csóka'.

3.1.2.8. -лув 'rend, sorrend, szabály; mennyiség'. Összetétel vagy szintagma tagjaként: *вейсень эрямонь лув* 'társadalmi rend', *алфавитень лув* 'ábécérend', *валрисьмень лув* 'szórend', *сёрмадомань лувт* 'helyesírási normák'; *энтотомолувтомо* 'értelmetlen', *валлув* 'szótő', *кельлув* 'nyelvi norma', *кортамолувт* 'kiejtési szabályok', *лувлем* 'számnév' (ESS 88; EMSz 211; Sirmankina–Zaicz 2002: 131, 132, 139, 140; Zaicz–Sirmankina 2001: 432). Már absztrahálódott elemek: *сэтьмелув* 'békesség' ← *сэтьме* 'csend, csendes, békés', *вейсэнлув* 'szövetség; testamentum' ← *вейсэнъ* 'együtt-' ← *вейсэ* 'együtt', *ломаньлув* 'emberiség' ← *ломань* 'ember' (Maticsák 2010: 33–38).

3.2. Deverbális főnévképzés

3.2.1. A -кc a denominális csoporthoz hasonlóan termékeny és gyakori képző (vö. 3.1.1.1). Ezek az igék általában intranzitívek (a tranzitív igékhez inkább a -вкс képző járul, l. 3.2.2.). Főbb jelentéstani halmazai: a) a cselekvés eredménye valamilyen elvont jelentésű főnév: *вачкотькс* 'ütés' ← *вачкоде-* 'megüt', *ильведькс* 'hiba, tévedés' ← *ильведе-* 'téved, hibázik', *кеняркс* 'öröm' ← *кенярдо-* 'örül' (az igék -до képzője gyakran kiesik), *кучкоркс* 'rúgás' ← *кучкордо-* '(meg)rúg, belerúg', *лезкс* 'segítség' ← *лезда-* 'segít', *поладкс* 'hozzátoldás, meghosszabbítás' ← *поладо-* 'megtold, meghosszabbít', *почодкс* 'hintés, szórás' ← *почодо-* 'behint, beszór', *сэредькс* 'fájdalom; betegség' ← *сэреде-* 'betegeskedik; fáj', *сянгоркс* 'fájdalom, fájás' ← *сянгордо-* 'fáj, sajog', *ушодкс* 'kezdet' ← *ушодо-* 'kezd', *эжкс* 'meleg (fn.)' ← *эже-* 'megmelegszik, felmelegszik'; b) az eredmény valamilyen konkrét (tágabb értelemben vett)

tárgy, eszköz: *кирвазтькс* 'gyújtós' ← *кирвазе-* 'meggyullad, kigyullad', *потомкс* 'dugó' ← *потомо-* 'bedugul', *тавадкс* 'takaró' ← *тавадо-* 'betakar'.

Külön csoportot alkotnak azok a lexémák, amelyeknek az alapszava valamilyen hanghatás kifejezésére szolgáló ige (vagy az abból elvont, onomatopoetikus tő): *кашторкс* 'zizegés, susogás' ← (*каштор*) ← *каштордо-* 'zizeg, susog, suhog', *сѣторкс* 'recsegés, ropogás' ← (*сѣтор*) ← *сѣтордо-* 'recseg, ropog', *соркс* 'remegés' ← (*сорк*) ← *соракадо-* 'megremeg, összerezzen, цяторкс 'recsegés, ropogás' ← (*цятор*) ← *цятордо-* 'recseg, ropog, csikorog', *чикоркс* 'csikorgás' ← (*чикор*) ← *чикордо-* 'csikorog'. (Bartens 1999: 106–107; Cygan-kin 1981: 38–40, 2000c: 144–145; EK 36; Grammatika 1962: 40, Grammatika 1980: 104–105.)

3.2.2. -вкс. Az oroszországi nyelvészek szakmunkáikban ezt a képzőt a *-кс* egyik alcsoportjának tekintik, indokoltnak látszik azonban ezt külön szuffixumként kezelni. Raija Bartens (1999: 107) véleménye szerint ez a képző a *-кс*-szel állítható párba: a *-кс* eredetileg az intranszitiv igékhez, míg a *-вкс* a tranzitív verbumokhoz kapcsolódott (a példaanyagból látszik, hogy ma már – főleg az absztrakt főnevek csoportjában – nem feltétlenül érvényes ez a kettősség).

Ez a képző alapvetően elvont főnevek létrehozására szolgál: *аволдавкс* 'lendítés, legyintés' ← *аволда-* 'int, legyint, lendít', *адерявкс* 'karcolás' ← *адердя-* 'megkarcol', *алтавкс* 'ígéret' ← *алта-* '(meg)ígér', *арсевкс* 'elgondolás, elképzelés' ← *арсе-* 'gondol, gondolkodik', *велявкс* 'forgás; fordulat' ← *веля-* 'forog, pörög, kering', *дивавкс* 'csodálkozás' ← *дива-* 'elcsodálkozik', *эртовкс* 'dobás, hajítás' ← *эрто-* '(el)dob, ledob', *изавкс* 'boronálás' ← *иза-* 'boronál', *изнявкс* 'győzelem' ← *изня-* '(le)győz', *каладовкс* 'összeomlás, romlás' ← *каладо-* 'összeomlik, elromlik', *калявкс* 'izzás, hevülés' ← *каля-* '(fel)izzít, (fel)hevit', *кемевкс* 'hit, bizalom' ← *кеме-* '(el)hisz', *колавкс* 'rongálás' ← *кола-* 'elront, megrongál', *кортавкс* 'nyelvjárás; megállapodás' ← *корта-* 'beszél, szól', *ледевкс* 'kaszálás' ← *леде-* '(le)kaszál', *манчевкс* 'becsapás' ← *манче-* 'becsap, rászed', *марсевкс* 'hír, híresztelés' ← *марсе-* 'hall; érez', *мелявкс* 'gondoskodás, törődés' ← *мелявто-* 'gondoskodik, törődik', *меревкс* 'kifejezés' ← *мере-* 'mond', *молевкс* 'menés, haladás, járás' ← *моле-* '(oda)megy, halad', *невтевкс* 'példa, mutató' ← *невте-* '(meg)mutat, bemutat', *покордавкс* 'sértés, bántás' ← *покорда-* 'megsért, megbánt', *потавакс* 'visszalépés, meghátrálás' ← *пота-* 'hátralép, visszalép', *ризневкс* 'bánat, szomorúság' ← *ризнэ-* 'bánkodik, szomorkodik', *теевкс* 'tevékenység' ← *тее-* '(meg)csinál, (meg)tesz', *якавкс* 'járás, menés; járásmód' ← *яка-* 'jár, megy, halad'.

A másik nagy szemantikai csoport a konkrét(abb) lexémák halmaza: *анокс-тавакс* 'készítmény; készlet' ← *анокс-таво-* 'készül', *артовкс* 'festmény, rajz' ← *арто-* 'fest, rajzol', *ашкордавкс* 'gombolyag' ← *ашкорда-* '(fel)gombolyít', *багордавкс* 'nyaláb' ← *багорда-* 'megragad, elkap', *валовкс* 'tócsa, po-

csolya' ← *вало-* 'önt, kiönt', *вачкавкс* 'rakás, farakás' ← *вачка-* '(össze)rak, rárak', *вельтявкс* 'takaró, terítő' ← *вельтя-* 'betakar, beborít', *каванявкс* '(vendégeknek felszolgált) étel-ital' ← *каваня-* '(meg)kínál, megvendégel', *кучовкс* 'küldemény; csomag' ← *кучо-* '(el)küld', *куштавкс* 'penész' ← *кушта-* '(meg)penészedik', *лакавкс* 'hab' ← *лака-* '(fel)forr', *лаксевкс* 'forgács' ← *лаксе-* '(meg)farag, kifarag', *лисевкс* 'fiatal vetés, hajtás' ← *лисе-* 'előjön, előbújik', *мувкс* 'talált tárgy, lelet' ← *муде-* '(meg)talál, rátalál', *озавкс* 'üledék, lerakódás' ← *оза-* '(le)ül, felül', *оршавкс* 'ruházat, öltözk' ← *орша-* '(fel)öltözik', *панжовкс* 'virág' ← *панжо-* '(ki)nyit, felnyit', *пурявкс* 'kerítés; sövény' ← *пуря-* 'elkerít, bekerít', *салтовкс* 'szózott élelmiszer' ← *салто-* '(meg)szó, beszó', *сандевкс* 'irtás, kiirtott erdő' ← *санде-* 'kiirt', *сёрмадовкс* 'írás, felirat' ← *сёрмадо-* '(meg)ír, leír', *сокавкс* 'szántó föld, felszántott föld' ← *сока-* '(fel)szánt', *сорявкс* 'szemét, pizsok, hulladék' ← *соря-* 'szemetel', *судодовкс* 'háncs' ← *судодо-* '(fakérget) lehánt', *судрявкс* 'frizura, hajviselet' ← *судря-* '(meg)fésül', *тапавкс* 'szilánk; cserépdarab' ← *тапа-* 'szétver; összetör', *тапардавкс* 'tekercs, göngyöleg' ← *тапарда-* 'begöngyöl, beburkol', *таргавкс* 'cigaretta vég, csikk' ← *тарга-* 'dohányzik', *токавкс* 'cél tábla, célpont' ← *тока-* 'eltalál, célba talál', *чувовкс* 'árok, gödör' ← *чудо-* '(ki)ás', *чудевкс* 'folyás, áramlat; meder' ← *чуде-* 'folyik, áramlik', *штердевкс* 'fonál' ← *штерде-* 'fon'.

Amennyiben Bartens véleményét vesszük alapul, a *-в* eredetileg az intranzitív igék szuffixuma volt (vö. pl. *калямс* 'izzít' → *калявомс* 'izzik', *кодамс* 'fon' → *кодавомс* 'fonódik'), s ez vonódott át később a képzőbe (*калявомс* → *каляв-к* → *каля-вкс* 'izzás', *кодавомс* → *кодав-к* → *кода-вкс* 'fonás'), s innen analogikus úton olyan igékbe is bekerült, amelyeknek nem volt *-в* eleme (*озамс* → *оза-вкс*, *чудемс* → *чудевкс*). (Bartens 1999: 107; EK 36; Cygankin 1981: 39–40; 2000c: 145; Grammatika 1980: 105.)

3.2.3. A *-ка* denominális névszóképzőként már nem produktív, elsősorban állat- és növénynevek elhomályosult képzője (l. 3.1.1.3.). Deverbális képzőként ritka, alapvetően az alapszóban megjelölt cselekvéssel kapcsolatos tulajdonságot hordozó személyt jelöl az új szó: *бесяка* szilaj, vadóc' ← *беся-* 'dühöng, tombol', *кадайка* elhagyott nő' ← *кадо-* '(el)hagy', *пиштяка* 'szerencsétlen, nyomorult' ← *пиште-* 'nélkülözik, nyomorog, szenved', *пськизяка* 'hasmenéses ember; beszari' ← *пськизе-* 'hasmenése van', *резака* 'satnya; beteg' ← *резэ-* 'sorvad, (el)satnyul'. Vö. továbbá: *кальдерька* '(játék)csörgő' ← *кальдерде-* 'csörög', *торочка* 'szegély' ← *тороча-* 'beszeg', *чакалка* 'kopogtató (eszköz)' ← *чака-* 'kopogtat, megzörget' (Cygankin 1981: 43–44, 2000c: 148).

3.2.4. A mordvin szakirodalom nem tekinti külön képzőnek a *-мка* elemet (Cygankin is csak annyit jegyez meg róla, hogy két szuffixum kontaminációjával

jött létre), mégis célszerű ezt a – viszonylag produktív – szuffixumot is önálló elemként felvenni a képzőtárba. Ez elsősorban tárgyak megnevezésére szolgál (nomen instrumenti): *эзамка* 'csutak' ← *эза-* 'dörzsöl', *налксемка* 'játék, játékszer' ← *налксе-* 'játszik', *нардэмка* 'törülköző' ← *нарда-* '(le)töröl', *нуртямка* 'tölcsér' ← *нуртя-* 'tölt; beleönt', *нурямка* 'hintaszék' ← *нуря-* 'ring, ringatózik', *озамка* 'ülőke, szék' ← *оза-* 'ül, leül', *недымка* 'szűrő' ← *недя-* 'szűr, leszűr', *некстамка* 'kulcs, zár' ← *некста-* '(be)zár, (be)csuk', *сыремтемка* 'gyújtós, tüzelő' ← *сыремте-* 'meggyújt', *чарамка* 'pörgettyű, bűgőcsiga (gyermekjáték)' ← *чара-* 'forog, pörög'. Ritkán elvont jelentésű is lehet a képzett szó: *идемка* 'váltságdíj' ← *иде-* 'megment, kiment', *кортамка* 'beszélgetés, párbeszéd' ← *корта-* 'beszél, szól', *нейдемка* 'vicc, tréfa' ← *нейде-* 'nevet'. (Cygankin 1981: 43–44, 1999: 8–9, 2000c: 148; EK 36–37; Grammatika 1980: 106.)

3.2.5. A *-мо, -ма, -ме*⁷ képző az egyik legáltalánosabb deverbális képző (nomen actionis). Nagyon produktív és nagyon gyakori. A képző elvont jelentésű főnevet hoz létre, a példaanyagban konkrét jelentésűre kevésre bukkanhatunk, l. pl. *кузтема* 'lépcső' ← *кузне-* 'felmászik', *лицьма* 'kút' ← *лице-* 'kijön; előbújik', *изамо* 'borona' ← *иза-* 'boronál', *карксамо* 'derék' ← *каркса-* 'övet köt', *озамо* 'ülőke, szék' ← *оза-* '(le)ül', *оршамо* 'ruha, öltözék' ← *оруша-* '(fel)öltözik', *чатамо* 'inga' ← *чата-* 'inog', *видьме* 'mag' ← *виде-* 'vet', *низеме* 'eső' ← *низе-* 'esik (eső)', *сүвтеме* 'szita, rosta' ← *сүвтне-* 'szítál, rostál'.

A szemantikai kategóriák szerteágazóak. Példák: *авардема* 'sírás' ← *аварде-* 'sír', *васодема* 'találkozás' ← *васоде-* 'találkozik', *вешема* 'kérés, óhaj' ← *веше-* 'kér, megkér', *кемема* 'hit; bizalom' ← *кеме-* '(el)hisz; (meg)bízik', *кенярдомо* 'öröm' ← *кенярдо-* 'örül, örvend', *кортнема* 'beszélgetés' ← *кортне-* 'beszélget', *кулома* 'halál' ← *куло-* 'meghal', *лексема* 'lélegzés, lélegzés' ← *лексе-* 'lélegzik', *мизолдома* 'mosoly' ← *мизолдо-* 'mosolyog', *молема* 'menés, járás' ← *моле-* 'megy, halad', *нуема* 'aratás' ← *нуе-* '(le)arat', *нейдема* 'nevetés' ← *нейде-* 'nevet', *пелема* 'félelem' ← *пеле-* 'fél, retteg', *прядомома* 'befejezés' ← *прядо-* 'befejez, elvégez', *сявадомома* 'irigység' ← *сявадо-* 'irigyel', *удомо* 'alvás; álom' ← *удо-* 'alszik', *ульнема* 'lét, létezés' ← *ульне-* 'van, létezik', *чудема* 'folyás, áramlás' ← *чуде-* 'folyik, áramlik'; *бажамо* 'akarat, kívánság' ← *бажа-* 'akar, kíván', *кортамо* 'beszéd; beszélgetés' ← *корта-* 'beszél, szól', *кулямо* 'hallás' ← *куля-* '(meg)hall', *лездомома* 'segítség' ← *лезда-* 'segít, segédkezik', *морамо* 'éneklés' ← *мора-* 'énekel', *орожиямо* 'jóslás, varázslás' ← *орожия-* 'jósol, varázsol', *редямо* 'észrevétel, megfigyelés' ← *редя-* 'észrevesz, megfigyel', *сокаммо* 'szántás' ← *сока-* '(fel)szánt', *таргаммо* 'dohányzás' ← *тарга-* 'dohányzik, cigarettázik', *чараммо* 'forgás, ke-

⁷ *-е* és *-о* tövű igék után *-ма*; *-а* tövű igék után *-мо*; palatális mássalhangzós tő után: *-ме*.

ringés' ← *чара-* 'forog, kering', *чекамо* 'imádkozás' ← *чека-* 'keresztet vet; imádkozik', *эрямо* 'élet, lét' ← *эря-* 'él; lakik'.

Jelentős alcsoportot alkotnak a hangutánzó igék: *ботмождома* 'cuppogás' ← *ботмождо-* 'cuppog', *вапордома* 'brekegés, kuruttyolás' ← *вапордо-* 'brekeg, kuruttyol', *дильнема* 'csengés, csilingelés' ← *дильне-* 'cseng, csilingel', *дубордома* 'dobogás' ← *дубордо-* 'dobog', *карнома* 'károgás' ← *карно-* 'károg', *кернема* 'kotkodácsolás' ← *керне-* 'kotkodácsol', *кижнэма* 'hörgés' ← *кижнэ-* 'hörg', *кольгема* 'csepegés' ← *кольге-* 'csepeg', *мурнома* 'dorombolás' ← *мурно-* 'dorombol', *шольнема* 'csobogás' ← *шольне-* 'csobog', *тошкамо* 'súgás, suttogás' ← *тошка-* 'súg, suttog', *цяхамо* 'nyerítés, nyihogás' ← *цяха-* 'nyerít, nyihog'.

A képző produktivitását jól mutatja hogy orosz (eredetű) szavakhoz is kapcsolódhat: *дружамо* 'barátkozás' ← *дружа-* 'barátkozik vkivel', *отвечамо* 'felelet' ← *отвеча-* 'felel, válaszol', *спорямо* 'vitatkozás; vita' ← *споря-* 'vitatkozik, vitázik', *цветямо* 'virágzás' ← *цветя-* 'virágzik'. (Bartens 1999: 106; Cygankin 1981: 41–42, 2000c: 146–147; EK 36; Grammatika 1980: 105–106; Mosin 1996: 124–125.)

Ez a képző az uráli eredetű **-m* névszóképzőből eredeztethető, amelynek folytatása számos finnugor nyelvben (számos képző részeként is) megfigyelhető, vö. pl. fi. *elämä* 'élet' ← *elä-* 'él', *kuolema* 'halál' ← *kuole-* '(meg)hal'; m. *álm*, *öröm* stb. (Cygankin 1981: 42; Hakulinen 1979: 130–132; Lehtisalo 1936: 82–87, 91–110; OFUJa 345; Serebrennikov 70).

3.2.6. Cygankin önálló képzőnek tartja a *-лма, -лмо* elemet (*кувалмо* 'hosszúság', *покишлма* 'nagyság, méret', *сталмо* 'súly', *туistolма* 'sűrítmeny', *чуделма* 'meder', *эчкелма* 'vastagság'), amely a tövégi mássalhangzó és a *-ма, -мо* képző összeolvadásából, azaz pontosabban a morfémahatár eltolódásával keletkezhetett. Az alapalakokban nincs *-л* (vö. *кува-ка* 'hosszú', *покиш* 'nagy', *стака* 'nehéz; súlyos', *тусто* 'sűrű; dús', *чудемс* 'folyik, áramlik', *эчкемемс* 'megvastagodik'), ez a gyakorító igeképzős alakokból vonódhatott át a nomenképzőre: *кувалгадомс* 'meghosszabbodik', *покишолгадомс* 'megnagyobbodik', *стакалгадомс* 'elnehezül', *тустолгадомс* '(be)sűrűsödik', *эчкелгадомс* 'megvastagodik' (Cygankin 1981: 42, 2000c: 147; EK 37; Grammatika 1980: 106).

3.2.7. A *-м, -мь* ma már nem produktív, de lényegesen gyakoribb, mint denominális párja (vö. 3.1.1.6.): *ветсть* 'kantárszár, póráz' ← *ветсе-* 'vezet, visz' (ESM 50); *канст* 'teher' ← *кандо-* 'visz, hoz' (ESM 106); *кереть* 'eke, faeke' ?← *кара-* '(ki)kotor, (ki)túr' (ESM 136, kevésbé valószínű a *керьа-* 'vág, kivág'); *кошт* 'levegő' ← *кождодо-* '(ki)szárít, megszárit', *кошта-* 'kiszárad, megszárad' (ESM 154); *мацт* 'verem, pince' ← *мате-, мато-* 'berak, elrak, befed' (ESM 236); *печть* 'darab, szelet' ← *печке-* '(le)vág' (ESM 348); *почт*

'liszt' ← *почака-* 'szétszór', *почодо-* 'behint, megszór' (ESM 377); *сѣлт* '(mesterséges) tó' ?← *сѣлго-* 'becsuk; bezár' (ESM 402); *тенсть* 'seprű' ← *тенсе-* 'seper' (ESM 434). Onomatopoeitikus szavakban a tő már nem szótárazható: *зуйть* 'borzongás', vö. *зуйне-* 'remeg, reszket', *зэръть* 'dörej, dübörgés', vö. *зэрне-* 'dörög, dübörög', *уѣт* 'zúgás', vö. *увно-* 'zúg', *шалт* 'zúgás, zaj, lármá', vö. *шално-* 'zúg, zajong'. Meglehet, hogy a *ветсть* analógiájára született a *панст* 'kantár' ← *пане-* 'hajt, terel', vö. még *кодст* 'vászon, szövet' ← *кода-* 'sző' (ESM 153). E képző moksa megfelelője *-ф* (*котф* 'vászon', *кожф* 'levegő', *почф* 'liszt' stb.) (Cygankin 1981: 46, 2000c: 149–150; EK 37; Grammatika 1980: 107.)

3.2.8. A mordvin szakirodalom nem veszi fel sem a *-вм* denominális (vö. 3.1.1.7.), sem pedig a deverbális nomenképzőt, ezt azonban mégis érdemes megtenni. Ez a képző ritka, ma már kevésbé produktív. Konkrét és elvont jelentésű névszót egyaránt képezhet, pl. *вановт* 'pillantás, tekintet' (~ *вановкс* 'ua.') ← *ваномс* '(meg)néz', *керявт* 'irtás (hely)' (~ *керявкс* 'ua.') ← *керя-* '(le)vág, kivág', *оршавт* 'ruházat, öltözék' (~ *оршавкс* 'ua.') ← *оршамс* '(fel)öltözik', *пирявт* 'kerítés, palánk' (~ *пирявкс* 'ua.') ← *пирямс* 'bekerít, körülvesz', *чалгавт* 'lépés, járás' (~ *чалгавкс* 'ua.') ← *чалгамс* 'lép, rálép', *якавт* 'járás, menés; járásmód' (~ *якавкс* 'ua.') ← *якамс* 'jár, megy'.

3.3. A tulajdonnevek képzői

3.3.1. Személynevek képzői. A keresztény nevek ugyan már a XIV. században megjelentek a mordvinok körében, de a pogány névrendszer viszonylag sokáig, a XVII–XVIII. századig fennmaradt. Az átállás a mordvin névrendszerről az oroszra csak lassan, fokozatosan mehetett végbe. Eredetileg a frissen keresztelt mordvinok új, orosz (keresztény) neve csak az ún. második név volt, a mordvin (nem keresztény) után. Ez a sorrend később megváltozott: előbb mindkét nevet egyformán használták, majd az orosz került az első helyre, s a mordvin a másodikra, végül az orosz, keresztény név teljesen kiszorította a mordvint. Szerencsére ezek a mordvin nevek nem tűntek el nyomtalanul az idők folyamán. Sok közülük a mai napig megőrződött a családnevekben, ill. a nem hivatalos településnevekben. A pogány nevek jelentős része etimológiailag átlátható, a leggyakoribb szemantikai csoportok: testi, lelki tulajdonság; rokonság, nem; testrész; állatnév; növénynév; a születés helye, ideje, sorrendje; a szülő viszonya a gyerekekhez; óvónév; népnév; tárgy, ruha (a kérdéskörrel részletesebben l. Maticsák 2007, irodalommal).

Ezek az egyelemű személynevek általában valamilyen képzőt tartalmaznak. A leggyakoribb szuffixumok a következők (Maticsák 1995: 69–74, 142–147, irodalommal):

- ай, -ей:** Акулайй ← а куло- 'nem hal meg', Аржай ← аржо 'forradás; nyúl-száj', Ашай ← ашо 'fehér', Казей ← казе- 'ajándékoz', Кармай ← карма- 'kezd', Кечай ← кече 'merítőkánál', Очкай ← очко 'vályú, teknő', Ошай ← ош 'város', Лемай ← лем 'név', Лепай ← лене 'éger', Нарай ← нар 'rét, fű', Пиксай ← пикс 'kötél', Пильгей ← пильге 'láb', Пичай ← пиче 'fenyő', Симай ← симе- 'iszik', Сурай ← сур 'ujj', Таркай ← тарка 'hely', Тингай ← тинге 'szérű', Тувай ← туво 'disznó', Учай ← уча 'juh';
- ан:** Вачан ← вачо 'éhes', вечкан ← вечке- 'szeret', Кижан ← кеж 'gonosz, rossz', Колман ← колмо 'három', Кузан ← куз 'lucfenyő', Офтан ← овто 'medve', Рузан ← руз 'oroszló', Симдян ← симде- 'itat', Синдян ← синде- 'tör, rombol';
- ам:** Нуят ← нуге- 'arat', Полат ← пола 'feleség', Эреват ← эряви 'kell, szükséges';
- Виш:** Ведяш ← веде 'víz', Кадыш ← кадо- '(ott)hagy', Кирдяш ← кирди 'türelmes', Кудаш ← кудо 'ház', Одош ← од 'új', Панюш ← пане- 'süt', Парош ← паро 'jó', Сатуш ← сат 'elégedett', Тетюш ← тетя 'apa', Толуш ← тол 'tűz';
- ват:** Иневат ← ине 'nagy', Инжеват ← инже 'vendég', Кежеват ← кеж 'gonosz, rossz', Паксеват ← пакся 'mező', Пароват ← паро 'jó', Учеват ← учо 'vár', Тинговат ← тинге 'szérű';
- дей:** Кавтодей ← кавто 'kettő', Кежедей ← кеж 'gonosz, rossz', Мельцедей ← мельце 'utolsó', Овтодей ← овто 'medve', Суродей ← суро 'köles', Тумодей ← тумно 'tölgy';
- мас:** Атемас ← атя 'öreg (ember)', Валгомас ← валго- 'lenyugszik (nap)', Вечкомас ← вечке- 'szeret', Инемас ← ине 'nagy', Кечемас ← кече 'merítőkánál', Коломас ← колмо 'három', Полдомас ← полда 'boka', Чарамас ← чара- 'forog';
- нза:** Паранза ← паро 'jó';
- с:** Виряс ← вирь 'erdő', Полдас ← полда 'boka', Судос ← судо 'orr';
- сь:** Пилесь ← пиле 'fűl';
- киш:** Нуякиш ← нуге- 'arat', Пилюкиш ← пиле 'fűl';
- в:** Нумолов ← нумоло 'nyúl', Панжас ← панзо- 'nyit'.

Lényegesen kisebb mértékben, de ismeretesebb régi mordvin női nevek is, ezek legjellemzőbb formája az **-ава:** Ашава ← ашо 'fehér', Вежава ← вежа 'kicsi', Мажава ← мазый 'szép', Парава ← паро 'jó'.

A személyneveknek sok variánsa létezett: Вечкай, Вечковат, Вечкус, Вечкомас; Кечай, Кечак, Кечат, Кечатка, Кечеват, Кечемас, Кечемаско, Кечко, Кечуня, Кечуш; Кирдян, Кирдянка, Кирдеват, Кирдюш; Пиняй, Пиняс, Пинясля, Пиндяс, Пинемас, Пинемаско; Учай, Учес, Уческо, Учеват, Учеватко stb.

3.3.2. Helynevek képzői. A mordvinföldi helynevek egy része képző nélküli formában vált tulajdonnévé. Ezek között lehetnek – a mordvinra leginkább jellemző módon – szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek (pl. *Инелей* < *ине* 'nagy' + *лей* 'folyó [víznév]', *Одвеле* < *од* 'új' + *веле* 'falu [településnév]', jelentéshasadással keletkezett nevek (*Лаиума* < *лаи* 'mélyedés, völgy' [vn.], *Мор-га* < *морго* 'irtás; új település' [tn.]) és elliptikusan létrejött nevek (*Чанамо* < *чанамо* 'savanyú' + *лей* 'folyó' [vn.]), bővebben l. Kazaeva 2005: 6–89; Maticsák 1995: 37–62; 2002: 107–112.

A képzős, azaz morfematikus szerkesztés révén létrejött nemhivatalos (azaz nem eloroszosított) helynevek közül csak a személynévi eredetűek hordoznak képzőket (ezeket l. a 3.3.1. pontban), pl. *Адаж* (hiv. *Адашево*), *Алкай* (*Алкаево*); *Бораж веле* (*Барашево*), *Носак веле* (*Носакино*); *Кеченбие* (*Кечушево*) stb. A hivatalos, eloroszosított nevekben viszont nagyon sok képzőelem található, ám ezek orosz (eredetű) szuffixumok.

A leggyakoribb az eredetileg birtoklást, valamihez tartozást kifejező, ebből adódóan főleg személynévi eredetű településnevekhez kapcsolódó **-ов/-ев** képző (pl. *Ардатов*), amely sokszor más képzőkkel együtt, képzőbokor elemeként lép fel: **-овка/-евка**, **-ово/-ево** (*Пичевка*, *Урусово*). Ugyancsak gyakori a szintúgy birtoklást, hozzátartozást kifejező, elsősorban személynemekhez kapcsolódó **-ин**, amely Mordvinföldön csak az összetett **-ино**, **-инка** képzőkben fordul elő (*Каргашино*, *Колопинка*). A **-ка** (**-овка/-евка**, **-енка**) eredetileg kicsinyítő képző volt, s kis falvak, folyók nevében fordult elő. Később ezt a funkcióját elvesztette, így nagyobb települések megnevezésében is szerepelhetett (*Инелейка*, *Инсаровка*, *Паевка*, *Куженка*). Egyéb (orosz) képzők: **-ище**, **-ск**, **-ец** **-ата/-ята**, **-иха** (*Городище*, *Саранск*, *Студёнец*, *Зарубята*, *Карачиха*). (A kérdéskörrel l. Kazaeva 2005: 109–120; Maticsák 1995: 131–139, irodalommal.)

4. Melléknévképzés

4.1. Denominális melléknévképzés

4.1.1. A -в [-v] képző gyakori és produktív. Anyagnevek esetében alapvetően az azzal való ellátottságot fejezi ki: *лемев* 'zsíros' ← *лем* 'zsír', *медев* 'mézes' ← *медь* 'méz', *поров* 'krétás' ← *пор* 'kréta', *почтов* 'lisztes' ← *почт* 'liszt', *салов* 'sós' ← *сал* 'só', *сапонеv* 'szappanos' ← *сапонь* 'szappan', *сёвонев* 'agyagos' ← *сёвонь* 'agyag', *сывелеv* 'húsos' ← *сывель* 'hús', *чеменев* 'rozsdás' ← *чемень* 'rozsdá'. Természeti környezethez, növénynevekhez kapcsolódva az adott természeti környezetre jellemző vagy az adott növényvel benőtt helyet jelöli: *вармаv* 'szeles' ← *варма* 'szél', *ведеv* 'vizes, vizenyős' ← *ведь* 'víz', *вирев* 'erdős' ← *вирь* 'erdő', *кевев* 'köves' ← *кев* 'kő', *нупонев* 'mohás,

mohával benőtt' ← *нупонь* 'moha', *пандов* 'hegyes' ← *пандо* 'hegy', *пелев* 'felhős' ← *пель* 'felhő', *пиземев* 'esős' ← *пиземе* 'eső', *росав* 'harmatos' ← *роса* 'harmat', *пудазов* 'sáros; piszkos' ← *пудаз* 'sár', *сильдеев* 'zsombékos' ← *сильдей* 'zsombék', *умарев* 'almás' ← *умарь* 'alma', *цецяв* 'virágos' ← *цеця* 'virág', *чеев* 'sással benőtt' ← *чей* 'sás'.

Tulajdonság, állapot megnevezésére szolgál: *виев* 'erős' ← *вий* 'erő', *эжсов* 'ravasz, agyafürt' ← *эжо* 'érzés', *илыкев* 'erős' ← *илык* 'erő', *кежсов* 'haragos, mérges' ← *кеж* 'harag, düh', *норовов* 'szeszélyes, bogaras' ← *норов* 'természet (emberé), jellem', *ризксэв* 'szomorú, bánatos' ← *ризкс* 'bánat, szomorúság', *кажсов* 'szegény, nyomorúságos' ← *кажо* 'baj, nyomorúság', *тевев* 'dolgos, munkás' ← *тев* 'dolog; tennivaló', *уцяскав* 'boldog, szerencsés' ← *уцяска* 'boldogság, szerencse', *эрьмев* 'vagyonos' ← *эрьме* 'vagyon', *ядов* 'mérges' ← *яд* 'méreg', *ярмаков* 'vagyonos' ← *ярмак* 'pénz'. Az alapszó gyakran valamilyen (tágabb értelemben vett) emberi vagy állati testrésznev: *келев* 'beszédes' ← *кель* 'nyelv', *ловажав* 'csontos' ← *ловажа* 'csont', *нолгов* 'taknyos' ← *нолго* 'takony', *некев* 'terhes, állapotos' ← *неке* 'has', *сакалов* 'szakállas' ← *сакало* 'szakáll', *сильгев* 'szemölcsös, pattanásos' ← *сильге* 'szemölcs, bibircsók', *телав* 'testes, kövér' ← *тела* 'test', *толгав* 'tollas' ← *толга* 'toll (madaré)', *тутмав* 'begyes' ← *тутма* '(madár)begy', *унксов* 'púpos' ← *ункс* 'púp', *усаев* 'bajuszos' ← *уса* 'bajusz', *шержев* 'ősz hajú' ← *шерже* 'ősz haj'. Betegségnév: *верьксэв* 'gyulladt, gyulladásos' ← *верькс* 'szemgyulladás', *ормав* 'beteg' ← *орма* 'betegség'. Egyes északi erza nyelvjárásokban *-η* alakváltozat is előfordul.⁸ Moksa megfelelője *-в* [-v] és *-у* [-u] (MK 92). (Bartens 1999: 110–111; Cygankin 1981: 46–47; EK 38; Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1962: 41–42; Grammatika 1980: 112.)

Lehtisalo (1936: 245–249) véleménye szerint ez a szuffixum az uráli **-pA* melléknévképzőre vezethető vissza, amelynek minden mai uráli nyelvben van folytatása, ebből eredezteti pl. a fi. *-va/-vä* (*lihava* 'kövér' ← *liha* 'hús', *terävä* 'éles' ← *terä* 'éle vminek') és a m. *-ú/-ű* képzőket (vö. Hakulinen 1979: 146–147). Serebrennikov (1967: 78–79) ezzel vitába szállt. Szerinte a md. *-в*, *-у*, *-й*, *-и* képzők (utóbbiakat l. 4.1.2.) egy ősmd. *-η* alakra mennek vissza (ennek emlékét őrzi az alatiri nyelvjárás alakváltozata), amit ő az uráli **-η* denominális melléknévképzőből vezet le. Ez a képző egyébiránt Lehtisalónál (1936: 141) is szerepel, de ő csak a *салоη* 'sós', *кежеη* 'haragos' alakokat származtatja belőle (vö. OFUJa 347).

4.1.2. A *-й* az előző képző szinonimája, de lényegesen ritkább: *кежей* 'haragos' ← *кеж* 'harag', *келей* 'széles; tágas' ← *келе* 'szélesség', *пуней* 'drága'

⁸ Az *η* ezekben a nyelvjárásokban fonematikus értékű (főleg szóvégen): *ков* ~ *нуж. коη* 'hold', *келей* ~ *нуж. килей* 'nyírfá' (Keresztes 2011: 18).

← *пумне* 'ár; érték', *превей* 'okos' ← *прев* 'ész', *сэней* 'keserű' ← *сэне* 'epe; keserű íz', *тантей* 'finom; édes' ~ *тансть* 'íz; édesség'. (Néha igei tőhöz is kapcsolódhat: *кокнай* 'dadogó, hebegő' ← *кокно-* 'dadog, hebeg', *кольняй* 'szeszélyes, elkényeztetett' ← *кольне-* 'elkényeztet'.) Ez a képző megvan az orosz eredetű mellénevekben is: *косой* 'kancsal, bandzsa' ← or. *косой, лысой* 'kopasz' ← or. *лысый, нишмёй, нищёй* 'koldus(szegény)' ← or. *нищий, тупой* 'tompá' ← or. *тупой*. A -в és a -й szuffixum néha szinonim képzőként funkcionál: *шержев* ~ *шержей*, *кежев* ~ *кежей*, *пумнев* ~ *пумней*. Moksa megfelelője -и [-i] (MK 92). Eredetét l. a 4.1.1. pontban. (Bartens 1999: 110–111; Cыганкин 1981: 46–47; ЕК 38; Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1980: 112; Serebrennikov (1967: 78–79.)

4.1.3. Rendkívül produktív és gyakori képző az **-нь**, szinte minden névszóhoz hozzákapcsolható. A számos szemantikai csoportból néhányat kiragadva: a) jelölhet személlyel kapcsolatos dolgokat: *ломанень* ← *ломань* 'ember', *цёрань* 'férfi' ← *цёра* 'férfi', *тейтерень* 'lány' ← *тейтерь* 'lány', *туристэнь* 'turista' ← *турист* 'turista'; b) az alapalak lehet állatnév: *ватракионь* ← *ватраки* 'béka', *кочкодыкень* ← *кочкодык* 'fűrj', *гулькань* ← *гулька* 'galamb', *лишмёнь* ← *лишме* 'ló', *тувонь* ← *туво* 'disznó'; c) növénynév: *инзеень* ← *инзей* 'málna', *калень* ← *каль* 'fűzfa', *модамарень* ← *модамарь* 'krumpli', *товсюронь* ← *товсюро* 'búza', *эрьбань* ← *эрьба* 'fűzfa'; d) anyagnév: *конёвонь* ← *конёв* 'papír', *медень* ← *медь* 'méz', *парсеень* ← *парсей* 'selyem', *сахаронь* ← *сахар* 'cukor', *шоколадонь* ← *шоколад* 'csokoládé'; e) kifejezhet helyviszonyt: *васолдонь* ← *васолдо* 'messze', *велень* ← *веле* 'falu', *кудоютконьпирень* ← *кудоютконьпире* 'ház körüli kert', *леень* ← *лейь* 'folyó'; f) időviszonyt: *вандынь* ← *ванды* 'holnap', *даволковонь* ← *даволков* 'február', *пелевень* ← *пелеве* 'éjfél', *седикелень* ← *седикеле* 'egykor'; g) elvont viszonyt: *вардонь* ← *вардо* 'ellenség', *седеень* ← *седей* 'szív'; és még sok más kategóriát lehetne felsorolni. Produktivitását jól mutatja, hogy új, orosz eredetű szavakhoz is kapcsolódik: *лазерэнь* ← *лазер* 'lézer', *лингвистикань* ← *лингвистика* 'nyelvészet', *министерствань* ← *министерства* 'minisztérium', *парламентэнь* ← *парламент* 'országgyűlés'. Moksa alakja ugyanez. (Bartens 1999: 111; ЕК 38; Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1980: 112–113.)

Lehtisalo (1936: 136–138) és az OFUJa (346) a finnugor *-ń denominális melléknévképzőből eredezteti, vö. pl. fi. *-(i)nen* képző: *vähäinen* 'kicsi, jelentéktelen' < *vähä* 'kevés, csekély', *likainen* 'piszkos' < *lika* 'piszok'; m. *-ny*: *ke-mény*, *vékony* (vö. még Hakulinen 1979: 123–125). Serebrennikov (1967: 15–16, 78) ezzel szemben egy ősi instructivussal kapcsolja össze.

4.1.4. A **-це** képző helyet és időt jelölő szavakban figyelhető meg: *алце* 'alsó' ← *ал-* 'alsó (rész)', *верце* 'felső, felül/fenn lévő' ← *вере* 'felső', *икельце*

’(meg)előző, elülső’ ← *икеле* ’elől’, *меелице* ’utolsó’ ← *меел-* ’utolsó (rész)’, *удалце* ’hátulsó, hátsó’ ← *удало* ’hátsó’. Ez a szuffixum valószínűleg identikus a sorszámnevek képzőjével, vö. 5.2. (EK 38; Grammatika 1980: 113; Serebrennikov 1967: 120.)

4.1.5. A *-ла* valamilyen tulajdonság, minőség kifejezésére szolgáló melléknévképző. Jelentésárnyalata: ’nem teljesen; olyan, mint(ha)’. Általában az alapszó is melléknév (a leggyakrabban színnév), vö. *аиола* ’fehéres, sápadt’ ← *аио* ’fehér’, *ојзола* ’sárgás’ ← *ојзо* ’sárga’, *нијзола* ’zöldes’ ← *нијзо* ’zöld’, *тюјзола* ’sárgás, vörössárga’ ← *тюјзо* ’sárga, vörössárga, barna’; továbbá *начзола* ’nedves, nyirkos’ ← *начзо* ’nedves, nyirkos’, *таишзола* ’régies’ ← *таишзо* ’régí’, *эчзола* ’kövérs’ ← *эчзо* ’vastag; kövér’. Ritkábban főnévből képez: *овтола* ’mackós; ügyetlen’ ← *овто* ’medve’, *чавола* ’buta, ostoba’ ← *чаво* ’üres’, *чувтола* ’fefejű, nehézfeje’ ← *чувто* ’fa’. Ma már nem produktív. (Bajuškin 1977: 80–84; Cygankin 1981: 52; EK 39; Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1980: 113.)

Serebrennikov (1967: 75) ezt az elemet összekapcsolja a fi. *-la/-lä* melléknévképzővel (vö. *hankala* ’szörnyű’, *matala* ’alacsony’, *ovela* ’ravasz’, *vetelä* ’híg’; Hakulinen 1979: 129–130), amely az uráli **-la* melléknévképzőre megy vissza (erről bővebben l. Lehtisalo 1936: 152–156).

4.1.6. Ritka, improduktív képző a *-жа*, amely valamilyen tulajdonság megnevezésére szolgál. Az alapszó lehet melléknév is és főnév is: *лембежа* ’meleg’ ← *лембе* ’meleg’, *нолажа* ’csúszós, síkos’ ← *нола* ’lé, nedv’, *эйгажа* ’jégkéreg, síkosság; síkos’ ← *эй* ’jég’. Vö. továbbá: *вадяжа* ’sima, sík’, *камажа* ’gyenge, erőtlén’, *курможа* ’meggörbült’, *потьмежа* ’nyirkos; nyers; leveses’. Jelentésárnyalata: ’kissé; nem teljesen’: *алкажа* ’kissé alacsony’ ← *алка* ’alacsony; sekély’, *берань* ’rossz’ ← *бераж* ’gyengécske’, *сэняжа* ’kékes, kéklő’ ← *сэнь* ’kék’. (Bajuškin 1977: 75–78; Cygankin 1981: 54–55; EK 39; Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1980: 113, 114.) Lehtisalo (1936: 226–227) és Serebrennikov (1967: 77) az uráli **-š* melléknévképzőre vezeti vissza.

Emellett valaha létezhetett egy *-жа* denominális nomenképző is, vö. *кумажа* ’térd’ < **pumanža/pumaža* ~ fi. *polvi*, cser. *pul-wuj* < U *polwe*; *лапужа* ’lappos’ ~ fi. *lappea*, m. *lappos* < U *lappz*; *ловажа* ’csont’ ~ fi. *luu*, cser. *lu* stb. < U *luwe* (UEW 237, 254, 393), de ez improduktívvá vált.

4.1.7. Cygankin a *-за* képzőt a *-жа* alakváltozatának tartja. Ezt hangtani érvek nem támasztják alá, emiatt célszerűnek látom ezt az elemet külön szuffixumként kezelni. Valamilyen tulajdonság megnevezésére szolgál; az alapszó lehet melléknév is és főnév is: *ојзоа* ’sárgás’ ← *ојзо* ’sárga’, *ормаза* ’veszett’ ← *орма* ’betegség, vész’. Vö. továbbá: *каназа* ’nehézség, lomha’, *таймаза*

'nyugodt, csendes', *эрыза* 'élénk, fűrge'. Ma már nem produktív. Moksa alakja ugyanez. (Bajuškin 1977: 78–80; Cygankin 1981: 54–55; EK 39; Grammatika 1980: 113–114.) Serebrennikov (1967: 76–77) megfontolandónak tartja összevetni a cser. *-аш* deminutív képzővel (vö. *эргаш* 'kisfiú' ← *эрге* 'fiú').

Az *ашназа* 'fehéres, sápadt' ← *ашо* 'fehér' szóban két képző, a *-за* és a *-на* olvadt össze, vö. *ашназа-ожо* 'halványsárga', *ашназа-ниже* 'halványzöld', *ашназа-сэнъ* 'halványkék', *ашназа-тюжа* 'halványbarna', *ашназа-якстере* 'halványpiros' stb. (Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1980: 114).

4.1.8. Szintén valamilyen tulajdonság megnevezésére szolgál a ritka, improduktív *-ня*. Az alapszó lehet főnév és melléknév (valamint ige is, vö. 4.2.3.): *эланя*, *элганя* 'hajlékony, rugalmas' ← *эл*, *эло* 'vessző', *коськаня* 'kissé száraz; sovány' ← *коське* 'száraz' (Bajuškin 1977: 85–86; EK 38; Grammatika 1980: 111, 114). Moksa megfelelője *-на*, *-ня* (MK 92). Serebrennikov (1967: 75–76) a funkciók különbözősége miatt elveti a fi. *-na/-nä* (pl. *ihana* 'gyönyörű', vö. Hakulinen 1979: 132–133) melléknévképzővel való egyeztetést (erről a képzőről l. Lehtisalo 1936: 123), inkább talán a *-не*, *-нэ* deminutív képzőben véli megtalálni rokonságát (vö. 3.1.1.10.).

4.1.9. *-ра*, *-ря*, *-ре*. Etimológiai módszerekkel néhány melléknévben ki lehet mutatni egy ősi *-rə* elemet: *кичкере* 'görbe, ferde' (~ fi. *kehkerä* < FV **kečke-rä*, UEW 655), *якстере* 'piros, vörös' (~ cser. *йошкар*, UEW 606), emellett egy-két mordvin szópár is tanúsítja ezt: *нуvara* 'lekonyult, kókad't' ~ *нувазя* 'álmos, aluszékony', *нувсе-* 'szunyókál, bóbiskol'; *пондаря* 'borzas, bozontos' ~ *пондаки* 'ua.'. Valószínűleg ide sorolható: *вандора* 'lejtős, lankás', *какаря* 'görbe', *кизиря* 'borzas, bozontos', *потмура* 'borús; komor', *сумбора* 'borús, komor', *сянгора* 'beteges, fájdalmas', *чамора* 'sánta'. Ma már nem produktív képző. (A *-р*, *-рь* főnévképzőt l. a 3.1.1.11. pontban.) (EK 38; Grammatika 1980: 111.)

4.1.10. A nagyon gyakori és termékeny, elvont jelentésű szavakat eredményező *-мо*, *-ма*, *-ме* deverbális nomenképző (vö. 3.2.5.) mellett létezik egy *-мо* melléknévképző is. Ez a produktivitását régen elvesztette, csak néhány szóban figyelhető meg: *кодамо* 'milyen?' ~ *кода* 'hogyan?', *ламбамо* 'édes' ~ *ламбаки* 'émelyítő'; *чапамо* 'savanyú' ~ fi. *happo*, *якшамо* 'hideg, fagyos' ~ é. *jahe* (Grammatika 1980: 112). Moksa alakja ugyanez (MK 92). Ezt egy uráli **-mə* melléknévképzőre lehet visszavezetni (vö. pl. fi. *kuuma* 'forró', *muutama* 'néhány' (Hakulinen 1979: 130–132; Lehtisalo 1936: 86–91; OFUJa 344; Saarinen 1999: 3; Serebrennikov 1967: 77–78).

4.1.11. A **-ки** denominális főnévképzőként gyakori és produktív (vö. 3.1.1.2.), melléknévképzőként azonban csak néhány alakban lehet észlelni: *лам-баки* 'émelyítő' ~ *ламбамо* 'édes', *ордаки* ~ *mdM ордаж* 'szeszélyes', *пилюки* 'éles hallású; bóbitás' ← *пиле* 'fül', *сюраки* 'szarvas, szarvval ellátott' ← *сюро* 'szarv'; s talán ide tartozik a *пондаки* lexéma is (vö. 3.1.2.) (Cygankin 1981: 40; EK 36, 38; Grammatika 1980: 111).

4.1.12. Főként nyelvjárási alakokban él a **-се, -сэ** szuffixum: *нешкесэ* 'terhes' ← *нешксе* 'tele, teli'; *лембесе* 'meleg időjárás; melegnek bizonyuló' ← *лембе* 'meleg', *кельмесе* 'hideg idő; hidegnek bizonyuló' ← *кельме* 'hideg', *кевесе* 'keménynek bizonyuló' ← *кев* 'kő'. Cygankin ezt az elemet az eredetileg 'bővelkedik vmiben' funkciójú fi. *-isa/-isä* képzővel rokonítja (vö. *kalaisa* 'halban gazdag' ← *kala* 'hal', *satoisa* 'bőven termő' ← *sato* 'termés', vö. Hakulinen 1979: 125–126). (Cygankin 1981: 50, 2000c: 152; EK 38; Grammatika 1980: 111.)

4.1.1.13. Az emocionális árnyalatú (kicsinyítő) képzők természetüknél fogva nagyon gyakoriak a főnévi csoportban (vö. 3.1.1.10), de szép számmal előfordulnak a melléknevek között is: *ашине* ← *ашо* 'fehér', *лембине* ← *лембе* 'meleg', *нурькине* ← *нурька* 'rövid', *ожине* ← *ожо* 'sárga' (**-ине**), *мазыйне* ← *мазый* 'szép' (**-не**), *однэ* ← *од* 'új; fiatal' (**-нэ**); *теинка* ← *теине* 'keskeny, szűk' (**-ка**), *ордакике* ← *ордаки* 'szeszélyes' (**-ке**) (EK 39; Feoktistov 1966: 183; Grammatika 1980: 115).

4.1.14. A mordvinföldi szakirodalom a **-втомо, -втеме, -томо, -теме** szuffixumot abessivusragként kezeli (EK 77, 81–82, 87; Grammatika 1962: 104–105; Grammatika 1980: 152, 158, 177–178), pl. *кедтеме* 'kéz nélkül' ← *кед* 'kéz', *кудовтомо* 'ház nélkül' ← *кудо* 'ház'. A finn és a magyar kézikönyvek azonban kettős szerepűnek tartják, vö. pl. Mészáros Edit meghatározását: „ez a melléknévképző azonos az abessivusraggal” (1998: 102; ragként 77–78), ill. Bartens definícióját (1999: 79): „abessiivi on paitsi kaasus myös karitiivinen johdostyyppi”. Keresztes chrestomathiájában is két helyen tűnik fel: ragként (1990: 54–55) és képzőként (1990: 66) egyaránt. Jelzői szerepben fosztóképzős melléknévnek tűnik, pl. *лопавтомо чувтнэ* 'levél nélküli fák' (Bartens i. m.), *валтомо* 'szótlan' ← *вал* 'szó', *превтеме* 'ostoba' ← *прев* 'ész', *питневтеме* 'értéktelen' ← *питне* 'ár' (Mészáros 1998: 102). Bartens (1999: 80) magyarázata szerint e kettősség oka abban rejlik, hogy míg a finn-permi nyelvekben a karitív képző mellett létezett egy alakilag elkülönülő abessivusrag is, addig a mordvinban e két funkciót egy alak fejezi ki. Összetett szuffixum, az ősi **ktA* karitív elemhez egy *-mA* névszőképző járult (vö. fi. *-ttOmA-*).

4.1.15. A grammatikai nemeket ismerő oroszból átkerülő *-ский, -ская, -ское* szuffixumú melléktnevek (vagy főnevesült adjektívumok) a mordvinban egységesen *-ской* végződésűek lesznek, pl. *классической* 'klasszikus', *лирической* 'lírai', *финно-угорской* 'finnugor', *юридической* 'jogtudományi', *шампанской* 'pezsgő'.

4.2. Deverbális melléknévképzés

4.2.1. -кc. A *-кc* denominális és deverbális főnévképzőként nagyon termékeny és gyakori (vö. 3.1.1.1. és 3.2.1.); tulajdonság megnevezésére szolgáló melléknévképzőként kevésbé produktív és lényegesen ritkább: *нулгодькc* 'undorító, utálatos' ← *нулгоде-* 'undorodik, utál', *эрявикc* 'kellő, szükséges' ← *эряво-* 'kell', *эрикc* 'életképes, életrevaló' ← *эря-* 'él; lakik'; *тарькc* 'metsző, dermesztő (hideg)' (< FV **tarz* 'merev, dermedt', UEW 792); *ванькc* 'tisztá', vö. *ваньскадомc* 'megtisztul' (ESM 40). Talán ide sorolható a *нузякc* 'lusta' és a *тюнголькc* 'megvetett, lenézett' lexéma is (ESM 299, 453). (EK 38; Grammatika 1962: 40.)

4.2.2. A *-кай* denominális névszóképzőként produktív, de nem túlságosan gyakori képző (vö. 3.1.1.), emellett néhány deverbális melléknévi alakban is előfordul ez a szuffixum: *кенгелкай* 'hazudós' ← *кенгеле-* 'hazudik', *кольягай* 'pajkos, huncut' ← *колье-* 'csintalankodik; nyafog', *лакишторкай* 'fecsegő, locsogó, szószátyár' ← *лакиштор-* 'recsegő hangot hallat' (Cygankin 1981: 47).

4.2.3. -ня. Lényegesen produktívabb és gyakoribb, mint a hasonló denominális melléknévképző (vö. 4.1.8.), pl. *злыдня* 'kóbor' ← *злыда-* 'csavarog, kóborol', *олая* 'fakó, színehagyott' ← *ола-* 'kifakul, színét veszti', *руманя* 'fakó, elszíntelenedett' ← *румо-* 'megkékül', *соланя* 'puha, lágy' ← *сола-* 'olvad, megpuhul'.

Sok esetben már nem él az alapszó, de a *-кадо-* képzős igealakból ki lehet következtetni a szóbokor fiktív tövét (alapszó hiányában persze, nem lehet eldönteni, deverbális vagy denominális képzésről van szó, meglehet, hogy sok esetben onomatopoetikus tövel van dolgunk): *валаня* 'sima, sík' ~ *валакадо-* 'kisimul', *иржаня* 'érdes' ~ *иржакадо-* 'érdessé válik', *кавианя* 'laza, omlós' ~ *кавакадо-* 'fellazul, porhanyóssá válik', *кажаня* 'durva, érdes' ~ *кажакадо-* 'durvává/érdessé válik', *корсяня* 'avas, áporodott' ~ *корсякадо-* 'megavasodik, megáporodik', *лажаня* 'avas' ~ *лажакадо-* 'megavasodik', *латяня* 'rozzant, roskatag' ~ *латякадо-* 'elkopik, elhasználódik' (*латякарь* 'kopott/elhasznált hánscsokor'), *ливчаня* 'hajlékony, rugalmas' ~ *ливчакадо-* 'hajlékonyá/rugalmassá válik', *ловтаня* 'sápadt; halvány' ~ *ловташкадо-* 'elsápad; elhalványodik', *лужаня* 'szomorú, bánatos' ~ *лужадо-* 'sír, siránkozik', *нильтяня* 'émelyítő, émelyítően édes' ~ *нильтякадо-* 'émelyeg', *нусманя* 'szomo-

rá, bánatos' ~ *нусамакадо*- 'elszomorodik', *опаня* 'füledt meleg/levegő' ~ *опаньгадо*- 'befüledt, füledtté válik', *позаня* 'zavaros' ~ *позакадо*- 'zavarossá válik';', *рацяня* 'elágazó, szétágazó' ~ *рацякадо*- 'elágazik, szétágazik', *почаня* 'száraz, kemény' ~ *почакадо*- 'megszárad, megkeményedik', *рупаня* 'hervadt, fonnyadt' ~ *рупакадо*- 'elhervadt, elfonnyadt'. (Bajuškin 1977: 85–86; EK 38; Grammatika 1980: 111, 114.)

4.2.4. Cygankin (1979: 157–158, 1981: 49, 1999: 9–10, 2000c: 151–152) néhány szóban **-арь** képzőt különít el: *кокнарь* 'dadogó' ← *кокно*- 'dadog', *лавгарь* 'fecsegő' ← *лавга*- 'fecseg', *злыдарь* 'csavargó' ← *злыда*- 'csavarog'. Ez valószínűleg orosz eredetű képző, vö. *библиотекарь* 'könyvtáros', *секретарь* 'titkár', *пономарь* 'sekrestyés'. (Melléknévből: *нолгарь* 'taknyos' ← *нолго* 'takony'.)

4.2.5. -до, -да. Ez a képző ma már nem produktív, csak néhány szóban figyelhető meg. Alakilag egybeesik a *-до* gerundiumképzővel: *ландядо* 'leguggolva' ← *ландя*- 'leguggol', *озадо* 'ülve' ← *оза*- 'ül, leül', *стядо* 'állva' ← *стя*- 'kel, felkel'. Ismert kiindulópont hiányában nehéz megmondani, deverbális vagy denominális töről van-e szó: *чопода* 'sötét' (vö. *чопоме*- 'besötétedik'), *каладо* 'rozzant, dűledező' (*калавто*- 'szétrombol, lerombol'), *шмадо* 'meztelen' (*шмавто*- 'lemeztelenít', *шmano* 'meztelen') (EK 38; Grammatika 1980: 112; OFUJa 354).

5. A számnevek képzői (képzőszerű elemei)

5.1. Az összetett számnevek a mordvinban 11–19 és 21–29 között **-е, -во, -зе**⁹ elemet vesznek fel: *кевейкее* 'tizenegy' ← *кемень* 'tíz' + *вейке* 'egy', *кемгавтово*¹⁰ 'tizenkettő' ← *кемень* + *кавто* 'kettő', *кемголмово* 'tizenhárom' ← *кемень* + *колмо* 'három', *кемнилее* 'tizennégy' ← *кемень* + *ниле* 'négy', *кеветее* 'tizenöt' ← *кемень* + *вете* 'öt', *кемготово* 'tizenhat' ← *кемень* + *кото* 'hat', *кемзисемге* 'tizenhét' ← *кемень* + *сисем* 'hét', *кемгавксово* 'tizennyolc' ← *кемень* + *кавксо* 'nyolc', *кевейксэе* 'tizenkilenc' ← *кемень* + *вейксэ* 'kilenc'; *комсьвейкее* 'huszonegy' ← *кемень* + *вейке*, *комськаавтово* 'huszonkettő' ← *кемень* + *кавто*, *комськолмово* 'huszonhárom' ← *кемень* + *колмо* stb. Harminc fölött már nem használatos ez a képző: *колоньге*-

⁹ A szóvégi palatális magánhangzó után *-е*, veláris után *-во* áll, a tövégi (zöngés) más-salhangzót *зе* követi.

¹⁰ A zöngésségi hasonulás (vö. 1. sz. lábjegyzet) a számnevek közül a *кавто*, *колмо*, *кото*, *сисем*, *кавксо* lexémákat érinti.

мень вейке 'harmincegy', *колоньгемень кавто* 'harminckettő' stb. A moksában a számnevek csak 19-ig kapják meg ezt az elemet, 21 és 29 között már nem: *кефкие* 'tizenegy', *кемгафтува* 'tizenkettő', de *комсь фкя* 'huszonegy', *комсь кафта* 'huszonkettő' stb. (Bartens 1999: 118–119; EK 117; Grammatika 1962: 207–208; Grammatika 1980: 241–242).

A nyelvészeti kézikönyvek ennek a szuffixumnak a jellegét nem definiálják, de leíró szempontból a *-e*, *-во*, *-ze* leginkább képző(szerű elem)nek tekinthető, olyannak, amelyik nem változtatja meg az alapszó szófaját, és csak meghatározott lexémákhoz kapcsolódhat.

Ennek az elemnek az eredetéről több nézet is napvilágot látott, ezeknek értékelését l. Honti 1993: 152). Honti monográfiájában Serebrennikov (1967: 114–116) véleményét fogadja el, amely szerint ez az elem az ősi mordvin comitativusból vezethető le, jelentése: kb. 'tíz az eggyel' stb.

5.2. A sorszámnevek képzője a *-це* (melléknévképzőként l. 4.1.4.): *колмоце* 'harmadik' ← *колмо* 'három', *нилеце* 'negyedik' ← *ниле* 'négy', *кевейкееце* 'tizenegyedik' ← *кевейкее* 'tizenegy', *комськавтовоце* ← *комськавтово* 'huszonkettő', *колоньгеменце* 'harmincadik' ← *колоньгемень* 'harminc', *сядоце* 'századik' ← *сядо* 'száz' stb. Moksá alakja *-це* [-čə]. (EK 38, 122–123; Grammatika 1980: 113.) Bubrih a *-це* sorszámnévképzőt a *se* 'az' mutató névmásra vezeti vissza, ezt Serebrennikov (1967: 120) is elfogadja.

5.3. Képzőszerű elem a gyűjtőszámnevekben is felbukkan. A *кавоненек* 'mi ketten/kettesben', *кавоненк* 'ti ketten/kettesben', *кавонест* 'ők ketten/kettesben'; *колмонест* 'ők hárman/hármasban' stb. alakokban a számnév és a birtokos személyrag (*-нек*, *-нк*, *-ст*) között egy *-не-* elem áll (Bartens 1999: 121; EK 119–120; Grammatika 1980: 244). Serebrennikov (120–121) ezt a szuffixumot az ősi instructivusi formából eredezteti, Mészáros (1998: 99) viszont genitivusi ragnak tartja.

5.4. A szorzószámnevek képzője *-ксть* (a *вексть* 'egyszer' alakban csak *-сть*: *кавксть* 'kétszer' ← *кавто* 'kettő', *колмоксть* 'háromszor' ← *колмо* 'három', *нилексть* 'négyyszer' ← *ниле* 'négy', *ветексть* 'ötször' ← *вете* 'öt' stb.; *ламоксть* 'sokszor' ← *ламо* 'sok', *зярыяксть* 'néhányszor' ← *зярыя* 'néhány' (Mészáros 1998: 68–69). A Grammatika 1962 (40) ezt az elemet a *-кс* főnévképzőt és a többesjel kombinációjának tartja, a későbbi kézikönyv (1980: 363) „специальный словообразовательный суффикс”-nak nevezi.

6. Az igenevek képzői

6.1. Infinitivusok

6.1.1. Az I. infinitivus (inf-illativus) képzője: **-mc** (moksa alakja ugyanez); ez a voltaképpeni főnévi igenév, az ige szótári alakja. A képző két részből tevődik össze: az **-m** (< ősmd. **-mә*) deverbális névszóképzőhöz (l. 3.2.5.) csatlakozott az illativus ragja, felépítését tekintve megfelel tehát a finn III. infinitivus illativusának.

6.1.2. A II. infinitivus (inf-nominativus) képzője: **-mo, -me** (moksa megfelelője **-ma**); az analitikus jövő idő kifejezésére szolgál a *кармамс* 'fog' ige mellett (pl. *карман учомо* 'várni fogok'), ill. bizonyos mozgást kifejező, lativusi igék mellett állhat (pl. *самс* 'megérkezik, megjön', *тыемс* 'elmegy; elindul'). A képző az előbb említett **-mә* deverbális névszóképzőre megy vissza.

6.1.3. A III. infinitivus (inf-ablativus) képzője: **-мado, -модо, -меде** (moksa megfelelője **-мда** [-mdә]); az ablativusi vonzatú igékhez társulhat (pl. *нелемс* 'fél', *виздемс* 'szégyenkezik'). Felépítése: **-mә + -dә** ablativusrag.

6.1.4. Az északi erza nyelvjárásokban az infinitivusnak van még translativusa **-мкс, -мокс, -мекс** és elativusa: **-мсто, -мсте** is. (Bartens 1999: 144–151; Bubrih 1953: 153–155; Grammatika 1962: 241–249, 324; Grammatika 1980: 270–276; Keresztes 1990: 67–68, 2011: 93; Serebrennikov 1967: 216.)

6.2. Participiumok

Participiumokból (or. причастие) az erza-mordvin hatot számlál (a moksa ötöt). Ezek névszói állítmányi szerepből igesültek.

6.2.1. A participium praesens activum képzője: **-u, -уця** (moksa megfelelője **-u, -й**), pl. *важодиця ломань* 'dolgozó ember' ← *важode-* 'dolgozik', *кафедрань ветиця* 'tanszékvezető' ← *ветя-* 'vezet'. A rövidebb alak voltaképpen meg egyezik a indicativus praesens Sg3 alakjával (vö. fi. *tekevi, tekevät*). Ugyanez a kettősség figyelhető meg a moksában is (Bartens 1999: 152; Bubrih 1953: 156–158; EK 219–220; Grammatika 1962: 320–322; Grammatika 1980: 348–350; Keresztes 1990: 68, 2011: 93–94). Az alaki egybeesés elkerülése végett az irodalmi nyelvben főként a hosszabb forma használatos (a két képző megterheltségéről, egymáshoz való viszonyáról részletesebben l. Ledjajkina 1985).

A mordvin **-u** [-i] Serebrennikov (1967: 209–210) szerint az uráli **j* deverbális nomenképzőre mehet vissza, amelynek nyomai sok rokon nyelvben megvannak, vö. pl. fi. *-ja/-jä* képző (pl. *opettaja* 'tanár', *luoja* 'teremtő', vö. Hakulinen 1979: 195–196; OFUJa 339). A **-й** a tövégi magánhangzóhoz csatlakozva monoftongizálódott: *coday* 'tud [Sg3]' > *codый* > *codы*. A **-ця** elemet Lehtisalo (1936: 205–212) az uráli **-tšә-* denominális főnévképzőre vezeti vissza (vö. fi.

karitsa 'bárány', *kammitsa* 'béklyó, pányva', *kurmitsa* 'lile', Hakulinen 1979: 141). Keresztes szerint ennek az elemnek az eredeti funkciója talán deminutív jellegű volt.

6.2.2. Participium perfectum activum/passivum: **-зъ** (funkcióját tekintve a moksa megfelelője **-φ**, amely etimológiailag az agens participium **-в** elemével függ össze), pl. *сѣрмадозъ сѣрма* 'megírt levél' ← *сѣрмадо-* 'ír', *ловнозъ кинига* 'olvasott könyv' ← *ловно-* 'olvas'. Az erzában ez gerundiumként funkcionál (vö. 6.3.1.). Valószínűleg egy uráli *šx igeképzőből fejlődött (ennek megfelelője megvan több rokon nyelvben, vö. Lehtisalo 1936: 198–202), ez Keresztes szerint összefügghet a múlt idő **-š** jelével. (Bartens 1999: 153; EK 220; Grammatika 1962: 325; Grammatika 1980: 351; Keresztes 1990: 68, 2011: 93–94; Serebrennikov 1967: 211; a képző funkciójáról bővebben l. Ledjajkina 1980.)

6.2.3. A participium praesens passivum képzőjét a grammatikák egy része **-икс** (vö. EK 220–221; Grammatika 1980: 352), más részük **-викус** (vö. Keresztes 2011: 93–94) alakban adja meg (moksa alakja ugyanez). E kettősség oka az, hogy az **-икс** elem az igék visszaható, **-в-** képző alakjához kapcsolódik, vö. *вечкевикс* 'kedves, szeretett' ← *вечкевемс* '(meg)tetszik; (bele)szeret' ← *вечкемс* 'szeret', *ѣвтавикс* 'elmondható, kimondható' ← *ѣвтавомс* 'kimondatik' ← *ѣвтамс* '(el)mond, (el)mesél', *кемевикс* 'hihető' ← *кемевемс* 'bízik' ← *кемемс* '(el)hisz', *марявикс* 'hallható' ← *марявомс* 'hallatszik' ← *марямс* '(meg)hall', *содавикс* 'ismerős, ismert' ← *содавомс* '(meg)ismerszik, felismerődik' ← *содамс* 'tud, (meg)ismer'. A **-кс** eredetileg translativusi elem volt (Serebrennikov 1967: 212–213). (A képzőről részletesebben l. Ledjajkina 1979.)

6.2.4. A participium praesens passivum másik, ritkábban használatos képzője a **-ма** (moksa alakja ugyanez). Csak tárgyas igékből lehet képezni, pl. *вечкема ломань* 'szeretett ember' ← *вечкемс* 'szeret', *кемема ялга* 'igaz barát' ← *кемемс* '(el)hisz' (EK 221; Grammatika 1980: 352). Serebrennikov (1967: 213) szerint ez a képző az uráli *-m deverbális névszóképzőre megy vissza, amelyből több rokon nyelvben igenévképző lett, s így végső soron az infinitívusok képzőjével rokon (Keresztes 2011: 94).

6.2.5. Participium perfectum passivum: **-нъ** (moksa alakja ugyanez). Funkciója megegyezik a passzív értelmű **-зъ** képzőével (vö. *рестазъ сывель* ~ *рестань сывель* 'sült hús', *керязъ чувто* ~ *керянь чувто* 'kivágott fa'. A kézikönyvek szerint (EK 221; Grammatika 1980: 353) az **-нъ** alakot elsősorban népköltészeti alkotásokban lehet megfigyelni. Lehtisalo (1936: 123–129) – kérdőjellel – az uráli *-n deverbális nomenképzővel kapcsolja össze (vö. fi. *kohina* 'zúgás', *helinä* 'csengés', l. Hakulinen 1979: 199), amely megvan a fi. *-nUt* participiumképzőben is ((Keresztes 2011: 93–94; Serebrennikov 1967: 212).

6.2.6. Participium perfectum passivum (agens participium): **-вт, -вь** (moksa megfelelője nincs), csak tárgyas igékkel használatos, pl. *тетянь рамавт лииме* 'az apa vásárolta ló' ← *рама-* 'vásárol'; *Пазонь кучовт ангелнеть* 'Isten által küldött angyalok' ← *кучо-* 'küld' (Bartens 1999: 152–153; EK 221–222; Grammatika 1980: 353–354; Keresztes 1990: 68, 2011: 93–94). A **-в** [-v] elemet Budenz a finn **-va/-vä** szuffixummal kapcsolta össze (amely az uráli ***-p**-re megy vissza, vö. Lehtisalo 1936: 249–252). Lehtisalo (1936: 343–351) inkább az uráli ***-k** deverbális nomenképzőt látja benne¹¹ (ennek nyoma a finn gégezárhang, pl. *puhe* 'beszéd', ill. m. **-ó/-õ** melléknévképző, vö. még OFUJa 340). Ravila a **vt**-t a fi. **-nUt** participiumképző **-Ut** elemével veti egybe (Serebrennikov 1967: 211–212).

6.3. Gerundiumok

Gerundium (ор. деепричастие) az erzában három van (a moksában ezeken kívül ismeretes még az egyidejű cselekvést kifejező **-мок** [-møk] képzős forma is), de „valódi” alak csak egy létezik.

6.3.1. A voltaképpeni gerundium a **-зъ** képzős alak (amely eredetileg participium perfectum, vö. 6.2.2.), pl. *ардозъ* 'futva' ← *ардомс* 'fut', *арсезъ* 'gondolva' ← *арсемс* 'gondol', *кушitezъ* 'táncolva' ← *куштемс* 'táncol' (Bartens 1999: 155; EK 225–227; Grammatika 1980: 357–359; Keresztes 2011: 94; Serebrennikov 1967: 215–216).

6.3.2. A **-мсто, -мсте** képzős gerundium (moksa megfelelője **-мста** [-mstə]) eredetileg valójában infinitivus-elativus volt (vö. 6.1.4.). Mai funkciója előidejű időhatározó, pl. *самсто* 'érkezéskor' ← *са-* 'megérkezik', *молемсте* 'menéskor' ← *моле-* 'megy'. Összetett szuffixum: a **-мо, -ма** deverbális névszóképzőhöz csatlakozott az elativus ragja (Bartens 1999: 155; EK 227; Grammatika 1980: 361; Keresztes 2011: 94; Mészáros 1998: 80; Serebrennikov 1967: 214).

6.3.3. A harmadik gerundium képzője **-до** (moksa megfelelője **-да** [-də]), ez állapothatározói funkciójú: *комадо* 'lehajolva' ← *кома-* 'lehajol', *ландядо* 'leguggolva' ← *ландя-* 'leguggol', *озадо* 'ülve' ← *оза-* 'ül, leül', *стядо* 'állva' ← *стя-* 'kel, felkel' (Bartens 1999: 156–157; EK 227; Grammatika 1980: 360; Keresztes 2011: 94). A képzőt Serebrennikov (1967: 215) a **-до, -да** melléknévképzővel kapcsolja össze (*валдо* 'fény; fényes', *каладо* 'rozzant, dűledező', *калзодо* 'kemény, szilárd', *наксадо* 'rothadt', *шмадо* 'meztelen, mezítelen'; *мопода* 'sötét', *чопода* 'sötét', *шожда* 'könnyű, könnyed', vö. 4.2.5.), és – az alapnyelvi **-t** deverbális névszóképzőből eredeztetve – néhány rokon nyelv **-t** infinitivusképzőjével veti egybe.

¹¹ Az ösmordvinban *kt* > *vt* változás következett be, vö. FV **kakta* > ösmd. **kavtə* > md. *kavto* / *kaftə*.

Irodalom

- Abramov, K. G. [Абрамов, К. Г.] (2002), Валонь ёвтнема валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.
- Aljamkin, N. S. (szerk.) [Алямкин, Н. С. (ред.)] (2000), Мокшень кяль. Морфология. Красный Октябрь типографиясь, Саранск. = МК
- Bajuškin, N. S. [Баюшкин, Н. С.] (1973), Общие семантические группы имен существительных с суффиксом *-кс* (*-кии*) в мордовских и прибалтийско-финских языках. In: Nad'kin, D. T. (szerk.) [Надькин, Д. Т. (отв. ред.)], Вопросы синтаксиса мордовских языков. Труды 46, часть II. Мордовское книжное издательство, Саранск. 70–77.
- Bajuškin, N. S. [Баюшкин, Н. С.] (1977), Ограничительные суффиксы прилагательных в мордовских языках. In: Alvre, P. (szerk.) [Алвре, П. (отв. ред.)], Вопросы морфологии эрзянских и мокшанских диалектов (словоизменение и словообразование). Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 75–86.
- Bartens, Raija (1999), *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. MSFOu 232.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1953), Историческая грамматика эрзянского языка. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Čikina, A. I. [Чикина, А. И.], К вопросу о словообразовании в мордовских языках. In: Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. 42: 69–73.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1979), О соотношении исконных и иноязычных элементов в системе эрзянского (диалектного) именного словообразования. In: Финно-угристика. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Выпуск 2. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 154–161.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1981), Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1983), Пути обогащения лексики мордовских языков. In: Лексикология современных мордовских языков. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1996), Полуаффиксация как один из составных компонентов архитектуры словопроизводства в мордовских языках. CIFU VIII/5: 18–22.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1998), Словообразовательная парадигма как особая комплексная единица в архитектонике эрзянского словообразования. In: Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V. 199. MSFOu 228: 89–97.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1999), О словообразовательной продуктивности именных моделей в мордовских языках. In: Mosin, M. V. (szerk.) [Мосин, М. В. (отв. ред.)], Словообразовательная архитектура в волжско-финских языках. Типография Красный Октябрь, Саранск. 7–11.

- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2000a), Словообразовательные потенции слов *пря* 'голова' и *не* 'конец' в мордовских языках. In: Mosin, M. V. (szerk.) [Мосин, М. В. (отв. ред.)], Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов »Финно-угристика на пороге III тысячелетия« (филологические науки). Типография Красный Октябрь, Саранск. 304–307.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2000b), Характерные черты именной деривации мордовских языков. In: Мордовские языки глазами ученого-лингвиста. Типография Красный Октябрь, Саранск. 121–127.
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2000c), Суффиксальное словообразование имен существительных в диалектах эрзянского языка. In: Мордовские языки глазами ученого-лингвиста. Типография Красный Октябрь, Саранск. 142–157.
- Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)] (2000d), Эрзянь кель. Морфология. Типография Красный Октябрь, Саранск. = ЕК
- Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2006), Морфемика и словообразование мордовских языков. Учебное пособие. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cygankin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1998), Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательства, Саранск. = EtV
- Damaskin [Дамаскин] (1785), Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. Nyomtatásban: Feoktistov (1971).
- EK = Cygankin 2000d.
- EMSz = Mészáros – Sirmankina (1999).
- ERS = Serebrennikov – Buzakova – Mosin (1993).
- ESM = Veršinin (2004–2009).
- ESS = Niemi – Mosin (1995).
- EtV = Cygankin – Mosin (1998).
- Evsev'ev, M. E. [Евсеев, М. Е.] (1934/1963), Основы мордовской грамматики. Избранные труды. Том третий. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1966), Мордовские языки. In: Lytkin, V. I. – Majt'inskaja, K. E. (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. (отв. ред.)], Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки. Издательство Наука, Москва. 172–220.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1971), Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва. (= Damaskin)
- Grammatika (1962) = Koljadenkov, M. N. (szerk.) [Колядёнков, М. Н. (ред.)], Грамматика мордовских языков. Часть I. Фонетика и морфология. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Grammatika (1980) = Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (ред.)], Грамматика мордовских языков. Мордовский государственный университет, Саранск.

- Grebneva, A. M. [Гребнева, А. М.] (1990), Суффиксы *-ks*, *-kaj/-gaj* как продуктивные элементы в образовании фитонимов в мордовских языках. CUFU VII/3C: 106–111.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- Honti, László (1993), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti, László (1997), Numerusprobleme. (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri.) FUF 54: 1–2: 1–121.
- Jakuškina, N. V. [Якушкина, Н. В.] (2004), Продуктивность финно-угорского суффикса *-кс* в эрзянском и финском языках. In: IX Научная конференция молодых ученых, аспирантов и студентов. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 94–98.
- Kazaeva, N. V. [Казаева, Н. В.] (2005) Апеллятивная лексика в топонимии Республики Мордовия. Типография Красный Октябрь, Саранск.
- Kelin, M. A. [Келин, М. А.] (1967), Сложные существительные подчинительного типа в мордовских языках. In: Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. 32: 39–72.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (2011), Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Klement'eva, E. F. [Клементьева, Е. Ф.] (2000), Выражение значения собирательности с помощью суффиксов *-инка*, *-мезь* в эрзянском языке. In: Финно-угристика. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 4. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 107–110.
- A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lazar, Oscar (1975), The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages. Acta Universitatis Upsaliensis 10. Uppsala.
- Ledjajkina, V. A. [Ледяйкина, В. А.] (1979), Причастие с суффиксом *-(и)кс* в мордовских языках. In: Финно-угристика. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Выпуск 2. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 56–64.
- Ledjajkina, V. A. [Ледяйкина, В. А.] (1980), Синтаксические функции причастия законченного действия с суффиксом *-зь* в эрзя-мордовском языке In: Финно-угристика. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Выпуск 3. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 84–95.
- Ledjajkina, V. A. [Ледяйкина, В. А.] (1985), Функционирование причастных суффиксов *-и/-ы*, *-иця/-ыця* в мордовских языках. In: Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)], Основные тенденции развития финно-угорских языков. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 85–93.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.

- Luutonen, Jorma – Mosin, Mikhail – Shchankina, Valentina (2004), Reverse Dictionary of Mordvin. Обратный словарь мордовских языков. Lexika Societatis Fenno-Ugricae XXIX. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = RDM
- Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Rédei, Károly (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Редей, Карой (отв. ред.)] (1974), Основы финно-угорского языкознания. Наука, Москва. = OFUJa
- Maticsák Sándor (1995), A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere. KLTE, Debrecen.
- Maticsák Sándor (2002), A mordvinföldi víznevek keletkezéstörténeti kérdései. FUD 9: 107–122.
- Maticsák Sándor (2004), A plurale tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai Tanulmányok 14. ELTE, Budapest. 264–276.
- Maticsák Sándor (2005a), Az agglutinációval keletkezett mordvin képzőkről. NyK 102: 7–34.
- Maticsák Sándor (2005b), A képzővé válás kora a mordvinban. FUD 12: 69–86.
- Maticsák Sándor (2006), Képző vagy utótag-e a mordvin *pel*? FUD 13: 41–54.
- Maticsák, Sándor (2007), Über die mordwinischen Personennamen. In: Brendler, Andrea – Brendler, Silvio (Hrsg.), Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. Baar Verlag, Hamburg. 524–533.
- Maticsák Sándor (2010), Egy grammatikalizálódás első lépései (erza-mordvin *luv* 'rend'). FUD 17: 33–44.
- Maticsák, Sándor (2012), Allomorphic variants of Erzya-Mordvin nominal derivational suffixes. In: Winkler, Eberhard – Bartsch, Hans-Hermann – Hasselblatt, Cornelius (Hrsg.), Lapponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 82: 125–141. Harrasowitz, Wiesbaden.
- MdWb = Paasonen 1990–1996.
- Mészáros Edit (1997), Az erza-mordvin *-či* képzős absztrakt főnevek. NéNy 38: 229–241.
- Mészáros Edit (1998), Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középfeladókknak (Marija Imajkina közreműködésével). JATEPress, Szeged.
- Mészáros, Edit (1999), Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке. JATE, Szeged.
- Mészáros Edit (1999–2000), Az erza-mordvin *pulo* ~ moksa-mordvin *pula* jelentése és eredete. In: NéNy 40: 237–247.
- Mészáros Edit (2003), A mordvin onomatopoetikus szavak egy jellemző típusáról. In: Bakró-Nagy Marianne–Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (1999), Erza-mordvin–magyar szótár. SUA. Supplementum 8. Szeged. = EMSz
- MK = Aljamkin 2000.

- Mosin, M. V. [Мосин, М. В.] (1989), Словообразовательная структура финно-угорского слова в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Mosin, M. V. [Мосин, М. В.] (1996), Варьирование со словообразовательных суффиксов в эрзянском языке. CUFU VIII/5: 124–126.
- Mosin, M. V. [Мосин, М. В.] (2001), О некоторых явлениях в финно-угорской основе слова в мордовских языках. In: Imajkina, M. D. (szerk.) [Имайкина, М. Д. (отв. ред.)], Финно-угристикань кевкстематне. Красный Октябрь типографиясь, Саранск. 90–94
- Moškina, S. I. [Моськина, С. И.] (2000), Ономастопозитические основы мокшанских глаголов и их морфонологическая сочетаемость со словообразовательными суффиксами. In: Mosin, M. V. (szerk.) [Мосин, М. В. (отв. ред.)], Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов »Финно-угристика на пороге III тысячелетия« (филологические науки). Типография Красный Октябрь, Саранск. 231–234.
- Niemi, Jaana – Mosin, Mihail (1995), Ersäläis-suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48, Turku. = ESS
- OFUJa = Lytkin – Majt'inskaja – Rédei (1974).
- Paasonen, Heikki (1909), Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsingfors.
- Paasonen, Heikki (1990–1996), Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb
- Raun, Alo (1988), The Mordvin language. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. E. J. Brill, Leiden–New York–København–Köln. 96–110.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- RDM = Luutonen – Mosin – Shchankina (2004).
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988–1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = UEW
- Rjabov, I. N. [Рябов, И. Н.] (1998), Мутационные суффиксы в эрзянском языке. In: Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V. 199. MSFOu 228: 386–389.
- Rjabov, I. N. [Рябов, И. Н.] (2000a), Словообразовательные отношения между глаголом и существительным в эрзянском языке. In: Mosin, M. V. (szerk.) [Мосин, М. В. (отв. ред.)], Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов »Финно-угристика на пороге III тысячелетия« (филологические науки). Типография Красный Октябрь, Саранск, 278–280.
- Rjabov, I. N. [Рябов, И. Н.] (2000b), Транспозиция как способ образования новых слов в эрзянском языке. In: Финно-угристика. Межвузовский сборник научных

- трудов. Выпуск 4. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 167–170.
- Rjabov, I. N. [Рябов, И. Н.] (2001), Типы синтаксической транспозиции между частями речи в эрзянском языке. CUFU IX/6: 96–100.
- Rjabov, I. N. [Рябов, И. Н.] (2002), Словообразовательные отношения между частями речи в эрзянском языке. Учебное пособие. Типография Красный Октябрь, Саранск.
- Saarinen, Sirkka (1999), Словообразовательная архитектура в волжских языках: диахронная перспектива. In: Mosin, M. V. (szerk.) [Мосин, М. В. (отв. ред.)], Словообразовательная архитектура в волжско-финских языках. Типография Красный Октябрь, Саранск. 3–6.
- Saarinen, Sirkka (2004), Mordvalainen abstraktisubstantiivien johdin. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai tanulmányok 14: 334–341.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1967), Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (1993), Эрзянско-русский словарь. Эрзянь-рузонь валкс. Русский язык, Дигора, Москва. = ERS
- Sirmankina, Raisa – Zaicz Gábor [Ширманкина, Раиса – Зайц, Габор] (2002), Mordvin nyelvészeti terminusok. FUD 9: 131–144.
- Veršinin, V. I. [Вершинин, В. И.] (2004–2009), Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–IV. Стринг, Йошкар-Ола. = ESM
- Vildjaeva, A. M. [Вилдяева, А. М.] (1980), Словообразовательная структура флористических названий в мордовских языках. In: Финно-угристика. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Выпуск 3. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 117–127.
- Zaicz, Gábor (1998), Mordva. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London – New York. 184–218.
- Zaicz, Gábor – Shirmankina, Raisa [Зайц, Габор – Ширманкина, Раиса] (2001), Основные образования мордовской лингвистической терминологии. CUFU IX/6: 431–437.

MATICSÁK SÁNDOR

**A XVII–XVIII. századi mordvin nyelvelmékek
nyelvjárási hovatartozása¹**

The present paper is an attempt to answer the question whether the dialect of 17–18th century Mordvin texts (i.e. Erzya or Moksha) can be determined, what the relevant linguistic features are and what degree of certainty can be attained in establishing the provenance of the author. The material studied here comprises six word lists/dictionaries and ten longer continuous texts, the latter found in multilingual religious books used in the Kazan and Nizhny Novgorod seminaries. The corpus also includes the first poem and the first translation of the Lord's Prayer. In the case of the word lists and dictionaries the material only makes it possible to determine whether the dialect is Erzya or Moksha (e.g. Witsen's word list is Moksha, Damaskin's dictionary is Erzya). Longer texts are much more informative because of the abundance of affixes and generally make finer dialectal divisions possible; in some cases the exact provenance of the author of the text can be determined.

Keywords: Mordvin texts, dictionaries, dialect of 17–18th century.

Egy több száz évvel ezelőtt született szöveg nyelvjárási hovatartozását csak nagyon óvatosan lehet meghatározni, hiszen egyrészt az akkori nyelvjárási tagoltságról kevés információ áll rendelkezésünkre, másrészt pedig a mai irodalmi nyelvi adatok sem vetíthetők vissza mechanikusan. Mindezek ellenére azonban mégiscsak vannak olyan támpontok, amelyek alapján viszonylag biztosan le lehet írni a korai nyelvelmékek nyelvjárási sajátosságait. Írásomban arra keresem a választ, vajon meg lehet-e határozni a XVII–XVIII. századi mordvin nyelvelmékek nyelvjárási hovatartozását (azaz erza vagy moksa szövegről van-e szó), és milyen nyelvi jegyek alapján, mennyire pontosan lehet megmondani, honnan származtak a vizsgált szójegyzékek adatközlői, ill. a nyelvelmékek szerzői.

A mordvin nyelvelmékek nyelvjárási kérdéseivel az 1960-as, 70-es években A. P. Feoktistov foglalkozott a korai szövegekről írott monográfiáiban, de az egyes nyelvelmékek elemzése során csak röviden tért ki erre a szempontra (vö. Feoktistov 1968, 1976). Kissé bővebben foglalkozott ezzel a kérdéskörrel Sirkka Saarinen és Aleksandr Feoktistov a moksa nyelvjárásokról írt könyvének (2005)

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

bevezető részében. Ők elsősorban az útleírások, szójegyzékek nyelvi állapotáról adtak közre hasznos információkat. Úgy gondolom, célszerű a kérdést kissé részletesebben megvizsgálni, s a szólisták, szótárak mellett a hosszabb szövegeket is bevonni a kutatásba.

A mordvin két fő nyelvjárásának, az erzának és a moksának az elkülönülése a XIII. századra ment végbe. Státusukról hosszú évtizedek óta vitáznak: a tudósok egy része ezeket egy nyelv két fő dialektusának tartja, mások viszont két külön nyelvnek tekintik őket. A helyi, orosz nyelvű vezetés az „oszd meg és uralkodj” elv jegyében természetesen ez utóbbi nézetet támogatja, habár az utóbbi időben már a vezető mordvin tudósok egy része is kezdi belátni az összefogás szükségességét, legalább a közös irodalmi nyelv megteremtésének igényét. Az erzát főként a mai Mordvin Köztársaság keleti felében és a Volgán túli területeken beszélik, míg a moksák a köztársaság nyugati részében élnek. Az erzák alkotják a nagyobb népességcsoportot: az öszmordvinságnak mintegy kétharmadát teszik ki.

Az erza dialektusokat Ermuškin (1984: 9–27) és Feoktistov (1990: LXIII–LXXI) öt–öt fő típusra osztotta, Keresztes László (1990: 16–17) hat csoportot különböztet meg.

1. típus. Ez az ún. központi nyelvjárás, amely az irodalmi nyelv alapjául szolgál. A mai Mordvin Köztársaság (MdK) keleti részén, elsősorban az Atyasevói, Csamzinkai és Icsalki járásban beszélik.

2. típus. Ermuškin és Feoktistov nyugatinak, Keresztes délnyugatinak nevezi. Ez két alnyelvjárásra oszlik, előbbit az Inszar folyó alsó folyása és az Alatir közezső folyása (e két folyó összefolyása) mentén beszélik, elsősorban a MdK Icsalki járásában; utóbbit az Inszar felső folyása és a Pirma folyó mentén, a MdK Kocskurovói járásában. A csoport másik neve Inszar-vidéki dialektus.

3. típus. Északnyugati (Alatir–Pjana-vidéki) nyelvjárás. Az Alatir alsó folyása, valamint a Menya és Pjana alsó szakasza mentén: a MdK Ardatovói és Bolseignatovói járásában, valamint a Nyizsnyij Novgorod-i terület déli részén, Lukojanov és Szergacs vidékén, ill. Csuvasföld Poreckoje és Alatiri járásában beszélik.

4. típus. Ide a délkeleti (Szura-menti) dialektusok sorolhatók, amelyeket a Szura-medencében beszélnek, a MdK Dubjonki, Bolsebereznyiki és Kocskurovói járásában, valamint a Szura túloldalán, a Szimbirszki és a Penzai területen.

5. típus. Ezek Feoktistov terminológiájával a soksai vagy kevert dialektusok. A MdK legnyugatibb részén, a Tyenygusevói és Torbejevói járásban beszélik őket (előbbinek jellegzetes alnyelvjárása a soksai, utóbbinak a drakinói, itt Paa-sonen archaikus nyelvváltozatot örökölt meg). Ez a dialektus hamar elvesztette a kapcsolatát a többi erza nyelvjárással; mára számos moksa vonást mutat fel.

6. Keresztes László mindezekhez földrajzi szempontok alapján hozzávette a Volgán túli, a tatárföldi és a baskíriai területek mordvinságát, keleti nyelvjárás csoport néven.

A nyelvjárási szempontból lényegesen egységesebb moksa dialektusok az alábbiak (Feoktistov 1990: LXXI–LXXXVI; Feoktistov–Saarinen 2005: 47–57; Keresztes 1990: 17–18).

1. Központi dialektus, ez a moksa irodalmi nyelv alapja. A mai MdK Atyurjevói, Tyemnyikovi, Jelnyiki, Kovilkinói, Krasznoszloboszki, Sztarosajgovói, Ruzajevkai és Torbejevói járásaiban, a Moksa és a Sziviny folyók mentén beszélnek. Az északi alnyelvjárást (a MdK északnyugati részén, a Moksa folyó mentén, Tyemnyikov környékén) Keresztes külön csoportnak veszi, míg Feoktistov a központi részének tekinti.

2. Nyugati (Keresztesnél délnyugati) csoport: a mai MdK délnyugati részén, a Zubovo-Poljanai járásban, a Vad és a Moksa folyó között.

3. Délkeleti (inszari) dialektus, a MdK déli részén, az Inszari, Kovilkinói és Ruzajevkai járásban, az Issza folyó medencéjében.

4. Átmeneti nyelvjárás: a MdK déli részén (a Torbejevói és Kovilkinói járásokban) és a Penzai terület északi részén, egyfajta átmenetet képezve a nyugati és a délkeleti dialektusok között.

5. Vegyes nyelvjárás. Keresztes a keleti területeken, a Volgán túl, Orenburg környékén, Tatár földön és Baskíriában beszélt dialektusokat sorolja ide. Feoktistov és Saarinen négy alcsoportot különböztet meg: az északit a Nyizsnyij Novgorod-i területen Lukojanov környékén, a délit a Penzai területen Gorogyiscse környékén, a délkeletit a Penzai terület Lopatyinói járásában, míg a keletit Baskíriában beszélik.

Tanulmányomban az alábbi nyelvm emlékeket vizsgálom meg:

Szójegyzékek, szótárak

- 1) Nicolaes Witsen (1641–1717) holland–mordvin szójegyzéke 1692-ből.
- 2) Philipp Johann von Strahlenberg (1676–1747) *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* című művének 28 mordvin szava.
- 3) Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) *Описания живущих в Казанской губернии языческих народов* című munkájának 313 mordvin szava.
- 4) Johann Eberhard Fischer (1697–1771) *Sibirische Geschichte és Quaestiones Petropolitanae* c. műveinek mordvin anyaga (38 lexéma), valamint *Vocabularium Sibiricum* című szótárának 277 mordvin szava.
- 5) Peter Simon Pallas (1741–1811) *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* c. művében szereplő 285 erza és ugyanennyi moksa szó.
- 6) Damaskin (1737–1795) nagyszótára, a *Словарь языков разных народов* mordvin része, 11 ezer szóval.

Összefüggő szövegek

- 7) *А Духовная церемония* (1769) c. vallási szöveggyűjteményben szereplő mordvin anyaga (az első összefüggő mordvin szövegemlék).

- 8) Ivan Ivanovics Lepëhin Дневные записки c. munkája első kötetének (1771) mordvin mondatai.
- 9) А Сочинения в прозе и стихах на случай открытия Казанского наместничества c. kötetben szereplő első vers (1782).
- 10) Торжество Нижегородской семинарии (1787) – 133 mordvin szavas szöveg.
- 11) Действие Нижегородской духовной семинарии (1788), 55 mordvin szó.
- 12) А катехизмус 1788-as szövege (Краткий катихизисъ).
- 13) А Священная история (1790) mordvin anyaga.
- 14) А Символь вѣры (1791) mordvin része.
- 15) Всерадостное приветствие (1798).
- 16) Az első Miatyánk-fordítás (XVIII. sz. vége).

A szójegyzékek, szótárak vizsgálata során, az anyag jellegéből adódóan általában csak annyit tudunk eldönteni, az erza vagy a moksa dialektus jegyeit hordozza-e az adott nyelvmélek. Az összefüggő szövegek esetében, főként a ragok és jelek információgazdagsága miatt lényegesen jobb a helyzet, általában meg tudjuk határozni az alnyelvjárásokat is, sőt, néha egészen pontosan tudjuk lokalizálni a vizsgált szöveg írójának származási helyét.

1. A mordvin lexikográfia úttörője egy holland utazó, Nicolaes Witsen (1641–1717) volt. Witsen 1664 és 1667 között Moszkvában, a holland követség munkatársaként az akkori orosz birodalom népeiről gyűjtött néprajzi és nyelvi információkat számos levelezőtársa segítségével. 1692-ben, Amszterdamban kiadott, Noord en oost Tartarje c. művének első részében a régi forrásokat mutatja be, a másodikban viszont új ismereteket közöl Oroszország népeiről, a Fekete- és Kaszpi-tengertől a Volga-vidéken át Szibériáig és a Csendes-óceán partvidékéig. Ebben a kötetben a szerző a mordvinokkal is foglalkozik: szokásaik, életmódjuk leírása mellett nyelvészeti információkat is közread. A kötet legfontosabb része nyelvészeti szempontból a 324 szócikket tartalmazó holland–mordvin szójegyzék. Ebben számos összetett szó és néhány szintagma is helyet kapott, ezekben egyes elemek többször is előfordulnak. Összességében a szólistában 312 önálló lexéma szerepel. (Witsen anyagát Mikola Tibor publikálta németül 1975-ben, a mordvin rész a 15–25. oldalon található; a kötetről H.-H. Bartens írt recenziót 1978-ban. A nyelvi anyag elemzését l. Feoktistov 1963: 3–11, 1968: 107–108, 1971: 13, 1976: 10–15; Feoktistov – Saarinen 2005: 12–13.)

Witsen a mordvin adatokat latin betűs átírásban közli, helyesírása alapvetően a holland ortográfiára épül. Amellett, hogy írásmódja még kiforratlan, sok íráshibát vét, egy-egy hang lejegyzésére többféle betűt, betűkombinációt alkalmaz. A palatalizációt nem jelöli.

Witsen szójegyzéke főként moksa anyagot tartalmaz, ezt számos tényező bizonyítja. Az erza nyelvjárás nem ismeri a redukált hangokat, a moksa viszont

igen. Witsen a redukáltakat ugyan nem jelöli, de a szóvégi *-a* moksa jellegre enged következtetni, erza alak esetében ugyanis valószínűleg *-o*-val vagy *-e*-vel írta volna le (ez nemcsak a kor ortográfiai bizonytalanságai miatt nem perdöntő érv, hanem azért sem, mert – mint a későbbiekben látni fogjuk –, több utazó is egységesen szóvégi *a*-val jegyzi le az erza adatokat is), vö. W[itsen] *colma* 'három' ~ mai M² *kolma*, E *kolme* | W *kafta* 'kettő' ~ M *kafta*, E *kavto* | W *kafxa* 'nyolc' ~ M *kafksa*, E *kavkso* | W *kota* 'hat' ~ M *kota*, E *koto* | W *kurga* 'száj' ~ M *kurgsa*, E *kurgo* | W *ofta* 'medve' ~ M *ofta*, E *ovto* | W *panda* 'hegy' ~ M *pandsa*, E *pando* | W *sura* 'árpa' ~ M *šora*, E *šuro* | W *tzatka* 'szikra' ~ M *šatka*, E *šatko* | W *valda* 'világos' ~ M *valda*, E *valdo* | W *siade* 'száz' ~ M *šada*, E *šado* | W *azir* 'úr' ~ M *azor*, E *azor* | W *narman* 'veréb' ~ M *narmən*, E *narmuñ* | W *iondal* 'villám' ~ M *jondal*, E *jondol* | W *travar* 'ajak' ~ M *tərva*, E *turva*. Szintén a moksa felé billenti a mérleg nyelvét a szóeleji M *š*- ~ E *č*- megfelelés (vö. Keresztes 1988): W *scher* 'haj' ~ M *šār*, E *čer* | W *schoun* 'tarkó' ~ M *šovən*, E *čovoñ* | W *schuan* 'rövid' ~ M *šuvañä*, E *čovaña* | W *schuar* 'homok' ~ M *šovar*, E *čovar* | W *schy* 'nap' ~ M *ši*, E *či* | W *shej* 'mocsár' ~ M *šäj*, E *čej* | W *shufta* 'fa' ~ M *šufta*, E *čuvto* | W *sobda* 'sötét' ~ M *šobda*, E *čop(o)da*.

Vannak olyan szavak Witsen jegyzékében, amelyek hangalakja vagy szó szerkezete inkább „moksásnak” tekinthető (de ez sem perdöntő bizonyíték, hiszen például az *ili* 'ág' mai moksa alakja *il'i*, erza irodalmi formája *il'ej*, de kevert erza nyelvjárásokban van *il'i* alakja is, vö. MdWb 454): W *id* 'gyerek' ~ M *id*, E *ejd'* | W *kata* 'macska' ~ M *kata*, E *katka* | W *kefkia* 'tizenegy' ~ M *kefkejä*, E *kevejkeje* | W *keli* 'széles' ~ M *kel'i*, E *kel'ej* | W *kud* 'szoba' ~ M *kud*, E *kudo* | W *mar* 'alma' ~ M *mar'*, E *umar'* | W *sidi* 'szív' ~ M *šed'i*, E *šed'ej* | W *stie* 'szamóca' ~ M *ksti*, *sti*, E *kistoj* | W *tise* 'fű' ~ M *tīšə*, E *tīkše* | W *uke* 'egy' ~ M *fkə*, E *vejke* | W *virgas* 'farkas' ~ M *vərgas*, E *verges*.

Perdöntő bizonyítékul azok a szavak szolgálnak, amelyek csak a moksából adathatók, az erzában nincs megfelelőjük, pl. W *ilet* 'este' ~ M *il'ät*, E *čokšne* | W *jomla* 'kicsi' ~ M *jom(b)la*, E *viška* | W *kaschmarasch* 'hiúz' ~ M *kašmarəš*, E *viřkatka* | W *kelas* 'róka' ~ M *kelaš*, E *rivež* | W *kertiaks* 'fecske' ~ M *kər'taks*, E *pižgun* | W *ozu* 'nagy' ~ M *oču*, E *iñe* | W *schumbas* 'nyúl' ~ M *šumbas*, E *numolo* | W *scholka* 'orr' ~ M *šalKa*, E *sudo* | W *trax* 'tehén' ~ M *traks*, E *skal* | W *vidreu* 'denevér' ~ M *vənd'řav*, E *ked'ñimil'av*.

Szintén bizonyító erejűek a grammatikai különbségek. Witsen anyagában két helyen szerepel tagadó alak: *afpar kuliaf* 'rossz hír', ennek erza formája *a paro*

² M = moksa, E = erza. A latin betűs erza és moksa adatokat a Keresztes-féle egyszerűsített átírás alapján közlöm, azaz a Paasonen (MdWb) által jelölt különféle redukált hangok (ə, ɛ̃, ε̃, ɛ̃̃, ẵ, ẵ̃) helyett egységesen az ə grafémát használom. A cirill betűs formákat a legújabb erza–orosz (Serebrennikov et al. 1993) és moksa–orosz (Serebrennikov et al. 1998) nagyszótár alapján közlöm.

ku'laž lenne; és *afyrista* 'nem részeg' (mai alakja: *af iřecta*), melynek erza formája *a iřed'ež*. A participium perfectum képzője az erzában *-ž*, a moksában *-f*. Witsen anyagában a fentebb említett *afpar kuliaf* mellett előfordul a *para kuliaf* 'jó hír' is (vö. erza *ku'laž*). A többes szám harmadik személyű igerag a moksában *-jt'* (egyes nyelvjárásokban *-št'*), míg az erzában *-it'*. Witsen néhány igét P13 formában ad meg, *-cht* raggal: *jartsacht* 'esznek', *naxicht* 'játszanak', *symicht* 'isznak', *turicht* 'harcolnak', *udicht* 'alszanak'.

A fentebbi összevetés egyes elemei külön-külön nem elegendőek a nyelvjárási hovatartozás meghatározására, ám ha ezeket az alcsoportokat összességükben szemléljük, akkor egyértelműen kijelenthetjük, hogy Witsen szójegyzékének adatai moksa nyelvterületről valók. Meg kell azonban azt is említeni, hogy a szövegben van egy-két tipikusan „erzás” alak is (pl. *tele* 'tél' ~ mai moksa *řala*, erza *řele*; *lesed* 'dévérkeszeg' ~ M *lošča*, E *lešč*, valamint a *scabas* 'isten', *sibas* 'nap' és *cobas* 'hold' összetett szavak második eleme, a *pas*, vö. E *paz*, M *pavas* 'isten'). Ez azt valószínűsíti, hogy Witsen adatközlői között lehetett egy-két erza anyanyelvjárású is.

A nyelvi anyag sokszínűsége miatt elég nehéz meghatározni az adatközlők pontos nyelvjárási hovatartozását. Feoktistov úgy véli, hogy az adatokat elsősorban a Mordvinföldet Moszkvával összekötő főutak mentén gyűjthették. A *kertiaks* 'fecske', *schumbas* 'nyúl', *pche* 'kenyér' és *ok* 'sapka' szavak alapján arra a következtetésre jut, hogy az „interjúalanyok” a moksa nyugati (délnyugati) dialektusát beszélhették, e szavak ugyanis csak ebben a nyelvjárásban vannak meg, azaz a gyűjtés legfőbb színhelye a mai Mordvin Köztársaság déli része, ill. a Penzai terület északi fertálya lehetett (Feoktistov 1963: 10, 1976: 14; Feoktistov – Saarinen 2005: 13). Ezt kiegészíthetjük a többes szám harmadik személyű igealakok bizonyító erejével: a délnyugati dialektus egyik fő jellegzetessége a fentebb bemutatott *-št* suffixum, az irodalmi *-jt'* helyén (vö. Feoktistov 1990: LXXXIII).

2. Az 1809-es poltavai csata után hadifogságba esett Strahlenberg kapitány Tobolszkban töltött tíz éve alatt (1711–21) óriási mennyiségű történelmi, földrajzi, néprajzi és nyelvészeti anyagot gyűjtött Kelet-Oroszország népeiről, amit hazatérte után, 1730-ban adott ki német nyelven Stockholmban *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* címmel. A *Tabula Polyglotta* vagy *Harmonia linguarum gentium boreo-orientalium vulgo tatarorum* címet viselő szógyűjteményében 60 szót mutat be 32 nyelven. A mordvin anyag hiányos, csak 28 szó szerepel benne. Ennek oka, hogy Tobolszkból Moszkvába tartva elvesztette egyik füzetecskéjét (Feoktistov 1963: 11–12, 1971: 13–14, 1976: 16–18; Feoktistov – Saarinen 2005: 13–14).

A német ortográfia hatását tükröző, javarészt számneveket és testrészneveket tartalmazó adattára rengeteg hibát rejt magában. A kevés mordvin szó alapján

nem lehet teljes biztonsággal megállapítani nyelvjárási hovatartozásukat, de bizonyos jegyek alapján az erzára gyanakodhatunk. Egyértelműen erza alak a Sb *soda* 'orr' ~ E *sudo*, M *šaLka*; Sb *pretzier* 'haj' ~ E *prāceŕ*, M *prāšājār* és a Sb *wäte* 'egy' ~ E *vejke*, M *fkä*; inkább erzás a Sb *kaukfim* 'nyolc' ~ E *kavkso*, M *kafksə*. Mivel Strahlenberg lejegyzésének pontossága meg sem közelíti a Witse-nét, a szóvégi magánhangzók hangszínéből itt nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, vö. Sb *nille* 'négy' ~ E *nil'e*, M *nil'ə* | Sb *kaffta* 'kettő' ~ E *kavto*, M *kaftə* | Sb *kollma* 'három' ~ E *kolme*, M *kolmə*, Sb *kuta* 'hat' ~ E *koto*, M *kotə* (bár utóbbiak inkább moksásnak tűnnek). Nem árul el semmit a dialektális jegyekről a Sb *kaime* 'tíz' ~ E *kemeŕ*, M *keməŕ* | Sb *loman* 'ember' ~ E *lomaŕ*, M *lomaŕ* | Sb *PELLI* 'láb' ~ E *piŕge*, M *piŕgə* | Sb *pillS* 'fűl' ~ E *piŕ'e*, M *piŕ'ə* | Sb *silms* 'szem' ~ E *šel'me*, M *šel'mə* | Sb *weixim* 'kilenc' ~ E *vejkse*, M *veJksə* | Sb *wytzs* 'öt' ~ E *veŕ'e*, M *veŕ'ə* | Sb *zifim* 'hét' ~ E *šisem*, M *šisəm*.

3. Az ún. második kamcsatkai expedíció (1733–1743) tagja volt Gerhard Friedrich Müller (1705–1783), aki jelentős nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött a Kazany környéken élő finnugor és törökségi népektől, amit 1743-ban foglalt könyv formába. A kötet csak 1791-ben látott napvilágot nyomtatásban Описание живущих в Казанской губернии языческих народов címmel. A kötet második része egy cirill betűs, nyolcnyelvű – az orosz címszavak mellett tatár, mari, csuvas, udmurt, komi-permják, komi-zürjén és mordvin – szótár. Ennek mordvin anyaga 313 szót tartalmaz (Feoktistov 1963: 12–22, 1971: 16–17, 1976: 85–88; Feoktistov–Saarinen 2005: 14–15).

A szólista javarészt erza adatokat tartalmaz, azonban számos moksához köthető lexéma is felbukkan benne, emiatt arra gyanakodhatunk, hogy Müller adatközlői között mindkét fő nyelvjárás képviseltette magát. Müller cirill betűs lejegyzése annyiban következetes, hogy a szóvégi erza -o-t és a moksa redukáltat mindenütt cirill -a-val adja vissza, ez tehát nem igazán alkalmas a nyelvjárási elkülönítésre (pl. Mü *колма* 'három' ~ E *колмо*, M *колма* | Mü *кота* 'hat' ~ E *кото*, M *кота* | Mü *ссыада* 'száz' ~ E *сядо*, M *сяда*).

Erza nyelvjárásra utalnak a következő szavak: Mü *аиша*, *аише* 'fehér' ~ E *аишо*, M *акша* | Mü *чи* 'nap' ~ E *чи*, M *иш* (de: *ишбассь* 'napisten') | Mü *катка* 'macska' ~ E *катка*, M *ката* | Mü *воима-коиш* 'levegő' ~ E *коиш*, M *кожф* | Mü *сьедей* 'szív' ~ E *седей*, M *седи* (a két nyelvjárás szavai között csak fonetikai és/vagy morfofonetikai különbség van), ill. Mü *вьешкине* 'kicsi' ~ E *вишкине*, M *ёмла* | Mü *икаль* [sic!] 'tehén' ~ E *скаль*, M *тракс* | Mü *пассь* 'isten' ~ E *паз*, M *паваз* | Mü *пургине* 'mennydörgés' ~ E *пурьгине*, M *атям* | Mü *суда* 'orr' ~ E *судо*, M *шалхка* (a két nyelvjárás között jelentős lexikai különbség van).

Moksa jellegű viszont: Mü *аоцю-вьедь* 'kis [nem nagy] víz' ~ M *оцю*, E *ине* | Mü *шүфта* 'fa' ~ E *чувто*, M *шүфта*.

A nyelvjárás meghatározásának nehézségét jól mutatják Müller 'lány' jelentésű szavai: *теўтеръ, стиримъ* [egyres szám első személyű birtokos személyragos formában]. Az előbbi erza, az utóbbi elvileg moksa alak (*стуръ*), de a birtokos személyrag erza, tehát a szóalak valószínűleg kevert alnyelvjárásból származik (MdWb 2183).

A vegyes dialektális jelleget jól példázzák Müller számnevei. Inkább moksa jellegű a Mü *кафта* 'kettő' ~ E *кавто*, M *кафта* | Mü *вейкса* 'kilenc' ~ E *вейксе*, M *вейкса* | Mü *ке-вкюе* 'tizenegy' ~ E *кевейкее*, M *кефкие* | Mü *кемъ-нилле* 'tizenkét' ~ E *кемнилее*, M *кемнилие* | Mü *кемъ-вьетіе* 'tizenöt' ~ E *кеветее*, M *кеветие* | Mü *тошень* 'ezer' ~ E *тѣжа*, M *тѣжянь*. Erzára utal viszont a Mü *вейке* 'egy' ~ E *вейке*, M *фкя* | Mü *каукса* 'nyolc' ~ E *кавксо*, M *кафкса*. Nem releváns: Mü *нилле* 'négy' ~ E *ниле*, M *ниле* | Mü *вьете* 'öt' ~ E *вете*, M *вете* | Mü *ссизимъ* 'hét' ~ E *сисем*, M *сисем* | Mü *кемъ-гавтова* 'tizenkettő' ~ E *кемгавтово*, M *кемгафтува* | Mü *кемъ-голмова* 'tizenhárom' ~ E *кемголмо*, M *кемголму*.

Egyértelműen erza jellegű viszont a szótár néhány ragozott (többes számú) igealakja: *эшитенакъ, эшитеда, эшитъ* (az ige mai infinitivusi alakja: *ашитемс* 'áll, van, tartózkodik'). A megfelelő moksa személyragok: *-тама, -тада, -йхт*. Hasonlóan erza jellegű a participium praesens: Mü *кулось* 'halott' ~ E *кулозь*, M *кулоф*.

A szóanyag alapján biztosnak tűnik, hogy Müller sok adatközlővel dolgozott. Ami a dialektusok pontosabb meghatározását illeti, csak három támpont áll rendelkezésünkre: ezek mindegyike egyazon dialektusra/területre utal.

Az erza szóanyagban két olyan szóra is bukkanhatunk, amelyben /ŋ/ hang található: *килингъ* 'nyírfa' (mai irodalmi erza: *килей*, nyelvjárási *киленг*), *тенгзе-ра* 'búza' (*товзюро, тонгзюро*). Ez az északnyugati dialektus (III. típus) Alatir-melléki, ill. Alsó-Pjana-menti alcsoportjára jellemző.

Müllernél a 'ló' *ушме*, ennek mai irodalmi alakja *лишме*, de a Volgán-túli (Buguruszlan, Szamara) és egy Arzamasz környéki nyelvjárásban Paasonen *ишме* formát adatolt (MdWb 1144). Az elég valószínűtlennek tűnik, hogy Müller távoli területekről származó adatközlővel dolgozhatott volna, sokkal inkább számításba jön a Nyizsnij Novgorodhoz közeli dialektus.

Szintén árulkodó a többes szám első személyű igerag. A szólistában két ragozott forma bukkan fel: *ешитенакъ* 'vagyunk', *осатанакъ* 'ülünk'. A *-танок* rag (erről részletesebben I. később) az I. (központi) és a III. (északnyugati) nyelvjárástípusra jellemző (vö. Ermuškin 1984: 129).

4. Müller munkáját Johann Eberhard Fischer (1697–1771) folytatta, aki 1739 és 1747 közötti gyűjtőtevékenységének eredményét, a finnugor népek leírását *Sibirische Geschichte* néven adta ki (1768). Ebben, más finnugor nyelvek lexemái mellett, 25 mordvin szó kapott helyet. Schlözer 1770-ben, Göttingenben

megjelentette Fischer cikkgyűjteményét, Quaestiones Petropolitanae címmel. Ennek első, De origine Ungrorum címet viselő részében, a Tabula harmonica linguae Ungricae cum ceteris linguis Scythicis című fejezetében nyolc nyelv szólistái is szerepelnek, ebben 23 mordvin szó található. A két műben összesen – átfedésekkel együtt – 38 mordvin lexéma fordul elő. Az anyagban mindkét nyelvjárási képviselteti magát, de a szókincsben markánsabbak az erza jegyek: *katka* 'macska' (mai E *katka*, M *kata*), *pjel* 'felhő' (E *pel'*, M *kovəl*), *fuda* 'orr' (E *sudo*, M *šalka*), *weigke* 'egy' (E *vejke*, M *fkä*). Moksa jellegű ugyanakkor a *hafta* 'kettő' (M *kafta*, E *kavto*), *schufta* 'fa' (M *šufta*, E *čuvto*), *toschen* 'ezer' (M *ʹožān*, E *ʹoža*) (Feoktistov 1963: 22–23, 1971: 17–18, 1976: 19–21; Feoktistov – Saarinen 2005: 16).

Fischer kéziratos szótára, a Vocabularium Sibiricum (1747) több mint 50 nyelvből és nyelvjárásból tartalmaz szóanyagot, nyelvenként mintegy 300 szót; összességében több mint 12 ezer szó fordul elő benne. (A szótárról bővebben Gulya 1983; Zaicz 1997.) A szótár latin betűs transzkripcióval lejegyzett, 277 szót tartalmazó mordvin anyaga jelentős átfedést mutat Müllerével. A szókincs alapvetően erza jellegű: F *asch* 'fehér' ~ E *ašo*, M *akšə* | F *ikal* 'tehén' ~ E *skal'*, M *traks* | F *katka* 'macska' ~ E *katka*, M *kata* | F *kuloss* 'halott' ~ E *kulož*, M *kuləf* | F *ssjedei* 'szív' ~ E *šed'ej*, M *šed'i* | F *suda* 'orr' ~ E *sudo*, M *šalka* | F *tegter* 'lány' ~ E *ʹejj'ej*, M *š'ir* | F *tschar* 'egér' ~ E *čejer*, M *šejer* | *weigke* 'egy' ~ E *vejke*, M *fkä*. A szavak itt is az /ŋ/ hangot ismerő nyelvjárásból származnak, *kiling* 'nyírfá' (mai irodalmi *kil'ej*), *matsen* 'liba' (*mač'ej*), *tongsöra* 'búza' (*tovsuro*). A szóvégi magánhangzó lejegyzése a Mülleréhez hasonlatos: F *kafta* 'kettő' ~ M *kaftə*, E *kavto* | *kolma* 'három' ~ M *kolmə*, E *kolmo* | F *kota* 'hat' ~ M *kotə*, E *koto* | F *oufta* 'medve' ~ M *oftə*, E *ovto* | F *pitscha* 'fenyő' ~ M *pičə*, E *piče* | F *walda* 'világos' ~ M *valdə*, E *valdo* (Feoktistov 1968: 86–88).

5. A tudományos expedíciós gyűjtőmunka egyik kiemelkedő egyénisége Peter Simon Pallas (1741–1811), aki eredetileg természettudós, zoológus volt, de jelentős eredményeket ért el a finnugor nyelvek kutatása terén is. Utazásának összefoglalása a *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs* (1771–1776) (I. Feoktistov 1963: 31–33; 1971: 19–22; 1976: 43–50). Nyelvtudományi munkásságának kiemelkedő eredménye a II. Katalin cárnő kezdeményezésére összeállított *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. Сравнительные словари всех языков и наречий (1786–87), amelyben 200 (51 európai és 149 ázsiai) nyelven adja meg 285 tárgy, fogalom nevét. A kétszáz nyelv között szerepel a mordvin is, pontosabban két mordvin, mert a 61. nyelvként a mordvin, 62.-ként a moksa van feltüntetve, tehát mordvin néven az erza szerepel.

Az erza adatok *ä*-ző nyelvjárásból (is) származnak, amit Pallas az orosz *я* betűvel ad vissza: *вя* 'éj' (mai irodalmi alak: *ве*), *кявь* 'kő' (*кев*), *няй* 'fog' (*ней*), *мурдя* 'férfi' (*мурде*). Az erza szókezdő *ч*-nek a moksában szabályosan

uu- felel meg (például E *чу*, M *uu* 'nap'), de Pallasnál néha fordítva is jelentkezik: E *шума*, M *чама* 'arc' és E *чама*, M *шума* (mai irodalmi: E *чама*, M *шума*) (Feoktistov 1975: 117–125, 1976: 89–93). A szóanyagban különösebb nyelvjárási sajátosságokat nem találni; a főnévi igenév képzője *-мс* (*сумемсь* 'inni'), a felszólító mód jele *-к* (*ацук* 'állj'). Szerencsére azonban a Pallas útleírásában szereplő településnevek eligazítanak abban, hol gyűjtött: útja Szaranszktól Penzán át vezetett Szimbirszkig, majd tovább Szaratovig és Orenburgig, erza és moksa területeken egyaránt (Feoktistov–Saarinen 2005: 19).

6. A XVIII. századi mordvin lexikográfia legterjedelmesebb alkotása Damaskin püspök (1737–1795) soknyelvű szótára, a *Словарь языков разных народов*. A kalugai kormányzóságban született Damaskin (eredeti nevén Dimitrij Szemjonov) a moszkvai szláv–görög–latin iskolában tanult, majd Szentpétervárott és Göttingenben képezte magát. 1775-ben szerzetesnek állt, s 1783-tól ő irányította a Nyizsnyij Novgorod-i püspökséget. A helyi szemináriumban jelentős változásokat vezetett be: nagy hangsúlyt fektetett a környék nyelveinek, a tatárnak, a mordvinnak és a csuvasnak az oktatására. Ő indította el az ún. disputákat, melynek során egyházi szövegeket olvastak oroszul, latinul, görögül, németül, franciául és az előbb említett három helyi nyelven. Damaskin maga is igyekezett elsajátítani ezeket a nyelveket, főleg a mordvinnal foglalkozott behatóan.

II. Katalin cárnő Damaskint kérte fel arra, hogy állítson össze szótárt a Nyizsnyij Novgorod-i püspökség népei által beszélt nyelvekről. A püspök ennek eleget is tett, 1785-ben elkészítette kétkötetes szótárát. A mű első kötete orosz–tatar–csuvas–erza–mordvin szótár 1038 oldalon, a második rész pedig orosz–mari szójegyzék 746 oldalon. Az anyag nagyon sokáig kéziratban maradt, két példánya ismeretes, az egyiket Nyizsnyij Novgorodban, a másikat Pétervárott őrzik. A szótár mordvin részét A. P. Feoktistov 1971-ben rendezte sajtó alá. (Damaskin életéről és a szótárról részletesebben I. Feoktistov 1968: 58–77, 1971: 22–25; a nyelvújításban betöltött szerepéről Maticsák 2012: 155–193.)

A szótárban mintegy 11 000 szócikk szerepel. Mivel Damaskinnak valószínűsíthetően sok segítője, „bedolgozója” volt, a szóanyag nyelvjárási szempontból nem egyenletes, de a szókincs egyértelműen az erza nyelvjárás jegyeit mutatja. Moksa alak alig fordul elő, vö. pl. *вясемь нефнима* 'mindenkinek megmutatás = előadás', *юфтамо* 'mondás', *сяльме вяляфтомо* 'szem kifordulás = ájulás', *тяфтеме якамо* 'dolognélküli járás = tétlenség'. Erza a szókincse (ezt olyan szavak bizonyítják, amelyek a moksában nincsenek meg, pl. *вишка* 'kicsi' ~ M *ёмла*, *вясеме* 'minden' ~ M *сембе*, *икеле* 'előtt' ~ M *инголе*, *ине* 'nagy' ~ M *оцю*, *пурьгыне* 'mennydörgés' ~ M *атяма*, *судо* 'orr' ~ M *шалхка* stb.) és erza a grammatikája (a szótárban szerencsére jónéhány szintagma is felbukkan, ezek alapján vázlatos képet nyerhetünk a toldalékokról is). Ilyen a participium praesens *-иця*, *-ыця* képzője (szemben a moksa *-u/-y* szuffixummal), pl. *молиця*

'menő', *чашиця* 'ölő'; a gerundium *-зь* képzője (vö. M *-ф*), pl. *ванозь* 'nézve'; a dativus *-нэнь/-нень* ragja (vö. M *-нду*), pl. *обознень* < *обоз* 'karaván', az egyes szám 3. személyű birtokos *-(н)зо/-(н)зэ* személyrag (vö. M *-ц*), pl. *валонзо* 'szava', *прянзо* 'feje'. – A XVIII. század utolsó évtizedei mordvin nyelvm emlékeinek többsége Damaskin iskolájában készült, a szövegek nyelvjárási szempontból hasonlóan egymásra, erről részletesebben a később elemzendő szövegek kapcsán szölok.

Ami az erza alnyelvjáráások lokalizálást illeti, csak néhány támpont áll a rendelkezésünkre. A szótár /ä/-zö nyelvjárásu, pl. *вялътъ* (mai alak: *велтъ*) 'nagyon', *вянчъ* (*венч*) 'csónak', *тяв* (*тев*) 'munka' stb. Ez azonban a helymeghatározásban nem segít, mert az erza nyelvterület nagy részére jellemző.

A szókinsben szórványos affrikáció figyelhető meg: *арцыма* (mai irodalmi alak: *арсема*) 'gondolkodás', *вяйце* (*вейсэ*) 'együtt', *карчо* (*каршо*) 'szembe', *кельце* (*кельсэ*) 'nyelv-INESS' stb. Müller és Fischer szótárával ellentétben Damaskiné nem /ŋ/-zö dialektus, vö. *килей* 'nyírfá' és *товзюро* 'búza'.

A szótár legjellegzetesebb nyelvjárási jegye az infinitivus képzőjének sokszínűsége: az *-мс* (pl. *кармамс* 'kezd', *кинамс* 'dicsér') mellett előfordul a *-мкс*, *-мокс*, *-мекс* alakváltozat is: *андомкс* 'etet', *кадомкс* 'hagy', *кандомкс* 'hoz, visz', *максомкс* 'ad'. Sőt, jónéhány szóra a variánsgazdagság jellemző: *ваномс*, *ванмокс* 'néz', *кирдемс*, *кирдемкс* 'kibir', *кортамс*, *кортамкс* 'beszél', *молемс*, *молемкс*, *мольмекс* 'megy', *пурнамс*, *пурнамкс* 'összegyűjt'. Az infinitivusok *-мкс*, *-мокс*, *-мекс* képzője a II. és III. dialektustípusra jellemző, a *-к*-s és *-к* nélküli formák együttélése elsősorban a III. típus Alatir-melléki, bolseignatovói és alsó-pjanai alldialektusát jellemzi (Ermuškin 1984: 19, 127).

Nem feledkezhetünk el azonban arról, hogy a szótár több kéz munkája, emiatt nyelvjárási sokszínűséget mutathat, tehát valószínűleg nem lehet egyetlen dialektushoz kötni. Az ugyancsak a Nyizsnyij Novgorod-i szemináriumban készült, a későbbiekben elemzendő szövegek javarészt az I. (központi) nyelvjárás északi ágához és a III. (északnyugati) dialektushoz köthetők. Ennek a lokalizálásnak Damaskin szótára sem mond ellent.

7. Az első összefüggő mordvin nyelvm emlékek olyan szövegek, amelyek a papneveldekben, a kazanyi és Nyizsnyij Novgorod-i szemináriumban használatos többnyelvű (általában orosz, latin, görög, német, francia, tatár, csuvas) vallási tartalmú könyvekben kaptak helyet. A jelen ismeretünk szerinti első összefüggő mordvin szövegemlék 1769-ből származik: a Pétervári Akadémia kiadott egy kötetet *Духовная церемония*³ címmel, ezek egyházi szövegeket tartalmaz-

³ Духовная церемония, производившаяся во время всевожденнейшего присутствия ее императорского величества великой государыни премудрейшей монархини и попечительнейшей матери Екатерины Второй в Казани, с приложенным

tak orosz, latin és görög nyelven, de helyet kapott benne néhány mari, udmurt, mordvin, csuvas és tatár versrészlet és prózatöredék is. A kiadvány megjelentetésének indokául II. Katalin kazanyi látogatása szolgált.

A szöveg olvasata (részletesebben I. Feoktistov 1976: 55–57, 236; Maticsák 2012: 74–75): (1) *Вясе минь эрь чистэ кинасынекъ вясе оймсынъ сонсензэ Пазость, и тынкъ инязорость*: (2) *сонъ миндянекъ ванкексънымъ, тынъ, инязороавась пекъ партадо*. (3) *Тынъ лажатадо вясемень минекъ прявей-стэ тямме*: (4) *вясе минь бу пазъ икеле вадрясто эряволнекъ и яла уцяскавсто улелвелнекъ*.

Fordítása: (1) Mi mindannyian minden nap dicsőítjük egész lelkünkkel (ö)magát az Istent és Önt, cár. (2) Ő nekünk szent, és Ön, cárnya, nagyon jó. (3) Ön óv mindnyájunkat, hogy okosan cselekedjünk, (4) hogy mi Isten előtt mindannyian jól éljünk, és mindig boldogok legyünk.⁴

Ami a nyelvjárási hovatartozást illeti, elég sok támpont áll rendelkezésünkre. A szöveg 26 lexémája között vannak ugyan olyanok, amelyek nem alkalmasak ennek a kérdésnek a megválaszolására (*сон* 'ő', *минь* 'mi', *ава* 'nő, asszony', *эрямс* 'él', *улемс* 'van', *яла* 'mindig'), mert ezek mindkét nyelvjárásban ugyanolyan alakúak. Ugyancsak nincs lokalizációs értéke az /ä/ hangnak sem (ennek jelölésére a cirill betűs szövegben a *я* szolgál), ez az erza és moksa nyelvterület nagy részére jellemző. Ezzel szemben:

a) a szövegben több olyan lexéma fordul elő, amely csak az erzára jellemző: *Е инязоро* ~ *М оцязор* 'úr', *Е икеле* ~ *М инголе* 'előtt', *Е эрь чистэ* ~ *М эрь шиня* 'minden nap', *Е пазъ* ~ *М паваз* 'isten', *Е оймме* ~ *М вайме* 'lélek', *Е теэмс* ~ *М тиемс* 'tesz';

b) a névmások ragozott alakjai is árulkodóak: a *тынъ* 'ti' Gen-Acc alakja az erzában *тынкъ*, a moksában *тинъ*; ugyanígy *минь* 'mi' – Gen-Acc *Е минекъ*, *М минъ*; Abl. *Е минденек*, *М миндедонк*;

c) bizonyos igealakok is erza jellegűek: a határozott ragozás egyes szám 3. személyű tárgyra utaló jelen idejű többes szám első személyű alakja *кина-сынекъ*, ennek moksa megfelelője: *кина-сасък*; a conjunctivus többes szám első személyű alakja az erzában *эря-волнекъ*, *уле-велнекъ*, míg a moksában *эря-ляма*, *уле-ляма*.

A fentiek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy ez a szövegmű erza nyelvjárásban íródott. Mégpedig olyan erza dialektusban, amelyben ismeretes volt

при том словом о несравненном великодушии августейшей императрицы самодержицы Всероссийской, получившей благополучное от прививания оспы выздоровление.

⁴ А *тынкъ* 'titeket', *партадо* 'jók vagytok' és *лажатадо* 'óvtok' alakok formailag többes szám második személyűek. Ezek használata valószínűleg az orosz szövegkörnyezet hatásának az eredménye (önözés, esetleg a fejedelmi többes kifejezése).

az /ä/ hang, a (későbbi) irodalmi nyelvi *-нть* DetGen helyett az *-сть* forma volt használatos, a conjunctivusban pedig az irodalmi *-вь* helyett *-воль/-вель-* alak élt.

A felsorolt ismertetőjegyek közül a lokalizáció során a genitivus-accusativus rag a perdöntő, ugyanis az *-сть* forma csak az északnyugati dialektusokban (III. típus) fordul elő (ezt a nyelvjárást az Alatir folyótól északra, a Pjana folyó mentén, Ardatov és Bolsoje Ignatovo környékén beszélik a mai Mordvin Köztársaságban; Szergacs és Lukojanov vidékén a mai Nyizsnyij Novgorod-i területen, ill. Poreckoje környékén a mai Csuvas Köztársaságban). Ezt alátámasztják egyéb, erre a területre (is) jellemző jelenségek: a *-мо/-ме* infinitivus használata (*тяйме*), valamint a szóeleji *ки-* hangkapcsolat megőrződése (*кина-* ~ *ина-*) (Ermuškin 1984: 61, 109–111, 124–127, 128–129).

Ermuškin dialektológiai kutatásai jóvoltából talán még jobban le lehet szűkíteni a kérdéses területet, ugyanis az *-сть* genitivusrag és a *-воль/-вель-* conjunctivus együttes használata főként a Pjana folyónak a Lukojanovtól északra lévő mellékfolyói mentén jellemző (Ermuškin 1965: 415, 419, 1967: 114, 138). Innen származhatott tehát az első hosszabb mordvin szövegemlék lejegyzője.

8. Ivan Ivanovič Lepëhin (1740–1802), az ún. II. orenburgi expedíció vezetőjeként 1768 és 1772 között a Volga-vidéket és az orenburgi területet járta be. Útja során sok népről készített etnográfiai feljegyzéseket, ezeket négykötetes (részben posztumusz) naplójában jelentette meg, *Дневные записки*⁵ címmel (1771–1805). A mordvinok életmódjának és szokásainak bemutatása kapcsán közel két tucat mordvin szót és három rövidebb szöveget is közreadott (ezek elemzését I. Feoktistov 1963: 23–30; Maticsák 2012: 57–71). A szavak egy része erza (*нилексъ* 'fülbevaló', *панаръ* 'női ing', *каркъсъ* 'öv'; *сюрлакъ* 'női öv', *Е сюлгама*), egy része moksa gyűjtés (М *цурка* 'mellesat', М *каргаужна* 'nyakék').

A hárommondatnyi összefüggő szöveg egyértelműen moksa nyelvjárásból származik. Az íráshibák, egybe- és különírások és a központosítás javításával a szöveg a következő: (1) *Трязя, вядря шкабасъ, макстъ чаче зюра калдасъ живота, куць семья, шумара уляза миръ ингалканю, монъ, минъгакъ ста трямастъ.* 'Táplálóm, felső égi isten, adj növekvő gabonát, udvarba jószágot, házba családot, egészséges legyen a világ a jövőben is, így táplálj engem, minket is!' (2) *Кебеди, валюги каубавасъ, тряда, ванда, шибавасъ, кубавасъ.* 'Felkelő, lemenő holdisten, tápláljatok, óvjatok, napisten, holdisten.' (3) *Кебеди, валюги шибавасъ, тряда, ванда, кубавасъ.* 'Felkelő, lemenő napisten, tápláljatok, óvjatok, holdisten.'

Azt, hogy az adott szöveg melyik nyelvjárást képviseli, lexikai és grammatikai ismérvek alapján dönthetjük el. A szóban forgó 23 lexéma között itt is vannak

⁵ *Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепёхина по разным провинциям Российского государства. Санкт-Петербург, 1771–1805.*

olyanok, amelyek nem alkalmasak ennek a kérdésnek a megválaszolására, mert mindkét nyelvjárásban azonos alakúak, pl. EM макс 'adj', EM мир 'világ', EM мон 'én'. A szóvégi magánhangzó (M зiopa [cěpa] ~ E сyopo 'gabona', M ванда ~ E вандо 'óvjatok') a nyelvjárási hovatartozás ügyében fontos, de nem perdöntő érv, mert ennek a hangnak a lejegyzése a korábbi szövegekben nem mindig volt pontos.

Szintén nem perdöntő a szóeleji *и-/ч-* megfelelés sem (vö. Keresztes 1988), mert a *ишбавасъ* előtagja, a *иш* 'nap' ugyan moksa alak (vö. E *чи*), de a *ча́че* szó első mássalhangzója erza jelleget sugall (vö. M *шачи*). Hasonlóan: moksás a *ишбавасъ* 'napisten', *каубавасъ*, *кубавасъ* 'holdisten' utótagja (vö. *наваз* 'isten'), de erzás a *шкабасъ* (vö. *наз* 'isten'). Ugyancsak az erzára jellemző az 'is' jelentésű partikula *-зак* alakja. Moksára utal viszont a *сма* 'így' (vö. E *устя*) és a *зiopa* [cěpa] 'gabona' (vö. E *сyopo*) alak, ill. a 'ház' szó illativusi formája, a *куць* [кyд-с], vö. E *кyдо-с*.

Vannak azonban a szövegben olyan ragozott alakok, amelyek egyértelműen képesek eldönteni a nyelvjárási hovatartozás kérdését:

a) A többes szám első személyű személyes névmás (*минь*) accusativusi alakja a moksában *минь*, míg az erzában *минек*.

b) A *тряй* főnév E/1. birtokos személyragos formája a moksában *трязя* (mai alakja: *трязе*), míg az erzában a tőhöz a *-м* szuffixum kapcsolódik.

c) A *тря-* 'táplál' ige többes első személyű tárgyra utaló Sg2 felszólító módú alakja a(z irodalmi) moksában *трямась*, míg az erzában *трямизь*. Feoktistov (1963: 29) a *трямась* igealak alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szöveget Lepëhin a moksa délnyugati nyelvjárását beszélő adatközlő(k)től gyűjthette, ugyanis az északi (újabb felosztás szerint a központi nyelvjáráscsoport északi aldialektusa, vö. Feoktistov 1990: LXXIV) nyelvjárásban (és az ezen alapuló mai irodalmi nyelvben) a kérdéses alak *трямась*, míg a délnyugatiban a rag palatális magánhangzót tartalmaz (Keresztes 1999: 45, 277). Ennek nem mond ellent Lepëhin útvonala sem: útja során elég nagy mordvinok lakta területet járt be, Arzamasztól a Pjana és az Alatir mentén Szimbirszkig, majd tovább Orenburgig jutott el (Feoktistov–Saarinen 2005: 19–21).

Összességében kijelenthetjük tehát, hogy a vizsgált szöveg moksa nyelvjárásban íródott, azonban ez olyan dialektus lehetett, amelyben érvényesültek bizonyos erza jellegezetességek is.

9. 1782-ben Moszkvában jelent meg egy gyűjteményes kötet, *Сочинения в прозе*⁶ címmel. A megjelenés apropójául a kazanyi főkormányzóság (helytartó-

⁶ Сочинения в прозе и стихах на случай открытия Казанского наместничества, в публичном собрании на разных языках говоренные в тамошней семинарии декабря 26 дня, 1781 года.

ság) megalapítása szolgált. A kötet az ünnepi beszédeket tartalmazza, a görög, latin, német prózai és verses szövegek mellett mordvin, mari, tatár, udmurt, csuvas és kalmük nyelven is szóltak az egybegyűltekhez. A könyv mordvin anyaga hat nyomtatott sorból áll. Jelenlegi ismereteink szerint ez tekinthető az első, nyomtatásban megjelent mordvin versnek (versszerű írásnak?). A szöveg nem tartja magát az időmértékes verselés szabályaihoz, viszont rímek, rímfélék figyelhető meg benne.

A nehezen olvasható és nehezen értelmezhető szöveg általam korrigált olvastat (részletesebben l. Maticsák 2012: 58–59) a következő: (1) *Кода аф рады-вамсь минденикъ талану: въ танахъ [?] някъ* (2) *оцю кудазырынь ава че-бѣрста ванысь минь* (3) *лажнай сембинди тиинчъ кистъ [?] шумуратъ анцякъ* (4) *сякъсь кельгизя путымсь казанстыякъ кудъ видинь* (5) *тѣнь паратъ минь няизъ веиштяма максыза атяма* (6) *оцю кудазырь минь авати эрямсь шумураста парста лама*.

A szöveg (hozzávetőleges) fordítása: (1) Ahogy nem örülni nekünk [nem] szerencsés: ? nagyon (2) nagy uralkodónő [a ház úrasszonya] szépen óva minket (3) gondoskodik mindenkinek az egészséges tevékenységéről [?], csak (4) ezért akarta megalapítani Kazanynek az igazság házát, (5) ezt a jót látva mi kérjük [kérünk], adjon az isten [mennydörgés] (6) a nagy cárnőnknek élni egészségesen jól, sokat.

A vers moksa dialektusban íródott. A szöveg 28 lexémája között vannak olyanok, amelyek nem (vagy csak kis mértékben) alkalmasak ennek a kérdésnek a megválaszolására (*ава* 'nő, asszony', *ванызь* 'nézve, őrizve', *кода* 'hogy, ahogy', *минь* 'mi', *эрямс* 'él'; *лама* 'sok', *шумбраса* 'egészségesen'; *няк* 'nagyon'), de ezzel szemben:

- a) a moksára jellemző hangtani és morfofonetikai jegyeket mutatnak a következő szavak a szövegben: М *радывамсь* 'örül' ~ Е *радовамс*, М *кудазырь* 'a ház ura, házigazda' ~ Е *кудазор*, М *путымсь* 'helyez, tesz (alapít)' ~ Е *путомс*; М *кудъ* (mai alak: *куд*) 'ház' ~ Е *кудо*; М *няизъ* 'látva' ~ Е *неезь*;
- b) a szövegben több olyan lexéma is előfordul, amely csak a moksára jellemző: *аф* (~ Е *a* tagadószó), М *оцю* (~ Е *ине* 'nagy'), М *цебярь* 'szép' (~ Е *мазый*), М *сембинди* 'mindenkinek' (~ Е *весе* 'mindenki'), М *атяма* 'mennydörgés' (~ Е *пурьгыне*);
- c) perdöntőek a ragozott alakok:
 - a többes szám első személyű személyes névmás (ЕМ *минь* 'mi') genitivus-accusativusi alakja a moksában *минь*, az erzában *минекъ*;
 - a М *пара*, Е *паро* 'jó' melléknév determinatív genitivus-accusativusi alakja a moksában *паратъ*, az erzában *паронтъ*;
 - az ЕМ *веиэмс* 'kér' ige többes szám első személyű alakja a moksában *веиштяма*, az erzában *веиштяно*;

– az EM *максомс* 'ad' egyes szám 3. személyű optativusi alakja a moksában *максыза* (*maksəzə*), az erzában *максозо* (*maksozo*).

Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az első mordvin vers moksa nyelvjárásban készült. S minthogy nincsenek benne valamely aldialektusra jellemző jegyek, teljesen elfogadható Feoktistov véleménye (1976: 58), mely szerint a központi moksa nyelvjárásban íródhatott.

10. A Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium ünnepi kötete (Торжество Нижегородской семинарии)⁷ 1787-ben látott napvilágot, ugyancsak Moszkvában. Ez a korábbiakhoz hasonló felépítésű: az orosz, latin és görög mellett német, francia, ill. tatár, csuvas és mordvin nyelvű szövegeket tartalmaz. Feoktistov (1976: 59–60) ezt a szöveget a XVIII. századi mordvin irodalom egyik legsikerültebb alkotásának tartja. Ebben a – viszonylag kevés hibával lejegyzett – szövegben jónéhány neologizmus is található, szerzője valószínűleg Damaskin iskolájának volt a növendéke. A szöveg ortográfiai sajátossága az /ä/ hang lejegyzése *ia* betűkombinációval: *іарямс* 'élni' (ma: *эрямс*).

A 133 (az ismétlődéseket leszámítva, az összetartozó alakokat egy tő alá vonva 79) szavas szöveget Feoktistov publikálta (1976: 236). Az általa korrigált szöveg a következő (a központozást én javítottam):

(1) *Вяльть покиъ тятей! Паро промкс!* (2) *Мязень вечкевъ таркасо, мязень паронъ уцяскасо іарцитъ нѣ ломать,* (3) *конанень паро Инешке Пась максне вяльть прявень сіормась колень и эрва тьявень содыцянь инязоронъ!* (4) *Коста улня ламо партъ тейнематъ, сіорматъ тонавтлиматъ тядо сыскематъ туремсто лія мода марто,* (5) *сясто апелькста ки якъ, мяксъ вяльть паро іарямс прявень инязоро марто.* (6) *Тоса солдатс аняли мязде якъ туремсто,* (7) *микиниця яки товаранзо марто анпакъ пялъ,* (8) *сокиця аробя зярды якъ сокамсто,* (9) *тонавтыцятъ зярыя эрва таркасо промовкинетъ,* (10) *и вєрке якъ ломанъ аяри уцяскавтомо.* (11) *Минекъ рузь моданъ вясеме нѣ партъ ульнитъ.* (12) *Сонъ іарямсто комс вятешка итъ инязоро ава марто вяльть лязовс,* (13) *тєнь пинькста вяльть супалгаць и тонавтлимасо* (14) *и туремсто лія мода марто зярыя сыскематъ сазни.* (15) *Ознутанокъ эна пазнєнь, максыса инязоро аванєнь паро куака чи,* (16) *ванозо парцтя эсь славазонзо церкуванъ,* (17) *уцяскаць тонавтыцятъ и тонавтлицятъ* (18) *и ванмозонзо паронъ вяземень минекъ рузь моданъ.*

A fordítás: (1) Igen tisztelt atyák! Tisztelt gyűlés! (2) Milyen szeretett helyen, milyen jó szerencsében élnek azok az emberek, (3) akiknek a jó úristen ad fölöt-

⁷ Торжество Нижегородской семинарии о вступлении на всероссийский престол ее императорского величества, благочестивейшей государын императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы всероссийской, по двадцатипятилетнем царствовании ее величества происходившее в оной семинарии июня 30 дня, 1787 года.

több okos, bölcs és minden dolgot tudó cárt. (4) Ha van sok jó cselekedet, írott ismeret és győzelem az ellenséggel vívott harcban, (5) akkor nem vitatja senki, miért nagyon jó élni az okos cárral. (6) Ott a katona a harcban nem fél semmitől, (7) a kereskedő jár az árujával félelem nélkül, (8) a földműves sohasem aggódik a szántáskor, (9) a tanítók sokasága minden helyen megnő, (10) és egy ember se él boldogtalanul. (11) A mi orosz földünknek mindezek a jók megvannak. (12) Ő [Oroszország], huszonöt évet a cárnő alatt élve, nagyot fejlődött, (13) ezen idő alatt nagyon meggazdagodott a tudományban is (14) és a harcban más országokkal sok győzelmet ért el. (15) Imádkozunk az Istenhez, hogy adjon a cárnőnek jó, hosszú napokat, (16) jól védje őt az egyház dicsőségére, (17) a tanítók és tanulók boldogságára (18) és a mi orosz földünk minden javának megőrzésére.

A szöveg erza nyelvjárásban íródott. Ezt egyrészt a csak az erzából fellelhető lexikai elemek, másrészt fonetikai és grammatikai jegyek egyértelműen bizonyítják. A lexikai bizonyítékok: E *векке* (mai irodalmi alak: *вейке*) 'egy' ~ M *фкя*, E *вясеме* (mai alak: *весеме*) 'mind, minden' ~ M *сембе*, E *ля* (mai alak: *лия*) 'más' ~ M *иля*, E *поки* 'nagy' ~ M *оцю*, E *тарка* 'hely' ~ M *васта*, E *уцяска* 'boldogság, szerencse' ~ M *наваз*. Hangtani jegyek: E *тейнема* 'cselekedet' ~ M *тиендема* (< E *теемс*, M *тиемс* 'tesz'), E *чи* 'nap' ~ M *иш*.

További perdöntő bizonyítékul az igei személyragok és a névszóragok szolgálnak:

- A dativus ragja az erzában *-нэнь/-нень*, a moksában *-нди*. A szövegbeli alakok (*инязороаванень* < *инязороава* 'cárnő', *конанень* < *кона* 'aki', *пазнень* [пазнэнь] < *паз* 'isten') egyértelműen erzák.
- Az egy birtokra utaló egyes szám 3. személyű birtokos személyrag az erzában *-(н)зо/-(н)зэ*, a moksában *-ц*. A szövegben előforduló alak: *товаранзо* < *товар* 'áru'.
- Az indicativus praesens többes szám 1. személyű ragja az erzában *-та-но(к)/-тяно(к)*, a moksában *-тама/-тяма*, a többes szám 3. személyű igerag *-ить*, ill. *-йхть*. Az *ознутанок* 'imádkozunk' (mai alak: *ознотанок*) 'imádkozik', *іарциуть* 'élnek' (mai alak: *эриуть*) 'él' és *ульнить* 'vannak' tehát szintén erza jellegűek.
- A többes szám első személyű személyes névmás (*минь*) genitivusi alakja az erzában *минекъ*, a moksában *минь*.

A szöveg egyik sajátossága az egyes és többes szám 3. személyű igeragok használata. Az irodalmi nyelvre jellemző Sg3 *-и* [-i] (a szövegben pl. *сазни* 'kap', *яри* 'él', *яки* 'jár', *пяли* 'fél') mellett megfigyelhető az *-е*, *-я* [-ä] végződés is: *максне* 'ad' *уля* 'van', *робя* 'aggódik'. Többes számban az irodalmi *-ить* mellett felbukkan az *-еть* (*промовкинетъ*) változat is.

A pontosabb lokalizációban segíthet a többes szám első személyű *ознутанок* 'imádkozunk' ige, a *-танок/-тянок* igerag ugyanis az I. (központi) és a III. (északnyugati) nyelvjárástípusra jellemző (vö. Ermuškin 1984: 129).

11. Kéziratos formában maradt fenn egy, az eddigiekhez hasonlatos szöveggyűjtemény Действие Нижегородской духовной семинарии címmel,⁸ 1788-ból. Az orosz, görög, latin, német és francia imák, versek és énekek mellett tatár, csuvas, mordvin és mari szövegeket is lehet olvasni benne. A mordvin szöveg 55 szóból (38 tölexémából) áll (Feoktistov 1968: 8–12). Az íráshibák és a központozás javítása után a szöveg a következő: (1) *Мязень тантемань мари ней минекь сядейнекъ*, (2) *Покиить кульцуньцять и паро промксъ вьсемеде вадря минянекъ неяви*. (3) *Минекь тонавтомонь кульцонодо ней парсте*, (4) *теде паро тявьеде арась мязьякъ*. (5) *Тонавтомо ломанень и пазнень вяльть паро неяви*. (6) *Минь теса тонавтозь радувукинутанокъ сюпалгавтыванокъ и вяльть пекъ ляздованокъ*. (7) *А тонъ инешке пазь вьевть вьсемень*, (8) *конать теса тонавтлить эсь славазотъ церкованень инязоро аванень*.

A fordítása: (1) Milyen örömet érez most a mi szívünk, (2) nagy [fontos] hallgatók és jó gyűlés a legjobb nekünk. (3) A mi tanításunkat hallgassátok most jól, (4) ennél jobb feladat nincs is. (5) Tanítás az embereknek és az istennek igen jónak tűnik. (6) Mi itt, tanulva, örülünk, gazdagodunk, és nagyon hasznosak vagyunk. (7) És te, legfelsőbb isten, adj erőt mindenkinek, (8) aki itt tanul a te szolgálatodba(n), a templomnak, a cárnőnek.

A szöveg erza nyelvjárásban íródott, Damaskin egyházi szemináriumában, a tanév végi ünnep tiszteletére. Mind Damaskin szótára, mind az előbb elemzett mű nyelvileg közel áll egymáshoz, tehát valószínűleg ugyanannak a műhelynek, ugyanazon szeminarista körnek a szellemi terméke. Az erza dialektusra utaló lexikai jegyek: E *ней* 'most' ~ M *ни*, E *покии* 'nagy' ~ M *оцю*, E *седей* 'szív' ~ M *седи*, E *вадря* 'jó' ~ M *цебяръ*, E *весе* 'mind, minden' ~ M *сембе*.

Grammatikai jegyek:

- Dativus (l. az előző pontban): *аванень* < *ава* 'anya', *церкованень* < *церкова* 'templom', *пазнэнь* < *паз* 'isten'.
- A többes szám 1. személyű birtokos személyrag az erzában *-нок/-нек*, a moksában *-ньке*. A szövegben előforduló alak: *сядейнекъ* (< *сядей* [mai alak: *седей*] 'szív').
- A *-тано(к)/-тяно(к)* többes szám első személyű igei személyrag (l. az előző pontban): *радувукинутанок*.
- Az *-иця*, *-ыця* participiumképző (vö. *кульцуньця* 'hallgatók'), ennek moksá megfelelője az *-и/-й*.

⁸ Действие Нижегородской духовной семинарии, происходившее во оной при окончании годичного учения в присутствии Дамаскина, епископа Нижегородского и Алаторского, генерала-губернатора Нижегородского и Пензенского Ивана Михайловича Ребиндера, и прочих знаменитых особ 1788-го года июня 30-го дня.

- A többes szám első személyű személyes névmás (*минь*) genitivusi alakja az erzában *минекъ*, a moksában *минь*.

Pontosabb helymeghatározást csak a korábban már említett *-танок* többes szám első személyű igerag adhat, ennek alapján a I. vagy III. típusú dialektusra gyanakodhatunk, de egy adat alapján messzemenő következtetéseket nyilvánvalóan nem vonhatunk le. A dialektális jegyek hiánya inkább a központi (későbbi irodalmi) nyelvjárásra utalhat.

12. Ugyancsak 1788-ból származik a katekizmus orosz szövege mordvin fordítással, két hasábra szerkesztve (Краткій катихизисъ).⁹ Ennek a szintén kéziratban megőrződött fordításnak ismerjük a szerzőjét, a szöveg végén meg van nevezve a mordvin származású Ivan Tyihov, a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium hallgatója (tehát ismét Damaskin iskolájáról van szó). Feoktistov értékelése szerint ez a szöveg a régi mordvin fordításirodalom egyik kiemelkedő teljesítménye.

A 32 oldalas szöveg egésze nem állt rendelkezésemre, csak Feoktistov szemelvényét (1968: 12–18) vizsgálhattam meg, de az általa közreadott 325 szóalak (151 szótári szó) is elegendő következtetések levonására. Mivel ez az erza szöveg is ugyanabban az iskolában készült, mint a 10. és 11. pontban vizsgáltak, javarészt ugyanazokat a nyelvi jegyeket mutatja.

Erzára utaló lexikai elemek pl. E *вадря* 'jó' ~ M *цевбяръ*, E *весеме* 'mind, minden' ~ M *сембе*, E *вишине* 'kicsi' ~ M *ёмла*, E *икеле* 'előtt' ~ M *инголе*, E *тяиця*, *тяйме*, *тяйнемкс* < E *теемс*, M *тиемс* 'tesz', E *эйкакш* 'gyerek' ~ M *идь*.

És ami szintén árulkodó: a *Кодамо тон шачмонь?* 'Milyen nemzetiségű vagy?' [szó szerint: milyen te születésű?] kérdésre a válasz: *эрзя шачмонь* 'erza (születésű)'. (Az orosz megfelelője: *Мордовской природы*.)

Grammatikai jegyek:

- Erza jellegű az egy birtokra utaló egyes szám 3. személyű birtokos személyrag, a *-(н)зо/- (н)зэ* (vö. moksa *-ц*). A szövegben sok ilyen alak fordul elő, pl. *козайканзо*, *мартонзо*, *цёранзо*, *эйкакшонзо* (*козайка* 'feleség', *мартон* 'val/-vel', *цёра* 'férfi', *эйкакш* 'gyerek').
- A többes szám 1. személyű birtokos személyrag az erzában *-нок/-нек*, a moksában *-ньке*. A szövegben előforduló alak: *пазнок* (< *паз* 'isten').
- Sokszor előfordul a dativus ragja (l. a 10. pontban): *беднойнень* < *бедной* 'szegény', *кодамонень* < *кодамо* 'amelyik', *козайканень* < *козайка* 'feleségnek', *ломаннень* < *ломань* 'ember', *мирьденень* < *мирьде* 'férfi,

⁹ Краткій катихизисъ, переведенный на мордовскій языкъ съ наблюдениемъ російскаго и мордовскаго просторѣчія, ради удобнѣйшаго онаго познанія во пріяхшихъ святое крещеніе.

férj', *пазнэнь* < *паз* 'isten', *эйкакшнень* < *эйкакш* 'gyerek', *эрямонень* < *эрямо* 'élet'.

- A többes szám első személyű személyes névmás (*минь*) genitivusi alakja az erzában *минекъ*, a moksában *минь*.

Vannak olyan nyelvi elemek amelyek alapján viszonylag pontosabban meg lehet határozni, az erza nyelvterület mely részéről származhatott e szöveg írója. Az egyik jellegzetes vonás az infinitivus *-мкс*, *-мокс*, *-мекс* képzője (Ermuškin 1984: 19, 127), amely a II. és III. típusban figyelhető meg. A szövegben (a tövégi keményjelek elhagyásával): *андомкс*, *эрямкс*, *кадномкс*, *каванявтомкс*, *кекинемкс*, *кирдемкс*, *кулцономкс*, *куловтомкс*, *ловномкс*, *мацьтемкс*, *нолдамкс*, *озномкс*, *пандомкс*, *сакиномкс*, *савтлемкс*, *тонавтомкс*, *вечкемкс*, *витлемкс*; *тйймекс*, *улмекс*; *ванмокс* stb. Emellett előfordul az *-мс* képző is, pl. *кортемс*, *ливтемс*, *максомс*, *ориамс*, *симдемс*, *тонавтлемс*, *тонавтомс*, *трямс*, *вечкемс*, *ветямс*. Ez a kettősség a III. típus Alatir-melléki, bolseignatovói és alsó-pjanai alldialektusát jellemzi.

Ennél is fontosabb a genitivus-accusativus rag *-сть* formája, amely csak az északnyugati dialektusokban (III. típus) fordul elő (részletesebben l. a 7. pontban) (Ermuškin 1984: 61, 109–111, 124–129). A szövegben sok ilyen forma fordul elő: *чавмость*, *икелесть*, *мялезасть*, *мирдесть*, *обучасть*, *пелезасть*, *пункстасть*, *синанцуть*. E forma kizárólagos használata elsősorban a Lukojanovtól északra, a Pjana mellékfolyói mentén beszélt alcsoportokra jellemző, ennek alapján megkövethetjük, hogy ennek a szövegemléknek a szerzője ugyanonnan származhatott, mint az 1769-es szöveg lejegyzője (vö. 7. pont).

13. Szintén fontosnak ítéli Feoktistov (1968: 32–43) a Священная история¹⁰ mordvin fordítását. Készítője a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium hallgatója, Szemjon Berezovszkij volt, 1790-ben. A kéziratban fennmaradt mű kérdések és felelet formájában íródott, két hasábkban, az elsőben van az orosz, a másodikban a mordvin szöveg. A mű legfőbb értéke a sok új szó, melyek egy része ma is használatos. Néhány példa a neologizmusokra: *ванькс* 'szent' (eredetileg: 'tisztá'), *ванькстомань ломань* 'szent ember', *вясе ломать* 'világ' (szó szerint 'minden ember'), *кой* 'szokás = vallás', *кучиця* 'küldött = apostol', *пазонь уре* 'isten szolgálja = angyal', *паро коинь ломань* 'jó szokású ember = keresztény', *поки тьяв* 'nagy dolog = csoda', *чинь стямо* 'nap kelet' stb.

A szöveg az /ä/ hangot ismerő erza nyelvjárásban íródott, vö. pl. *мязе* (mai irodalmi alak: *мезе*) 'mit', *тййсь* (*тейс*) 'csinált', *камень* (*кемень*) 'tíz'. Az erza dialektus lexikai bizonyítékai, pl. E *вясе* (mai alak: *весе*) 'mind, minden' ~

¹⁰ Священная история. Краткими вопросами и отвѣтами сочиненная и переведенная на мордовской языкъ 1790 года марта 14 дня.

М сембе, Е инязоро 'úr' ~ М оцюазор, Е мяиле (mai alak: *мейле*) 'után' ~ М меле, Е ойме 'lélek' ~ М вайме, Е паз 'isten' ~ М паваз, Е покиш 'nagy' ~ М оцю, Е тяинзе, *тяить*, *тяйсь*, *тяевсь* < *тяемс*, *тяевемс* (mai alak: *теемс* 'tesz' ~ М *тиемс*), Е чаво 'üres' ~ М шава, Е эстять (mai alak: *истямо*) 'ilyen' ~ М *ста*.

Grammatikai érvek:

- Az indicativus praesens egyes számú 3. személyű igeragja az erzában *-ить*, a moksában *-йхть*. A szövegbeli alakok (*кулицунить* 'hallgatnak', *тяить* 'tesznek') erza jellegűek.
- A dativus ragja az erzában *-нэнь*, *-нень* (indet.), *-тнэнь*, *-тненень* (det.), a moksában *-нди* (det.), *-тненди* (det.). Az itteni alakok erzák: *идолнень* < *идол* 'bálvány', *пазнэнь* < *паз* 'isten'; *ломатненень* < *ломань* 'ember'.
- Az indicativus praeteritum determinatív egyes számú 3. személyű ragja az erzában *-изе*, a moksában *-зе*. A szövegben előforduló *колизе* 'meghalt', *маитлизе* 'megölt', *саузе* 'kapott', *тяинзе* 'tett, csinált', *тярдизе* 'hívott' erza jellegű.
- Az I. participium praesens az erzában *-иця*, *-ыця*, a moksában *-и/-й*. A szövegben: *эриця* 'élő', *ювтлиця* 'mondó', *тонавтиця* 'tanító', *тонавтлиця* 'tanuló'.
- A szövegben a többes számú 3. személyű személyes névmás erza formája (*сынъ*) fordul elő, vö. М *синъ*. Ugyancsak erza jellegű a szövegben e névmás genitivus-accusativusa (*сынст*, vö. М *синъ*) és dativusa (*сынест*, vö. М *синдейст*). Hasonlóan az egyes szám 3. személyű *сон* névmás genitivus-accusativusa: a szövegben *сонзе* (vö. М *сонъ*).

Ami a pontosabb lokalizációt illeti, a szövegben a *-мкс* alakú infinitivust (*каямкс* 'hajít, dob', *сюкунямс* 'üdvözl') leszámítva nincsenek erre utaló jegyek. Ez az infinitivusképző, mint már korábban szó volt róla, az II. és III. típusra jellemző, a dialektális jegyek hiánya ugyanakkor inkább a központi (I.) nyelvjáráásra utal.

14. А Символь вѣры című,¹¹ kézirat két változatban készült el a Nyizsnyij Novgorod-i szemináriumban. Az egyiket egy filozófia szakos diák, Grigorij Szimilejszkij, a másikat pedig Grigorij Novoverov retorika szakos hallgató készítette 1791-ben. A két szöveg Feoktistov vizsgálatai szerint minimális mértékben tér el egymástól. Ő a Novoverov-féle változatot publikálta monográfiájában. A két-hasábos mű bal oldali részén az orosz, jobbján pedig az *ä*-zö dialektusban íródott erza-mordvin szöveg található (Feoktistov 1968: 43–47).

¹¹ Символь вѣры. Переведень на мордовской языкъ. Кирдима кямимань, путозь эрзя кель ланксъ.

A szövegben előforduló *чавомс* 'út' és *чачмо* 'születés' erza jellegű, a szókezdő *ч*-nek a(z irodalmi) moksában *ш*- felel meg (*шавомс*, *шачема*). Lexikai bizonyítékok: E *ванькс* 'szent' ~ M *ванькс* 'egészen, teljesen' (vö. *святой* 'szent'), E *вяйке* (ma: *вейке*), 'egy' ~ M *фкя*, E *вясе*, *вясеме* (ma: *весе*, *весеме*) 'mind' ~ M *сембе*, E *икиле* (ma: *икеле*) 'előtt' ~ M *инголе*, E *ойме* 'lélek' ~ M *вайме*, E *паз* 'isten' ~ M *наваз*, E *тяйтерь* (ma: *тейтерь* 'lány') ~ M *стурь*.

Alaktani bizonyítékok:

- Az I. participium praesens az erzában *-иця*, *-ыця*, a moksában *-и/-й*. A szövegben: *эвтниця* 'mondó', *кулуця* 'halló', *кучиця* 'küldő', *тяиця* 'tevő', *яриця* (ma: *эриця*) 'élő'.
- A korábban már többször említett dativusrag. A szövegben: *вяйкининь*, *кирдицянинь*, *кулуцяннин*, *пазнэнь*, *тяицянинь*, *тяяннинь*, *цёранинь*, *чачмонинь* (indet); *конатнининь*, *кулузитнининь*, *ярицятнининь* (det). (Az alapszavak jelentése: 'egy, tartó, hallgató, isten, tevő, apa, fiú, születő; aki, meghaló, levő'.)
- A többes szám 3. személyű igerag az erzában *-ить*, a moksában *-йхть*. A szövegbeli alakok: *сюкунить* 'köszöntenek', *славить* 'dicsőítenek'.

Ez a szöveg *i*-ző nyelvjárásban készült. Erre utal például a dativus ragja, az irodalmi *-нэнь*, *-нень* helyén itt *-нынь*, *-нинь* áll (lásd az előbb említett dativusi példákat) vagy a *мяниль*, *мянильстэ* (irod. *менель* 'menny'), *вясиминь* (irod. *весемень* 'minden-GEN'). Az *i*-zés az erza nyelvterület szinte egészén megtalálható, ezért nincs komoly lokalizációs ereje, de leginkább mégis a II. és IV. típusban a leggyakoribb.

15. I. Pál cár 1797-ben Nyizsnyij Novgorodba óhajtott ellátogatni. Utazása tiszteletére egy kötetet állítottak össze (*Всерадостное торжество*), de mivel a cár elhalasztotta látogatását, így a kötetet kissé átalakítva, más címmel ellátva 1798 májusában újból kiadták (*Всерадостное приветствие*).¹² Ebben a korábbiakban megismert módon, orosz, latin, görög és német vallási szövegek mellett csuvas és mordvin anyag is szerepel. A mordvin szövegben, amely az /ä/ hangot nem ismerő erza nyelvjárásban íródott, több hiba fordul elő. Mivel ez az orosz szöveg szolgai fordítása, nincs különösebb irodalmi értéke, ennek ellenére néhány terminológiai újítást fedezhetünk fel benne (például 'cárság' jelentésben az *инязоро тарка* 'nagyúr hely'); ugyanakkor sok russzizmussal is találkozhatunk (Feoktistov 1976: 62–64). Az 1798-as kötet mordvin anyaga ugyanolyan nyelv-

¹² *Всерадостное приветствие, которое благочестивейшему, самодержавнейшему, великому государю, императору Павлу Первому, при всевожденнейшем его императорского величества прибытии в Нижний Новгород благоговейнейше приносит Нижегородская семинария мая 20 дня 1798 года. Москва.*

járási jegyeket mutat, mint a Damaskin-iskolához köthető Торжество Нижегородской семинарии (10.) és a Действие Нижегородской духовной семинарии (11.). Az erza jegyek bizonyítására pl. *инязоро* 'cár', *ойме* 'lélek', *поки* 'nagy', *паз* 'isten', és ennek dativusi alakja (*пазнэнь*); a P11 igei alakok: *молтянок* 'megyünk', *радувалтанок* 'örülünk', *чекатанок* 'imádkozunk'; a *превей* 'okos, bölcs' E/3. birtokos személyragos formája (*превейзе*); valamint a *минь* 'mi' és *сон* 'ő' személyes névmások ragozása: gen-acc. *минек*, *сонзе*, abl. *минденек*.

16. A XVIII. század vége felé készíthette el a kazanyi akadémia retorika hallgatója, Feodor Beljajev a Miatyánk – általunk ismert első – erza-mordvin fordítását (Молитва Отче нашъ на мордовском языкѣ). Ezzel a szöveggel A. P. Feoktistov a mordvin irodalmi nyelv kialakulását tárgyaló monográfiájában nagyon röviden foglalkozott (1968: 20, 23; részletesebben l. Maticsák 2012: 109–129).

A szöveg olvasata: *Тятяй минекъ / кона эрятъ мянелъ ланксо / улеза святой ляметъ тоньтъ / сазоякъ инязорокирдима тоньтъ / улеза олятъ тоньтъ / кода мянелъ ланксо истяякъ масторъ ланксо / киш минянекъ тука эрва чистэ / кадыкъ минянекъ пандомонокъ минекъ / кодаякъ минь пандлитянокъ пандлицыненъ минекъ / иля совапта минекъ кодамоякъ бѣдасть / но ваномискъ шайтянсто.*

Szó szerinti fordítása: Atyám / aki a mennyben élsz / legyen szent a te neved / jöjjön el a birodalmad / legyen a te akaratod / ahogy a mennyben úgy a földön is / kenyeret nekünk hozz minden nap / engedd el nekünk az adósságunkat / ahogy mi is fizetünk a fizetőinknek / ne vigyél minket semmilyen bajba / de őrizz (minket) a sátántól.

Ez a szöveg is egyértelműen erza dialektusban íródott. Ennek lexikai bizonyítéka az *инязоро* ~ М *оцязор* 'úr' és Е *эръ чистэ* ~ М *эръ шиня* 'minden nap'.

Grammatikai jegyek:

- a névmások ragozott alakjai: a *минь* 'mi' Gen-Acc alakja az erzában *минекъ*, a moksában *минь*, ugyanígy a dativus az erzában *миненек*, a moksában *миндейнек*;
- a birtokos személyragozás egyes szám második személyű alakja: Е *ляметъ* ~ М *лямеце* 'neved';
- a *са-* 'jön' ige Sg3 optativusi alakja: Е *сазо* ~ М *саза*;
- az imperativus tagadó Sg2 segédigéje: Е *иля* ~ М *тятъ*;
- a *вано-* 'néz' ige többes első személyű tárgyra utaló Sg2 felszólító alakja: Е *ваномискъ* (irod. *ваномизь*) ~ М *ваномасть*.

A szöveg nem mutat egyértelmű dialektális jegyeket. A lokalizálásban fontos a *-мискъ* (ma: *-миськ*) rag, ez a ragváltozat ugyanis csak a délkeleti nyelvjárársban (IV. típus) ismeretes. Viszont ebben a csoportban az egyes szám 2. személyű

birtokos személyragnak csak a kemény (nem palatalizált) variánsa (-*m* [-*t*]) él, ebben a Miatyánk-fordításban azonban a *ляметь* fordul elő. A többes szám első személyű igei személyrag -*танок*, ez pedig az I. és III. típusra jellemző (erről l. a fentebb írottakat) (Ermuškin 1967: 129; Keresztes 1999: 45, 247).

Összefoglalás

A vizsgált hat szótár, szójegyzék változatos nyelvjárási képet mutat: Witsen moksa anyagot gyűjtött, Müller és Fischer főként erzát, Pallas mindkettőt. Damaskin nagyszótára szinte kizárólagosan erza anyagot tartalmaz. A korai utazók nem tudatos választás eredményeképp fordultak egyik vagy másik nyelvjáráshoz, ezért a (valószínűleg) véletlenül kiválasztott adatközlők voltak a „felelősök”.

Sokkal egyértelműbb a XVIII. századi hosszabb szövegek erza túlsúlya. A vizsgált anyagok között csak két moksa található, ebből az egyik egy három-mondatos szöveg, a másik pedig egy meglehetősen rossz mordvinsággal papírra vetett vers. A mordvin írásbeliség hajnalának minden más nyelvemléke erza. Ez elsősorban Damaskin püspök Nyizsnyij Novgorod-i szemináriumának köszönhető: az itteni szellemi felpozsduzás eredményeképp születtek meg ezek a művek.

Bizonyos esetekben ezeknek az erza szövegeknek a pontosabb nyelvjárási hovatarozását is sikerül többé-kevésbé leírni. Az ún. III. nyelvjárástípus legjellegzetesebb vonása a genitivus -*ть* ragja. Ugyancsak jellemző erre a dialektusra az -*мкс* infinitivus, és a -*воль/-вель* conjunctivus használata. Mindezek alapján még tovább lehet szűkíteni a kört, hiszen az ide tartozó négy alnyelvjáráscsoportból az Alatir és a Pjana folyók alsó, ill. a Menya felső folyása menti aldialektusok jöhetnek szóba. Egyértelműen ebbe a csoportba sorolható az 1769-es Духовная церемония (7.) és az 1788-as Краткій катихизисъ (12.) mordvin szövege.

Az -*мкс* infinitivus nemcsak a III., hanem a II. csoport északi ágában is megfigyelhető. Ez a Священная исторія (13.) egyetlen nyelvjárási jegye, de ennek alapján nem lehet megnyugtatóan besorolni.

Ugyancsak jellegzetes nyelvjárási jegy a többes szám első személyű -*танок* igerag. Ez az I. és a III. típusra jellemző. E két (egyébként egymással szomszédos) csoport valamelyikébe tartozik a Действие Нижегородской духовной семинарии (11.), a Торжество Нижегородской семинарии (10.) és a Всерадостное приветствие (15.). Ez a három szöveg nagyon hasonló jegyeket mutat fel, mindegyik a Damaskin-féle iskolában készült.

A Miatyánk első fordításának szövegében (16.) déli és északi nyelvjárási sajátosságok egyaránt keverednek.

A XVIII. századi nyolc erza nyelvemlék nyelvjárási vizsgálata alapján úgy tűnik tehát, hogy ezek szerzői elsősorban a központi (I.) és az északnyugati (III.) csoportba sorolhatók (ezek esnek földrajzilag is legközelebb Nyizsnyij Novgorodhoz és Kazanyhoz), s csak egyetlen szöveg, a Символь вѣры (14.) mutat jelentősen eltérő jegyeket.

Irodalom

- Bartens, Hans-Hermann (1978), N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. NyK 80: 413–416.
- Damaskin [Дамаскин] (1785), Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. Nyomtatásban: Feoktistov (1971).
- Ermuškin, G. I. [Ермушкин, Г. И.] (1965), Характеристика северо-западных говоров эрзя-мордовского языка в связи с историей их носителей. In: Этногенез мордовского народа. Мордовское книжное издательство, Саранск. 414–424.
- Ermuškin, G. I. [Ермушкин, Г. И.] (1967), Имя существительное и глагол в северо-западных говорах эрзя-мордовского языка. In: Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. 32: 104–143.
- Ermuškin, G. I. [Ермушкин, Г. И.] (1984), Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (эрзя-мордовский язык). Наука, Москва.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1963), Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII. вв. In: Очерки мордовских диалектов II. Мордовское книжное издательство, Саранск. 3–36.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1968), Истоки мордовской письменности. Наука, Москва.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1971), Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва. (= Damaskin)
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1975), „Linguarum totius orbis vocabularia comparativa” в его мордовской части. In: Finno-ugristica 1. Tartu. 117–127.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1976), Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1990), Диалекты мордовских языков. In: Paasonen (1990–1996): LX–LXXXVI.
- Feoktistov, Aleksandr – Saarinen, Sirkka (2005), Mokšamordvan murteet. MSFOu 249.
- Fischer, Johann Eberhard (1747), Vocabularium Sibiricum. Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. Frankfurt am Main etc., 1995. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia VII.)
- Gulya János (1983), XVIII. századi etimológiák. Mutatvány J. E. Fischer „Vocabularium Sibiricum”-ának készülő kiadványából. In: Uralisztikai Tanulmányok 1: 163–171.
- Keresztes László (1988), A mordvin nyelvjárási č ~ š megfelelésről. In: Bereczki Emlékkönyv. Uralisztikai Tanulmányok 2. Budapest. 207–213.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes, László (1999), Development of Mordvin Definite Conjugation. MSFOu 233.
- Lepëhin, I. I. [Лепëхин, И. И.] (1771–1805), Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъютанта Ивана Лепëхина по разным провинциям Российского

- государства. Санкт-Петербург. http://www.runivers.ru/upload/iblock/9be/Lepehin_ch1.pdf
- Maticsák Sándor (2012), *A mordvin írásbeliség kezdetei*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Mikola, Tibor (1975), *N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola (Mit einem Anhang)*. Studia Uralo-Altaica VII. Szeged.
- Müller, Gerhard Friedrich [Миллер, Г. Ф.] (1791), *Описания живущих в Казанской губернии языческих народов*. Санкт-Петербург. <http://international.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=mtfctx&fileName=txg/g331929031/mtfctxg331929031.db&recNum=93&itemLink=r%3Fintldl%2Fmfront%3A@field%28NUMBER%2B@od1%28mtfctx%2Bg331929031%29%29&linkText=0>
- Paasonen, Heikki (1990–1996), *Mordwinisches Wörterbuch*. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb
- Pallas, Peter Simon (1786–1787), *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. Сравнительные словари всех языков и наречий. Санкт-Петербург. http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Linguarum_totius_orbis_1.pdf és ..._2.pdf
- Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (1993), *Эрзянь-рузонь валкс. Эрзянско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва*.
- Serebrennikov, B. A. – Feoktistov, A. P. – Poljakov, O. E. [Б. А. Серебренников – А. П. Феоктистов – О. Е. Поляков] (1998), *Мокшень-рузонь валкс. Мокшанско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва*.
- Strahlenberg, Philipp Johann von (1730), *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm. http://books.google.hu/books/about/Das_Nord_und_Ostliche_Theil_von_Europa_u.html?id=EPMOAAAAQAAJ&redir_esc=y (= Studia Uralo-Altaica 8. [1975]).
- Witsen, Nicolaes (1692), *Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekend zyn geweest*. Amsterdam, 1692. Az első kiadás az interneten: <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN340052333>; a 2. és 3. kiadás: http://books.google.hu/books?id=_LbLQAAACAAJ&dq=Noord+en+oost+Tartarye&hl=hu&sa=X&ei=bR02T4riIMKe0QWn2Ym7Ag&ved=0CD8Q6AEwAg
- Zaicz Gábor (1997), Johann Eberhard Fischer: *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. FUD 4: 224–227.

VOIGT VILMOS

Laestadius és Reguly kapcsolatairól

The initiator of Finno-Ugric fieldwork, Antal Reguly describes in his travelogue the trip in 1840 from Hungary to Finland and Lapland. He left Helsinki by the middle of May, and arrived to Karesuando by the middle of June. For about a week he met priest Laestadius, who later became the father of a religious awakening in North Fennoscandia. He was just compiling a sketch of the „Mythology” of the Lapps for the French Academy. Reguly copied pages from the first part of the work. The manuscript of Laestadius was lost and forgotten for a long time, and it was published only by Grundström (1959). Today there exist several excellent publications concerning Laestadius’ „Lappish Mythology”. For Reguly it was his first fieldwork trip, furthermore he formed a very high opinion on Laestadius, as regards his views from botany and mineralogy to geology to folk religion and social situation in (the Tzarist) Finland. In my paper I used the unpublished text of the travelogue by Reguly and the recent international publications – hopefully correcting some earlier unreliable statements concerning Reguly’s trip.

Keywords: Lappish Mythology, Sami people.

„Ich disputierte noch mit kein Mann so viel, wie mit diesen Pastor aber ich lerne auch viel. Seine reden kommen mir wie langersehnte gesuchte schätze – es löst mir denken zuwerten mit jedem Wort.” (Reguly Antal Laestadiusról útinaplójában, 1840. július 11.)

A magyar finnugrisztikában nem kevesebb idő, mint az utóbbi másfél évszázad alatt a legjelesebb és legfontosabb szakemberek szinte mind foglalkoztak Reguly Antal eseménydús életével. (E tanulmányokat éppen ezért nem is sorolom fel egyenként az alábbiakban.) Ennek az is oka, hogy a legfontosabb megmaradt forrásszövegek egyenként is nehezen értelmezhetők, máskor meg egyáltalán nem maradtak ránk a leglényegesebb dokumentumok. A bármennyire elmélyült külföldi kutatók pedig a magyarországi források és körülmények ismerete nélkül csak részgazságokat tudtak megfogalmazni. Más oldalról viszont Reguly életútjának (zömmel) külföldi részét ottani szakismeretek nélkül mi aligha tudjuk felfogni és helyesen bemutatni.

Szerencsére, ugyanakkor egészen a közelmúltig is Reguly életművének új meg új részei kerültek előtérbe, még a szakemberek számára is olykor meglepe-

tést okozva. (Ezek közül is most csak azt említem meg, ami a témánkhoz közvetlenül oda tartozik.)

Az egyik legérdekesebb ilyen fejlemény az volt, amikor az elmúlt két évtizedben felfigyeltek Reguly és Laestadius találkozásának tényére. (Lásd például Ruttkay-Miklián 1998, kézirat, további irodalommal – a szöveget csak dolgozatom elkészítése után kaptam meg. Köszönet érte.)

E téren is, fontos előtanulmányok után nemrégén új közlések láttak napvilágot, új felismerések fogalmazódtak meg – elsősorban a finn folklorista–vallás kutató Juha Pentikäinen (2000) jóvoltából. Természetesen itt is szükség lenne tüzetes és pontos kutatásokra, az elsietett ötletek korrekciójára. Ez irányban próbálok némileg előre haladni.

Reguly Antal 1819-ben született, a pesti egyetemen szerzett jogi diplomát (1839). Már ekkor is tett utazásokat, és szerencsére később a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába került több korai úti beszámolója (Úti jegyzetek Zirtzről Körmöztzig – 1836–1837, Jegyzékek Bétsi utamhoz – 1837, és legkivált Úti jegyzetek északi Németországban, Dániában és Svédországban tett utazásához – 1839). Ezekben alakul ki útinapló-gyakorlata: németül összegezi beszámolóját, ezeket füzetekbe osztja, dátumokkal látja el az egyes részeket, gyakran biztosra vehetjük, hogy korábbi feljegyzések alapján napokkal később állította össze a végleges szöveget. Ezek azért mégsem „naplók”, ahogy később több kutató említette, hanem úti beszámolók (és nem is „úti levelek”, a kor kedvelt műfajaként, amelyet Reguly azért ismert). Közöttük a legnevezetesebb a Finnlandi úti jegyzetek 1840 című kézirat (jelzete az MTA kéziratárában Történelem Földl[eírás] 4r 25. sz.), ez 190 lapból és 15, ezek közé betoldott papírlapból áll. A szöveg német nyelvű, ám, különösen a vége felé hosszabb-rövidebb svéd feljegyzéseket is olvashatunk.

Az útinaplók ilyen, különös elhelyezkedése a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában legalább néhány magyarázó szót igényel. (Itt sem sorolom fel azonban, kik, mikor, mit mondtak vagy véltek erről a kézirat anyagról.) Mint ismeretes, a pesti akadémia támogatta Reguly Urál-vidéki útját, és az orosz birodalomból igencsak megrendült egészséggel hazatért Regulyt 1847–48 után is nagy tisztelettel övezték, várták tőle gyűjtött szövegeinek és egyéb kézíratainak megjelentetését. Az 1850-es évek elején látszott is erre némi esély, majd Reguly halála (1858) után egészen mások kezébe kerültek gyűjtéseinek kézíratai, amelyek Reguly nevével kereshetők az Akadémia kéziratárában.

Úgy tudjuk, amikor 1841. május végén Reguly Helsinkiből Tallinnon át Szentpétervár felé indul, „finnországi” kézíratait Karl Axel Gottlund (1796–1875) gondjára bizza. Jóval Reguly halála után, 1864-ben az akkor már idős Gottlund levelet ír Hunfalvy Pálnak, aki ekkor Reguly gyűjtéseinek kiadásával foglalkozik – mi legyen e kéziratok sorsa? Hunfalvy azt ajánlja, a kéziratokat postán

küldje el Reguly sógorának – ez be is következik. Őtöle kerültek az úti beszámolók is a budapesti akadémiai kéziratárba – ám nem a többi Reguly-irat közé.

Mind a magyar, mind a finn tudományosság tudott e tényről, hangoztatták is a finnországi útinapló fontosságát – ám ennek szövege máig sem jelent meg, még finn fordításban közöltek a legtöbbet belőle. (Lásd Tervonen 1996: 52–58, és az általa már nem említett Raekallio-Teppo 1947.)

Általában tudjuk, hogy a svédországi és finnországi út idején is még csak 20–21 éves fiatalember 1839 őszén Stockholmban fedezi fel életcélját: a magyarok északi rokonainak megismerését. A magyar kutatók a korszakmeghatározó emigráns finn politikus, A. I. Arwidsson közvetlen ösztönzését emelik ki, ám tudjuk, személyes találkozásuk előtt Reguly már megismerte a különös és a maga idejében rendkívül hatásos „svéd néprajz” későbbi megteremtőjét, a vele egykorú Gunnar Olof Hyllén-Cavallius (1818–1889) személyében, aki a változatos svéd tájakat bejárva, személyes tapasztalataiból kívánta a svéd „népéletkutatást” kialakítani, noha inkább már az 1860-as években. (Lásd: Bringéus 1966.) Reguly kifejezetten a magyarral rokon északi népek életének megismerésének vágyával utazik tehát a finn nagyhercegségbe. Helsingforsban elsősorban az ottani svéd nyelvű értelmiség körében forgolódik. Legközvetlenebb ismerősei a Collan-fivérek, Clas és Fabian. Nyilván itt is tanul svédül, majd, hogy finnül is megtanuljon, Közép-Finnországba utazik. (Van, aki azt tudatja, Helsinkiben maga Castrén tanította finnre, aki „bizonyára” mesélt is neki korábbi kutatóútjairól.) 1840 májusának közepén érkezik a Jyväskylä közelében levő Laukaa/Albacka (ahogy Reguly írta: Laukas) községbe.

Finnországi „úti jegyzetei” 31 füzetből állnak, közülük az első tizenegyet datálja Laukából (1840. május 12. és május 21. között). A kezdő füzetekben még a Helsingforsban és környékén szerzett élményeit foglalja össze. A *Reise nach Laukas* feliratú 4. füzet május 14-én készült. A következő füzetekben a politikai és társadalmi életet mutatja be, például a 9. füzetben (május 18.) a finn paraszti lakodalomról, a temetkezésről, a Karácsonyról, a tizedikben (május 19.) pedig a Húshagyó kedd szokásairól számol be. A 12. füzet (május 31.) már a Kuopióba való továbbutazásról (*Reise ö [von] Albacka nach Kuopio*) tudósít. Reguly körülbelül 20 napot töltött Laukában. Ezt a három hetet nyilván nemcsak a finn nyelv tanulására fordította, de a jó nyelvérzékű fiatalember jelentős előrehaladást tehetett. Ám azt senki sem képzelheti, hogy három hét alatt meg lehet tanulni egy nyelvet. Ráadásul Regulynak ekkor még nem volt nyelvészeti képzettsége, legfeljebb a magyarországi iskolákban sajátította el a klasszikus nyelvek nyelvtanát. Német nyelvismerete is praktikus, nem nyelvészre vall. Azt, hogy pontosan miért és hogyan készült fel északi útjára, az útinapló nem közli. Jellemző, hogy például ruházataról, a hosszú útra magával viendő tárgyakról sem értesülünk. Pedig itt legalábbis előre kellett gondoskodnia a hosszú útra felsze-

relkezéséről. Azt sem tudjuk, esetleg kinek az „északi” utazói tapasztalatait hasznosíthatta az útra felkészülés során. Sőt Reguly egész észak-európai tartózkodásának anyagi körülményei sem tisztázhatók pontosan ezen iratai alapján. Magukból az egyes szövegekből vehetjük észre, hogy a kezdetben egyszerűen érdeklődő és csodálkozó útleírás egy idő múlva tudatos(abb) adatgyűjtéssé fejlődik. Az észak felé indulás időzítése igen tájékozott döntésre vall, mivel éppen május végétől kezdve volt a leginkább célszerű Skandinávia legészakibb részeire utazni. Reguly útinaplója szerint nem „előre” gyűjt információkat, hanem mindig a helyszínre érkezve tájékozódik. Pár napot tölt csak Kuopio városában, amelyet a 13. füzetben (május 31.) ír le. A 14. füzet (június 2.) a Kuopio – Strömsdahl [Juankoski?] között megtett utat, a 15. füzet (június 6.) Nurmes és Sotkamo községeket írja le. Nurmesből kirándulásokat is tett a környékre, és Sotkamóban is több napig időzött, le is írja a vidéket. A 17. füzet (június 14.) a Kianda – Kuusamo közti utat, a 18. füzet (június 19.) pedig a Kuusamo – Sodankylä közti utat írja le. E füzetben számol be Kemijärvin át tett utazásáról. A 19. füzet (június 29.) már Kittilä községben íródott. Tájékozódása ekkor már inkább lappföldi jellegű és Enare [Inari], Rovaniemi, Kemiträsk lakosainak adatai is szerepelnek naplójába bemásolt jegyzetei között. Július 6-án kelt a 22. füzet, amely beszámol a Muonioniska és Karessuando (Reguly így írta!) közötti útról, amely azonban a kézirat szerint (lásd a 141. lap hátoldalát) csak július 10-én fejeződött be.

Reguly útja Jyväskyläből (Laukából) Karesuandóig több mint 900 kilométer, és a hol 100 kilométernyi, hol még ennél is nagyobb távolságok között megtett utak, közben pihenőkkel és a következő utazási szakasz lehetőségeire várva – mindez két hónap alatt – bizony jelentős teljesítmény volt. Reguly szövegében többször is található rövid összegezés a megtett mérföldekről, máskor költségeit adja össze, ám mindez nem rendszeres – legalábbis a ránk maradt iratokban. Közép-Finnországból nyilvánvalóan minél előbb és minél inkább északra akart jutni Reguly, és ebben a lappok iránt már korán kialakult érdeklődése is vezethette. Tanulmányútjához a „keleti” útirányt választotta, majd Lappföld közepén át nyugatra fordult és így jutott el a mai finn–svéd–norvég határ közelében levő Karesuandóba, amely már a mintegy 500 méter magasságot is elérő hegyek között található település. Vagyis odafelé nem a másik lehetséges utat járta végig, amely a Botteni-öböl keleti partján, majd a Tornio folyó és a Muonio folyó völgyében vezetett volna ide.

1840. július 10-e és 20-a között – vagyis mintegy tíz napig – tartózkodott Reguly Karesuandóban, illetve az ettől tucatnyi kilométerre „felfelé” levő Maunuban. Itt találkozott Laestadiusszal, aki nagy hatással volt rá. Nyilván nem emiatt, de itt és ekkor fordul visszafelé északi útjáról. A 28. füzet még Karesuando nevét említi, a ránk maradt következő füzet (29.) viszont szeptember 2-án kelt „Uhleaborg”-ban (amit ma Oulu néven ismerünk). A két hely közti távolság több

mint 400 kilométer, azaz a több hetes visszaúton itt is legalább három-négy megállóval számolhatunk. Reguly 30. füzeté már Vasa [Vaasa] kikötővárosát említi (amely további 300 kilométerre van délre), ám pontos dátum nélkül. Ide is nyilván több megálló beiktatásával utazott. A ránk maradt utolsó (31.) füzetben felbukkan Hämeenlinna (és nem Tavastehus) neve (újabb 300 kilométerre a Helsinki felé vezető úton). Innen már csak 100 kilométerre volt az akkor már finn fővárosnak számító Helsingfors/Helsinki. Ide érkezik vissza.

Reguly „nagy északi útja” majd fél évig tartott. Abból a tényből, hogy ez után Helsinkiben figyelme már az észtek felé fordul, arra következtethetünk – hogy legalábbis egyelőre – nem tervezett újabb, „északi” utat, a közép-finnországi népélet, illetve a lappok iránti érdeklődését is más témák váltották fel. (Egyébként Reguly csak a következő év májusáig maradt finn földön.) Finnországi úti jegyzeteiből és az ezek közé bemásolt szövegrészletekből az is kiderül, hogy érdekelte a lappok eredete és ezt – kortársaihoz hasonlóan – ő is a „bjarmiaiak” kérdésével kapcsolta össze. Minthogy német nyelvű úti beszámolóiban a néhány beírt finn nyelvű szöveghez nem fűz olyan nyelvi magyarázatot, amely valamely fordításhoz kellett volna, valószínűleg ezeket a forrásszövegeket meg tudta érteni. A néhány sornyi lapp szövegekhez fűzött magyarázatokból azonban kiderül, hogy lappul még egyszerű mondatokat sem tudott megérteni. Svédül viszont még az általa kivonatolt szövegeket is meglehetősen jártassággal írta le, úgyhogy e nyelvet útja során tudta használni. Olykor latin nyelvű magyarázatot is leír. Hogy miért írta útinaplóját németül? Ezt az utókor különféle módon magyarázta: a nyelvgyakorlást is említve – ami azért bizarr ötlet. (Észtföldön vagy Szentpétervárott a németnek több hasznát vehette, mint Közép- és Észak-Finnországban.) A németet nem is használhatta „titkos” nyelvként, azért, hogy a „helybeliek” ne értsék. Erre a magyar jobb eszköz lett volna. Azonkívül úti füzetei nem is rejtegetnivaló magánéletére vonatkoznak, hanem (akár hivatalos) információkat gyűjtenek és összegeznek. Magam egyszerűen arra gondolok, hogy már fentebb említett, korábbi (bécsi, hamburgi) útja során természetesen is németül kezdett jegyzetelni, és ezt a gyakorlatot folytatta. Persze, az is lehet, egy idő múlva Reguly eszébe jutott, a német szövegeket majd mások is olvashatják és használhatják – ha útja során vele „történne valami”. Feltűnik, hogy olyan szavakat is pontosan említ a német szövegben (pl. *Kirchspiel*), amelyek sajátos finnországi jelentését csak a helyszínen ismerhette meg, a németül is tudó papoktól.

Egyébként az ekkor alig húsz éves, intelligens, meggyerő, sokoldalú, nyitott fiatalembernek különös érzéke volt ahhoz, hogy alig értett nyelvű szövegeket is le tudott jegyezni, és „adatközlőivel” szinte közvetítő nyelvek nélkül is szót tudott érteni. (Későbbi, főként szibériai gyűjtései során ennek a tehetségnek árnyoldalai is megjelentek: az egyszer „értett” és általa le is írt szöveget később már maga sem tudta lefordítani. A magyar tudománytörténetben is jól ismert „para-

digma” ez – akár Diószegi Vilmosig vagy Kecskeméti Istvánig terjedően.) Amely viszont eltér Sjögren és főként Castrén nyelvészeti pontosságú, és a szövegeket lefordítani is tudó gyűjtéseinek gyakorlatától.

Viszont egyes kései finnugristák örömteli nyilatkozatai ellenére sem gyűjtött 1840-es útja során Reguly sem finn, sem lapp népköltési szövegeket, nem készített e nyelvekre vonatkozó nyelvészeti feljegyzéseket sem. Az úti beszámolóból azt a véleményt viszont igazolva látjuk, hogy Reguly ekkor nem a Porthan, Gannander, majd Lönnrot által képviselt „finn identitást kereső” folklór-gyűjtést tartotta mintájának, inkább egy általános népleíráshoz gyűjtött hivatalos adatokat. (Például a 6. füzetben, a 38–39. lapokon a finnországi cigányokról ír le számadatokat.) Érdeklí a politikai adminisztráció, az éghajlat, a finnek jelleme is (*Ettwas vom finnischen Volkscharakter* – a 199. lapon), idézi Tacitusnak az északi népekre vonatkozó mondatait (a 98a lapon), megemlíti Hell Miksa „nach Wardoe bei Lappland” útját (100a lap), leírja a rénszarvasokat, Fjellner lapp költeményeire hivatkozik (171b lap), kivonatol egy „vitorláshajóút az óriások országába” (*Segling till Jätternes land*) c. svédnyelvű mondaszöveget (a 176. lapon). Ebbe a sorba illik bele a lapp mitológiáról másolt szövege – amelyre még visszatérünk.¹

A történet másik főszereplője az észak-európai vallástörténet és tudománytörténet) mára egyre inkább nagyra tartott alakja, a lappföldi svéd evangélikus lelkész, Lars Levi Laestadius (1800. január 10. – 1861. február 21.). (Életéről lásd Castrén áttekintését 1934. Életrajza és a laestadianizmus témánkénti áttekintése: Saarisalo 1970.) Generációk óta Svédország legészakibb részéhez kapcsolódó telepescsaládjában a papi hivatás és a tudomány iránti érdeklődés is hagyományos volt. Gyermekkorát Arjeplog körzetében élte, és az itteni lapp nyelvjárást voltaképpen már ekkor elsajátította. A hernösandi gimnázium elvégzése után az uppsalai egyetemre iratkozik. Kiváló elméje és a növények iránti érdeklődése már ekkor is kitűnt. Püspöke biztatására mégis teológiát hallgat, és 1825-ben lelkésszé avatják. Életprogramjának megfelelően szegény, műveletlen svéd telepeslányt választ feleségül. Lelkészként kerül vissza Lappföldre, amelynek derék népéről és annak tanulmányozása fontosságáról ekkor már a finn lelkészek és kutatók (mint például Jacob Fellman és M. A. Castrén is) egyaránt lelkes véleményt formáltak. Laestadius 1826 és 1849 között Karesuando lelkésze, elsősorban a lappok papja lesz. Szándéka valódi kereszténnyé térítésük, hitük elmélyítése, és az 1830-as évek végén egyre határozottabban fellép az alkoholizmus ellen. Egyéni nézetekre épülő, szenvedélyes igehirdetései szélesebb körben teszik ismertté. 1843-ban, egyházközségi lelkész-vizsgálója előtt készíti el *Crapula mundi* [A Világ ittassága] c. teológiai értekezését, amely egy nyilvánvalóan „ébredés”-

¹ Itt és a következőkben leginkább Reguly írásmódja szerint említjük a neveket. Ezek a többnyelvű környezetben egyébként igen változatosak lehettek.

jellegű keresztény életfelfogást körvonalaz. Először 1844-ben tapasztalja a „lapp ébredés” jeleit, Åselében találkozik egy Mária nevű lapp leánnyal, akinek elragadtató új vallásossága nagy hatással van rá. Mások is „felébrednek”, és „jele-néseket” is látnak. Maga Laestadius is beszámol ilyen látomásairól. A svédországi evangélikus egyház vezetői óvatos visszafogottsággal figyelik az eseményeket. Minthogy Laestadius gyermekkorában, 1809-ben szakította el az orosz birodalom a svéd koronától a finn területeket, és húzták meg az új határt, ez a lappokra is érvényes egyházi, oktatási, gazdasági körülmények megváltozásával is járt. A lappok lakta területek továbbra is a finnországi egyházhoz tartoznak, így a Tornio folyótól délre levő területek, köztük Karesuando is. A Muonio folyó országhatárrá vált, és ennek déli (svéd) partján új templomok épültek, így Karesuandóban is. Az itteni fatemplom, a paplak, és annak kisebb épületei másfél évszázadig fennmaradtak. Finnország északi részén ekkor szintén zajlik, pontosabban folytatódik egy másik ébredés (a jellegzetesen puritán öltözetéről elnevezett *körtti*-mozgalom – a szó a svéd *skört* ’kabátszárny’ szó átvétele; egy hátul, a deréktól felfelé három felrakással szabott sötét színű posztókabátról van szó), amelynek vezetője, Paavo Ruotsalainen (1777–1852) azonban kigúnyolja a „laestadiánizmus” túlszigorát és életidegen teológiáját. Laestadius hasonló durvasággal válaszol: közvetítők révén terjesztett írásaikban az ördög szolgálainak, disznóknak nevezik egymást.

Laestadius nézeteit a svéd egyházban is túlzónak tartották, kifogásolták oktatási és gyülekezet-vezetési módszereit, ám hivatalosan nem fordultak szembe „szektásodó” gyakorlatával. 1849-től a Tornio és Muonio összefolyásánál levő Pajala/Köngäs/Kengis lelkesze lesz, egyházkerületi esperes. Itt működik egy 1640-ben alapított vashámor, amely az északi svéd vidék legrégebbi ipari létesítménye. A helybeliek, főként vezetőik élesen szemben álltak az ébredéssel. Az itteni már nem is teljesen lapp nyelvű gyülekezet. Az átalakuló vallási gyakorlat különbségei évtizedekre az egyház fegyelmezésének célpontjává válnak. Az ilyen küzdelmekben Laestadius élénken vesz részt, azonban azt is észre lehet venni, ahogy megöregszik és elfárad. Amikor 1858-ban a svéd trónörökös északi utazásának szervezője, Fritz von Dardel karikatúrát rajzol róla, ez egy hajlott és pohos öregurat mutat (aki talán egy lapp bálvány előtt áll).

Mind Karesuando, mind Pajala még a „szomszéd” községektől is távol estek, a legközelebbi országút sok mérföldre volt, bizonyos évszakokban e kis települések egyszerűen megközelíthetetlenek voltak. Az életmód igen szerény, voltaképpen mindenki szűkölködik. Laestadius a külvilággal való kapcsolatát, könyvek beszerzését, prédikációi szövegének szétküldését írásban tehette meg. Könyvtára így is figyelemreméltó, olvasottsága váratlanul széles körű. Latinul olvasott, lappul szinte anyanyelvi szinten beszélt. (Lapp nyelvű írásait lásd: Laestadius 1978.) Valamelyest még finnül is megtanult, noha megjegyzéseiből kitűnően csak praktikus szinten, és természetesen a svéd helyesírást használva.

Ifjúkorában kapcsolatait természettudományos érdeklődése révén alakította ki. Már diákkorában voltaképpen hosszú és rendszeres botanikai gyűjtőutakat tett. 1819 nyarán egészen Tromsöig gyalogol, majd a fjordvidék és Nordland érintésével érkezik haza Arjeplogba. Uppsalai egyetemista korában a Flora Suecica szerkesztője, Georg Wahlenberg kísérőjeként 1822-ben Dél-Svédországba, egészen Skánéig eljut. 1823, 1824 és 1825-ben Svédország északi részeit járja be. Kiváló megfigyelőkészségről tanúskodó természettudományos feljegyzései máig megmaradtak. Megfigyeléseinek elméleti eredményeként 1839-ben teszi közzé *Loca parallela plantarum c.* művét, amelyben azzal foglalkozik, hogy az Európában ismert növényeknek Észak-Skandináviában sajátos módosulatai vannak. (Néhány ilyen változatot a botanika ma is *Laest.* megjelöléssel róla elnevezve használja.) Noha maga nem volt híres vadász, az állatok elfogását gyermek-kora óta ismerte, volt vadászpuskája is. 1829-ben a kiváló svéd zoológus, Sven Nilsson professzor (a Skandinavisk Fauna szerkesztője) számára egy mintegy fél éves kutatóút tervét terjeszti elő, amely Észak-Skandinávia állatvilágát tekinteni át. Nilsson révén a Stockholms Jaktälskare természettudósokból álló vadászársaságtól 1831-ben egy kitűnő vadászpuskát kap, és a zsákmányból rendszeresen küld az uppsalai egyetemi gyűjteményekbe. Minthogy ekkor Észak-Skandináviában az ide érkező telepesek csak nagy nehézségek árán próbálkoztak valamilyen földműveléssel, ez a téma is hamar érdekelni kezdte. Már 23 éves korában elkészíti erre vonatkozó érkezését (*Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodningar i Lappmarken* [Lappföld általános fejlesztésének lehetőségei és előnyei]), amely tüzetesen leírja a táj éghajlatát és több konkrét javaslatot is tesz, például a mocsaraknak a növénytermesztésre való bevonása érdekében.

Külön jelentősége van a francia utazókkal való megismerkedésének. A francia tengerészeti minisztérium 1835 és 1840 között a La Recherche korvett felhasználásával és az orvos–zoológus Paul Gaimard vezetésével több „északi” tudományos expedíciót szervezett, egészen a Spitzbergáig. Ezekben vett részt az utazó és irodalmár, később könyvtáros, professzor, francia akadémikus Xavier Marmier (1808–1892) is, aki megtanulta a skandináv nyelveket és évtizedeken át közvetítette az északi népekre vonatkozó ismereteket Párizsba. Az ő útleírásából (ennek új finn fordítása, sok hasznos jegyzettel, szakirodalommal: Itkonen-Kaila 1999) tudjuk meg a legtöbbet az expedíciók mindennapjairól. Előbb Izland és Grönland vizsgálatába fogtak, majd 1838 és 1840 között Észak-Skandináviába, Lappföldre és a Färöer-szigetekre indultak. A „Commission scientifique du Nord” kilenc szakosztályt alakított, ahová külföldi szakértőket is meghívtak – köztük Laestadiust is. Kiadványaik közlik is (franciára fordítva) Laestadius 1830 és 1838 között Karesuandóban az éghajlatra, szelekre stb. vonatkozó, naponkénti feljegyzéseit. Ezen kívül őt kérték fel, hogy írja meg az *Histoire et Mythologie des Lapons c.* áttekintést is – nyilván a franciák útja során megnyilvánult ilyen tárgyú lappföldi szakértelme miatt. Mint minden ilyen nagyszabású tervnél szo-

kásos – a megvalósítás elhúzódott. Még 1852-ben is csak azt jelzi a francia kiadványszerkesztő, Arthus Bertrand, hogy Laestadius megnevezett műve „sajtó alatt” van. Ám ilyen könyvet – minden keresés ellenére – az utókor ekkor nem talált, sőt ehhez készített kéziratra sem bukkant. (Levelezéséből viszont tudjuk, hogy Laestadius 1838-ban 4000, 1842-ben további 2700 növényből álló gyűjteményt küldött el Párizsba.) A kor legjelentősebb svéd tudományszervezői közé tartozó zoológus, akadémikus, professzor, múzeumigazgató Carl J. Sundevall 1842. szeptember 2-án Párizsba küldött levelében említi, hogy Laestadius neki átadta a lapp mitológia első részét, amelyet ő a stockholmi francia követség révén küldött el Párizsba. 1842 decemberében a kézirat további részeiről olvashatunk – ám azt is megemlítve, hogy Laestadius, lelkeszi vizsgájára készülve, éppen félretette e munkát. 1844. november 1-jén arról értesülünk, hogy a lapp mitológia második és harmadik része voltaképpen már készen áll. 1845. december 10-én Sundevall azt írja, hogy a kézirat második részét elküldték Párizsba. A svéd nyelvű kézirat ottani fordítója, Xavier Marmier egy levelében viszont arról panaszkodik, hogy Laestadius csaló, aki nem tartja meg ígéretét. 1849-ben a francia állam végre megunta az expedíció egyre inkább elhúzódó beszámolóinak kiadatását és megszüntette az anyagi támogatást. Ennek a ténynek ismeretében illuzórikus az az 1852-ből idézett adat, miszerint a lapp mitológia „megjelenés előtt áll”.

Egyébként Laestadius már az első, 1838 őszi expedícióban is kíséri a franciákat, és történeteket mesél nekik a lapp hiedelemleányról, a *stallo*-ról. A második, 1839-es expedíciót is ő kíséri Karesuandóig. E segítségért 1841-ben Laestadius megkapta a francia Becsületrend lovagkeresztjét. Ezt a tényt maga is, kortársai is gyakran említik, az őt ábrázoló portrékon is ott látható a rendjel (időnként „antedatálva”). A francia „utazók” között festők is voltak, akik sok vázlatot, majd ezek nyomán képeket készítettek. Egyes részletek pontatlanok, máskor tévesek, a képaláírásokban is van tévedés – ám így is egyedülálló ez a képanyag. Egyébként az 1839-es utazásban egy festőnő, Léonie d’Aunet is részt vett, aki egészen más képet rajzol arról, hogyan fogadta az utazókat Laestadius Karesuandóban. Ő a nyomorúságos környezetben egy mogorva, udvariatlan, goromba, pöffeszkedő, a maga nagyságát folyton hangoztató férfit ír le, aki csak pipázik és oda sem figyel vendégeire, és a körülmények is (házak, ételek) nyomorúságosak. A maga részéről Laestadius is elégedetlen. 1839. október 18-án keltezett levelében a stockholmi állattani múzeum vezetőjének, Sven Nilssonnak azt írja, hogy a franciák zöme nem tudós, nem figyel meg semmit, csak unatkozó utazó, akik helyett jobb lett volna természetbúvárokat küldeni a méregdrága expedícióba.

Laestadius levelezéséből viszont a lapp mitológia megírásának körülményeiről más szemszögből olvashatunk. Először is ő sosem beszél „a lappok történetéről és mitológiájáról”, csak az utóbbiról, és itt is a „töredékek” (*fragmenter*) szót használja. Már 1839. december 15-én írott levelében azt kéri Utsjoki tudós

papjától, Jacob Fellmantól (1795–1875), juttassa el hozzá a lapp mitológiáról készített áttekintését. Fellman kezében azonban nincs a kézirat (ezt akkor Helsinkibe, a Finn Irodalmi Társasághoz juttatta el – kiadás reményében.) Egy kivonatot küld el Laestadiusnak, aki 1840. július 31-én juttatja ezt vissza Fellmannak. (Minthogy e hetekben járt Laestadiusnál, Reguly akár láthatta is ezt a visszaküldendő Fellman-kéziratot.) Viszont Laestadius kész kéziratát ekkor még nem olvashatta, hiszen Laestadius, Nilssonhoz írott levele (1840. december 6.) szerint csak majd egy fél évvel később fejezte be az első rész megírását. Mivel azonban a franciák nem adtak újabb életjelet, az iratot magánál tartja. (Viszont később 100 bírodalmi tallér honoráriumot kapott kéziratának az első részért.) Jacob Friis 1871-ben kiadott *Lappisk Mythologie* [Lapp mitológia] könyvének előszavában megemlíti, hogy Laestadius Fragmenter ... c. kéziratának nem teljes példányát a norvégiai lelkésznek, Nils Joachim Stockflethnek adta át, aki 1844. december elején járt nála. Ennek a kéziratnak további sorsáról azonban nem értesülünk. Fellman később Helsinkiből visszakapta kéziratát, el is juttatta azt Laestadiusnak, aki egészen a maga áttekintésének negyedik, befejező része megírásáig ezt használta is, amint erről 1845 májusában írt köszönő levelében olvashatunk. Ezzel összefüggésben említi Kaarlo Castrén (1934: 185), 1933-ban híre ment, hogy Reguly úti iratai között is vannak Laestadius lapp mitológiájából kimásolt szövegek. (Ekkor készült a budapesti kézitról egy gépírt másolat, amely a Finn Irodalmi Társaság helsinki archívumában található.) Egyébként az is kiderült, hogy a francia kisváros, Portalier könyvtárában is van egy szövegpéldány. Ebből a Franche-Comtéban levő kisvárosból származott Xavier Marmier. (Hogy ez miként függ össze a Reguly által készített lemásolt részekkel – a kérdést fel sem vetették.)

Laestadius 1838 végén kaphatta meg a lapp mitológia megírására való francia felkérést. Az egész mű beosztása előbb-utóbb nyilvánvalóvá vált az ő számára. Az első rész 1840 végére fogalmazódik meg. A második és a harmadik rész viszont csak négy évvel később, 1845-ben. A negyedik rész sem készült 1845 után. Reguly tehát csak Laestadius lapp mitológiája megírásának előkészületeiről értesült.

1946-ban a Yale egyetem könyvtárában régi svéd művek után nyomozva a stockholmi Királyi Könyvtár főkönyvtárosa, Olof von Feilitzen megtalálta Laestadius kéziratának második, harmadik és negyedik részét – mégpedig éppen az egykor Gaimardhoz került példányt. Gaimard halála után ez a francia skandinavista történész és bibliofil, Paul Edouard Didier Riant gróf tulajdonába jutott. Azonban nem ő, hanem egy bizonyos Mrs. Henry Farnam adta el 1896-ban a kéziratot a Yale egyetem könyvtárának. A megtalált kéziratban a Fragmenter mind a négy része megtalálható, és egyértelműen Laestadiust tünteti fel szerzőként. Erről hamar mikrofilmet küldtek az uppsalai svéd nyelvjárási és folklór archívumba (ULMA), és a déli lapp filológiával foglalkozó svéd lelkész, Harald

Grundström (1959) nyomtatásban végre kiadta a Fragmenter svéd szövegét. Pontosabban egy rövidített szöveget, mivel ő Laestadiusnak csak saját szövegeit tartotta fontosnak, és egyszerűen elhagyta azokat a részeket, amelyeket Laestadius másoktól idézett. Ily módon mintegy 150 lapon közli a kötet Laestadius írását, mégpedig mind a bevezetést (Erinran), mind az 1-2-3-4 részeket bemutatva. A legutóbbi rész a lapp mesekincsből ad válogatást („Valda stycken af Lapparnes Sagohäfte” címmel).

Mindezt azért részleteztük, hogy megállapítsuk: Reguly 1840 nyarán Kare-suandóban még a Fragmenter első részének elkészült kéziratát sem láthatta. Ezt a kész szöveget tehát sem teljesen, sem kivonatossan nem másolhatta le. A további részeknek legfeljebb a tartalmáról értesülhetett.

Grundström (1959: 13–14) könyvének bevezetőjében elmondja, hogy a Fragmenter első részét Reguly 1840. július 15. és 19. között Laestadiustól kézbe kapta és ebből részeket másolt be útinaplójába. 1840. július 22-én Reguly egy (svéd nyelvű) kötelezvényt ír alá, amelyben biztosítja Laestadiust, hogy a lemásolt szövegrészeket nem teszi közzé addig, amíg Laestadius írása teljes egészében nem jelenik meg Franciaországban, Svédországban vagy Németországban. Ezt a kötelezvényt Kaarlo Castrén ismerte a Sorbonne Saint-Geneviève könyvtárából, ahol a francia expedíció többi iratai is voltak. (Megjegyzem, ez az információ, amely eredetileg a Sainte-Geneviève könyvtár finn–skandináv részlegének akkori vezetőjétől, Eero K. Neuvontól származik, a továbbközlések során egyre pontatlanabbá vált.) Ehhez a hírhez szokás kapcsolni, hogy a Laestadius-kijegyzések miatt az 1930-as évek elején a helsinki Finn Irodalmi Társaság másolatot készített Regulynak a budapesti Akadémia kéziratárában levő naplójáról. Erről 1933-ban svéd és finn újságok és egyéb közlemények számoltak be. A finn egyháztörténészek közül Kauko Pirinen foglalkozott az ügygel. Ám itt is több részlet további tisztázásra szorul.

Ami a furcsának tűnő „kötelezvényt” illeti, Laestadius nemcsak a szerzői jogokat, hanem esetleges honoráriumát is védeni kívánja ezzel. 1840. augusztus elején Fellmannak írt levelében ugyanilyen kötelezvényt emleget a maga kéziratát illetően, itt is megemlítve mind a francia, mind a svéd nyelven bekövetkező kinyomtatást.

Maga Laestadius a lapp mitológia összeállításakor végzett utoljára „tudományos” munkát. Az 1840-es évek közepétől valláselméleti és az ébredést támogató művei válnak élete meghatározójává. (Lásd a forrásműveket: Raittila 1967.) 1844-ben kezdi el a Dårhushjonet [Tébolydalakók] c. vallásfilozófiai könyv írását, és 1850 körül lett kész ennek az ötödik, végleges változatával. 1852-től 1854-ig szerkeszti térítő-újságját (En ropandes röst i öknen [Egyre erősödő kiáltó szó]), ez is sok idejét veszi el. Noha igazában sosem mentik fel papi tisztjéből, számos alkalommal egyházi vizsgálattal kell szembe néznie. Ezzel a korszakkal a továbbiakban nem is foglalkozunk.

Azt kell megállapítanunk, hogy Reguly látogatása a „legszerencsésebb” pillanatban történt. A vendégénél kétszer idősebb lelkész nyilván a maga fiatalkori utazásaira is gondolt, amikor a magyar ifjúval beszélgetett. És noha ekkor továbbra is természettudósként tisztelik svéd, sőt francia körökben – a lapp mitológiai „töredékek” összeszedése új kihívást jelent számára – és ez a téma jobban is érdekelte magyar vendégét, mint a növénygyűjtés vagy mocsárgazdálkodás. Laestadius lapp mitológiájában meglepően pontos és alapos adatokra bukkanunk. Érdemes azt is megjegyezni, hogy a lapp hívei keresztény életét egyszerre dicsőítő és ostromozó térítő-lelkész e művében nem minősíti a „pogány” hiedelmeket és szokásokat. Ezeket objektív módon írja le. (Annál kritikusabb viszont a lappokról mások által adott leírásokat illetően. Olykor igen durván minősíti ezek hibáit – olyannyira, hogy a későbbi kiadók enyhítettek szavain.) Regulynak nem voltak olyan előismeretei, amelyek alapján Laestadiusnak a vallási jelenségek adatolását és csoportosítását adó nézeteit kommentálhatta vagy vitathatta volna. Ám a mitográfus és pap Laestadius elég határozottan képviselt nézetei megmaradhattak emlékezetében. Ilyen értelemben igaz, hogy Reguly Karesuandóban (is) életre szóló programot nyerhetett.

Azonban e történetnek itt még sincs vége! Újabbban ugyanis ismételtlen megjelent a Fragmenter. A finn teológus, Nilla Outakoski több, nehezen hozzáférhető, és szinte belső kiadványnak tekinthető publikációban jelentette meg az 1990-es évek közepén az általa újra lemásolt „uppsalai” szöveg teljes finn fordítását (Outakoski 1994). Ő egyébként 1991-ben doktorált a Laestadius-prédikációkban található hiedelemadatokról (Outakoski 1991). (Vagyis nem a lapp mitológiát tárgyalta.) Az åboi/turkui Észak-európai Folklór Intézet (NIF) kiadványai sorába pedig Juha Pentikäinen professzor javaslatára került (Laestadius 1997). Ez a kötet a teljes svéd nyelvű szöveget adja.

Tagolódása a következő. Laestadius bevezetője (Erinran) a témával korábban foglalkozókat sorolja fel, nem egyszer epés megjegyzéseket fűzve nézeteikhez. Ezt 1840. május 8-áról keltezi Laestadius, és Reguly ebből a szövegből is több-mondatos részeket másolt útinaplójába. Az első rész az „isteneket” tárgyalja (*Gudalära*). Ez 111 §-ból áll, általában egy-egy nevet vagy lényt említve. Ám még az egyes részek szövege sem tűnik teljesen befejezettnek, olykor töredékes hivatkozások vagy befejezetlen érvelések olvashatók. A korábbi szerzők véleményeinek erős kritikája itt is feltűnik. Reguly beszámolójának a 167a lapján írja le a „Slut af Gudaläre” (Az istenségek tanának vége) megjegyzést. Ez július 17-én kelt. Reguly itt is csak rövid részeket másolt ki. A második rész az áldozatokról (*Offer-lära*) szól, ehhez is készült külön bevezetés, és a rövidebb fejezet csak 71 §-t tartalmaz. Mind a bevezetésben, mind a leíró részekben Laestadius itt is idézi és kommentálja elődeit. Ez a bevezető 1844. május 1-jén kelt, vagyis évekkel Reguly látogatása után. A harmadik rész a hiedelemlényekkel, kísértetekkel foglal-

kozik. Itt nincs bevezetés és datálás, 32 §-t találunk. A szerző itt is megszokott módszerét követi: mások szövegeiből indul ki, ezeket kommentálja. Testvére, a szintén lelkész Petrus Laestadius adatait is több ízben felhasználja. A negyedik rész (40 §) az elbeszélő szövegek tanulságait foglalja össze. Maga Laestadius kezdi azzal, hogy a mesék és mondák nem maga a mitológia, ám ilyen jellegű fontos adatokat és összefüggéseket is tartalmaznak. Mintegy 10 szöveget szinte egészben közöl, a többi paragrafusban egy-egy témát vagy szereplőt tárgyal. Az utolsó paragrafus végén megjegyzi, hogy nem Fellman nyomán dolgozott és 1844 novemberében ért e rész megírásának végére. Érdekes a „Függelék” (Tillägg), amelyet 1845 májusából keltez. Ez a majd harminc nyomtatott lapnyi szöveg (amely tehát akkora terjedelmű, mint a 3. vagy 4. rész) Laestadius kiegészítéseit adja. Fellman kéziratát veszi alapul, amely nem rendszeres, hanem szótárszerű beosztást adott. Mintegy 40 ponton szól ehhez hozzá. Ezek azok a megjegyzések, amelyeket Jacob Fellman (1906) kéziratának 1906-os nyomtatott kiadása is tartalmaz. Minthogy szinte mindvégig a különböző lapp csoportok hiedelmeinek eltéréseiről esik szó, ez a rész vallástörténetileg szintén igen tanulságos. Laestadius voltaképpen nem részletezi, csupán megemlíti Fellman finn (!) adatait és egyeztetéseit.

Az 1997-es kiadás Laestadius szövege után pontosan összeállított irodalomjegyzékben sorolja fel azokat a műveket, amelyekre Laestadius hivatkozott, akár a maga, akár Fellman szövegében (Castrén és Fellman esetében ezek csak később jelentek meg nyomtatásban). Összesen 34 ilyen művet tartalmaz e jegyzék.

A modern kiadás végén a NIF akkori igazgatója, a norvég folklorista Reimund Kvideland számol be az új publikáció történetéről. Nilla Outakoski szöveg-másolatát használták, és főként az említett latin idézetek fordításait ellenőrizték. A francia kézbe került kéziratok miatt igen szerencsés, hogy az újabb (vagy éppen régen elfelejtett) szakirodalmat is megemlíti Kvideland (1997). Juha Pentikäinen (1997) kötetzáró tanulmányában Laestadius lapp mitológiájának jelentőségével foglalkozik, igen tanulságos új szempontokat is érvényesítve. Majd egyenként veszi sorra a Fragmenter részeit, vallástörténeti szempontból mutatva be ezeket. Minthogy Laestadius egy hagyományos („mitológiai”) és egy új („folklorisztikai”) kutatási paradigma váltásának idejében írta meg áttekintését, Pentikäinen külön foglalkozik e kétféle felfogás különbségével. Laestadius ugyanis végül is az élő lapp néphitét azonosítja a „mitológiával”. Mind terepismerete, mind elődei műveinek ismerete megvolt ehhez.

A szép és gondosan megjelentetett könyvben pár jóminőségű illusztráció található, és a pontos tárgy- és névmutató eligazítja mind a mitológiára, mind a tudománytörténetre kíváncsi olvasókat.

2000-ben volt Laestadius születésének bicentenáriuma, amelyet az UNESCO is felvett a maga „naptárába”. Amennyire meg tudom ítélni, a svédországi megemlékezések (Rydvig 2000 kivételével) a svéd természettudóssal és vallásmeg-

újjítóval foglalkoztak, és a lapp mitológiát illetően új eredményeket nem mutattak fel. A fontos új eredmények, mint például Rydving (1995) más keretben láttak napvilágot. Több finnországi rendezvényen kívül Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékén volt egy kis finn–magyar szimpózium.² Itt is természetesen szóba került Reguly karesuandói látogatása is. Az is megfogalmazódott, hogy az új publikációk lehetővé teszik, hogy végre közöljük Reguly útinaplójának ide tartozó részeit. Ám ez mindmáig csak elvégzendő feladat maradt.

Ezzel a jubileummal összefüggésben jelent meg finnül is Laestadius lapp mitológiája. Ezt Pentikäinen (2000) szerkesztette. Az ő bevezetője összegezi a legfontosabb tudnivalókat. Véleménye szerint éppen Laestadius „töredék-jellegű” bemutatási módszere korszerűbb, mint eddig gondoltuk volna. Az itt közölt finn fordítás készítője, Risto Pulkkinen néhány praktikus megjegyzést tett. Ezek közül tanulságos, hogy felhívja a figyelmet arra, Laestadius nem egy befejezett, lezárt, stilizált svéd nyelvű kéziratot készített, hanem mintegy „nyersebb” szöveget, mivel a francia fordító úgyis meg kellett, hogy tegye a szükséges stilizálást. Az egyes fejezetekhez és a toldalékhoz néhány magyarázó jegyzetet fűztek. Pentikäinen utószava a már ismert módon mutatja be a mitológia-kutató Laestadiust. Ilpo Pursianen áttekinti a Laestadius-rokonságot. A névmutató is hasznos. A kötet hozza a legfontosabb és legismertebb illusztrációkat – sajnos igen ócska minőségben. Pontos és fontos kiadvány, azonban tudományosan ez a kötet nem adott újat.

Az elmondottak alapján néhány megjegyzést érdemes külön is leírni.

1. Reguly találkozása Laestadiuszal csakugyan megtörtént és a magyar fiatalember számára meghatározó élmény lehetett. Nyilván nem csupán a lappokról, azok hiedelmeiről beszéltek, hanem Laestadius neki is kifejtette határozott és sajátos világszemléletét. A voltaképpeni „laestadiánus” ébredés azonban későbbi jelenség és Regulyt – útinaplója szerint – ennek előzményei nem érdekelték.

2. Reguly finnországi útinaplójának adatai pontosak, nem fiktívek, legfeljebb a bejegyző ismeretei korlátozottak.

3. Reguly Laestadius lapp mitológiai szövegének csak bevezető részét (és esetleg Fellman akkor éppen Karesuandóban levő rövid kéziratát) láthatta. Az előbbiből másolt, ám nemcsak hogy kivonatosan, hanem még ennél is vázlato-

² Erre 2000. május 25-én délután 4 órától, az akkori kari épületben (Piarista köz 1.) került sor. Voigt Vilmos bevezetése után Juha Pentikäinen „The Importance of L. L. Laestadius in today's studies in religion and folklore” és Csepregi Márta „A laestadianizmus és Magyarország” c. előadásaira került sor. Az ülést a debreceni folklorista professzor, Bartha Elek zárta be. Az előadások szövegét nem is terveztük akkor megjelentetni.

sabban. Más forrásokból is sok mindent kiírt, úgyhogy arra sem kell gondolni, hogy ezzel a szöveggel a későbbiekben komolyabb tervei voltak.

4. Maga az út szinte nélkülözhetetlen előfeltétele volt Reguly későbbi, igazán nehéz körülmények között végbevitt terepmunkájának. Az északi utazás praktikus nehézségei itt nyilvánultak meg a számára, ugyanakkor még „barátságos” környezetben. Az „európai” és a „primitív” körülmények vegyüléke jó iskola volt számára.

5. Ami közvetlenül a lappokat és mitológiájukat illeti, Reguly itt találkozik először egy „arktikus” néppel, amely más életmódot folytat, mint a végül mégiscsak európai paraszt finnek (majd észtek). Szerencséje volt, hogy Laestadius személyében a lapp „folklór” jelent meg mint „mitológia”, és a Fragmenter egyértelműen a saját megfigyelést, a helyszínen hallható szövegek rögzítését illeszti rendszerbe. Ehhez a felismeréshez, és nem egy önálló lapp mitológiai vázlat összeállításához másolt Reguly Karesuandóban. Ez a fontos felismerés is végigkíséri későbbi kutatóútjain.

Helsinkiben viszont majd a „lönnoti” modellt is megismeri: hosszú énekeket lehet gyűjteni, és ezek össze is függnék egymással. Az obi-ugorok között rá is talál e jelenségre.

Ne feledjük, hogy minden kiváló képessége ellenére Reguly nemcsak fiatal, hanem sok mindenben autodidakta: a nyelvészet, a folklór, a mitológia elég rendszertelenül jut el hozzá. Ezt a hiányosságot azonban sokszor kiegyenlíti hihetetlen energiája, tűrőképessége, intuíciója, az emberekkel könnyen kapcsolatot teremtő képessége. Végül is emiatt lett klasszikusa a finnugrisztikának.

Reguly feljegyzéseiből tudjuk, hogy Laestadius igazán sok mindenről beszélt vele: a botanikáról, a zoológiáról, az ásványtanról és geológiáról. Mindenről egyéni, sarkos nézete volt. Az akkori finnországi helyzetet igen negatívan ítélte meg, szerinte a finnek nem őszinték, nem segítőkészek, az egész országot a cári titkosrendőrség ellenőrzi. Reguly sosem írja naplójában, minderről mi volt az ő felfogása. Ám ezek a tág, mindenre kiterjedő Laestadius-tanítások „jól jöttek” egy ifjú számára, aki széleskörű ismereteket kívánt áttekintetni.

Mindezek miatt is arra gondolhatnánk, hogy a Laestadiusnál tett látogatás során készült Reguly-szöveget végre mégis jelentessük meg, azokkal az útinapló-bejegyzéseivel együtt, amely Reguly lappföldi útját mutatja be. És ekkor lenne érdemes mindezt tüzetesebben is kommentálni.

Irodalom

Bringéus, Nils-Arvid (1966), Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog: en studie kring Wärend och Wirdarne. Nordiska Museets Handlingar 63. Stockholm.

- Castrén, Kaarlo (1934), Kiveliön suuri herättäjä Lars Levi Laestadius. Elämäkerta. Ota-va, Helsinki. (A könyvnek van korábbi kiadása is: 1932.)
- Fellman, Jacob (1906), Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I–IV. Finska literatursällskapets tryckeri, Helsingfors.
- Grundström, Harald (1959), Fragmenter i lappska mytologien av Lars Levi Laestadius. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Itkonen-Kaila, Marja (1999), Xavier Marmier: Pohjoinen maa. 1800-luvun Lappia ja Suomea ranskalaisen silmin. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kvideland, Reimund (1997), Laestadius' lappska mytologi – manuskriptet och dess öden. In: Laestadius 1997: 233–236.
- Laestadius, Lars Levi (1978), Saamenkieliset saarnat ja kirjoitukset. Samiska predikningar och skrifter. Akateeminen kustannusliike, Helsinki.
- Laestadius (1997) = Fragmenter i Lappska Mytologien af Lars Levi Laestadius. NIF, Åbo. (NIF Publications 37.)
- Outakoski, Nilla (1991), Lars Levi Laestadiusen saarnojen maahiskuva verrattuna Karesuvannon maahiskäsityksiin. Acta Societatis Historicae Ouluensis, Scripta Historica XVII, Oulu.
- Outakoski, Nilla (1994), Katkelmia Lappalaisten Mythologiasta – Lars Levi Laestadius. Deanu Kulturi ja Musea, Tallinn.
- Pentikäinen, Juha (1997), Lars Levi Laestadius som samisk mytolog och mytograf. In: Laestadius 1997: 238–263.
- Pentikäinen, Juha (toim.) (2000), Lars Levi Laestadius Lappalaisten mytologian katkelmia. Tietolipas 170. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Raittila, Pekka (1967), Lestadilaisuuden matrikkeli ja bibliografia. Biographia et bibliographia Laestadiana. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 74. Helsinki.
- Raekallio-Teppo, Vuokko (1947), Kaukovieras Keski-Suomessa v. 1840. Unkarilaisen tutkijan Antal Regulyn kuvauksia, Keski-Suomi IV: 1–71.
- Ruttkay-Miklián, Eszter (1998), Antal Reguly and Lars Levi Laestadius. (A szerzótől kapott kézirat.)
- Rydving, Håkan (1995), Samisk religionshistoria: några källkritiska problem. Uppsala Universitet.
- Rydving, Håkan (2000), Lars Levi Laestadius: botaniker, lingvist, etnograf, teolog. Novus, Oslo.
- Saarisalo, Aapeli (1970), Laestadius Pohjolan pasuuna. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki.
- Tervonen, Viljo (1996), Reguly Antal Finnországban. In: Szij Enikő (szerk.), Viljo Tervonen válogatott írásai a finn–magyar kulturális kapcsolatokról. Magyar–Finn Társaság, Budapest. 52–58.

TAMÁS ILDIKÓ

**Nyelvészeti módszerek alkalmazási lehetőségei
a szövegfolklorisztikában és a prozódiai vizsgálatokban.
Számi jojkaszöveg-elemzések**

This paper concentrates on the textual level of the yoiks. The corpus of my analysis is based on the western type of yoiking tradition, consisting mainly of short sentences squeezed in between filler syllables and particles. These linguistic panels were studied only marginally, as they are composed mostly – sometimes solely – from “nonsense” elements. In general as well, such elements can hardly be studied only with the methods of ethnomusicology or literature. Methods of the communication theory, linguistics, semiotics, language philosophy etc. shall be applied during this kind of analysis. In its conclusion this paper points out that the three semiotic levels (rhythm, melody and lyrics) are ruled by a strict hierarchy, in which textual elements have a subservient role. Furthermore by examining the cultural contexts we will demonstrate that textual elements, just as melodies, are very much controlled by the community.¹

Keywords: Saami, yoik, linguistics, textual folklore, prosody.

1. Módszertani előzmények és kutatástörténet

1.1. A módszertan problematikája

A számi népköltészet lírai alkotásait sajnos mindmáig marginálisan kutatták, amely talán azzal magyarázható, hogy a korpusz nagy részét úgynevezett „nonszensz”² elemekkel teletűzdelt szövegek alkotják, amelyek laza, kötetlen szerkezetüknel és befelé forduló, szinte értelmezhetetlen és töredékes jellegüknel fogva csak részben dolgozhatók fel a hagyományos folklorisztikai és etnomuzikológiai

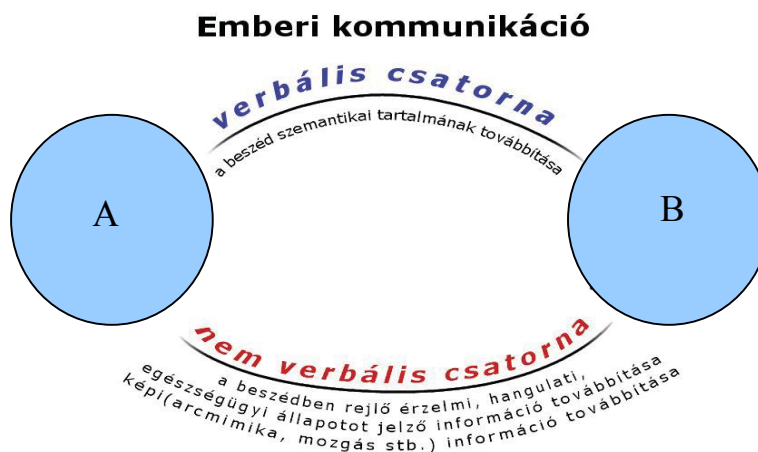
¹ A tanulmány a 2012. szeptember elsején indult 105482 számú OTKA PD kutatás keretében készült.

² A „nonszensz” kifejezést idézőjelben használom, ugyanis magát a fogalmat nem tartom a legmegfelelőbbnek a szóban forgó verbális elemek megnevezésére. Ennek okait azonban a későbbiekben fejtem ki (2.1), továbbá hivatkozom egy hasonló terminológiai kérdéseket tárgyaló korábbi tanulmányomra (Tamás 2003: 301–313).

módszerekkel. A jojkaszövegek vizsgálatában különösen szükséges a pragmatikai szemléletmód, így például az irodalomtudomány és a nyelvészet metódusainak alkalmazása.

Tudomásom szerint prozódiai vizsgálatok nem folytak a számi anyaggal kapcsolatban, ezért más, ebből a szempontból jól kutatott népköltési anyagokat vettem alapul. A magyar népdalkutatásban a szöveg és a dallam illeszkedésének vizsgálatával és leírásával többen foglalkoztak Kodály Zoltántól Vargyas Lajoson át a nyelvész-filológus Dezső Lászlóig. A szakirodalom olyan bőséges és szerteágazó ebben a témában, hogy dolgozatom keretei között ennek számbavételére sincs lehetőség. A prozódiával foglalkozó alfejezetben a magyar prozódiai kutatások eredményeit hívom segítségül. Ezek az eredmények elsősorban a kontraszt szemléltetésére alkalmasak, ugyanis a számi jojkák esetében nem beszélhetünk megszilárdult szerkezetről sem a dallam, sem a szöveg tekintetében. Valamivel közelebbi támpontot nyújthat a képlékenyebb hanti egyéni énekek prozódiai eszköztára, amelyet W. Steinitz, R. Austerlitz, Schmidt Éva és Csepregi Márta tanulmányaiból ismerhetünk. Az uráli nyelvészetben komoly hagyománya van a versmondattani kutatásoknak, amelyek – bár nem terjednek ki a számi népi lírára – tanulságul szolgálhatnak ebben a vizsgálatban (l. Steinitz 1934, Austerlitz 1958, Lotz 1960).

A zenei megközelítés mellett tanulmányomban a prozódia nyelvészeti értelmezését is felhasználom. Mivel a jojka a hagyományos számi társadalomban mindig is fontos kommunikációs jelleggel bírt, szükség van a kommunikáció-elméleti megközelítésre is, amelynek szintén részét képezi a prozódiai jegyek leírása. A nyelvekben a szöveg mellett a szupraszegmentális eszközök (hanglejtés, hangmagasság, hangsúly, szünet stb.) is részt vesznek a mondanivaló megformálásában, ez utóbbiak alkalmanként módosíthatják a szavak által közvetített jelentést (gondoljunk pl. a hanglejtés által megformált iróniára). A beszédközeli, kötetlen szerkezetű dallamokban ennek a szempontnak különösen nagy szerep jut, gondoljunk például a siratókra, vagy a munkarigmusokra. Ezekben a műfajokban a dallam nem más, mint a beszédre jellemző hangsúlyoknak és hanglejtések makroszintű megnyilvánulása. Főképpen a modern számítógépes nyelvészeti kutatások tárgyaként jelenik meg a jelentéses tartalomtól elválasztott, vagy azt nélkülöző nyelvi elemek feltérképezése (Vicsi et al. 2010, Sztahó et al. 2010). A következő ábra a kommunikáció két fontos – egymástól elkülöníthető, de szorosan együtt ható – alkotóelemét mutatja be:

Az emberi kommunikáció két egymástól elkülönült feldolgozási csatornája. (A és B a kommunikáció résztvevői)³

A nyelvi tartalommal együtt megvalósuló érzelmi, hangulati tartalom prozódiai eszközökkel (alapfrekvencia és intenzitás) valósul meg. „Ilyenek például a szomorúság, izgatottság, idegesség, vidámság stb. vagy akár az egyetértés és az egyet nem értés prozódiai jellemzőkkel való kifejezése” (Vicsi et al. 2010: 250). A jojkák esetében a nem verbális csatorna szerepe különösen súlyozottnak tekinthető az információ továbbításában. Az énekes sokszor értelmes szöveg használata nélkül, viszont látványos gesztusokkal és mimikával, erőteljes érzelemnyilvánítás mellett adja elő dalait. Tanulmányomban a jojkálásban megvalósuló verbális és nem verbális csatorna együtt(es) működésének jellemzőit veszem górcső alá, és egyben felhívom a figyelmet a prozódiában tetten érhető disszonanciákra.

1.2. A kutatás előzményei. A jojkaszövegek és a szakirodalom

A jojkák szöveges részét kevesen elemezték és értelmezték, a szöveg és a dallam kapcsolódásának jellegzetességeit, a prozódiát még kevésbé. Amit Austerlitz a gilják kultúrával kapcsolatban megjegyez, ti. hogy „nem létezik olyan hagyományos elkülönülés, mint például a költészet versus próza” (Austerlitz 1971: 35), igaz a számik esetében is, a szakirodalom azonban elkülöníti a jojkák e két kategóriáját. Az epikus szövegek feldolgozását és ismertetését elsősorban Toivo I. Itkonen (1921, 1934, 1939), Erkki Itkonen (1963), Henrik Jernsletten (1976, 1978,

³ Az ábra forrása: <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2010/mszny2010.pdf>, letöltés ideje: 2012. december 7.

1979), Päivi Lappalainen (1984) és Harald Gaski (1986, 1987, 1997) nevéhez kapcsolhatjuk. Az általuk bemutatott és vizsgált epikus szövegek azonban a teljes anyag elenyésző százalékát teszik ki csupán. Hosszabb lélegzetvételű epikus alkotást a 19. század közepétől kezdve senkinek sem sikerült gyűjtenie a keleti számik által lakott Kola-félszigettől nyugatra. A többi számi területről származó gyűjtésekben – beleértve a legkorábbiakat is – alig fordulnak elő, azok is inkább töredékek. Ha áttekintjük a jojka kutatásának történetét, főleg a gyűjtésre, a zenei feldolgozásra, a kulturális kontextus vizsgálatára és az epikus szövegek publikálására vonatkozó információkat sorakoztathatunk fel, ennek részletes kifejtésével azonban eltérnénk a tanulmány konkrét tárgyától.⁴ A rövid utalásokat tartalmazó és kódolt szövegű jojkák – bár zenei és kulturális antropológiai szempontból jó néhány tudományos vizsgálat tárgyát képezték (pl. Arnberg et al. 1969; Aikio et al. 1972; Einefjord 1975; Paulaharju 1977; Kantola 1984; Saastamoinen 1994; Szomjas-Schiffert 1996; Järvinen 1999 stb.) –, az idézett művek azonban a szöveges rész elemzésére nem térnek ki. Ha mégis, akkor elsősorban a költői képek feltárására, illetve a jojkahagyomány történeti, kulturális és politikai beágyazottságának a bemutatására irányulnak. A számi irodalom kutatói előszeretettel mutatják be a jojkaszövegek és a fiatal számi szépirodalom szoros kapcsolatát (pl. Domokos P. 1975; Keresztes 1983; Hirvonen 1995; Domokos J. 1995, 2000; Gaski 1997). A lírikus jojkaszövegek befelé forduló, „értelmetlen” alkotóelemeinek feltárására, szerepének meghatározására tehát nem sok figyelem irányult. Tanulmányomban ennek a hiányosságnak a jelképes pótlására teszek kísérletet, elsősorban nyelvészeti és folklorisztikai tanulmányaim során elsajátított módszerek bevonásával.

2. Szövegvizsgálat

2.1. A korpusz általános jellemzői

A jojkában a szöveges részt nem szabályozza sem mérték, sem rím (Vainio 1991: 56). A szöveg mindig alárendelődik a dal ritmusának. A ciklikusan ismétlődő dallammotívumok és szövegelemek nincsenek összehangolva. A kívülálló, avatatlanok számára túlságosan tömörített, szemantikailag sokszor értelmezhetetlen szövegek a közösségen belül összetett jelentéseket hordoznak. Rengeteg szöveg denotatív jelentéssel rendelkező szót egyáltalán nem tartalmaz. Hasonló befelé fordultság más zenei kultúrákban is fellelhető. A dalszöveget kiegészítő vagy tördelő szótagok használatára az obi-ugor, a szamojéd és a mordvin folklórban is bőven akadnak példák. Elemzés azonban ritkán kapcsolódik a szövegek közlésekhez, csupán a dokumentációval kell beérnünk. A leírások időnként annyit

⁴ A jojka kutatástörténetéhez l. Tamás (1998).

megemlítenek, hogy a konkrét szöveg hiánya ellenére, ezek a dalok pontosan behatárolható mondanivalóval bírnak a beavatottak számára.⁵

A számi jojkák szövegeiben kivételesen gyakran fordulnak elő nyelvileg nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető elemek, ezeknek már az elnevezésével is komoly gondok merülnek föl. A fogalmi zűrzavart kiküszöbölendő (és a használatban forgó szakszavak elégtelensége miatt) vezetem be a „panel” kifejezést, amely olyan átfogó kategóriaként szolgálhat, amely lefed a beszélt nyelvből felismerhető, különböző szófajokba tartozó, de jelentésüket és funkciójukat vesztett szavakat, és felismerhetetlen fonológiai képződményeket egyaránt. Erről a témáról a Nyelvtudományi Közlemények egy korábbi számában önálló tanulmányt publikáltam (Tamás 2003: 301–313). A hivatkozott tanulmányban a panelek három típusát különböztetem meg. A hármas felosztás funkcionális, nem takar anyagi eltéréseket, tehát ugyanaz a panel lehet szövegkörnyezetétől függően szöveg helyettesítő, -kitöltő vagy -kiegészítő. A szöveg helyettesítő panelek önállóan hozzák létre a jojka szövegét denotatív jelentésű szavak nélkül. A szövegkitöltő és -kiegészítő panelek a valódi szövegbe épülve, és nem attól függetlenül létező elemek. Az előbbieket használata leginkább a modális partikulákéhoz hasonlítható, az utóbbiaké pedig a refrénekéhez.

A szövegekben szereplő, nyelvileg felismerhető panelek eredetileg lehetnek partikulák, klitikumok, kötőszók, határozószók, segédigék, hangutánzó és hangfestő igealakok, a panelek nagyobb százalékát azonban nyelvileg igen nehezen vagy egyáltalán nem besorolható elemek alkotják (Kantola 1984: 61). Ezt az arányt példázza a következő szöveg:⁶

*Na Inkuna kandda ko lul-lun-ko-lul-lu
ko Skadjarri lea pahcam ko juo de
čirodit dam ko Inkuna kandda ko
lu-lin ko lul-lu ko vuordašit juo ko
nun de čabbah-ko mojih vel juo ko
Inkuna kandda ko lail-lail-lail-lu.*

*Na Inkun fia ko lul-lun-ko-lul-lu
mikor elhagyta Skadjarri-t ko juo de
siratták ko azt az Inkun fiát ko
lu-lin ko lul-lu ko várták juo ko
nun de szép-ko mosolyát vel juo ko
Inkun fia ko lail-lail-lail-lu.*

⁵ „A *yoik* does not need to have words – its narrative is in its power, it can tell a life story in song. The singer can tell the story through words, melody, rhythm, expressions or gestures.” (Kathryn Burke: The Sami. Forrás: <http://www.utexas.edu/courses/sami/diehtu/giella/music/yoiksunna.htm>, letöltés ideje: 2012. március 21.)

⁶ A dolgozatban előforduló számi folkpéldák magyar nyelvű közlései saját fordításaim. Jelölések: Félkövr: panelek. Bekeretezett: azok a panelek, melyek eredeti jelentése beilleszthető a szövegbe, viszont használatuk eltér a beszélt nyelvitől (helytelen szórend, redundancia). A többi panel vagy jelentés nélküli, a hétköznapi szóhasználatban ismeretlen szó, vagy a szótári jelentésétől és nyelvtani funkciójától elválasztott partikula (pl. *na*, *go*, *vel*, *juo*).

*Na vaibameahtun ko njolgi leä maid ko
Inkuna kandast ko lul-lul-lul-lu.
Na uhca Skaiddaško keäčist keähčai
leä njolgalam juo ko vaibbah-čearbmak
ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu
ko lul-lul-ah juo ko mojik čabbok
ko Inkuna juo ko oidno vel juo
ko luil-luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.⁷*

*Na fáradhatatlan min rénborjú is ko
Inkun fiának ko lul-lul-lul-lu
Na kis Skajdda-ja ide-oda
futkosott már ko kifáradt rénborjú
ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu
ko lul-lul-ah juo ko szép mosolyok
mikor Inkun-t láthatjuk még juo
ko luil-luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.⁸*

Hajdú Péter a jurák epikus dalokban figyelt fel a grammatikai morfémaak tudatos megváltoztatására. A jurák szamojéd (nyenyec) lírában is jellemző, hogy a készen adott dallam és ritmusszerkezet magába integrálja a dal szavait. Mivel a dallamsorok általában hosszabbak, a szövegsor bővülése töltőelemek révén valósul meg. Ezek a következők (Hajdú 1982: 421): töltőszók, partikulák, töltőszótágok, magánhangzó-alternációk, szövegszó vagy szórész reduplikációja, a szöveg grammatikai morfémainak teljes elhagyása vagy eltorzítása.

Lappalainen egyik tanulmányában felhívja a figyelmet a jojkaszövegekben fellelhető szabálytalan szóalakokra, pl. a *vívva* 'vő' szabályosan fokváltakozott⁹ alakja a *viva*, mely jojkaszövegekben *vivasa* és *vivasasa* alakot is kaphat. A *vivasa* alak a páratlan szótagszámú főnevek fokváltakozott alakjának mintájára jöhetett létre, jöllehet páros szótagszámú főnevek a beszélt nyelvben nem vehetik fel ezt az alakot. A *vivasasa* esetében pedig reduplikáció figyelhető meg.¹⁰ Ezeknek a normál szótagszám feletti szótagoknak köszönhetően a jojka nyelve gazdagabb magánhangzókból, mint a normál nyelv (Lappalainen 1984: 55–60).

⁷ A szöveg forrásközlés, Tuula Kantola lejegyzése, tehát nem írtam át az érvényben lévő helyesírási norma szerint, mivel a kutatási téma ezt nem indokolja

⁸ A fordítás szó szerinti, mindössze a jojkaszövegek azon sajátágát nem láttatja, hogy a jojka alanyát (*juoiggalmas*) jelölő szó fokváltakozott alakban szerepel (amely az akkuzatívusz/genitívusz eset jelölője). Ez ugyanis nyelvtanilag irreleváns, a szóalakhoz kapcsolódó morfológiai jelentés nem érvényesül a szövegben. Így pl. a 6–7. sorban nem *Inkun fiának a fáradhatatlan rénborjáról* esik szó, mint ahogy azt a *Inkun-kandda* alak alapján fordíthatnánk így is. A helyes értelmezés szerint azonban *Inkun fia* (alanyeset!) *mint fáradhatatlan rénborjú* szerepel a szövegben.

⁹ A fokváltakozás a morfofonológia tárgykörébe tartozó jelenség, az 1–2., illetve a 3–4. szótag határán lévő mássalhangzók erősebb és gyengébb fokának váltakozását jelenti. A váltakozás lehet radikális (töbéli), szuffixális (toldalékbéli) és szubradikális (relatív töben bekövetkező). Fokváltakozás szempontjából a mássalhangzók III. (túl erős vagy nyúlt), II. (erős) és I. (gyenge) fokát különböztetjük meg. A fokok alternációja mennyiségi és/vagy minőségi változással jár.

¹⁰ Ez a nyelvtani jelenség a beszélt nyelvben nem létezik.

2.2 Prozódiai kérdések

A számi jojkák prozódijának bemutatása előtt érdemes röviden áttekinteni más, szintén az uráli nyelvcsaládba¹¹ tartozó népek énekes folklórjának főbb jellemzőit a szöveg és a dallam illeszkedésével kapcsolatban. Az összehasonlítás nem célkitűzése dolgozatomnak, mégis fontosnak tartom legalább a legalaposabban elemzett magyar népdalanyag, továbbá a számmal oly gyakran párhuzamba állított hanti énekes gyakorlat prozódiai jellemzését.¹² Ezáltal lesz nyilvánvaló, hogy a számi jojkaanyag a szöveg és a dallam illeszkedése szempontjából milyen erős kivételnek tekinthető a vele nyelvrokonságban álló népek körében.

2.2.1 A magyar népdal prozódija

A magyar éneklésre általánosan jellemző, hogy a beszédközei műfajokban nemcsak a hangsúlyozási viszonyok tükrözik a természetes beszédét, hanem a mondatintonáció is leképeződik. A sirató dallamvonala például szépen megfeleltethető a lamentáló beszéddallam vonalának (Szomjas-Schiffert 1996: 36–43). A strófikus népdalokban – a szilárdnak tekinthető szerkezet ellenére – is megfigyelhető a dallam és szöveg apró részleteinek összehangolására irányuló törekvés. Az alkalmazkodó pontozás jól jelzi ezt a magyar énekes előadásban. Ezzel kapcsolatban Bereczky János a következőképpen fogalmaz: „A magyar nép [...] a nyolcadokat is bizonyos belső rugalmassággal, mondhatni apró pontozással énekli, méghozzá egyértelműen és kizárólagosan a szövegszótagok rövidségének és hosszúságának függvényében. Ugyanaz az egységes nyelvrézék [...] munkálta” (Bereczky 2003: 448).

A szuprasegmentális eszközök ösztönös zenei felhasználását munkarigmusaink is jól példázzák, amelyekben elképzelhetetlen, hogy a beszéd és a dallam hangsúlyviszonyai ne legyenek összhangban.¹³

¹¹ A választás indoka az, hogy a nyelvcsaládba tartozó nyelvek hasonló prozódiai jegyekkel bírnak, amelyeknek hatása tapasztalható az énekes hagyományban is.

¹² Bemutathatnánk finn, észt, mordvin, jurák és egyéb példákat is, hasonló tanulsággal, jelen dolgozat keretei azonban nem teszik lehetővé (l. pl. Sebeok 1952, Hajdú 1982).

¹³ Jól szemlélteti ezt a belső rendezési elvet a Békefi által bemutatott és elemzett hajóvontatásnál használt munkarigmus. A két hangon mozgó dallamra énekelt, kiáltozás-szerű 3-as ütemekbe rendeződő, egyre sűrűbb ritmikájú szöveg: „*Húzd még! Húzd még! Na, még egyszer, húzd még!*”. Békefi szerint a ritmus a „dalban” a munka ütemének fokozását szolgálja, a felfelé irányuló hangközugrás pedig az erő kifejtés csúcspontjának leképezése. Idézem: „Az első három ütem ritmikailag alapozza meg a pontos ritmust, összehangolja több ember erejét a húzóerő s a húzás tizedmásodpercnyi pontossággal való megadásával [...] A nagyobb erő bevetését a ritmus megsűrítésével éri el” (Békefi 2005: 44–45).

2.2.2. A hanti és manysi énekek prozódíája

Az obi-ugor énekes hagyományban is szigorú szabályok őröködnek a szöveg és a dallam finom részleteinek a helyes összehangolásán. Lázár Katalin felfigyelt rá, hogy a zenei egységek tagolása sokszor nem egyezik a szövegegységekével (Lázár 1987; Lázár – Sipos 2008). Azonban a felsoros eltolódások a hanti énekekben mégsem boríthatják fel teljesen a hangsúlyozási viszonyokat. Schmidt Éva nagyon sok időt és energiát fektetett a hanti énekek prozódíájának feltérképezésére. Megállapította, hogy „igen bonyolult eszköztár – elsősorban a töltőszótagok – biztosítja azt, hogy a zenei, a nyelvi és a metrikai szinthez tartozó hangsúlyok össze legyenek hangolva. A töltőszótagok helye távolról sem esetleges vagy ötletszerű” (idézi: Lázár – Sipos 2008: 13). Véleménye összhangban van korábbi hasonló kutatások eredményeivel (l. Steinitz 1934; Austerlitz 1958; Lotz 1960). Természetesen hosszasan sorolhatnánk még hasonló példákat, amelyek összevetése a lapp anyaggal nem a párhuzamot, hanem a kontrasztot erősíti. A prozódiai jegyek a nyelveknek a legszívósabb tulajdonságai közé tartoznak, ezzel is magyarázható, hogy az összes uráli nyelv kötött (első szótagi) hangsúllyal bír, holott egyéb tulajdonságaikban komoly eltérések alakultak ki az évezredek során. Ez a kötött hangsúly érvényesül az uráli nyelvcsaládba tartozó népek énekes folklórjában, ahogyan arról a – prozódiai szempontból legjobban kutatott – magyar és hanti anyag alapján is meggyőződhetünk.

2.2.3. A jojkák prozódíája

Nils-Aslak Valkeapää számi író és költő szerint a panelekkel teletűzdelt jojkaszövegekben az üzenet közvetítésében nemcsak a szavak önálló szemantikai értéke vesz részt, hanem a prozódiai építmény maga. A panelek többségét alkotó nyelvtanilag és szemantikailag értelmezhetetlen elemek – pl. *valla-valla*, *vaja haja*, *lai le*, *loilo*, *loilá*, *lolai*, *loo*, *lolloloo*, *lul-luu*, *reiun loilo*, *na*, *nuu-nuu nun-nu*, *njollo...* – valószínűleg a zene folyamatosságát hivatottak elősegíteni. Ezek a „szótagok” a zenei struktúra tiszta bázisát képezik (Valkeapää 1984).

Valkeapäänek a panelek használatára vonatkozó magyarázata – érintőlegesen ugyan, de – a prozódíával kapcsolatos megállapításokat is tartalmaz, bár csak a zene folyamatosságáról, nem pedig a helyes ritmizálásról beszél ebben a keretben. A számi jojka a nyelv hangsúlyozási követelményeit sokszor semmibe veszi. Arról van itt szó, hogy a zeneileg és ritmikailag is hangsúlyos hangok nem illeszkednek a természetes beszéd hangsúlyos helyeihez, ugyanakkor a hosszabban kitartott, illetve nyomatékos énekhangra jön ki a természetes beszédben egyébként hangsúlytalan szótag (Tamás 2001: 302–303). Az általam eddig tanulmányozott körülbelül 250 jojka alapján úgy tűnik tehát, hogy a panelek beszúrása a valós szövegrészek közé nem segíti a hangsúlyok helyes elhelyezkedését, hanem éppen ellenkezőleg, elmozdítja a hangsúlyokat onnan, ahová „kíván-

koznának”. Más népek folklórával összevetve ez számi sajátosságnak tűnik.¹⁴
De lássunk konkrét példákat!

1. példa

The image shows a musical score for a song titled 'Juoiggastán'. The score is in Finnish and includes lyrics in Sami. The lyrics are: 'Juoig - gas - tan mun vel jo lo loo go dop - pe meah - ois'. The score is annotated with several boxes and lines pointing to specific words and phrases: 'juoiggastán', 'oainnán', 'diedán áhte', and 'oainnán'. The score is also annotated with 'Jouig - gas - tan mun vel jo lo loo go dop - pe meah - ois' and 'Jouig - gas - tan mun vel jo lo loo go dop - pe meah - ois'.

A kotta forrása: Tamperei Egyetem néprajzi tanszékének archívuma,
E. Ala-Könni gyűjtemény (TRE A-K)

Jelölések: jobb oldalon kiemelt szövegpéldák: helytelen prozódia, bal oldalon kiemelt szövegpéldák: helyes prozódia.

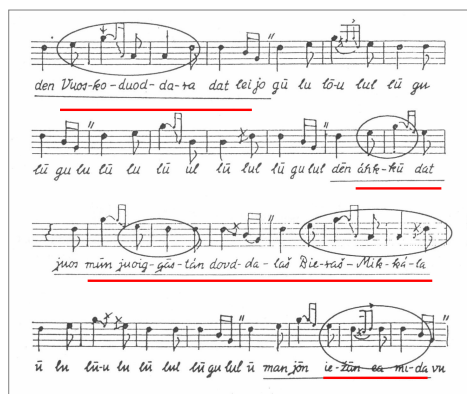
A szövegben többször ismétlődő *oainnán* 'látom' szó az első szótagban hosszú diftongust tartalmaz erős szó eleji nyomatékkal. A második szótagi más-salhangzó rövid, az *á* graféma hangminőséget jelöl, nem hosszúságot. A számi nyelv szavai – *U*, vagy – *UU* trochaikus képletekkel írhatók le, erről azonban a későbbiekben lesz szó.¹⁵ Jójkapéldánkban megfigyelhető, hogy mindössze egy

¹⁴ A téma első, csupán a problémafelvetés szintjén történő bemutatása egy 2001-es publikációhoz kapcsolódik (Tamás 2001). A disszertációmban valamivel bővebben, de továbbra is marginálisan tárgyaltam a prozódiai kérdéseket (Tamás 2003). A jelen dolgozatban bemutatott, eddigi legrészletesebb feldolgozás a kb. másfél éve az MTA BTK Zenetudományi Intézetében kezdődő, és 2012. szeptemberétől az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében folytatódó, elsősorban a Szomjas-Schiffert archívumra (MTA BTK ZTI Népzene Archívum része) épülő kutatás részeredményeinek a bemutatása.

¹⁵ Az elemzés nem terjed ki a jójka teljes szövegére, hogy az ábrák és magyarázatok áttekinthetőek maradjanak. Céloom a szemléltetés, nem pedig a szövegben előforduló összes szó prozódiai jellemzése.

alkalommal esik egybe a szó eleji nyomaték a ritmikai nyomatékkal. Hasonló a helyzet a másik, *diedán ahte* 'tudom, hogy' szövegrésszel, amely az éneklés során mindig más ritmusképlettel és hangsúlyozással szólal meg: $\frac{1}{8} - \frac{1}{4} // \frac{1}{8} - \frac{1}{4}$ a harmadik sorban és $\frac{1}{8} - \frac{1}{4} // \frac{1}{4} - \frac{1}{8}$ a nyolcadik sorban.

2. példa

(kotta: Szomjas-Schiffert 1996: 96.)

A szöveg ütemekre tagolt, prozódiai feldolgozása:

A megjelölt szövegben szereplő szavak „beszélt nyelvi” intonációja, a szóhangsúly helye és a helyes szótagütem	Szótári alak ¹⁶	Jelentés	Eset-, ill. személyrag	A jojkában megvalósuló helytelen (a második szótagra) első hangsúlyok
 Vuosko-duoddara • • • - U - UU	Vuosko-duottar	„Vuosko” tarhegy	Cx Sg. Akk/Gen	Vuosko-duoddara • •
 áhkku • - U	áhkku	nagymama	–	áhkku •
 juojggastan • • - U U	juojggastit	kicsit jojkál, jojkálni kezd	Vx Sg./1.	juojggastan •

¹⁶ Sammallahti 1998.

 Bieras-Mihkála	Bieras-Mihkál	(személynév)	Cx Sg. Akk/Gen	Bieras-Mihkála • •
 iežan	ieš	maga	Px Sg. Akk/Gen	iežan •
 eamida	eamit	feleség	Cx Sg. Akk/Gen	eamida •

Jelölések:

•: főhangsúly; •: mellékhangsúly; ◡: rövid szótag; –: hosszú szótag; Px: birtokos személyrag; Cx: névszói rag; Vx: igei személyrag; Akk/Gen: a számban a tárgy- és a birtokos eset alakilag egybeesik.

Hogy megértsük, miért tekinthető természetellenesnek a jojkák prozódiaja, fontos röviden ismertetni a számi nyelv fonológiájának, morfológiájának alapvető tételeit és az ezekkel összefüggő szupraszegmentális jellemzőket. (Mivel tárgyabb vizsgálatban a jojkaszövegek a lulei és északi nyelvjárási területekről származnak, a következő leírás ezekre vonatkozik, jóllehet több nyelvi jellegzetesség túlnyúlik e két dialektus határán, és több számi nyelvjárásban is érvényesül.)

2.2.3.1. A számi szó és ütem

Az északi és a lulei nyelvjárásban a két szótagú szavak dominanciája jellemző, de a három szótagúság sem ritka. Az összetételek, illetve a toldalékolt szavak hosszúsága sem haladja meg a négy-öt szótagot. Egyszótagúság csak a grammatikai vagy funkciószavakra jellemző. Az északi és luleszámi szóban az első és a második szótag vokalizmusa szorosan összefügg. A második szótagi (marginális) magánhangzó váltakozása kiválthatja az első szótagi (centrum) magánhangzó váltakozását. A páros szótagszámú, két szótagos számi szó egy, a négy szótagos pedig két (egy fő- és egy mellék-) hangsúlyos szótagot tartalmaz. A hangsúlyos szótagot páros szótagszámú szavakban egy, páratlanokban két hangsúlytalan szótag követheti. Egy három szótagos szó első szótagja tehát hangsúlyos, a továbbiak pedig hangsúlytalanok.

Az előbbi esetben a hangsúlytalan szótag egyben az utolsó is, az utóbbi esetben pedig további hangsúlytalan szótag követi (Magga 1984: 14; Sammallahti 1998: 39).¹⁷

A számi szavakban a kutatók a szótaggal szemben általában a két szótagot tartalmazó ritmikai egységet vagy ütemet (– ◡) tartják fontosnak (Magga 1984). A luleszámban és az északi számban ezen a ritmikai egységen belül erőteljes egyensúly működik, amely a fokváltakozás és a magánhangzó-váltakozások során is megőrződik. Az allofonikus váltakozások¹⁸ túlnyomó részben megőrzik az ütem első és második magánhangzója, illetve az intervokális helyzetű mássalhangzók közötti eredeti (nyílásfok szerinti és kvantitási) relációkat.

A hangsúlyos és az azt követő hangsúlytalan szótago(ka)t együttesen ütemnek hívjuk, amelyeknek két típusát különböztetjük meg (Nystø – Johnsen 2001: 163–164). A kétmagú (rövid) ütem képlete: – ◡ (pl. luleszámi *åhpav*), a hárommagú (hosszú) képlete pedig: – ◡ ◡ (pl. luleszámi *bednaga*). Ha a szó háromnál több (négy vagy öt) szótagot tartalmaz, akkor az két ütemre, páros szótagszám esetén két rövidre, páratlan szótagszám esetén pedig egy rövidre és egy hosszúra osztható. Ebben az esetben tehát a szó nem egy, hanem két (általában egy fő- és egy mellék-) hangsúlyos szótagot fog tartalmazni, pl. luleszámi *guokta[l]ahke*¹⁹ ’tizenkettő’ (– ◡ – ◡). Az eddig bemutatott trochaikus képletek a jövevényszavakat is uralják. Vagyis, ha egy idegen eredetű szó meghonosodik a számi nyelvben, az előzőekben bemutatott ütemek úgy formálják, hogy a számi szavakra jellemző kvantitatív követelményeknek eleget tegyen. Ezzel összhangban diftongus csak első szótagi, helyesebben centrum magánhangzó lehet, amelyet sokszor két-három tagú mássalhangzó-kapcsolat követ az erőteljes trochaikus ütem megvalósulásához.

A fenti nyelvészeti kitérőre tehát azért volt szükség, hogy bemutassam, mennyire erőteljes szabályok „örködnek” azon, hogy a különböző hosszúságú szavak a paradigmatis hangváltozások és a lexikai kölcsönzések során is megőrizték eredeti hangsúlyozási jellemzőiket, különösen a szó eleji erőteljes nyomatékot. Az igei és névszói ragozásban bekövetkező fokváltakozások és magánhangzó-váltakozások is – a morfológiai jelentésen túl – a metrikai egyensúly fenntartását szolgálják. Meglepő tehát, hogy az énekelt szövegben teljesen érvé-

¹⁷ Az általános nyelvészeti terminológia szempontjából zavaró lehet a centrum és a marginális megjelölés, mivel ezeket a „megszokott” jelentésüktől eltérő értelemben is használja a lappológia (vö. Magga 1984: 14, Sammallahti 1998: 39). A lappológiai szakszavakhoz azonban nemcsak a tanulmány kapcsolódó jellege miatt ragaszkodnék, hanem a pontos helyettesíthetőség hiányában is, ui. a hangsúlyos-hangsúlytalan vagy az első és második szótagi megjelölés csak részben fedné az eredeti kifejezés jelentéstartományát.

¹⁸ A névszói és igei paradigmákban egyaránt bekövetkező magánhangzó-váltakozások.

¹⁹ [l]: az új ütemet indító hang jelölése.

nyüket vesztik a szigorú metrikai szabályok. A panelek gyakori használatának legkézenfekvőbb magyarázata – ha más finnugor népek énekes gyakorlatából indulunk ki – az lehetett volna, hogy a dalban elhangzó jelentésszerű szövegrészeket a hangsúlyozás szempontjából a megfelelő helyre igazítsák. Mivel a jojkákban nagyon alacsony a szövegbetét, számi kifejezéssel élve a *dajahusat* 'a jojka szavai (jojkaszöveg)' aránya, nem lehetetlen megtalálni a dallam és a szöveg összehangolásának legalkalmasabb helyeit, még akkor sem, ha a számi énekes soha nem változtatná meg a ritmust a szöveg kedvéért (ellentétben pl. a magyar pontozás gyakorlatával). A hanti énekes szintén nem a ritmussal operál – bár számára fontos a helyes prozódia –, ehelyett a szöveget alakítja (toldja vagy rövidíti) a jó hangsúlyeloszlás érdekében.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a jojkapanelek nem a metrikai egyensúlyt, illetve a hangsúlyok összehangolását hivatottak biztosítani. Ez a jelenség a számi előadói stílus fontos sajátosságának tekinthető, amelyben talán a szöveg szándékolt gyengítése, a hallgatóság figyelmének fenntartása, a játékosság és az előadói bravúr is szerepet játszhat. A jojkák prozódiai csúsztatásainak szerepe hasonló lehet a hanti előadásban tapasztalható sorszerkezet-elmozdításéhoz is. Lázár Katalin szerint a szöveg és a dallam eltérő, egymást keresztező szerkezete feszültséget teremt és a dal „végtelenítésének” eszköze, amely „olyan koncentrációt kíván meg, mely az előadót és a hallgatót egyaránt kiemeli a mindennapi valóságból” (Lázár 1987: 217). Ennek a szerkesztésmódnak a hantiknál továbbá „nemcsak az a célja, hogy az olykor több száz soros éneket élvezhetővé, változatosá tegye, hanem az is, hogy az előadáshoz és a befogadáshoz egyaránt szükséges érzelmi állapotot létrehozza és fenntartsa” (Lázár 1987: 217). Hasonló motívációk munkálkodhatnak a számi jojkaénekesek esetében is.

3. Következtetések

A jojka művészi kifejezőmódjának megértése a ritmus, a dallam és a szöveg viszonyának leírásával valósulhat meg. A három szemiotikai szint erős hierarchiába rendeződik, melyben a szövegnek valóban alárendelt szerepe van. Részben ez is az oka annak, hogy az eddigi kutatások a panelekkel nemigen foglalkoztak, tulajdonképpen e kategória megfelelő elnevezése is hiányzik a szakirodalomból. Azért vezettem be a panel (jojkapanel) kifejezést, hogy a fogalmi és a funkcionális bizonytalanságokat a lehető legnagyobb mértékben ki lehessen küszöbölni. Tanulmányomban azt is vizsgáltam, hogyan járulnak hozzá a verbális elemek a jojka sajátos kifejezőmódjához. Igyekeztem bizonyítani, hogy a panelek önállóan is vizsgálat tárgyát képezhetik. Szerepük elsősorban a beszélt nyelvtől elkülönülő, elsősorban zenei nyelven kifejezendő üzenet erősítése és (kulturálisan befolyásolt) asszociációk keltése a hallgatóban.

A jojkák prozódiai elemzésével (tudomásom szerint) korábban senki sem foglalkozott. Bár egyes felmerülő kérdésekre megnyugtató választ egyelőre nem adhattam, a problémák felvetése és bemutatása jelzi, hogy vannak még olyan szeletei a jojkahagyománynak, amelyek elkerülték a kutatók figyelmét, és amelyekkel érdemes a jövőben még behatóbban foglalkozni. A jojkálásban megnyilvánuló prozódiai anomáliák illusztrálásához a magyar és a hanti éneklési gyakorlatot hívtam segítségül, továbbá röviden bemutattam a számi nyelv szavainak ritmikai és hangsúlyozási követelményeit, amelyek a problémát – véleményem szerint – még erőteljesebb megvilágításba helyezik.

Irodalom

- Aikio, Samuli – Kecskeméti, István – Kiss, Zoltán (1972), *Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok*. MSFOu 149.
- Arnberg, Matts – Ruong, Israel – Unsgaard, Håkan (1969), *Jojk. Musikalisk kommentar*. Stockholm, illetve Ljungföretagen, Örebro.
- Austerlitz, Robert (1958), *Ob-Ugric Metrics*. Kn. Helsinki.
- Austerlitz, Robert (1975), *Szöveg és dallam a vogul dalokban*. In: Gulya János (szerk.), *A vízimadarak népe*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 9–34.
- Békefi Antal (2005), *Munkaritus. Munkaritus. Munkadal. I. Állattartás. Hagyományok háza*, Budapest.
- Bereczky János (2003), *Az alkalmazkodó pontozott ritmus megjelenése népzeneinkben*. In: Gupcsó Ágnes (szerk.), *Zenatudományi Dolgozatok 2003*. MTA Zenatudományi Intézet, Budapest. 411–454.
- Csepregi Márta (1997), *Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból*. In: Lázár Katalin (szerk.), *Tanulmányok a szurguti osztják kultúrából*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Domokos Johanna (1995), *A számi (lapp) költészet története dióhéjban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 39/2. A Román Akadémia Könyvkiadója. 171–179.
- Domokos Johanna (2000), *A számi költészet fordíthatóságáról*. Budapesti Finnugor Füzetek 15. Budapest.
- Domokos Péter (1975), *Lapp népköltészet és irodalom*. In: Domokos Péter (szerk.), *Medveének*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 243–250.
- Einefjord, Jon Eldar (1975), *Luotti, juoigos, dajahus: innhald i joiken*. Hovedfagsoppgave Universitet i Oslo, Oslo.
- Gaski, Harald (1986), *Den samiske litteraturens røtter: om samenes episk poetiske diktning*. Kézirat. Universitet i Tromsø, Tromsø.
- Gaski, Harald (1987), *Med ord skal tyvene fordrives: om samenes episk poetiske diktning*. Magistergradsavhandling. Universitetet i Tromsø, Tromsø.

- Gaski, Harald (1997a), Sami culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience. Davvi Girji O. S., Karašjok.
- Gaski, Harald (1997b), In the shadow of midnight sun. Contemporary Sámi prose and poetry. Davvi Girji O. S., Karašjok.
- Hajdú Péter (1960), Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben. *NéNy* 3–4: 19–29.
- Hajdú Péter (1982), Vers – folklór – zene – nyelvi változás. *Filológiai Közöny* 28. Budapest.
- Hirvonen, Vuokko (1995), Sydämeni palava. Oulun Yliopisto, Oulu.
- Itkonen, Erkki (1963), Lappalainen kansanrunous. Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Lapin sivistysseuran julkaisuja 26, Helsinki.
- Itkonen, Toivo I. (1921), Lappalaisten runoudesta. Kalevalaseuran vuosikirja. Helsinki.
- Itkonen, Toivo I. (1934), Elämänviisautta Inarin Iijärveltä. Kalevalaseuran vuosikirja 14. Helsinki.
- Itkonen, Toivo I. (1939), Inarin tunturilappalaisten joikuja. Kalevalaseuran vuosikirja 19. Borgå – Helsingfors. 9–16
- Järvinen, Minna-Riikka (1999), Maailma äänessä. Helsinki.
- Jernsletten, Henrik (1976), Dajahusat. Oslo.
- Jernsletten, Henrik (1978), Om joik og kommunikasjon. By og bygd. Norsk Folkemuseums Arbok 1977. Oslo.
- Jernsletten, Henrik (1979), Joik-kunsten a minnes. Var verden 1979/4, Trondheim.
- Kantola, Tuula (1984), Talvadaksen yoikuperinne. Folkloristiikan tutkimuksia 2. Turun yliopiston kulttuurien tutkimuksen. Turku.
- Keresztes László (1983) Számi (lapp) költészet. In: Keresztes László (szerk.), Aranylile mondja tavasszal. Európa Könyvkiadó, Budapest. 507–521.
- Kovács Magdolna (1996), A lapp szövegek lejegyzéséről. In: Szomjas-Schiffert György (szerk.), Lapp sámánok énekes hagyománya. Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–90.
- Lappalainen, Päivi (1984), Däl mī juoiggasta’ vel. Anders Ivan Guttormin joikujen tarkastelua. Folkloristiikan Tutkimuksia 3. Turun yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos, Turku.
- Lázár Katalin (1987), Egy motivikus szerkesztésű osztják dallamtípusról. In: Berlász Melinda – Domokos Mária (szerk.), Zenetudományi Dolgozatok 1987. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. 213–226.
- Lázár Katalin – Sipos Mária (szerk.) (2008), Anna Liszkova énekei. Schmidt Éva Könyvtár 4. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- Lotz, János (1960), Kamassian Verse. *Journal of American Folklore*.
- Magga, Tuomas (1984), Duration in the quantity of bisyllabics in the Guovdageaidnu dialect of North Lappish. *Acta Universitatis Ouluensis* 11, Oulu.

- Nettl, Bruno (1980), *Ethnomusicology: definitions, directions and problems*. In: Elisabeth May (ed.), *Music of many cultures. An introduction*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Nettl, Bruno (1989), *Blackfoot musical thought*. The Kent state university press, Kent.
- Nickel, Klaus-Peter (1994), *Samisk Grammatikk*. Davvi Girji O.S. Karašjok.
- Nystø, Anders – Johnsen, Sigmund (2001), *Sámásta 1–2*. Báhkko, Drag.
- Paulaharju, Samuli (1977), *Lapin muisteluksia*. WSOY, Porvoo.
- Saastamoinen, Ilpo (1994), *Rytmiäaava-ajattelu saamelaismusiikin hahmotusmallina*. Jyväskyläi Egyetem (kézirat).
- Sammallahti, Pekka (1989), *Sámi–Suoma–Sámi sátnegirji*. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka (1998), *The Saami Languages*. Davvi Girji O. S., Karašjok.
- Sebeok, Thomas A. (1952), *Studies in Cheremis folklore*. Indiana University, Bloomington.
- Steinitz, Wolfgang (1934), *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*. Helsinki.
- Szomjas-Schiffert György (1996), *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sztahó Dávid – Imre Viktor – Vicsi Klára (2010), *Érzelmek automatikus osztályozása spontán beszédben*. <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2010>. 61–274.
- Tamás Ildikó (1998), *A lapp jojka kutatásának története*. Módszertani fejtegetések. NÉNy 39: 179–196.
- Tamás Ildikó (2001), *Jojka – Európa legősibb hírmondója*. NÉNy 16/2: 295–306.
- Tamás Ildikó (2003a), *Szöveghelyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben*. NyK 100: 301–313.
- Tamás Ildikó (2003b), *A lulei, norvég és inari lapp területek jojkahagyománya*. Disszertáció. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola / Uráli népek folklórja és irodalma, Budapest.
- Tamás Ildikó (2007), *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya*. Napkút Kiadó, Budapest.
- Vainio, Matti (1991), *A finn zene története*. Ethnica, Debrecen.
- Valkeapää, Nils-Aslak (1984), *Saamelaislauteesta*. SČS Doiam. 44.
- Vargyas Lajos (2002), *A magyarság népzeneje*. Planétás Kiadó, Budapest.
- Vicsi Klára – Sztahó Dávid – Kiss Gábor – Czira Anita (2010), *Spontán beszédben rejlő nem verbális hangjelenségek – érzelmek, hanggesztusok vizsgálata*. <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2010>. 249–260.

SZEVERÉNYI SÁNDOR

**Mire jó egy nganaszan online diakrón
kognitív onomasziológiai szótár?¹**

The aim of the paper is to introduce the theoretical basis of the diachronic cognitive onomasiological online dictionary of the Samoyedic languages. The main focus is to compile the section of the Nganasan language. In order to create this dictionary, a specific structure and program needs to be built. Since the relations of the word forms and their meanings are classified by formal and semantic/cognitive points of view, the existing diachronic and synchronic lexicographical programmes do not relate to this project. These classifications allow different and complex search and browse capabilities, which will provide easy access to the dictionary. Building the section of Nganasan is perfectly realistic, and would create a "historical thesaurus" of the Nganasan language. Once the Lexicographical Program is created, the database can be extended in several directions (e.g. as regards the number of the languages, lexemes, concepts, semantic domains, analytical part, etc.). The classification of the relations between lexemes will require basic research such as etymological, and areal linguistic study. The systemizing of the classifications could result in new discoveries relating to the modeling of lexical pathways. It is time for Siberia to become part of the "cognitive linguistic map".

Keywords: Nganasan, diachron onomasiology, lexicography, lexicology.

1. Bevezetés

A dolgozat célja, hogy bemutassa, hogy mit kell tudnia egy diakrón kognitív onomasziológiai szótárnak. A téma aktualitását az adja, hogy 2012 tavasza óta dolgozunk a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékén a nganaszan nyelv online diakrón kognitív onomasziológiai szótárán (OTKA

¹ Előadásként elhangzott Pécsen, a Schmidt Éva – Hajdú Péter Emlékkonferencián, 2012. október 13-án. Külön szeretném megköszönni lektoraimnak nagyon részletes és alapos jelentésüket, mindkettő nagyon inspiráló volt számomra. Természetesen minden hiány és hiba az én felelősségem. A nyitva hagyott kérdéseket egy következő dolgozatban fogom megválaszolni.

K100854²). A szótárnak 2015 tavaszára kell elkészülnie, de az igazi – egyelőre távlati cél – a szamojéd nyelvek szótárának megalkotása, s az egészen távoli, már-már utópisztikusnak tekinthető cél az észak-szibériai nyelvek beépítése a rendszerbe. Utóbbi két cél megvalósítása természetesen alapvetően függ attól, hogy a nganaszan nyelvre kidolgozott program és rendszer mennyire lesz alkalmazható a többi nyelv esetében, azaz a nyelvspecifikus és nyelveken átívelő jegyeket hogyan tudjuk egyazon rendszerben kereshető formában megjeleníteni – itt elsősorban a technikai megvalósítás okozhat problémát, a tartalmi megvalósítás igazából „tudományszervezési” kérdés...

A dolgozat első részében azt fejtem ki, hogy mitől lesz egy szótár diakrón kognitív onomasziológiai (és hogy miért kell ilyen hosszú nevet adni neki), valamint hogy hogyan és hol illeszkedik ez a nemzetközi történeti lexikológiai és lexikográfiai folyamatokba. A dolgozat második felében pedig néhány előzetes eredményt és felhasználási lehetőséget mutatok be immár nganaszan példákon keresztül.

Felmerül a kérdés – teljes joggal – hogy manapság, amikor az uralisztikában és a veszélyeztetett nyelvek kutatásában a dokumentáció és a szinkrón leírás az elsődleges feladat, miért foglalkozunk történeti kérdésekkel.

Ha a szamojéd nyelvek felől közelítjük meg a kérdést, akkor a következőket állítjuk:

(i) A szamojéd nyelvek szókészletének csak az uráli/szamojéd eredetű rétege rendszerezett, köszönhetően elsősorban Juha Janhunén alapvető munkájának (1977), illetve a későbbiekben más kutatók eredményeinek (elsősorban Helimski tanulmányainak). Egyfelől azonban az összamojéd anyag is régóta megérett egy újabb felülvizsgálatra és szintézisre, a „legfrissebb” szamojéd családfák tükrében azt is újra kell gondolni, hogy milyen megfelelések számítanak egyáltalán összamojéd etimológiának. Másfelől pedig az elmúlt években megsokszorozódott az elérhető szamojéd nyelvi anyag (ez a nganaszra különösen igaz), és ezek történeti feldolgozása csak minimális mértékben történt meg.

(ii) Ebből következik, hogy az egyes szamojéd nyelveknek nincsenek történeti-etimológiai szótárai. A szamojéd/uráli eredetűnek minősített szavak száma minimális része a ma ismert szókészletnek, saját számítások szerint a nganasz szókészlet kb. 15%-a.

(iii) A szamojéd nyelveket érintő areális kutatások szórványosnak tekinthetők, ez vonatkozik a lexikai kölcsönzések vizsgálatára is. Van néhány publikáció, amely lexikális kölcsönzésekkel foglalkozik részben vagy teljesen, és kiállta az idő próbáját (a legfontosabbak a teljesség igénye nélkül: Aikio 2002; Anikin 2000; Futaky 1983, 1990; Hajdú 1953; Helimski 1997, 1982, 2000b, 2000c,

² A projektben egy kutató – jelen írás szerzője –, valamint egy technikus, Tóth Attila (JGYPK) és egy hallgató, Tóth Péter (SZTE) vesz részt.

2000d; Janhunen 1977a.;Kostjakov 1984; Poljakov 1980; Róna-Tas 1980, 1988; Stachowski 1998; Terent'ev 1999; Werner 2002). Külön ki kell emelni Helimski és Anikin 2007-ben megjelent munkáját, amelyben a szamojéd nyelvek és a mandzsú-tunguz nyelvek kapcsolatait összegezték. Ez a munka – minden erénye ellenére – szinte több kérdést vet fel, mint amennyit megold. Például nyitva hagy olyan kérdéseket, mint az északi-szamojéd alapnyelv (?) státusa, bevezet olyan nyelvi rétegeket, amelyek máshol, korábban nem szerepelnek (pl. korai és kései proto-szamojéd). Jól látható, hogy tennivaló van bőven.

Továbbá, noha az elsődleges kutatási területté az elmúlt években a nyelvi dokumentáció és az azt követő szinkrón nyelvi leírás vált, élénkülés tapasztalható Szibéria nyelveinek történeti lexikográfiai kutatásának a területén is – és ezt munkát gyakran éppen azok végzik el, akik a nyelvészeti dokumentációs munkálatokban is élen járnak. Hogy csak a legfrissebb eredményeket említsük: Irina Nikolaeva történeti jukagír szótára (2006), Michael Fortescue és társainak összehasonlító eszkimó–aleut szótára (1994, 2010), Fortescue csukcs–kamcsatkai etimológiai szótára (2005), a jelenleg is készülő jenyiszeji etimológiai szótár (Edward Vajda és Heinrich Werner közös munkája), valamint a nyivh és a csukcs-kamcsatkai nyelvek kapcsolatát kutató munkák (Fortescue 2011). Azaz megfordulni látszik a hagyományos kutatás iránya: nem az a kutatás célja, hogy bebizonyítsuk Szibéria nyelveinek rokonságát, hanem az, hogy készítsünk minél pontosabb, bővebb nyelvi leírást az egyes nyelvekről, kisebb nyelvcsaládokról, majd annak alapján kezdjük el kutatni az egyes nyelvek történetét, és azt, hogy az egyes nyelvek mikor és milyen kapcsolatban állhattak egymással, illetve a hangsúly az összehasonlító történeti nyelvészet felől eltolódik az egyes nyelvek történeti kutatása felé.

2. Elméleti és tudománytörténeti háttér

2.1. Ha egyszerűen akarjuk megfogalmazni, akkor a diakrón kognitív onomasziológiai szótár nem más, mint egy nyelv történeti-etimológiai szótára és még valami plusz: a diakrón lexikális tipológia fontos produktuma. A diakrón kognitív onomasziológiai szótár a következőkben nyújt többet egy hagyományos történeti-etimológiai szótárnál:

a) Minősíti az egymással összefüggő szótári alakok közötti formális és kognitív kapcsolatokat. Ez egyfelől jelenti az eddigi szekunder szakirodalom feldolgozását, átfogó rendszerezését, másfelől új (etimológiai, areális) alaputatást is szükségessé tesz, hiszen a szótár nemcsak azt teszi láthatóvá, amit tudunk, hanem azt is, amit nem: azaz az ismeretlen eredetű szótári elemeket.

b) Rendszerezi az így minősített formális és kognitív kapcsolatokat, ezáltal lehetővé teszi, hogy bizonyos lexikalizációs ösvényeket modellezni lehessen.

2.2. Az onomasziológia a lexikológia egyik ága. Nem a forma, hanem a jelentés felől indul ki, tipikus kérdése: Adott egy x fogalom, milyen lexikai egységek fejezik ki? Az onomasziológiai kutatások három fő iránya (Geeraerts 1997: 17):

- a. Diakrón szempontú: honnan származnak a lexikai egységek?
- b. A szócsoporthoz milyen strukturális jellemzői vannak?
- c. Milyen tényezők határozzák meg egy lexikai kategória kiválasztását?

A hagyományos onomasziológia a nyelvföldrajzi, dialektológiai kutatásokban volt népszerű, különösen a 20. század első felében. Az összehasonlító uralsztikában a történeti lexikológiai, lexikográfiai kutatásoknak ez az iránya nem vált elterjedtté, egy monografikus feldolgozást kell kiemelni: Veenker 1975-ben megjelent munkáját, amelyben hatalmas szóanyagot mozgat meg és rendez össze, ám az anyag elemzése elmaradt.

A (diakrón) onomasziológia az ezredfordulón új lendületet kapott a kognitív nyelvészeti szempontok és módszerek bevezetésével. A diakrón kognitív onomasziológia etimológiai kapcsolatoktól függetlenül érdekes anyagok elemzését teszi lehetővé. Ezáltal egy nyelvcsaládon belül feltételezhetően poligenetikus leszármazási folyamatokat vázolhatunk fel (Koch 2008: 109). Azaz egy-egy lexéma eredetének, motivációs hátterének feltárása függetleníthető annak csupán etimológiai vizsgálatától.

Az alkalmazott módszer a lexikális leszármazás diakrón modellje (diachronic model of lexical filiation; Gévaudan – Wiebel 2004, Gévaudan 2007), ami a lexikális tipológia diakrón modelljének is tekinthető. Ez lényegében a lexikalizációs folyamat motivációinak a vizsgálatát, rendszerezését, modellezését jelenti. Ez önmagában nem tartalmaz új megközelítést, ahogy azt Grzega meg is jegyzi, a DCO többé-kevésbé az elméleti oldala a szemasziológia, az onomasziológia, a szóalkotás és az etimológia gyakorlati kombinációjának (Grzega 2002: 1023). Az újdonság valójában ezek kombinációjában, együttes vizsgálatában rejlik, mégpedig úgy, hogy a megvalósítás, megjelenítés számítógépen történik a legtöbb esetben. Valamint újdonság az is, hogy az évezred elején önálló diszciplínaként fellépő lexikális tipológiának (Koch 2001) a történeti modelljét megalkotta. A történeti modell alapja pedig az, hogy a lexikális változás mögött mindig kettős motivációt kell keresni: a két, egymással kapcsolatban álló szóalak közötti formai és kognitív kapcsolatot. Koch és Marzo szerint a lexikalizáció formai és kognitív motivációjának diakrón tipológiai rendszerezése a következők miatt fontos (Koch – Marzo 2007: 273):

- (a) lehetővé teszi az egyes nyelvek motivációs „profiljának” megalkotását;
- (b) lehetővé teszi nyelveken átívelő tendenciák és idioszinkráziák megállapítását (Vannak-e „transzparensabb” vagy kevésbé transzparens nyelvek? Vannak-e „metaforikusabb” nyelvek?);

(c) lehetővé teszi nyelveken átívelő és nyelvspecifikus motivációs preferenciák megállapítását a kétdimenziós rácsos modellben (a formális és kognitív motivációk közötti kapcsolatok rendszerezése).

Az onomasziológiai módszert elsődlegesen dialektológiai, nyelvföldrajzi kutatások során alkalmazzák, már a 20. század elejétől, de számos más területen is – a kognitív nyelvészethez kapcsolódva –, mint például a gyermeknyelv-elsajátítás kutatásában. Az onomasziológiai lexikológia az elmúlt évtizedekben háttérbe szorult a modern (strukturalista) szemantika hatására, amely döntően szemasziológiai szempontú.

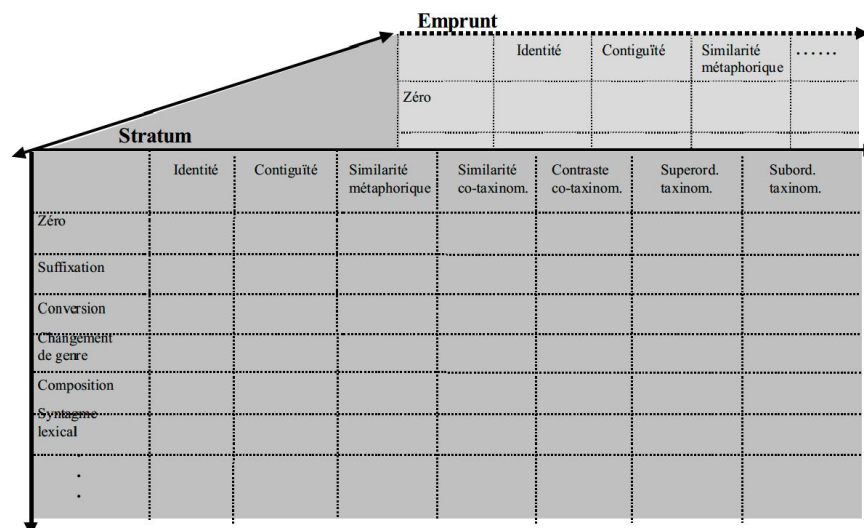
A szemasziológiai mechanizmusok során már létező szavak új jelentést kapnak/új jelentéssel bővülnek, az onomasziológiai mechanizmus eredményeképpen egy fogalmat új, vagy legalábbis egy másik szó (amennyiben a fogalom megnevezése már létezik a nyelvben) fejez ki. Ilyen értelemben a diakrón onomasziológia magába foglalja a szemasziológiát is, mert a formák viszonyait is számon tartva, az azonos kifejezések formai és jelentésváltozását is képes megmutatni.

Diakrón onomasziológiai (tágabb értelemben a történeti szemantikai) kutatások egyik központja az elmúlt években a tübingeni egyetem volt (elsősorban Andreas Blank, Paul Gévaudan, Peter Koch révén). Emellett fontos pillérnek számítnak Dirk Geeraerts munkái (l. Geeraerts 2010, de nagyon fontosak a korábbi munkái is, elsősorban 1997). Rajta kívül meg kell említeni Joachim Grzega tevékenységét: 2000-ben jelent meg először online folyóirata, az *Onomasiology Online*, amely annak ellenére jelentős, hogy úgy tűnik, hogy 2010-ben megszűnt. Az online történeti szótárak között pedig vannak olyanok, amely kognitív nyelvészeti, diakrón szemantikai (pl. metafora-elméleti) kutatásokhoz is remek anyagot nyújtanak (pl. Kathryn 2007).

A lexikai motivációk diakrón vizsgálatához két, ill. háromdimenziós sémát dolgoztak ki a tübingeniek. Gévaudan (2007) háromdimenziós modelljét alkalmazták például a DECOLAR projektben (<http://www.decolar.uni-tuebingen.de/>; *Bienvenus sur le site du Dictionnaire Étymologique et Cognitif des Langues Romanes*). A kétdimenziós modellt inkább szinkrón vizsgálatokhoz használják. Gévaudan leszármazás (filiation) modelljének három komponense van:

1. szemantikai leszármazás (semantische Filiation): az egymással kapcsolatban álló lexémák közötti kognitív kapcsolat, folyamat meghatározása;
2. morfológiai leszármazás (morphologische Filiation): az egymással kapcsolatban álló lexémák közötti formai kapcsolat meghatározása;
3. nyelvi rétegek közötti leszármazás (stratische Filiation): egy-egy nyelv különböző nyelvéllapotának (rétegének) összevetése. Ennek két fő csoportját határozza meg: közvetlen és paradigmatisches leszármazás (Stratisch-direkte Filiation – Stratisch-paradigmatische Filiation). Az első csoportba tartoznak például a

kölcsönzések, a lexikai folytonosság (Stratische Kontinuität), antonómázia, onomatopoézis, míg a másodikba a calque, az analógia stb.

Gévaudan háromdimenziós rendszere (Gévaudan – Wiebel 2004)

Mindhárom komponens egy-egy kategóriarendszert takar. Ezeknek a rendszereknek egyszerre kell megfelelniük tipológiai elvárásoknak és nyelvspecifikus elvárásoknak.

3. A DCO és az FM alkalmazása a nganaszanra

3.1. Mi a munkánk során nem a háromdimenziós leszármazásmodellt alkalmazzuk, hanem annak egy egyszerűbb – mint említettem, igazából szinkrón vizsgálathoz kidolgozott – kétdimenziós „változatát” (Koch – Marzo 2007). Ez a modell két „dimenziót”, a formai és szemantikai kapcsolatokat köti össze. Ugyanis ahogyan azt Koch és Marzo megjegyzi, a formai és a kognitív motiváció a nem-fonetikai nyelvi motiváció két dimenziója, mivel kölcsönösen feltételezik egymást (Koch – Marzo 2007: 262).

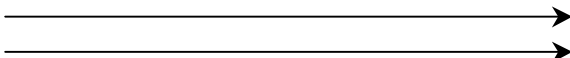
A mi esetünkben a harmadik komponensbe sorolt kategóriákat úgy jelenítjük meg, hogy a korábbi nyelvéllapotokat, a nganaszan esetében rekonstruált alapnyelveket (PU, PS, PNS) önálló nyelvként vesszük fel, a kölcsönzés különböző eseteit pedig a formai kapcsolatoknál jelenítjük meg. A különbség egy átvétel és egy leánynyelvi reflex megjelenítésében a kapcsolatok minősítésénél jelentkezik: előbbi esetben kölcsönzésként szerepel a rendszerben, utóbbiban lexikai folytonossággént (lexical continuity).

Egy diakrón kognitív onomasziológiai munkálat alapja egy egyszerű motivációs séma. Ez meghatározza a szótár felépítését is:

lexéma 1 (L1)	<	formai kapcsolat	>	lexéma 2 (L2)
fogalom 1 (C1)	<	kognitív kapcsolat	>	fogalom 2 (C2)

Ahol L1 = forrásforma, L2 = célforma, C1 = forrásfogalom, C2 = célfogalom. C1 kognitív kapcsolatban van C2-vel, L1 formális kapcsolatban van L2-vel. Ez azt jelenti, hogy minősítjük és listázzuk mind a kognitív (azaz az adott formához köthető jelentések közötti), mind a formális (azaz a szóalakok közötti) kapcsolatokat. Például:

L1: *lɒbsə* >> képzés >> L2: *lɒbsəkəə*

C1: 'bölcseő' >> kontiguitás >> C2: 'legkisebb gyerek a családban'

Ahhoz, hogy ezeket a kapcsolatokat rendszerezni tudjuk, listákra van szükségünk. A listák összeállítását nagyban meghatározza az az elvárás, hogy lefedje a nyelvspecifikus jelenségeket, és ezt lehetőleg a nyelvtipológia fogalmaival, rendszereivel tegye meg.

E szempontrendszer előnye, hogy a formális eljárásokat – mint például szóképzés, összetétel, konverzió vagy zéró-deriváció – és a szemantikai eljárásokat együtt, egyidejűleg tudja vizsgálni. Meg lehet határozni a verbalizáció módját (összetétel, szemantikai változás stb.) és a forrás- és a célfogalom közötti kapcsolatot, valamint a forrásforma és a célforma közötti kapcsolatot.

3.2. Listák, korpuszok

3.2.1. Szótári alak

A szótár alapja természetesen a szótári alakok listája. A nganaszan esetében vannak létező elektronikus korpuszok, adatbázisok, szótárak (Kosterkina et al. 2001; Wagner-Nagy 2006). Az alapkörpuszt a Kosterkina et al. 2001 szótára jelenti, amely kb. 8000 szóalakot tartalmaz, és a mai napig az egyetlen gyakorlati nganaszan szótár.

A szótári alakoknál a következő információk fontosak: nyelv (ahol releváns: nyelvjárás) – hiszen további nyelvek is szerepelnek a rendszerben. Az adott elem szófaja, morfológiai szerkezete, opacitása (transzparencia [+/-] vagy [?]), azaz motivált-e az adott lexéma vagy nem. Szükséges megadni a forrást: ez elsősorban egy alapforrás megadását jelenti. Amennyiben az alapforrásban nem található meg, akkor más forrást adunk meg.

The image shows a web-based interface for editing word-concept pairs. It is divided into two main sections: 'FORM' and 'CONCEPT'.

FORM Section:

- Form:** A text input field containing 'kutoroku'.
- Dialect:** A dropdown menu with 'Nganasan' selected.
- Opacity:** A dropdown menu with 'Nganasan' selected.
- Literature:** A dropdown menu with 'Nenets' selected.
- Sentence:** A text input field.
- Comment:** A text input field.
- Buttons:** 'Keyboard' and 'Check' buttons.
- Checkboxes:** 'Save as new FORM' and 'Delete FORM'.
- Language List:** A scrollable list of linguistic categories including: Nganasan, Nenets, Forest Nenets, Tundra Nenets, Enets, Forest Enets, Tundra Enets, Selkup, Middle, North (Tos), South, Proto-Uralic, Proto-Uralic, Proto-Samoyed, Proto-Samoyed, Dolgan, Dolgan, Yukaghir, and Yukaghir.

CONCEPT Section:

- Concept:** A text input field.
- Part of Speech:** A dropdown menu with 'adjective' selected.
- Semantic domain:** A text input field with an 'Add domain' button.
- Buttons:** 'Check' button.
- Checkboxes:** 'Save as new CONCEPT' and 'Delete CONCEPT'.

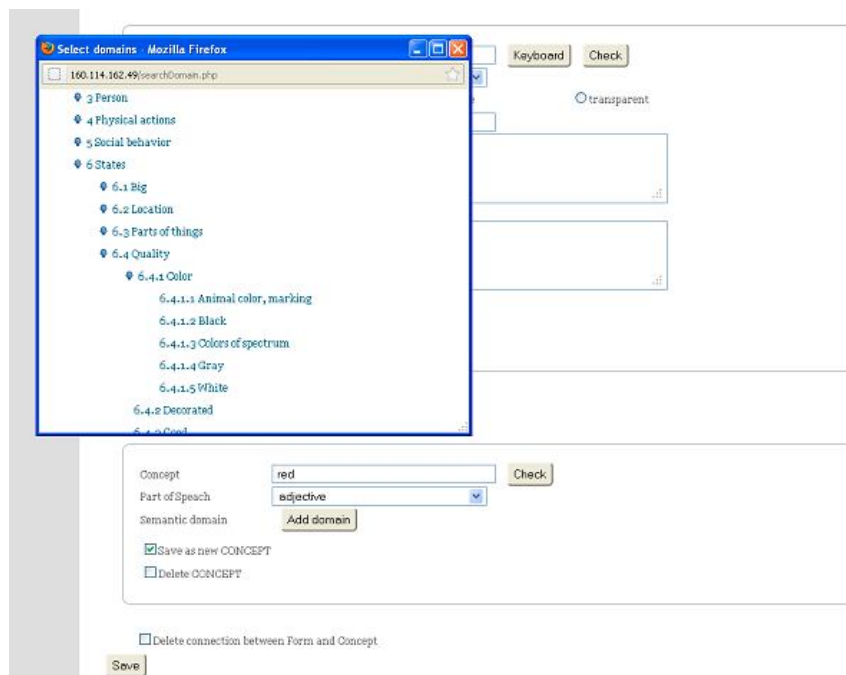
Szóalak – jelentés párok szerkesztési oldala

Ha van forrás, amely megad egy jellemző környezetet, kontextust, akkor lehetőség szerint azt szintén be kell mutatni. Végül helyet kell adni szöveges megjegyzéseknek, kommentárnak: minden olyan információnak, amelyek nem kívül esnek a fenti kategóriákon, de fontosak (pl. a minősítések bizonyossága stb.).

3.2.2. Fogalmak (jelentések, fogalmi körök)

Az onomasziológiai megközelítés a jelentések, jelentéscsoportok szerinti megközelítést jelenti, azaz arra a kérdésre igyekszik válaszolni, hogy egy adott fogalmat egy adott nyelvben hogyan fejeznek ki. Ehhez a lehető legáltalánosabb fogalmi listára van szükségünk, lehetőség szerint olyanra, amelyet a tipológiában általánosan használnak. A tipológiában, dokumentációs nyelvészetben, történeti nyelvészetben ugyanakkor számos fogalomlistát találunk. Szótárunkban a legfrissebb, ugyanakkor a leginkább ajánlott listát alkalmazzuk. A List of Semantic Domains (v.4) for Rapid Word Collectiont (<http://rapidwords.net/>) a dokumentációs nyelvészetben jól ismert Summer Institute of Linguistics (<http://www.sil.org/>) munkatársai állítottak össze dokumentációs nyelvészeknek. Kilenc nagy fogalmi csoportba kb. 2000 kisebb csoportot sorolnak.

Eljárásunk a következő: a munkálatok során szótári anyagokat dolgozunk fel, a szótárakban megadott jelentéseket megtartjuk. A jelentéseket rendeljük hozzá a megfelelő fogalmi körhöz vagy körökhöz.

Fogalmi körök szerkesztési felülete

3.2.3. Formai eljárások (processes)

Listázzuk a formai eljárásokat is, ezeknek a „mélységét” az anyag mennyisége és a technikai lehetőségek határozzák meg. Az alapvető formai eljárások: képzés, átvétel, összetétel, konverzió/jelentésváltozás, amelyeket kisebb alcsoportokra lehet osztani.

Gévaudan a román nyelvekre a következő rendszert alkalmazta (Gévaudan 2007):

grammatikai változás	morfológiai bővülés	morfológiai redukció	lexikai alakok kombinációja
konverzió	szuffixáció	toldalékvessztés (Affixwechsel)	szintagmatikus kompozitum
ragozott alak konverziója	prefixáció	elvonás	morfológiai kompozitum
számváltás (Numeruswechsel)	paraszintézis	törövidülés (Wortstammkürzung)	kontamináció
nemváltás (Genuswechsel)	affixált kompozitum (Affigierende K.)	rövidülés	
	affixoid kompozitum (Affixoide K.)		

A mélységet leginkább – a nganaszanra egyébként is legjellemzőbb – szóképzésen lehet szemléltetni:

labsə-kəə : szóképzés > névszóképzés > melléknévképzés

3.2.4. Kognitív kapcsolatok (relations)

Több lehetőség kínálkozik arra is, hogy milyen módon és milyen mélységig elemezzük a jelentések közötti kognitív kapcsolatokat. Egyfelől célszerű azokat a listákat alkalmazni, amelyeket a nemzetközi lexikográfiában alkalmaznak (annak terminológiájával együtt), másfelől figyelembe kell venni az adott nyelvnek, nyelvcsoporthoz a jellemzőit, tekintettel azokra a nyelvekre is, amelyek adatait később csatoljuk.

Úgyhogy megint csak visszautalunk a tübingeni kutatók munkáira. Meg kell jegyezni, hogy több helyen több, különböző listát mutatnak be (pl. Blank 2001, Gévaudan 2007, Koch – Marzo 2007, Koch 2008). A különbség „csak” a részletekben rejlik. Különbséget kell tenni a kapcsolatok és az eljárások között:

szemantikai kapcsolat (relation)	szemantikai eljárás (process)
azonosság	azonosság (verbum proprium)
taxonomikus inklúzió	specifikáció
	általánosítás
azonos mértékű taxonomikus inkompabilitás	azonos mértékű hiponim átvitel
kontiguitás	metonímia
hasonlóság	metafora

(Gévaudan 2007: 110 alapján)

Azaz, például, ahol a kognitív kapcsolat alapja metonimikus eljárás, ott a kapcsolatot kontiguitásként minősítjük: vö. *labsə* 'bölcső' > *labsəkəə* 'a legkisebb gyerek a családban'.

PROCESSES AND RELATIONS

SOURCE

Form:

Concept: raven, crow

TARGET

Form:

Concept: black

Certainty: ☒ Certain ☐ Uncertain

Process Type:

Relation Type:

Comment:

☐ Delete Relation and Process

configuity

conceptual configuity

similarity

co-taxonomic similarity

conceptual similarity

onomatopoeic similarity

taxonomic subordination

taxonomic superordination

identity

conceptual identity

taxonomic inclusion

generalization

specialization

A kapcsolatok és az eljárások szerkesztési oldala

Érdemes bemutatni Blank (2001) ennél differenciáltabb alaprendszerét, amely a három arisztotelészi elvre vezethető vissza: hasonlóság, ellentét, összefüggés (kontiguitás):

1. hasonlóság

- 1.1. metaforikus hasonlóság (*láb* (testrész) > *hegy lába*)
- 1.2. taxonóm rendszerben azonos mértékben alárendelt tagok közötti (co-taxonomic) hasonlóság (pl. JAGUÁR és TIGRIS, amelyek a NAGYMACSKA alá rendeződnek)
- 1.3. taxonomikus alárendelés (pl. an. *hound* 'kutya' > 'vadászkutya')
- 1.4. taxonomikus fölrendelés (pl. an. *man* HUMAN BEING < MALE HUMAN BEING, Koch 2001: 1159)
- 1.5. konceptuális azonosság (pl. an. *freedom* STATE OF BEING FREE < *free* STATE OF BEING FREE, Koch 2001: 1159)
- 1.6. formális hasonlóság (pl. *motor* + *hotel* > *motel*). Jellemző esete a népetimológia.

2. ellentét

- 2.1. taxonóm rendszerben azonos mértékben alárendelt tagok közötti (co-taxonomic) ellentét (vagy antonimikus ellentét), (pl. an. *bad* 'nem jó' > an. (szleng) 'kiváló', vö. m. *durva*)
- 2.2. antifrasztikus ellentét (pl. fr. *pensionnaire* 'vendég családi penzióban' > fr. (Argot) 'elítelt')³

3. kontiguitás

- 3.1. konceptuális kontiguitás (pl. *pupilla* ~ *szemfeketége*)
- 3.2. szintagmatikus kontiguitás (pl. an. *motor car* > *car*)

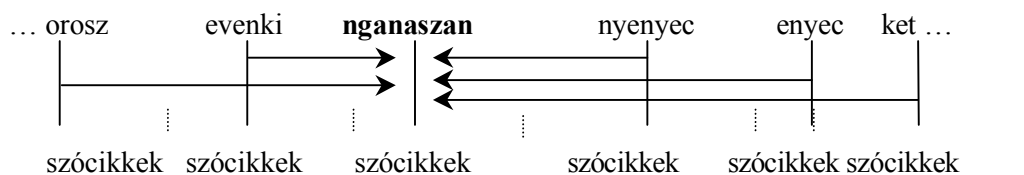
Gévauadan rendszere nagymértékben épül Blank rendszerére. Mi is Gévauadan rendszerét vesszük alapul, fenntartva annak a lehetőségét, hogy a későbbiekben ezt módosíthatjuk. Azzal természetesen tisztában vagyunk, hogy előfordulnak olyan kapcsolatok, amelyek esetében nem választható szét pl. a metaforizáció és metonimizáció művelete, vagy nem írható le kapcsolat egy tiszta művelettel. A program lehetőséget ad arra, hogy egy kapcsolatot több művelettel is jellemezzünk.

3.3. Bővítési, fejlesztési lehetőségek

A szótár kialakítása során törekszünk arra, hogy a rendszer rugalmas és folyamatosan bővíthető legyen. A bővítési lehetőségek közül emelek ki kettőt:

3.3.1. Areális dimenziók

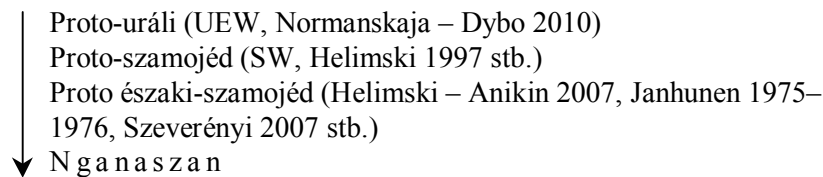
A szótár nemcsak a nganaszan szókinsnek az ősi eredetű, szamojéd és uráli eredetű részét elemzi, hanem azokat az elemeket is vizsgálja, amelyek átvétel útján kerültek a nganaszanba. Ezáltal, ha a szótárban megadjuk az átadó nyelvet és magát az adatot, akkor tulajdonképpen az adott nyelvnek a nganaszhoz hasonló szótárát kezdjük el építeni: legyen az evenki, ket, nyenyec vagy orosz:

³ A finnugor nyelveket illetően egy érdekes példa: a finn *pakkainen*, *pakainen* 'hideg, fagyos' jelentésű szó etimológiai megfelelője a számiban *bākkās*, ami viszont 'meleg'-et jelent. Az SSA kérdőjelet tesz az etimológia mellé (2: 295). Minden bizonnyal a fagy égető érzete a motiváció.

3.3.2. Nyelvgenetikus dimenziók

A kialakításnál fontos szempont, hogy a nganaszan legősibb rétegét vizsgáljuk, azaz feldolgozzuk a történeti szakirodalmat is. Mivel a különvált nganaszan nyelvet nem tudjuk korszakolni (talán csak Castrén által a 19. század közepén gyűjtött anyag képvisel egy a maitól jól elkülöníthető és meghatározható, ámde hiányos nyelvi állapotot), így csak a korábbi alapnyelvekhez tudunk viszonyítani. Praktikus okokból ezeket a nyelveket ugyanúgy kezeljük, mint az élő természetes nyelveket, a különbségek a kapcsolatok minősítésénél jelentkeznek.

Azáltal, hogy feldolgozzuk a lehetőség szerinti legbővebb szókészletet, láthatóvá válnak azok az elemek, amelyek eredete ismeretlen.

3.4. Problémák

Természetesen a munka folyamán számos elvi és gyakorlati probléma merül(het) fel. Ezek közül kettőt emelek ki.

3.4.1. Nyelvek ~ nyelvjárások

A szótárnak a nganaszan esetében – a korpusz és a nyelv jellegéből adódóan – nem kell tekintettel lennie a nyelvjárásokra. Rögtön más lesz azonban a helyzet, amikor újabb, nyelvjárásilag tagoltabb nyelveket kapcsolunk a rendszerbe. Ilyenkor az arany középutat követjük: egyfelől a lehető legfrissebb, legújabb szóanyag képezi az elsődleges korpuszt, másfelől a nyelvjárások megjelenítésénél is a logikus ésszerűség a mérce: a nyenyec esetében két nyelvet veszünk fel (tundrai és erdei), az enyec esetében szintén (tundrai és erdei). Előfordul, hogy olyan nyelvi adatot kell feldolgozni, amelynek a nyelvjárási hovatartozása kérdéses, ilyenkor az adott nyelvet használjuk defaultként (a keresésnél persze össze lehet vonni a különböző funkciókat, azaz pl. lehet keresni egyszerre az összes nyenyec adatban, de külön a tundraiban vagy az erdeiben is).

3.4.2. Diakrónia és szinkrónia

Talán jól látható, hogy a szótárban – szándékaink ellenére, de kikerülhetetlenül – keveredni fog a szinkrón és a diakrón elemzés. Könyvtáryi szakirodalma van annak a kérdésnek, hogy a polisziémia és jelentésváltozás közötti határ hol és

hogyan húzható meg (pl. az egyik legfrissebb munka Zalizniak 2008). Egy hiányosan dokumentált nyelv esetében ez még inkább problémás lehet, hiszen a szinonim alakok gyakran még sokáig élnek egymás mellett, és nem mindig lehet határozottan eldönteni, hogy poliszémiával állunk-e szemben vagy jelentésváltozással, de ennek eldöntéséhez nem mindig áll rendelkezésre elegendő adat. A szótárban mindenesetre mindig állást kell foglalni, erre több eszköz is rendelkezésre áll, így a minősítés bizonyosságának a jelzése, illetve minden minősítésnél, párosításnál, szóalaknál lehetőség van szöveges magyarázatot adni. Azaz ebben is a folyamatok, kapcsolatok leegyszerűsítése történik, ugyanakkor az alternatív magyarázatokra, a döntések indoklására van lehetőség. Technikailag a poliszém hálózatok úgy dolgozzuk fel, hogy minden jelentéshez hozzákapsoljuk ugyanazt a szóalakot, ezáltal a poliszém alakok egyszerűen lesznek kereshetők.

3.5. Példák

A következőkben néhány egyszerű felhasználási lehetőséget mutatok be.

3.5.1. A legalapvetőbb elvárás természetesen az, hogy mit tudhatok meg egy-egy szóalokról. Maradjunk a már fentebb említett *labsə* szónál:

forma: <i>labsə</i>	fogalom: BÖLCSŐ
• szófaj:	melléknév
• morfológiai szerk.:	tő
• irodalom:	Kosterkina et al. 2001: 85

A *labsə* a forrása a következőnek:

• fogalom:	A LEGKISEBB GYEREK A CSALÁDBAN
• forma:	<i>labsəkəə</i>
• irodalom:	Kosterkina et al. 2001: 85
• kognitív kapcsolat:	konceptuális kontiguitás
• formai eljárás:	képzés > melléknévképzés

A *labsə* a célja a következőnek:

• célfogalom:	BÖLCSŐ
• célforma:	<i>lapć3 (l'aps'3)</i>
• opacitás:	+
• irodalom:	UEW

Látható, hogy az egymással összefüggő alakok „szóláncokat” alkotnak:

lapć3 (l'aps'3) > labsə > labsəkəə

Ez a példa jól illusztrálja, hogy ezzel a módszerrel és eszközzel meg tudjuk rajzolni a nganaszan nyelv szókincsének kognitív hálóját.

3.5.2. Szóképzés és kognitív kapcsolatok

Az alábbi példa azt mutatja be, hogy az eddig történeti kutatások mennyire nem foglalkoztak a szókinsnek azzal a rétegével, amely nem ősi eredetű, hanem többnyire belső keletkezésű. Egy diakrón onomasziológiai elemzés egyszerre mutatja meg a történeti hátteret és a kognitív kapcsolatokat.

Az eddigi lexikológiai, lexikográfiai kutatások a ng. *hunsə-* szóról annyit jegyeznek meg, hogy proto-szamojéd eredetű. Azt jól tudjuk, hogy a nganaszan képzőkben gazdag, sok prototipikus jelentést képzett alak fejez ki.

Forrás1: proto-szamojéd * <i>ponsə</i> 'fremd' (SW127)				
↓				
Forrás2: nganaszan * <i>hunsə-</i>				
↓				
szó-faj	célfogalom	célforma	formális kapcsolat (deriváció)	reláció
adj.	MÁS/KÜLÖNBÖZŐ/ IDEGEN	<i>hunsə-ə</i>	melléknévképző	konti- guitás
ige	VÁLTOZIK	<i>hunsə-im-śa</i>	transzlatívusz	
	ELFORDUL	<i>hunsə-im-śi</i>	transzlatívusz	
	MEGKÜLÖNBÖZTET	<i>hund'a-mti-si</i>	transzformatívusz	
	ELKÜLÖNÍT/FELOSZT	<i>hund'a-ir-si</i>	kauzatívusz	
	VISSZAFORDUL	<i>hunsə-bə-sa</i>	?	
adv.	MÁSKÉPP/MÁSHOGY	<i>hunsə-ə-mənu</i>	adj.+prolatívusz	

3.5.3. Melléznevek forrásfogalmai

Egy-egy szófaj forrásai is felkutathatók, listázhatók. Az alábbi példák a nganaszan melléznevek forrásfogalmait mutatják be (Szeverényi 2007 alapján).

A táblázat csak a fogalmakat tartalmazza, a további minősítéseket nem (azonban természetesen ezek is elérhetők). Visszatérve Kochék céljaihoz: ha szemügyre vesszük a listát, akkor láthatjuk, hogy a legtöbb kapcsolat tipológiai szempontból nem meglepő. Semmi különleges nincs abban, hogy például a nganaszanban az 'édes' jelentésű szó forrása egy 'cukor' jelentésű elem, vagy hogy az 'értelem' jelentésű elem a forrása az 'okos' jelentésű szónak, vagy a 'kék' az 'ég(bolt)' jelentésből építkezik. Az már ritkább, és tipológiai szempontból is ér-

dekes, hogy bizonyos tulajdonság, entitás hiánya jelent pozitív tulajdonságot (pl. 'hazugság nélkül' > 'becsületes', 'piszok nélküli' > 'tisztá' stb.).

Összességében egy ilyen lista ismeretében releváns megállapításokat tudunk tenni egy adott nyelv lexikalizációs mechanizmusainak kognitív háttéréről. Ha kiegészítjük a párokat a nyelvi adatokkal, alaki kapcsolatokkal, akkor már egy egész komplex elemzést tudunk elvégezni. És természetesen listánk lesz azokról az elemekről is, amelyek motiválatlanok és eredetük ismeretlen.

S amennyiben több nyelvből is van hasonló rendszerezett listánk, azzal már összehasonlító kutatásokat (tipológiai, etimológiai stb.) is tudunk végezni.

FORRÁSFOGALOM	CÉLFOGALOM
1. hóvihár ?	energikus/erős
2. belső rész nélkül	üres
3. bölcső	fiatal (a legutolsó, legkisebb gyerek a családban)
4. cukor	édes
5. csendes	nyugodt
6. csont	sovány
7. dér	ősz (szín)
8. édes	finom
9. ég	kék
10. emberi	udvarias
11. erő nélküli	gyenge
12. értelem	okos
13. eszik/étel	éhes
14. ész nélkül	buta
15. ész	okos
16. fel, felső	hosszú
17. félelem nélkül	bátor
18. fény	fényes, világos
19. ferde	fáradt
20. féreg	hosszú
21. folyadék alja, üledék	zavaros (~ sárga, zöld, barna)
22. fulladás, fojtás	keskeny, szűk
23. fű	zöld
24. füst, gőz	szürke, kék
25. genny	savanyú/keserű
26. kő ?	goromba
27. gyenge	lusta
28. hall, megtud	ismert/híres

29. hamar	gyors
30. has/gyomor	kövér
31. hazugság nélküli	becsületes
32. helyes, igazi	becsületes
33. hézag, köz	tágas
34. hó, jég	fehér
35. hosszú	messzi, messze
36. hús hiánya	sovány
37. kemény szív	bátor
38. kicsi	kevés
39. kör	kerek
40. kör, korong ~ örvény ~ csévé, begöngyöl, becsavar	kerek
41. mező	illatos
42. munka	szorgalmas
43. nap	fényes, világos
44. nap	meleg
45. név	híres
46. név	idősebb
47. lassú	nyugodt
48. piszok	piszkos
49. piszok nélküli	tiszta
50. rosszul él	szegény
51. só	sós ízű
52. só	sótlan
53. szájalom nélküli	kegyetlen
54. szénpor	fekete
55. szerencse, siker	szerencsés, sikeres, boldog
56. szerencse, siker nélküli	szerencsétlen, boldogtalan
57. szív nélkül	gyáva
58. szűk	éhes
59. tágas, széles	bő (ruha)
60. teker, göngyöl	kerek
61. tojássárga	sárga
62. ujj	sovány
63. üledék, folyadék alja	zavaros
64. varjú	fekete
65. vékony	sovány

3.5.4. Fogalmi körök: állatnevek

Végezetül egy rövid példa arra, hogy miért jó tisztában lenni azzal pontosan, hogy pontosan mit nem tudunk. Az alapkörpuszban (= Kosterkina et al. 2001) 66 állatnevet találunk. Ha ezeket eredetük szerint csoportosítjuk, akkor a következő adatokat kapjuk (szekunder alapforrások: UEW, Normanskaja – Dybo 2010, Janhunen 1977b, Helimski–Anikin 2007, Helimski 1997)

proto-uráli eredetű		7
proto-szamojéd		12
proto északi-szamojéd		6
más északi-szamojéd megfelelés (eddig nem minősített)		6
átvétel	orosz	2
	evenki (tung.)	3
belső szóalkotással keletkezett, transzprens		2
ismeretlen eredetű, nem minősített		34

Ilyen adatok ismeretében szűkíteni tudjuk kutatási területünket. Látható, hogy az állatnevek közel fele ismeretlen eredetű, ill. a legközelebbi rokon nyelvekben is más eredetű szót használnak, az átvételek és a belső keletkezésű motivált alakok aránya minimális. A feladat adott: az ismeretlen eredetű lexémák nyomára bukkanni. Ez viszont már ténylegesen alapkutatást igényel.

Ha a teljes szókincsre próbálunk statisztikát készíteni, akkor azt mondhatjuk, hogy a Kosterkina et al. 2001-es szótár egy kb. 3500 szóalakból álló korpuszt képez. A nganaszan nyelv ősi rétegeihez (PU, PS, PNS) kb. 500 szóalak tartozik (ebbe beletartoznak azok az elemek is, amelyek csak a Castrén által a 19. században, illetve még korábban gyűjtött anyagokban fordulnak elő), az ismert kölcsönzések száma néhány tucat (nem számítva természetesen a legújabb orosz átvételeket). Ennek alapján a nganaszan szókincs 80–85%-a belső keletkezésű vagy ismeretlen eredetű. Tehát bőven van még mit kutatni.

4. Összefoglalás

Visszatérve a címben feltett kérdésre: mire is jó egy online diakrón kognitív onomasziológiai szótár?

Azáltal, hogy online, gyors. Kombinált keresési lehetőségei lerövidítik a kutatási időt, s amennyiben a keresési lehetőségeket és kombinációkat jól alakítják ki, akkor új eredményeket szolgáltatathat mind az uralisztika, mind a (diakrón) lexikális tipológia számára.

Azáltal, hogy nem papíralapú, a szótár megmutatja azt is, amit nem tudunk, és nem csak azt, amit tudunk az adott nyelv, nyelvek lexikonáról. Ez azért lényeges, mert a kis szibériai nyelvek esetében a történeti és a leíró lexikográfiai munkálatok még csak most kezdenek „összeérni”: a korábbi összehasonlító történeti munkálatok egy szűkebb anyagon történtek, fontos, hogy a történeti kutatások kiterjedjenek a közelmúltban lejegyzett nyelvi anyagra is – és az erre való törekvés néhány paleoszibériai nyelv esetében már jól látható.

Az online felületnek továbbá az is az előnye, hogy a rendszert úgy lehet kialakítani, hogy a szótárát folyamatosan lehet javítani, bővíteni, akár újabb nyelvek bevonásával. Ez egy papíron megjelenő szótár esetében csak akkor lenne lehetséges, ha az adott munkát újra kiadnák átdolgozva.

Végezetül: olyan új típusú összefüggéseket tesz láthatóvá, amelyek megfelelnek a kor lexikális tipológiai, történeti szemantikai elvárásainak, ill. új szempontokat emel be a hagyományos uráli összehasonlító történeti kutatásokba.

Irodalom

- Aikio, Ante (2002), *New and Old Samoyed Etymologies*. FUF 57: 9–57.
- Allan, Kathryn (2007), *Metaphor and Metonymy. A Diachronic Approach*. Publications of the Philological Society 42. Wiley-Blackwell.
- Anikin, A. E. [Аникин, А. Е.] (2000), *Этимологический словарь русских диалектов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*. Наука, Москва – Новосибирск.
- Anikin, A. E. – Helimskij, E. A. [Аникин, А. Е. – Хелимский, Е. А.] (2007), *Самодийско-тунгусо-маньчжурские лексические связи. Языки славянской культуры*, Москва.
- Blank, Andreas (2001), *Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology*. www.metaphorik.de 01/2001.
- Fortescue, Michael (2005), *Comparative Chukotko-Kamchatkan Dictionary*. Trends in Linguistics. Documentation. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Fortescue, Michael (2011), *The relationship of Nivkh to Chukotko-Kamchatkan revisited*. *Lingua* 121: 1359–1376.

- Fortescue, Michael – Jacobson, S. – Kaplan, L. (1994, 2010²), *Comparative Eskimo Dictionary*. Alaska Native Language Press, Fairbanks.
- Futaky, István (1983), Zur Frage der nganasanisch–tungusischen Sprachkontakte. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai Tanulmányok 1.* (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére.) Budapest, ELTE Finnugor Tanszék. 155–162.
- Futaky, István (1990), Etymologische Beiträge zum Nganasanischen. In: *Specimina Sibirica 3.* Szombathely, BDTF. 51–55.
- Geeraerts, Dirk (1997), *Diachronic Prototype Semantics*. Oxford, Clarendon Press.
- Geeraerts, Dirk (2010), *Theories on Lexical Semantics*. Oxford, Oxford University Press.
- Gévaudan, Paul – Dirk Wiebel (2004), *Dynamic Lexicographic Data Modelling. A Diachronic Dictionary Development Report*. LREC 2004. http://homepages.uni-tuebingen.de/paul.gevaudan/lrec_gevaudanwiebel2004.pdf (2012. január 3.)
- Gévaudan, Paul (2007), *Typologie des lexikalischen Wandels*. Stauffenburg, Tübingen.
- Grzega, Joachim (2002), Some aspects of modern diachronic onomasiology. *Linguistics* 44: 1021–1045.
- Grzega, Joachim (2004), *Bezeichnungswandel: Wie, Warum, Wozu? Ein Beitrag zur englischen und allgemeinen Onomasiologie*. Winter, Heidelberg.
- Hajdú, Péter (1953), Die ältesten Berührungen zwischen den Samojeden und den Jenisseischen Völkern. *Acta Orientalia III*, MTA, Budapest. 73–101.
- Helimski, Eugen (1997), Die matorische Sprache = SUA 41, Szeged, JATE.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982), Keto-Uralica. In: Alekseenko, E. A. – Gohman, I. I. – Ivanov, V. V. – Toporov, V. N. (szerk.) [Алексеевко, Е. А. – Гохман, И. И. – Иванов, В. В. – Топоров, В. Н. (ред.)], *Studia Ketica* (Кетский сборник). Наука, Ленинград. 238–251.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1986), Etymologica 1–48. Материалы по этимологии маторско-тайгийско-карагасского языка. *NyK* 88: 119–143.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1992–1993), Etymologica 49–79. Материалы по этимологии маторско-тайгийско-карагасского языка. *NyK* 93: 101–123.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000a), *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи. Языки Русской Культуры*, Москва.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000b), Протосаамский и самодийский: корпус этимологий в свете современных данных самодистики. In: Helimskij, E. A. 2000a: 202–217.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000c), Самодийская лингвистическая реконструкция и праистория самодийцев. In: Helimskij, E. A. 2000a: 13–25.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000d), Самодийско-тунгусские лексические связи и их этноисторические импликации. In: Helimskij, E. A. 2000a: 278–283.
- Janhunen, Juha (1975–76), Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez: vokalizmus. *Az első szótagi magánhangzók*. *NéNy* 19–20: 165–188.
- Janhunen, Juha (1977a), Samoyed–Altaic Contacts. *MSFOu* 158: 123–129.

- Janhunen, Juha (1977b), *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita* 17, Helsinki.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. *FUF* 44: 23–42.
- Janhunen, Juha [Янхунен, Юха] (1991), Нганасаны и распад прасамодийской языковой общности. In: Семинар »Проблемы происхождения народов уральской языковой семьи«. Ижевск. 16–19.
- Kathryn, Allan (2007), *Metaphor and Metonymy: A Diachronic Approach = Publications of the Philological Society* 42. Wiley-Blackwell.
- Koch, Peter (2001), Lexical typology from a cognitive and linguistic point of view. In: Haspelmath, Martin – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (Hrsg.), *Linguistic Typology and Language Universals = Handbook of Linguistics and Communication Science* 20/2. Mouton de Gruyter, Berlin. 1142–1176.
- Koch, Peter (2008), Cognitive onomasiology and lexical change. Around the eye. In: Vanhove, Martine (ed.), *From Polysemy to Semantic Change = SLCS* 106. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 107–138.
- Koch, Peter – Marzo, Daniela (2007), A two-dimensional approach to the study of motivation in lexical typology and its first application to French high-frequency vocabulary. *Studies in Language* 31/2: 259–291.
- Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю.] (2001), *Словарь нганасанского–русский и русско–нганасанский*. Филиал издательство Просвещение, Санкт-Петербург.
- Kostjakov M. M. [Костяков, М. М.] 1984: Енисейско–самодийские лексические общности. *SF* 20: 199–206.
- Nikolaeva, Irina (2006), *A Historical Dictionary of Yukaghir. Trends in Linguistics. Documentation*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Normanskaja, Ju. V. – Dybo, A. V. [Норманская, Ю. В. – Дыбо, А. В.] (2010), *Тезаурус. Лексика природного окружения в уральских языках. Тезаурус*, Москва.
- Poljakov, V. A. (1980), Über die selkupischen Lehnwörter im Jugischen und Ketischen. *SF* 16: 216–222.
- Rédei, Károly (1999), Zu den uralisch-jukagirischen Sprachkontakten. *FUF* 55: 1–58.
- Róna-Tas, András (1980), On the earliest Samoyed–Turkish contacts. *CIFU* III/3: 377–385.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic influence on the Samoyed languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–748.
- Sammallahti, Pekka (1975), Über das Vokalsystem des Urnordsamojedischen. *FUF* 41: 86–112.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.

- Stachowski, Marek (1998), An example of Nganasan-Dolgan linguistic contact. *Turkic Languages* 2: 126–129.
- Szeverényi Sándor (2007), Tulajdonságfogalmak lexikai kategorizációja a nganaszban. PhD-disszertáció. Szeged.
- Terent'ev, B. A. [Тереньтев, В. А.] (1999), Древнейшие тюркско–самодийские языковые контакты. *JSFOu* 88: 173–200.
- Veenker, Wolfgang (1975), Materialien zu einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der uralischen Sprachen = Hamburger Uralistische Forschungen I. Hamburg
- Wagner-Nagy Beáta é.n.: PS etimológiák és nganaszban megfelelőik. Kézirat.
- Wagner-Nagy Beáta (2006), Nganaszban morfológiai szótár. Kézirat.
- Werner, Heinrich (1998), Probleme der Wortbildung in den Jenissej-Sprachen = *Lincom Studies in Asian Linguistics* 25. Lincom Europa, München.
- Werner, Heinrich (2002), Vergleichendes Wörterbuch der Jenissej-Sprachen 1–3. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Zalizniak, Anna (2008), A catalogue of semantic shifts: Towards a typology of semantic derivation. In: Vanhove, Martine (ed.), *From Polysemy to Semantic Change: Towards a typology of lexical semantic associations*. *Studies in Language Companion Series* 106: 217–232.

DÉKÁNY ÉVA

Nem jöttem hínia az igazakat.

Az ómagyar anti-egyeztetett főnévi igenevekről¹

The empirical focus of this paper is Old Hungarian infinitives with a controlled PRO subject. These infinitives could optionally agree with their subject, anti-agree with it (3SG agreement but non-3SG subject), or show no agreement. I argue that infinitives without agreement contain no agreement features, while agreeing and anti-agreeing ones do so. I propose that Old Hungarian infinitives can be optionally strong or weak phases, and the difference in strength correlates with the two agreement types. When the infinitive is a weak phase, PRO can get reference in the canonical position (the specifier of the infinitival TP). Here PRO is probed by T's agreement features and it values these features, yielding regular agreement. Anti-agreement occurs when the infinitive is a strong phase. In this case the phase boundary between the PRO and its controller prevents PRO from getting reference in spec, TP. In order to get reference, PRO either has to move to the edge of the infinitival phase, or it has to get reference in the post-syntactic component. In either case, PRO gets reference when it cannot be probed by T's agreement features any more. To prevent these features from reaching the interfaces without a value, a default feature-filling mechanism rescues the derivation as a last resort. The analysis supports binding or agreement based theories of control, as opposed to the movement analysis.

Keywords: Old Hungarian, infinitive, control, anti-agreement, strong and weak phases.

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban azokkal az ómagyar infinitívuszokkal foglalkozom, melyek E/3 személyvégződést viselnek ugyan, de alanyuk nem E/3. Az (1-a) példamondat a legrégebbi magyar könyvből, a Jókai-kódexből (1440 k.) illusztrálja a jelenséget.²

¹ A cikk alapjául szolgáló kutatást a 78074 sz. számú OTKA projektum támogatta. Köszönöm a projektum munkatársainak és a két névtelen lektornak a hasznos tanácsokat és megjegyzéseket. Az ómagyar adatoknál a folioszámra hivatkozom.

² Az ómagyarban az infinitívusz E/3 végződése *-nia/nie* és *-nya/nye* alakban is előfordul.

- (1) a *mert nem akarom ewtett bantanja* (JókK 15)
 b *nem jöttem hynja az jgagakath* (Könyvecse 29v)
 c *yeweeek Ierwfalemben lathnya peterth es lakozom ewnala* (ÉrdyK 373)

Vö. a személyvégződés nélküli és a szabályosan egyeztetett alakokat a Jókai-kódexből:

- (2) *Azert nem akarom ewtet bantanj* (JókK 15)
 (3) *nem akaromuala magamot jelentenem*: (JókK 62)

Az (1)-ben látható egyeztetési mintát – a nemzetközi szakirodalom terminológiája alapján – anti-egyezésnek hívom. Az anti-egyeztetett alakok minden számú és személyű alany mellett megtalálhatóak, és szinte minden nyelvemlékben előfordulnak. Ráadásul olyan mértékben, mely kizárja, hogy az (1) típusú mondatok hibásak lennének (A. Jászó 1992). Az anti-egyeztetés tehát az ómagyar grammatika szerves része volt.³

Bár magát a jelenséget a nyelvtörténészek természetesen megfigyelték (l. többek között Károly 1956; A. Jászó 1992), részletesen nem tanulmányozták a disztribúcióját: nem vizsgálták, hogy korrelál-e például i) az infinitívusz főmondatban betöltött szerepével (alany, tárgy, határozó), ii) azzal, hogy az igenév kontrollált vagy önálló referenciájú alannal rendelkezik, iii) a kontrolláló főnévi csoport esetével, vagy iv) a kontrolláló főnévi csoport és az igenév felszíni sorrendjével stb. E tanulmány célja, hogy az anti-egyeztetés disztribúcióját adekvát módon leírja, és a megfigyelt mintázatokra generatív mondattani elemzést nyújtson. A generatív szakirodalom jól ismeri mind az egyeztetést viselő infinitívuszokat, mind az alany és az állítmány közötti anti-egyeztést, azonban legjobb

Ennek a váltakozásnak szintaktikai szempontból nem tulajdonítok jelentőséget. A. Jászó (1992) szerint a *-nya/-nye* a *-nia/-nie*-ből jött létre úgy, hogy az *i* palatalizálta az *n*-t, és beleolvadt a nazálisba. Ez a kódexekben főleg egy szótagú, mély hangrendű szavakban tapasztalható.

³ Az anti-egyeztetett infinitívuszok megtalálhatóak a szlavóniai magyar nyelvjárásban (vagy legalábbis a 19. század végén még megtalálhatóak voltak), bár használatuk valószínűleg csak bizonyos igékre korlátozódik. Az alábbi példák forrása Simonyi (1892: 290). Az anti-egyező *-nia/-nie* végződés használatát ebben a dialektusban megerősíti Keresztes (1953) és Balassa (1894) is.

- (i) a *Enném, csak volna mit enniê.*
 b *Magunk szoká[l]juk aztat tennie.*
 c *Azok tudnak danolnia.*

Dolgozatomban csak az ómagyar anti-egyeztetett infinitívuszokkal foglalkozom, mert a szlavóniai nyelvjárásból nincsen megfelelő mennyiségű adatom.

tudomásom szerint idáig nem ismer egyetlen olyan nyelvet sem, amely a kettőt kombinálja (azaz anti-egyeztetett infinitívuszokkal rendelkezik).

A dolgozat felépítése a következő. A 2. részben négy kódex anti-egyeztetett igeneveinek számarányát vizsgálom. A 3. rész az anti-egyezés eloszlását térképezi fel. Arra a következtetésre jutok, hogy ez a jelenség opcionális és semmilyen más nyelvtani tényezővel nem mutat korrelációt. A 4. részben a korábbi szakirodalom hipotéziseit tekintem át. Az 5. részben amellet érvelek, hogy az anti-egyeztetés default értékű egyeztetés, azaz olyankor merül fel, amikor a infinitívusz igéje és PRO alanya közötti szabályos egyeztetés nem tud végbemenni.⁴ A 6. részben rátérek az adatok generatív nyelvtani keretben megfogalmazott elemzésére. Az utolsó rész a dolgozat főbb tanulságait összegzi.

2. Az anti-egyeztetési alakok aránya a többi infinitívushoz képest

2.1. A már ismert számadatok: Jókai- és Bécsi kódex

A korábbi szakirodalom az anti-egyeztetést tartalmazó nyelvemlékek közül két kódex infinitívuszairól készített kimerítő igényű, számszerű kimutatást. Károly Sándor 1956-os monográfiájában kigyűjtötte és rendszerezte a Jókai-kódex és a Bécsi kódex nem egyeztetett, szabályosan egyeztetett, és anti-egyeztetett infinitívuszait.⁵ Ebben az alrészben az ő kimutatásainak egyszerűsített változatát közlöm. A táblázatokban a + jel utáni számok jelzik az adott számú és személyű alannyal található anti-egyeztetett példák számát.

Az 1440 körül keletkezett Jókai-kódexben 426 főnévi igenévből 305 nem egyeztetett (71,6%), 99 szabályosan egyeztetett (23,24%) és 22 anti-egyeztetett (5,16%). Összesen tehát 121 infinitívusz visel egyeztető morfémát, és ebből 18,18% anti-egyeztetett. A részletes adatokat az 1. táblázat tartalmazza. Az anti-egyeztetés fentebb megadott definíciója szerint (E/3 végződés nem E/3 alannyal) az E/3 alanyú infinitívuszok értelemszerűen nem anti-egyezhethetnek. Ha az összes egyeztetett infinitívuszból kivesszük az E/3 alanyúakat, akkor 84 egyeztetett főnévi igenév marad, ebből 62 (73,8%) szabályosan egyeztetett és 22 (26,2%) anti-egyeztetett. Az utóbbi példák közül itt csak egyet közlök (4), a többi adat listázásától terjedelmi korlátok miatt eltekintek.⁶

⁴ A default érték jelentése „alapértelmezés szerinti érték”, „a legjelöletlenebb érték”. Egyes tanulmányok a „jobb híján érték” megnevezést használják. A deriváció végén érték nélkül maradt jegyekhez a nyelvtan végső menedékként default értéket rendel.

⁵ Hasonló kimutatást a Münchener kódexről is készített, ebben a nyelvemlékben azonban nem talált anti-egyeztetett igenevet.

⁶ A könnyebb visszakereshetőség kedvéért megadom a Károly (1956) által azonosított minden anti-egyeztetett igenevet és locusaikat. Ezek a következők: *bantanya* (JóK)

(4) *ha mynden nappon fogattok nekȳ adnya eleg eledelt* (JókK 151)

1. táblázat
A Jókai-kódex főnévi igenevei

	egyeztetett	nem egyeztetett
E/1	24 + 4	23
T/1	5	2
E/2	23 + 3	13
T/2	6 + 2	4
E/3	37	211
T/3	4 + 13	52
	99 + 22	305

A 15. század középső harmadából származó Bécsi kódex 412 infinitívuszából 262 nem egyeztetett (63,59%), 149 szabályosan egyeztetett (36,17%), 1 pedig (0,24%) anti-egyeztetett. Vagyis 150 infinitívuszon van személyvégződés, és ennek 0,67%-a anti-egyezik. A szabályosan egyeztetett E/3 alanyú infinitívuszokat nem számítva tehát 147 egyeztetett főnévi igenév marad, melyből 146 szabályosan egyeztetett (99,3%) és 1 anti-egyeztetett (0,7%). A Bécsi kódex adatait a 2. táblázat foglalja össze.

(5) *a nem aka2okat innia kēze2eitēnē* (BécsiK 48)

2. táblázat
A Bécsi kódex főnévi igenevei

	egyeztetett	nem egyeztetett
E/1	29	0
T/1	9	0
E/2	34	0
T/2	21	1
E/3	3	200
T/3	53 + 1	61
	149 + 1	262

15), *lenȳe* (JókK 16), *ennȳe* (JókK 16), *vennȳe* (JókK 22), *adnȳa* (JókK 24), *kewuetnȳe* (JókK 24), *laknȳa* (JókK 28), *laknȳa* (JókK 39), *adnȳa* (JókK 48), *fȳrnȳa* (JókK 58), *fo-lyamnȳa* (JókK 68), *ȳwttnȳa* (JókK 70), *elnȳe* (JókK 82), *hynnȳe* (JókK 108), *kewuett-nȳe* (JókK 108), *p[re]dicalnȳa* (JókK 118), *yarnȳa* (JókK 118), *adnȳa* (JókK 119), *ad-nȳa* (JókK 119), *latnȳa* (JókK 127), *engednȳe* (JókK 127), *czudalkodnȳa* (JókK 150), *adnȳa* (JókK 151). Ez összesen 23 igenév a táblázatban jelzett 22-vel szemben; feltételezhetően a táblázatban valamelyik koordinált igenévpár véletlenül egy, nem pedig kettő igenévként szerepel.

A két kódexben tehát jelentős eltérés mutatkozik az összes egyeztetett igenév és az anti-egyeztetett igenevek arányában. Annak eldöntéséhez, hogy az anti-egyezés a kor nyelvéllapotában inkább olyan gyakori lehetett, mint a Jókai-kódexben, vagy inkább olyan nagyon marginális jelenség volt, mint ahogyan azt a Bécsi kódexben tapasztalhatjuk, további nyelvelmékek infinitívuszainak kimerítő igényű vizsgálata szükséges. A következő pontban az ezirányba tett első lépések eredményeit mutatom be.

2.2. További nyelvelmékek számadatai: Könyvecse és Guary-kódex

Vizsgálódásom tárgyául két kisebb nyelvelméket, a Könyvecsét és a Guary-kódexet választottam. Választásomat az indokolja, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Generatív Történeti Szintaxis projektjének keresőjével (<http://corpus.nytud.hu/rmk/>) ezekben a nyelvelmékekben morfológiailag elemzett formában is lehet keresni. A Régi magyar konkordancia nevű felületen e két nyelvelmélek összes infinitívuszát gépi kereséssel nyertem ki, illetve rendeztem személy- és számvégződés szerinti csoportokba. Az adatok csoportosításának helyességét kézzel is ellenőriztem. Az így kapott E/3 végződésű alakokból az anti-egyezőket kézi kereséssel szűrtem ki.

A Guary-kódexet 1508 előttre datálják a nyelvtörténészek, ebben a nyelvelmélekben 207 főnévi igenévből 80 nem egyeztetett (38,65%), 112 szabályosan egyeztetett (54,10%) és 15 (7,25%) anti-egyeztetett (l. a 3. táblázatot). Vagyis 127 infinitívuszon található személyvégződés, aminek 11,81%-a anti-egyezik. Egy ilyen példát (6)-ban adtam meg.⁷ Az E/3 alannal egyeztetett példákat nem számítva 48 egyeztetett főnévi igenév marad, ebből 33 szabályosan egyeztetett (68,75%) és 15 anti-egyeztetett (31,25%).

(6) *mert igõn zereted iocat, es gonozocat meg ragalmaznia* (GuaryK 20)

⁷ Az anti-egyeztetett igenevek és locusaik kimerítő listája a következő: *mennie* (GuaryK 6), *meg ragalmaznia* (GuaryK 20), *meg õlnie* (GuaryK 46), *kinzania* (GuaryK 55), *alaia vetnie* (GuaryK 72), *tennie* (GuaryK 78), *kernie* (GuaryK 92), *meg tanulnia* (GuaryK 94), *fogdofnia* (GuaryK 94), *zorongatnia* (GuaryK 94), *meg gionnia* (GuaryK 95), *zõlnie* (GuaryK 103), *tacarodnia* (GuaryK 113), *meg fõrtõztetnie* (GuaryK 115), *orzag-lania* (GuaryK 134). A példák teljes szövege elérhető a <http://corpus.nytud.hu/rmk/> keresőfelületén keresztül.

3. táblázat
A Guary-kódex főnévi igenevei

	egyeztetett	nem egyeztetett
E/1	7 + 2	0
T/1	14 + 1	1
E/2	4 + 4	11
T/2	0	0
E/3	79	59
T/3	8 + 8	9
	112 + 15	80

Az 1521-ből fennmaradt Könyvecse 87 infinitívuszt tartalmaz, ebből 67 nem egyeztetett (77%) 18 szabályosan egyeztetett (20,7%), és 2 anti-egyeztetett (2,3%). Azaz 20 főnévi igenév visel személyragot, s ennek 10%-a anti-egyeztetett (4. táblázat). Az E/3 alannyal egyeztetett infinitívuszokat nem tekintve 17 egyeztetett infinitívusz marad: 15 (88,24%) egyeztetett és 2 anti-egyeztetett (11,76%).

(7) *zegensegnek helyen kjvannak valamjt bjrnja* (Könyvecse 15r)

(8) *nem jöttem hjnja az ygazakath* (Könyvecse 29v)

4. táblázat
A Könyvecse főnévi igenevei

	egyeztetett	nem egyeztetett
E/1	4 +1	1
T/1	3	1
E/2	3	3
T/2	0	0
E/3	3	44
T/3	5 +1	18
	18 +2	67

Bár a Guary-kódex és a Könyvecse némileg később keletkeztek, mint a Károly által vizsgált korai kódexek, és végleges általánosítást csak lényegesen több nyelvemlék számadatainak vizsgálata után lehet majd tenni, az mindenképpen kiderül a két kódex alapján, hogy az anti-egyeztetés nem tekinthető olyan marginális jelenségnek, mint ahogyan a Bécsi kódex alapján gondolhatnánk. Az anti-egyeztetett példák száma jóval meghaladja azt a határt, melyen belül performanciahibának lehetne őket tekinteni, s ezért az anti-egyezés az ómagyar grammatika szerves részének tekintendő.

A tanulmány további részében az itt tárgyalt négy kódexen túl a Bod-, Czech-, Debreceni, Döbrentei-, Érdy-, Gyöngyösi, Horváth-, Jordánszky-, Kazinczy-, Keszthelyi, Lobkowicz-, Nádor-, Nagyszombati, Pozsonyi, Székelyudvarhelyi, Teleki-, Vitkovics-, Weszprémi-, és Winkler-kódexekben, továbbá a Krisztina- és Margit legendában és a Példák Könyvében végzett tallózó gyűjtés adatait is felhasználtam.

3. Az anti-egyeztetés eloszlása

3.1. Kontrollós és nem kontrollós infinitívuszok

A(z) (ó)magyar főnévi igeneveket két nagy osztályba lehet sorolni. Az egyik osztályba azok tartoznak, melyeknek alanya kiejtetlen (PRO) és koreferens a főmondat egy vonzatával. (9)-ben a főmondat tárgya koreferens a főnévi igenév alanyával.

(9) *nem hagyjah az lelkeh az sptethsegekreh mennj* (Könyvecse 9v)

Ezeket kontrollós infinitívuszoknak fogom hívni. Az ómagyar kontrollós infinitívuszok között szép számmal találtam anti-egyeztetett példákat, ezeket a 3.2-es részben fogom tárgyalni.

A másik osztályba azok tartoznak, melyeknek alanyát nem kontrollálja egy főmondati DP. Ezeket nem kontrollós infinitívuszoknak fogom hívni. A főnévi igenévnek önálló referenciájú, nem kontrollált alanya csak akkor lehet, ha a főmondatban nincs olyan főnévi csoport, mely az infinitívusz alanyának referenciáját potenciálisan leköthetné. Ez pedig csak akkor fordul elő, amikor a mátrix-predikátum egyargumentumú és az infinitívusz az egyetlen vonzata. Ilyenek az episztemikus (valószínűséget kifejező), az irányultság nélküli deontikus (szükségességet kifejező) és a főnévi predikátumok. Az ilyen predikátumok mellett előforduló infinitívuszok alanya részes esetű.⁸

⁸ Mivel ezekben az esetekben főnévi igenév a fölérendelt predikátum egyetlen bővítménye, kizárható az az elemzés, melyben a datívuszi DP a főmondatból kontrollál egy beágyazott PRO alanyt. Az infinitívuszi tagmondatban kiosztott eset nyelvfüggő: az oroszban és a lengyelben részes eset, az ógörögben tárgyeset, az izlandiban alanyeset (Landau 2008). Mint alább látni fogjuk, a(z) ómagyarban vannak valódi datívuszi kontrollós mondatok is, melyekben a részes esetű DP főmondati vonzat, a beágyazott alany pedig kontrollált PRO. A nem kontrollós és a valódi datívuszi kontrollós igenevek elkülönítéséről l. Tóth (2002, 2011b); É. Kiss (2001, 2002, 2009).

- (10) a *(ke)keluala* [*ew 3erzetenek nagy fokaſſagban terjedny*] (JókK 013)
 b *kèllèmètèfec* [*mēdenecn^c betellèfednièc*] (MünchK 84vb)
 c [*az zent zjzessegnek: hat tarsokat t_i*] *keelluallany_a*:_i (KazK 73v)

Olyan példát, mely egyértelműen nem kontrollos és anti-egyeztetett, nem találtam.

Egy egyértelműen anti-egyeztetett, nem kontrollos példa fölérendelt predikátuma a fent említett három csoport valamelyikébe tartozna (episztemikus, irányultság nélküli deontikus vagy főnévi predikátum). Az episztemikus és deontikus predikátumok elkülönítése nem mindig egyértelmű, mivel sok predikátum mindkét olvasattal kompatibilis (pl. *kell*), és a szövegkörnyezet nem feltétlen egyértelműsíti, hogy melyik olvasatról van szó. Ahol ez a dilemma egyértelműen eldönthető, ott a kódexekben döntő többségben deontikus predikátumról van szó (mit szabad vagy nem szabad tenni a hívő embernek). A deontikus predikátumok közül viszont csak az irányultság nélküliek a nem kontrollosak: azaz azok, melyekben a részes esetű főnévi csoport nem a mátrix predikátum *experiens* szerepű vonzata, hanem az infinitívusz alanya. Az ilyen esetek elkülönítését megnehezíti, hogy több predikátumnak is opcionális *experiens* szerepű vonzata van. Például a *kell* és *szabad* deontikus használatában egy részes esetű főnevet lehet mind érintett szerepű főmondati argumentumnak tekinteni (ebben az esetben a főnévi csoport jelölete a kötelezettség hordozója), mind pedig beágyazott alanynak. Nem kontrollos infinitívuszról csak a második esetben van szó. Élettelen jelölétű főnévi csoportok nem lehetnek kötelezettség hordozók, a *kell*, *szabad* és egyéb predikátumok mellett álló ilyen részes esetű főnév tehát az infinitívusz alanya (l. 10-b). Az ilyen alanyok esetében az jelenti a problémát, hogy harmadik személyűek.

- (11) *Nem feltétlenül kell [az ebédnek délre kész lenni(e)].* (Tóth 2002: 137)

Egy egyértelműen anti-egyeztetett példában az alany első vagy második személyű lenne. Egy T/3 alanyú anti-egyeztetett példa azért nem lenne teljesen meggyőző erejű, mert bizonyos beszélők számára az ilyen alanyok a mai magyar nyelvben is anti-egyezhethetnek.

- (12) *Jövő év végére itt háznakak kell épülnie/épülniük.* (Tóth 2002: 152)

Így tehát egy T/3 alannyal nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy valóban az ómagyarban széles körben használt, minden szám-személy kombinációra kiterjedő anti-egyeztetésről van-e szó.

Összefoglalva az elmondottakat: többféle megfontolás is nehezíti annak megállapítását, hogy egy részes esetű főnévi csoport tényleg az infinitívusz alanya-e, s nem találtam olyan példát, ahol ez az eset minden kétséget kizáróan fennáll és a főnévi igenév anti-egyezik. Egyértelmű példa híján azt fogom feltételezni,

hogy a nem kontrollos infinitívuszok között az ómagyarban nem volt lehetséges az anti-egyeztetés.

3.2. Az anti-egyeztetés a kontrollos infinitívuszok között

Károly (1956) és Tóth (2011b) nyomán, de az ő csoportosításuktól némileg eltérve, a kontrollos ómagyar infinitívuszokat öt természetes osztályra bontom. A felosztás alapja az infinitívusznak a mátrix predikátum argumentumszerkezetében játszott szerepe és a kontrolláló főnévi csoport esete. Az infinitívusz lehet egy személytelen, kétargumentumú mátrix predikátum alanya; ilyenkor az igenév alanya a főmondati részes esetű DP-vel koreferens. Az infinitívusz lehet továbbá a mátrix predikátum tárgya; ez esetben az igenév PRO alanya a főlérendelt predikátum alanyi vagy részeshatározói argumentumával koreferens. Az infinitívusz ezen túl lehet a mátrix predikátum határozója is, az igenév alanya ekkor a főmondati predikátum alanyi vagy tárgyi argumentumával koreferens.⁹ Az öt csoportot az 5. táblázat foglalja össze.

5. táblázat

A főnévi igenevek mondatban betöltött szerepe
és a PRO alanyt kontrolláló DP

A főmondati kontrolláló DP esete	A főnévi igenév szerepe a főmondatban		
	alany	tárgy	határozó
alanyeset	–	+	+
tárgyeset	–	–	+
részes eset	+	+	–

Mind az öt csoportban egyaránt találunk egyeztetett és nem egyeztetett infinitívuszokat, az egyeztetés megjelenése opcionális.

A jelen vizsgálódás alapján megállapítható, hogy anti-egyeztetett igenevek szintén kimutathatók minden osztályban. Az alábbiakban a különböző típusú főnévi igeneveket a kontrolláló főnévi csoport esete szerint csoportosítva mutatom be, és mind az öt csoportból közlök egy-egy nem egyeztetett, szabályosan egyeztetett és anti-egyeztetett adatot. A mondathármak szintaktikai struktúrája minden esetben azonos, grammatikailag lényeges eltérést csak az egyeztetés megjelenésében vagy hiányában, illetve anti-egyeztetésben mutatnak. A párhuzamossá-

⁹ A határozói szerepű infinitívuszokat Károly (1956) további alcsoportokra osztja aszerint, hogy milyen határozó szerepét töltik be (célhatározó, véghatározó stb). Tóth (2011b) ezekkel az alosztályokkal nem foglalkozik, mert az egyeztetés eloszlása szempontjából azonos viselkedést mutatnak. Mivel a jelen tanulmány szintén az egyeztetést vizsgálja, a szemantikai alcsoportok számomra sem relevánsak.

gok kiemelése érdekében törekedtem arra, hogy az egy osztályba tartozó példák-nál a főmondati predikátum azonos legyen (erre csak az utolsó osztályban nem volt lehetőség), továbbá, hogy lehetőség szerint az infinitívusz alanyával korefe-rens főmondati argumentum is ugyanolyan számú és személyű legyen (ezt azon-ban a rendelkezése álló adatok alapján csak két osztályban tudtam teljes mérték-ben megvalósítani).

3.2.1. Alanyi kontroll

Alanyi kontroll esetén az infinitívusz PRO alanyát a főmondat alanyesetű vonzata kontrollálja. Ez két esetben fordulhat elő: ha a főnévi igenév a főmonda-ti predikátum tárgya vagy szabad határozója. Az első esetben a mátrixprediká-tum kétargumentumú: alanyi vonzata egy főnévi csoport, tárgyi vonzata pedig az infinitívuszi tagmondat.

- (13) a *Ne akaryatok ty ffelny* (JordK 450) – nem egyeztetett
 b *ne aka2iatoc felnetèc* (MünchK 42ra) – szabályosan egyeztetett
 c *Ne akaryatok feelnye.* (JordK 55) – anti-egyeztetett

A második esetben a főnévi igenév a főmondati predikátumnak nem vonzata, hanem adjunktuma.

- (14) a *Es ionèc èzec megyèztèni* (megijeszteni) *okèt* (BécsiK 296)
 – nem egyeztetett
 b *Mert nem iottem hynom igazakot de binosokot* (DöbrK 205v)
 – szabályosan egyeztetett
 c *nem jöttem hynja az jgazakath* (Könyvecse 29v)
 – anti-egyeztetett

Az alanyi kontrollos főnévi igenevek a mai magyarban már nem lehetnek egyez-tetettek.

3.2.2. Tárgyi kontroll

Tárgyi kontroll esetén a főnévi igenév PRO alanya a mátrixpredikátum tár-gyával koreferens. Ez olyankor valósulhat meg, amikor az infinitívusz a főmon-dati predikátum szabad határozója.

- (15) a *erezted az te angyalodat meg jzennj az istenj zyletest* (GömK 120r) – nem egyeztetett
 b *èn èzèztettèlec tütpket aratnotok* (MünchK 88rb) – szabályosan egyeztetett
 c *Mert en valasztalak tegedett yrafesmerew emberert Es enfok gyewlekezefimnek p[re]dicalnja* (JókK 118) anti-egyeztetett

A mai magyarban a tárgyi kontrollos infinitívuszok nem viselhetnek egyeztetést.

3.2.3. Datívuszi kontroll

Datívuszi kontroll esetén az infinitívusz PRO alanyának referenciáját a főmondat részes esetű vonzata köti le. Ez a típusú koreferencia akkor valósul meg, ha az infinitívusz a mátrix predikátum alanya vagy tárgya. Az első esetben a mátrixpredikátum kétargumentumú, egy infinitívuszi kategóriájú alanyt és egy experiens thematikus szereppel bíró, részes esetű főnévi csoport vonz. Ebben a szerkezetben a mai magyarban is lehetőség van egyeztetésre.

- (16) a *az istennek anyanak alkolmas volt meg halny* · (HorvK 70v) –nem egyeztetett
- b *legyen alkolmas ennekem zolnom tynektek* (JordK 712) – szabályosan egyeztetett
- c *ha alkolmas ennje mend azokbalal ewangelummy tartokna* (JókK 16) – anti-egyeztetett

A másik esetben a főmondati predikátum háromargumentumú. Alanyi vonzata egy főnévi csoport, az infinitívusz a tárgyi vonzat, a harmadik argumentum pedig egy experiens thematikus szerepű, részes esetű főnévi csoport. Ebben a szerkezetben a mai magyarban korlátozott az egyeztetés: az infinitívusznak tárgyas igének kell lenni.

- (17) a *hagyaa az kórwl allokna a hw zayat arczwl verny*. (JordK 783) – nem egyeztetett
- b *hagyad en nekem be tellyefeytenem | azt. ammyre ievttem*. (CornK 113v) – szabályosan egyeztetett
- c *hog en magamat hattam en zeretõimnec zertelen fogdofnia, es zorongatnia* (GuaryK 94) – anti-egyeztetett

3.2.4. Az ablatívuszi kontroll lehetőségéről

A fentiekben áttekintettem az ómagyar főnévi igenevek Károly (1956) és Tóth (2011b) alapján felállított öt csoportját. A mai magyar nyelvben ezen kívül ablatívuszi kontroll is lehetséges.

- (18) a *Illetlenség lenne tőled_i [PRO_i késve érkezni.]*
- b *Nem lenne szép tőled_i [PRO_i késve érkezni.]*

Az ablatívuszi kontroll lehetőségét nem tárgyalja sem Károly (1956) sem Tóth (2011b). Van azonban egy adat a Guary-kódexben, mely arra utal, hogy az ilyen típusú koreferencia lehetősége az ómagyarban is megvolt. A (19)-beli mondattal egy gonosz szolgáló szitkozza az úrnőjét, a szövegkörnyezetből tehát az infinitívusz alanyának és a *-tól* ragos főnévi csoportnak a koreferenciája egyértelmű. Figyeljük meg, hogy az igenév anti-egyeztetett.

(19) *Fföldön johha ne laffonc te túled fiat zúlne, ki vag' mindõn feriednec
meg õlõe*, (GuaryK 103)

Egyéb ablatívuszi kontrollos ómagyar adatról nincs tudomásom. Azonban (19) alapján, illetve az alapján, hogy a mai magyarban is fellelhető, feltételezem, hogy az ablatívuszi kontroll az ómagyar grammatikának is része volt. További adatok híján azonban ez egyelőre a feltételezés szintjén marad. Az ablatívuszi kontrollal a továbbiakban nem foglalkozom.

3.2.5. Az adatokból levonható empirikus tanulságok

Az adatokból megállapítható, hogy a szabályos egyeztetéshez hasonlóan az anti-egyeztetés is opcionális jelenség. Egyrészt az anti-egyeztetés független a főlérendelt predikátum argumentumszerkezetétől és a koreferenciaviszonyoktól. Másrészt az anti-egyeztetés minden személyben és mindkét számban előfordul (l. a kódexek igeneveit bemutató táblázatokat, a fenti példákat ill. a 4. részben található adatokat). Harmadrészt az anti-egyeztetés szinte minden nyelvemlékben megtalálható (A. Jászó 1992), így nem tekinthetjük dialektális vagy regionális sajátyságnak.

Negyedrész az egyazon kódexen belül ugyanabban a szerkezetben, azonos főlé- és alárendelt predikátummal találunk szabályosan egyeztetett, anti-egyeztetett és nem egyeztetett igeneveket is. A következő három Jordánszky-kódexbeli példában a főmondatban a tagadószt és az *akar* predikátumot találjuk, a beágyazott mondatban pedig a *félni* igenevet. Az egyeztetés mindkét változata és elmaradása is grammatikus.¹⁰

- (21) a *Ne akary feelny*, (JordK 470) – nem egyeztetett
 b *Ne akar" ffelned*, (JordK IXb) – szabályosan egyeztetett
 c *Ne akaryatok feelnye*. (JordK 55) – anti-egyeztetett

A jelenség opcionálisát tovább erősítik az olyan példák is, melyekben mondat szintű mellérendelés két tagmondatából csak az egyikben találunk anti-egyeztetést (22), illetve olyan többszörös infinitívuszi alárendelések, ahol csak az egyik igenév anti-egyeztetett (23).

¹⁰ Az alany számában eltérést találunk, ez azonban nem befolyásolja a vizsgált jelenséget. Maga a *ne akarj félne/félne* mondat a Jordánszky-kódexben nem fordul elő. Ezt véletlen hiánynak tekintem. Ugyanebben a kódexben E/2 alannal is van szerkezetileg hasonló anti-egyeztetett példa:

(ii) *ne akaryad hywnya az the baratydat* (JordK 578)

A (14-a), (14-b), (14-c) mondatok tényleges minimális hármast alkotnak, melyek csak az egyeztetésben mutatnak eltérést.

- (22) *es mýkoron az vtoso ora el ýwend Jgón (igen) kezdes gondolgodnia
mýnd atte telies el mvlando elettidról · es igón kezdes bankodnod*
(LobkK 41)

- (23) *Akarok ewerte tartoznom vrnak ocott adnya* (JókK 119)

Az anti-egyeztetés szintén független a főmondati predikátum és az infinitívusz lineáris sorrendjétől. A (24) alatt található mondatpárban a személytelen predikátumok és infinitívuszi komplementumuk tetszőleges sorrendjét figyelhetjük meg.

- (24) *a mely retenetes lezen teneked a criftufth latnya az itiletben* (TelK 253)
b es neznye vlatatos ew zemekuel (JókK 125)

A (25) olyan minimális párt mutat, ahol egy alanyi kontroll struktúrában a fő- és a mellékmondati predikátum is azonos, de felszíni sorrendjük éppen fordított.

- (25) *a ygen kezdenek fyrnya* (JókK 58)
b Tahat az zent agyak mynd nyayan syrnya kezdenek (HorvK 9v)

Végül, de nem utolsósorban az anti-egyeztetés független az infinitívusz és az alanyával koreferens főmondati argumentum sorrendjétől is. (26)-ban az infinitívusz és a részes esetű koreferens argumentum tetszőleges sorrendje figyelhető meg személytelen predikátumok melletti kontroll szerkezetben.

- (26) *a ha alkolmas ennýe mend azokbalal ewangeliummý tartokna mellyek
eleueuettettne* (JókK 16)
b mely retenetes lezen teneked a criftufth latnya az itiletben (TelK 253)

A (27)-es mondatpárban pedig tárgyi kontroll struktúrában a koreferens főmondati argumentum és a határozói infinitívusz sorrendjének szabadságát tapasztaljuk.

- (27) *a hýggvk törtééntnek lennýe ezeket mv raytvnk* (SzékK 26v)
b Jntlek teghedet keesen zolonak lennýe (WinklerK 65r)

Bár az anti-egyeztetett igenevek jóval kisebb arányban fordulnak elő, mint a szabályosan egyeztetett és nem egyeztetett igenevek, ez nem jelenti azt, hogy ne lenne szó tényleges opcionálitásról. Tudjuk, hogy a szabályosan egyeztetett és nem egyeztetett igenevek sem azonos számban vannak jelen a kódexekben. A Jókai-kódex például összesen 99 szabályosan egyeztetett és 305 nem egyeztetett főnévi igenevet tartalmaz (Károly 1956; Tóth 2011b), vagyis a nem egyeztetett igenevek száma körülbelül háromszorosa a szabályosan egyeztetettekének. Az egyeztetés ettől függetlenül opcionális, hiszen nem korrelál semmilyen más nyelvtani tulajdonsággal. Éppen ez áll az anti-egyeztetett igenevekre is. Bár az anti-egyeztetett igenevek száma messze nem éri el a másik két típusét, azt anti-egyeztetés nem korrelál más nyelvtani jelenséggel, ezért opcionálisnak tekintendő.

4. A korábbi szakirodalom hipotézisei

4.1. Az anti-egyeztetés egyenértékű a személyvégződés nélküli alakokkal

A korábbi magyar szakirodalom egybehangzóan úgy vélekedik, hogy a nem E/3 alannyal álló E/3 infinitívuszi végződésnek valójában nincs E/3 értéke, az ilyen személyvégződés teljes mértékben elveszítette eredeti funkcióját. A *-nia/-nie* itt nem elemezhető szét két morfémára, hanem egyenértékű a személyvégződés nélküli *-ni* végződéssel (Keresztes 1953; Károly 1956; A. Jászó 1992). Azaz például a Pozsonyi kódex *zoktham wetkeznje* (35 r) adata gyakorlatilag egyenértékű a *szoktam vétkezni* alakokkal. Ez az álláspontot a következő idézetek szemléltetik: „ezek az alakok ... elvesztették az E/3-ra utaló szerepüket; az *-a/-e* elvesztette grammatikai funkcióját, mert más személyekben is használatossá vált” (A. Jászó 1992: 412); „...bizonyos mértékig értékét veszítette, illetve egyenértékűvé vált a személyragtalan alakokkal, s átvette annak szerepét” (Keresztes 1953: 341).

Az 5. részben amellet fogok érvelni, hogy az anti-egyező végződés tényleges E/3 végződés, mely nem egyenértékű a *-ni*-vel. Nem E/3 alanyokkal való megjelenését default értékű egyezésként fogom értelmezni.

4.2. Miért pont E/3?

A. Jászó (1992) úgy vélekedik, hogy az anti-egyeztetés kialakulásának táptalaja, kiindulópontja a szabályosan egyeztetett E/3 végződésű főnévi igenevek gyakorisága lehetett. E/3 alany mellett az egyeztetett alakok jelentős kisebbségben vannak a személyvégződést nem viselőkhöz képest. Ha azonban az egyeztetetlen alakokat félretéve az összes (szabályosan) egyeztetett infinitívuszt tekintjük, akkor ezek között az E/3 végződésűek száma „kiugróan” magas. „Márpedig a gyakori használat szempontjából ez a lényeges” – írja A. Jászó (1992: 422).

Ezt azt jelentené, hogy ha egy kódexben a szabályosan egyeztetett alakok közül az E/3 végződésűek vannak többségben, akkor várhatóak anti-egyeztetett alakok is, ha azonban a szabályosan egyeztetett alakok közül az E/3 végződésűek nincsenek többségben, akkor nem, vagy csak minimális mértékben várhatóak anti-egyeztetett példák.

A 2. pontban vizsgált kódexek közül a Jókai-, Bécsi, Müncheni és Guary-kódexben valóban kimutatható ez az összefüggés. A Jókai-kódexben a legtöbb szabályosan egyeztetett alak E/3-mal fordul elő (összesen 99-ből E/1: 24 db, T/1: 5 db, E/2: 23 db, T/2: 6 db, E/3: 37 darab, T/3: 4 db), és szép számmal találhatóak anti-egyeztetett infinitívuszok is (22 db). A szabályosan egyeztetett igenevek között a Guary-kódexben is túlnyomó többségben vannak az E/3 végződésűek (összesen 112-ből E/1: 7 db, T/1: 14 db, E/2: 4 db, T/2: 0 db, E/3: 79 darab, T/3: 8 db), és itt is megjelennek az anti-egyeztetett igenevek (15 db).

Ezzel szemben a Bécsi kódexben a szabályosan egyeztetett alakok közül az E/3 végződésűek száma a legkevesebb (összesen 149-ből E/1: 29 db, T/1: 9 db, E/2: 34 db, T/2: 21 db, E/3: 3 darab, T/3: 53 db), és a várakozásoknak megfelelően az anti-egyeztetett igenevek száma minimális (mindössze 1 db). Hasonló a helyzet a Münchener kódexben is: a szabályosan egyeztetett igenevek közül az E/3 végződésűek itt is jelentős kisebbségben vannak (összesen 336-ból E/1: 70 db, T/1: 23 db, E/2: 45 db, T/2: 99 db, E/3: 6 darab, T/3: 93 db), anti-egyeztetett igenévből pedig egyetlen egy sincsen.

A fenti összefüggést azonban nem minden kódexben lehet kimutatni. A Könyvecskében például a szabályosan egyeztetett igenevek között nincsenek többségben az E/3 végződésűek (összesen 18-ból E/1: 4 db, T/1: 3 db, E/2: 3 db, T/2: 0 db, E/3: 3 darab, T/3: 5 db), a kódex mégis tartalmaz 2 anti-egyeztetett példát, ami a többi egyeztetett igenév számához képest nem tekinthető jelentéktelennek.

A jelen tanulmány az 5. részben egy másfajta magyarázatot fog nyújtani arra, hogy miért pont az E/3 végződés jelenik meg az anti-egyeztetett igeneveken.

5. Az anti-egyezés default értékű egyeztetés

5.1. Az E/3 érték betöltése default értékként

Mint azt már kifejtettem, a korábbi szakirodalom szerint az E/3 alanyú infinitívuszok, s ezáltal az E/3 személyvégződéssel bíró infinitívuszok gyakorisága miatt fordulhatott elő, hogy az E/3 végződés más személyekben és többes számban is használatossá vált. Én erre a hipotézisre itt egy strukturális alternatívát kívánok nyújtani. A korábbi szakirodalommal szemben azt állítom, hogy az anti-egyeztetett infinitívuszok E/3 végződése nem vesztette el a számra és személyre vonatkozó referenciáját, és nem vált egyenértékűvé a személyvégződés nélküli pusztán *-ni* infinitívusszal. Azt állítom tehát, hogy a Pozsonyi kódex *zoktham wetkeznje* (35 r) adata nem egyenértékű a *szoktam vétkezni* alakkal, hanem tényleges egyes szám, harmadik személyű végződést visel.

Javaslatom szerint az anti-egyezés default értékű egyeztetés. Amikor a megfelelő egyeztetőjegyek beépülnek a szintaktikai struktúrába, de a kérdéses főnévi kifejezéssel valami okból kifolyólag nem kerülnek egyezési viszonyba, akkor az egyeztetőjegyek érték nélkül maradnak. Ezt kivédendő, a grammatika default értéket, E/3 értéket rendel az egyeztetőjegyekhez. Így végül nem maradtak kiértékeletlen jegyek.

A default érték szerepét azért ez a szám-személy kombináció tölti be, mert minden szám-személy variáció közül ez a legjelöletlenebb. A számjegyek közül az egyes szám közismerten jelöletlenebb, mint akár a többes szám, akár a magyarban nem létező kettős vagy 'kevés' (paucal) szám. Farkas és de Swart (2010)

például azt javasolják, hogy a szintaxisban a többes számot egy privatív jegy képviseli, míg az egyes számú főneveknek egyáltalán nincsen számjegyük; azaz a többes szám szintaktikailag komplexebb, mint az egyes szám. A vonatkozó szakirodalomban továbbá arról is megegyezés van, hogy a személyjegyek közül a harmadik személy a legjelöltebb, azaz szintaktikailag legkevésbé komplex. Ionin és Matushansky (2002) például amellet érvel, hogy míg a harmadik személy csupán a [személy] jegyből áll, addig a második személyben a [személy] és a [(társalgási) résztvevő] jegy együttesen van jelen, az első személy pedig a [személy], [(társalgási) résztvevő] és [beszélő] jegyek mátrixának felel meg. A harmadik személy tehát mind a második, mind az első személy valódi részhalmaza, s így a személyjegyek közül a legegyszerűbbnek tekintendő. Egy még radikálisabb álláspont szerint a harmadik személy tulajdonképpen a személyjegy hiánya; valódi [személy] jegyet csak a társalgásban aktívan résztvevő második (hallgató) és első (beszélő) személyhez lehet társítani. Ezt az álláspontot képviseli többek között Beneviste (1971), ill. Harley és Ritter (2002a, b). Függetlenül tehát attól, hogy a harmadik személy a személyjegy egy tényleges értéke vagy a személyjegy abszolút hiánya, ez a személy az összes többinél kevésbé komplex, s ezért default értéknek a legalkalmasabb. A személy-szám egyeztetés default értéke így összességében az E/3, ezt a személy és számjegyek komplexitási hierarchiája indokolja.

Állításom szerint tehát az anti-egyeztetésben az E/3 végződés megőrzi az egyes szám harmadik személyre utaló szerepét, s ez azért lehetséges, mert az igenév és PRO alanya közötti egyeztetés nem tudja kiértékelni az egyeztetőjegyeket, és az E/3 default értéként töltődik be. Ennek a megközelítésnek lényeges előnyei vannak. Az itt vázolt javaslat a nyelvtan felépítéséből kiinduló, mélyebb magyarázatát adja annak, hogy az anti-egyeztetés morféma miért pont E/3, mint a gyakoriság-alapú megközelítés. Magyarázatom szerint az anti-egyeztetés értéke nem is lehetne más, mint E/3. Elemzésem tehát egy sokkal szigorúbb, és egyben könnyebben cáfolható predikciót tesz, mint a gyakoriság alapú – ez utóbbi ugyanis megengedné, hogy más személy-szám kombináció szerepeljen anti-egyező végződésként, amennyiben ez a más személy-szám kombináció statisztikailag gyakoribb. Megközelítésemet alátámasztja, hogy tudomásom szerint egyetlen nyelvben sincs olyan anti-egyezés, amelyben a paradigma minden elemét E/1, E/2, T/1, T/2 vagy T/3 végződés helyettesítené.

5.2. Az anti-egyeztetett infinitívusok értelmezéséről

Mielőtt továbbmennénk az elemzés részleteivel, meg kell vizsgálnunk azt, hogy mely tényezők tették lehetővé az ómagyarban az anti-egyeztetett infinitívusok alanyának visszakereshetőségét. Mivel javaslatom szerint az anti-egyezés E/3 végződése tényleges E/3 személyvégződés, felmerül a kérdés, hogy a szóban

forgó infinitívuszok alanya miért nem E/3 alanynak értelmezendő. Azaz például a Döbrentei kódex *íottŋk imadnia ȳȳt* (140 r) adatának értelmezése miatt *jȳt-tȳnk, hogy mi imádjuk ȳt* volt, nem pedig *jȳttȳnk, hogy ȳ₁ imádjá ȳ₂-t*?

5.2.1. A kontrollós infinitívuszok

Tóth (2011b) megállapítja, hogy az ómagyar főnévi igenevekkel kötelezően együtt jár a strukturális kontroll. A strukturális kontroll azt jelenti, hogy ha a főmondatban van főnévi vonzat, akkor az infinitívusz nem vezethet be független referenciájú alanyt, hanem alanya kötelezően koreferens egy főmondati argumentummal (l. alább).¹¹ Javaslatom szerint az ómagyar anti-egyeztetés létrejöttében ez a tényező játszott döntő szerepet.

Bizonyos predikátumok esetében – például a *kezd*, *mer*, *szokott* igéknél – a kötelező koreferencia szemantikailag is indokolt. Nem tudunk például elképzelni olyan szituációt, ahol valakik el tudják kezdeni, hogy egy harmadik személy valamit csináljon (**elkezdek csodálkoznotok*). Az ómagyarban azonban a főnévi igenevek olyankor sem vezethetnek be független referenciájú alanyt, amikor ez a fölérendelt predikátum jelentésével összeegyeztethető lenne (ez igaz a mai magyarra is). Például célhatározói infinitívuszok esetén lehetséges, hogy valaki azért tegyen valamit, hogy valaki másnak lehetősége legyen valamit csinálni. A **jȳttȳnk gyȳnnod* tehát nem szemantikai okokból rosszul formált, hanem azért, mert az infinitívuszi tagmondatokban strukturális kontrollnak kell érvényesülni, azaz ezek a tagmondatok szerkezetükből fakadóan kizárják a független referenciájú alany bevezetését.

A szóban forgó szerkezeti tényezőt a generatív nyelvtan keretében úgy lehet megragadni, hogy a főnévi igenévhez kötelezően PRO alanyt rendelünk. A PRO-nak nincs önálló referenciája, referenciát csak egy másik főnévi csoporttal

¹¹ Egyetlen példát ismerek, melyre ez az általánosítás látszólag nem érvényes:

(iii) *Hol akarod [megh zerzenw̃nk teneked az hofwety barant meg eenny]?* (Jord 439)

Véleményem szerint ez az egy példa nem cáfolja meg a fenti – egyébként rendkívül erős – általánosítást. Az általánosítás feladása helyett tehát inkább (iii)-t érdemes jobban megvizsgálni. Elképzelhetőnek tartom, hogy (iii)-ban tárgyi kontroll szerkezettel állunk szemben. Az ómagyarban az *akar* ige ugyanis alanyi és tárgyi kontrollal is állhatott (iv).

(iv) a *Howa akar ez [menny,]* (Jord 650) alanyi kontroll

b *Nem akarom [tudoman vtan es p[re]dicacionak yarnya] ewkewt* (JókK 118)

tárgyi kontroll

(iii)-ban tehát lehetséges, hogy a PRO-t egy rejtett tárgy kontrollálja:

hol akarod (~~minket~~) megh zerzenw̃nk.

való koreferencia útján kaphat. Végző soron tehát a PRO felelős azért, hogy az infinitívusz alanya (28)-ban a *városbeliek*, (29)-ben pedig a *mi*.

(28) *kyt latuan az varaf belyek kezdenek* [PRO *ygen czudalkodnja*] (JókK 150)

(29) *iottonk imadnia* [PRO *otot*] (DöbrK 140r)

A(z) (ó)magyar infinitívuszokkal együttjáró strukturális kontrollt azért fontos hangsúlyozni, mert a(z) (ó)magyar főnévi igenév személyragozott lehet. Márpedig több jól dokumentált nyelvet ismerünk, ahol a strukturális kontroll és az infinitívusz személyvégződése kiegészítő eloszlásban van. Igaz ez például a portugálban (Raposo 1987), a szárd logurdorói dialektusában (Jones 1993), a galíciaiban (Longa 1994) és a nápolyi dialektus 13–16. századi változatában (Vincent 1998). Ezekben a nyelvekben a személyragos infinitívusz független referenciájú alanyt kell, hogy bevezessen.¹² Az alábbi példák a szárdból valók.

(30) *keljo cantare*

akar.1SG énekelni

Énekelni akarok. (Jones 1993: 278, Miller 2003: 60)

(31) *non keljo a cantaren*

nem akar.1SG INF énekel.INF-3PL

Nem akarom, hogy énekeljenek. (Jones 1993: 299, Miller 2003: 61)

A(z) (ó)magyarban azonban független referenciájú alany bevezetésére az infinitívusz helyett gerundiumot, *-ás/és* végű főnevet vagy kötőmódú igét kell használni (l. még Tóth 2011a).

(32) *nē rēmèllikuala im̃ar* [*o nēki megìotèt*] (BécsiK 38)

(33) [*mìndonoknec latasara*] *az oltarrol le zalla* (NádK 239v)

(34) *Ime hozzad iottem mastan.* [*hog meg gonñal*] (BodK 14r)

Az infinitívuszi alany referenciájának kötelező lekötése egy főmondati bővítésmény által kizárja tehát, hogy az anti-egyező E/3 végződést önálló referenciájú alany jeleként lehessen értékelni. Így amikor a infinitívusz alanyát kontrolláló bővítésmény nem E/3 jegyekkel rendelkezik, akkor a főnévi igenév E/3 jegyét csakis default értéként betöltődött jegynek lehet értelmezni.

¹² A portugálban és a szárdban ez csak az alanyi kontrollós igékre vonatkozik. Tárgyi kontroll esetén kötelező az egyeztetés használata (Miller 2003). Koreferens egyeztetett infinitívuszok megtalálhatók a finnben, cseremiszen, nganaszanban és a szelkupban is (Kubinyi 2008).

5.2.2. A nem kontrollos infinitívuszok

Mivel a nem kontrollos infinitívuszok között nem találtam anti-egyeztetett példát, csak feltételes módban lehet arról beszélni, hogy ha léteztek volna, alanyuk azonosítható lett volna-e, és hogyan.

Hangzó datívuszi alannal minden probléma nélkül lehetne anti-egyeztetés, hiszen itt az alanyi főnévi csoport szám- és személyjegyei egyértelműek lennének még az igenévi anti-egyezés ellenére is. Tehát a nem létező **ég a villanyod, szerintem neked otthon kell lennie* mondatban egyértelmű lenne, hogy az alanynak milyen ϕ -jegyei vannak. Vagyis az ilyen mondatok alanyának visszakereshetősége semmiben nem különbözne a kétargumentumú predikátumokkal tapasztalt datívuszi kontrollos anti-egyezésétől. Ez utóbbit (35) illusztrálja (az infinitívusz a deontikus *kell* vonzata, így a részeshatározó a főmondatból kontrollálja az igenév PRO alanyát).

(35) *Ezen keppen kell minekwnk es tennye ami testwnkel.* (BodK 5v)

Ha azonban az anti-egyeztetett infinitívusz *pro* datívuszi alannal rendelkezik, akkor az alany referenciájának azonosítása erős kontextuális segítséget igényelne. Ez esetben ugyanis egy nem E/3 alanyról lenne szó, aminek nincsen hangalakja, nem vált ki szabályos egyeztetést az igenéven, és nem koreferens egyetlen főmondati főnévi csoporttal sem. Az alany visszakereshetősége ez esetben csak akkor lenne biztosított, ha a tágabb szövegkörnyezet ezt megfelelően segítené (például egy visszaható névmási tárgy alapján egyértelműen meg lehetne állapítani az alany személyét és számát).

Az ilyen kontextuális segítség akkor is nagy szerephez jut az alany azonosításában, amikor egy datívuszi kontroll szerkezetben a kontrolláló főnévi csoport kiejtetlen marad. Ez történik például (36)-ban, ahol a főnévi igenevek (kiejtetlen) PRO alanyát a fölérendelt *kell* predikátum (kiejtetlen) *pro* datívuszi experiens vonzata kontrollálja, az igenév pedig anti-egyezik. Az infinitívuszi alany E/2 értéke azért visszakereshető, mert az egyik igenévnek E/2 visszaható névmási tárgya van (*tennen magadat*), továbbá a megelőző, *ha* kezdetű tagmondatban a véges ígének szabályosan egyeztetett E/2 végződése van (*akarz*).

(36) *Ha akarz penitenciat tartanja. meg kell a te testedet tagadnja, gotornye. es enhejtenye, es tennen magadat itelnye, hog be ne[ssel] essel az elo istennek kezebe.* (BodK 5r-5v)

5.2.3. Összegzés

Összefoglalásként tehát a következőket állapíthatjuk meg. Annak ellenére, hogy az anti-egyezés tényleges E/3 végződést tartalmaz, a főnévi igenév alanyának referenciája kontrollos mondatokban visszakereshető ha i) a kontrolláló fő-

névi csoport kiejtett vagy ii) a kontrolláló DP *pro*, de ezt ellensúlyozza a szövegkörnyezeti segítség. Nem kontrollós mondatokban elviekben visszakereshető lenne az alany, ha i) az infinitívusz alanya kiejtett, vagy ii) az infinitívusz alanyának *pro* voltát a szövegkörnyezeti segítség ellensúlyozni tudja. Konkrét példák azonban erre az esetre nincsenek.

6. A default érték megjelenésének magyarázata

6.1. Default egyeztetés más nyelvek véges mondataiban

Az anti-egyezés a nemzetközi szakirodalomban jól ismert jelenség. Több nyelvben is tetten érhetőek olyan esetek, amikor egy-egy nyelvtani szerkezetben a predikátumon a várt szabályos egyeztetés helyett vagy egy speciális morféma jelenik meg, mely különbözik az egyeztetési paradigma minden elemétől (ezt a leíró nyelvtanok gyakran valamiféle participiális végződésnek írfák le), vagy pedig E/3 végződés helyettesíti a paradigma összes elemét (azaz a főnévi csoport szám-személy jegyeitől függetlenül E/3 végződés használatos). Ezeket az eseteket a vonatkozó szakirodalom kivétel nélkül default értékű egyeztetésként magyarázza, melyet a predikátum és a főnévi csoport közötti egyeztetés meghiúsulása indokol.

A irodalomban az egyeztetés elmaradását legtöbbször a főnévi csoport esetjelölésére vagy az egyeztetés lokalitására vonatkozó megszorításokra vezetik vissza. Az alábbiakban mindkét esetet bemutatom egy-egy példán keresztül. Látni fogjuk azonban, hogy ezek az elemzések nem alkalmazhatóak az ómagyar infinitívuszokra.

6.1.1. Eset miatti anti-egyezés

Az esetjelölési megszorítások szerepét az (anti-)egyeztetésben az alábbi imbabura kecsua (Ecuador) adatokon szemléltetem. A kecsuának ebben a változatában az *experiens* théta szerepű alanyok, így például a *fázik* vagy az *álmos* igék vonzata, alanyeset helyett tárgyesetet viselnek (37). Ettől függetlenül szintaktikailag alanyként viselkednek: infinitívuszok alanyaként egy másik, koreferens főnévi csoport kontrollálja a referenciájukat, illetve alárendelt mondatokban kifejezhetők a *-shpa* 'azonos alany' (AA) igei szuffixummal (38). Az imbabura kecsuában azonban az alany-állítmány egyeztetés nem jöhet létre tárgyesetű főnévvel. Ezért a szóban forgó igeiken nem jelenhet meg a szabályos egyeztetés, ehelyett default értékű E/3 egyeztetést vesznek fel (39).

(37) *Juzi-ta puñu-naya-n*

José-ACC alud-DESID-3SG

José aludni akar; José álmos. (Cole 1985: 107–108, idézi Baker 2008a: 241)

- (38) [- *mika-naya-shpa*] *aycha-ta randi-rka-ni*
 eszik-DESID-AA hús-ACC vesz-MÚLT-1SG
 Amikor enni akartam, húst vettem. (Hermon 2001: 162, idézi Baker 2008a: 241)
- (39) *ñuka-ta puñu-naya-n / *puñu-naya-ni*
 én-ACC alud-DESID-3SG / alud-DESID-1SG
 Aludni akarok; álmos vagyok. (Cole 1985: 111, idézi Baker 2008a: 243)

Az ómagyarban az anti-egyeztetés nem vezethető le esetre vonatkozó megszorításokból. Az igenév PRO alanyát a főmondat alanyi, tárgyi vagy részeshatározói bővítménye kontrollálhatja, és mindhárom esetben bőségesen vannak szabályosan egyeztetett példák is.

6.1.2. Az \bar{A} -láncok tulajdonságai miatti anti-egyezés

A lokalitási megszorításokra visszavezethető anti-egyeztetésnek számos példája közismert. Néhány olasz dialektusban, valamint a kelta, bantu és berber nyelvekben a saját tagmondatukon belüli \bar{A} mozgatsnak alávetett alanyok (azaz a rövid kérdőmozgatással, fókuszálással vagy vonatkozó mellékmondatban való mozgatással elmozdított alanyok) nem tudnak egyezni az állítmánnyal (l. többek között Ouhalla 1993, Richards 2001, Ouhalla 2005, Elouazizi 2005, Schneider-Zionga 2007, Ouali 2008). Ilyenkor a szabályos egyeztetés helyett egy speciális morféma jelenik meg az állítmányon; ezt gyakran az adott nyelv személyre, számra és nyelvtani nemre legjelöltebb egyeztetőmorfémájának tekintik.

Ezt a fajta anti-egyeztetést az alábbi (taryfit) berber példák szemléltetik. Ebben a nyelvben az E/3 hímnemű alanyi egyeztetés *i*- (bizonyos helyzetekben *y*), az E/3 nőnemű egyeztetés pedig θ (40).¹³

- (40) a *i-ffa w-a'yaz aḡum.*
 3SG.MASC-enni.PERF CS-férfi(SG.MASC) kenyér
 A/egy férfi kenyeret evett. (Elouazizi 2005: 121)
- b *y-sqad w-a'yaz θabrat.*
 3SG.MASC-küld.PERF CS-férfi(SG.MASC) levél
 A férfi elküldött egy levelet/elküldte a levelet. (Elouazizi 2005: 122)
- c *θ-sqad θamatuθ rfus i w-a'ba.*
 3SG.FEM-küld.PERF nő(SG.FEM) pénz nek CS-fiú
 A/egy nő pénzt küldött a fiúnak. (Elouazizi 2005: 122)

Az alany \bar{A} mozgatasakor, így például fókuszmozgatás esetén, az ige nem egyezik az alannyal, hanem az alany ϕ -jegyeitől függetlenül a *y*-... *-n* cirkumfi-

¹³ A glosszákbán a CS a „construct state” rövidítése.

xumot viseli. (41)-ben a szabályosan egyeztetett *θ-sqad* alak elfogadhatatlan lenne (Elouazizi 2005: 122). A szegmentális azonosság miatt az anti-egyeztető morféma prefixumát több kutató is az E/3 hímnemű egyeztetéssel azonosítja (l. Ouhalla 1993 és az általa hivatkozott irodalom).

(41) *(t) θamatuθ i (g) γ-sqad-n rfrus i w-a'ba.*

van nő(SG.FEM) VONATK.PARTIKULA X küld.PERF.PART pénz nek CS-fiú
A nő (az, aki) küldött pénzt a fiúnak. (Elouazizi 2005: 125)

Baker (2008b) amellett érvel, hogy az anti-egyeztetés kiváltásához nem szükséges a nyílt mozgatás, mert a Nigériában beszélt ibibo nyelvben (SVO) in situ kérdőkifejezések éppúgy anti-egyeznek, mint a nyílt mozgatásos alanyi vonatkozó mellékmondatok. (42)-ben az alárendelő kérdőmondat elején egy kérdő mondatbevezető áll. Ezt az alanyi kérdőkifejezésnek követni kell (43), tehát nem mozgott el spec, TP-ből. (Baker részletesen érvel amellett, hogy nem történt sem topikalizáció, sem másfajta, a mondatbevezető alatti végpontú mozgatás.) (42)-ben az alany mégsem egyezhet az igével, az igén az anti-egyeztető *i-* morféma jelenik meg. A szabályos egyeztetés *a-* lenne (43). Ebből azt a következtetést vonja le Baker, hogy az anti-egyezést a rejtett mozgatás is kiválthatja.

(42) *Okon a-ke-bip mme anie i-di-di?*

Okon 3SG-MÚLT-kérdez COMP(+wh) ki i-JÖVŐ-jön
Okon megkérdezte, ki fog jönni. (Baker 2008b: 617)

(43) **Okon a-ke-bip anie mme i/a-di-di.*

Okon 3SG-MÚLT-kérdez ki COMP(+wh) i/3sS-JÖVŐ-jön
Okon megkérdezte, ki fog jönni. (Baker 2008b: 617)

Ennek a fajta anti-egyeztetésnek az elemzéséről nem alakult ki egységes vélemény a szakirodalomban, de abban sok munka megegyezik, hogy a megoldás a láncokra, illetve azoknak elemeire vonatkozó feltételekben keresendő. A (40) és (43) közötti mondatokra javasolt elemzések azonban nem ültethetőek át az ómagyar anti-egyeztetésre. Az ómagyar infinitívuszok kontroll struktúrával párosulnak. Ugyan a kötelező kontrollnak van mozgatásos elemzése, de ez mindenképpen A mozgatást tételez fel (Boeckx – Hornstein 2003, 2004, 2006; Boeckx et al. 2010a, 2010b; Hornstein – Polinsky 2010). A (40)-től (43)-ig bemutatott anti-egyezés viszont mindig \bar{A} mozgatással jár együtt. Ráadásul a mozgatásos elemzéssel nem tudnánk megragadni a szabad határozói szerepű főnévi igenevek anti-egyezését, ezek ugyanis a mozgatás számára szigetek. Végül ha általános, a mozgatásos láncokra és elemeikre vonatkozó feltételekből szeretnénk levezetni az anti-egyezést, akkor azt várnánk, hogy az ómagyarban az infinitívuszok mellett a véges igék is anti-egyezhetnek, ha alanyukat \bar{A} mozgatással kimozdítjuk a spec, TP-ből. Ez azonban nem így van.

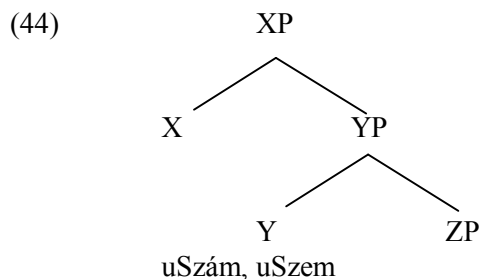
6.2. Default egyeztetés az ómagyar infinitívuszoknál

A 3.2.5. részben arra a következtetésre jutottam, hogy az ómagyar kontrollos főnévi igenevek egyeztetése és anti-egyeztetése opcionális: az egyeztetőmorféma megjelenhet vagy elmaradhat, megjelenése esetén pedig akár szabályosan egyezhet, akár default E/3 értékű lehet. Az opcionális modellezése a minimalista elméletben meglehetősen problémás, ez a keret ugyanis törekszik kizárni az olyan elemzéseket, ahol a deriváció egy pontján kétféle módon is továbbhaladhatunk úgy, hogy mindkét úton ugyanazt jelentő, grammatikus mondatot kapunk. Az adatok azonban azt mutatják, hogy az ómagyar főnévi igenevek elemzésénél a választhatóságot valami módon mégis biztosítani kell. Ráadásul egy egyszeri, bináris választási lehetőség nem elég, ebből ugyanis csak kétféle infinitívust tudnánk levezetni, hármat semmiképpen. Márpedig mindenképpen háromféle főnévi igenévre van szükség, hiszen az ómagyar főnévi igenév lehetett nem egyeztetett, szabályosan egyeztetett és anti-egyeztetett. Háromféle főnévi igenevet úgy kaphatunk, ha i) a deriváció egy pontján választási lehetőséget biztosítunk három különböző opció között, vagy ii) a deriváció két pontján is bináris választási lehetőséget biztosítunk, s a kapott négy logikai lehetőségből kettőnek a kimenete a felszínen egybeesik. Az itt javasolt elemzés a második módszert fogja követni. Javaslatom szerint az ómagyar főnévi igeneveknél a deriváció két különböző pontján van döntési lehetősége a beszélőnek. Az egyik helyen arról hoz döntést, hogy az igenéven lesz-e egyáltalán valamilyen egyeztetés (szabályos vagy default) vagy nem. Amennyiben itt az egyeztetést választotta, úgy egy másik ponton arról hoz döntést, hogy az egyeztetés szabályos vagy default értékű lesz-e.

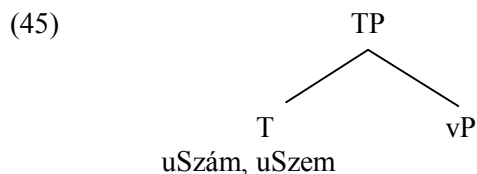
6.2.1. Az elemzés alapjai

Tóth (2000, 2002); Kenesei (2001); Dalmi (2005); Koopman – Szabolcsi (2000) és Szécsényi (2009) nyomán a magyar infinitívuszokat teljes CP-knek tekintem. A reprezentációk egyszerűsítése miatt azonban a TP fölötti projekciókat az ábrák nem tartalmazzák.

Az egyeztetés szerkezeti reprezentációjára a Chomsky (2000, 2001)-ben kidolgozott elméletet használom. Eszerint az egyeztetésért felelős jegyek értelmezhetetlenek (ezt az eléjük tett „u”-val jelezzük), és a szintaxisba érték nélkül kerülnek be. A szerkezetben a személyegyeztető jegyeket uSzem, a számegyeztető jegyeket uSzám formában jelenítem meg. A deriváció végén kiértékeletlen jegyek nem maradhatnak, ezért ezek a jegyek a szintaxisban szondázás útján próbálnak meg értéket kapni a legközelebbi személy- és számjeggyel rendelkező főnévtől. Esetünkben az infinitívusz igéje a PRO alannyal egyezik, a PRO által próbálja meg saját jegyeit kiértékelni. Az egyeztetőmorfémák nem projektálnak saját frázist, hanem egyéb funkcionális fejekkel alkotnak jegynyalábokat (44).

A főnévi igenév *-ni* végződését a T fej kitevőjének tekintem. A véges/nem véges megkülönböztetés valódi helyét nem TP-vel, hanem FinP-vel azonosítom, és valószínűsítem, hogy ennek fejébe a *-ni* morféma rejtetten felmozog. A felszínen ez nem okoz látható sorrendi változást. Javaslatom szerint az egyeztetőmorfémák a *-ni* által lexikalizált fejen, azaz T-n vannak. Ezt az indokolja, hogy bármely környezetben, ahol megjelenhet a *-ni*, ott az egyeztetőmorféma is megjelenhet (l. a 3-as részt).¹⁴

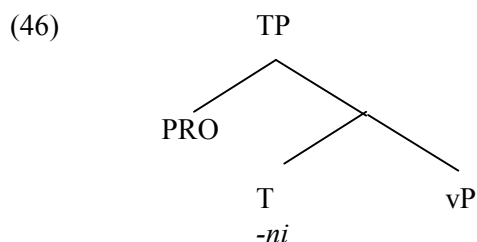

6.2.2. A nem egyeztetett igenevek

Az infinitívuszi egyeztetés hiányát a generatív grammatika modelljében kétféleképpen értelmezhetjük. Az egyik lehetőség az, hogy az egyeztetés hiánya tényleges grammatikai hiány: a szerkezetben nincsenek jelen az egyeztetésért felelős jegyek. A másik lehetőség, hogy az egyeztetés hiánya fonológiai hiány: a szerkezetben jelen vannak az egyeztetésért felelős jegyek, de hangzó alakot nem öltenek. Tóth (2011b) az utóbbi lehetőség mellett foglal állást. Arra azonban nem tér ki, hogy ez miért és hogyan történik (például elmarad a hangalak beillesztése, vagy zéró hangalak kerül beillesztésre, vagy a hangalak a beillesztést követően fonológiai törlésre kerül).

¹⁴ Az infinitívuszi végződésről azt is fel lehetne tenni, hogy a Fin fejen illeszkedik be. Ekkor az egyeztetőjegyeknek is a Fin fejen kell lenniük, mert csak így lehet levezetni a morfémák sorrendjét. Ez a megoldás azonban nem változtatna az elemzés lényegén. Mivel a véges mondatok egyeztetőjegyeit T-re szokás helyezni, a párhuzam érdekében az infinitívuszi végződést és az egyeztetőjegyeket is a T fejen ábrázolom.

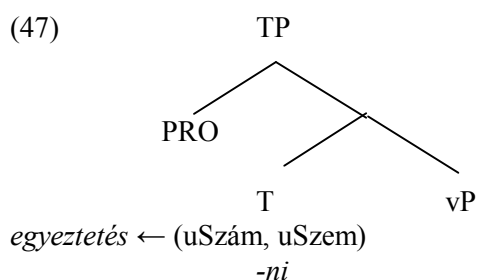
Ezzel szemben azt itt javasolt elemzésben az ómagyar főnévi igenév T fejében opcionálisan vannak jelen az egyeztetőjegyek: meglétük szabályosan egyeztetett vagy anti-egyeztetett igeneveket eredményez, hiányuk pedig nem egyeztetett infinitívusokhoz vezet. A nem egyeztetett főnévi igenevek szerkezete tehát (46).

A fonológiai hiány megközelítés nem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy az egyeztetőjegyeknek miért nem kötelező hangzó alakot ölteni. Az itt javasolt grammatikai hiány megközelítésben a hangalak hiánya nem szorul további magyarázatra. Köztudomású továbbá a nem véges alárendelésről, hogy sok nyelv sok igenévtípusában az egyeztetés egyáltalán nem megengedett. Ezt legegyszerűbben az adott nyelvek adott igenévtípusaiban az egyeztetőjegyek teljes hiányával lehet modellálni. (46) az ilyen igenevekkel szoros párhuzamba állítja az ómagyar nem egyeztetett főnévi igeneveket.

6.2.3. A szabályosan és default értékkel egyeztetett igenevek

A (szabályosan vagy default értékkel) egyeztetett igenevek a nem egyeztetetektől abban különböznek, hogy T fejükhöz uSzám és uSzám egyeztetőjegyek is tartoznak.

De mitől függ, hogy az ómagyar főnévi igenév T fején levő egyeztetőjegyek szabályosan egyeznek vagy default értéket vesznek fel? Javaslatom szerint attól, hogy az infinitívusz PRO alanya mikor kap a mondatban referenciát. Ha olyan-

kor, amikor az alany-állítmány egyeztetés még meg tud történni, akkor szabályosan egyeztetett igeneveket kapunk, ha viszont csak később, amikor az uSzem és uSzám jegyeket szondázással már nem lehet kiértékelni, akkor anti-egyeztetett igeneveket kapunk. A nem kontrollos főnévi igenevek alanya önálló, előre meghatározott referenciával lép be a mondatba. Egy ilyen alany beolvasztása pillanatában azonnal ki tudja értékelni a T egyeztetőjegyeit, így a nem kontrollos infinitívusoknál nem fordul elő az anti-egyezés. A cikk további részében ennek a mechanizmusnak a részleteit dolgozom ki.

Mint fentebb már utaltam rá, az anti-egyeztetés létrejöttének lehetőségét a PRO referenciával való társulásának időzítésére vezetem vissza. A minimalist programban az operációk időzítése a fáziselmélet révén jut kulcsszerephez. Chomsky (2001) Fázis Áthatolhatatlansági Feltétele (PIC) kimondja, hogy az erős fázisokban csak a fázis pereme (a legfelső fej és annak specifikálói) látható a tagmondaton kívüli műveletek számára, a fázisfej komplementumában levő elemek az ilyen operációk számára elérhetetlenek. Javaslatom szerint a PRO referenciával való társításának időzítése is a fázisok időzítési tulajdonságaira vezethető vissza.

A generatív szakirodalomban általánosan elfogadott vélekedés az infinitívusokról, hogy nem erős fázisok, azaz vagy egyáltalán nem fázisok, vagy pedig gyenge fázisok (lásd pl. Landau 2004, 2006, 2008). Egy ilyen fázisnak megfelelő infinitívusban a beágyazott mondat PRO alanya és a főmondati kontrolláló DP minden probléma nélkül nyelvtani kapcsolatba tud lépni egymással. Így a PRO a TP specifikálójában referenciát tud kapni, és ha T-n vannak egyeztetőjegyek, akkor ezeket ki tudja értékelni. A nem erős fázisok megfelelő főnévi igenevek tehát szabályosan egyeztetettek és nem egyeztetettek lehetnek, attól függően, hogy találhatók-e bennük egyeztetőjegyek vagy sem.

Javaslatom az, hogy az ómagyar főnévi igenevek választhatóan erős fázisok lehettek. Az ómagyar beszélőnek tehát a deriváció két pontján volt döntési lehetősége. A T fejnél arról hozott döntést, hogy az egyeztetőjegyek bekerüljenek-e a szerkezetbe, később, az infinitívuszi tagmondat határán pedig aközött választott, hogy a beágyazott mondat erős vagy gyenge fázis legyen.

A magyar szakirodalomban általánosan elfogadott álláspont szerint a főnévi igenevek teljes CP-k (Tóth 2000, 2002; Kenesei 2001; Dalmi 2005; Koopman – Szabolcsi 2000 és Szécsényi 2009). Vizsgáljuk meg, mit történik, ha ez a CP erős fázis. Ilyenkor életbe lép a Fázis Áthatolhatatlansági Feltétel: a C fázisfej komplementumába eső összetevők és a felső fázisban levő összetevők között már nem mehetnek végbe nyelvtani operációk. Mivel a leendő kontrolláló DP a felső fázisban helyezkedik el, a PRO pedig az alsóban (TP specifikálójában), e két főnévi kategória nem tud egymással nyelvtani kapcsolatba lépni, és a PRO a szokásos módon nem tud referenciát kapni a főmondatból. Ahhoz, hogy a végső reprezentáció grammatikus és értelmezhető legyen, a PRO-nak természetesen

valamilyen módon referenciához kell jutnia. Állításom az, hogy ez csak azután történik meg, hogy az alsó fázisstartomány elkerült a Kiírásra (Spellout). Az alsó fázisban tehát a T fej uSzem és uSzám egyeztetőjegyei egy még referencia nélküli PRO-t szondáznak, s így ezek a jegyek szondázás útján nem tudnak kiértékelődni. Annak érdekében, hogy végül ne kiértékeletlenül jussanak el az interfészekre, a fázis tartomány lezárulásakor utolsó menedékként életbe lép a default jegybetöltő mechanizmus, mely uSzám-nak egyes számú, uSzem-nek pedig harmadik személyű értéket ad.

Az elemzés végső lépéseként azt kell tehát tisztázni, hogy a PRO a deriváció mely későbbi pontján és hogyan kap referenciát. A következőkben erre két különböző megoldást is ismertetek. Sundaesan (2010) elemzésében egy erős fázisban levő PRO esetén a kontroll viszony csak a deriváció lezárulta után, a logikai komponensben valósul meg.¹⁵ A Fázis Áthatolhatatlansági Feltétel meggátolja a PRO-t abban, hogy a szintaxisban kapcsolatot létesítsen a kontrolláló DP-vel. Sundaesan szerint a PRO egyezési viszonyba lép a főnévi igenév C fejével (illetve az azon található, referenciát kódoló jegyekkel), a C pedig később egyezik a kontrolláló DP-vel. Így a PRO és a főmondati DP között indirekt egyezési viszony jön létre. Ez azonban már túl későn valósul meg ahhoz, hogy a PRO még a szintaxisban referenciát kapjon. A kontrolláló DP és a C fej egyezésekor ugyanis a C fázisfej komplementuma már elérte az interfészeket, s nincs a szintaxisban. A PRO így referencia nélkül jut el a Kiírásra (Spelloutra), és pontosan azért lesz zéró hangalakja, mert ezen a ponton a ϕ -jegyei még nem ismertek. Az LF interfészen a főmondat és az infinitívusz fázisai együtt interpretálódnak. Az anafora-jellegű PRO-hoz legközelebbi főnévi csoport a PRO antecedenseként értelmeződik, és referenciáját hosszú távú változó kötés (long-distance variable binding) útján leköti. Ezáltal a főmondati DP és a PRO között koreferencia jön létre. Ez természetesen már túl későn van ahhoz, hogy a szintaxisban a T fejen levő egyeztetőjegyekre hatással legyen; ezek a jegyek a deriváció végén, még az interfészek előtt megkapják a default értéket.

Az imént azt a kérdést tettük fel, hogy a PRO mikor és hogyan kap referenciát az alany-állítmány egyezési viszony (azaz a T uSzám és uSzem jegyei és PRO közötti egyezés) létrejötte után. Sundaesan nyomán tehát ezt a kérdést úgy válaszolhatjuk meg, hogy a PRO a szintaxisban egyáltalán nem kap referenciát; értelmezéséről az LF-en létrejött változókötés gondoskodik. Az adatoknak azonban egy másik elemzése is lehetséges, úgy, hogy a PRO még a szintaxisban megkapja a referenciáját. A főnévi igenév TP projekciójának kiépülésekor a PRO-nak még nincs referenciája, hiszen a kontrolláló DP még nincs a szerkezet-

¹⁵ Sundaesan minden angol infinitívuszt erős fázisnak tekint. Az én elemzésemben azonban az ómagyar főnévi igenevek választhatóan erős fázisok.

ben. Tegyük fel, hogy az infinitívuszokat erős fázissá tevő C fej egy EPP jegy segítségével a specifikálójába emeli a PRO-t.

(48) [_{CP} PRO C [_{TP} ~~PRO~~ T(uSzám, uSzem) vP]]

A CP fázis lezárultakor a főmondati kontrolláló még mindig nincs a szerkezetben, tehát PRO-nak még nincs referenciája. A fázis kiépülésekor azonban a C fej komplementuma, benne a T-n található egyeztetőjegyekkel, elérhetetlenné válik további operációk számára, és a szintaxisból az interfészekre kerül. Mivel eddig a pontig T egyeztetőjegyei a PRO által nem tudtak kiértékelődni, a kiértékeletlen jegyek viszont nem kerülhetnek az interfészekre, életbe lép a default érték betöltő mechanizmus, és az egyeztetőjegyeket egyes szám harmadik személyű értékkel látja el. A fázis peremén levő PRO azonban a szintaxisban marad, s a kontrolláló DP főmondatba történő olvasztásakor megkapja a referenciáját.

A fent vázolt mindkét megoldás azt eredményezi, hogy a PRO később kap referenciát, mint hogy a T egyeztetőjegyei a Kiírásra (Spelloutra) kerülnének. Itt inkább a második, szintaktikai megoldást tartom követendőnek, a két elemzés részletes összehasonlítása azonban jövőbeli kidolgozásra vár. Az anti-egyezés kiveszését a nyelvből mindkét elemzésben úgy lehet megragadni, hogy megszűnt az opció az infinitívuszok gyenge és erős fázis volta között: a főnévi igenévek ma már csak gyenge fázisok lehetnek. Az ómagyar anti-egyeztetett infinitívuszok a többi főnévi igenévhez viszonyított kis száma is az erős fázisok kiszorulásának a megindulásával magyarázható.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy az itt javasolt elemzés ellenérvként szolgál a kötelező kontroll A-mozgatásos elemzésével szemben. A kontroll mozgatószámos elemzésében (Boeckx – Hornstein 2003, 2004, 2006; Boeckx et al. 2010a, 2010b; Hornstein – Polinsky 2010; Bartos 2006) ugyanis a főnévi igenév alanya nem PRO, hanem egy eleve referenciával rendelkező DP, ami később a fölérendelt tagmondat egy Theta-pozíciójába (a "kontrolláló DP" helyére) mozog. Az itt javasolt elemzés sarkalatos pontja, hogy a főnévi igenév alanya referencia nélkül kerül a mondatba, s referenciát csak a deriváció egy későbbi pontján (vagy még később, csak a logikai komponensben) kap. Ez az javaslat tehát a kontroll kötéses (Manzini 1983; Borer 1989; Rooryck 2000; Szabolcsi 2009; Tóth 2011b) vagy egyeztetéses (Landau 2000, 2004, 2006, 2008; Bondaruk 2006; Sundaresan – McFadden 2009) elemzését támogatja.

7. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban az ómagyar főnévi igenevek egyeztetési mintáit tekintetem át. Megmutattam, hogy a kontrollált PRO alanyú infinitívuszok az ómagyarban opcionálisan nem egyeztetettek, szabályosan egyeztetettek vagy anti-egyeztetettek lehettek. Az anti-egyeztetést valódi egyes szám harmadik személyre utaló, default egyeztetésnek tekintetem. A nem egyeztetett főnévi igenevekről azt állítottam, hogy hiányoznak belőlük az egyeztetőjegyek. A szabályosan egyeztetett és anti-egyeztetett igenevek egyeztetőmorfémáinak helyét a T fejjel azonosítottam. Azt javasoltam, hogy a két egyeztetési minta közötti választást az befolyásolja, hogy a PRO tud-e referenciát kapni az infinitívuszi TP specifikálójában, ez pedig azzal függ össze, hogy erős vagy gyenge fázisban található. Az ómagyar infinitívuszokat választhatóan erős fázisoknak elemeztem. Egy gyenge fázisban levő PRO tud referenciát kapni a TP specifikálójában, s így ki tudja értékelni T egyeztetőjegyeit, szabályos egyeztetést eredményezve. Egy erős fázisban levő PRO azonban a TP specifikálójában nem, csak a fázis peremére mozogva, vagy a logikai formában tud referenciát kapni. Ez azonban már túl késő ahhoz, hogy az alsó fázis tartományában levő egyeztetőjegyeket kiértékelje, ezért ezeknek az utolsó menedékként működő, default-érték betöltő mechanizmus ad egyes szám harmadik személy értéket. Az elemzés tehát az egyeztetőjegyek meglétére, illetve hiányára, valamint a főnévi igenevek bal perifériájának tulajdonságaira vezeti vissza az egyeztetési mintázatokat.

Forrásjegyzék

- Bécsi codex. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Uj Nyelvméltár 1. Budapest, MTA. 1916.
- Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvmélt hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi magyar kódexek 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1987.
- Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérvé közzéteszi: Bognár András, Levárdy Ferenc. Codices Hungarici VI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967.
- Döbrentei-kódex, 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvmélt hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla Madas Edit közreműködésével. Régi magyar kódexek 19. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1995.
- Érdy codex. Közzéteszi: Volf György. Nyelvméltár IV-V. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. 1876.

- Gömöry-kódex, 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, és a bevezetést írta: Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Régi magyar kódexek 26. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 2001.
- Guary-kódex. Közzéteszi: Katona Lajos. Nyelvemléktár 15. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1908.
- Horvát-kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Régi magyar kódexek 17. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1994.
- Jókai-kódex, XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1981.
- A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomtatta: Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvemlékek 5. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest. 1888.
- Kazinczy-kódex, 1526–1541. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 2003.
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi magyar kódexek 1. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1985.
- Lobkowicz-kódex, 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Reményi Andrea. Régi magyar kódexek 22. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1999.
- A Müncheneri kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerkesztette Nyíri Antal. Codices Hungarici VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1971.
- Nádor-kódex, 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi és a jegyzeteket írta: Pusztai István, a bevezetést írta: Pusztai István és Madas Edit. Régi magyar kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1994.
- Székelyudvarhelyi kódex, 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 15. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1993.
- Döbrentei codex. – Teleki codex. Közzéteszi: Volf György. Nyelvemléktár 12. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. 1884.
- Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi magyar kódexek 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1988.

Winkler-kódex, 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi: Pusztai István. Codices Hungarici IX. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988.

Irodalom

- Baker, Mark (2008a), The syntax of agreement and concord. Cambridge University Press, Cambridge.
- Baker, Mark (2008b), On the nature of the anti-agreement effect: evidence from wh-in-situ in Ibibio. *Linguistic Inquiry* 39: 615–632.
- Balassa József (1894), A szlavóniai nyelvjárás. *Nyr* 23: 259–267.
- Bartos Huba (2006), És mégis mozog? In: Kálmán László (szerk.), KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. Tinta, Budapest. 49–65.
- Beneviste, Émile (1971), Problems in general linguistics. University of Miami Press, Miami.
- Boeckx, Cedric – Hornstein, Norbert (2003), Reply to "Control is not movement". *Linguistic Inquiry* 34: 269–280.
- Boeckx, Cedric – Hornstein, Norbert (2004), Movement under control. *Linguistic Inquiry* 35: 431–452.
- Boeckx, Cedric – Hornstein, Norbert (2006), The virtues of control as movement. *Syntax* 9: 118–130.
- Boeckx, Cedric – Hornstein, Norbert – Nunes, Jairo (eds) (2010a), Control as movement. Cambridge Studies in Linguistics 126. Cambridge University Press, Cambridge.
- Boeckx, Cedric – Hornstein, Norbert – Nunes, Jairo (2010b), Icelandic control really is A-movement: reply to Bobaljik and Landau. *Linguistic Inquiry* 41: 111–130.
- Bondaruk, Anna (2006), The licensing of subjects and objects in Irish non-finite clauses. *Lingua* 116: 874–894.
- Borer, Hagit (1989), Anaphoric AGR. In Jaeggli, Oswaldo – Safir, Kenneth (eds), The null subject parameter. Kluwer, Dordrecht. 69–109.
- Chomsky, Noam (2000), Minimalist inquiries: the framework. In: Martin, Roger – Michaels, David – Uriagereka, Juan (eds), Step by step: essays in honor of Howard Lasnik. MIT Press, Cambridge, MA. 89–155.
- Chomsky, Noam (2001), Derivation by phase. In: Kenstowicz, Michael (ed.), Ken Hale: a life in language. MIT Press, Cambridge, MA. 1–52.
- Cole, Peter (1985), Imbabura Quechua. Croom Helm, London.
- Dalmi, Gréte (2005), The role of Agreement in non-finite predication. *Linguistic Aktuell / Linguistics Today* 90. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.

- Elouazizi, Nouredine (2005), Anti-agreement effects as (anti)-connectivity. In: Aldeirete, John (ed.), *Proceedings of 24th WCCFL*. Cascadilla, Somerville, MA. 120–128.
- Farkas, Donka F. – de Swart, Henriëtte E. (2010), The semantics and pragmatics of plurals. *Semantics and pragmatics* 3: 1–54.
- Harley, Heidi – Ritter, Elizabeth (2002a), Person and number in pronouns: a feature-geometric analysis. *Language* 78: 482–526.
- Harley, Heidi – Ritter, Elizabeth (2002b), Structuring the bundle: a universal morphosyntactic feature geometry. In: Weise, Heike – Horst J., Simon (eds), *Pronouns*. 23–39. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Hermon, Gabriella (2001), Non-canonically marked A/S in Imbabura Quechua. In: Aikhenvald, Alexandra – Dixon, R. M. W. – Onishi, Masayuki (eds), *Non-canonical marking of subjects and objects*. John Benjamins, Amsterdam. 149–176.
- Hornstein, Norbert – Polinsky, Maria (eds) (2010), *Movement theory of control*. John Benjamins, Philadelphia.
- Ionin, Tania – Matushansky, Ora (2002), DPs with a twist: a unified analysis of Russian comitatives. In: Wayles, Browne – Kim, Ji-Yung – H. Partee, Barbara – Rothstein, Robert A. (eds), *Proceedings of Formal Approaches to Slavic Linguistics 11: the Amherst meeting 2002*. Michigan Slavic Publications, Ann Arbor, MI. 255–274.
- A. Jászó Anna (1992), Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.
- Jones, Michael Allan (1993), *Sardinian syntax*. Routledge, London – New York.
- Károly Sándor (1956), Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi értekezések* 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei, István (2001), Criteria for auxiliaries in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Argument structure in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–111.
- Keresztes Kálmán (1953), A személyragos főnévi igenév használatáról. *Nyrv* 77: 340–352.
- É. Kiss Katalin (2001), A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből*. Osiris, Budapest. 249–273.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin (2009), Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kell menni. In: É. Kiss, Katalin – Hegedűs Csaba (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 213–230.
- Koopman, Hilda Judith – Szabolcsi, Anna (2000), *Verbal complexes*. *Current Studies in Linguistics* 34. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kubinyi, Kata (2008), *Agreement in Uralic: additions to the cross-linguistic generalizations*. Handout of a talk delivered at UTDB Conference in Vienna, September 2008.

- Landau, Idan (2000), Elements of control: structure and meaning in infinitival constructions. *Studies in Natural Language and Linguistic Theory* 51. Kluwer, Dordrecht.
- Landau, Idan (2004), The scale of finiteness and the calculus of control. *Natural Language and Linguistic Theory* 22: 811–877.
- Landau, Idan (2006), Severing the distribution of PRO from case. *Syntax* 9: 153–170.
- Landau, Idan (2008), Two routes of control: evidence from case transmission in Russian. *Natural Language and Linguistic Theory* 26: 877–924.
- Longa, Víctor Manuel (1994), The Galician inflected infinitive and the theory of UG. *Catalan Working Papers in Linguistics* 4: 23–44.
- Manzini, Rita M. (1983), On control and control theory. *Linguistic Inquiry* 14: 421–446.
- Miller, Gary D. (2003), Where do conjugated infinitives come from? *Diachronica* 20: 45–81.
- Ouali, Hamid (2008), On C-to-T transfer: the nature of agreement and anti-agreement in Berber. In: D'Alessandro, Roberta – Fischer, Susann – Hrafnbjargarson, Gunnar Hrafn (eds), *Agreement restrictions*. Mouton de Gruyter, Berlin and New York. 159–180.
- Ouhalla, Jamal (1993), Subject-extraction, negation and the anti-agreement effect. *Natural Language and Linguistic Theory* 11: 477–518.
- Ouhalla, Jamal (2005), Agreement features, agreement and anti-agreement. *Natural Language and Linguistic Theory* 23: 655–686.
- Raposo, Eduardo (1987), Case theory and Infl-to-Comp: the inflected infinitive in European Portuguese. *Linguistic Inquiry* 18: 85–109.
- Richards, Norvin (2001), *Movement in language: interactions and architectures*. Oxford University Press, New York.
- Rooryck, Johan (2000), *Configurations of sentential complementation: perspectives from Romance languages*. Routledge, London.
- Schneider-Zionga, Patricia (2007), Anti-agreement, anti-locality and minimality: the syntax of dislocated subjects. *Natural Language and Linguistic Theory* 25: 403–446.
- Simonyi Zsigmond (1892), *A magyar határozók 2*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Sundaresan, Sandhya (2010), *A reductionist treatment of control and anaphora*. Kézirat, University of Tromsø, Tromsø.
- Sundaresan, Sandhya – McFadden, Thomas (2009), Subject distribution in Tamil and other languages: selection vs. case. *Journal of South Asian Linguistics* 2: 5–34.
- Szabolcsi, Anna (2009), Overt nominative subjects in infinitival complements in Hungarian. In: Vago, Robert M. – den Dikken, Marcel (eds), *Approaches to Hungarian 11*. John Benjamins, Amsterdam. 251–276.
- Szécsényi, Krisztina (2009), On the double nature of Hungarian infinitival constructions. *Lingua* 119: 592–624.
- Tóth, Ildikó (2000), *Inflected infinitives in Hungarian*. PhD-értekezés, University of Tilburg, Tilburg.

- Tóth, Ildikó (2002), Can the Hungarian infinitive be possessed? In: Kenesei, István – Siptár, Péter (eds), *Approaches to Hungarian 8*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 134–160.
- Tóth Ildikó (2011a), A *-t* képzős igeneves szerkezet használata az ómagyarban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Tóth Ildikó (2011b), A ragozott főnévi igenevek a kései ómagyar korban. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei VI*. SZTE, Szeged. 249–265.
- Vincent, Nigel (1998), On the grammar of inflected non-finite forms (with special reference to Old Neapolitan). In: Korzen, Iorn – Herslun, Michael (eds), *Clause combining and text structure*. Samfundslitteretur, Copenhagen. 135–158.

Az *agg* és az *ó* szócsaládjai összetartozásának kérdéséről

The object of this study is the following unsettled question: do the word-families of Hung. *agg* and Hung. *ó* have a common origin or not. In 1917, József Szinnyey postulated the common root of these two groups based on the word *ohut* [oɣut] in the Tihany charter from the year 1055, positing that the meaning for this word is 'old road' – this interpretation of *ohut* is generally excepted to this day. However, closer examination reveals some difficulties concerning this meaning. As it is part of a geographical name, it would be a unique example from a typological point of view. Moreover – *ut* 'road' would be the only word in the charter to appear both with and without the final consonant *-u*. According to the author's reasoning, from the etymological point of view, the relatedness of the two families is an unsubstantiated hypothesis and one should postulate the existence of two independent word families:

- *agg* 'very old (esp. person)', *aggik* 'olden, aging', moreover their derivatives *aggik* 'shrink', *aggódik* 'anxious, ruminate on something'; their common PFU etymon being **šonk3*;
- *ó* 'old, ancient (object)', *avul* 'become obsolete', *avas* 'rusty, musty', *avar* 'fallen leaves' and their derivatives; their common PU etymon being **oma*.

Keywords: Finno-Ugric, etymology, PFU etymon **šonk3*; PU etymon **oma*; PFU etymon **anke*; Hung. *agg* 'very old'; Hung. *aggik* 'olden, aging'; Hung. *ó* 'old, ancient (object)'; Hung. *avul* 'become obsolete'; Hung. *avas* 'rusty, musty'; Hung. *avar* 'fallen leaves'; Finn. *ankea* 'tight, strict, needy'; Tihany-charter from 1055.

1. A magyar nyelvtörténeti és az uralisztikai szakirodalomban mindmáig nyitott kérdésként szerepel, hogy a magyar *agg* 'öreg' és szócsaládja, illetve az *ó* (~ *avul*) 'régí' szócsaládja etimológiailag közös gyökerű-e vagy sem (EWUng 1: 10–11 *agg*, *aggik*¹, 1: 61–62 *avik*¹, *avul*, 2: 1052 *ó*, UEW 1: 448 **šonk3* (**šon3*³)). Bár mind hangtörténetileg, mind szemantikailag lehetséges a közös eredet feltételezése, azonban a jelen dolgozatban abban az irányban kívánok érvelni, hogy a két szócsalád nem közös eredetű.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy a két szócsalád összetartozásának gondolata milyen érveken alapul. Emellett érinteni fogok néhány további kérdést is, így az *ó* ~ *avul* szócsalád esetében az *avas* jelentésváltozatainak az ügyét, az *agg*

szócsaládja esetében pedig a jelentésük alapján különböző csoportokba sorolt szavaink közös vagy külön eredetének a kérdését is.

2. Először is azt a kérdést vizsgálom meg, hogy mi vezette nyelvtörténészeinket az *ó* és *agg* szócsaládjai közös eredetének feltételezéséhez.

2.1. Kezdjük vizsgálatunkat a Czuczor–Fogarasi szótárnál. A szerzők már itt felvetik az *agg*-nak az *avas*-sal és az *avul*-lal való etimológiai kapcsolatát, mint az általuk lehetségesnek tartott két lehetőség egyikét. A *agg* (2) szócikkben a következőket írják – a mai olvasó számára meglehetősen *elavult* szóhasználattal és erősen *aggályos* érveléssel: „Ha ezen szóban első tulajdon értelményül az *ó* kort vesszük, úgy elemezhetni, hogy gyöke *ag* vagy *agg* az *av* gyökből eredne, honnan *avas*, *avul* szók is származnak, miszerint *agg* annyi mint *av-ag*, hosszabban *avatag*” (CzF 1: 44). Mivel az *avas*-ról azt mondják, hogy „az *av* azaz *ó* gyök származéka” (CzF 1: 226), így kétségtelenül megfogalmazták az *agg* és az *ó* etimológiai összetartozásának lehetőségét. A magyarázatukból kitetsző *av-ag* > *agg* származtatás azonban bizonyosan hibás.

A következő fél évszázad folyamán – úgy tűnik –, a magyar nyelvtörténeti irodalom elutasította ezt az elgondolást – mégpedig teljesen indokoltan.

2.2. A Gombocz–Melich-féle Magyar etymologiai szótár 1914-ben megjelent első füzetében két szócikkben tárgyalta az *agg*-ot: az egyikben az *agg* ’öreg’ melléknevet s az *agg*, *aggik* ’megöregszik’ igét, a másikban a tájnyelvi adatokból vett ’összezsugorodik’, s az ehhez kapcsolható ’szorong, búsul; töpreng’ jelentésű *agg*, *aggik* szót (EtSz 1: 24–25, 25–26). E szócikkekben Gombocz és Melich sehol nem utaltak az *ó*-val való összefüggésre. Hasonlóképpen, az *avas* tárgyalásánál közlik, hogy „Nyilván az *ó* ’rég’ szó származéka”, illetve az *avik* második jelentésénél, hogy „Az egész szócsalád az *ó* ’alt’ mn. származéka” (EtSz 1: 182–183, 185–187), és szóba se kerül az *agg*-gal való esetleges kapcsolat.

2.3. Az *agg* és az *ó* összefüggésbe hozásának 20. századi története a következő. 1916-ban Szinnyei József a Königsbergi szójegyzékhez fűzött véleményében azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy az *ou* kettőshangzóból *ó*-vá válás már a 11. század közepén megindult, s ehhez az 1055. évi tihanyi oklevél (a továbbiakban TA) két adatát tekintette bizonyítéknak, nevezetesen az *ohut* és a *segisto* szavakat (Szinnyei 1916: 253). Ennek háttérében az állt, hogy Szamota István, aki az oklevél első – egyébként kiváló – monografikus nyelvészeti feldolgozását adta, az előbbi az *Ó* szó előfordulásaként, ’ó-út’-ként értelmezte, az utóbbit a *Tó* címszó alatt közölte (Szamota 1895: 140, 143).

Ez utóbbról sem Szamota, sem Szinnyei még nem tudhatta, hogy csak utólagos javítás következménye, s eredetileg az *-i* végű *segisti* tónév szerepelt az ok-

levélben. Ezt gondos elemzéssel Jakubovich Emil mutatta ki (Jakubovich 1923–1924: 78–87; l. még: Holler 2010: 50).

De ennek Melich János szinte bizonyosan már egy évtizeddel korábban tudatában volt. Ugyanis ő volt az, aki 1914-ben először publikálta, hogy az oklevélben a *mortis*nak nevezett birtok határleírásában egymás után álló *sar feu* és *eri itu* két külön határobjektum, mivel észrevette a két kifejezés közötti szövegtagoló pontot (Melich 1914). Ebből arra következtettek, hogy Melich – bizonyára az etimológiai szótár előmunkálatai során – nagyon körültekintően vizsgálta meg az oklevelet. S nézetem szerint ennek során szerzett felismerésének a következménye az a megjegyzés, amelyet a szóvégi *ó* hang kialakulásának idejét elemezve a Königsbergi szójegyzékhez fűzött nyelvészeti véleményében lábjegyzetben tett: „Az 1055-i *segisto* adat nem idevaló” (Melich 1916: 261, jegyzet).

Szinnyei József elfogadva Melich fent idézett megállapítását – bár hiányolva annak indoklását –, valamint észrevételezve azt, hogy Melich a TA *ohut* adatát is mellőzte az *ó* hang kialakulásával foglalkozó elemzése során, 1917-ben az alábbi, immár módosított elgondolását fogalmazta meg: „az a gondolatom támadt, hogy az *ohut* szót valószínűleg nem *ó-út* (*ó-ut*)-nak, hanem *oy-út* (*oy-ut*)-nak kell olvasnunk, tehát az *o* betű nem *ó-t* jelöl benne... Az *ó* szó ugyanis, a mely korábbi *ou*-ból fejlődött... s ez még korábbi *ov*-ból... gyenge foka lehet az *agg* < *og*... szónak” (Szinnyei 1917: 65). Szinnyei az *ou*- és az *ov*- adatokat 13. századi, az *og*-nak megfelelőeket 14. századi forrásokból idézte. Szinnyei tehát a TA egy adatára alapozott hangtörténeti elgondolás alapján vetette fel, hogy az *agg* és az *ó* közös gyökerű szavak lehetnek.

2.4. Hogyan vélekedett a szakirodalom a későbbiekben az *agg* és az *ó* összetartozásának kérdéséről?

A TESz 1967-ben megjelent első kötete tényként említi az *agg* és az *ó* közös finnugor eredetét, s ezt mondja: „Az alapnyelvi alak... kétirányú változása következtében a magyarban *ó* 'régí' ~ *agg* szópár” alakult ki (TESz 1: 102 *agg*). Az *avul* szócikkben, amely származékként említi az *avik*, *avatag*, *avítt* szavainkat is, ezt olvassuk: „A szócsalád tagjai származékszók: alapszavuk azonos az *agg* ~ *ó*¹ melléknév finnugor eredetű előzményével.” S határozottan kijelenti: „az *ó*¹ és *avul* szók családjának másféle, az *agg*-tól független finnugor, illetőleg uráli származtatása ... téves” (TESz 1: 203 *avul*).

Külön szócikkben tárgyalja az *aggódik* igét és annak származékait, közöttük az *aggik* 'aggódik, törődik valamivel' szót. Ennek esetében háromféle etimológiát vesz számba. Elsőként a szóhasadást említi, miszerint „az itt tárgyalt szavak között elsődlegesnek látszó *agg*: > *aggik* igei tag eredetére nézve azonos a 'régí' jelentésű *agg* melléknévvel, illetőleg annak *aggik* igei megfelelőjével”. A második és a harmadik esetben finnugor származtatást, de az *agg* címszónál említettől különböző töből való eredetet említ (TESz 1: 103–104).

A TESz első kötetével ellentétben – meglepő módon –, az MSzFE ugyanekkor megjelent első kötete az *ó* és az *agg* közös eredetének kérdésében két különböző lehetőséget tart elképzelhetőnek, s egyiket sem tartja valószínűbbnek a másikkal: vagy összetartozik a két szó vagy nem (MSzFE 1: 71–72). Külön címszó alatt szerepel az *aggódik* szócsalád (MSzFE 1: 72–73).

A TESz 1970-ben megjelent második kötetében az *ó* címszó alatt már két lehetséges etimológiát említ: az első szerint az *ó* „az *agg* melléknévnek ősmagyar kori nyelvjárási különfejlődéssel létrejött változata”, a második szerint „ősi örökség az uráli korból”; de hozzáteszi, hogy az első magyarázat a valószínűbb (TESz 2: 1063).

Az MSzFE-nek 1978-ban megjelent harmadik kötete az *ó* címszó alatt első lehetőségként az uráli származást hozza, s másodikként jegyzi meg, mindössze egy sorban: „esetleg az *agg* ... szóval tartozik össze” (MSzFE 3: 495).

Szokatlannak mondható, hogy a TESz és az MSzFE nézete érzékelhetően eltér egymástól.

2.5. Az Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1986-ban megjelent első kötete is nyitva hagyja az *agg* és az *ó* szócsaládjai összetartozásának kérdését. Összesen négy etimonnál találkozunk e két magyar szócsalád tagjaival. Nézetem szerint Rédei Károly azt érzékelteti, hogy kétséges az összetartozásuk, valamint, hogy ennek eldöntése alapvetően magyar nyelvtörténeti probléma.

Az *agg* eredeztetését lehetségesnek tartja a finnugor **soηk3* 'öreg; öregszik' alakból a **soηk3* > ősmagyar **soηg3* > ómagyar *og* > *agg* fejlődési folyamaton keresztül. Amennyiben az *ó* ~ *avul*, valamint az *agg* szócsaládja összetartozik – írja az UEW –, akkor egy finnugor **soη3* alakból származtatható egyrészt a **soηk3* (**soη3* > **soηk3*), amelyből az előbbi fejlődéssoron keresztül alakulhatott ki az *agg*, másfelől ugyanebből a **soη3* alakból származtatható a **soη3* > ősmagyar **soγ3* > **oγ* > ómagyar **ou* > *ó* fejlődési folyamat eredményeképpen a magyar *ó* (UEW 1: 448 **soηk3* (**soη3*³)).

A fentiekhez kapcsolódva megjegyzem, hogy az **ou* elől el is hagyható a csillag, l. a lentebb idézett *oubuda* ~ *ovbuda* példákat.

Az *ó* ~ *avul* szócsalád magyarázható az uráli alapnyelvi **oma* 'rég, előző' etimontól is (UEW 1: 337).

Az *aggód*-esetében az etimológiai szótár kérdőjellel említi az **aηke* 'szűk, szorult; szorultság (szorongattatás); (el-, be-)szűkül' (UEW 1: 12), valamint a **šoηk3* 'szűk, szorultság; szűkül' (UEW 1: 501) kiindulási lehetőségeket.

Az EWUng követve az UEW-t, nyitva hagyja a két szócsalád összetartozásának kérdését. A TESz-hez hasonlóan külön címszót szentel az *agg* 'öreg' valamint az *aggik*¹ 'aggódik' szócsaládnak, s ez utóbbi esetében a TESz-hez hasonlóan első lehetőségként azt említi, hogy összefügg az 'öreg' jelentésű szócsalád-

dal (EWUng 1: 10, 10–11). Az *ó* esetében is lényegében a TESz nézetét követi (EWUng 2: 1052).

3. Mielőtt gondolatmenetünkben tovább haladnánk, érdemes közelebbről megvizsgálni az *ó* szócsaládhoz tartozó *avas* (és *avar*) szavainkat.

Régóta ismeretes, hogy az *avas* összefügg az *ó*-val. Amint említettem, már a Czuczor–Fogarasi szótár ezt mondja az *avas* szóról: „Mint az *av* azaz *ó* gyök származéka általán jelent régiest, a maga nemében avultat” (CzF 1: 226).

1929-ben Csűry Bálint az „Érintkezésen alapuló névátvitel” című akadémiai székfoglalójában az *avul* és az *avas* jelentésfejlődéséről ezt mondja: „*Avik*, *avul* eredetileg csak azt jelentette: ‚veterasco, alt werden‘. Később: ‚vetustate corrumpitur‘. „A jó *avul* is, javul is,” mondja Dugonics közmondása (...). Az *avas* melléknév eredetileg csak azt jelentette: ‚régí‘. „Az *ó* és *avas* borok inkább használnak a természeti testnek, mint az újjak” (...) ... „Akár új s akár *avas* igével magyaráztassék az istentől kijelentett igazság” (...). Mai jelentése: ‚a régiség miatt megromlott ízű‘, pl. *avas* szalonna, *avas* zsír, *avas* túró.” (Csűry 1929: 38).

A TESz az *avas* esetében első jelentés alatt tárgyalja az erdőkkel kapcsolatos különféle előfordulásokat és külön, a második jelentés alatt az ’állásban megromlott étel’; ’régí’; ’elavult’ adatokat (TESz 1: 201: *avas*¹, 202: *avas*²). Igaz, az első jelentéshez a két lehetséges etimológia közül először az *avas*² adattal való azonosságot említi. Az *avas*²-nél ezt olvassuk: „Származékszó. Alapszava a ’régí’ jelentésű *ó* előzménye, illetőleg a ’megöregszik’ jelentésű *avik* töve.”

Hasonlóképpen az *avar*¹ szónál: „Származékszó. Alapszava, az *avul*, *avas*², *ó*¹ stb. szócsalád töve” (TESz 1: 201).

1973-ban Balassa Iván adatokban igen gazdag közleményében arra a következtetésre jutott, hogy indokolatlan az *avas* két jelentéscsoportjának elkülönítése, annak ellenére, hogy az első csoportbeli előfordulások esetében értékes, kiváló minőséget jelent, a második csoportban viszont ’megromlott, hitvány’ a konnotációja. Balassa indoklása kissé módosítja, mindamellett lényegét illetően megerősíti a TESz érveit, melyeket az *avas*¹-nél az elsőként említett etimológia indokaként közöl. Balassa szerint „A jelentésbeli eltérés magyarázatát abban kell keresnünk, hogy az erdő, ahogy növekszik, öregszik, mind értékesebbé válik, különösen ha azt makkoltatásra is használhatták. ... Ezzel szemben az évenként megújuló növények... előző évi maradványait jelentő *avas* jelző [azok] gyenge minőségére vonatkozik. Az idő múlása pedig éppen az ételeknek árt leginkább.” Ezen gondolatmenet alapján az eredeti ’öreg’ jelentésből vezeti le a ’öreg szálas erdő’ → ’makkos erdő’ → ’tilalmas erdő’ jelentéseket egyfelől, s a ’száraz, korhadt (fű, nád)’ → ’elavult’ → ’állásban megromlott (étel, ital)’ jelentéssort másfelől (Balassa 1973: 296–301).

Hasonlóképpen az *avar* számos jelentését is a ’régí, száraz’-ból vezeti le (Balassa 1973: 301–303).

Az EWUng némi hangsúlyeltolódással reagált Balassa következtetéseire (EWUng 1: 61: *avar*¹, *avas*¹, *avas*²).

A fentiekben ismertetett gondolatmenet alapján az erdőkkel kapcsolatban már a 13. századtól kezdve jelentkező *Owos*, *Ows*, *Owas* adatokat is a 'régí' jelentésű *ov*-tökhöz csoportosíthatjuk.

4. Az előző pont eredményeire is tekintettel vegyük számba az *ó* szócsaládjának legkorábbi adatait! Az 1055. évi tihanyi oklevél mindeddig idetartozónak vélt adatával külön, az 5. pontban fogok foglalkozni.

4.1. Az *ó* szavunk legkorábbi előfordulásait az 1015-re datált hamis pécsváradai alapítólevélben találjuk, a kétszer is előforduló *Aruk et Owvt* kifejezésben (DHA 74/15. sor, /16. sor). A hamis oklevél megírására Szentpétery Imre szerint valószínűleg az 1220-as években (Szentpétery 1938: 139 [331]), Györffy György szerint 1228 előtt került sor (DHA 72). Hangsúlyozni szeretném, hogy a DHA kritikai jegyzeteiben szereplő *Ou utu* csupán Györffy konjektúrája egy fenn nem maradt 15. század eleji oklevélre vonatkozóan (DHA 74/44. sor).

Nem sokkal későbbi az *avas* legkorábbi adata: 1236: *Owos* (TESz 1: 201).

S biztosan 1285 előtről való a ma Budapest részét képező *Óbudának* a Kismartoni-kódexbeli – hagyományos néven Kézai-krónikabeli (a szóhasználatról Holler 2009: 303) – *Oubuda* (SRH 1: 156/12. sor), s a Képes Krónikában feljegyzett *Ovbuda* neve (SRH 1: 269/1. sor).

A fenti adatokat etimológiai szótáraink az *ó* címszó alatt nem említik.

4.2. Ezzel szemben – a tihanyi oklevél *ohut* adata mellett – mind etimológiai szótáraink, mind az MSzFE is legkorábbiként szerepeltetik az „1211: Fuentuhout hn. (PRT. 10: 510)” adatot (TESz 2: 1063, EWUng 2: 1052, MSzFE 3: 495), mely nézetem szerint alaptalanul kerül említésre ehelyütt.

A helynév a Tihanyi összeírásban egy birtok határleírásában fordul elő, melyet az Oklevélszótár a „*Fövény, fëvény? föény? főiny?*” címszó alatt hoz a szövegkörnyezetével együtt, s a *fuentuhout* szó után okkal tesz egy csodálkozó „[így ?]” megjegyzést (Oklsz 276-277). Szamota és Zolnai kritikai érzékét dicséri, hogy a szótárban máshol nem közölték ezt az adatot.

Erdélyi László 1904-ben „Fuen-tu-hout” tagolásban és a bizonytalanságát kifejező „Fövény-tő... (?)” részleges értelmezéssel közölte (Erdélyi 1904: 397), majd a Pannonhalmi Rendtörténet Tihany-kötetében már „Fövenytóhát”-ként értelmezte (PRT 10: 430). Egy évszázaddal később a Korai Magyar Helynévszótár – kérdőjellel! – „Fövény-tő út”-nak írta (KMHsz 1: 105). A fentiekkel szemben a TESz a *fuentuhout* adatot a *fövény* és az *ó* címszavak alatt közli (TESz 1: 969, 2: 1063), vagyis a *fuen-tuh-o-ut* tagolásban értelmezi; az EWUng követi a TESz-t.

Magam úgy vélem, hogy e háromrészes helynév középső részében a *tuhad* 'feltöltődik, feltorlódik' szavunk (TESz 3: 996 *tuhaszt*; ÚMTSz 5: 484 *tuhad*, *tuhadás*) *tuh* töve, ill. annak egyes szám 3. személyű birtokos alakja rejlik, s ennek fényében kétségesnek tartom, hogy e helynév indokoltan szerepel etimológiai szótárainkban az *ó* címszó alatt.

5. Amint korábban láttuk, a TA-beli *ohut* adatnak meghatározó szerepe volt abban, hogy Szinnyei József hangtörténeti elgondolása összekapcsolta az *agg* és az *ó* szócsaládjait. Vizsgáljuk meg e szót közelebbről!

5.1. Az 1055. évi tihanyi oklevél előoldalának 30. sorában, a *mortis*-nak nevezett birtok határleírásában olvashatjuk az *ohut cuta* határpont nevét. Ennek jelentését illetően – az egyetlen Erdélyi Lászlót kivéve – mindeddig teljes egyetértés mutatkozott a tihanyi oklevéllel foglalkozó kutatók között. Szamota Istvántól Hoffmann Istvánig mindenki 'ó-út kútja'-ként értelmezte (Szamota 1895: 140; Hoffmann 2010: 140). A már Szamota tanulmányában ennek kapcsán megemlített okleveles adatok közül az 1479. évi *ovth*, s az 1542-ből való *Ohwh*t esetében a 'régí út' jelentést a szövegkörnyezet teljesen egyértelművé teszi, s a szakirodalom e két adatot analóg példák gyanánt azóta többször is idézte.

A kifejezés értelmezését illetően csak Erdélyi László, a Tihanyi apátság történetének monográfusa jelentett kivételt, aki a *Hahot*-kútja értelmezést adta meg, de emellett az *Ahot*-kútja lehetőséget is felvetette (PRT 10: 421; a névmutatóban 863, 889). Mindkét esetben az előtag nyilván személynév vagy területnév lenne. Kétségtelenül a szóeleji *h* szabad változásának, valamint a vokálisok nyíltabbá válási tendenciájának ismerete alapján tételezte fel Erdélyi a *Hahot*-kútja vagy az *Ahot*-kútja értelmezést.

Hoffmann István az *út*-ra vonatkozóan megemlíti, hogy az oklevélben „ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel”, de meglepő módon ezt nem tartja problematikusnak. Megállapítja továbbá, hogy a „*kút* a régi névanyagban ... főleg személynévi előtaggal áll ..., de előfordul helynévi főtagok mellett is” (Hoffmann 2010: 140).

5.2. Az *ohut* általánosan elfogadott 'ó-út' értelmezésével kapcsolatban több, különböző típusú nehézség említhető (Holler 2011: 86–89):

a) Helynév-tipológiailag példa nélküli a középkori magyar helynév-anyagban, hogy egy birtokos szerkezettel jelölt *kút* egy *út*-hoz tartozzon. A KMHsz első kötete a *kút* címszó alatt 15 birtokos szerkezetű adatot említ, ezek döntő többségénél a birtokos személynév, ritkán területnév, de sohasem egy út (KMHsz 1: 168).

b) Az *ohut* adatot illetően rendkívül meglepő, hogy ennek 'ó-út' jelentését feltételezve az *út* az oklevél egyetlen olyan szava lenne, amely egyszer tö-

véghangzó nélkül, egyszer tövéghangzóval fordulna elő a szövegben, éspedig az oklevél egymás utáni soraiban: az *ohut* a 30. sorban, a *hodu utu* 'hadút' a 31. sorban szerepel! Ez utóbbi esetben nemcsak az 'út' utótag, hanem a 'had' előtag is tövéghangzós. Mindez az 'ó-út' jelentést önmagában kétségesse teszi.

c) S megjegyzést érdemel, hogy az *ó* szavunk *oh* alakban történő lejegyzése egyedi előfordulás volna a szó 16. századnál korábbi jelentkezései között. Ugyanis a 15. század végéig az *ó* írott alakja minden általam ismert forrásadatban *ou*, *ov*, *ow* vagy *o*.

Egyetlen olyan esettel találkoztam, amely kivételt jelenthetne a fenti szabályszerűség alól. Györffy György „Ó-vár” jelentést tételez fel egy olyan helynév esetében, amely 13. századbeli két felbukkanásakor 1239: *Oluar*, ill. 1292: *Olwar* alakban szerepel (Györffy 1963–1998/1: 466). A KMHsz azonban helyesen *Olvar* formában értelmezi (KMHsz 1: 207). Így biztosan állíthatjuk, hogy ez az 1239. évi adat indokolatlanul került említésre a TESz és az EWUng *ó* szócikkében (TESz 2: 1063, EWUng 2: 1052).

A *h*-val írt *oh* 'régí' szavunk csak 16. századi és későbbi adatokban fordul elő: az OklSz *ó* szócikkében a *h*-val írt változat 1542-től jelentkezik, a Nyelvtörténeti Szótár legkorábbi *h*-s adatai a Jordánszky-kódexből (1519) és az Érdy-kódexből (1527) valók (NySz 2: 1091).

A fentiekben vázolt nehézségek kétségesse teszik, hogy az *ohut* valóban 'ó-út' jelentésű lenne. Felvetődik annak lehetősége, hogy az *ohut* esetleg személynév, vagy akár önálló helynév is lehet; az előbbi esetben a kút tulajdonosát nevezné meg, az utóbbi esetben azt a lokalitást jelölné a szó, amelyhez a kút tartozik.

Márpedig, ha a TA *ohut* szava nem 'ó-út' jelentéssel bír, akkor elesik az az egyetlen forrásadat, amely a két szócsalád etimológiai összekapcsolásának hangtörténeti hátterét igazolná.

6. Mielőtt a rokon nyelvi adatok tanúságtételére hivatkoznánk, vizsgáljuk meg közelebbről az EWUng-ban két külön szócikkben tárgyalt *aggik*¹ és *aggik*² szavainkat!

6.1. Az EWUng az *aggik*¹-hoz sorolta az *aggaszt*, *aggódik*, *aggodalom*, *aggodalmaskodik*, *aggály* származékokat. Ez a jelentéscsoport foglalja tehát magába a lelki megnyilvánulásokra vonatkozó 'szorong, búsul; töpreng valamin' jelentéseket, valamint a tájszavakban, tájnyelvi frazémákban jelentkező '<valamely anyag> térfogatában kisebb, tömörített, sűrűbb lesz; összezsugorodik, összetöpped, összeesik' jelentést – melyek idetartozását legelőször Munkácsi Bernát vette észre (ÁKE 122–123).

Ezeknek a látszólag meglehetősen távoli jelentéssel bíró szavainknak az etimológiai összetartozását illetően így érvelt Gombocz Zoltán: „Kétségkívül igaza van tehát Munkácsinak, midőn a lelki jelentésű *aggik* (...), *aggaszt*, *aggódik* igéket a következő népi szavakkal veti egybe: *meg-aggik*: „túróvá keményedik“, Palóczság; *aggódik*: „túróvá képződik“ (aludt tej, meleg helyen) Nógrád; *aggott tej*: „aludt tej“, Szeged, Udvarhelym.; *meg-aggódik* „összeesik (a szőlő a kosárban)“, Somogym., MTSz.” (Gombocz 1909: 126).

Vagy más alkalommal: „Az *aggódás* a szorongás, szívelszorulás érzésével szokott járni. A hasonló etymonok egész sora bizonyítja a testi és a lelki állapot kapcsolatának közvetlenségét: franczia *angoisse*, olasz *angoscia*, spanyol *congoxa* (ó-sp. *angoxa*) < lat. *angustia*; német *angst* ~ *enge*; görög *ἄγχω* ‚zusammenpressen‘ és ‚ängstigen‘; magyar *aggik*, *aggódik*, *aggodalom*, eredetileg ‚szorul, szorongás‘ (vö. a népnyelvben még ma is: a szőlő *megaggodik*: összeesik; az aludt tej *megaggik*: turóvá keményedik), magyar *szorongás*, *töprengés*, a mely utóbbi kétségkívül a *tőpik*, *tőpörödik*, *tőppedt* szócsaládba tartozik” (Gombocz 1911: 107).

Közel nyolc évtizeddel később Benkő Loránd hasonló megállapításokat tesz: „...a félelem, ijedelem, szorongás érzékelése részben a reszkető mozgás (...), részben az összeszorulás (*szorong*, *aggódik* R. ’összeszorul’, *töpreng* R. ’félve összehúzódik’ stb.) irányából táplálkozik” (Benkő 1988: 140).

6.2. Az EWUng osztályozásában az *aggik*² köréhez tartozik az ’öregszik, vénül’ ige, valamint az *agg* melléknévi és főnévi használatban: ’nagyon öreg, idős, éltes <személy>’, ’nagyon régi, öreg ódon <tárgy, dolog>’ jelentésben.

A nyelvtörténeti szakirodalomban olyan, figyelemre méltó érvekkel is találkozhatunk, amelyek az *aggik*¹ és az *aggik*² jelentéscsaládok összetartozására utalnak.

Így vélekedett erről már Czuczor Gergely és Fogarasi János is: „Minthogy ... a bú, töprenkedés felől azt tartjuk, hogy idő előtt vénít, innen aggni = oly valamivel gyötörni fejünket, ami aggá tesz”. Érvelésük alátámasztására szláv tükör-jelentés-párokat is említene (CzF 1: 44).

Vagy nézzük a TESz-ben olvasható nyilvánvaló megállapításokat: „Az öregség ... gyakran jár együtt testi összetöpreődéssel és lelki aggályoskodással ... az *agg* és az *aggódik* amúgyis keveredett. Egyes régi és népnyelvi alakulatokról, főleg az *aggaszt* és *aggság* származékokról nem is mindig dönthető el teljes bizonyossággal, hogy melyik szócsalád adatai közé tartoznak” (TESz 1: 103 *aggódik*).

Valóban, az ’összezsugorodik, összetöpped, összeesik’ jelentéscsoport legalább annyira kapcsolódik az *aggik*¹-nél említett ’szorong, búsul; töpreng valamin’ jelentéscsoporthoz, mint az *agg* ~ *aggik*² szócikkben szereplő ’öregszik, vénül’ és ’nagyon öreg, idős, régi’ jelentésű szavainkhoz.

E szemantikai kapcsolódásokra tekintettel, továbbá hivatkozva arra, hogy mind a TESz, mind az EWUng a két jelentéscsoportot illetően első lehetőségként a szóhasadást, illetve a belső fejlődést említi (TESz 1: 103 *aggódik*; EWUng 1: 10 *aggik*¹), semmi akadályát nem látom annak, hogy az *aggik*¹ és az *aggik*² szócikkeket összevonva, a különböző jelentéscsoportokat egyetlen címszó alatt tárgyaljuk.

A fentiekben említett különböző jelentések az *aggik* 'összezsugorodik' alap-jelentéséből eredeztethetők; ebből jöhetett létre egyfelől a 'szorong', 'búsul', másfelől a 'megöregszik', 'öreg' jelentéscsoport. Természetesnek látom e három különböző jelentéscsoport összefüggését, tehát egyrészt a konkrét fizikai változás, másrészt az ilyen fizikai változás mögött személyek esetében meghúzódó pszichés jelenségek, harmadrészt az ilyen fizikai és pszichikai jelenségeket jellemzően okozó, vagy éppen ezek hatására létrejövő állapot megnevezéseinek összetartozását és jelentésátvitellel történő magyarázatát. Az ilyen jellegű jelentésátviteli folyamat feltételezésének jogosságát alátámasztja az *aggik*-kal – szemantikai tekintetben is – szoros analógiát mutató régi *töpic* ige kiterjedt szócsaládja (TESz 3: 967 *töpörödik*, TESz 3: 968 *töpreng*, TESz 3: 968 *töpörtyű*, TESz 3: 974 *törpe*), amely esetében egyrészt a *töpörödik*, másrészt a *töpreng*, harmadrészt a *töpörtyű* és a *törpe* képviselik a fentiekben említett három jelentéscsoportot.

7. Fordítsuk figyelmünket a rokon nyelvi adatok felé.

7.1. Az *agg* szócsaládjához kapcsolódó és az MSzFE, valamint az UEW által említett rokonnyelvi adatok döntő többségét Fuchs Dávid és Beke Ödön közleményeiben találhatjuk meg (Fuchs 1923–1924: 82–84; Beke 1934: 94).

A magyar *agg* szócsalád tagjai három alapnyelvi etimonnál jelentkeznek az UEW-ban. Az EWUng által az *aggik*¹ alatt számon tartott jelentések közül az *aggód-* 'sich kümmern' azaz 'gondoskodik'; (dial.) 'zu Quark aus Kuhmilch werden (saure Milch am warmen Ort)' azaz 'túróvá válik (aludt tej, meleg helyen)'; (dial.) *óg-* 'sich ängstigen, sich kümmern, für etwas Sorge tragen' azaz 'szorong, búsul, gondban van' jelentéseket – kérdőjellel – a lényegében azonos 'eng, bedrückt, Bedrängnis; eng werden', azaz 'szűk, szorult, szorultság; szűkül' jelentéstartománnyal jellemzett **aŋke* (UEW 1: 12), illetve **šoŋk3* (UEW 1: 501) FU (finnugor) etimonoknál említi.

Az EWUng-ban az *aggik*² szócikkhez tartozó *agg* 'Greis; sehr alt', azaz 'idős, nagyon öreg'; (altung.) *agg-* 'altern, alt werden', vagyis 'öregszik, megöregszik' jelentést a **šoŋk3* (**šoŋ3*³) 'alt; alt werden' azaz 'öreg; öregszik' (UEW 1: 448) FU (finnugor) etimonnál közli.

Megvizsgálva a fenti szócikkben található, zömükben Fuchs és Beke közleményeiből átvett rokonnyelvi adatokat, arra a megállapításra jutunk, hogy

nemcsak a **šonk3* 'eng, Bedrängnis; eng werden' (UEW 1: 501) alatt említett votják S *šug* 'schwerlich, mühsam, Beschwerlichkeit, Mühe, Plage; traurig, bekümmert, Trauer, Kummer, Schmerz, Leid', (Wichm.) G *šug* 'eng, unbequem, schwer', zürjén S P *šog* 'Trauer, Sorge, Betrübniß (S P); Ermattung, Schwäche, Übelkeit, Neigung zum Erbrechen (P)', PO *šog* 'Mattigkeit, Schwindel, Leid' adatok, hanem a **šonk3* (**šon3³*) 'alt; alt werden' (UEW 1: 448) alatt említett cseremis KB *šonγδ* 'alt', U B *šonγo* 'id.; Greis; Alter' adatok is jól egyeztethetők hangtanilag a **šonk3* etimonból való származtatással.

Ennek alapján felmerül annak a lehetősége, hogy a magyar *agg* szócsaládnak mindkét jelentéscsoportját a FU **šonk3*-ból eredeztessük, éspedig a FU **šonk3* > ősmagyar **šonγ3* > ómagyar *og* > *agg* fejlődési folyamaton keresztül.

Természetesen fontos számon tartanunk azokat az észti és finn szavakat, amelyek Gombocz Zoltán megfigyelése szerint „mind hangalak, mind jelentés dolgában pontos másai a magyar *aggik* igének” (Gombocz 1909: 126). Közöttük említi a finn *ankea* 'szoros, szigorú, nyomasztó, nehéz; szorult, szükségben lévő' melléknevet is. A Gombocz által említett adatok – a magyar *aggód-* mellett, ahhoz hasonlóan – ugyancsak kérdőjellel szerepelnek az UEW **anke* szócikkében (UEW 1: 12).

Gombocz 1909-ben megemlíti a következőket: „Már Lindström-nek (...), Lönnrotnak (az *ankea* címszó alatt) s újabban Munkácsinak is (ÁKE 122.) feltűnt, hogy hasonló hangalakú és jelentésű ige az indogermánokban is van Nem lehetetlen tehát, hogy ebben az esetben is régi, finn-ugor korbéli indogermán jövevényszóval van dolgunk” (Gombocz 1909: 126). Rédei Károly is megjegyzi, hogy a balti finn szavak esetleg germánból való átvételek, utalva a gót *aggwus* 'eng' etimonra (UEW 1: 12). Tekintettel arra, hogy a finn etimológiai szótár az *ankea* szócikkében (SSA 1: 76) az ősgermán **angwu*, **angwi(a)* alakokból származtatja a szót, ugyancsak megemlítve a gót *aggwus* 'keskeny, szűk' etimont, mindez felveti az indogermán eredet lehetőségét.

7.2. Ami az *ó* ~ *avul* szócsaládot illeti, az *agg* szócsaláddal való összetartozását feltételező, a **šon3³*-ból történő közös származtatásnál jóval természetesebbnek tűnik az *ó* 'alt', *avar* 'das dürre Gras, Laubstreu', *avas* 'ranzig' szavainknak az uráli **oma* 'alt, vorig, vorherig' azaz 'rég, előző'-ből való származtatása (UEW 1: 337), amelyet a szótár csak kérdőjellel jelöl.

A magyar *ó* ~ *avul* szócsalád az alábbi fejlődési soron keresztül magyarázható: U **oma* > FU **oβ3* > ma. **oβ*; innen egyfelől ma. **oβ* > **oβos* > *ovos* > *avas*, másfelől ma. **oβ* > *ou* > *ó*.

A fenti fejlődésmenet szoros analógiát mutat a jurák szamojéd *χαβ* alakból kikövetkeztethető U **kum3* > FU **χuβ3* > ma. **χoβ*; innen egyfelől ma. **χoβ* > **χoβos* > *havas*, másfelől ma. **χoβ* > **χou* > *hó* fejlődéssel.

8. Összegezve a fentieket, az adatok elemzése arra utal, hogy célszerűnek tűnik két, egymástól etimológiailag független szócsalád létét feltételeznünk:

a) az *agg*, *aggaszt*, *aggódik*, *aggodalom*, *aggály* és származékaik szócsaladját egyfelől, amelybe tehát nemcsak az 'öregszik', 'nagyon öreg (személy)', 'nagyon régi (tárgy, dolog)' jelentésű szavaink, hanem mind a 'szorong, búsul; töpreng valamin', mind az 'összezsugorodik, összetöpped, összeesik' jelentésű szavak beletartoznak; ennek feltételezhető finnugor alapnyelvi etimonja a **šonk3*;

b) az *ó*, *avul*, *avas*, *avar* és származékaik szócsaladját másfelől, amelynek uráli alapnyelvi etimonja az **oma*.

Irodalom

- Balassa Iván (1973), A legeltetés három műszava: *avas*, *avar*, *havas*. MNy 69: 296–305.
- Beke, Ödön (1934), Zur geschichte der finnisch-ugrischen s-laute. FUF 22: 90–122.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Benkő Loránd (1988), A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János, A magyar nyelv szótára. 1–6. kötet. Emich Gusztáv, [1–5.] Pest, [6.] Budapest. 1862–1874.
- Csúry Bálint (1929), Érintkezésen alapuló névátvitel. (Székfoglaló értekezés) Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 24/12. [recte: 13.] szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Redidit Györfly, György. Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest. 1992.
- Erdélyi László – Sörös Pongrácz (szerk.) (1912–1916), A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Stephaneum, a Szent-István-Társulat nyomdája, Budapest. = PRT.
- Erdélyi László (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. NyK 34: 388–416.
- EtSz = Gombocz – Melich 1914–1944.
- Fuchs, D.[avid] R.[afael] (1923–24), Etymologische Beiträge. 5. Syrj. *šog* 'trauer, kummer', wotj. *šug*. FUF 16: 82–84.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz.

- Gombocz Zoltán (1909), Aggik, aggódik. MNy 5: 125–126.
- Gombocz Zoltán (1911), Képzettársulás és jelentésváltozás. MNy 7: 97–108.
- Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István (szerk.) (2005), Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névértéktár Kiadványai 10. [Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke], Debrecen. = KMHsz
- Hoffmann István (2010), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névértéktár Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Holler László (2009), Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. MNy 105: 300–324, 431–449.
- Holler László (2010), Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a *lacus segisti* és a *bagat mezee* határu birtok elhelyezkedésére. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.), Helynévtörténeti tanulmányok 5. A Magyar Névértéktár Kiadványai 17. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 47–82.
- Holler László (2011), Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő *mortis* birtok lokalizálása. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.), Helynévtörténeti tanulmányok 6. A Magyar Névértéktár Kiadványai 23. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 67–110.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Jakubovich Emil (1923–1924), A tihanyi alapítólevél olvasásához. MNy 19: 78–87, 20: 9–21.
- KMHsz = Hoffmann 2005.
- Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó György (szerk.) (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz
- Melich János (1914), A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. MNy 10: 126–128.
- Melich János (1916), A Königsbergi szójegyzék. Nyelvészeti vélemények 2. MNy 12: 258–263.
- Munkácsi Bernát (1901), Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben. I. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = ÁKE
- NySz = Szarvas – Simonyi 1890–1893.
- OkISz = Szamota – Zolnai 1902–1906.
- PRT = Erdélyi – Sörös 1912–1916.

- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988), *Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht.* Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Szerk. Szentpétery Imre. I–II. Academia Litter. Hungarica, Budapest. 1937–1938.
- Szamota István (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *NyK* 25: 129–167.
- Szamota István – Zolnai Gyula (1902–1906) *Magyar oklevélszótár.* Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest. = OklSz
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvm emlékektől a nyelvújításig.* I–III. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, Budapest. = NySz
- Szentpétery Imre (1938), Szent István király oklevelei. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* 1–3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1938. 2: 133–202.; *Szent István Emlékkönyv.* (Részleges reprint kiadás) Szent István Társulat, Budapest. 1988. 325–394.
- Szinnyei József (1916), A Königsbergi szójegyzék. *Nyelvészeti vélemények* 1. *MNy* 12: 248–258.
- Szinnyei József (1917), A magyar hangtörténethez. *MNy* 13: 65–71.

Amikor az igekötő nem telicizál

It is generally assumed that telicization (perfectivization) is the main function of the verbal particle. The paper discusses cases which constitute systematic exceptions to this generalization. Atelic are (i) stative particle verbs (*kilát a kertbe* 'can see the garden'; *lelóg a tányérról* 'hang down from the plate', which express either perception or spatial configuration), (ii) verbs with twin particles (*ki-becsomagolja a bőröndjét* 'pack and unpack one's suitcase'), (iii) verbs with reduplicated particles (*be-benéz a szobába* 'keeps looking into the room'). The particle does not change the stativity of the base verb but turns telic verbs into atelic ones.

Keywords: telicization, perfectivization, verbal particle.

1. Bevezetés

A magyar igekötők funkcióit tárgyaló morfo-szemantikai és szintaktikai szakirodalom – egyebek mellett – az igekötők aspektuális szerepét jelöli meg a legáltalánosabb funkcióként, kiemelve azok perfektiváló, illetve telicizáló (vö. É. Kiss 2004, 2006; Kiefer 2006) és/vagy akcióminőség-képző szerepét (vö. Kiefer 2006). Az aspektustipológiai munkák épp e sajátosságokra hivatkozva rokonítják bizonyos fokig a magyar nyelv aspektusrendszerét az olyan, gazdag morfológiájú nyelvek aspektusrendszerével, mint a szláv nyelvek, melyeket a szintetikus aspektusjelölés prototipikus példáiként mutat be a vonatkozó szakirodalom (vö. Dahl 1985; Kiefer 1996). Jelen tanulmány nem vitatja az igekötők által betöltött kulcsfontosságú telicizáló (és akcióminőség-képző) funkciókat, felhívja ugyanakkor a figyelmet azokra a gyakori esetekre, amikor e funkciók nem teljesülnek, illetve amikor – különböző szemantikai-pragmatikai elvek, szabályszerűségek miatt – éppen ellenkező, tehát detelicizáló funkcióként íródnak újra.

É. Kiss Katalin igekötőelmélete szerint az igekötő összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg. Az összetett események lehetnek célra és nem célra irányulóak (telikusak, ill. atelikusak). A célra irányuló összetett események állhatnak egy folyamatból és egy végállapotból (pl. *megsüti a kalácsot*, a folyamat a sütés, a végállapot a 'van kalács') vagy egy folyamatból és egy végpontból (pl. *beteszi a fiókba a pénzt* – a folyamat révén nem hozunk létre új entitást). A nem célra irányulók szerkezete: 'létezés/pozíció + hely' (pl. *bent marad a szobában*) (vö. É. Kiss 2004, 2006).

A célra irányuló összetett események esetében az igekötőnek telicizáló (perfektíváló)¹ funkciója van. De az igekötő nem csak összetett eseményeket kifejező predikátumok esetében jelenhet meg, ilyenkor pedig aligha beszélhetünk telicizáló funkcióról. É. Kiss nem említi például a szemelfaktív eseményeket,² illetve az állapotokat kifejező predikátumokat.³ A szemelfaktív események egyszerű (nem összetett) események, amelyek esetében nem mindig beszélhetünk végállapotról, a végpont pedig az igekötő nélküli alak esetében is kimutatható a predikátumhoz rendelt eseményszerkezetben (pl. *adtam neki egy pofont – kaptam tőle egy pofont* stb.). Ennek ellenére efféle igékhez is kapcsolódhat igekötő, pl. *megadtam neki a pofont (amit ígértem) – megkaptam tőle a pofont (amit ígért)* stb. Az igekötő telicizáló funkciójáról tehát ebben az esetben azért nem beszélhetünk, mert a szemelfaktív eseményeket kifejező igék már eleve telikusak.⁴ Az említett példákban az igekötős igék az igekötő nélküliekkel szemben bizonyos elvárásokat is megfogalmaznak: a *megad* ige esetében például 'a várt cselekvést

¹ A telikus–atelikus oppozícióra vonatkozóan l. Kiefer (2006: 67–69) és más megközelítésben Németh (2012). Az utóbbi munka értelmében a szituációs aspektus a mondatban kompozicionálisan jelölt kategória, mely a leírt szituációhoz rendelt eseményszerkezetet konvencionálisan meghatározott, nyelvtanilag kódolt jegyekkel fejezi ki. Ezen aspektuális szint alapvető osztályai a [+Dinamikus] és [+Telikus] jegyek segítségével határozhatók el: a [–Dinamikus] szituációk, tehát az állapotok elkülöníthetők a [+Dinamikus] szituációktól, vagyis a történésektől, a történések pedig tovább tagolhatók [–Telikus] jegyűekre, azaz folyamatokra és [+Telikus] jegyűekre, tehát eseményekre. Maga a telikusság mint jegy a predikátum által kifejezett eseményszerűség szerkezetében található inherens végpont meglétére utal: a határpontos, tehát inherens végponttal rendelkező eseményszerűségek telikusak, a határpont nélküliek, tehát az inherens végpont nélküli eseményszerűségek pedig atelikusak. Jelen tanulmányban a *telikusság*, *telicizál* stb. kifejezéseket használjuk, azzal a megjegyzéssel, hogy a Kiefer (2006) által bemutatott (im)perfektivitás koncepció csupán terminológiai szempontból tér el az itt alkalmazott telikusság definíciótól, hiszen Kiefer (2006) nem a Smith (1991) által megfogalmazott, tehát a perfektív–imperfektív–semleges nézőponti (grammatikai) kategóriákat az eseményszerkezettől teljesen függetlenítő (im)perfektivitás meghatározást veszi át, hanem olyan mondatsemantikai kategóriaként kezeli az aspektualitást, amely szoros összefüggésben áll a predikátumhoz, illetve mondathoz rendelt eseményszerkezettel.

² A szemelfaktív esemény kifejezés e helyen nem csupán a Kiefer (2006) által meghatározott szemelfaktív akcióminőségre szorítkozva használatos, hanem általánosan a Smith-féle (1991) szemelfaktív (mozzanatos, pillanatnyi) szituációs aspektusra vonatkozóan.

³ Egy teljesebb eseménnytípológiára vonatkozóan l. Kiefer (2006: 205–258).

⁴ Mivel a végpont fogalma általában összetett események esetében kerül szóba, a szemelfaktív események viszont nem összetett események, azzal a plauzibilis feltételezéssel élhetünk, hogy a szemelfaktív események olyan speciális események, amelyeknél az esemény kezdő- és végpontja egybeesik.

elvégi’; a *meg* igekötő hozzájárulása az igekötős ige jelentéséhez néha a *vissza* igekötőével azonos: *megad* \approx *visszaad*. Ezt az esetet az igekötő szóképző funkciója alá sorolhatjuk.

Bizonyos esetekben az igekötős duratív cselekvésigék sem feltétlenül telikusak. Az irodalomból ismert példát idézve, ilyen igék a *felolvas*, *felszolgál*, *felmós*: *egész este felolvasott a fiának, a pincér másfél órája folyamatosan felszolgál, reggel óta felmos* (Kiefer 2006: 43). Megfelelő általánosítás hiányában ezeket kivételként kell kezelnünk. Az ilyen igék a kontextustól függően lehetnek telikusak vagy atelikusak, az előbbi mondatok az atelikus használatot példázzák. Telikus igei szerkezettel van viszont dolgunk az alábbi esetekben: *felolvasta a levelet, felszolgált a kávé, felmosta a padlót*. A ’telikus’, ill. ’atelikus’ kontextus általában egyértelműen azonosítható.

Az említett igék a fentiek értelmében kétértelműek: szerkezetbe ágyazva jelölhetnek egyszerű vagy komplex eseményt. Mivel az igekötős folyamat- és cselekvésigék általában összetett események kifejezésekor fordulnak elő, célszerű ezt a jelentést alapjelentésként kezelni. Az ’egyszerű esemény’ jelentés az adatok és a szakirodalom fényében a koerció szemantikai–pragmatikai műveletével magyarázható. A koerció fogalmát James Pustejovsky egy pragmatikai alapú újraértelmezésként határozza meg, maga a művelet pedig azokban az esetekben lehetséges, amikor egy mondat értelmezésekor a mondat különböző komponensei jólformáltsági összeférhetetlenségben állnak egymással: ilyenkor a mondatot kompozicionális jelentése alapján agrammatikusnak minősíthetjük, vagy újraértelmezzük oly módon, hogy a mondat jólformált lesz egy bizonyos (atipikus) jelentésben (vö. Pustejovsky 1996).⁵ A specifikusan az eseményszerkezettel, illetve szituációs aspektussal kapcsolatos koerció jelenségek a fent idézett általános meghatározáshoz hasonló módon működnek: ha a mondatban az ige és a hozzá rendelt határpontos vagy határpont nélküli időmódosító, illetve – az itt tárgyalt esetekben – az igekötő prototipikus aspektuális értéke összeférhetetlenséget mutat, bizonyos esetekben, a megfelelő kontextuális támasz meglétékor a mondatot újraértelmezhetjük úgy, hogy az ige aspektuális típusváltás eredményeként jólformált lesz az adott időmódosítóval vagy igekötővel való kombinációban.⁶

⁵ Pustejovsky a következőképpen határozza meg az ún. típuskoerció jelenségét: „[...] a semantic operation that converts an argument to the type which is expected by a function, where it would otherwise result in a type error” (Pustejovsky 1996: 59).

⁶ A koerció gyakori jelenség, részletes jellemzése azonban még várat magára. Álljon itt azonban a probléma illusztrálására két további példa:

- (a) *A vízszint egy héten keresztül elérte a gát tetejét* (állapot) – *A vízszint egy hét alatt elérte a gát tetejét* (összetett esemény);
- (b) *A válság ebben az időszakban az életszínvonal csökkenésében mutatkozott meg* (állapot) – *Péternek hirtelen megmutatkoztak az emberi gyengeségei is* (egyszerű esemény).

A továbbiakban két olyan esetet vizsgálunk, amely a szakirodalomnak eddig elkerülte a figyelmét. Az egyik az igekötős állapotigékre vonatkozik, a másik pedig a kettős igekötőkre.

2. Igekötős állapotigék

Az igekötős igék között számos állapotigét⁷ találhatunk, tekintélyes részük azonban nem kompozicionális. Ilyen nem kompozicionális állapotige az *átérez*, *beárnyékol*, *kiterjed*, *megegyezik*, *megfelel*, *megillet* stb. Bennünket azonban az olyan igekötős igék érdekelnek, amelyek alapigéje állapotige, és amelyek jelentése előre jelezhető, tehát kompozicionális. Két ilyen igecsoportot találtunk.

- (a) Az alapige látást vagy hallást jelentő (percepció) ige, az igekötő irányjelentésű: *átlát* (*a kerítésen*), *belát* (*a konyhába*), *kilát* (*a kertbe*); *behallatszik* (*a szobába*), *kihallatszik* (*az utcára*) stb.

Az igéknek ez a csoportja tehát két tulajdonsággal jellemezhető: (1) az alapige látást vagy hallást fejez ki, (2) az igekötő irányjelentésű.

- (b) Az alapige térbeli helyzetet jelöl, az igekötő a térbeli tulajdonság irányultságát fejezi ki: *eláll* (*a füle*), *kiáll* (*a foga*), *feláll* (*a farka*), *belóg* (*az ág az ablakon*), *kilóg* (*az inge*), (*a bécsi szelet*) *lelóg* (*a tányérról*); (*a festék*) *elfedi/eltakarja* (*a rozsdafoltot*), (*a gaz*) *befedi* (*a sírt*); (*a csomag*) *be/ki/átfér* (*a csomagtartóba/a nyíláson*); (*az ág*) *ki/be/áthajlik* (*az utcára/a szomszéd kertjébe*), (*a borostyán*) *átöleli* (*a fatörzset*) stb.

A bemeneti predikátumok szempontjából ez az igecsoport maga sem egységes: az *áll*, *lóg*, *fed*, *takar* stb. típusú igék állapotot fejeznek ki igekötő nélkül is, tehát a bemeneti ige a [–Telikus, –Dinamikus] aspektuális jegypárral jellemezhe-

⁷ Az állapotpredikátumok jelen tanulmányban alkalmazott meghatározása szerint statikusként, tehát [–Dinamikus] jegyűként definiálhatók azok a predikátumok, amelyekre együttesen jellemző az ún. inherens homogenitás, a non-alteráció, a non-ágentivitás, valamint az inherens perszisztencia. „A részjegyek lényege a következő: inherens homogenitással jellemezhető egy predikátum, ha a hozzá rendelt eseményszerkezet egynemű, így nem tulajdonítható neki fázisszerkezet; non-alterációval jellemezhető egy predikátum, ha az általa jelölt eseményszerűség nem fejez ki tér-, idő-, mennyiség- vagy minőségbeli változást, non-ágentív egy predikátum, ha alanya nem ágensi szereplő; inherens perszisztencia jellemző az olyan eseményszerűségeket jelölő predikátumokra, amelyek fenntartása nem feltételez erő kifejtést valamely szereplő részéről” (Németh 2012: 144).

tő, a *hajlik*, *ölel* stb. típusúak ezzel szemben folyamatigék, tehát az igekötős predikátumok bemeneti alakját a [–Telikus, +Dinamikus] aspektuális jegypár jellemzi.

Összefoglalásként az mondható, hogy a kompozicionális jelentésű igekötős állapotigék az igekötős igék rendszerében inkább marginális szerepet játszanak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az említett esetekben az igekötő nem telicizál.

3. Ellenétes értelmű páros igekötők

Ilyen igekötők a *ki-be*, *fel-le*, *fel-alá* stb. Csak ellentétes értelmű igekötőkből alkotható páros igekötő, az igekötők sorrendje pedig általában kötött (nem jellemző a *be-ki*, *le-fel*, *alá-fel* típusú alakok előfordulása). Némely esetben a páros igekötő egyik-másik tagja önállóan nem használható: *fel-alá járkál*, de **alájárkál*. A páros igekötők összetevőiről tudjuk, hogy – amennyiben önmagukban is kapcsolódhatnak az igéhez, tehát a nem lexikalizálódott páros igekötős szerkezetek esetében – telicizálják az alapigét. De vajon telicizálnak-e a páros igekötők? Vessük össze az alábbi példákat!

- (1) a. Anna fél óra alatt kicsomagolta a bőröndjét.
b. Anna fél óra alatt becsomagolta a bőröndjét.
c. *Anna fél óra alatt ki-becsomagolta a bőröndjét.
d. Anna órákon át ki-becsomagolta a bőröndjét.

Az (1c) és (1d) példák tanúsága szerint a páros igekötő nem szerepelhet telikus mondatban. Az említett páros igekötők iterativitást⁸ fejeznek ki, az iteratív jelentésű mondatok pedig mindig atelikusak.

A páros igekötők változatlanul igekötőként viselkednek, tehát nem alkotnak az igével elválaszthatatlan lexikai egységet. Ezt bizonyítja viselkedésük tagadás és fókuszálás esetén:

- (2) a. Anna nem csomagolta állandóan ki-be a bőröndjét.
b. Nem Anna, hanem Bözsi csomagolta állandóan ki-be a bőröndjét.

A fentiekből levonhatjuk a következtetést, miszerint: a telicizáló igekötők elveszítik telicizáló képességüket, amikor páros igekötő részévé válnak.

⁸ Az iterativitás terminus itt nem (kizárólag) a Kiefer (2006) által meghatározott iteratív akcióminőségre utal, hanem általában az eseményszerűség (nem habituális jellegű) ismétlődését jelölő iteratív nézőponti aspektus kategóriájára. A kvantifikációs aspektus ezen kategóriájának itt használatos meghatározásáról, illetve angol és magyar nyelvi példákkal való szemléltetéséről l. Németh 2012: 66–77.

4. Megkettőzött igekötők⁹

Nem telicizálnak a megkettőzött (reduplikált) igekötők sem, mint ahogy az az alábbi példákból könnyen látható.

- (3) a. Órákon át ki-kinézett az ablakon.
b. Hónapokon át össze-összetört egy-egy poharat.

A páros igekötőkkel ellentétében azonban a reduplikált igekötő elválaszthatatlan egységet alkot az alapigével. Mivel ez az igekötő elfoglalja az ige előtti pozíciót, a reduplikált igekötős igét tartalmazó mondat csak külső tagadással tagadható, és a szokásos fókusz sem tűri meg.

- (4) a. *Órákon át nem nézett ki-ki az ablakon.
b. *Órákon át ki-ki nem nézett az ablakon.
c. Nem igaz, hogy órákon át ki-kinézett az ablakon.
- (5) a. *Órákon át **az ablakon** nézett ki-ki.
b. Az ablak volt az, ahonnan órákon át ki-kinézett.

A fenti tulajdonságok miatt a reduplikált igekötőt igei prefixumnak kell tekintenünk.

5. Összefoglalás

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy bár dinamikus igeik esetében a telicizálás az igekötő alaptulajdonsága, ez a tulajdonság semmiképp sem abszolút érvényű. Szabályszerű kivételt képeznek alóla a páros igekötővel vagy reduplikált igekötővel ellátott igeik. Fontos továbbá azt is megjegyeznünk, hogy az igekötő állapotpredikátummal való kombinálásakor csak nem kompozicionális esetben telicizálhat, és ezekben az esetekben is gyakran adott a koerciós újraértelmezés lehetősége, melynek eredményeképp állapot jelentésű mondatokat kapunk (vö. 4. lábjegyzet). Van legalább két olyan ige-csoport az állapotigék között, ahol az igekötős ige jelentése kompozicionális és atelikus. Az egyik csoport alapigéje perцепиós ige, a másiké térbeli helyzetet jelöl, mindkét esetben az igekötő megtartotta irányjelölő jelentését.

⁹ Soltész (1959) ezeket az eseteket a megismételt igekötő kifejezéssel jelöli.

Irodalom

- Kiefer Ferenc (1996), Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. MNy 92: 257–268.
- Kiefer Ferenc (2006), Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy igeekötőelmélet vázlata. MNy 100: 15–43.
- É. Kiss, Katalin (2006), From the grammaticalization of viewpoint aspect to the grammaticalization of situation aspect. In: É. Kiss, Katalin (ed.), Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian. Springer, Berlin. 129–158.
- Németh Boglárka (2012), Az aspektus a magyar nyelvben – különös tekintettel a statikusságra. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pustejovsky, James (1996), The generative Lexicon. The MIT Press, Cambridge – London.
- J. Soltész Katalin (1959), Az ősi magyar igeekötők. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Smith, Carlota (1991), The Parameter of Aspect. Kluwer, Dordrecht.

WOHLMUTH KATA

Az igekötős igék tárolása a mentális lexikonban – néhány következtetés a spontán beszédprodukciónál előforduló megakadásjelenségek alapján

This paper discusses the storage of prefixed verbs in the mental lexicon. As prefixed verbs are morphologically complex words, one of the most important questions is whether these words are stored as single items or in decomposed morphemic formats in the mental lexicon. Hungarian prefixed verbs are peculiar in many ways (formation, relation between the components, separation in certain sentences), their representation in the mental lexicon can follow specific ways as well. According to the findings of this research based on the disfluency phenomena in spontaneous Hungarian, prefixed verbs are stored as forms assembled from morphemes if semantically transparent. Decomposition is possible even if the stem does not exist in itself. Only indirect evidence was found for the unanalysed storage of not semantically transparent prefixed verbs.

Keywords: morphology, prefixed verb, mental lexicon, decomposition, disfluency phenomena.

1. Bevezetés

Az igekötő és az igekötős igék a magyar nyelv leírásával foglalkozó tanulmányoknak újra és újra aktualizálódó problémáját jelentik. Az igekötők szófaja, igéhez való kapcsolhatósága, kialakulásának története, illetve az igekötős igék létrehozása, szótárban való tárolása, valamint mondatbeli viselkedése mind-mind olyan aktuális kérdései a mai tudományos diskurzusnak, melyek a nyelv eddig kevésbé ismert működését segítik egyre jobban megérteni. Jelen dolgozat az igekötős igék mentális lexikonban való tárolásának kérdéséhez kíván néhány adalékkal szolgálni.

Az igekötős igék mentális lexikonban való tárolásának kérdése egyrészt azért problematikus, mert ezek a szavak két elem összekapcsolásából (igekötő + ige) állnak, és ezen elemek kapcsolata viszonylag laza. Míg a szótárakban az igekötő és az ige egy szótári egységet alkot, mondatba emelve ez az egység felbomolhat: az igekötő és az ige közé más elem(ek) ékelődhet(nek) be, mint például a *Meg kell próbálnunk dűlőre jutni* és a *Péter ki fogja akarni szedni a ruhákat a mosó-*

gépből mondatokban. De meg is változhat az elemek sorrendje, és az ige megelőzheti az igekötőt, mint a *Nem Mari ment le a lépcsőn* és a *Ki vágta fel a tortát az ünnepségen?* mondatokban. Ám az is előfordulhat, hogy az igekötő az ige nélkül jelenik meg a mondatban, mégpedig eldöntendő kérdésre adott válasz esetén, amikor a mondat többi összetevője ellipszis alá esik, ahogy az – *Eljössz velem moziba?* – *El* rövid párbeszédben is.

Másrészt az igekötős igék létrehozása körüli bizonytalanságok is nehezítik a mentális lexikonban való reprezentáció mikéntjének meghatározását. Kiefer (2003) szerint az igekötős igék alkotása néha a szóösszetételhez (pl. *újraolvas*), néha pedig a szóképzéshez (pl. *lemegy*) hasonlít, ám egyikkel sem azonos. Kiefer – Ladányi (2000) az igekötők képzését a speciális I-képzésre bízta, melynek bemeneti oldalát kizárólag szemantikai korlátok szabályozzák. Ha viszont az igekötős igék létrehozása szóképzéssel történik, megalapozott gyanúnk lehetne ezen szavak egészes tárolására. Ám az igekötős igék esetében nem egyértelműen ez a helyzet.

Az igekötős igék problematikus volta tehát minden bizonnyal a mentális szótárban való tárolásuk kérdésében is megmutatkozik, melyet jelen dolgozat a spontán beszédprodukció során előforduló igekötős igék elemhatárán tapasztalható megakadások (szünetek, újraindítások, változtatások) alapján kíván megvizsgálni.

2. A nyelvi feldolgozás modelljei

A nyelvre vonatkoztatott mentálisztikus felfogás szerint a nyelvet alkotó szabályok és elemek összessége az emberi elmében reprezentálódik. Vagyis a nyelvtan és a morféma valamilyen lenyomata, reprezentációja ott van minden ember elméjében, ami lehetővé teszi verbális természetű jelenségek megértését és létrehozását. Így feltételezhetünk egy mentális szótárat, melyben a szavakat és a hozzájuk tartozó információkat tároljuk. Pléh et al. (2008) szerint itt tároljuk a szó formáját, nyelvtani szerepét, a hozzá tartozó képeket és fogalmakat, más szavakkal való kapcsolatát, valamint a világra való utalásokat is.

Jelen kutatás szempontjából legfontosabb kérdés a mentális lexikonnal kapcsolatban a komplex szavak tárolásának, illetve feldolgozásának a mikéntjére vonatkozik. A nehézséget az okozza, hogy mint minden mentális rendszer, a mentális lexikon is csupán közvetetten hozzáférhető a megfigyelő számára, így a szavak mentális reprezentációjáról több, egymással merőben szembenálló modell is született.

Az első ilyen Taft és Forster (1975) prefixum-levágási modellje; ez alapján a több morféma-ból álló alakok feldolgozása azután történik meg, hogy almorféma-kra bontottuk őket. Ez egyrészt azt jelenti, hogy mind a tövek, mind pedig a

toldalékok külön reprezentációval bírnak a mentális lexikonban, másrészt pedig azt, hogy a lexikai keresést morfológiailag összetett input esetén mindig a szó dekompozíciója előzi meg (vö. Magyari 2008).

A másik alapvető elképzelés a szavak feldolgozásának mikéntjére Butterworth (1983) teljes felsorolás hipotézise, amely szerint minden alak mint egész érhető el a mentális szótárban, vagyis mind az egyszerű (tő), mind pedig a komplex (képzett, toldalékolt, összetett) alakok külön reprezentálódnak a lexikonban, a szó belső struktúrája nem játszik szerepet a feldolgozásban (vö. Magyari 2008; Pléh 2000).

E két élesen eltérő modell azonban a legtöbb nyelvre – így a gazdag morfológiájú, agglutináló magyarra is – csak korlátozottan érvényes, ezért viszonylag korán megjelentek az ún. kevert modellek is, melyekben a feldolgozás bizonyos esetekben analitikus, más esetekben pedig holisztikus utakat követ. Caramazza és mtsai (1988) alapján a ragozott szavak analitikus, a képzett szavak holisztikus tárolásáról beszélhetünk.¹ A magyar nyelvre vonatkozóan Magyari (2008) és Váradi (2009) alapján elmondhatjuk, hogy a gyakran használt és inflexió-s toldalékkal ellátott szavak, valamint a rendhagyó alakok (pl. *ló* – *lovak*, *eszik* – *evett* stb.) egészlegesen tárolódnak a mentális lexikonban, tehát a raggal ellátott szavak feldolgozása is történhet holisztikus módon. Ha azonban a képzett szavakat minden további nélkül az egészlegesen tárolt elemek közé sorolnánk, akkor azzal a következménnyel kellene számolnunk a magyar igekötős igékre nézve, hogy csak annyiban tekinthetjük létrehozásukat szóképzésnek, amennyiben egészlegesen tárolódnak a lexikonban. Ha az ellenkezője bizonyul igazolhatónak, akkor az igekötős igék nem képzéssel jönnek létre, vagyis az igekötőket vagy inflexiónak, vagy pedig önálló szavaknak kellene tekintenünk, holott erre semmi egyéb bizonyítékunk nincs.

Erre a dilemmára Marslen-Wilson és mtsai (1994) eredményei jelenthetnek megoldást, ők ugyanis az találták, hogy a képzett alakokat csak akkor tároljuk egészlegesen a lexikonban, ha azok szemantikailag nem áttetszőek. Tehát ha a szó képzett volta nem feltétlen egyértelmű, illetve a képzett szó jelentése nem következik a tő és a képző jelentéséből (pl. *utas*, *rugdalózó* stb.), akkor beszélhetünk holisztikus feldolgozásról. Ez azt jelenti, hogy önmagában egy szó képzett volta még nem elégséges feltétele a lexikonban való egészleges tárolásnak, emellé kell még társulnia a szemantikai átlátszatlanságnak.

Jelen kutatás kiinduló hipotézise az volt, hogy az igekötős igék elemhatárán (értsd: igekötő és ige határán) csak abban az esetben tapasztalható megakadás a spontán beszéd során, amennyiben azok szemantikailag és morfológiailag áttetszőek, vagyis mind az igekötő, mind az ige felismerhető a szóalakban, valamint

¹ A komplex szavak feldolgozásáról alkotott további modellekről bővebben lásd Pléh 2000; Magyari 2008; Csépe et al. 2008.

az új szó jelentése visszavezethető elemei jelentésének összegére. Viszont amennyiben az igekötős ige szemantikailag vagy morfológiailag nem áttetsző, akkor nem fog előfordulni elemhatáron történő megakadás. A hipotézis mögött az az elképzelés rejlik, hogy igekötő és ige határán megakadás csak a mentális szótárban való keresés esetén tapasztalható, ez viszont csak akkor fordulhat elő, ha az igekötős ige nem egészen teljesen tárolódik. A lexikalizálódott, vagyis szemantikailag nem áttetsző igekötős igéknél azért nem számítottam megakadásra elemhatáron, mert azok (feltehetően) egészen teljesen tárolódnak a mentális lexikonban, vagyis ezek esetében nem beszélhetünk szókeresési szünetről.

Ami az igekötős igék mentális lexikonban való tárolását illeti, Pléh – Juhász (2001) eredményei támogatják az imént vázolt elképzelést. Ők ugyanis azt állapították meg, hogy van igekötőlevágási tendencia a magyar nyelvben, amennyiben az igekötős ige jelentésánál és alakjánál is áttetsző. Pléh és Juhász erre a megállapításra az egyes nem létező alakok elvetésénél mért reakcióidők alapján jutott: a szabad igekötős (vagyis szemantikailag és morfológiailag is áttetsző) *lefejez* mellett a *felfejez* alak elvetése tovább tart, mint a *lefajez* elírt alaké. Vagyis a feldolgozás során először a tövet találjuk meg, utána keressük hozzá az igekötőt, és csak ezt követően tudjuk eldönteni, hogy létezik-e az adott kombináció. Elírások esetén azonban már az első lépésben ítéletet tudunk hozni, ugyanis nem találjuk meg a *fajez* tövet a mentális szótárban. Ám nem ilyen egyszerű a helyzet: *felfejez* elvetésénél is tovább tart a *befogásol* alak elvetése, holott *fogásol* tö sem létezik a mentális lexikonban. Összességében tehát a prefixumlevágási tendencia hatásának erőssége nem triviális összefüggéseket mutat a szótári keresés lehetséges mechanizmusaival (Pléh – Juhász 2001: 205).

3. A vizsgálat anyaga és módszere

A kutatáshoz az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztálya által létrehozott *Magyar spontán beszéd adatbázis* (Gósy 2012, továbbiakban BEA) 13,8 órányi részletét vizsgáltam meg. A felvételeken 10 nő és 9 férfi adatközlő monológja, illetve a felvételt vezető három nő és egy férfi közül kettővel folytatott párbeszéde hallható. A beszélők iskolai végzettsége minimum érettségi, akinek nem volt diplomája, az egyetemi hallgató volt a felvételek idején, életkoruk pedig 20 és 45 év közé esik. Az egyes beszélőkkel felvett anyagok három részre oszthatók: két monologikus részre (egy spontán monológra és egy spontán narratívára), valamint egy dialogikus részre (egy spontán párbeszédre). A spontán monológ részben az adatközlőket a munkájukról, egyetemi tanulmányaikról kérdezték, a spontán narratívában pedig egy aktuális eseményről kellett elmondaniuk a véleményüket. A spontán párbeszéd részben két felvételvezető és egy adatközlő egy aktuális esemény kommentálásából kiindulva beszélgetett. A leg-

kevesebbet beszélő adatközlő összesen 24,33 percig, a legtöbbet beszélő adatközlő 71,3 percig beszélt, egy adatközlővel rögzített anyag átlagos hossza 43,53 perc.

Az eredmények ismertetése és elemzése előtt röviden bemutatom azt az elméleti háttérrel, melyre a kutatást alapoztam, s amely alapján a megfigyeléseimet rendszereztem. A megakadásjelenséget Gósy (2002, 2003) alapján olyan gyűjtőfogalomként kezeltem, amely a spontán beszédben fellépő hibákat, a tartalomhoz hozzá nem járuló, folyamatos beszédet megtörő jelenségeket foglalja magában. Gósy (2003) megállapításából kiindulva a téves szótalálást, a szó megváltoztatását, az újraindítást, a téves kezdést, a nyújtást, a szón belül tapasztalható szünettartást, valamint a morfológiai változtatást tartalmazó újraindításokat a mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos nehézség jeleként kezeltem. Éppen ezért kerestem olyan eseteket, melyekben az előbb felsorolt megakadások tapasztalhatóak. Feltételezésem szerint ugyanis amennyiben ezen hibák előfordulnak igekötős igék elemhatárán, elválás esetén pedig az igekötő, illetve az ige előtt vagy után, akkor az a mentális szótár aktiválásának problémájához köthető. Ez csak abban az esetben lehetséges, ha az adott elemet, elemeket külön tételként tároljuk a mentális lexikonban, vagyis ha analitikus feldolgozás útján jutunk el hozzájuk. Ennek megfelelően amennyiben nem tapasztalunk az említett helyeken megakadást, az adott elem holisztikus tárolását feltételezhetjük.

4. Eredmények

Az összesen közel 14 órás hanganyagban 41 olyan megakadást találtam, melyek az igekötős igék körül fordultak elő – igekötő+ige esetén elemhatáron vagy annak közelében, elvált alak esetén az igekötő vagy az ige előtt, vagy után. A talált megakadásokat Gósy (2002) alapján csoportosítottam.

4.1. A lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából fakadó megakadások

A vizsgált spontánbeszéd-korpuszban a legtöbbször, 41 esetből 30-szor a lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából fakadó hibák fordultak elő igekötő és ige határán. Ide tartoznak az újrakezdések és a néma vagy kitöltött szünetek. Ezen hibák gyűjteménye az 1. táblázatban látható.

	Újraindítás	Szünet	
		Néma	Kitöltött
1.	<i>bek...be kellene [fejezni]</i>	<i>adjuk...ki</i>	<i>el tudom...m...képzeln</i>
2.	<i>be...belecsöppentem</i>	<i>el voltam...alélva</i>	<i>ki...mmm...tűzöd</i>
3.	<i>beh...behívom</i>	<i>el...temettetésem magam</i>	<i>meg kellett valahogy a tekintélyt így...ööö...teremteni</i>
4.	<i>el...öö...el...előadni</i>	<i>fel...csatlakoznak</i>	<i>még több szabályozást bee... hogy még több...</i>
5.	<i>el...elva...ggyok</i>	<i>ki...írtak</i>	<i>most kezdett így bee...vagy asziszem</i>
6.	<i>kiny...kinyitná</i>	<i>össze...hozni</i>	<i>rögtön lee...tehát [tát] olyan</i>
7.	<i>kira...kiragadták</i>	<i>ki...babrálás</i>	<i>lee...vagy...vagy kritizálják</i>
8.	<i>össz...tehát [tát] hogy összehasonlításba hozni</i>		
9.	<i>el...elhiszem</i>		
10.	<i>fel...feleveníteném</i>		
11.	<i>föl...fölvettek</i>		
12.	<i>le...lejelentjük</i>		
13.	<i>meg van...meg van oldva</i>		
14.	<i>meg...meg is követelte</i>		
15.	<i>meg...meg kell próbálni</i>		
16.	<i>meg...megsínylette</i>		

1. táblázat

A lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés
összehangolatlanságából fakadó megakadások

A táblázat alapján láthatjuk, hogy a legtöbb esetben újraindítás fordult elő igeikötő és ige határán. Ám mielőtt elhamarkodott következtetéseket vonnánk le ebből, érdemes alaposabban megvizsgálni az újraindításokat, ugyanis azok nem mindig elem-, illetve morfémahatáron történnek. Gósy (2002) is azt mondja, hogy újraindításkor a megszakadás a hangsor bármelyik pontján előfordulhat, de szinte kivétel nélkül szótaghatárra esik. Az általam gyűjtött újraindítások mindegyike szótaghatárra esik, ám nem mindegyik esik morfémahatárra, vagyis ezekkel az adatokkal csupán a szótag alapú tervezésre tudunk bizonyítékkal szolgálni, de sem az analitikus, sem a holisztikus feldolgozásra nem tudunk következtetni.

A szüneteknél viszont már egy kicsit más a helyzet. Ezek esetében ugyanis nem csupán az igeikötős ige elemhatárán tapasztalunk megtorpanást (pl. *ki...mmm...tűzöd*), hanem olyan esetben is, amikor az igeikötő elválik az igtől és követi azt (pl. *adjuk...ki*), vagy más elemek ékelődnek be az igeikötő és az ige

közé (pl. *el voltam...alélva*). Ezek a hibázások már biztosan nem a szótag alapú tervezésnek a következményei, hiszen mindegyik esetben morféma-, egészen pontosan szóhatáron fordul elő a szünet. Az *adjuk...ki* esetében az igekötő, az *el voltam...alélva*, az *el tudom...m...képzeln*i, a *ki...mmm...tűzöd* és a *meg kellett valahogy a tekintélyt így...ööö...teremteni* esetében pedig az ige kereséséről van szó, feltehetően éppen a szokásostól eltérő sorrend következtében. Elképzelésem szerint mindkét esetben egy bizonyos jelentés, vagyis a lemma már a beszélő rendelkezésére áll, a szünet az ehhez rendelhető forma, vagyis lexéma keresése miatt áll be. Viszont a forma keresését ez esetben nem egyedül a lemma határozza meg, hanem a már elhangzott lexéma, az ige vagy az igekötő is. A szótárban ilyenkor feltehetően csak a hiányzó lexéma típusán belül keresgetünk, igekötők esetében valószínűleg szemantikai korlát nélkül, igék esetében pedig egy meghatározott jelentésű csoportban.

Tehát amikor a beszélő azt mondja, hogy *ingyen és bérmentve fejlesztünk szoftvereket*, és *adjuk...ki* őket, feltehetően az *adjuk* megtalálása után aktiválódott esetleg az *el* igekötő is, ám az nem a mondanivaló szempontjából kívánt jelentést hordozza. Ezért a beszélő addig keres az igekötők között, míg a megfelelő jelentésű lexémához (*kiad*) tartozót meg nem találja.

Ám az is előfordulhat, hogy a beszélő az igekötővel horgonyozza le a lemmához rendelhető lexémákat, és még így is marad választási lehetősége. Erről beszélhetünk a *tehát én most ezen teljesen el voltam...alélva* esetében, ahol az *el* után aktiválódhattak az *alél*, *ájul*, *képed* tövek is. Az utóbbi csak abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy a lemma és az igekötő együttesen képesek aktiválni olyan tövet is, amely önmagában nem létezik (ennek mintájára például aktiválhatjuk a nem létező *háborodik* tövet is a *fel* + *dühös*, *mérges* lehorgonyzások esetén).

Az 1. táblázathoz kapcsolódóan még két esetre szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik a *ki...babrál* esete, ahol tudatos lexémakeresés következtében beálló szünetről beszélhetünk. A beszélő ugyanis káromkodás elkerülése végett az igekötő elhangzása után rövid szünetet tart, és olyan szót keres, amellyel a jelentést megőrzi, viszont nem használ durva kifejezést. Ebben az esetben az az érdekes, hogy nem az egész igekötős ige használatát veti el a beszélő, hanem csak az igéét, ami szintén az analitikus feldolgozás hipotézisét erősíti.

A másik eset egy teljesen egyedi jelenség. Az egyik beszélő a szüneteket nem a megszokott hangok (*ö*, *m*) nyújtásával, hanem a *be* és *le* igekötők magánhangzóinak nyújtásával töltötte ki. Az igekötőket nem előzi meg és nem is követi hozzájuk tartozó ige, hanem pusztán a gondolkodási szünet kitöltésére szolgálnak, ahogy a következő mondatrészletben is: *és rögtön vádol, érted, rögtön...rögtön lee...tát* [tehát] *olyan, tát* [tehát] *rr...rossz érzés sokszor néha*. Erre a korpuszon belül (is) teljesen egyedi jelenségre az lehet a magyarázat, hogy a beszélő eredetileg egy igekötős igét tervezett a mondatba, a megvalósulás azon-

ban félbeszakad, és a közölni kívánt mondanivalót egy teljesen másik formába önti.

Összességében tehát az mondhatjuk, hogy a vizsgált beszédanyagban az ige-kötő és ige határán előforduló újraindítások nem igazolták az ige-kötős igék analitikus feldolgozását a mentális szótárban, viszont a néma és a kitöltött szünetek némelyike alapján következtethetünk az ige-kötős igék mentális lexikonban való dekompozíciójára.

4.2. A lexikális hozzáférés folyamatában létrejövő megakadások

A vizsgált anyagban az ige-kötő és ige határán előforduló megakadások másik csoportja a Gósy (2002) által megadott lexikális hozzáférés folyamatában létrejövő megakadások közé tartozik, egészen pontosan lexikai és formai változtatások/módosítások voltak. Az ilyen megakadásokat a 2. táblázatban foglaltam össze.

	Változtatás/módosítás	
	Lexikai változtatás	Formai változtatás
1.	<i>át...mh...építések, meg...meg [és] leépítések</i>	<i>föl próbált...próbált fölháborodni</i>
2.	<i>be...megbénul</i>	<i>ki...szeretek kipróbálni</i>
3.	<i>elvet...el...eltettem</i>	<i>rá...jöttem rá</i>
4.	<i>föl...átrepülöd</i>	<i>csonkítják...megcsonkítja</i>
5.	<i>megk...be kell tanítani</i>	
6.	<i>meg merte...le merte szidni</i>	

2. táblázat

A lexikális hozzáférés folyamatában létrejövő megakadások

Az első ránézésre megállapítható, hogy változtatás az újakezdésekhez és a szünetekhez képest feltűnően kevesebbszer fordult elő a korpuszban, összesen 10 ilyen hibát figyeltem meg. A formai változtatások közül négyből három esetben (*föl próbált...próbált fölháborodni*, *ki...szeretek kipróbálni*, *rá...jöttem rá*) az elemek sorrendjét vették el a beszélők.

A negyedik esetben a módosítás oka a mondat szándék szerinti aspektusának megadása. Ugyanis a *csonkít – megcsonkít* igepár egyedül az aspektus szempontjából különbözik egymástól, vagyis a beszélő először az imperfektív, ige-kötő nélküli alakot aktivizálja, majd kijavítja a perfektív *meg* ige-kötős alakra. Közvetetten ez is bizonyítékul szolgálhat az ige-kötős igék mentális lexikonban történő analitikus feldolgozására: elképzelhető egy olyan aktiválási folyamat, mely-

ben a beszélő lemma szinten egy perfektív aspektusú igét akart aktiválni, ám az igekötő nélküli imperfektív tövet érte csak el, a hibát észlelve viszont kiegészíti az aktivált tövet az igekötővel. De természetesen a kiragadott példa alapján az is elképzelhető, hogy a *csontkít* és a *megcsontkít* külön reprezentációval bír a mentális lexikonban, ez esetben a két reprezentáció között a különbség kimerül az igekötő meglétében, illetve hiányában, vagyis az aspektus [+perfektív], illetve [–perfektív] jellegében.

A lexikai változtatások közül az első, az *átépítés leépítésre* való javítása adhat jó okot a gyanúra, miszerint az igekötős igék dekompozícióval tárolódnak a mentális lexikonban. Bár az *átépítés* egyértelműen nem szinonimája a *leépítés* szónak, ebben az esetben mégis lehetséges, hogy egy szinonima hibás előhívásával állunk szemben. Elképzelhető, hogy az *átépítés* az *átszervezés* lemmaszintű aktiválása során csak a (külön reprezentációként tárolt) igekötőt sikerült a beszélőnek előhívnia, míg a lehetséges tövek megrekedtek lemmaszinten. A beszélőnek a *szervezés* helyett a *leépítés* rokon értelmű szó tövét sikerült aktiválnia, így állhatott elő a téves, és utólag javított *átépítés* szó. Vagyis ebben az esetben az *átépítés* az *átszervezés* igekötőjéből és a *leépítés* tövéből keletkezett. Ha ez a magyarázat elfogadható, akkor ezt egy újabb bizonyítékként foghatjuk fel az igekötős igék analitikus feldolgozása mellett.

A *be...megbénul* esetében felmerül a kérdés, hogy nem egyszerűen egy anticipációs tévesztéssel állunk-e szemben, ám mivel sem erre, sem az ellenkezőjére nem szolgálhatok egyértelmű bizonyítékkal, rontott kezdésként kezelem a dolgot. Az *elvet...el...eltettem* tévesztés mögött egy előfeszítési tényező áll, a mondatban korábban elhangzik a ragozott *kivesz* ige: „Kivettem a kezéből a könyvet és így elvet...el...eltettem a tanári asztalra”, vagyis itt a már aktivált *vesz* ragozott alakja aktiválódik a tőle hangalakilag alig különböző *tesz* ragozott alakja helyett.

A lexikai változtatás többi megfigyelt példája – az újraindításokhoz hasonlóan – a szótagszintű tervezést igazolhatja, ám az igekötős igék dekompozíciójára nem szolgál elégséges bizonyítékként.

4.3. A nyelvi tervezés üzemzavarai

Az általam vizsgált korpuszban egy alkalommal fordult elő olyan hiba, melynek hátterében nem a mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos probléma áll, hanem a mentális grammatika tökéletlen megvalósulása, ám akár a mentális szótár szerkezetéről is árulkodhat. A [Nem tudom,] *hogy mindenki alkalmas-e arra, hogy megtalálja ezeket a kapcsolódási pontokat egy tényleg...egy laza kamasz csávó és a...és a tananyag között. Viszont valahogy...valahogy muszáj lenne meg* kijelentés végén a beszélő egy hibás ellipszist hajt végre: az ellipszis alá eső igető (*talál*) egyrészt nagyon távol van az igekötőtől, másrészt pedig az igekötős

igék igei része önmagában nem szokott ellipszis alá esni, csakis eldöntendő kérdésre adott válasz esetén. Hogy most mégis erről van szó, annak az lehet az oka, hogy a beszélő az igekötő és ige egységét olyan laza kapcsolatként kezeli, hogy utóbbi akár néma is maradhat anélkül, hogy eldöntendő kérdésre válaszolna az adott mondattal. A két elem laza összekapcsolódásának képzete szintén az analitikus feldolgozás valószínűségéről árulkodik, mégis jobb, ha az ilyen eseteket nagy óvatossággal kezeljük a mentális lexikon struktúrája szempontjából.

5. Következtetések

A tanulmányban az igekötős igék mentális lexikonban való feldolgozását vizsgáltam meg spontán beszédben előforduló megakadások elemzése alapján. Kiinduló feltevésem az volt, hogy amennyiben tapasztalhatók a mentális szótárban történő keresésre utaló szünetek igekötő és ige határán, akkor az az igekötős igék dekompozíciójának elképzelését erősíti. Hipotézisemet a Pléh – Juhász (2001) által végzett kísérlet eredményeire alapoztam, így azt vártam, hogy szemantikailag és morfológiailag áttetsző alakok esetében a spontán beszédben jelentkező megakadások is az analitikus feldolgozás elképzelését erősítik majd. A szemantikailag, illetve morfológiailag nem áttetsző alakokat illetően a feltevésem az volt, hogy amennyiben előfordulnak megakadások ilyen igekötős igék elemhatárán is, akkor valószínűleg elménk azokat is analitikusan dolgozza fel. Ám amennyiben ilyen esetek nem fordulnak elő, továbbra is fenntartható az a feltételezés, hogy ezek az alakok egészlegesen tárolódnak a mentális lexikonban.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztálya által készített BEA spontánbeszéd-adatbázis közel 14 órányi anyagán végzett kutatás alapján a következőket mondhatjuk: 1. a spontán beszédben előforduló megakadások helye alapján következtethetünk az igekötős igék dekompozíciójára. Ezt az igekötő és ige határán, elvált alakok esetében az igekötő előtt és után, illetve az ige előtt és után előforduló szünetek, a lexikai és formai változtatások támasztják alá. 2. A spontán produkció során ejtett hibák alapján olyan igekötős igék dekompozíciója is valószínűnek tűnik, melyeknek a töve önmagában nem, csak igekötőjével együtt fordul elő. Ez azt jelenti, hogy külön reprezentációja önálló alakkal nem bíró töveknek is lehet. Erre az elhangzott igekötő után beálló szünet alapján következtethetünk (pl. *el voltam... alélva*). Ilyenkor az igekötő elhangzása a lemmaszint elérésére utal, ami meghatározza a lehetséges tövek körét, és egyúttal lehetővé teszi olyan tövek elhangzását, amelyek önállóan nem, csak igekötővel fordulnak elő (pl. *képed*). 3. A feldolgozott anyagban lexikalizálódott (szemantikailag, morfológiailag nem áttetsző) igekötős igék esetén nem fordult elő megakadás elemhatáron, ez közvetetten azt az elképzelést igazolja, hogy ezek az alakok egészlegesen tárolódnak a mentális lexikonban.

Természetesen jelen kutatás eredményeit további kutatásokkal még tovább lehet finomítani, például az önállóan nem létező tövek tárolásával kapcsolatban. Valamint célravezető lenne egy olyan vizsgálat is, amely a szó szerinti (kompozicionális) és a metaforikus (lexikalizálódott) jelentésekkel egyaránt rendelkező igeekötős igeék körében folyna, így tovább árnyalhatnánk ezen elemek mentális lexikonban való tárolásáról alkotott elméleteinket.

Irodalom

- Butterworth, Brian (1983), Lexical representation. In: Butterworth, Brian (ed.), Language Production. Volume II. Academic Press, London. 257–294.
- Caramazza, Alfonso – Laudanna, Alberto – Romani, Giulio (1988), Lexical access and inflectional morphology. *Cognition* 28: 297–322.
- Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.) (2008), Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária (2002), A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Nyrr* 126: 192–204.
<http://www.c3.hu/~nyelvfor/period/1262/126206.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2012. 12. 12.)
- Gósy Mária (2003), A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Nyrr* 127: 257–277.
<http://www.nytud.hu/oszt/fonetika/gosy/publ/megakadasgyakorisagnyelvornek.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2012. 12. 12)
- Gósy Mária (2012), Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. In: Prózékny Gábor – Váradi Tamás (szerk.), Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvetchnológiai kutatások. Akadémiai Kiadó, Budapest. 329–349.
- Kiefer Ferenc (2003), A kétféle igemódosítóról. *NyK* 100: 176–186.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Az igeekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- Magyar Lilla (2008), A mentális lexikon modelljei a magyar nyelvben. In: Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.), A láthatatlan nyelv. Gondolat, Budapest. 98–119.
- Marslen-Wilson, William – Komisarjevsky Tyler, Lorraine – Waksler, Rachelle – Older, Lianne (1994), Morphology and meaning in the english mental lexicon. *Psychological Review* 101: 3–33.
- Pléh Csaba (2000), A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 949–1020.

- Pléh Csaba – Juhász Levente Zsolt (2001), Az igekötők pszicholingvisztikájáról. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Osiris Kiadó, Budapest. 199–211.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes – Kas Bence (2008), A szótár pszicholingvisztikája. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest. 787–852.
- Taft, Marcus – Forster, Kenneth I. (1975), Lexical storage and retrieval of prefixed words. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 14: 638–647.
- Váradi Viola (2009), Toldalékok a lexikális hozzáférés folyamatában. In: Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.), Tanulmányok a mentális lexikonról. Tinta Kiadó, Budapest. 57–68.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A poliszémia hálózatmodellje^{*}

The paper discusses the potential of cognitive semantics in describing polysemy, within the framework of cognitive linguistics, focusing on categorization with prototype effects and network systems. The paper gives first an overview of the main features of meanings in relation to human cognition, with its consequences on semantics, and then discusses polysemy in cognitive theory. Criteria to determine distinct senses are treated as well as the motivated construal of new meanings in relation to existing ones. Polysemy is based on the motivated relation of concepts, whereby the conceptualizer uses a part of the semantic structure of a linguistic unit denoting one concept to construe the semantic structure of another linguistic unit denoting another concept. The partial correspondences of the semantic structures and prototype features affecting the semantic structures and the relations between meanings have their role in the on-line functioning of polysemy. In the second part, the paper gives the case study of the polysemy network of the Hungarian noun *fej* 'head' and the superessive case suffix *-n/-on/-en/-ön* with the detailed analysis of the distinct meanings as clusters of abstracted features, and also the complex polysemous network of meanings. The initial theoretical and methodological assertions of the paper are confirmed by the results of the case studies: the polysemous system is a network construed by various co-occurrences (clusters) of abstract features, as a result of categorizations showing prototype effects.

Keywords: cluster, cognition, family resemblance, network, polysemy, prototype effects, semantic structure.

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja a poliszémia kognitív szemantikai leírhatóságának bemutatása. A tanulmány áttekinti a jelentés fő jellemzőit az emberi kogníció szemantikai következményeivel való viszonyában, majd a poliszémia általános tényezőit tárgyalja a kognitív szemantika diszkurzusában, előtérbe helyezve a leg-

^{*} Köszönet illeti Tátrai Szilárdot, Kugler Nórát, Ladányi Máriát, Markó Alexandrát és Imrényi Andrást a kézirat korábbi változatához fűzött hasznos megjegyzéseikért, valamint a tanulmány anonim lektorát fontos és megszívlelt javaslataiért. Mindamellett minden felelősség csakis a szerzőé. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

inkább tárgyalt kutatási kérdéseket: a jelentések elhatárolását, a jelentések motivált kialakulását és egymáshoz kapcsolódását, elsősorban a jelentések belső szerkezeteinek részleges megfeleléseivel, a jelentésekben és a jelentések közötti viszonyban érvényesülő prototípushatásokat, valamint a poliszémia hálózat jellegét. Ezután a magyar *főj* főnév és az *-n/-on/-en/-ön* superessivus rag poliszém hálózatának elemzése következik. A tanulmány elméleti kerete és módszertana bevonja a dinamikus jelentésképzést a poliszémia leírásába, részletesen megadja a leíró módszertant, az egyes jelentéseket és a közöttük lévő szemantikai összefüggéseket a jelentések belső szerkezetének bemutatásával írja le, nagy szemantikai hálózatot elemez részletesen, korpuszadatok felhasználása révén.

A poliszémia leírásakor a kiinduló tételek a következők:

1. A nyelvi elemek jelentése fogalmi alapú.
2. A nyelvi elemek jelentése tagolt, szerkezetes (szerkezetből, elvont tulajdonságok, azaz információk hálózatából áll), kategorizációs műveletek eredménye, nem logikai definíció.
3. A jelentés nem tárgy, nem dolog, amelyet a beszélő belehelyez a szóba, hanem séma és megvalósulás dinamikus viszonyában működöttetett ismereti szerkezet.
4. Van poliszémia.
5. Poliszémia akkor jön létre, ha a konceptualizáló két fogalmat összekapcsol valamely kognitív motiváció alapján úgy, hogy az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja egy másik, vele összefüggő jelentésszerkezet létrehozására.
6. Az egyes jelentések a poliszém hálózaton belül jelentésszerkezetük részleges megfelelésük révén jönnek létre és kapcsolódnak össze, a családi hasonlóság elve alapján.
7. A poliszém rendszer prototípushatásokat mutató kategorizációk eredményeként létrehozott elvont tulajdonságokból összeálló jelentések összetett hálózata.

A poliszémia az elmúlt évtizedek egyik legvitatottabb és legtöbbet kutatott nyelvtudományi témaköre. Egyes formális megközelítések a poliszémiát teljes mértékben tagadták, csak a homonímiát tekintették létező és elfogadható magyarázatnak az egy szóalakhoz kapcsolódó jelentések rendszerében (l. Katz – Fodor 1963). Az „egy szó – egy jelentés” formális logikai elve figyelmen kívül hagyja a kognitív motivációkat éppúgy, mint a történeti vonatkozásokat. Más szemantikai elméletek a szoros levezetést alkalmazzák a több összefüggő jelentés leírásában, többnyire egy a jelentésekből elvont absztrakt jelentésből történő derivációval, a monoszémiatéliától (l. például Ruhl 1989) a strukturális kétszintű szemantikáig (l. Bierwisch 1983; Kiefer 2000), a formális szemantikai és a pragmatikai

तिकai szint elkülönítésével és egymásra építésével (l. például Pustejovsky – Boguraev eds 1999; Kiefer szerk. 2008). A poliszémia kutatástörténetének részletesebb bemutatása nem lehet tárgya a jelen tanulmánynak. Az azonban hangsúlyosan kiemelendő, hogy a levezetésekkel dolgozó poliszémia-magyarázatok (ideértve például Pethő 2004 dolgozatát, amely a moduláris és holista elmélet egy szintézisét kísérli meg) a jelentést definíciókban adják meg, és a definíciók közötti szemantikai viszonyokat rendszerezik levezetésekkel. Ezáltal a jelentéseket tárgyszerűen kezelik, és tárgyasítva különítik el egymástól.

A kognitív szemantika a jelentést fogalmi alapú tagolt szerkezetnek tekinti, a poliszémiát az egyes tagolt fogalmi szerkezetek közötti részleges megfelelések és kiterjesztések megvalósulásának (az elméleti és módszertani keretre, annak változataira l. Cuyckens – Zawada 2001; Nerlich – Clarke 2003; Taylor 2003; Lewandowska-Tomaszczyk 2007; Pethő 2004). A kognitív megközelítés a korábbiaknál kimerítőbb leírást mutat be.

A poliszémia tárgyalásakor a jelentés dinamikus természetére előzetesen rá kell mutatni (vö. Langacker 1987: 84–85; Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2011: 51–67):

1. A jelentés sematizált típusjelentésként gyakorlódik be egyénileg és konvencionálódik közösségi szinten, használati események sematizációja révén.
2. A típusjelentés a prototipikus referensre vonatkozó teljes jelentésszerkezet (a beszélői nézőpontok összegzéseként, amelyhez prototipikus, könnyen előhívható kontextus rendelhető), amely az újabb aktiválások, használati események révén változik, nem „kész” elméleti tárgy.
3. A típusjelentés a közös figyelmi és referenciális jelenetekben interszubjektív kontextusban valósul meg.
4. A megvalósult jelentés a típusjelentésből aktuálisan, dinamikus alakított konceptualizáció (kategorizáció és konstruálás) eredménye, az aktuális referenshez van igazítva, teljes jelentésszerkezetéből az aktív zóna, a figyelem előterébe állított rész profilálódik.

A fenti 1. – 4. tényezők alapvető szerepet töltenek be a poliszém hálózatok kialakulásában és funkcionálásában.

2. A kognitív szemantika és a poliszémia

A kognitív nyelvészet tudományos alapállását, metatudományos nézőpontját a legtömörebben George Lakoff fogalmazta meg a kognitív elkötelezettség és az általánosító elkötelezettség elveivel. Ez a két elv a nyelv vizsgálatának az elméleti alapú tematizálását és módszertani lényegét jelöli ki:

1. A kognitív elkötelezettség: az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni (vö. Lakoff 1990, különösen 40–43).
2. Az általánosító elkötelezettség: a nyelvvel és a nyelv részrendszereivel kapcsolatos tudományos általánosításoknak összhangban kell lenniük a nyelv vagy nyelvi részrendszerek fenomenológiai jellemzésével, kognitívan reálisnak kell lenniük (vö. Lakoff 1990, különösen 40–43).

A kognitív szemantika elmélete és módszertana a használati alapú nyelvreírás és a prototípuselv szerinti kategorizáció keretében írja le a nyelvet, ezen belül a poliszémiát. A kognitív nyelvészet elméleti kiindulópontja szerint a nyelvtudománynak használat alapú tudománynak kell lennie. A használatnak többretegű a jelentése, itt a következő: vonatkozik egyrészt a) arra, hogy minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált rendszeregységek típusként, sémaként értelmezhetők; másrészt b) arra, hogy a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek természetes közegében mutatkoznak meg. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használattól függetlenül leírni. A használat alapú nyelvtudomány alapelveit Barlow – Kemmer (2000) a következőkben foglalja össze:

1. Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják, valószínűségi alapon.
2. A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
3. A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
4. A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
5. A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
6. A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.
7. Szoros kapcsolat van a használat, a szinkrón variáció és a diakrón változás között.
8. A nyelvi rendszer és a nem nyelvi kognitív rendszerek között kölcsönös kapcsolat áll fenn.
9. A kontextusnak alapvető a szerepe a nyelvi rendszer működésében

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi konstruálások révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többfé-

leképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően (vö. Langacker 1987: 138–141).

A kognitív szemantika a poliszémiát a prototípuselv szerinti kategorizáció általános elvei alapján írja le. A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők (összegezve a következők alapján: Rosch 1977; Eysenck – Keane 1997: 280–287; Taylor 1991; Geeraerts 1997: 10–22; Lakoff 1987: 5–154; Kiefer 2000: 92–119):

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás gyakran fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem feltétlenül határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a jelenségben, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). Egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR¹), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

A családi hasonlóság kognitív értelmezése Wittgenstein elméletéből, a JÁTEK általa készített kategóriaelemzéséből származik (vö. Wittgenstein 1992: 57). A családi hasonlóság a tulajdonságok sajátos elrendeződésében valósul meg: a kategória minden példánya rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban (vö. Rosch – Mervis 1975: 575). Az egymás melletti példányok sok tulajdonságban közösek, a távoli példányok kevésben.

¹ A kiskapitális a fogalom jele a kognitív nyelvészetben.

E. Rosch kutatásai szerint a tulajdonságokat nem a kategóriák inherens részeként ismeri meg az ember, hanem inkább a kategóriarendszer kialakulása után helyezi azokat a kategóriákra. A prototípuselv szerint az így leírt kategória nem egy prototípusból és a hozzá viszonyított példányokból áll. Rosch a következőképpen foglalja össze a kérdést (vö. Rosch 1978: 40–41; l. még Lakoff 1987: 40–46; Bybee 2001):

- a prototipikalitás foka, az erre vonatkozó ítéletek a lényegesek, a prototípus „nyelvtani fikció”, tehát nem egyetlen entitás valamely nyelvben,
- a prototípus nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét,
- a prototípus nem határozza meg, csak korlátozza a kategóriák reprezentációs módjait (ez lehet propozicionális vagy képi),
- a prototípusokat meg kell tanulni, de azok nem képeznek e tanuláshoz eleméletet.

A jelentések kategóriák, a fent összefoglalt jellemzőknek megfelelően. A jelentés elvont tulajdonságok, információk mátrixa, nyalábja. A tulajdonságok a megismerés általános tapasztalati módjaival, absztrakció és sematizáció révén konceptualizálódnak, tehát nem vagy nem kizárólag a tudományos megismerés termékei. A nyelv a világot nem tudományosan képezi le, hanem a mindennapi megismerés kumulált ismeretrendszerével, az emberi megismerés általános képességei és módjai révén. Az alább részletesen elemzendő *fej* főnév elsődleges jelentésének fontos elvont tulajdonságai közé tartoznak a következők (a tulajdonságok fogalmi közeget adó kognitív tartományokkal; lejjebb l. részletesebben):

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány): a teljes emberi test
3. térbeli hely: a test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső részén)
4. alak: jellegzetes séma (ovális, gömb)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: összetett, az élő testre jellemző
7. szerkezet: külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
8. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: vegetatív és mentális irányítóközpont)

A jelentésszerkezetbeli elvont tulajdonságok (információk) nyelvi megformálása a bemutatásban nem azonos a mentális tartalom reprezentációinak analóg megformáltságával.

A bemutatott tulajdonságok hálózatot alkotnak, és a prototipikus jelentést (amelyhez a legkönnyebben rendelhető megfelelő kontextus, fogalmi hatókör), illetve annak prototipikus tényezőit tartalmazzák sémaként. A használati eseményekben a sematikus jelentés típusból példánnyá alakul az aktuális kontextusban, egyes tulajdonságok módosulásával, továbbá az aktív zóna kijelölésével (vö. Langacker 1987: 271–274; Tolcsvai Nagy 2011: 44–45). Az új fogalmak, nyelvi szerkezetben az új jelentések általában már begyakorolt és konvencionált fogalmak segítségével, azok terminusaival alakulnak ki, mentális műveletek eredményeként. A szemantikai kiterjesztés részleges megfelelések alapján emergens módon történik. Az 1. táblázat a *fej* főnév ’emberi testrész’ és ’növény része, termés’ jelentésszerkezetének megfelelési viszonyait mutatja be (a lényegi elemeket megnevezve, a *fej* főnév ’emberi testrész’ jelentésének fent felsorolt tulajdonságai alapján), azokat a megfeleléseket, amelyek az ’emberi testrész’ szemantikai szerkezetét metaforikusan kiterjeszthetővé teszik a ’növény része, termés’ jelentés kialakítására és feldolgozására.

1. táblázat

A *fej* főnév ’emberi testrész’ és ’növény része, termés’
jelentésszerkezetének megfelelési viszonyai

	emberi testrész	növény (például káposzta, hagyma) része, termés
1. általános kategoriális státus	dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő emberi egység	dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő növényi egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg	a teljes emberi test	a teljes növényi test
3. térbeli hely	az emberi test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső részén)	a növényi test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső vagy legalsó részén)
4. alak	jellegetes séma (ovális, gömb)	jellegetes séma (ovális vagy gömb)
5. méret	viszonyított egy mérettartományon belül	viszonyított egy mérettartományon belül
6. anyag	összetett, az élő testre jellemző	összetett, az élő növényre jellemző
7. szerkezet	külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; TARTÁLY séma	külső védő burkolat, értékes belső funkcionális rész
8. funkció	számos kanonikus funkció (vegetatív és mentális irányítóközpont)	táplálék (ember, állat számára), organikus funkció a saját szervezetben

2.1. A poliszémia funkcionális okai és természete

A poliszémia a nyelv és tágabban a megismerés és a kultúra természetes és egyetemes része. A poliszémia jelentésváltozás, általában jelentéskiterjesztés eredménye. A jelentésváltozás és a poliszémia szabályszerű kognitív sémák szerint alakul ki (vö. Sweetser 1990; Blank – Koch eds 1999; Traugott – Dasher 2002; Fisiak ed. 1985). A jelentésváltozás szabályszerűsége nem szigorú szabályosság, hanem a sémákon alapuló valószínűség. A jelentésváltozás és a poliszémia nem jósolható meg természettudományos pontossággal, a valószínűség a jelentésváltozások tendenciáiban mutatkozik meg, legáltalánosabban a konkrét → elvont vagy a feltűnő → kevésbé feltűnő irányokban, mindkettő esetében a fordított hiányával (vö. Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 153; specifikusabb jelentésváltozási tendenciákra l. Sweetser 1990; Traugott – Dasher 2002; Tolcsvai Nagy 2011: 102–113). A metonimikus és a metaforikus jelentéskiterjesztéseknek a sémái, tendenciaszerűségükben (szabályszerűségükben) nem különböznek egymástól alapvetően, mert valószínűsíthetők, de nem jósolhatók meg feltétlenül. „A szavak nem véletlenszerűen halmoznak fel jelentéseket, hanem meghatározott kognitív ösvényeket vagy mintákat követnek, amelyek természetesek az emberi megismerésben, és amelyek strukturálják a tapasztalat, a tudás és a nyelv elsajátítását” (Nerlich – Clarke 2003: 7).

A poliszémia sémáinak jellegében és működésében meghatározó szerepe van az elme kapacitásának és egy kultúra, egy közösség befogadóképességének. A dolgok, folyamatok, minőségek, viszonyok és más entitások megnevezésekor a gazdaságosság és a pontosság egymással szemben álló igénye, a két igény egyensúlya fontos motivációs tényező. A gazdaságosság igénye azt kívánná, hogy minél több megismerhető és elkülöníthető entitást lehessen megnevezni minél kevesebb nyelvi elemmel, a teljes poliszémia megvalósulásával (ez az ökonomizmus elve). A pontosság igénye azt kívánná, hogy minden megismerhető és elkülöníthető entitásnak saját külön megnevezése, nyelvi jele legyen, a teljes monoszémia megvalósulásával (ez az izomorfizmus elve). Egyik igény sem valósul meg maradéktalanul a nyelvekben. Mindkét szélső lehetőség megvalósulását kapacitásbeli korlátok akadályozzák. Sem az egyén memóriája, sem egy kultúra, egy közösség felhalmozott ismeretrendszere nem képes rendszerezni és könnyen aktiválható állapotban tartani a jelentések vagy a nyelvi egységek nagy mennyiségét a másik viszonyában, vagy nem tudja működtetni sem a teljes gazdaságosság, sem a teljes izomorfizmus elvét. A kettő közötti feszültséget a poliszémia oldja fel (vö. Haiman 1985; Croft 1990: 192kk; Radden – Panther 2004: 33). A monozém szó nem használja ki a konceptuális potenciált, emellett a poliszém szó elsajátítása könnyebb (Nerlich – Clarke 2003: 12).

A poliszém, tehát több összefüggő jelentéssel bíró szavak és grammatikai elemek összetett kategóriák, amelyek a kategóriák fennmaradását és működését

egyaránt lehetővé tevő tényezők szerint alakulnak. E funkcionális tényezők a következők Geeraerts (1985: 140) szerint:

- i. Információs sűrűség. A kategóriáknak a lehető leginformatívabbnak kell lenniük, ezt az alkonceptusok prototipikus nyalábokba rendezésével érik el.
- ii. Szerkezeti stabilitás. A kategoriális rendszer akkor működik hatásosan, ha nem változik drasztikusan, de nem is túl merev.
- iii. Rugalmas alkalmazkodás. A fogalmaknak a világ változó feltételeihez és a változó kifejezési szükségletekhez kell igazodniuk a használó részéről; integrálniuk kell a szélső vagy új tagokat a stabilitás és a holisztikus minőség elvesztése nélkül.

A poliszémia a szavak jelentésének szerkezetes jellege és dinamikus feldolgozása révén válik lehetővé. A szavak jelentése kognitív tartományokban elrendezett elvont tulajdonságok mint entitások sorából áll össze mátrixszá vagy klaszterré (nyalábbá), hálózat jellegű jelentésszerkezetté (a két rokon modellre vö. Langacker 1987, illetve Geeraerts 1997, 2006). Az egyes elvont, megismerés révén konceptualizált tulajdonságok nem „kész” tárgyak, amelyeket a beszélő belehelyez a teljes jelentésbe, hanem fogalmilag elkülönülnek más tulajdonságoktól, és nem kötődnek kizárólagosan egyetlen szó vagy grammatikai elem jelentéséhez.

Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok mint entitások többféle módon elrendeződhetnek: egyes tulajdonságok előtérbe kerülnek, mások háttérben maradnak vagy nem kerülnek be a nyalábba. A dinamikus elrendeződés egyik változata az aktív zóna, vagyis a teljes jelentésszerkezetből a pillanatnyi diskurzustérben profilált rész mindenkor körülhatárolása egy jelentésen (egy fogalmon) belül, kontextuális (elsősorban tagmondati) hatásra, alkalmilag (l. Langacker 1987: 271–274). A dinamikus elrendeződés másik változata a nyelvhasználati esemény során végbemenő jelentéskiterjesztés, amely más fogalom konceptualizálása egy már meglévő fogalom és az azt jelölő szó jelentésének a viszonyában, abból a jelentésből kiindulva (vö. Langacker 1987: 70; Lakoff 1987).

Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok további tulajdonságokkal bővíthetnek, új mátrixok vagy nyalábok, vagyis új jelentések keletkezhetnek konceptualizálók által. A már ismert jelentésből mint egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok nyalábjából motivált jelentéskiterjesztéssel létrejövő új jelentések eltérő mértékű átfedésben vannak a kiinduló elsődleges jelentés mátrixával vagy nyalábjával. A jelentéskiterjesztés lehet egyedi és konvencionálódhat.

A beszélő nem „kész” jelentéseket kapcsol össze és tár a hallgató elé, hanem a tagmondat, a szöveggörnyezet és a beszédhelyzet tényezőihez igazítja, a közös figyelemirányítás és közös referenciális jelenet tényezői szerint. Az elvont tulajdonságok nem közvetlenül a megnevezett dolog, folyamat, minőség tulajdonsá-

gai, hanem tapasztalati alapú absztrakciók, a jelentésszerkezet entitás jellegű szemantikai összetevői, tartalmuk fogalmi, státusuk a jelentésszerkezetbeli helyüktől és a többi tulajdonsághoz való viszonyuktól függ. A jelentés leírásában azok a tulajdonságnyalábok (vagy mátrixok) szerepelnek, amelyek viszonylag állandóak (stabilak) és viszonylag gyakoriak.

A nyelv dinamikus használata miatt különbség van a prototípus sematikus, típusjellegű, invariáns jelentése (típusjelentés) mint információ és a példány részben kontextuálisan meghatározott jelentése között. Ez a különbség nem mindig egyértelmű és nem mindig nyilvánvaló, vagyis nem mindig kap közvetlen jelölést. A szó jelentése egyrészt sematikus, olyan információkat tartalmaz, amelyek a számos különböző használatból erednek és összegződnek a típusjelentésben. Másrészt olyan specifikus szemantikai információkat tartalmaz, amelyek részben megfelelnek és megvalósítják a sematikus jelentést, és tartalmazzák a megvalósításban szerepet játszó kontextust. Kérdéses, hogy a beszélő meddig, milyen részletességig bont le egy poliszém hálózatot specifikusabb fogalmakig (Langacker 1991: 267). A beszélő a hallgatóval együtt egyezkedéssel alakítja ki az aktuális és autentikus jelentést. „[A] nyelvi jelentés cselekedetei szubjektívan konstruálódnak, amennyiben egy interszubjektívan megosztott szövegvilágban hoznak létre értelmet [...] a jelentés cselekedetei nem mentális reprezentációkat szállítanak egy egyéntől a másikig, hanem a közös figyelem tárgyait helyezik előtérbe egy adott kommunikációs helyzetben [...] az igazság ekkor a sikeresen elért közös referencia” (Lewandowska-Tomaszczyk 1985: 300; Sinha 1999: 232). Az interszubjektívan létrehozott jelentés végső soron a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszubjektív műveleteiben. A „szubjektív” jelző a beszélői és hallgatói perspektívát nevezi meg, arra a körülményre utalva, amely szerint a beszélő és a hallgató mindig meghatározott fogalmi perspektívából dolgozza fel a nyelvileg kifejezendő vagy kifejezett mentális tartalmat.

Régen fölismerő tény, hogy különbség van a poliszémia (különböző jelentések) és egyik oldalról a szemantikai határozatlanság, másik oldalról a homonímia között. A szemantikai határozatlanság egyes esetekben jól elkülöníthető a poliszémiától. Például a *szomszéd* főnév nem tartalmaz információt a nemre vonatkozóan, vagyis a szemantikai határozatlanság e tekintetben jellemző rá („A szomszédom kórházban dolgozik.”); a szövegkörnyezet azonban egyértelműsítheti („A szomszédom ápolónő.”) (vö. Geeraerts 1993). A *szomszéd* főnév két előző mondatbeli példája nem tekinthető poliszémiának.

A határ a poliszémia, a határozatlanság és a homonímia között általában bizonytalan, nehezen határozható meg, a három tartomány egy kontinuumot alkot (l. Geeraerts 1993; Sandra – Rice 1995). Ahogy a fonológiai vagy szemantikai variáció nő, úgy lesz egyre nehezebb a változatokat egyetlen sematikus repre-

zentáció alá besorolni; Taylor (2003: 32–33) példáival: *eszik húst, eszik fagyaltot; eszi a rozsda a fémeket, eszi az infláció a pénzt.*

2.2. A jelentések elhatárolása

A poliszémikus jelentésszerkezetekben (jelentéshálózatokban) a jelentések különböző mértékben, eltérő élességgel különülnek el, a sematikus típus- és kontextuális példányjelentés, illetve a poliszémia és a határozatlanság közötti bizonytalan határok miatt. A nyelvi elemek rendszerszerűen saját természetes közegükben adathatók és vizsgálhatók, vagyis közvetlen nyelvi környezetükben, kontextusukban. Ezek a kontextusok szintén tipizálhatók és statisztikailag mérhetők, minél nagyobb és tagoltabb a korpusz, annál jobban. A kollokációs technikák, a kollostrukturális megközelítés összetettebb funkcionális leírást enged meg a korábbiakhoz képest (l. Stefanowitsch – Gries 2003).

A poliszém szerkezetben lévő jelentések elhatárolása a mindenkori beszélő (vagyis a kontextuális jelentéshasználat) nézőpontjából történik, a perspektíva-változás megőrzésével. Mivel azonban a mindenkori beszélő nem tudja bemutatni saját szemantikai tudását rendszeres módon, ezért a kontextuális példányok típusba rendezése a beszélői nézőpontok összegzésével, a nyelvet vizsgáló, leíró (vagyis idealizáló, sematizáló) összegzésével hajtható végre. A jelentés módszertani, tudományos hozzáférhetőségéhez, a szemantikai adatok kérdéséhez az intuíció, az introspekció, az idiolektális és dialektális variabilitás, a pszicholingvisztikai és szövegkorpusz-nyelvészeti vizsgálatok témakörében l. Geeraerts 1999; Tuggy 1999; Talmy (é.n.); Cuyckens – Zawada 2001; Kertész et al. 2012 tanulmányait.

A beszélő számára nem vagy nem feltétlenül aktiválódik tudatosan egy jelentéssel egy másik jelentés is a poliszém hálózatban (tehát például egy metafora forrástartománya). A beszélő nem tud feltétlenül beszámolni egy szó teljes poliszém hálózatáról és az egyes jelentések közötti kapcsolatok meglétéről és természetéről (erre l. Sandra – Rice 1995; Croft 1998; Sandra 1998; Tuggy 1999 vitáját). Nyelvi tudásában, fogalmi ismereteiben az egyes jelentések (fogalmak, kategóriatagok) közötti összefüggések azonban hosszú távon meglehetnek vagy aktuálisan létrejöhetnek, a megismerés jellemző sémái szerint.

Az idealizált, sémákat bemutató nyelvreírásban az egyes jelentések megneveződnek, szemantikai tartalmuk meghatározódik, és a közöttük lévő kapcsolatok is meghatározott szempontok szerinti leírást kapnak. Ezáltal az egyes jelentések határai és tartalma egyértelműbbé válik.

2.3. A jelentések közötti szemantikai kapcsolatok rendszere

A szavak poliszém szerkezete, tehát az összefüggő jelentések hálózata a megismerő elme működésének mintáit követi, úgy, ahogy az például a főnév vagy az ige jelentése esetében is megmutatkozik. A poliszém nyelvi egység jelentései há-

lőzatot, jelentéshálózatot alkotnak. A leírás a típusjelentések hálózatát mutatja be.

A jelentéshálózat egyes jelentései általában radiálisan, sugarasan rendeződnek el, hálózatot alkotva: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz, a leíró modellben, indokoltan feltételezve a megfelelő mentális elrendeződést (vö. Lakoff 1987; Langacker 1987; Geeraerts 1997, 2006; Lewandowska-Tomaszczyk 2007). A viszony részleges átfedésekkel valószínűleg, a családi hasonlóság elve szerint. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés. Nem minden jelentés kapcsolódik az elsődleges jelentéshez közvetlenül.

- A poliszém jelentéshálózat elsődleges jelentése általában az a jelentés, amely
 - a legközvetlenebb tapasztalaton alapul,
 - a szó prototípushatásokat mutató, alapbeállítású, legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, illetve amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus,
 - nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés (l. többek között Giora 1997, Evans 2003).

Az elsődleges jelentés elsődlegessége nem kizárólagos, egy nyelv beszélői eltérhetnek az elsődleges jelentés kijelölésében. Az elsődleges jelentés történetileg megváltozhat, áttevődhet egyik jelentésről a másikra a hálózaton belül (ez a folyamat játszódott le például a *sajtó* magyar főnévvel). Vannak olyan poliszém hálózattípusok, amelyekben nincsen közvetlen tapasztalati alapú, feltűnő elsődleges jelentés, a hálózat középpontja üres (ilyennek tekinthető például a *szerep* főnév).

A jelentéskiterjesztés mint jelentésváltozás szabályszerű minták szerint történik: a jelentéskiterjesztést a beszélő ember kognitív műveletekkel hajtja végre, vagyis a meglévő jelentéseken mint fogalmi szerkezeteken fogalmi műveleteket végez. A jelentéskiterjesztés kognitív műveletei egy poliszém jelentéshálózatban új poliszém jelentéskapcsolatot hoznak létre. A jelentéskiterjesztés kognitív műveleteinek fajtái egyúttal poliszém jelentéskapcsolatok típusai is: műveletek, amelyek szemantikai szerkezeteket hoznak létre.

A poliszém jelentéskiterjesztés során a kiinduló elsődleges jelentés elvont tulajdonságainak egy része megfelelési kapcsolatba kerül a megnevezendő másik fogalom elvont tulajdonságainak egy részével, míg más tulajdonságaikban különböznek egymástól. A részlegesen korrespondáló tulajdonságok eltérő nyálábokba (mátrixokba) rendeződnek a kategorizáció során, így jön létre a poliszémia: más fogalom megnevezése részben azonos elvont tulajdonságokkal, rész-

ben más elvont tulajdonságokkal, eltérő elrendezésben, más jelentéshálózatban (mátrixban).

Két vagy több jelentésszerkezet (elvont tulajdonságok nyalábja) közötti szemantikai viszonyt általában szabályszerű kognitív sémák (minták) szerint hozza létre a beszélő. A leggyakoribb és legkönnyebben működtetett szabályszerű kognitív sémák (a részleges fogalmi megfelelések műveleti típusai) a poliszémia műveleteiben a következők: metonimizáció, metaforizáció, generalizáció, specifikáció, sémaátalakítás (vö. Cuyckens – Zavada 2001). A sémák műveletek sémái, amelyek szerkezetek létrehozását segítik. A metonimikus figyelemáthelyezés és a metaforikus jelentéskiterjesztés esetén, valamint a specifikáció és a generalizáció esetén a két vagy több jelentés között részleges szemantikai megfelelések vannak, amely megfelelések egyes elvont tulajdonságok sematikus megfelelései.

Az aktivált jelentések megerősíthetik egy szó poliszém hálózatában a jelentéseket, azaz könnyebben aktiválhatóvá válnak az egyes jelentések. Az egyes jelentések a természetes konceptuális közegükben hívódnak elő, amelyben az aktuális jelentés egyértelműsödhet, vagy fordítva, homályossá válhat, a jelentésszerkezetek kontextuális igazíthatósága által.

A poliszém hálózaton belüli jelentések közötti kapcsolat mértéke változó az egyes jelentések közötti szemantikai távolságtól függően. Azokban az esetekben, amikor két jelentés egy fogalom két fogalmi összetevőjét vagy két egymást átfedő fogalmat jelöl, a szemantikai viszony a kapcsolatok összetettsége és sűrűsége miatt közeli. Az egyes jelentések közötti kapcsolat általában távoli, ha két egymástól teljes mértékben különböző fogalmat jelöl a két jelentés, amely fogalmak a megismerésben valamilyen motiváció révén kerülnek egymással kapcsolatba (a motivációra l. Blank 1999; Cuyckens et al. 2003; Radden – Panther 2004).

A poliszém hálózaton belüli egyes jelentések nem feltétlenül egyetlen típusú művelettel kapcsolódnak össze. A közeli szemantikai kapcsolatban álló jelentések gyakran több poliszém műveleti típussal is egymáshoz kötődnek. A szemantikailag távoli jelentéskapcsolatok általában egyetlen művelettípuson alapulnak.

A poliszém hálózaton belül egy leíró nézőpontból egy jelentés több más jelentéssel is szemantikai kapcsolatban állhat: ez mutatható ki például a *fej* főnév alábbi leírásában, a 17. 'vezető' jelentés az 1. 'testrész' és a 9. 'elme' jelentéshez képest érthető meg. A poliszém hálózaton belül egy másik leíró nézőpontból egy fogalmi szerkezet, séma több jelentésben is jelen lehet, összekapcsolva az adott jelentést egy másikkal, ezáltal két hálózaton belüli jelentés egy harmadik jelentés kialakításában vesznek részt. Ez mutatható ki például a *fej* főnév alábbi leírásában, a 10. 'emlékezet' jelentés egy kiágazásában: a *nem fér a fejébe* kifejezésben a 9. 'működő elme' és a 10. 'emlékezet' jelentések együttesen is érvényesülnek, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásában.

A jelentések mint fogalmi szerkezetek nem magukban állnak, hanem egy tágabb fogalmi hatókörön belül, amely hatókör a világról való ismereteken nyugszik asszociatív alapon. E szemantikai hatókör szerkezeti megvalósulásainak egy része kollokációs struktúrákban konvencionálódik, más részük nem tartalmazza nyíltan a tágabb fogalmi hatókört. Ezért a poliszémia leírásában indokolt olyan idiomatikus kifejezéseket és birtokos vagy minőségjelzős főnévi szerkezeteket bevonni, amely szemantikai szerkezetek a beszélők számára részlegesen átláthatók, vagyis nem kizárólag egységként dolgozzák fel, hanem részeik szemantikai jellemzői és kapcsolatai is előhívódnak, például metaforikus forrástartományaik (l. a *fej* főnév elemzésében a 14., 16., 20. jelentéseket).

3. A fej főnév poliszém hálózata

Az alábbi részben a magyar *fej* főnév poliszém hálózatának bemutatása következik. Az elemzés huszonnégy jelentésre tér ki, további adatolható vagy valószínűsíthető jelentéseket nem tárgyal. A bemutatás nem tekinthető teljesnek módszertani szempontból: nincsenek olyan magyar nyelvészeti adatbázisok, korpuszok, amelyekkel minden valóban használt és elkülöníthető jelentés maradéktalanul felderíthető. Ez a belátás nem az alkalmazott elméleti és módszertani keret hiányossága, hanem elsősorban a használati eseményekhez való hozzáférés korlátozottságából, valamint a nyelv dinamikusan változó jellegéből ered. Az elemzés adatai elsősorban a Magyar Nemzeti Szövegtár összes magyarországi regiszteréből származnak, a szöveges példák szintén ebből az adatbázisból valók, további forrásokkal együtt. A *fej* főnév *fő* alakváltozata külön nem része az elemzésnek, csak a 'vezető' jelentés példáiban fordul elő. Jóllehet e szó fogalmi hálózata és kapcsolata az itt tárgyalandó *fej* főnévvel összetett és jelentős, meghaladja a jelen leírás keretét. Szintén csak említeni lehet a *fej* főnév képzéseken és összetételeken alapuló fogalmi rendszerét, amely nem különül el éles határral a szűkebb poliszém hálózattól. A *fej* főnév fogalmi kiterjesztéseit bőséges példanyagon, felsoroló jelleggel tárgyalja Bańcerowski (2007).

3.1. A főnév poliszémiája

A poliszémia jelenségét elsőként a *fej* főnév poliszém hálózatán érdemes bemutatni. A *fej* főnév ősi, finnugor eredetű szó, testrészt jelöl elsődleges jelentésével, közvetlen és folyamatos tapasztalaton alapul. A *fej* főnévnek nagyméretű fogalmi hálózatát tartja fenn és változtatja a magyar kultúra közössége, kiterjedt szemantikai és lexiko-morfológiai hálózattal együtt, beleértve további szemantikai kiterjesztés eredményeként a képzett és összetételi alakok rendszerét.

A *fej* főnév, a főnév kategória szemantikai és morfoszintaktikai jellemzőivel. Ezért a *fej* főnév elemzését a főnév szemantikai elemzésével lehet kezdeni. A főnév dolgot jelöl. A fogalmi archetípusok egyike a dolog. A prototipikus dolog a fizikai tárgy. Más dolgokat általában a fizikai tárgyak sémájának analógiájára, mintájára dolgoz fel az emberi megismerés. A dolog nem magában áll a világban, hanem más dolgok viszonyában, az egyedi főnév nem magában áll a nyelvben, hanem más főnevek viszonyában. A főnév prototípushatások szerint működő kategória, melyben a példányok sugaras szerkezetben helyezkednek el (vö. Langacker 1987: 183–213, 1991; Tolcsvai Nagy 2011: 39–74).

A főnév jelentése szerkezetes, miképp a dolog fogalma is strukturált. Valamely dolog kategóriája, a róla való fogalmi tudás az absztrahált és sematizált tulajdonságok hálózataként áll össze. A feldolgozott tulajdonságok entitásokká absztrahálódnak. A tulajdonságok nem a dolog tulajdonságai, hanem a jelentésszerkezet entitás jellegű szemantikai összetevői, tartalmuk fogalmi (szemantikai), státusuk a jelentésszerkezetbeli helyüktől és a többi tulajdonsághoz való viszonyuktól függ. A fogalom szerkezete mint hálózat kölcsönös kapcsolatban álló entítások szerkezete.

Egy dolog tulajdonságait reprezentáló entítások megismerési tartományokban (kognitív tartományokban) írhatók le. A megismerési tartomány a megismerés egy jellegzetes fogalmi közege, például az egyszerűek közül a háromdimenziós tér, a méret, a szín, az összetettebbek közül például a funkció, az érték, a szépség. A megismerési tartományban a dolog (tulajdonság) más dolgok háttere előtt profilálódik, jelölődik. A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására l. Chafe 1976, Talmy 1978, továbbá Langacker 1987). A figura-alap viszony lényege abból ered, hogy a nyelvi kifejezések az entítások megnevezésekor a figyelmet mindig valamilyen specifikus fókuszba irányítják, vagyis a kifejezés egy meghatározott profilt helyez el a konceptuális alap hatókörén belül. „Egy kifejezés profilja az entitás, amit jelöl vagy amire vonatkozik, és mint ilyen az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókusza” (Langacker 1999: 45). A *kés* főnév jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapján vagy a prototipikus hosszúság a kétdimenziós tér alapján), az anyag tartományában a fém (acél) a figura más szóba jöhető anyagok alapján, a készlet tartományában a figura a kés a villa és kanál alapján, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció (a vágás) más funkciók alapján stb.

Mint főntebb szó volt róla, az egyes elvont, megismerés révén konceptualizált tulajdonságok (információk) nem „kész” tárgyak, amelyeket a beszélő belehelyez a teljes jelentésbe, hanem fogalmilag elkülönülnek más tulajdonságoktól,

és nem kötődnek kizárólagosan egyetlen szó vagy grammatikai elem jelentéséhez. A tulajdonságok mint entitások komplex mátrixba rendeződnek (Langacker 1987), illetőleg nyalábokba (klaszterekbe; Geeraerts 1997, főképp 47–62). A fogalom, illetve a jelentés ilyen a posteriori elrendeződése a prortípuselv szerinti kategorizáció mindenkor megvalósulása (vö. Rosch 1978: 40–41). Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok mint entitások többféle módon elrendeződhetnek: egyes tulajdonságok előtérbe kerülnek, mások háttérben maradnak vagy nem kerülnek be a nyalábba. Mind az aktív zóna kijelölése, mind a nyelvhasználati esemény során véghezvitt jelentésváltozás dinamikus abban az értelemben, hogy

- a beszélő nem „kész” jelentéseket kapcsol össze és tár a hallgató elé, hanem a tagmondat, a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet tényezőihez igazítja, a közös figyelemirányítás és közös referenciális jelenet tényezői szerint;
- a beszélő egyezkedéssel a hallgatóval együtt alakítja ki az aktuális és autentikus jelentést.

3.2. A főnév poliszém hálózatának leírása

A főnév, azon belül a jelen tanulmányban példaként a *fej* főnév poliszém jelentéshálózatának a leírásakor az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek azok a jelentésszerkezetek tekinthetők, amelyek

- a tulajdonságnyalábok (vagy mátrixok) együttállásában viszonylag állandóak (stabilak) és viszonylag gyakoriak;
- nyalábokként, a tulajdonság-együttállásokként a beszélő számára jelentésként értődnek, és így használják azokat.

A leírás teljességre törekszik, vagyis a tulajdonságokat általában aktiválhatónak, fölismerhetőnek és leírhatónak veszi, a mindennapi megismerő tapasztalat alapján leginkább elvárható tulajdonságokkal egy-egy kognitív tartományon belül. A nyelvhasználat során a konceptualizálók csak a tulajdonságok egy részét tudják egy figyelmi pillanatban előhívni (ez az aktív zóna), és nem tudnak minden vagy minden lényeges tulajdonságról beszámolni. Ugyanakkor a teljes nyaláb (vagy mátrix) idealizált kidolgozását az indokolja, hogy a különböző nyelvhasználati eseményekben, a különböző kontextusokban eltérő aktív zónák emelkednek ki, amelyekkel a konceptualizálók fogalmilag bánni tudnak, és amelyekből összeállítható a teljes (vagy megközelítőleg teljes) jelentésszerkezet.

A poliszém hálózat leírásának első szakasza az egyes jelentések leírása és az egyes jelentések közötti kapcsolatok leírása. A leírás első szakaszába a következő műveletek tartoznak:

- az egyes jelentések elemzése a fontos elvont tulajdonságok bemutatása révén, a beszélői nézőpontok összegzéseként,
- a tulajdonságok adott nyalábjának (mátrixának) az összegzése egyetlen tömör jelentésmegnevezésben,
- az egyes jelentések közötti kapcsolatok leírása jelentésenként.

A poliszém hálózat leírásának második szakasza az egyes jelentések közötti teljes hálózat bemutatása. A leírást példák követik, ezek között a mondat alakúak a Magyar Nemzeti Szövegtár adatbázisából származnak.

A poliszém hálózat leírása az elsődleges jelentésből indul ki. A többi jelentés kettős leírást kap: önmagában és az elsődleges, valamint szükség szerint további jelentésekhez viszonyítva, hiszen mindegyik jelentés megnevezése az elsődleges jelentés megnevezése morfofonológiailag, egyúttal valamilyen módon és mértékben aktiválva az elsődleges jelentés fogalmát az adott szó elsődleges jelentése értelmében. A jelentések közötti kapcsolatok leírásában csak abban az esetben kap megnevezést a Lakoff – Johnson (1980) által kanonizált fogalmi metafora-megnevezés, ha az megfelelő mértékben jellemzi a két jelentés közötti kapcsolatot. A kapcsolatok összetett volta további részletességgel nem elemezhető a jelen tanulmányban. Az egyes jelentések közötti szemantikai kapcsolat nem közvetlen logikai kategoriális levezetés, hanem viszony, amely az elvont tulajdonságok részleges együttállásának valamilyen módozatán alapul, kognitív motivációk révén.

A leírásban az egyes elkülönített jelentések számot kapnak, és egymás után következnek a tárgyalásban. Sem a számozás, sem az egymásra következés nem tartalmaz hierarchiát vagy közvetlen levezetést. A jelentések szemantikai összefüggései a szöveges leírásban fejtődnek ki, sugaras szerkezetű hálózatukat az 1. ábra mutatja be (l. a 325. oldalon).

Az alábbiakban a magyar *fej* főnév poliszém hálózatának elemzése olvasható, a fent megadott szempontok és elemzési módszer alapján.

3.4. A magyar *fej* főnév jelentéshálózata

A magyar *fej* főnév elkülönített jelentései és a közöttük lévő szemantikai összefüggések.

1. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység

2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi test mint fizikai tárgy, biológiai létező és élő személy egészként, önreflexíven is
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva állapítható meg (a teljes alak legfelső részén; a kanonikus emberalak álló alak)
4. tartás (térbeli, általánosan és a testhez viszonyítva): egyenes, lehajtott, fölvetett
5. alak: jellegzetes alakja van (ovális, a feltűnő alaki részek: orr, fül, száj, szem), az alak mint kategória példányai jellegzetes alakok sémákban; a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető, személyhez kötődő forma
6. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
7. anyag: összetett, az élő testre jellemző
8. szerkezet (az egészé, sematikusan): jellegzetes szerkezete van: külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
9. szerkezet (a felületé): a felülete erőteljesen tagolt (arc- és hátsó koponya-rész, érzékszervek külső részei, orr és száj, haj);
10. részek a teljes fejen belül: az agyvelő, az érzékszervek, a száj- és orrnyílás, arcüreg;
11. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: vegetatív és mentális irányítóközpont)
12. érték:² abszolút érték
13. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A jelentés szerkezete a közvetlen mindennapi „népi” kategorizáció alapján alakul ki, ahogy közvetlenül érzékelhető a konceptualizáló számára. Minden ember „belülről”, önmagán tapasztalva is jut ezekhez az ismeretekhez, a tapasztalat ebben az esetben önreflexív.

- (1) ittam sok egyebet és EGY korty sört (akkor még utáltam), no aztán harmadnap is fájt még a *fej*, nemtom miért. Alapvetően amúgy ez a topik nem a másnaposságról szól, hanem a bulis élmények kiregéléséről.

² Az emberi megismerés által kategorizált enitítások tartalmaznak értéktényezőt, ezért a nyelvi elemek jelentésszerkezete tartalmaz értéktényezőt. Az itteni elemzés az egyszerű abszolút érték, általános érték, negatív érték skálát alkalmazza.

2. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt (a fejtetőtől a koponyaalapig, illetve az alsó állkapocsig), a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi test mint fizikai tárgy, biológiai létező és élő személy egészként, önreflexíven is
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva
4. alak: jellegzetes alakja van, a teljes alak és az alak részeinek kategorizált típusaival
5. méret: pontos méretek, átlagméret, a méret adatolt változatossága
6. anyag: a fej különböző részeinek biológiai anyaga
7. szerkezet: csontos részek (koponyacsontok, arccsontok, alsó állkapocs), fogisor, üreges részek (koponyaüreg, dobüreg, orrüreg, orr-melléküregek, száj- és garatüreg), lágy részek (kötőszövet, izomszövet, nyálkahártya), bőr, idegpályák, véredények, kiválasztó szervek, agyvelő és részei, érzékszervek (látó-, halló-, szagló- és ízlelőszervek), csatlakozás a törzshöz
8. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (vegetatív és mentális irányítóközpont)

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész** (emberé és állaté, tudományos nézőpontból).

A tudományos megismerés számára, a tudományos kategorizáció eredményeként, definíciókkal kidolgozott jelentés. Ez a jelentés az 1. jelentésből indul ki, nagymértékben megegyezik azzal, de figyelemáthelyezés és kiterjesztés révén az egyes elvont tulajdonságok specifikusabbak, részletesebbek, és a teljes jelentésmátrix kiterjedtebb. A tapasztalat, empirikus adatok alapján kidolgozott fogalom nem önreflexív, hanem tárgyiasító.

- (2) Az átlagosnál nagyobb fej családi örökség ugyanúgy lehet, mint vízfejűség vagy úgynevezett nagyagyúság velejárója, amelynek a háttérben agyi betegség is meghúzódhat. Az aránytalanul kis *fej* ugyanakkor szinte kivétel nélkül valamilyen bántalom következménye. Ebben örökletes (kromoszomális) rendellenesség ugyanúgy közrejátszhat, mint a koponyacsontok idő előtti összezsugorodása, valamint előnytelen anyai hatás: például gyógyszer- és alkoholfogyasztás vagy toxoplazmával, citomegalovírus és herpeszvírussal, valamint a rózsahimlő vírusával való fertőződés.

3. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az állati test mint fizikai tárgy, biológiai létező és élő személy egészként
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva állapítható meg (a teljes alak elülső részén; a kanonikus állatalak álló alak, fejével előre)
4. tartás (térbeli, általánosan és a testhez viszonyítva): egyenes, lehajtott, fölvetett
5. alak: jellegzetes alakja van, a feltűnő alaki részek: orr, fül (ha van vagy látszik), száj, szem, az alak mint kategória példányai jellegzetes alakok (állatonként jellegzetes); a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető, személyhez kötődő forma
6. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
7. anyag: összetett, az élő testre jellemző
8. szerkezet (az egészé, sematikusan): jellegzetes szerkezete van: külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
9. szerkezet (a felületé): a felülete erőteljesen tagolt (arc- és hátsó koponya-rész, érzékszervek külső részei, orr és száj, haj)
10. részek a teljes fejen belül: az agyvelő, az érzékszervek, a száj- és ornyílás
11. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: vegetatív és mentális irányítóközpont)
12. érték: általános érték
13. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész, állaté** (általános tapasztalati nézőpontból).

A jelentés szerkezete a közvetlen mindennapi „népi” kategorizáció alapján alakul ki, ahogy közvetlenül érzékelhető a konceptualizáló számára. Az 1. jelentéssel nagyrészt megegyezik. Különbségek az 1. jelentéshez képest: közvetlenül „belülről” nem tapasztalható, nem önreflexív; az egyes tulajdonságok specifikus jellemzőikben térnek el az 1. jelentéstől.

- (3) figyelheted őket, és nem unod meg. Hogy ül le! Mancsok szépen egymás mellé, farkok körbetekerve, *fej* magasra... gyönyörű!: -)))

4. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben részben körülhatárolt vagy körülhatárolatlan, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: állat teste
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez viszonyítva állapítható meg (a teljes alak valamely részén)
4. alak: nincs külön jellegzetes alakja vagy a teljes test alakjával együtt van
5. szerkezet: nincs külön jellegzetes külső szerkezete vagy alig tagolt, belső szerkezete
6. funkció: kevés kanonikus élettani funkciót lát el

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **ál-fej testrészt** (állat, általános tapasztalati nézőpontból).

Ez a jelentésszerkezet biológiai értelemben nem fejet jelöl; olyan állat részét jelöli (például tápláléknyílással), amelynek nincs különálló feje. A 3. és a 4. jelentés között metaforikus kapcsolat van: a forrástartomány a 3. jelentés, a cél-tartomány a 4. (a részben megfeleltethető tulajdonságok: állat testének az a része, amely a test elülső vége, többnyire a tápláléknyílással, valamely érzékelő-szervvel, de nem különül el úgy, ahogy a prototipikus fej). ÁLLATI TEST FUNKCIONÁLIS RÉSZE FEJ.

- (4) [a pióca] a magyar édesvizek egyik legközönségesebb lakója. A *fej* a szájszelvénnnyel gyűrűs szívókává alakul át.

5. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, térben körülhatárolt, az emberi vagy állati fej csontozata mint fizikai tárgy magában vagy csontváz részeként, halott ember vagy állat maradványa
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: a teljes emberi vagy állati csontváz
3. alak: jellegzetes alakja van, a fej csontos részeinek (koponyacsontok, arc-csontok, alsó állkapocs) alakja

4. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
5. anyag: csont
6. szerkezet (az egészé, sematikusan): fej csontos részeinek (koponyacsontok, arccsontok, alsó állkapocs) szerkezete, belül üreges
7. szerkezet (a felületé): a felülete erőteljesen tagolt, fej csontos részeinek (koponyacsontok, arccsontok, alsó állkapocs) szerkezete
8. szín: csontszín

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **koponya** (emberé, állaté, általános tapasztalati és tudományos nézőpontból).

Az 5. jelentés metonimikus rész-egész viszonyban áll az 1., 2., 3. jelentéshez viszonyítva: az 5. jelentés mint a fej külső csontburkolata a rész, a fej testrész (1., 2., 3. jelentés) az egész. Egyúttal metaforikus, a forrástartomány az élő fej, a céltartomány a fej csontozata, koponya, a (részben) megfeleltethető tulajdonságok: fizikai tárgy, csontváz része, alak, méret, anyag, szerkezet: A KOPONYA FEJ.

- (5) egy eddig ismeretlen faj került elő. A húsevő óriáshüllő 160 megkövesedett csontdarabjából összeállítható a dinó csaknem egész csontváza a *fej* kivételével.

6. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státusz: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: kéz, láb, továbbá a teljes emberi test mint fizikai tárgy és biológiai létező
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a karhoz vagy a lábhoz viszonyítva állapítható meg (a teljes kar vagy láb legelső részén)
4. alak: jellegzetes alakja van; a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető, személyhez kötődő forma
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: összetett, az élő testre jellemző
7. szerkezet: kézfej: kéztő, csukló, kézhát, tenyér, ujjak; lábfej: boka, sarok, rüsz, ujjak
8. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: kézfej: fogás, manipuláció, lábfej: állás, járás)
9. érték: abszolút érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **kéz, láb elülső része** (általános tapasztalati és tudományos nézőpontból).

A 6. jelentés metaforikus kapcsolatban áll az 1. jelentéssel. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint rész a törzshöz mint egészhez képest, fizikai tárgy, fontos biológiai funkció, térbeli elhelyezkedés (a test egy része a testen elől vagy felül helyezkedik el). A céltartomány aktív zónája: kéz, láb elülső része mint rész a kézhez vagy karhoz, illetve a lábhoz mint egészhez képest, fizikai tárgy, fontos biológiai funkció, térbeli elhelyezkedés (a test egy része a testen elől vagy felül helyezkedik el): KÉZ, LÁB ELÜLSŐ RÉSZÉ FEJ.

(6) a választ már a színpad magasából újra leeresztett, csak hogy élére fordított *kézfej* mellett állva hallgatja

7. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy, ember alkotta (artefaktum); anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: lábbeli vagy harisnya, az öltözködés fogalmi tartományában, az emberi testhez, annak részeihez viszonyítva
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a lábbelihez vagy harisnyához viszonyítva állapítható meg (a teljes lábbeli vagy harisnya legelső részén)
4. alak: jellegzetes alakja van; a sémakon túl egyedi, alakról felismerhető
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül (az emberi testrész méretéhez viszonyítva), az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: specifikus
7. szerkezet: a lábbeli alakjához igazodó alak elülső része
8. funkció: a láb védelme
9. érték: általános érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **lábbeli vagy harisnya elülső része** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 7. jelentés metaforikus viszonyban a 6. jelentéssel, a forrás- és céltartomány közötti megfelelés elsősorban az alak tulajdonságában valósul meg: LÁBBELI VAGY HARISNYA ELÜLSŐ RÉSZÉ FEJ.

(7) Bizonyosodjanak meg róla, hogy nem túl szűk a cipő *feje*, amikor vásárolnak.

8. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: térbeli viszony, távolság
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: ösvény (útvonal), a végén elérendő térbeli céllal (landmark-ként), cselekvő ember által (trajektorként)
3. méret: rövid, a fej testrész méretéhez viszonyítva

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **térbeli távolság** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 8. jelentés az 1. jelentéshez kapcsolódik. A 8. jelentésnek két jelentésváltozata van: a) fizikai térbeli távolság mozgó emberi testek egymáshoz viszonyított térbeli helyzete alapján, valamilyen elérendő célhoz, térbeli ponthoz képest, az emberi fej átlagos méretével (átmérőjével) mérve, b) versenybeli távolság versenyben részt vevő cselekvő emberek között.

A 8. a) jelentés metonimikus figyelemáthelyezéssel viszonyul az 1. jelentéshez. Az 1. jelentés aktív zónája: dolog, fizikai tárgy, fizikai tárgyként egész, térben körülhatárolva, de egyúttal rész is, térbeli hely (a teljes alak legfelső részén), méret (prototipikus). Ez az aktív zóna képezi le a jelölt távolságot.

A 8. b) jelentés metaforikusan viszonyul a 8. a) jelentéshez. A forrástartomány térviszony két figura között, harmadik figuraként elérendő céllal, a céltartomány társadalmi viszony két figura között, elérendő céllal, főképp versenyben.

- (8) a. egy fejjel győz
- b. fejhosszal győz
- c. fej fej mellett

- (9) Gázsó így válaszolt: bár ilyen nem volt, úgy véli, a két nagy vezető párt *fej fej* melletti küzdelmét a jobbközép szövetség éppen a hibahatárt súroló előnyszerzése válthatja fel.

9. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; nem tárgyi entitás, általános elmebeli funkcionálás biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, megismerés és ezek működése tartománya
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek végrehajtása
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **elme, működő agy** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A 9. jelentés az 1. (és a 2.) jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A szemantikai kapcsolat rész – egész metonimikus és specifikációs viszony. A 9. jelentés metonimikus figyelemáthelyezéssel viszonyul az 1. jelentéshez, az elme mint működő agy (annak is egy összetevője) a fej mint egész testrész egy meghatározott része. Valamint az elme az agy (egy részének) funkcionálása, specifikus funkciót tölt be a teljes fizikai és biológiai egészben, a fej testrészben.

A 9. és az 1. (és a 2.) jelentés közötti kapcsolat igen szoros, valójában a konceptualizáció és a figyelemirányítás választja ketté ezeket. Fej testrész az 1. és 2. jelentésben nincsen kanonikus funkció, elme nélkül, elme nem létezik fizikai és biológiai fej testrész nélkül. A 9. jelentés a mentális funkció előtérbe helyezett jellemzőit tartalmazza, a testrész mint fizikai és biológiai létező háttérével, az 1. (és a 2.) jelentés a testrész mint fizikai és biológiai létező előtérbe helyezett jellemzőit tartalmazza, a kanonikus mentális funkció háttérével.

- (10) a. jó feje van a gyerekek
b. világos fej

- (11) Az egyik helyre a szív vezet, a másik helyre a *fej* vezet. Kategorikus választ adva: az ismeret ösvénye az okkultistáé és a bölcsé; a szeretet ösvénye a misztikusé

10. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; nem tárgyi entitás, specifikus elmebeli emlékezeti funkcionálás biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, emlékezet és megismerés és ezek működési tartománya
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: emlékezet, emlékezeti mentális műveletek
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **emlékezet** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 10. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 10. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásaiban. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiai létező tárgy, belső értékes

tartalommal; a céltartomány aktív zónája: az elme memória része, amely ismereteket tárol. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) mint az agy és így az elme tárolóhelye az elme mint a tudás emlékezeti tárhelye: A FEJ TARTÁLY.

- (12) a. kiesik a fejéből
b. fejben tart
c. fejből mond

Az emlékezet és a működő elme jelentések együttesen is érvényesülnek, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásában:

- (13) nem fér a fejébe

11. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státusz: dolog; fej mint fizikai tárgy, biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás; általános elméleti funkcionálás hibás biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása vagy meg nem valósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, és megismerés és ezek működése
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek hibás végrehajtása vagy hiánya
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **hibásan működő elme** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 11. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 11. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásaiban. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, sérült vagy sérülékeny külső védőburkolattal és belső értékes tartalommal; a céltartomány aktív zónája: a hibásan működő elme. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) épsége vagy külső sérülése a fej egyik fő részének és funkciójának az épsége vagy sérülése, azaz normális vagy hibás működése.

A 11. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrész mint egész a fej külső burkolata mint rész helyett szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban a hibásan működő elme mint a teljes fej része fogalommal.

- (14) fejére esett, fejére ejtették
(15) fejjel megy a falnak

12. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy, biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás, általános elméleti funkcionálás bizonytalan, zavart biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása vagy meg nem valósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, és megismerés és ezek működése
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek bizonytalan, zavart végrehajtása vagy hiánya
5. érték: kérdéses érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **bizonytalanul működő elme** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 12. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 12. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásaiban. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, veszélyeztetett külső védőburkolattal és belső értékes tartalommal; a céltartomány aktív zónája: a bizonytalanul működő elme. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) bizonytalan vagy kellemetlen, veszélyeztetett helyzete a fej egyik fő részének és funkciójának, az elmének bizonytalan, zavart működése.

A 12. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrész mint egész szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban a hibásan működő elme mint a teljes fej része fogalommal.

(16) fő a feje

(17) azt se tudja, hol áll a feje

(18) Jelen pillanatban zúgó *fej* miatt kimenekültem módszertanelőadásról, pedig még érdekes is.

13. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy, biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás, általános elméleti funkcionálás biológiai és szellemi (intellektuális) érzelmek vezérelte megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, és érzelmek együttes működése

3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek érzelmi alapú végrehajtása
5. érték: kérdéses érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **érzelem vezérelte elme** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 13. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 13. jelentés metaforikus és metonimikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, az elme funkcionálásának helye, az érzelmek irányítója, átlagos vagy szokatlan hőmérséklettel; a céltartomány aktív zónája: az érzelem vezérelte elme működése, elmeműködés, melyekben az érzelmi tényezők a meghatározók. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) átlagos vagy szokatlan testhőmérséklete az értelmi tevékenység érzelmi hőfoka.

A 13. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és specifikáció az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrész mint egész szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban az érzelmek alapján működő elme mint a teljes fej része fogalommal.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, a test hőmérséklete, amely nem független a testben létező ember érzelmi állapotától.

(19) hideg fejjel, hideg fejű

(20) forró fejjel, forró fejű

(21) Roma népismeret az előítéletek csökkentésére Új képzés a Rendőrtiszti Főiskolán – A hideg *fej* és a megfontoltság hiányzik Három év alatt hat óra, javarészt a romák történelméről – ennyit tanulnak a cigányokról

14. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy és biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás, általános elmebeli biológiai és szellemi (intellektuális) funkcionálás, érzelmi és akarati alapú viselkedés
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, viselkedés és érzelem együttes működése
3. térbeli hely: a viselkedést irányító elme helye, a fej testrész térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva (a teljes alak legfelső részén; a kanonikus emberalak álló alak),

4. tartás (a viselkedést irányító elme helye, a fej testrész tartása, térbeli, általános és a testhez viszonyítva): egyenes, lehajtott, fölvetett
5. funkció: az ember viselkedése
6. érték: általános érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **érzelmi és akarati alapú viselkedés** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 14. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 14. jelentés metaforikus és metonimikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, az elme funkcionálásának helye, a viselkedés irányítója, tartása mint a viselkedés kifejezője a teljes testhez és általában a függőlegességhez képest; a céltartomány aktív zónája: érzelmi és akarati alapú viselkedés, mely az elmeműködés eredménye. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) térbeli elhelyezkedése a közömbös vagy specifikus viselkedést és érzelmeket kifejező tartás.

A 14. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és specifikáció az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrésznek mint egésznek a teljes testhez és általában a függőlegességhez viszonyított térbeli elhelyezkedése és tartása szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban az emberi viselkedéssel, az azt irányító elme mint a teljes fej része fogalommal.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, a fej tartása a teljes testhez és általában a függőlegességhez képest, amely nem független a testben létező ember viselkedésétől és érzelmi állapotától. Passzív jelentésben:

- (22) a. lógatja a fejét
- b. felemeli a fejét
- c. fel a fejjel

Aktív jelentésben:

- (23) a. fejet hajt (tiszteletből)
- b. felszegi a fejét
- c. emelt fővel jár

A (22) és (23) példák idiomatikusak. Indokolt kérdés, hogy az idiomatikus kifejezésekben megjelenő jelentés szükségképpen poliszémiát eredményez-e vagy sem. A két példásor esetében az állapítható meg, hogy az idiomatikus kifejezések metaforikusak, és forrástartományuk, a FEJ TESTRÉSZ (1. jelentés) aktiválódik, az idióma részlegesen transzparens. E szerkezetekben a fej mint testrész egész testhez és egyúttal a függőlegességhez általában viszonyított helyzete a for-

rástartomány, a céltartomány a test(rész)tartással kifejezett, azt szimptomatikus leképező viselkedés.

15. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; ember, személy, melynek fő része a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező, valamint az általános elméleti funkcionálás biológiai és szellemi megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az ember fizikai, biológiai és társas környezete
3. térbeli hely: az ember térbeli elhelyezkedése a világban
4. funkció: az ember létezése
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyálából összeálló jelentés megnevezése: **személy, élő ember** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 15. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 15. jelentés metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A 15. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és generalizáció az 1. és a 9. jelentéshez képest. A fej testrésznek a szemantikai szerkezete áll rész – egész metonimikus viszonyban a teljes test szemantikai szerkezetével és ezáltal a teljes emberrel biológiai létezőként, valamint az embert irányító elme mint a teljes ember része az egész ember fogalmával értelmi, cselekvő létezőként. A két metonimikus szerkezet (a fej a rész, a test az egész, mindkettő biológiai létező; az elme a rész, az ember az egész, mindkettő értelmi, cselekvő létező) között egyszerre van metonimikus (rész – egész) kapcsolat és metaforikus viszony. A metonimikus viszonyban a rész, és egyúttal a specifikációs viszonyban a specifikus a biológiai, az egész és az általános (generalizációs) az értelmi, cselekvő.

A metaforikus viszonyban a forrástartomány: az emberi test mint fizikai tárgy és biológiai létező, egészként, a fej mint rész háttér előtt (a metonimikus figyelemáthelyezés eredményeként); a céltartomány: az egész ember, a személy, melynek a fejben elhelyezkedő elme részként az egyik fő irányítója, alakítója.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) és elme (9. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, az, hogy a fej mint egész rész a testben mint egészben, a test mint egész rész a személyben mint egészben, az elme mint egész rész a személyben mint egészben. Aktív jelentésben (a fej birtoklója nézőpontjából):

- (24) a. szegény feje
 b. bajt idéz a fejére
 c. a fejét teszi rá
 d. a fejével játszik
- (25) Mi őrségen voltunk, nem tudunk semmiről. Nem is hallottuk, hogy bejött egy *fej*.

Passzív (nem a fej birtoklójának nézőpontjából):

- (26) a. beszél a fejével
 b. fejéhez vág 'szemrehányást tesz'
 c. megmossa a fejét 'megszid'
 d. bekötik a fejét

16. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategóriális státus: dolog; ember, személy, melynek fő része a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező, valamint az általános elméleti funkcionálás biológiai és szellemi megvalósulásának egy specifikus példánya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az ember fizikai, biológiai és társas környezete
3. térbeli hely: az ember térbeli elhelyezkedése a világban
4. funkció: az ember létezése
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **személyiség, specifikus jellemzőkkel** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 16. jelentés a 15. jelentéssel (azon keresztül az 1. és a 9. jelentéssel) szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 16. jelentés specifikációs viszonyban áll a 15. jelentéssel képest. A 15. jelentés az ember fizikai, biológiai és értelmi jellegét általánosságban képezi le, a 16. jelentés specifikusan egyedítve, az egyediséget implikálva vagy módosítókkal kifejezve.

(27) bolond fejjel, szerelmes fejjel, vén fejjel

(28) Egyébként igen jó *fej* a srác

A 16. jelentést leképező szerkezet csak a *fej* főnév jelzős szerkezetében valósul meg. A specifikus jellemzőket a jelzők dolgozzák ki, ezért itt expliciten és konvencionáltan érvényesül a kollokációk és a poliszémia közötti szoros összefüggés, tágabban a diszkurzív közeg, amely más jelentések esetében kevésbé vagy nem konvencionált.

17. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; ember, személy, egy részről egész a fej mint fizikai tárgy és biológiai és elméleti létező viszonyában, másrészt rész és eljáró a közösség mint egész viszonyában
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: emberi közösség, az azt vezető társas környezete
3. térbeli hely: az ember térbeli elhelyezkedése a világban
4. funkció: vezető (közösségé)
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **vezető, közösségé** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 17. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 17. jelentés komplex metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéssel.

Az 1. jelentés aktivált szerkezete: a fej rész, a test egész; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető rész, a vezetett közösség egész. A két szerkezet között metaforikus viszony van: a fej kanonikus funkciója az elme működése, az ember irányítása, a vezető kanonikus funkciója a közösség irányítása.

Az 1. jelentés aktivált szerkezete: a fej felül helyezkedik el; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető a közösségi hierarchiában felül helyezkedik el.

A 3. jelentés aktivált szerkezete: a fej elöl helyezkedik el; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető a közösségi tevékenységben (például vadászaton, háborúban) elöl halad.

A 9. jelentés aktivált szerkezete: a fej kanonikus funkciója az elme működése; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető kanonikus funkciója a közösségi vezetése, mentális tevékenység, a közösség problémáinak az átlátása és döntések hozatala.

(29) a cég feje, államfő, családfő

(30) Jelenleg a kisgazdapárt egy *fej* nélküli óriás.

18. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: vizuális ábrázolás (például festmény, grafika, szobor, dombozmű, fénykép, fizikai tárgyként egészként, térben körülhatárolva)

3. térbeli hely: a vizuális ábrázolás mint fizikai tárgy térbeli elhelyezkedése más tárgyak között
4. alak: jellegzetes alakja van ('ovális', a feltűnő alaki részek: orr, fül, száj, szem), az alak mint kategória példányai jellegzetes alakok; a sémakon túl egyedi, alakról felismerhető forma
5. méret: erősen változó, a láthatóság által behatárolva
6. anyag: a vizuális ábrázolás anyagai
7. szerkezet: jellegzetes szerkezete van: a fej külső tagoltsága, a jellegzetes és egyedi feltűnő alaki részekkel
8. funkció: ábrázolás, az élő, egyedi lény sajátosságait profilálva
9. érték: általános érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész ábrázolása** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A 18. jelentés az 1., a 3. és a 16. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 18. jelentés komplex metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 16. jelentéssel.

A 18. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés az 1., a 3. és a 16. jelentéshez képest. A metonimikus figyelemáthelyezés egyik tartománya: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, jellegzetes alakkal, szerkezettel, anyaggal, a másik tartománya: fizikai tárgy, a fej jellegzetes alakjának, szerkezetének profilált ábrázolása vizuálisan.

A metafora jelentésszerkezetében a forrástartomány: összetett fizikai tárgy és élő biológiai létező, jellegzetes alakkal, szerkezettel; a céltartomány: sematikus fizikai tárgy, általa profilált jellegzetes alakkal, szerkezettel.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és élő biológiai, értelmi létező (1. és 3. jelentés) több tulajdonsága, az alakja, a szerkezete kerül a figyelem előterébe, sematikus és specifikus megvalósulásban, amely anyagi, tárgyi ábrázolást kap, az alak, a szerkezet sematikus és specifikus megfeleléseivel.

- (31) A fizikusok a termolumineszcencia segítségével nemrég megmérték a szobor korát. Ennek alapján világosan kiderült, hogy a *fej* 200-ban készült, vagyis igenis római kori.

19. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó

2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: érme (fizikai tárgyként egészként, térben körülhatárolva)
3. térbeli hely: a vizuális ábrázolás mint fizikai tárgy térbeli elhelyezkedése más tárgyak között
4. alak: jellegzetes alakja van, az érme alakja, a fej sematikusan ábrázolt alakja
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül
6. anyag: fém, az érme anyagai
7. szerkezet: jellegzetes szerkezete van: az érme két oldala (fej ábra, illetve írás), perem
8. funkció: az érme jelképes tartalmának ábrázolása
9. érték: általános érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **érme, érem ábrát tartalmazó oldala** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 19. jelentés az 1. és a 18. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 19. jelentés metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1. és a 18. jelentéssel.

A 19. jelentés rész – egész metonimikus figyelemáthelyezés a 18. jelentéshez képest. A metonimikus figyelemáthelyezés egyik tartománya: a rész a fej (18. jelentés) mint ábrázolás, jellegzetes alakkal, szerkezettel, anyaggal, az egész az érme egyik oldala mint fizikai tárgy, a fej jellegzetes alakjának, szerkezetének profilált ábrázolásával.

(32) így aztán most fel kell dobnom valami pénzdarabot (csak guberálni kell itt a zsebben) és ha *fej* lesz, akkor az egyik fegyvermániás, ha meg írás, akkor a másik a következő jelöltem.

20. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: növény mint fizikai tárgy és biológiai létező egészként
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a növényi test egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső vagy legalsó részén
4. alak: jellegzetes alakja van (ovális vagy gömb)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus

6. anyag: összetett, az élő növényre jellemző
7. szerkezet (az egészé, sematikusán): jellegzetes szerkezete van: külső védő burkolat, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
8. szerkezet (a felületé): a felülete kismértékben tagolt;
9. részek a teljes egységen belül: külső védő burkolat, értékes belső funkcionális rész
10. funkció: táplálék (ember, állat számára), organikus funkció a saját szervezetben
11. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **növényi termés, növény része** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A 20. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 20. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) része az egész növénynek, amely felül vagy legalul van, (a 9. jelentéshez képest) a termésben van az értékes, tápláléknak alkalmas rész, a fő funkció. NÖVÉNYI TERMÉS, NÖVÉNY RÉSZÉ FEJ.

- (33) a. a búza, a káposzta feje
b. hagymafej

- (34) [...] borsika, majoranna (két tenyeremmel összedörzsölöm és utána szórom a hústra), fokhagyma, vöröshagyma (egy közepes *fej* négybe vágva
b. fokhagyma, kakukkfű c. borsika és bazsalikom. Az edényt a fóliával befedem és közepes tűzön [...])

21. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, ember alkotta (artefaktum), térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: eszköz, fizikai tárgy
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fizikai test (tárgy, eszköz) egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső vagy legelső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (típusonként eltérő)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus

6. anyag: összetett, az élettelen fizikai tárgyra, eszközre jellemző
7. szerkezet: egyetlen elemből áll
8. funkció: használati tárgy, eszköz, szerszám része
9. érték: általános érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **tárgy, eszköz funkcionális (elülső, felső) része** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 21. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 21. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus fizikai tárgy, része az egész használati tárgynak, eszköznek, amelyen felül vagy lefelől van, jellegzetes alakkal, anyaggal, (a 9. jelentéshez képest) az eszköz fej részében van az értékes, használatra alkalmas rész, a fő funkció. TÁRGY, ESZKÖZ FUNKCIONÁLIS RÉSZÉ FEJ.

- (35) kalapács feje, szeg feje
- (36) ágy feje

22. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, ember alkotta (artefaktum), térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: műszaki eszköz, fizikai tárgy
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése az elektronikus eszköz egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak első vagy belső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (típusonként eltérő)
5. méret: kicsi, viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: összetett, az elektronikus jelleolvasó és jelfölvivő eszközre jellemző
7. szerkezet: több elemből áll
8. funkció: elektronikus eszköz része, jelleolvasás és jelfölvívés
9. érték: általános érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **műszaki eszköz, jelleolvasó és/vagy jelfölvivő** (általános tapasztalati és tudományos nézőpontból).

A 22. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 22. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus fizikai tárgy, része az egész elektronikus eszköznek, amelyen elöl vagy belül van, jellegzetes alakkal, anyaggal, (a 9. jelentéshez képest) az eszköz fej részében van az egyik értékes, használatra alkalmas rész, az egyik fő funkció. MŰSZAKI ESZKÖZ FUNKCIONÁLIS RÉSZÉ FEJ.

- (37) lemezjátszó: a kar végén a kristálytűt tartalmazó rész; magnetofon: a mágnesjel leolvasója vagy felvivője; videomagnó, CD-felvevő és lejátszó: lézerjel leolvasója vagy felvivője; egyéb leolvasók
- (38) vagy kazettás magnóról digiztél / igen mivel a szalag hintázik a *fej* előtt minimális fáziscsúszkálást okozva /. a fázis elromlik, mert nem minden összetevő kerül a helyére

23. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategóriális státus: dolog; kétdimenziós tér; térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: nyomdai tükör, nyomdai grafika
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a nyomdai tükör egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (hosszúka négyszög)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. szerkezet: körülhatárolt tér: keret és belső kitölthető kétdimenziós tér
7. funkció: szöveggel kapcsolatos általános információ közlése, szöveges tartalom kiemelése
8. érték: általános érték

A tulajdonságok nyálábjaiból összeálló jelentés megnevezése: **nyomdai tükör felső, elkülönített része** (általános tapasztalati és szakmai nézőpontból).

A 23. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 23. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus kétdimenziós tér, része az

egész nyomdai tükörnek, amelyen legfelül van, jellegzetes alakkal, (a 9. jelentéshez képest) a nyomdai tükör fej részében van az egyik értékes rész, az egyik fő funkció, a szöveggel kapcsolatos általános információ, a szöveges tartalom összefoglalása. NYOMDAI TÜKÖR FELSŐ RÉSZÉ FEJ.

24. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategóriális státus: dolog; kétdimenziós tér; térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: újságszöveg, újságoldal
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a nyomdai tükör egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (négyszög, téglalap)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. szerkezet: körülhatárolt tér: keret és belső kitölthető kétdimenziós tér
7. funkció: szöveggel kapcsolatos általános információ közlése, szöveges tartalom kiemelése
8. érték: általános érték

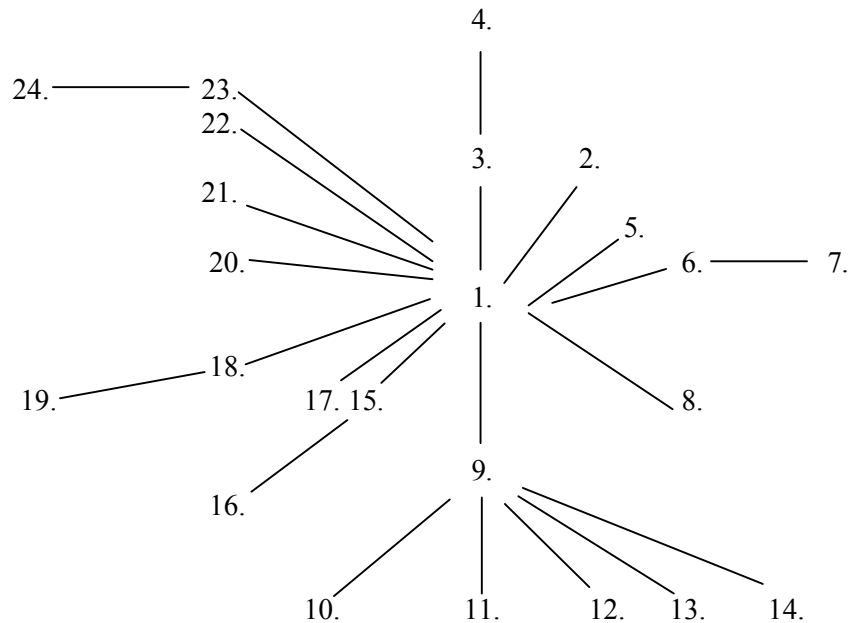
A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **címfelirat (újságban), rovatcím (pl. táblázatban)** (általános tapasztalati és szakmai nézőpontból).

A 24. jelentés 23. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 24. jelentés metonimikus viszonyban áll a 23. jelentéshez képest. A nyomdai tükör felső, elkülönített része fogalom háttéréből figyelemáthelyezéssel az előtérbe kerül a nyomdai tükör felső részének tartalma, az újságcikk vagy rovat címe, miközben a nyomdai tükör felső része fogalom háttérbe kerül.

A fenti elemzésekben elkülönített jelentések alapján az 1. ábra magyar *fej* főnév poliszém hálózatának kétdimenziós modelljét mutatja be, az ábra tehát nem tartalmaz minden valószínűsíthető jelentést.

3.5. A magyar *fej* főnév jelentéshálózatának összegzése

A *fej* főnév előzőekben elkülönített, egyenként és összefüggéseiben egyaránt elemzett hálózatának összegző bemutatása többféle módon történhet. Az 1. ábra egyszerű kétdimenziós ágrajz:

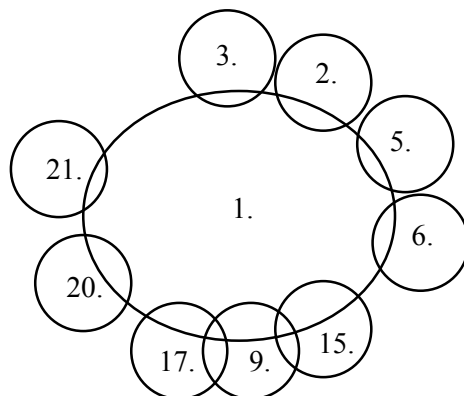

1. ábra

A *fej* főnév jelentéshálózatának kétdimenziós ágrajza

1. fej testrész (emberi)	13. érzelem vezérelte elme
2. fej testrész (emberi, tudományos
nézőpontból)	14. érzelmi és akarat alapú
viselkedés
3. fej testrész (állati)	15. személy
4. ál-fej testrész	16. személyiség
5. koponya	17. vezető
6. kéz, láb elülső része	18. fej testrész ábrázolása
7. lábbeli vagy harisnya elülső része	19. érme oldala
8. térbeli távolság	20. növényi termés
9. elme	21. eszköz része
10. emlékezet	22. műszaki eszköz jelleolvasó része
11. hibásan működő elme	23. nyomdai tükör felső része
12. bizonytalanul működő elme	24. címfelirat

A hálózat autentikusabb ábrázolása a jelentések mint tulajdonságnyalábokat tartalmazó tartományok egymásba érő rendszere. Ez az ábrázolásmód már nehezebben valósítható meg a nyomtatás kétdimenziós terében. A 2. ábra a *fej* főnév jelentéshálózatának egy részét mutatja be a tartományátfedésekkel.

2. ábra

A *fej* főnév jelentéshálózatának egy része tartományátfedésekkel

A teljes hálózatot grafikusán valójában háromdimenziós ábrán lehetne demonstrálni, a családi hasonlóság elve szerint egymásba érő szomszédos nyalábokkal, vagyis az egyes nyalábokban egymásnak megfelelő elvont tulajdonságok megfeleléseinek jelölésével.

Igen fontos kiemelni továbbá, hogy a teljes rendszerben az egyes elvont tulajdonságok gyakori együttállásai sűrűsödési tartományokat mutatnak, amelyek csak részben felelnek meg az elkülönített jelentések kapcsolatainak. Az 1. – 5. jelentések szerkezetében a *fej* mint fizikai test anyagi jellemzői (anyag, méret, szerkezet, térbeli elhelyezkedés) általánosak. A 9. – 14. jelentések szerkezetében a *fej* fő funkciójának, az elmének a meglétével és működésével kapcsolatos jellemzők általánosak. A rész – egész viszony, az elhelyezkedés (fizikai és elvont térben egyaránt), valamint a humán funkció mindegyik jelentésszerkezetben megtalálható. Tehát az egyes jelentések közötti közvetlen kapcsolatok mellett az egyes jelentések a többi jelentéssel is szemantikai viszonyban állnak. A *fej* poliszém hálózata prototípushatásokat mutató kategorizációk eredményeként elvont tulajdonságok összetett hálózata, s nem definitív jelentések levezetett struktúrája.

4. A grammatikai elemek poliszémiája

A grammatikai elemek poliszémiájának tárgyalása előtt a grammatikai elemek általános szemantikai jellemzőit szükséges rendszerezni. A grammatikai elemek szemantikája a következő kiinduló kijelentésekkel foglalható össze.

1. A grammatikai elemeknek van jelentésük.
2. A grammatikai elemek jelentése összetett, szerkezetes, hasonlóan a lexikai elemek jelentéséhez. A grammatikai elemek jelentése a többi nyelvi szerkezet jelentését meghatározó szemantikai elvek szerint épül föl.
3. A grammatikai elemek jelentése sematizált.
4. A grammatikai elemek jelentése általában poliszém.
5. A grammatikai elemek jelentése grammatikalizáció során alakul ki, meghatározott fogalmak köréből.

A fenti kijelentések rövid előzetes kifejtést igényelnek.

A grammatikai elemeknek van jelentésük, van szemantikai tartalmuk. A grammatikai elemek nem üres elemek, amelyek valamilyen szintaktikai viszonyt fejeznek ki vagy hoznak létre (vö. Langacker 1987; Talmy 2000, különösen 21–40). Jelentésük relációs, atemporális³ relációt fejeznek ki, elsődleges jelentésükben általában valamilyen térvizonyt. Például a *superessivus* a *RAJTALEVÉS*, az *inessivus* a *BENTLEVÉS* fogalmát fejezi ki elsődleges jelentésében, nagyfokú sematizáltsággal és absztraháltsággal.

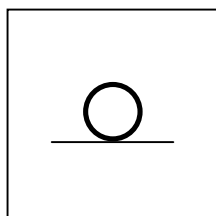
A grammatikai elemek jelentése összetett, szerkezetes, hasonlóan a lexikai elemek jelentéséhez, jóllehet egyszerűbb. A grammatikai elemek elsődleges jelentésükben egy kognitív tartományban két sematikus figura egy viszonyát képezik le, térben. Például a *RAJTALEVÉS* fogalmát sematizáltan, grammatikai elemként a *superessivus* jelöli prototipikusan, a magyarban az *-n/-on/-en/-ön* raggal, melynek elsődleges jelentése közvetlenül tapasztalható térvizony.

(39) Három könyv van az asztalon.

A szorosabb Langacker-féle terminológiában (vö. Langacker 1987, 1991) a következőképpen lehet a sémát leírni. A *superessivus* rag elsődleges, prototipikus jelentése két sematikus figura (két sematikus konceptualizált entitás) térbeli érintkezéses viszonya a háromdimenziós térben mint kognitív tartományban, amelyben az elsődleges figura térben fölülről érintkezik fizikailag a másodlagos figurával, és amelyben az elsődleges figura kisebb, mozgásra képes vagy mozgatható fizikai tárgy, a másodlagos figura nyitott, kijelölt határu vagy anélküli, de nem végtelen térfelület, amely belátható az emberi tekintet által. A 3. ábra ezt a sémát mutatja be.

³ További vizsgálatot igényel, hogy a térbeli irányultságot tartalmazó grammatikai elemek (például a magyar igekötők vagy határozóragok egy része) teljesen atemporálisak-e, illetve az összegző feldolgozásnak (sequential scanning; vö. Langacker 1987: 248–253) mi a szerepe e szemantikai szerkezetekben.

3D

3. ábra

A superessivus ragban és a hasonló grammatikai elemekben a két sematikus figura valamely dologként konceptualizált entitás leképezése a szemantikai szerkezeten belül. A figurákat főnevek dolgozzák ki szemantikailag a mondatban (a (39) példában a *könyv* és az *asztal*). A két figura fizikai térbeli egymáshoz való viszonya, e viszony specifikumai adják a rag jelentésének fő összetevőjét. A két figura nem azonos státusú. Az egyik (az elsődleges figura, a trajektor, tr) áll a beszélő és a hallgató figyelmének középpontjában (a (39) példában a *könyv*). A másodlagos figura (landmark, lm) a beszélő és a hallgató figyelmének a háttérben áll (a (39) példában az *asztal*). A két figura között aszimmetrikus fogalmi viszony van. Az elsődleges figura térbeli helyét a másodlagos figurához való fizikai térbeli viszonyával konstruálja meg a beszélő.

A grammatikai elemek jelentése sematizált. A sematizáltság a grammatikai elemek esetében a következő tényezőket tartalmazza: a) egyszerű szerkezetű (néhány összetevőből áll), b) erősen elvont (sok és sokféle más nyelvi elemmel képes szemantikailag összekapcsolódni, szemben a lexikon elemeivel). A nyelvi elemek egy fogalmat sematizálva képeznek le szemantikai szerkezetükben, a típus (ha van, a prototípus) példányokból elvont képviselővel. Egy jelenségkör kategorizálása eltérő sematizációs és absztrakciós szinten történhet meg. Az archetipikus hierarchiarendszerek mellett ez a különbség érvényesül a körülírás, a részletezés és a sematizált kifejezés között. A (39) példabeli térbeli viszonyt a superessivus rag helyett ekképp is ki lehet fejezni: „a könyv az asztal felületével függőleges irányban felülről, a földi tömegvonzás hatására érintkezik”. A lexikai és a grammatikai elemek jelentése közötti rendszerszintű különbség a sematikusági fok szerint ennek megfelelően: a lexikai elemek jelentésszerkezete részletező (alacsony szinten sematikus), a grammatikai elemek jelentésszerkezete sematizált (magas szinten sematikus). A sematizáltsági különbség inkább skaláris jellegű, fokozat szerinti, bár a két nagy csoport között jelentős a különbség.

A grammatikai elemek jelentése általában poliszém. Az elsődleges jelentésből kiterjesztéssel számos további jelentés jön létre. (Ennek bemutatása a továbbiakban olvasható.)

A grammatikai elemek jelentése grammatikalizáció során alakul ki, általában meghatározott fogalmak köréből (vö. Heine et al. 1991; Bybee et al. 1994; Hopper – Traugott 1993; Ladányi 1999; Dér 2008). Heine (1993: 54–58) grammatikalizációs sorának paraméterei szerint a grammatikai elemek a következő négy művelet szerint alakulnak ki: deszemantizáció (szemantikai kifakulás, azaz szemantizálódás és egyúttal gazdagodás), dekatégorizáció (számos szintaktikai és szemantikai tulajdonságukat elveszítik), klitizálódás (egyetlen egységet, frázist képeznek valamely más elemmel), erózió (lazítás). A grammatikalizáció szintje általában fokozat szerinti. A lexikai elemek határtartományain szemantikailag enyhén grammatikalizált példányok találhatók (ilyen például a magyar *dolog*, *csinál*), és a grammatikai elemek grammatikalizáltsági foka sem azonos (a magyarban az igekötő vagy a határozórag kevésbé fakult ki szemantikailag, mint a névelő vagy a tárgyrag).

A grammatikai elemek szemantikai szerkezete szempontjából alapvető deszemantizáció csak meghatározott fogalmi tartományok körében mehet végbe. Talmy a grammatikalizálódott grammatikai elemek kiinduló fogalmi körének korlátozottságát mutatja ki: „ha a grammatikai specifikációk általában megfelelnek (nyelvi) kognitív strukturálódásnak, akkor annak a struktúrának a természete nagyrészt relativisztikus, topológiai, kvalitatív vagy megközelítő, inkább, mint abszolút, euklidészi, kvantitatív vagy precíziós” (Talmy 2000: 28; vö. még Heine et al. 1991: 28; Ladányi 1999: 126).

A grammatikai elemek szemantikai szerkezete a lexikai elemek szemantikájának elvei szerint épül föl. Ugyanakkor a grammatikai elemek poliszémiája a lexikai elemek poliszémiájához képest több eltérést is mutat.

A grammatikai elemek poliszém hálózatában általában egymással részleges átfedésben lévő viszonyfogalmak kapnak jelölést.

A grammatikai elemek sematizált jellege kevés alszerkezetet (entitás jellegű elvont tulajdonságot) enged meg a jelentés struktúrájában. A kevés és nagymértékben sematizált, absztrahált alszerkezet kisebb fogalmi változatosságot tesz lehetővé, mint az a lexikai elemek tulajdonságnyalábjainál megvalósulhat.

A grammatikai elemek poliszém hálózatainak történeti alakulásában a disszemináció, a szemantikai szétkülönbözés olyan fokúvá válhat az egyes kontextuális megvalósulások során, hogy a poliszém hálózat összeomolhat (Nerlich – Clarke 2003: 11), még nagyobb fokú sematizáltságot, és lényegében egyetlen sematikus jelentést eredményezve (egyes kötőszók, például az *és* esetében ez valószínűsíthető).

A grammatikai elemek szemantikailag nem autonómok. Viszonyt fejeznek ki, a viszony résztvevőit sematikus figurákban képezik le, amely sematikus figurák kidolgozást kívánnak nagyobb, összetettebb jelentésszerkezetekben (kompozíciószerkezetekben; vö. Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2005). A kidolgozási viszony az esetragok körében a legegységesebb. Az *asztalon* nominális (ragos

főnév) a (39) példában a RAJTALEVÉS fogalmát fejezi ki, egy tényleges megvalósulásban, vagyis az *asztal* és a *könyv* viszonyában. A RAJTALEVÉS fogalmát sematikusan a superessivus rag fejezi ki, ennek egyik figuráját az *asztal* főnév dolgozza ki. A mondat szemantikai és párhuzamosan megfelelő szintaktikai szerkezetében a RAJTALEVÉS fogalmának van funkciója az adott szerkezeti helyen, amelyet az *asztal* főnév konkretizál, kidolgoz (a *könyv*vel együtt). A grammatikai elemek jelentéseit szemantikai függésük miatt nagymértékben alakítják az őket kidolgozó lexikai elemek.

4.1. A grammatikai elemek poliszémiája

A grammatikai elemek poliszém hálózatát az őket kidolgozó lexikai elemekkel közösen kialakított gyakori, konvencionálódott viszonyokban lehet leírni.

A poliszémia leírásának régi, és nem csupán a kognitív szemantikára korlátozódó kérdése a konvencionális és a kontextuális jelentés elkülönítése. A kognitív szemantika (vagy tágabban a kognitív nyelvészet) számára azonban kivált lényeges e kérdés, mert ez a nyelvelmélet használati alapú teória, amely a rendszer részének tekinti a használat elveit és lehetőségeit. A rendszer (konvencionális jelentés) és használat (kontextuális jelentés) közötti összefüggések és különbségek elméleti keretű feldolgozása kiterjedt vita tárgya (l. főttebb a 2.1. részben), melynek része a grammatikai elemek poliszémiájának kérdése. A mintaeset az angol *over* 'fölött' poliszém rendszerének bemutatása. Brugman (1988) és Lakoff (1987) az angol *over* poliszém rendszerében külön jelentésként határozza meg azokat a megvalósulásokat, amelyekben az *over* sematikus figuráinak egyes jellemzőit (például méretét) specifikusan, kontextuálisan tartalmazzák, a teljes specifikáció (full specification) jeleként:

- (40) a. Sam climbed over the wall.
- b. The bird flew over the wall.
- c. Sam walked over the hill

A (40)-ben jelzett jelentések így egy rendszerbe kerülnek a nagyobb szemantikai különbségeket mutató megvalósulásokkal:

- (41) a. The picture is over the mantle.
- b. The clouds are over the sun.
- c. The relationship is over.

Lakoff és követői nézetével szemben Tyler – Evans (2001, 2003) az előbbi, (40)-ben bemutatott szemantikai különbségeket kizárólag kontextuális hatásoknak tekinti, nem tartja a lexikai (rendszer szintű) jelentés részének, míg az utóbbi különbségeket (41)-ben lexikai szemantikai különbségekként fogadja el.

Az itt részletesebben vizsgálendő magyar superessivus esetrag számos használati megvalósulása jól mutatja a fenti dilemmát, azt, hogy miképp lehet az egyedi, kontextuális jelentéseket és a konvencionált, gyakran előforduló, sematizálódott jelentéseket megfelelő módon, azonosítható kritériumok szerint elkülöníteni.

Az *-n/-on/-en/-ön* rag használati előfordulásaiból könnyen lehet olyan sort bemutatni (az elemzés céljából összeállítva, vö. (42)), amelynek tagjai között a superessivus jelentése mindig csak kismértékben változik, a séma átalakításával, főképp a másodlagos figura, a rögzített felület eltérő jellege miatt.

- (42) a. Az újság a földön van.
 b. Sok ember jár most az utcán.
 c. A kocsí átment a hídon.
 d. Zsuzsa vonaton érkezett.
 e. Péter repülőn ment Bécsbe.
 f. János Budapesten él.
 g. Kati egyetemen tanul.
 h. Az egész műhely az ünnepségen volt tegnap délután.
 i. Zsuzsa két évig dolgozott a disszertáción.

Az egyes egymás utáni jelentések között igen kis mértékű a különbség (például a *földön* körülhatárolatlan sík felületet jelöl, az *utcán* kétoldalt körülhatárolt sík, síkká absztrahált felületet), míg a lista két szélső tartományában lévő főnévi tő + superessivus jelentések már nagy különbséget mutatnak (például a *földön* körülhatárolatlan sík felületet jelöl, az *egyetemen* erősen absztrahált felületet, míg a *disszertáción* már metaforikus kiterjesztésnek tekinthető). A családi hasonlóság elve tisztán érvényesül itt.

4.2. A grammatikai elemek poliszém hálózatának leírása

A grammatikai elemek poliszém hálózatában az elsődleges jelentés a legközvetlenebbül tapasztalható reláció, például térbeli viszony (egy figura térbeli elhelyezkedése egy másik figurához képest). Egy grammatikai elem jelentéskiterjesztésekor az elsődleges jelentésből a jelentés alszerkezeteinek módosításával jönnek létre új jelentések. Ez a Lakoff (1987: 416–461) által meghatározott sémaátalakítás (képi séma átalakítás) lényege, amely sémaátalakítás a családi hasonlóság elve szerint történik meg. A grammatikai elemek esetében az átalakítás, a változtatás tárgya: a sematikus figura (valamelyik vagy mindkettő), a sematikus figurák közötti viszony, a viszonyt tartalmazó megismerési tartomány. A grammatikai elemek poliszém hálózatának leírásához – miképp fentebb a lexikai elemek esetében is történt – nem csupán az egyes jelentések közötti szemantikai összefüggéseket kell meghatározni, hanem az egyes jelentések elkülönítésének a feltételeit is.

Az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek az a jelentésszerkezet tekinthető, amely

- fogalmilag, típusában, entitás jellegében megkülönböztethető az elsődleges jelentéstől valamelyik sematikus figurájában (például a figurák nem fizikai tárgyak),
- a két figura közötti viszony nem azonos az elsődleges jelentés leképezett viszonyával (például a viszony nem fizikai térbeli),
- kognitív tartománya nem azonos az elsődleges jelentés kognitív tartományával (például a kognitív tartomány nem háromdimenziós tér).

A három eltérő tulajdonság egyike is elegendő önálló jelentés elkülönítéséhez. Az alábbiakban a superessivust kifejező magyar esetrag, az *-n/-on/-en/-ön* poliszém hálózatának egy része lesz kifejtően elemezve. A superessivust kifejező magyar esetrag, az *-n/-on/-en/-ön* poliszém hálózatában az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek az a jelentésszerkezet tekinthető, amely

- fogalmilag, típusában, entitás jellegében megkülönböztethető az elsődleges jelentéstől valamelyik sematikus figurájában (például a másodlagos figura nem felület);
- a két figura közötti viszonyt nem fizikai térben, fizikai érintkezéssel képezi le,
- kognitív tartománya nem háromdimenziós tér.

4.3. A magyar superessivus esetrag jelentéshálózata

A magyar superessivus esetrag (az *-n/-on/-en/-ön*) poliszém hálózatát a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes regiszterének egy 200 példányos véletlenszerű listája, valamint további korpuszadatok alapján mutatom be.

1. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; két fizikai tárgy térbeli viszonya;
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: háromdimenziós fizikai tér;
3. elsődleges figura (trajektor): (a másodlagos figurához képest) kisebb méretű fizikai tárgy (térben körülhatárolt), anyag, gyakran (de nem feltétlenül) mozgatható vagy mozgásra képes;
4. másodlagos figura (landmark): nagyobb fizikai tárgy felülete, prototipikusan vízszintes, egyszerű, tagolatlan és körülhatárolatlan vagy körülhatárolt;
5. viszony: érintkezés, amelyben az elsődleges figura térben fölülről érintkezik fizikailag a másodlagos figurával; a viszony térben elforgatható.

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **térbeli rajta-levés fizikai érintkezéssel.**

A jelentés szerkezete a közvetlen mindennapi „népi” kategorizáció alapján alakul ki, ahogy közvetlenül érzékelhető a konceptualizáló számára: egy fizikai tárgy térbeli helyzetét egy másik fizikai tárgyhöz viszonyítva dolgozza fel, a közvetlen fizikai környezetben.

(43) asztalon, földön

2. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; egy fizikai tárgy és egy körülhatárolt terület térbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: háromdimenziós fizikai tér, körülhatárolt terület
3. elsődleges figura (trajektor): élőlény, kisebb méretű fizikai tárgy, anyag, gyakran (de nem feltétlenül) mozgítható vagy mozgásra képes
4. másodlagos figura (landmark): ember által alakított, körülhatárolt kisebb vagy nagyobb terület, prototipikusan sematizált, az eredeti tagoltságot homogenizálva, profilált felülettel és nem feltétlenül profilált oldalhatárokkal
5. viszony: bentlevés és rajtalevés a sematizált és absztrahált körülhatárolt felületen, a közvetlen érintkezés nincsen profilálva, az elsődleges figura a másodlagos figurán mint sematizált körülhatárolt téren belül van

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **ember által alakított, körülhatárolt földrajzi térben levés.**

A 2. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 2. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest tagoltabb, specifikusabb: ember által is alakított tér.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhöz képest a 2. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikusabb (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezete tagolt, ember által alakított, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű (a felület vízszintesen és függőlegesen fölfelé tagolt), egyúttal sematizálás és homogenizálás révén fölfelé nyitott nagy tér. A 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált felület profilálódik (a tagolt felület részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés és rajtalevés a sematizált és absztrahált felületen.

Az 1. (forrástartomány) és a 2. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ EMBER ÁLTAL KÖRÜLHATÁROLT TÉRBEN LEVÉS RAJTALEVÉS.

- (44) a. utcán
- b. emeleten
- c. Magyarországon, Budapesten

3. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; ember, fizikai tárgy és jármű térbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: járművel történő utazás, mozgatás, ottlevés
3. elsődleges figura (trajektor): élőlény, fizikai tárgy, mozdítható vagy mozgásra képes
4. másodlagos figura (landmark): jármű, prototipikusan sematizált, az eredeti tagoltságot homogenizálva, profilált felülettel és határokkal, általában zárt, alátámasztási felülettel rendelkező, térben mozgó, embert, tárgyakat szállító
5. viszony: rajtalevés és bentlevés a sematizált és absztrahált körülhatárolt járműben, a közvetlen érintkezés nincsen profilálva, az elsődleges figura a másodlagos figurán mint sematizált körülhatárolt téren belül van

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **járművön vagy járműben levés.**

A 3. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 3. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest tagoltabb, specifikusabb: ember által létrehozott tér.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 3. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikusabb (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 3. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezete tagolt, ember által létrehozott, mozgó, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű, egyúttal sematizált és homogenizált tér. A 3. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált felület és általában a teljes körülhatároltság, valamint a mozgás profilálódik.

A viszony nem rajtalevés, hanem rajtalevés és bentlevés a sematizált és absztrahált felületen: a körülhatárolt térként konceptualizált jármű a környező térben mozog, mozgatva a bent és rajta lévő dolgokat.

Az 1. (forrástartomány) és a 3. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: JÁRMŰVÖN UTAZÁS VAGY LEVÉS RAJTALEVÉS.

- (45) vonaton, hajón, repülön, keréképáron

4. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; egy élőlény és egy intézmény tér-időbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: társadalmi intézmény valós és elvont tér-idő kontinuum, szerkezete
3. elsődleges figura (trajektor): (a másodlagos figurához képest) élőlény, prototipikusan ember, vagy kisebb méretű fizikai tárgy (térben körülhatárolt), mozgásra képes vagy gyakran (de nem feltétlenül) mozdítható
4. másodlagos figura (landmark): intézmény, amelynek térben (és kevésbé előtérbe állítva időben) való elhelyezkedése és körülhatároltsága profilálódik, az intézmény szerkezete háttére előtt
5. viszony: az intézményben mint valós (érzékelhető fizikai) és absztrakt közösségi cselekvési tér-idő kontinuumban levés

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **intézmény tér-idő kontinuumában levés.**

A 4. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 4. jelentés kognitív tartománya az 1. és 2. jelentés kognitív tartományához képest elvontabb és specifikusabb: ember által létrehozott statikus cselekvési tér-idő kontinuum.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 4. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikus (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez és a 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéhez, a tagolt, ember által alakított, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű nagy földrajzi térhez képest a 4. jelentés intézmény mint valós (érzékelhető fizikai) és absztrakt, közösségi, statikus cselekvési tér- (és részben idő-) kontinuum, szerkezettel. A 4. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált tér (és részben az idő) profilálódik (a tagolt tér-idő kontinuum részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált és absztrahált tér-idő kontinuumban.

Az 1. és 2. (forrástartomány) és a 4. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két + egy jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ INTÉZMÉNYBEN LEVÉS RAJTALEVÉS.

(46) egyetemen, ügyészségen

5. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; egy élőlény és egy esemény tér-időbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: társadalmi esemény tér-idő kontinuum, eseményszerkezete
3. elsődleges figura (trajektor): (a másodlagos figurához képest) élőlény, prototipikusan ember, vagy kisebb méretű fizikai tárgy (térben körülhatárolt), mozgásra képes vagy gyakran (de nem feltétlenül) mozdítható
4. másodlagos figura (landmark): esemény (közösségi), amelynek térben és időben (összefüggő tér-idő kontinuumban) való elhelyezkedése és körülhatároltsága profilálódik, az eseményszerkezet háttere előtt
5. viszony: az esemény mint valós (érzékelhető fizikai) és absztrakt közösségi cselekvési tér-idő kontinuumban levés

A tulajdonságok nyálábjaiból összeálló jelentés megnevezése: **esemény tér-idő kontinuumában levés.**

Az 5. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. Az 5. jelentés kognitív tartománya az 1. és 2. jelentés kognitív tartományához képest elvontabb és specifikusabb: ember által létrehozott dinamikus cselekvési tér-idő kontinuum.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest az 5. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikus (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez és a 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéhez, a tagolt, ember által alakított, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű nagy földrajzi térhez képest az 5. jelentés esemény mint valós (érzékelhető fizikai) és absztrakt közösségi cselekvési tér-idő kontinuum. Az 5. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált tér-idő kontinuum profilálódik (a tagolt tér-idő kontinuum részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált és absztrahált tér-idő kontinuumban.

Az 1. és 2. (forrástartomány) és az 5. (célstartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két + egy jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ ESEMÉNYEN LEVÉS RAJTALEVÉS. A 4. és az 5. jelentés kölcsönösen metonimikus viszonyban áll egymással.

(47) ünnepen, versenyen, bulin, találkozón

6. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; időben feldolgozható szellemi termék szerkezeti részének és e rész tartalmának tér-időbeli viszonya, rész – egész viszonyban az egész szellemi termékkel
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: szellemi termék tér-időben történő mentális feldolgozása
3. elsődleges figura (trajektor): időben feldolgozható szellemi termék részének tartalma
4. másodlagos figura (landmark): időben feldolgozható szellemi termék szerkezeti része, műveleti feldolgozásának tér-idő szerkezetre való kivetített leképezése
5. viszony: időben feldolgozható szellemi termék egy részének vagy tágabb közege egy részének és a rész tartalmának mint a figyelem középpontjában álló entitásnak viszonya, metaforikusan a rajtlevés fogalmával leképezve, a szellemi termék egészének vagy közege egészének a háttére előtt, referenciapont-szerkezetben

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **szellemi termék részében való bentlevés az egészhez képest**.

A 6. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 6. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest elvont és specifikus: mentális tér, szellemi termék tér-idő kontinuumban történő feldolgozásának mentális közege.

Az 1. jelentés elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 6. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete metaforikus: szellemi termék részének tartalma, melynek profilált tulajdonsága a mentális tér-idő kontinuumban történő feldolgozása. A kész szellemi termék (például szöveg, zenemű, film) feldolgozása feldolgozó idő folyamatában történik, amely feldolgozó idő a szellemi termék on-line műveleti feldolgozásának ideje és kontinuumot alkot a feldolgozandó szellemi termék szerkezetének térbeli kivetítésével.

Az 1. jelentés szerkezetének másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 6. jelentés másodlagos figurájának tér-idő kontinuum szerkezete metaforikus: szellemi termék szerkezeti része, melynek profilált tulajdonsága a mentális tér-idő kontinuumban történő feldolgozása. A 6. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált tér-idő kontinuum profilálódik (a szellemi termék szerkezeti részének egyéb részletei nem aktiválódnak). A másodlagos figura (a szellemi termék szerkezeti része) rész – egész és referenciapont-szerkezeti kapcsolatban áll a szellemi termék egészével.

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált és absztrahált tér-idő kontinuumban.

Az 1. (forrástartomány) és a 6. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: SZELLEMI TERMÉK TARTALMÁNAK MEGLÉTE RAJTALÉVÉS.

A szellemi termék részében, kétdimenziós térben:

(48) elején, végén, szélén;

A szellemi termék fogalmi közegében, háromdimenziós térben:

(49) szintjén, alapján, területén, területeken;

További térleképezések:

(50) során, listán, papíron 'dokumentumon'

7. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; esemény időtartamban
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: esemény időben történő feldolgozása
3. elsődleges figura (trajektor): esemény
4. másodlagos figura (landmark): időtartam
5. viszony: időben feldolgozható esemény egy részének vagy tágabb közegének tér-időbeli viszonya

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **időtartamban levés.**

A 7. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 7. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest: az idő.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 7. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete esemény.

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 7. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezete valamely esemény. A 7. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált időtartam profilálódik (az esemény további részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált időtartamban.

Az 1. (forrástartomány) és a 7. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ IDŐTARTAM RAJTALÉVÉS KÖRÜLHATÁROLT TÉREN. Specifikusabban: ESEMÉNY IDŐTARTAMBAN TÖRTÉNÉSE RAJTALÉVÉS.

(51) idején, napon, hétfőn

A magyar superessivus ragnak további jelentései különíthetők el. Ezeknek a jelentéseknek a részletes tárgyalására nem tér ki a jelen tanulmány. Az *-n/-on/-en/-ön* rag poliszém hálózatának egy lényeges összetevőjét azonban röviden vázolni szükséges. Az *-n/-on/-en/-ön* ragnak vannak olyan metaforikus kiterjesztései, amelyek egyúttal nagymértékben sematizáltak (az elsődleges jelentéhez képest is), és amelyek szemantikai összefüggésben állnak azokkal az igékkel, amelyekkel a határozórag kidolgozott figurái mondatot alkotnak.

Az előző elemzésekben az egyik fő szemantikai jellemző a határozórag és a főnévi tő kapcsolata volt. A tő + rag kompozitumszerkezetben a rag valamely két figura közötti viszonyt fejez ki sematikusan, amely figurák főnevekkel dolgozódnak ki:

(52) asztal+on + könyv

A teljes szemantikai szerkezet, melynek egyik középponti eleme a viszonyt kifejező és így az ige bővítményeit szervező rag, a következőképpen ábrázolható:

kifejező nyelvi szerkezet	főnév + superessivus esetrag	főnév
kifejezendő fogalmi tartalom	entitás (másodlagos figura) + viszonyulás	entitás (elsődleges figura), másik dologgal (a másodlagos figurával) viszonyban
szemantikai leképezés	dolog (tárgy), annak felülete + rajtalevés	dolog, másik dolog (a másodlagos figura) felületén

A kidolgozási viszony a tő + rag kompozitumszerkezetben kölcsönös, bár aszimmetrikus: a főnév részletezi a figurát, a rag kijelöli a főnév aktív zónáját (például az *asztal* főnév jelentésszerkezetében a felület és a funkció elvont tulajdonságok aktiválódnak). A (50)-hez hasonló szemantikai szerkezetek szemantikailag viszonylag önállóak, és bár mind valamely ige bővítményei, e szerkezetek jelentésében az ige jelentése csak sematikusan vesz részt. Ezzel szemben a superessivus egyes metaforikus kiterjesztései (a poliszém hálózat egyes csoportjai) csak valamely ige közvetlen (kötelező) bővítményeiként értelmezhetők szemantikailag:

- (53) a. kérdés+en + gondolkodik + valaki
 b. állam+on + élősködik + valaki
 c. tréfa+n + megsértődik + valaki

A teljes szemantikai szerkezet, melynek egyik középponti eleme a viszonyt kifejező és így az ige bővítményeit szervező rag, a következőképpen ábrázolható:

kifejező nyelvi szerkezet	főnév + superessivus esetrag	ige	főnév + nom vagy acc esetrag
kifejezendő fogalmi tartalom	entitás (másodlagos figura), amire a tevékenység irányul + az irányulás (intencionáltság)	tevékenység, pl. mentális, szociális	entitás (elsődleges figura), AG, PAT, prototipikusan ember
szemantikai leképezés	dolog (tárgy), annak felülete + rajtalevés	felületen végzett tevékenység	a tevékenység végzője vagy elszenvetője, másik dolog (a másodlagos figura) felületén

A térviszony másodlagos figurája (az esetragos főnév) a vonzatos poliszém kiterjesztésekben átalakul, a térbeli viszonyjelölésből a mondatbeli folyamat egyik résztvevőjévé válik. E szemantikai szerkezetekben a tevékenység irányulásának, a folyamatnak a közvetlenül nem tapasztalható célentitása ekképp lesz a felület (egyáltalán a térviszony másodlagos figurája), a konstruálás beszélői perspektívájából: a tevékenység elvont célja fizikai tárgyként konceptualizálódik, kívülről, a felülete felől megközelítve. A felület olyan mértékben absztrahálódik és metaforizálódik például a gondolkodás, a sértődés, a munka tárgyként, a superessivus rag révén, hogy megértése már csak az igével összekapcsolódva lehetséges. Ez az egyik szemantikai alapja a kötelező vonzatnak.

5. Összefoglalás

A tanulmány a poliszémia kognitív szemantikai leírhatóságát mutatta be, a prototípushatásoknak kitett kategorizáció és a hálózatba rendeződés kognitív nyelvészeti keretében. A tanulmány először áttekintette a jelentés fő jellemzőit a megismerés szemantikai következményeivel való viszonyában, majd a poliszémia általános tényezőit tárgyalta a kognitív szemantika diszkurzusában. Részletezte a jelentések elhatárolását, a jelentések motivált kialakulását és egymáshoz kapcsolódását. A poliszémia kialakulása a fogalmak motivált összekapcsolására alapozódik úgy, hogy a konceptualizáló az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja egy másik, vele összefüggő jelentésszerkezet létrehozására. A poliszémia műveleti szemantikai működésében elsősorban a jelentések belső szerkezeteinek részleges megfelelései, a jelentésekben és a jelentések közötti viszonyban érvényesülő prototípushatások játszanak szerepet.

Az elméleti és módszertani kifejtéseket két esettanulmány követte, a magyar *fej* főnév és az *-n/-on/-en/-ön* superessivus rag poliszém hálózatának elemzésé-

vel. A leírás első szakaszában sorra került az egyes jelentések belső szerkezetének elemzése a fontos elvont tulajdonságok bemutatása révén, a tulajdonságok adott nyalábjának az összegzése egyetlen jelentésmegnevezésben, valamint az egyes jelentések közötti kapcsolatok leírása jelentésenként. A poliszém hálózat leírásának második szakasza az egyes jelentések közötti teljes hálózat áttekintő bemutatása volt, amelyben a dinamikus jelentésképzés bevonása, a jelentések belső szerkezeti összefüggéseinek bemutatása a poliszémia leírásának része, részletezett módszertannal, nagy szemantikai hálózatot elemezve, korpuszadatok alapján. Az elméleti és módszertani keret kiinduló kijelentéseit a részletes elemzések megerősítették: a poliszém rendszer prototípushatásokat mutató kategorizációk eredményeként létrehozott elvont tulajdonságokból összeálló jelentések összetett hálózata.

Irodalom

- Bañcerowski Janusz (2007), A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Nyr* 131: 385–402.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (2000), Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds), *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California. vii–xxviii.
- Bierwisch, Manfred (1983), Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Růžicka, Rudolf – Motsch, Wolfgang (Hrsg.), *Untersuchungen zur Semantik*. *Studia Grammatica* XXII. Akademie-Verlag, Berlin. 61–99.
- Blank, Andreas (1999), Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical change. In: Blank, Andreas – Koch, Peter (eds) 1999: 61–90.
- Blank, Andreas – Koch, Peter (eds) (1999), *Historical Semantics and Cognition*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Brugman, Claudia (1988), *The Story of Over: Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon*. Garland, New York.
- Bybee, Joan (2001), *Phonology and Language Use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bybee, Joan – Perkins, Revere – Pagliuca, William (1994), *The evolution of grammar*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Chafe, Wallace (1976), Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In: Li, C. N. (ed.), *Subject and topic*. Academic Press, London. 25–55.
- Croft, William (1990), *Typology and universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft, William (1998), Linguistic evidence and mental representations. *Cognitive Linguistics* 9: 151–174.
- Cuyckens, Hubert – Berg, Thomas – Dirven, René – Panther, Klaus-Uwe (eds) (2003), *Motivation in Language*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (2001), Introduction. In: Cuyckens, H. – Zawada, B. (eds) 2001: ix–xxvii.

- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (eds) (2001), *Polysemy in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Dér Csilla Iлона (2008), *Grammatikalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Evans, Vyvyan (2003), *The Structure of Time. Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. (1997), *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fisiak, Jacek (ed.) (1985), *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Geeraerts, Dirk (1985), Cognitive restrictions on the structure of semantic change. In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 127–153.
- Geeraerts, Dirk (1993), Vagueness's puzzles, polysemy's vagaries. *Cognitive Linguistics* 4: 23–72.
- Geeraerts, Dirk (1997), *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk (1999), Idealist and empiricist tendencies in cognitive semantics. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds), *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 163–194.
- Geeraerts, Dirk (2006), *Words and Other Wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Giora, Rachel (1997), Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics* 7/1: 183–206.
- Haiman, John (1985), *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heine, Bernd (1993), *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike (1991), *Grammaticalization: a conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (1993), *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Katz, Jerrold J. – Fodor, Jerry A. (1963), The structure of a semantic theory. *Language* 39: 170–210.
- Kertész, András – Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (eds) (2012), *Converging Data Sources in Cognitive Linguistics. Language Sciences, Special Issue 34 (6)*. Elsevier, Amsterdam.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (2008), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária (1999), Poliszémia és grammatikalizáció. In: Geccsó Tamás (szerk.), *Poliszémia, homonímia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 124–134.

- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980), *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Lakoff, George (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Lakoff, George (1990), The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1: 39–74.
- Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Langacker, Ronald W. (1999), *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (1985), On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 297–323.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (2007), Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 139–169.
- Nerlich, Brigitte – Clarke, David D. (2003), Polysemy and flexibility: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds), *Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–30.
- Pethő Gergely (2004), *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémia-típusok a magyarban*. ELTE, Budapest.
- Pustejovsky, James – Boguraev, Branimir (eds) (1999), *Lexical semantics*. Clarendon Press, Oxford.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (2004), Introduction: Reflections on motivation. In: Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds), *Studies in Linguistic Motivation*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–46.
- Rosch, Eleanor (1977), Human Categorization. In: Warren, N. (ed.), *Studies in Cross-Cultural Psychology. Volume I*. Academic Press, London. 1–49.
- Rosch, Eleanor (1978), Principles of Categorization. In: Rosch, E. – Lloyd, Barbara B. (eds), *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ. 27–48.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn (1975), Family Resemblances. *Studies in the Internal Structure of Categories. Cognitive Psychology* 7: 573–439.
- Ruhl, Charles (1989), *On monosemy: A study in linguistic semantics*. SUNY Press, Albany, NY.
- Sandra, Dominiek (1998), What linguists can and can't tell you about the human mind: A reply to Croft. *Cognitive Linguistics* 9: 361–378.

- Sandra, Dominiek – Rice, Sally (1995), Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist's or the language user's? *Cognitive Linguistics* 6: 89–130.
- Sinha, Chris (1999), Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds), *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 223–255.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Th. (2003), Collostructions: Investigating the interaction between words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8: 209–243.
- Sweetser, Eve (1990), *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Talmy, Leonard (1978), Figure and ground in complex sentences. In: Greenberg, Joseph H. (ed.), *Universals of human language*. Stanford University Press, Stanford. 625–649.
- Talmy, Leonard (2000), *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Talmy, Leonard (é.n.), *Introspection as a Methodology in Linguistics*. <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Handouts/introspection2.pdf>
- Tátrai Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Taylor, John R. (1991), *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- Taylor, John R. (2003), Cognitive models of polysemy: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds), *Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 31–48.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2005), Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *MNy* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2011), *Kognitív szemantika. Második kiadás*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. (2002), *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tuggy, David (1999), Linguistic evidence for polysemy in the mind: a response to William Croft and Dominiek Sandra. *Cognitive Linguistics* 10: 343–368.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of over. *Language* 77/4: 724–765.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2003), *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York – Sydney, Auckland.
- Wittgenstein, Ludwig (1992), *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantis Kiadó, Budapest.

H. VARGA MÁRTA

A singulare tantumról a számjelölés kapcsán

The analysis and the interpretation of grammatical number seem to be a very complex task, since the tools expressing it are very different in the various languages. Nouns – traditionally – could be classified as count nouns and uncount nouns. Differences in quantity and function of uncount nouns in the different languages could be explained by the speakers' distinct approaches and conceptualizations reflected in word-formation processes and in everyday language-use. In the Hungarian language (as in other Finno-Ugrian languages as well) nouns are used in singular quite often when in most Indo-European languages a plural form can be observed. In Uralistics, this function is often called *numerus absolutus* (or *numerus indefinitus*). The aim of this paper is to collect singular forms in function of *numerus absolutus* on the one hand, and to interpret and define *singulare tantum* in Hungarian on the other.

Keywords: morphology, *numerus absolutus* (*numerus indefinitus*), *singulare tantum*, *plurale tantum*, count nouns, uncount nouns.

1. A névszói számjelölés

A grammatikai szám olyan kategória, mellyel a nyelvek nagy része rendelkezik. A névszói számjelöléssel rendelkező nyelvekben a számjelölés ugyan a főnevek inherens tulajdonsága, a szám-megkülönböztethetőség azonban nem érvényes minden főnévre.

A számjelölés elsődlegesen morfoszintaktikai sajátosság (mely az egyeztetésben jut kifejeződésre, függetlenül attól, hogy a szám a névszón vagy a névszói csoporton jelölve van-e vagy sem), de lehet morfoszemantikai tulajdonság is (ha a névszón vagy a névszói csoporton megjelenik, de nem érint más mondatrészeket). Néhány esetben lexikálisan is kifejeződésre juthat – ilyen esetben a főnevek egyetlen – lexikálisan meghatározott – (vagy csak egyes, vagy csak többes) számértékkel rendelkeznek (*singulare* vagy *plurale tantumok*). Ez a számérték is az egyeztetésben nyilvánul meg (pl. *léptek*, *homok*).

Hagyományosan a főnevek két típusa különíthető el egymástól: (1) a megszámlálható (számszerű) főnevek (angol terminussal: *count nouns*), melyek mind egyes, mind többes számú alakokkal rendelkeznek és (2) a megszámlálhatatlan (nem számszerű) főnevek (angol terminussal: *mass nouns*) csoportja, amelyek általában nem rendelkeznek szám-distinkcióval (vagy csak egyes, vagy csak többes számúak lehetnek).

2. A megszámlálhatóság ~ megszámlálhatatlanság a névszói számjelölésben

Az élőlényeket, tárgyakat, jelenségeket, fogalmakat stb. jelentő főnevek nagy része általában mérhető valamilyen formában. Mennyiségük (a magyarban) kifejezhető:

(a) számmal, ha meg lehet vagy szokás megszámlolni őket, pl. *két lány, három csomag, néhány javaslat*; ezeket megszámlálható (vagy számszerű) főneveknek nevezzük;

(b) számszerűsítő kifejezésekkel (pl. *egy darab szappan, egy tábla csokoládé, öt kocka jég, két fej káposzta*) vagy az adott főnév által jelölt entitásra jellemző leggyakoribb (természetes vagy fizikai) mértékegységet jelölő kifejezésekkel, pl. *egy pohár bor, egy vekni kenyér, egy tubus fogkrém, egy csepp olaj, két kávéskanál élesztő*;

(c) mértéknevekkel (amelyek kötelező mennyiségjelzői bővítménnyel rendelkeznek), pl. *egy liter bor, két kiló liszt*;

(d) vannak olyan főnevek, amelyek denotátuma sem számmal, sem mértékegységgel, sem számszerűsítő kifejezéssel nem mérhető, pl. *egy kis gyengédség, némi segítség, sok feszültség, jó egészség*.

Az (a) és a (b) csoportba tartozó mennyiségekre a magyarban inkább a *hány?*, a (c) és a (d) csoportba tartozó mennyiségekre pedig általában a *mennyi?* kérdő szóval kérdezhetünk. A magyarban a *hány?* ~ *mennyi?* szembenállás nem túl éles, szemben pl. az angollal, ahol a megszámlálható ~ megszámlálhatatlan főnevek megkülönböztetése morfológiai és szintaktikai sajátosságokban is kifejezésre jut: szigorú szabályok írják elő, milyen szavakat (determinánsokat, kvantorokat) lehet, milyeneket tilos használni a megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnevek előtt, illetőleg melyek az egyeztetés szabályai ilyen esetben (l. táblázat):

	Megszámlálható	Megszámlálhatatlan
<i>hány? / mennyi?</i>	<i>how many?</i>	<i>how much?</i>
<i>sok</i>	<i>many</i>	<i>much</i>
<i>kevés</i>	<i>few</i>	<i>little</i> ¹
<i>egy kis</i>	<i>a few</i>	<i>a little</i>
<i>egy</i>	<i>a / one</i>	–
az egyeztetés	E/3. <i>There is a book on the table.</i>	E/3. <i>There is a little bread on the table.</i>
kérdései	T/3. <i>There are two books on the table.</i>	

¹ Az *a little* nemcsak 'kevés' (határozatlan számnévi), hanem 'kicsi' (melléknévi) jelentésben is használatos: szövegbeli jelentése éppen attól függ, hogy megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnév előtt áll-e, pl. *a little wine* 'egy kevés / némi / valamennyi bor', *a little glass (of wine)* 'egy kis (méretű) borospohár'.

3. A megszámlálható főnevek

Több nyelv releváns adatait vizsgálva, értelmezve megállapítható, hogy a megszámlálható főnevek esetében a számjelölés a nyelvek többségében az egyes szám ~ többes szám alapoppozícióban jut kifejeződésre, pl. ang. *paper* ~ *papers*, ném. *das Papier* ~ *die Papiere*, ol. *la carta* ~ *le carte*, or. *бумага* ~ *бумаги*, m. *papír* ~ *papírok*. Léteznek azonban olyan nyelvek is, amelyekben az Európában beszélt (ismertebb) nyelvek kötelező egyes szám ~ többes szám distinkciója mellett több opozíció is létezik: a gazdagabb számrendszerrel rendelkező nyelvek a két egység jelölésére a duálist (pl. szamojéd, vogul, osztják, máltai, néhány lapp nyelvjárás), három egység jelölésére a triálist alkalmazzák (pl. némely óceániai nyelv), megint mások pedig a kis mennyiség jelölésére képesek: erre a „paucal”-t (lat. *pauculus* ’csekély, édeskevény’) használják (pl. a Szudánban beszélt baygo nyelvben). Még különlegesebb lehetőségekről is olvashatunk a szakirodalomban: vannak olyan kiterjedt rendszerek, amelyek ötféle szám jelölésére alkalmasak (pl. a Pápua Új-Guineában beszélt sursurunga nyelv). A numerus-jelölés szabadon választhatóságára is találunk példákat: a baygo nyelvben vannak olyan speciális formák, amelyek lehetővé teszik a főnévi használatot az entitások számjelölésére való utalás nélkül (vö. Corbett 2000: 2). Létezik olyan nyelv is (pl. a Braziliában beszélt pirahã), amelyből a szám-kategória teljességgel hiányzik. Ebben a nyelvben a többes szám fogalma a komitatív / asszociatív posztpozíciók és különféle kvantorok (mennyiségjelző szavak) összekapcsolásával jut kifejeződésre (vö. Corbett 2000: 50–51).

4. A megszámlálhatatlan főnevek

A megszámlálhatatlan főnevek általában nem rendelkeznek szám-distinkcióval: vagy csak egyes számúak (singulare tantumok), pl. m. *sár*, *homok*, *tej*; ang. *wheat* ’búza’, *air* ’levegő’, *health* ’egészség’, vagy csak többes számúak (plurale tantumok) lehetnek, pl. m. *javak*, *történetek*, *léptek*, *mézeshetek*; ang. *oats* ’zab’, *measles* ’kanyaró’, *trousers* ’nadrág’. Számuk, szerepük nyelvenként változó; ez pedig az adott nyelvet beszélők eltérő megfigyelésével, a szóalkotásban és a nyelvhasználatban tükröződő eltérő (egységes vagy kevésbé egységes) konceptualizációval magyarázható. Az angol anyanyelvű beszélők a borsószemet (*pea*) például elég nagyméretűnek tartják ahhoz, hogy egyedként kezeljék, szemben az orosz anyanyelvű beszélőkkel, akik az apró szemekből álló zöldségeket és az apró bogyókból álló gyümölcsöket egységként, homogén masszaként kezelik, és csak egyes számban létező főnévvel jelölik meg, pl. *горох* ’borsó’, *малина* ’málna’, *вишня* ’meggy’. Az arab nyelvben a ’fa’ jelentésű *shajar* gyűjtőnévi jelentésben megszámlálhatatlan főnév. Egyetlen fa (az egyed) megnevezése az *-a*

egyedítő képzővel történik (*shajar-a*). Érdekes, hogy mind az egyedi név, mind a gyűjtőnév használható többes számban, de míg a gyűjtőnévi többes a típusra (type), addig az egyedi név többese a példányra, az egyedre (token) utal (Cruse 1994: 2858).

5. Az egyes szám funkciói a magyarban

Az egyes szám olyan szóalak, illetve nyelvtani kategória, amely egyetlen dologra vagy személyre utal, szemben a többes számmal, amely egynél (bizonyos nyelvekben csak kettőnél, háromnál, négyenél) több dologra vagy személyre vonatkozik. Általában az egyes szám a jelöletlen forma, a többes szám előállítására pedig – nyelvtípustól függően – történhet toldalékkal (pl. m. *asztal* ~ *asztalok*), flexióval (pl. ang. *foot* ~ *feet* 'láb ~ lábak') vagy reduplikációval (pl. japán *yama-yama* 'hegyek'). Bizonyos nyelvekben, illetve a nyelvek bizonyos szófajcsoportjainál a többes számnak nincs külön jele, ekkor a módosítószókból vagy a szövegkörnyezetből állapítható meg a nyelvtani szám. Speciális eset a 0 ('nulla'), amely egyes nyelvekben szintén többes számot vonz (pl. angol 0 *persons* vagy spanyol 0 *personas*, '0 személy').

Érdekes a magyar nyelvnek az a – minden bizonnyal – ösi sajátossága, hogy benne a fentebb vázolt – hagyományon alapuló – egyes szám ~ többes szám szembenállás nem mindig valósul meg élesen, „az egyes/többes határvonal nem esik egybe az *alma/almák* határvonallal” (Kálmán – Nádasdy 1999: 233): bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, „amikor a valóságvonatkozást tekintve a többség mozzanata kétségtelen, s amikor számos más nyelv – pl. az indoeurópai nyelvek jó része – kötelező jelleggel többes számot használ” (Korompay 1991: 259). A számhasználatnak ezek a ma is érvényben lévő szabályai – az uráli nyelvek és a magyar nyelvtörténet egybehangzó tanúsága alapján – már az ősmagyar korszakban is érvényesültek. Ezek az egyes számú alakok voltaképpen összefoglaló értelműek, a többségre azonban – nyelvünk hagyományai szerint – külön grammatikai eszköz (a többesjel) többnyire nem utal. Lényeges ingadozást csak az ómagyar kori latin hatás indít meg (vö. *mindenszentek*, *háromkirályok*, *összes angyalok és szentek* stb.), de a hagyományok komolyabb módosulását az sem idézi elő (vö. Korompay 1991: 270–271). A (jelöletlen) egyes szám jelentése a magyarban tehát lehet többes is, pl. a *könyv*, a *paradicsom*, az *alma* alak akárhány könyvre, paradicsomra, almára vonatkozhat, így számitlag közömbös (indifferens, semleges). Ezzel ellentétben a jelölt alternatíva mindig a többes szám: a *könyvek*, *paradicsomok* alakok vonatkozása mindenképpen többes. Nádasdy tréfás megfogalmazásában „az *alma* alakot helyesebb volna »számtalannak«, az *almá*-kat »számosnak« nevezni” (Kálmán – Nádasdy 1999: 233).

6. A „*numerus absolutus* / *indefinitus*” jelentése

Az uráli nyelvek morfoszintaktikai kérdéseit taglaló munkák (pl. Winkler 1913, Ravila 1935, 1941) a jelöletlen (0 számmal ellátott) egyes számú alakok többes számú – határozatlan mennyiséget vagy azonosíthatatlan számú egyedet megnevező – funkciójára általában a „*numerus absolutus*”, „*numerus indefinitus*” terminussal szoktak utalni. Ravila állapította meg elsőként, hogy az egyes szám *numerus absolutus* funkciójában már az alapnyelvben létezett, ahogyan a legtöbb uráli nyelvben is (Ravila 1935: 49, 1941: 2–3). Később Fokos-Fuchs (1962) jellemezte behatóbban a *numerus absolutus*-t. Ebből a tanulmányból nyilvánvalónak tűnik, hogy a *numerus absolutus* nem számot, nem explicit mennyiséget jelöl, nem is konkrét egyedre vagy fajtára utal, sokkal inkább funkcióját értelmelmezendő. Az egyes számú formák használatát *numerus absolutus* jelentésben az alábbi esetekben tekinthetjük szokásosnak a magyarban:

6.1. Meghatározatlan mennyiségekre (határozatlan számosságra) történő utaláskor – nemcsak megszámlálhatatlannak tekintett mennyiségek (anyag- és gyűjtőnevek), hanem – megszámlálható mennyiségek esetén is a magyar általában az egyes szám használatát kedveli és érvényesíti. Amit csak lehet, egyes számban használunk, pl. *virágot / bogyót / epret szedünk* (és nem *virágokat, bogyókat, epreket*), *paradicsomot / krumplit / banánt veszünk a piacon, rájuk a körmünket, fogat mosunk, bélyeget / jelvényt / szalvétát gyűjtünk, tetűt ment a hajába, a ruhámat megette a moly, folyik a szó belőle* stb. A fenti példamondatok főnevei jelentésükben nem egyes számúak, „hanem sokkal inkább határozatlan számosságúak; azaz lehet egy, lehet több, nem tudom, vagy nem releváns. Grammatikailag azonban ezek a példák egyes számú egyeztetők” (Kádár 2007: 136–137). Az egyes szám kedveltsége arra enged következtetni, hogy a magyar anyanyelvű mintha nagy(obb) egységben látná a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodna.

Több azonosíthatatlan individuumra is utalhatunk a magyarban egyes számú főnévvel, pl. *a jön a török!*, *a konyhakertet lerágta a nyúl* vagy az *inget vettem* kifejezésekben az egyes számban álló *török, nyúl*, illetve az *ing* főneveknek nincs mennyiségi vonatkozásuk. Szemantikai tartalmukra csak a kontextusból, a szituációból vagy további információkból lehet következtetni. Tartalmi interpretációjuk lehet egyes számú: ’jön egy török nemzetiségű ember’, ’egyetlen nyúl tette tönkre a konyhakertet’, illetve ’egy darab inget vettem’ vagy többes számú: ’jönnek a törökök’ (= a fosztogató török katonák csapata), ’a nyulak rágták le a konyhakertet’, illetve ’több inget vettem’ (vö. Honti 1995: 164).

6.2. A mennyiségjelzős szerkezetekben a főnévi alaptag mindig jelöletlen (egyes számú). Ezekben a szerkezetekben tehát a főnév maga nem, de a jelzői bővítmény, azaz a mennyiségjelölővel jelölt számosság (amely lehet tőszámnév,

határozatlan számnév vagy a *minden*, *mind*, *összes* általános névmás) egyértelműen tud utalni a számbeli viszonyokra, a többség mozzanatára, pl. *öt* / *sok* / *minden hajó*. A hagyományos magyar nyelvszokás csak a jelző révén (egyszeresen) fejezi ki ugyanazt a grammatikai tartalmat, amelyet az indoeurópai nyelvek kétszeresen: a jelző és a többes számú jelzett szó révén. A számjelző utáni egyes szám használatának háttérében nyelvi tudatunk magyaros szemlélete húzódik meg: mintha az *öt hajó* vagy akár a *sok hajó* „mentális képe egységes halmazként jelenne meg (az ún. aggregátum-elv jegyében), s ekként nem tartjuk indokoltnak a többes számnak a főnéven történő külön megjelölését (a pluralitás más nyelvekben szokásos sokaság-többszörösség-elvének értelmében)” (Szűcs 2009: 77).

6.3. A magyar anyanyelvű gyakran két vagy több dolgot is egységként, egy kategóriaként értelmez. Különösen igaz ez a páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat jelölő szavak esetén, pl. *szem*, *fül*, *kar*, *láb*, *váll* / *cipő*, *csizma*, *zokni*, *kesztyű* (pl. *fáj a lába*, *szép a szeme*, *cipőt húz a lábára*); természetesen ilyenkor is általában egyes számot használunk, bár nem kizárt a többes szám használata sem, vö. pl. *látom... megrezzenni lágy emlőidet...*; *újra látom, hogy fakad a kerek fehér köveken fogaidon a tündér nevetés...* (József Attila: Óda), *itt törtek össze rabigát Hunyadnak karjai* (Vörösmarty: Szózat). A páros testrészek egységként való felfogását azok a cselekvések is jelzik, amelyek végrehajtásához legalább két egyed szükséges, pl. *szeme közé néz valakinek*, *idegen kutynak lába közt a farka*, *összeüti a bokáját*, *kezét a szívére kulcsolta*, *eltalálta szarva közt a tőgyét* (vö. Kertész 1913: 307–313). A páros testrészekkel kapcsolatos nyelvspecifikus vonás az is, hogy a páros testrészek egyikének megjelölése nem az *egy*, hanem a *fél* szóval történik a magyarban (és a többi finnugor nyelvben), pl. *félszemű*, *fél lábbal*, *fél fogára* (!) *sem elég*. Ilyesmi az indoeurópai nyelvekben elképzelhetetlen lenne. Ez a jelenségkör távolabbról összefüggést mutat a duális kérdésével is. (Az alapnyelvi duális jelnek a magyarban nincs folytatása, talán a *kettő* forma elhomályosult végződése őrzi a hajdani *-k (> *-γ) nyomát.)

6.4. Halmozott egyes számú alanyok esetén is általában egyes számú állítmányt használunk, pl. *Mária és Péter is eljött* (értelmi egyeztetéssel: *eljöttek*).

6.5. Általában egyes számot használunk akkor is, ha több birtokosnak egy-egy birtokáról van szó, pl. *a képviselők feleségükkel együtt érkeztek a fogadásra* (szemben *a sejkek feleségeikkel együtt érkeztek* mondattal), *a férfiak megemelték kalapjukat* (nem *kalapjaikat*).

6.6. Bizonyos kopulatív kifejezésekben a várt pluralisi forma helyett singularisi áll, pl. *ezek a párok szinonimának tekinthetők* (nem *szinonimáknak*), *ezeket a lexémákat singulare tantumnak nevezzük* (nem *singulare tantumoknak*).

7. A megszámlálhatatlan főnevek sajátosságai (angol–magyar összevetés)

Az eltérő konceptualizáció miatt egyetlen nyelvben sem lehet teljes biztonsággal megjósolni vagy logikai úton kikövetkeztetni, hogy egy adott entitást jelölő főnév megszámlálható-e vagy sem. Igaz ugyan, hogy például az anyagnevek az angolban is és a magyarban is többnyire megszámlálhatatlanok (pl. ang. *oil*, *gold*, *wood*, ma. *homok*, *tej*, *liszt*), de hogy mi tekinthető anyagnévnek és mi nem, azt is meglehetősen nehéz pontosan definiálni. Az angolban pl. a *bread*, *soap*, *chalk* anyagnevek (megszámlálhatatlanok), míg magyar megfelelőik (*kenyér*, *szappan*, *kréta*) megszámlálhatók.

Az angolban vannak olyan (nem anyagnév-jelentésű) főnevek is, amelyek megszámlálhatatlanok (nincs többesük), míg magyar megfelelőikre megszámlálhatóként tekintünk (van többesük), pl. *advice* 'tanács(ok)', *furniture* 'bútor(ok)', *information* 'információ(k)', *permission* 'engedély(ek)', *homework* 'házi feladat(ok)'.

A többes számú alakkal nem rendelkező megszámlálhatatlan főneveket az angolban nem előzheti meg sem számnév, sem határozatlan névelő. Mennyiségükre leggyakrabban úgynevezett számszerűsítő kifejezésekkel (pl. *a piece of...*, *a bit of...*, *an item of...* 'darab'), vagy a rájuk jellemző leggyakoribb (természetes vagy fizikai) mértékegységet jelölő kifejezésekkel utalunk, pl. *a bar of chocolate* 'egy tábla csokoládé', *a blade of grass* 'egy szál fű', *a block of ice* 'egy kocka jég', *a cup of tea* 'egy csésze tea', *a glass of wine* 'egy pohár bor', *a loaf of bread* 'egy vekni kenyér', *a lump of sugar* 'egy kocka cukor', *a sheet of paper* 'egy papírlap', *a tube of toothpaste* 'egy tubus fogkrém', *a drop of water* 'egy csepp víz', *a kilo of bread* 'egy kilo kenyér', *three teaspoonfuls of sugar* 'két kávéskanál cukor'. A megszámlálhatatlan anyagnevek helyett gyakran használjuk megszámlálható szinonimájukat, pl. *clothing* ~ *a garment* 'ruha', *permission* ~ *a permit* 'engedély', *work* ~ *a job* / *a task* 'munka', *luggage* ~ *a suitcase* 'csomag', *money* ~ *a coin* 'pénz(érme)', *a banknote* 'bankjegy'.

Ezekhez a szópárokhoz hasonlóan viselkednek – de jelentésüknél fogva külön csoportot alkotnak – azok a szópárok, melyeknek egyik tagja valamilyen haszonállatot jelöl (megszámlálható), másik tagja pedig ennek az állatnak a fogyasztásra alkalmas húsát nevezi meg (megszámlálhatatlan), pl. *a calf* ~ *veal* 'borjú(hús)', *a cow* ~ *beef* 'marha(hús)', *a pig* ~ *pork* 'disznó(hús)', *a sheep* ~ *mutton* 'birka(hús)'. Ugyancsak kétféleképp használhatók azok a főnevek, amelyek jelöltje valamilyen húzáért is tenyésztett vad- vagy vadászott állat, pl. *duck* 'kacsa' (megszámlálható), pl. *some ducks* 'kacsák, néhány kacsa' ~ 'kacsahús' (megszámlálhatatlan), pl. *some duck* '(egy kis) kacsahús'. Ilyenek még *chicken*, *goose*, *pheasant*, *rabbit*, *lamb*. A magyarban hasonló a helyzet, vö. *a marhákát* /

a disznókat stb. ('az állatokat') *a legelőre hajtották* (megszámlálható) ~ *marhát / disznót* ('marhahúst, disznóhúst') *főzők ebédre* (megszámlálhatatlan).

A fenti példák igazolják, hogy a nyelv általában képes a hiányzó (megszámlálható) alakok pótlására: más lexémákkal vagy számszerűsítő szókapcsolatokkal valósítja meg a feladatot. A rokon jelentésű párhuzamok meggyőzően mutatják, hogy a *clothing*, *permission*, *work* stb. megszámlláhatatlan lexémák esetén nem a mögöttük meghúzódó fogalom, jelentés gátolja megszámlláhatóságukat (többes számba kerülésüket): míg a hasonló jelentésű lexémákból létre lehet hozni a többes számú szóalakokat (*garments*, *permits*, *jobs*), addig a megszámlláhatatlan alakokból nem. Ez is inkább azt a feltételezést látszik igazolni, miszerint a nyelvtani kategóriák nem tartalmi-jelentésbeli, nem is logikai kategóriák, hanem a nyelv belső rendszeréből kiszakított (nyelvspecifikus) egységek.

Az angolban vannak Janus-arcú főnevek, melyek egyszer megszámlláható, máskor megszámlláhatatlan főnévként vannak jelen a szókapcsolatokban. A megszámlláhatatlan használat általában valamilyen anyagot, természeti jelenséget vagy elvont fogalmat jelent, a megszámlláható pedig ezek egyszeri vagy konkrét előfordulását, pl. ang. *light* 'fény mint fizikai jelenség' ~ *a light* 'fény mint fényforrás'. Hasonlóan kétarcúak azoknak a zöldség- és gyümölcsfajtáknak a nevei, amelyekből nem szokás egy egészet egyszerre megenni, pl. *cabbage*, *cauliflower*, *lettuce*, *water melon*, pl. *she grows cucumbers in her garden* 'uborkát termeszt a kertjében' ~ *have some cucumber!* ~ 'egyél (egy kis) uborkát!'. Kétarcúak azok az angol főnevek is, amelyek esetén az eltérő számhasználat eltérő jelentést takar, pl. *chocolate* 'csokoládé' (megszámlláhatatlan) ~ *chocolates* 'bonbon' (megszámlláható), *dress* 'ruházat, ruhanemű' ~ *dresses* 'női ruha', *experience* 'tapasztalat' ~ *experiences* 'élmény, benyomás', *iron* 'vas' ~ *irons* 'vasaló', *paper* 'papír' ~ *papers* 'újság, dolgozat', *wood* 'fa(anyag)' ~ *woods* 'erdő'.

Mindennek az ellenkezőjére is van példa: az angolban meglehetősen nagy számban fordulnak elő olyan főnevek, amelyek megszámlláhatóként és megszámlláhatatlanként (anyagnévként) is használatosak (eltérő determinánsokkal, kvantorokkal, minőségjelzőkkel), pl. *there are some eggs in the fridge* 'van néhány tojás a hűtőben' / *there is some egg on your collar* 'letojászkodt a gallérod', *there are some apples on the tree* 'van néhány alma a fán' / *there is some apple on your moustache* 'almás a bajszod' (vö. Kovács et al. 1994: 589–594); vö. még *there was not enough table for everyone to sit at* 'nem tudott mindenki asztalhoz ülni', *there was dog all over the road* 'az út tele volt kutyával' (vö. Corbett 2000: 78–87).

8. A singulare tantumok a magyarban

A főnévi paradigmában vannak teljes számrendszerű szavak és vannak defektív paradigmájú szavak. A defektív csoportba sorolhatók például a singulare tantumok: ezek – a klasszikus meghatározás szerint – olyan lexémák, amelyek ragozási sorából szisztematikusan hiányoznak a többes számú szóalakok. Úgy tűnik, a magyarban egy szóról nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, vajon singulare tantum-e vagy sem, mert a magyarban talán nincs olyan főnév, amelynek elvileg, nyelvtanilag nem lenne képezhető a többes száma (legfeljebb furcsán, szokatlanul hangzik a kapott szóalak, pl. *sarak*, *levegők*). Szerencsésebbnek tűnik a singulare tantumok következő definíciója: olyan lexémák, amelyeknek potenciálisan teljes ragozásuk van, de ebből a teljes paradigmából általában csak az egyes szám használatos. Az oroszban is hasonló a helyzet: a *лаи* 'káromkodás', *гордость* 'büszkeség', *медь* 'réz' (mind formájukat, mind jelentésüket tekintve) singulare tantumok hiányzó többes számú alakjai is könnyedén megallokozhatók a külső jelekkel szükség esetén, pl. *лаи, гордости, меди*.

8.1. A magyarban vannak olyan lexémák, amelyek anyagnévi jelentésükben singulare tantumok (pl. *homok*, *víz*, *levegő*, *zsír*), fajtajelölőként azonban megallokozható belőlük a többes számú forma (*murvás homokok*, *ásványvizek*, *ipari levegők*, *nyomástűrő zsírok*, *anyatejek*). Ugyanez megfigyelhető az angolban is, pl. *five Dutch cheeses* 'öt holland sajt(fajta)', *many light beers* 'sok világos sör(fajta)'.

8.2. Vannak olyan lexémák, amelyek csak speciális esetekben, pl. irodalmi szövegekben szerepelhetnek többes számban (*ég ~ oh, egek!*, *menny ~ fölment a mennyekbe*). Különleges esetnek tekinthető például az *Isten* szó, amely a mono-teikus vallásokban (zsidó, keresztény, iszlám) teológiai és grammatikai okok miatt csak egyes számú főnév lehet. Többes száma csak a politeista tartalmú vallási szövegekben képzelhető el, pl. *a mitológia a görög istenek életéről szól*.

8.3. Az anyagnevek mellett a gyűjtőnévi jelentésű főneveket is általában a singulare tantumok közé soroljuk. A gyűjtőnév összefoglaló jelentésű szó: több egyedből (élőlényből vagy élettelen dologból) álló csoport megnevezője. Jelentéstartalmában eleve benne foglaltatik a többség fogalma, pl. *lakosság*, *személyzet*, *gulya*, tehát voltaképpen egyes számban is több egyedet jelölnek. Vitatott, hogy gyűjtőnév-e több alárendelt (különböző) fogalom fölérrendelt (nem)fogalma. A Keszler 2000 a *bútor*, *gyümölcs*, *virág*, *szerszám* típusú nemfogalmat jelentő főneveket is gyűjtőnévnek tekinti (Keszler 2000: 129), más munkák azonban nem (vö. A. Jászó 1995b: 161; Hangay 1995: 224–227; Laczkó 1997: 35; Nagy 2003: 41): megítélésük szerint az „igazi” gyűjtőnév egyetlen egyedre sohasem vonatkoztatható (pl. **Kovács János*, *a falu lakossága*, *úgy nyilatkozott, hogy...* Nagy példája, vö. 2003: 41), a *bútor*, a *gyümölcs*, a *virág* stb. nemfogalmak azonban egyes számú használatukban előfordulhatnak egyedi névként (faj-

fogalomként) is, pl. *egyik bútor sem tetszett az áruházban; add már ide azt a szer-számot!*

Úgy tűnik, a gyűjtőnévi értelem is meglehetősen viszonylagos: néha a gyűjtőneveket is használhatjuk többes számban, jóllehet akkor már egyedi jelentésben szerepelnek, pl. *erdők, népek, tömegek, osztályok*. Mivel a szoros értelemben vett gyűjtőnév – jelentéstartalmának megfelelően – nemigen használatos többes számban, lehetséges, hogy a gyűjtőnévi terminussal célszerűbb lenne csak azokat a képzett főneveket illetni, amelyek nevében, morfológiai felépítettségében már benne van, hogy milyen azonos egyedekből álló csoportot jelölnek. Ilyenek pl. a következők:

- *-s* képzősök, pl. *cseresznyés, cserjés, kukoricás, fenyves, tölgyes, akácos, bükkös*;
- *-ság* képzősök, pl. *magyarság, ifjúság, igazgatóság, katonaság, vezetőség, rokonság, parasztság, értelmiség, hegység, erdőség, rendőrség, helyhatóság*;
- *-zat* képzősök, pl. *csillagzat, billentyűzet, fegyverzet, személyzet, növényzet, virágzat, ruházat, állványzat*.

8.4. Az elvont, általános fogalmat kifejező főnevek is általában egyes számban használatosak, pl. *létezés, élet, növekedés, fejlődés, elmúlás, négyyszögletűség, fertőzöttség, rabság, szabadság, boldogság, becsület, jóság, harag, stressz, egészség, düh, siketség, vakság, matematika, fizika*.

8.5. Az egyetlennek ismert vagy tekintett dolgok neveit is egyes számban használjuk, pl. *világ, földkerekség, földközép, Dózsa György, Egyenlítő, Európa, Magyarország, Debrecen*.

8.6. Azokra a természeti jelenségekre és természeti képződményre utaló szavakat sem használjuk többes számban, amelyeknek nincsenek jól körülrajzolható határaik, pl. *füst, köd, por, levegő, talaj*. A *ködfolt, füstjel* már más, azoknak vannak érzékelhető határaik, és a *folt, a jel* már eleve olyan szavak, amelyek túriks, sőt szívesen veszik a többes számot.

9. A singulare tantumok főbb szemantikai csoportjai

A korpusz alapján a magyarban a következő szemantikai csoportok állapíthatók meg:

I. Egyedi nevek

1. anyagnevek, pl. *homok, sár, tej, víz, genny*;
2. élelmiszerek, gabonafélék, kicsépell mag (anyagnévi értelemben), pl. *hús, hal, paradicsom, paprika, rozs, kukorica*;

3. (körülrajzolható határok nélküli) természeti jelenséget jelentő szavak, pl. *köd, füst, por, levegő, talaj*;
4. elvont fogalmat jelentő szavak, pl. *stressz, feszültség, szenzáció, szleng, ártatlanság, jóság, becsület, egység, egészség*;
5. egyetlennek ismert vagy tekintett dolgok nevei, pl. *földközép, Egyenlítő, Ráktérítő, Baktérítő, Európa, Magyarország, Debrecen, Dózsa György*.

II. Gyűjtőnevek

1. emberek csoportját jelentő szavak, pl. *zsűri, kollektíva, nép, elit, csapat, bizottság*;
2. gyűjtőnévképzős főnevek: *kukoricás, lucernás, állványzat, növényzet, lakosság, diákság*;
3. hivatalos szervek, intézmények, pl. *rendőrség, katonaság, határőrség, hatóság*.

10. A singulare tantumok egyeztetése

A korpuszban található plurale tantum alanyok és állítmányaik között alaki és értelmi egyeztetésre is találunk példát.

1. A gyűjtőnévi sigulare tantum alanyok – többségi jelentésük ellenére – általában egyes számú állítmányt kívánnak maguk mellé: *a nép elégedetlen, a tömeg énekel*. Állítmányi szerepükben sem egyeztetjük őket a többes számú alannal: *az első osztályosok a versenyben a legügyesebb csapat voltak, a magyarok régóta élő nép a Kárpát-medencében* (vö. Keszler 2000: 129).

2. Az anyagnévi minősítő jelentésű összetett állítmány névszói része mindig egyes számban marad, ilyenkor elmarad a számbeli egyeztetés, pl. *csupa sár vagytok! tiszta víz lettünk a nagy eső miatt!*

Irodalom

- Corbett, Greville G. (2000), Number. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cruse, D. Alan (1994), Number and number system. In: Asher, R. E. (ed.), The Encyclopedia of Language and Linguistics. Pergamon Press, Oxford. 2857–2861.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1962), Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft. Ural-Altaische Bibliothek XI. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Hangay Zoltán (1995), A jelentésmező. In: A. Jászó Anna – Hangay Zoltán (szerk.), Nyelvi elemzések kézikönyve. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged. 224–227.

- Honti, László (1995), *Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich?* LU 31: 161–169.
- A. Jászó Anna (szerk.) (1995a), *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna (1995b), *A grammatika az alsó tagozatos tankönyvekben*. Nyr 119: 142–164.
- Kádár Edit (2007), *Alaktan és szófajtan*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám (1999), *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris, Budapest.
- Kertész Manó (1913), *A duális a magyarban*. MNy 9: 307–313.
- Keszler Borbála (2000), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Korompay Klára (1991), *A névszójelezés*. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.
- Korompay Klára (1992), *A névszójelezés*. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 321–354.
- Kovács János – Lázár A. Péter – Merrick, Marion (1994), *A–Z Angol nyelvtan*. Lexikon. Corvina, Budapest.
- Laczkó Krisztina (1997), *Tipikus grammatikai hibák általános és középiskolás nyelvtankönyvekben*. Nyr 121: 30–38.
- Lőrincze Lajos (1968), *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy Katalin (szerk.) (2003), *Szófajtani elemzések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Papp Ferenc (1975), *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc (1979), *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Ravila, Paavo (1935), *Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie*. FUF 23: 20–65.
- Ravila, Paavo (1941), *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen*. FUF 27: 1–136.
- Rácz Endre (1971), *Az állítmány számbeli egyeztetése több különböző számú alannyal a mai magyar nyelvben*. MNy 67: 144–155.
- Szépe György (1963), *Az egyeztetés kérdéséhez*. NytudÉrt 40: 355–359.
- Szűcs Tibor (2009), *A magyar mint idegen nyelv sajátos szemléleti vonásai*. Hungarológiai Évkönyv 10: 68–78.
- Tompai József (szerk.) (1961), *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Winkler, Heinrich (1913), *Samojedisch und Finnisch*. FUF 13: 120–163.

KONTRA MIKLÓS

**Mai magyar nyelvi változások
(látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok)¹**

Angelusz Róbert (1939–2010) emlékének

This paper is an interim report on the author's studies of ongoing changes in Hungarian. The data analyzed are drawn from three projects: (1) The Hungarian National Sociolinguistic Survey (HNSS), conducted in 1988 with a random stratified sample of adult Hungarians in Hungary (N=832), (2) The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary, conducted in 1996-97 in Slovakia, Ukraine, Rumania, Yugoslavia, Slovenia, Austria and Hungary with a quota sample (N=846), and (3) a re-study of the HNSS limited to Budapest, conducted in 2005 with a random stratified sample of residents of Budapest (N=200, as opposed to 163 in the HNSS study). A number of stable variables have been identified in Budapest, for instance, the obstruent + *t*-final verbs as in *ragaszt* 's/he glues', the 1Sg ending of verbs such as *gondolkodik* 's/he thinks', and the inessive case ending (bVn) as in *férjében* 'in her husband'. Ongoing changes can be established in the following cases: (a) the standardization of grammaticality judgments concerning the hypercorrect [bVn] variant of the illative case ending (bV), (b) the standardization of judgments concerning the nonstandard variant [nák] of the 1Sg present conditional ending (nVk), and (c) the spread of the non-*ik* form of verbs like *eszik* 's/he eats' in the 3Sg imperative, i.e. the spread of *(ő) egyen* at the expense of *(ő) egyék* 's/he should eat' as shown in oral sentence completion tasks. The apparent time construct is also used in some maps to show the geography of the *egyék* > *egyen* change based on the 1988 HNSS data, and the similar *vetkőzzék* > *vetkőzzön* 's/he should undress' change based on the Hungarian Dialect Atlas data gathered in the early 1960s.

Keywords: Ongoing language changes in Hungarian, apparent time, real time, Hungarian National Sociolinguistic Survey (1988) and its re-study in Budapest (2005).

¹ Az MTA I. osztályának 2012. október 15-i ülésén elmondott doktori előadás szerkesztett változata. – Köszönöm Vargha Fruzsina Sárának a 18–21. ábrák (térképek) elkészítését és a 22–23. térképek rendelkezésemre bocsátását. Ugyancsak köszönettel tartozom Németh Miklósnak, Szilágyi N. Sándornak és a két névtelen lektornak hasznos kritikai megjegyzéseikért.

Ebben a cikkben jelenlegi kutatásaimból adok egy mustrát, olyan kutatásokról szólok, amelyek folyamatban levő magyar nyelvi változásokkal kapcsolatosak. Vizsgálataim elméleti alapja Weinreich, Labov és Herzog 1968 és Labov 1974 azon tétele, hogy a jelenbeli vizsgálatok a múltbeli változásokat is magyarázhatják. Velük szinte egyidőben Fónagy Iván (1966: 130) ezt a következőképp fogalmazta meg: „A jelenben megfigyelhető mozgás, a változás pedig az időben lefolyó változás vetülete.”

Egy egyszerű példával illusztrálva, a váltakozás és változás vizsgálójának olyan kérdésekkel kell megbirkóznia, hogy például változás jele-e az, ha valaki (1)-et és (2)-t is mond, vagy ha az egyik ember az egyik, a másik a másik szerkezetet használja. Másképp mondva: folyamatban levő változás zajlik a számbeli egyeztetésben?

(1) Az olyan hatásköröket, amit a kezébe<n> kellett volna, hogy tartson [...]

(2) Mert<t> az ismeretanyag, amit leadnak vagy le kellene adni [...]

(A példákat a BUSZI-2 korpusz B7103ELL2 jelű interjújának átiratából vettem.)

Az adatok

A bemutatandó adatokat három forrásból merítem:

- a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) 1988-ban gyűjtött országos reprezentatív adataiból (N=832), ebben a vizsgálatban Angelusz Róberttel, Pléh Csabával, Tardos Róberttel és Terestyéni Tamással dolgoztam együtt, lásd Kontra szerk. 2003;
- A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című kutatásból, ennek adatgyűjtése 1996–97-ben 7 országban folyt kvóta mintával (N=846), kutatótársaim voltak Lanstyák István, Csernicskó István, Péntek János, Szilágyi N. Sándor, Göncz Lajos, Vörös Ottó és Szépfalusi István, lásd többek között Kontra 2012;
- a Nézetek-B2 vizsgálatból, ez az MNSZV budapesti megismétlése volt, 2005-ben zajlott (N=200), kutatótársaim Angelusz Róbert és Tardos Róbert voltak, lásd Kontra 2009. Ez a vizsgálat lehetővé teszi, hogy a budapesti nyelvközösség vonatkozásában ne csak látszólagosidő-vizsgálatok alapján tegyünk megállapításokat arról, hogy mi változik s mi nem, hanem egy valóságosidő-vizsgálat alapján is, ugyanis 1988-ban 163, és 17 évvel később, 2005-ben 200 fővárosi adatközlőtől gyűjtöttünk adatokat, az összehasonlíthatóság kíváncsiainak maximális figyelembevételével.

A kulcsfogalmak

A címben is szereplő két kulcsfogalmat Trudgill (1992/1997: 47, 88) a következőképp határozta meg:

„Látszólagosidő-vizsgálat: A nyelvi változások olyan vizsgálata, amely lejátszódásuk idején kísérli meg megfigyelni a változásokat. Nem a tényleges időben (l. valóságosidő-vizsgálat) vizsgálja őket, hanem egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítja össze; s föltételezi, hogy a két-közi különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások le nyomatai: hogy az idősebbek a régi, a fiatalabbak az újabb formát használják. Ahogy a kifejezést és a vizsgálati formát bevezető William Labov rámutatott, fontos, hogy az összehasonlításakor képesek legyünk megkülönböztetni a folyamatban lévő nyelvi változások okozta korosztály-különbségeket azoktól az eltérésektől, amelyeket az életkori változás idéz elő.”

„Valóságosidő-vizsgálat: A nyelvi változásoknak az a fajta vizsgálata, amely a változást a történet valós folyamatában próbálja meg vizsgálni. Azaz a kutató nem úgy jár el, ahogy a látszólagosidő-vizsgálatok során, amikor egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét veti össze, hanem megvizsgálja egy közösség beszédét, majd évek múltán visszatér ugyanebbe a közösségbe, és fölméri, hogy a közösség beszéde mennyit változott az eltelt idő alatt. A szekuláris nyelvészetben két különböző vizsgálati módszert alkalmaznak a valóságosidő-vizsgálatokban. Az egyik ugyanazokat az adatközlőket használja mindkét alkalommal; a másik viszont olyan adatközlőkkel dolgozik a követő vizsgálatban, akik még túl fiatalok voltak az első fölmérés alkalmával ahhoz, hogy adatközlők lehessenek, vagy még meg sem születtek addig.”

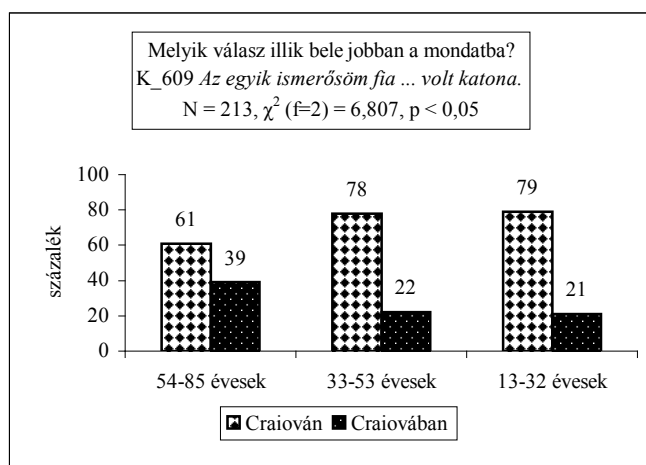
Feltétlen idéznem kell még az első definícióban említett életkori változás meghatározását (Trudgill 1992/1997: 22):

„Életkori változás [= korlétra]: Azt a jelenséget nevezik így, hogy egy közösség beszélőinek beszédszokásai fokozatosan megváltoznak, ahogy a beszélők öregszenek, és ugyanez a változás minden generációban megismétlődik. Kimutatták például, hogy néhány beszélőközösségben a beszélők nyelve az akrolektus irányába módosul, mikor középkorúvá válnak, majd újból kevésbé magas presztízsű mintákat követnek, miután elérték a nyugdíjkorhatárt. Ha a nyelvi változást nem a tényleges időben vizsgálják (l. látszólagosidő-vizsgálat), akkor ellenőrizni kell, hogy a generációk közti nyelvi eltéréseket nem az életkori változás okozza-e, nehogy téves következtetéseket vonjanak le a különbségekből.”

A látszólagosidő-vizsgálatok tehát azon a hipotézisen alapulnak, hogy az eltérő korú beszélők eltérő adatai folyamatban lévő nyelvi változást tükröznek, például hogy a mai 40 évesek beszéde azonos a 20 évvel ezelőtti 20 évesek beszédével, s ezért a mai 20 évesek beszédével való összehasonlítás a változás terjedését mutatja. E hipotézis vizsgálatához azonban elengedhetetlen a valóságosidő-vizsgálat (Chambers – Trudgill 1980: 165), nélküle ugyanis lehetetlen megállapítani, hogy valódi nyelvi változással, vagy csupán életkori változással van dolgunk (mely esetben nincs nyelvi változás). A látszólagosidő-vizsgálatoknak ez

az értelmezése azon a feltételezésen alapszik, hogy az egyének stabilizálják nyelvi repertoárjaikat az adolescens kor után (Wagner 2012: 373).²

Ha az életkori csoportok közötti különbségek látszólagosidő-változásra utalnak, amint ezt például az 1. ábra mutatja, akkor ennek az az implikációja, hogy folyamatban levő változás történhet, itt éppen: növekszik a magyarországi és a romániai magyarok közötti eltérés bizonyos helynevek toldalékolásában. Másképp mondva: az életkor csökkenésével Romániában szignifikánsan ($p < 0,05$) csökken a magyarországi kodifikált standardnak megfelelő válaszok aránya, és nő az ettől eltérő válaszok aránya. Ezzel egyidőben Magyarországon az életkori csoportok eltérései nem szignifikánsak ($N=103$, $\chi^2 [f=2] = 0,922$, $p=n.sz.$). Ez az ábra megmutatja, hogy Trianonnak milyen hatása van a magyar mentális grammatikára az ún. „külföld–belföld szabály” esetében.

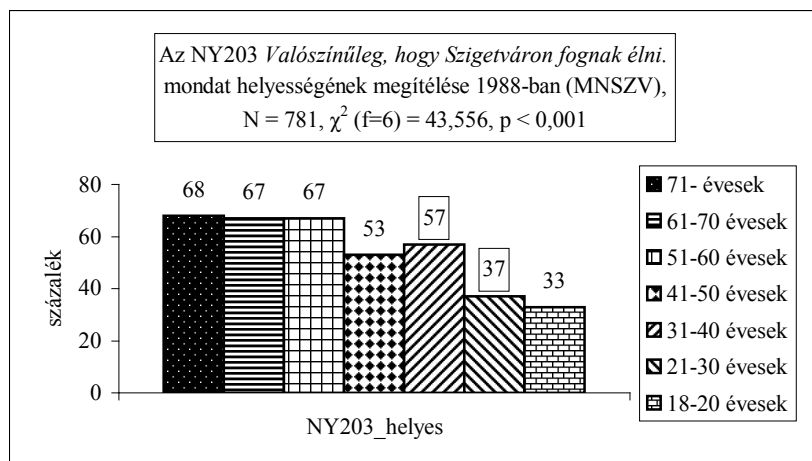
1. ábra

Helynevek toldalékolásának látszólagosidő-elemzése
A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén,
romániai adatok 1996-ból

Egyebek mellett egy látszólagosidő-elemzés megmutathatja azt is, hogy egy folyamatban levő változás mikor vett lendületet, másképp: mikor gyorsult föl. Húsz évvel ezelőtt úgy hittük, hogy a (természetes, hogy X) változó [természetesen, hogy X] változata új fejlemény a magyarban (lásd Kontra szerk. 2003: 77–80 és 146–155), ma már azonban tudjuk, hogy az ilyen szerkezetek írásos előfordulásait a kései ómagyar kortól lehet datálni (az idevágó kutatások kritikai össze-

² „The interpretation of what has come to be known as the ‘apparent time construct’ relies centrally on the assumption mentioned earlier that individuals stabilize their linguistic repertoires after adolescence.”

foglalásához lásd Nemesi 2011). Az MNSZV szerint a *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni* mondatot 1988-ban a magyarországi írástudó felnőtt lakosság 55%-a (és az érvényes választ adók 52%-a) nyelvtanilag helyesnek ítélte, és szóbeli mondatkiegészítő feladatban a ..., *hogy igazad van mindenben* mondatot 23%-uk *Természetesen*-nel egészítette ki. A 2. ábra két dolgot jól megmutat. Egyrészt 1988-ban a legidősebbektől (a 71 évnél idősebbektől) a legfiatalabbakig (a 18–20 évesekig) az ilyen szerkezetet nyelvtanilag helyesnek ítézők aránya fokozatosan csökkent, másrészt statisztikailag jelentős mértékű csökkenés látszik az akkor 31–40 évesek és 21–30 évesek között, tehát az 1957-ben vagy korábban születettek jóval nagyobb arányban ítélték nyelvtanilag helyesnek ezt a szerkezetet, mint az 1958-ban vagy később születettek. Hogy ez miért van így, azzal most nem foglalkozunk; célunk csupán annyi, hogy megmutassuk: az ilyen elemzés arra is jó lehet, hogy egy folyamatban levő (vagy annak látszó) változás időbeli intenzitásának megváltozását is demonstrálja.

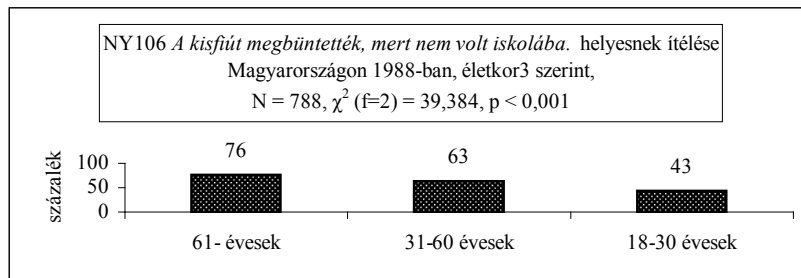
2. ábra

Az életkor hatása a *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni* mondat nyelvtani helyességének megítélésre (MNSZV). A 21–30 évesek és a 31–40 évesek közötti különbség statisztikailag jelentős ($N=314$, χ^2 [f=1] = 12,927, p < 0,001).

Vessünk egy pillantást az inessivusi (bVn) változó [bV] változatára! A nyelvtani helyességi ítéletek azt mutatják, hogy 1988-ban Magyarországon standardizálódás zajlott (3. ábra),³ Budapesten ugyanez volt a helyzet (de a fővárosi ítéle-

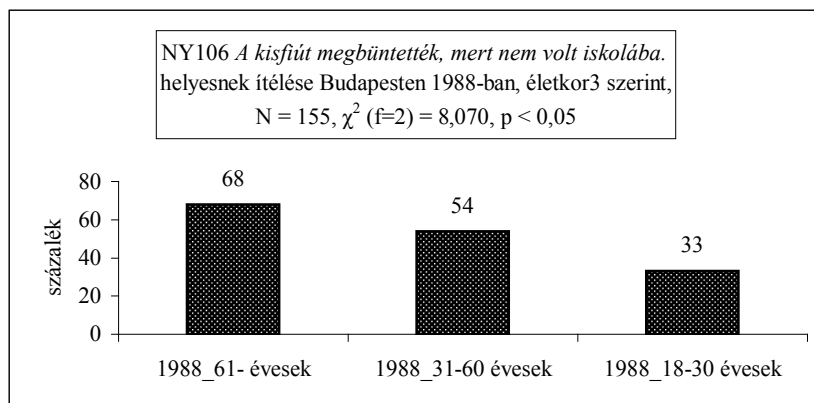
³ Egyik lektorom mindaddig kockázatosnak tartja, hogy „néhány grammatikalitási ítélet alapján” arra következtetnek, hogy 1988-ban Magyarországon standardizálódás zajlott, amíg az ítéleteket „tényleges nyelvhasználatból nyert adatok nem támasztják alá”. Erre

tek standardabbak voltak a vidékieknél, 4. ábra), 2005-ben viszont a budapesti ítéletek stabilitást mutattak (a látszólagosidő-vizsgálat szerint nem volt folyamatban semmilyen változás, 5. ábra).

3. ábra

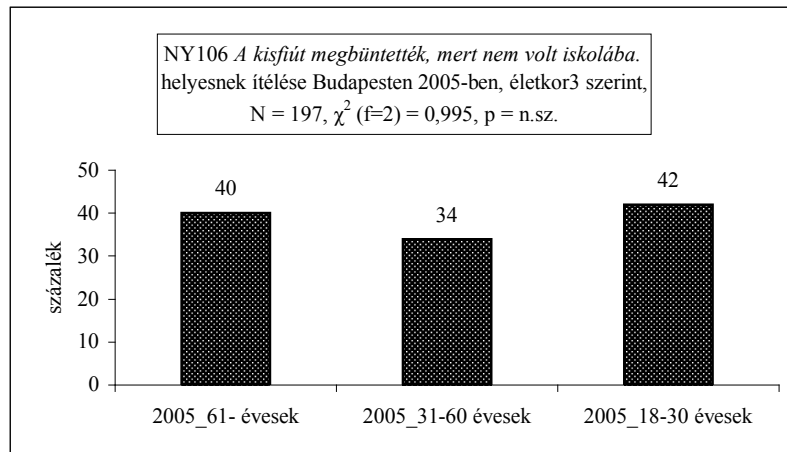
A látszólagosidő-vizsgálat (hipotézis) szerint 1988-ban Magyarországon standardizálódás zajlott a nemstandard [bV] megítélésében

4. ábra

A látszólagosidő-vizsgálat (hipotézis) szerint 1988-ban Budapesten standardizálódás zajlott a nemstandard [bV] megítélésében

egyrészt azt válaszolom, hogy az MNSZV-ben nem csak két ítélet, hanem két írásbeli hibajavító feladat eredményei is szignifikáns életkori hatást mutattak (l. Kontra szerk. 2003: 89), másrészt viszont tagadhatatlan, hogy terjedelmes, összefüggő beszédkorpusz vizsgálata híján állításom nem kikezdzhetetlen. Lásd még lentebb azt a bekezdést, amelyben a nyugati beszélt nyelvi vizsgálatok és a magyarországi survey-vizsgálatok összehasonlíthatóságáról írok.

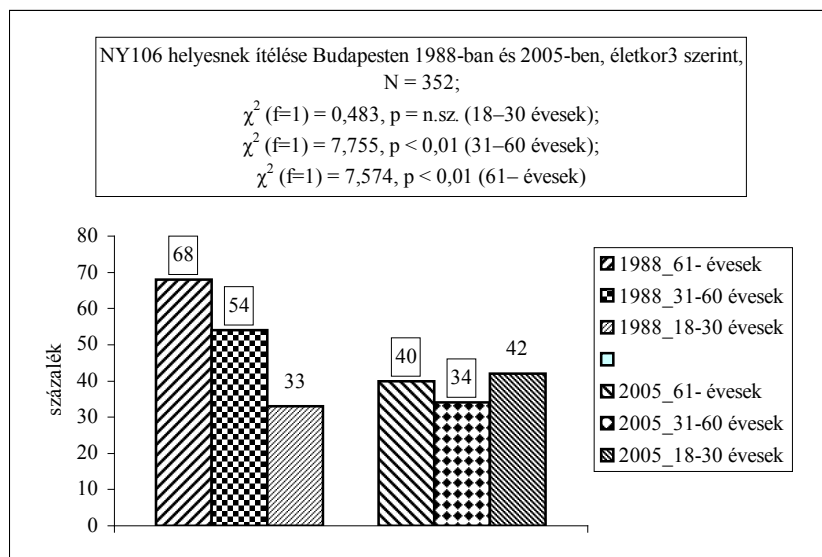

5. ábra

A látszólagosidő-vizsgálat (hipotézis) szerint 2005-ben Budapesten stabilitás volt a nemstandard [bV] megítélésében

Ha az 1988-as és a 2005-ös budapesti adatokat életkortól függetlenül, össze-sítve vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a két vizsgálat között eltelt 17 év alatt standardizálódás zajlott: az első adatfelvételkor a „helyes” és „helytelen” ítéletek aránya közel egyforma volt (53% és 47%), de 2005-ben a nemstandard formát „helytelennek” ítélik már 63%-ot tették ki, s ezek az adatok (ez a különbség, változás) statisztikailag jelentős(ek) a $p < 0,01$ szinten ($N=352$, $\chi^2 [f=1] = 9,562$).

Az összesített adatok azonban elfedhetik a lényeges (rész)folyamatokat, ezért célszerű megvizsgálni azt is, hogy mit mutat a korcsoportok szerinti elemzés, például mit látunk akkor, ha az időseket, a középkorúakat és a fiatalokat külön-külön is szemügyre vesszük. A 6. ábra szerint az imént említett budapesti standardizálódás az időseknek és a középkorúaknak köszönhető, a fiatalok ítéleteiben nincs statisztikailag jelentős eltérés.

6. ábra

Budapest 1988 és 2005 között az idősök és a középkorúak szignifikánsan standardizálódtak a nemstandard [bV] megítélésében, de a fiatalok nem

Megjegyzések két budapesti látszólagosidő-vizsgálat valamint egy valóságosidő-vizsgálat viszonyáról

A látszólagosidő-vizsgálatoknak a valóságosidő-vizsgálatokhoz való viszonya bonyolult elméleti és empirikus kérdéseket vet föl (l. pl. Sankoff 2005, 2006; Wagner 2012 és Bodó 2012). Trudgill 1988 és mások longitudinális vizsgálataiból kiderült, hogy a valódi nyelvi változás és az életkori változás kombinációja nem ritka jelenség. A látszólagosidő-vizsgálatok és az életkori változás két eltérő mintázatot is mutathat: (a) folyamatban levő változásban az idősebb beszélők életkoruk előrehaladtával megváltoztathatják beszédüket úgy, hogy az jobban hasonlít a változás irányára, s (b) stabil szociolingvisztikai változók esetében az életkorral és a társadalmi osztállyal kapcsolatos V-alakú mintázat (angolul: *curvilinear pattern*) jöhet létre, vagyis a középkorú emberek, mivel a nyelvi piacnak rájuk nagyobb hatása van, a fiataloknál és az időseknél nagyobb arányban használhatják a standard változatokat.

Az életkori változás és a látszólagosidő-vizsgálatok lehetséges összjátékát Labov 1994 alapján Sankoff (2006: 111) az 1. táblázatban foglalta össze:

1. táblázat
A változás mintázatai az egyénben és a nyelvközösségben

SZINKRÓN MINTÁZAT	INTERPRETÁCIÓ	EGYÉN	NYELV-KÖZÖSSÉG
Lapos	1. Stabilitás	Stabil	Stabil
Növekvés/csökkenés az életkorral	2. Életkori változás	Instabil	Stabil
Növekvés/csökkenés az életkorral	3. Generációs változás (látszólagos idő)	Stabil	Instabil
Lapos	4. Közösségi változás	Instabil	Instabil

A változások mintázatainak szövevényes kérdéseit azonban nem bogo-
zom tovább, főként azért, mert a magyar kutatásokból egyelőre sajnálatosan hiányzanak
az olyan kvantitatív elemzések, amelyek az egyének nyelvhasználatát is megmu-
tatják (a kivételt főképp Hattyár et al. 2009 és Borbély – Vargha 2010 jelentik).
Amíg a nyugati kutatások jelentős részét beszélt nyelvi vizsgálatok alkotják, a
magyar kutatások főleg survey-vizsgálatok, s az adatok ilyen eltérése a magyar
eredményeknek a nyugatiakkal való összevetésekor óvatosságra kell intse a ku-
tatókat. Másképp mondva: nem tudjuk, hogy a beszélt nyelvi adatokon alapuló
mintázatok, pl. az 1. táblázatbeliek, mennyire érvényesek az olyan survey-kból
származó adatok esetében, mint amilyen az MNSZV vagy a Nézetek-B2.⁴

Mindenesetre arra most is módunk van, hogy az eredeti vizsgálatkor (MNSZV)
megfogalmazott látszólagosidő-implikációkat jóslásoknak tekintsük, s összeves-
sük a követő vizsgálat (Nézetek-B2) eredményeivel. Sankoff (2006, Table 2) tíz
országban hét nyelvre vonatkozó trend-vizsgálatokat⁵ összegzett abból a szem-
pontból, hogy az eredeti vizsgálatkor megfogalmazott implikációkat mennyire igá-
zolták a követő vizsgálat eredményei. Konklúziója az, hogy noha a valóságos-
idő-változás kombinálódhat életkori változással, a követő vizsgálatokban az élet-
kori változás sosem jelentkezik egymagában; a látszólagos idő a változás lokali-
zálásának olyan hatékony eszköze, hogy kimondható: ha egy kutató egy számára
új nyelvközösségben grádiens (emelkedő) életkori mintázatokat talál, akkor szin-
te bizonyosan nyelvi változást azonosít, függetlenül attól, hogy esetleg az életko-
ri változásnak is van valamilyen szerepe (Sankoff 2006: 113).

⁴ E kérdések tisztázásához minden szükséges adatfelvételt elvégeztünk, amikor az MNSZV
adatait vettük fel 1988-ban, valamint a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúkat készí-
tettük 1987–89-ben (l. Kontra – Borbély 2010). – Chambers (2003: 119) elég hasonló
módszertani problémákra utal, amikor a 15 éveseknek 30 éves korukig, s különböző be-
szédhelyzetekben történő megfigyelését szorgalmazza. Erről Wagner megállapítja (2012:
376), hogy egyelőre senki sem valósította meg Chambers kívánalmait.

⁵ Trend-vizsgálatnak azt nevezzük, amikor egy valóságosidő-vizsgálatban összehasonlítha-
tó, de különböző személyeket vizsgálunk, pl. az 1980-as évekből tizenéveseket össze-
hasonlítjuk a 2000-es évekből tizenévesekkel.

Mint fentebb említettem, ha az életkori csoportok közötti különbségek látszólagosidő-változásra utalnak, akkor ennek az az implikációja, hogy folyamatban levő változás történhet éppen. Fontos tehát megvizsgálnunk azt is, hogy ha az 1988-as adataink látszólagosidő-változást implikálnak, akkor 2005-ös adataink beigazolják-e ezeket az implikációkat. Amint a 2. táblázat mutatja, ezeknek az implikációknak csak egy része igazolódott be.

2. táblázat

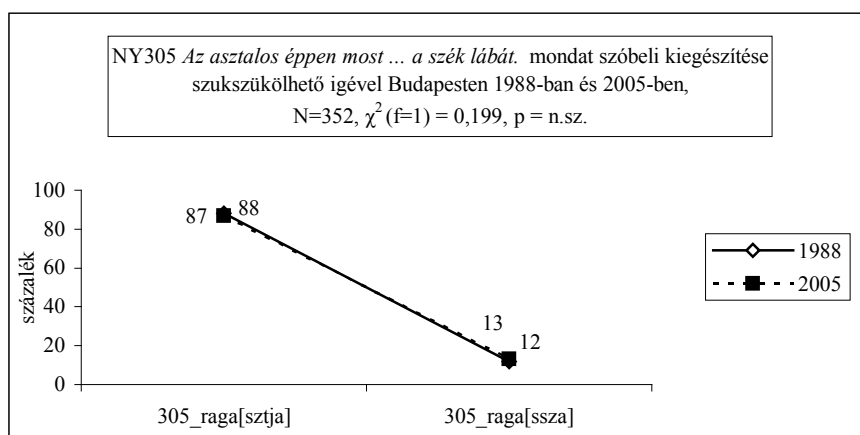
1988-as látszólagosidő-vizsgálat szerinti folyamatban levő változások egy 2005-ös megismételt vizsgálat tükrében (a feladatokat és azonosítóikat lásd Kontra szerk. 2003-ban)

ÍTELETEK: NY101–217	8-ből 3 beigazolódott (NY105, 109, 215)	8-ből 5 nem igazolódott be (NY106, 111, 114, 115, 203)
SZÓBELI KIEGÉSZÍTÉSEK: NY301–316	3-ból 1 beigazolódott (NY308)	3-ból 2 nem igazolódott be (NY301, 312)

A valóságosidő-vizsgálat szerint tehát nyolc grammatikalitási ítéletre vonatkozó jóslásból három vált be, s három szóbeli mondatkiegészítésre vonatkozó jóslásból egy igazolódott.

Példák a stabilitásra

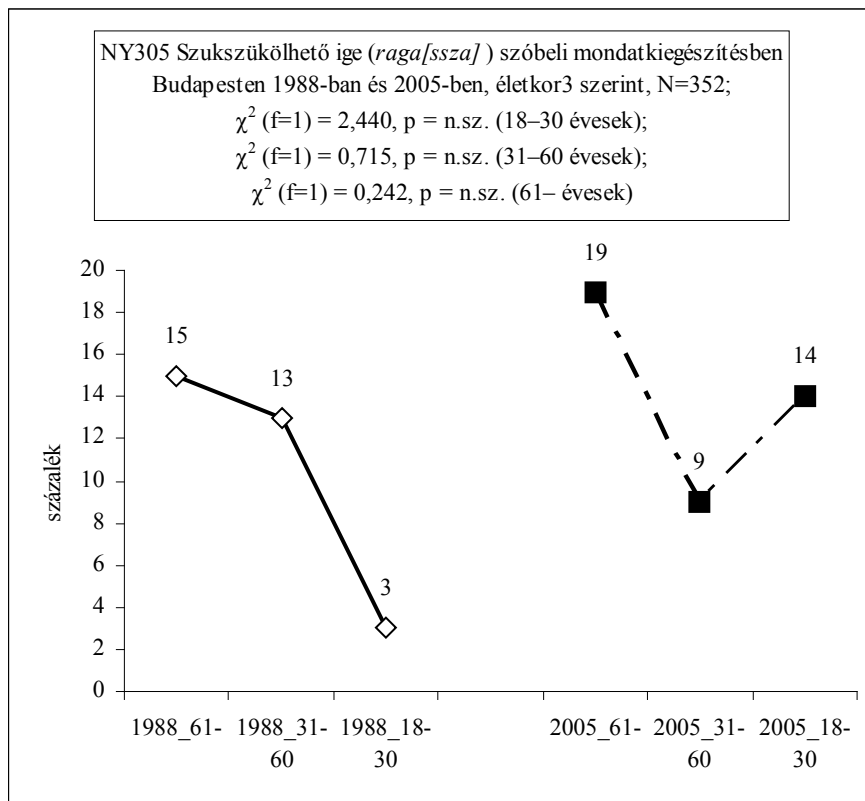
Ha az ugyanazon feladatra kapott 1988-as adatok és a 2005-ös adatok között nincs statisztikailag jelentős különbség, akkor nincs nyelvi változásra utaló jel, más-képp mondva: stabilitással van dolgunk. Például szóbeli mondatkiegészítéskor *Az asztalos éppen most ... a szék lábát* mondatot a nemstandard *ragassza* szóval egészítette ki 1988-as adatközlőink 11,6%-a, és 2005-ös adatközlőinknek 13,2%-a, lásd a 7. ábrát. Azt mondhatjuk tehát, hogy – legalább is a szóbeli mondatkiegészítő feladat (NY305) tanúsága szerint – a szukszűkülés Budapesten stabil.

7. ábra

Stabilitás a valós időben: szukszűkülhető ige szóbeli mondatkiegészítésben
Budapesten 1988-ban és 2005-ben

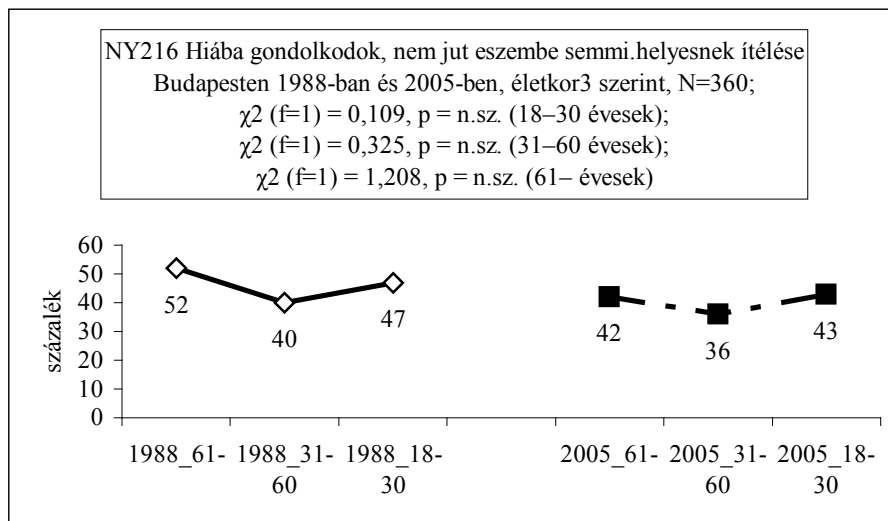
A 7. ábra az 1988-ban szukszükölőket vetette össze a 2005-ben szukszükölőkkel, vagyis összesített adatokat mutat, az adatközlők életkorának figyelmen kívül hagyásával. Nem biztos azonban, hogy az életkori csoportok egyformák, sőt: föltehetjük, hogy az 1988-as adatközlők életkori csoportonként eltérhetnek egymástól, miként a 2005-ös adatközlők is. A 8. ábra megmutatja, hogy mind az 1988-as, mind a 2005-ös adatok stabil életkori megoszlást mutatnak, vagyis nincs az 1988-as életkori csoportok között statisztikailag jelentős különbség, s ugyanez áll a 2005-ös csoportokra is; továbbá nincs statisztikailag jelentős eltérés a két vizsgálatban az idősek (61 évnél idősebbek) között, a középkorúak (31–60 évesek) között és a fiatalok (18–30 évesek) között.

8. ábra

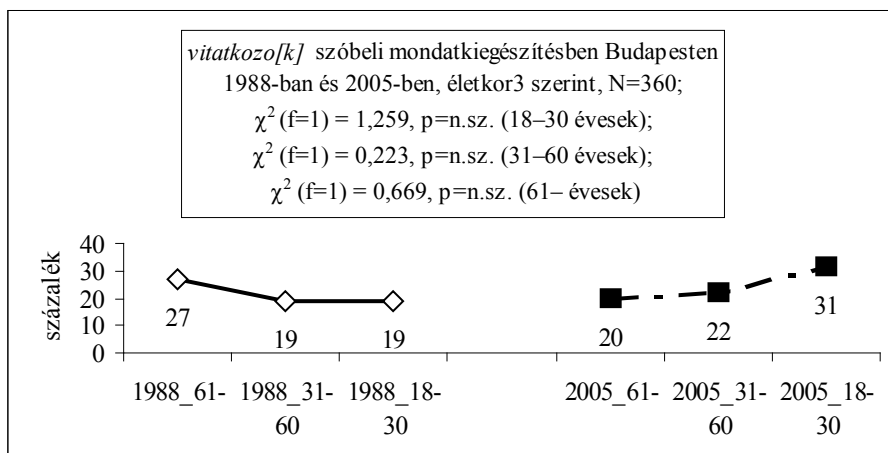
Stabilitás a valós időben, életkor3 szerint, két stabil életkori megoszlás

Ugyancsak stabilitást látunk az E/1 (m) változó [k] változatának megítélésében is (lásd a 9. ábrát) és a szóbeli mondatkiegészítésben is (10. ábra). Ennél a változónál tehát a helyességi ítéletek és a szóbeli (produkciós) adatok egyaránt stabilitást mutatnak. Az ítéletek és a szóbeli produkciós adatok ilyen együtt járása nem triviális jelenség, lásd például Kontra szerk. 2003: 237–239.

9. ábra

Stabilitás: az E/1 [k] helyesnek ítélése Budapesten 1988-ban és 2005-ben, életkor3 szerint

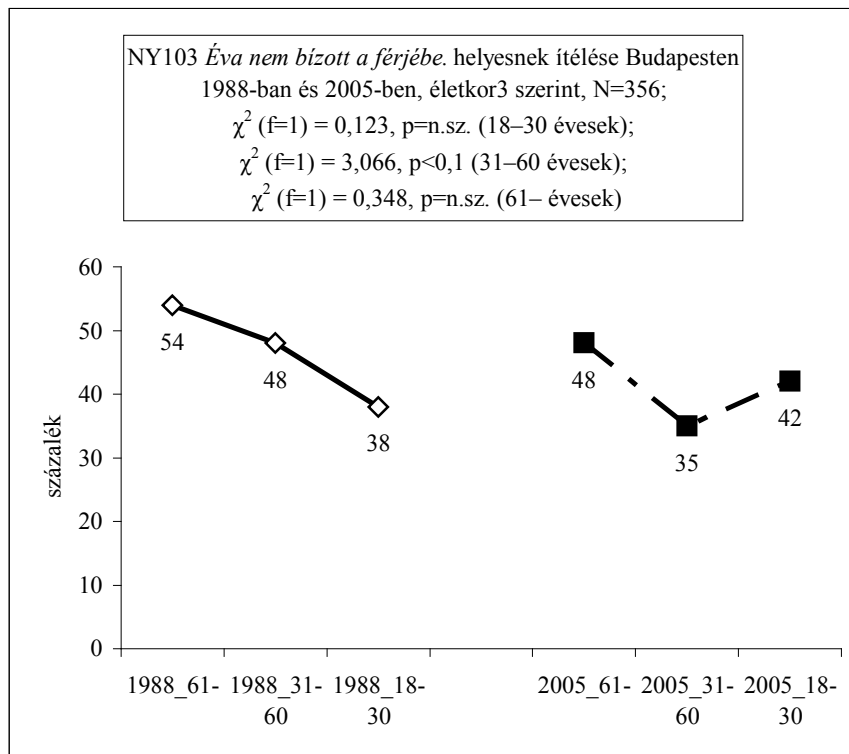

10. ábra

Stabilitás: az E/1 [k] használata szóbeli mondatkiegészítésben Budapest 1988-ban és 2005-ben, életkor3 szerint (NY311 *Ha kell, akkor én is ... a főnökkel.*)

Végül még egy példát hozok a stabilitásra: az inessivusi nemstandard [bV] változat helyességének megítélése Budapesten mind 1988-ban, mind 2005-ben stabil életkori megoszlást mutat, lásd a 11. ábrát. Ezek az adatok támogatják Németh (2006: 107) azon megállapítását, hogy a (bVn) „több évszázadon átívelő

stabil változás”-t mutat, de akkor magyarázatot igényel, hogy miért mutat standardizációt a 4. és 6. ábra. Ennek magyarázatára azonban most nem vállalkozom.⁶

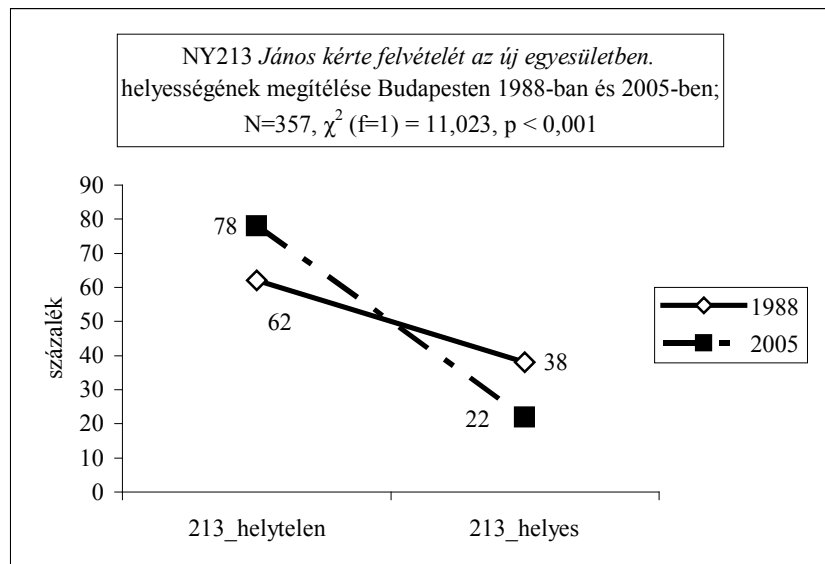
11. ábra

Stabilitás: az inessivusi nemstandard [bV] megítélése Budapesten
 1988-ban és 2005-ben, életkor3 szerint

Változások a valós időben

Az illativusi (bV) változó hiperkorrekt [bVn] változatának megítélésében 1988 és 2005 között Budapesten standardizációt figyelhetünk meg, ugyanis 16%-kal csökkent azok aránya, akik az NY213-as tesztmondatot nyelvtanilag helyesnek ítélték, s ez a különbség a $p < 0,001$ szinten szignifikáns, lásd a 12. ábrát.

⁶ A különbségben talán szerepe lehet a tesztmondatok grammatikai eltérésének is (az NY106-ban helyhatározó van, de az NY103-ban vonzat), de az MNSZV adatai G. Varga Györgyi ezen 1987-es sejtését nem igazolták (l. Kontra szerk. 2003: 96).

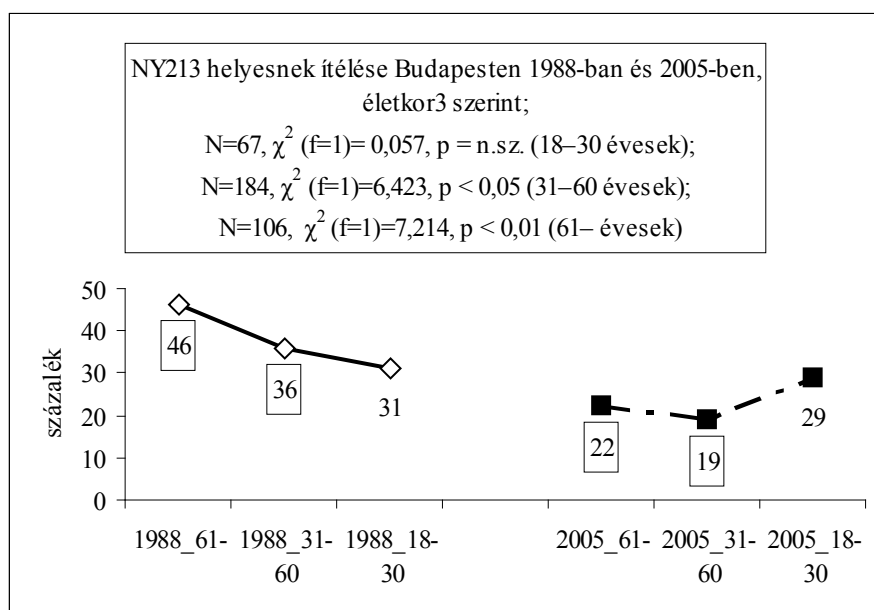

12. ábra

Változás a valós időben: hiperkorrekt [bVn] megítélésének standardizációja
Budapesten 1988-ban és 2005-ben

Az iménti 12. ábra az adatközlők életkorától függetlenül utal nyelvi változásra (itt: a helyességi ítéletek standardizációjára). Ha szemügyre vesszük a két adatfelvételt életkori különbségek szempontjából is (13. ábra), három érdekességet figyelhetünk meg. Az első: mind 1988-ban, mind 2005-ben stabil életkori megoszlást látunk, vagyis sem az első, sem a megismételt vizsgálatban nem térnek el egymástól statisztikailag jelentősen a különböző életkori csoportok, mindkét esetben stabil életkori rétegződést tapasztalhatunk (1988-ban: $N=159$, $\chi^2 (f=2) = 1,970$, $p=n.sz.$, 2005-ben: $N=198$, $\chi^2 (f=2)=1,281$, $p=n.sz.$) A második figyelemre méltó hozadéka az életkor szerinti elemzésnek az, hogy a standardizációt az idősök és a középkorúak okozták, a 13. ábrán bekeretezett 1988-as és 2005-ös százalékszámok jelentősen különböznek egymástól, vagyis 17 év alatt az 1988-ban fiatalok és a 2005-ben fiatalok nem mutatnak jelentős eltérést, de a két adatfelvételen a középkorúak és az idősök igen. Másképp: az, hogy 1988-ban az idősök 46%-a, de 2005-ben az akkori idősöknek csak 22%-a ítélte az NY213-as hiperkorrekt mondatot nyelvtanilag helyesnek, nem a véletlen műve, annak csupán 1% esélye van ($p < 0,01$), hogy az adatokban látszó különbség nem a 17 év alatt bekövetkezett nyelvi változásnak, hanem valami másnak a következménye. Arra, hogy a megítélésben az idősök és középkorúak csoportja miért változott, s a fiatalok miért stabilak, további kutatások adhatnak majd magyarázatot. A har-

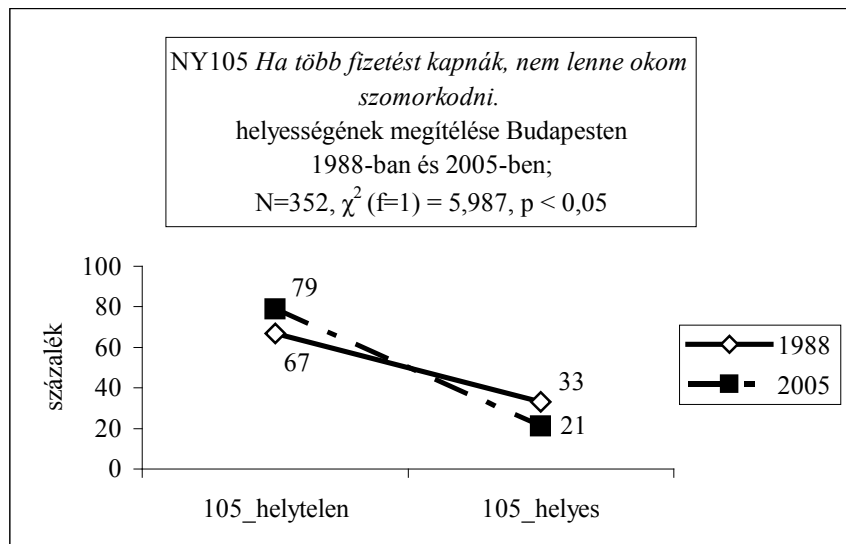
madik említésre méltó dolog az, hogy noha a látszólagos idő-elemzések mindkét adatfelvételkor stabilitást (változáshiányt) mutattak, a valóságos időbeli különbségek mégis elég nagyok ahhoz, hogy változást állapíthassunk meg. 1988-ban a budapesti reprezentatív minta 38%-a ítélte a *János kérte felvételét az új egyesületben* mondatot nyelvtanilag helyesnek, de 2005-ben egy ugyanilyen mintának csupán 22%-a. Vagyis: ha két eltérő időpontból származó adatfelvétel egyaránt életkori stabilitást mutat, az jelentheti a változás hiányát (a stabilitást) is, miként a 7. és 8. ábra mutatja, de jelentheti azt is, hogy változás történt/történik, amint a 12. és 13. ábrán látjuk.

13. ábra

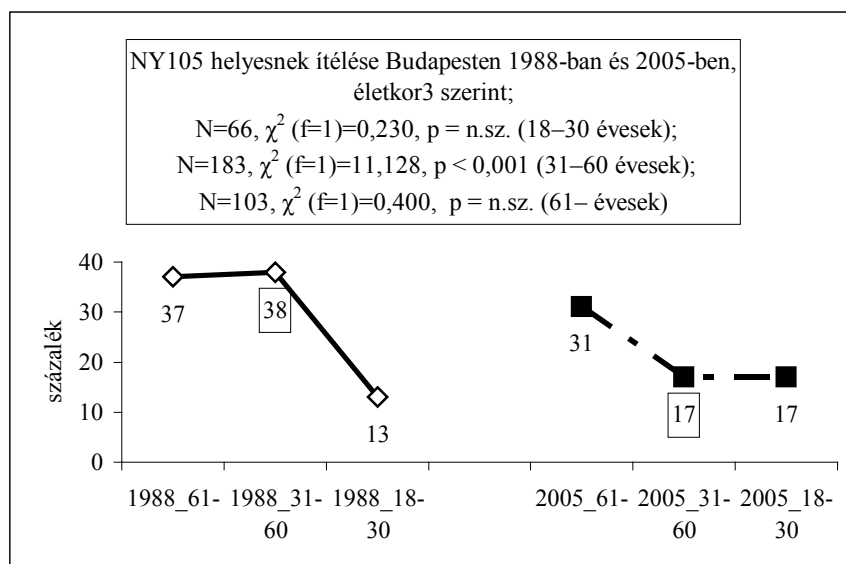
Változás a valós időben: a két stabil életkori megoszlás 16%-kal eltér, a standardizációt az idősök és a középkorúak okozták

A 14. ábra azt mutatja meg, hogy a (nVk₂) változó stigmatizált [nák] változatának megítélésében standardizáció zajlott/zajlik, ugyanis 12%-kal csökkent az *(én) kapnák*-ot nyelvtanilag helyesnek ítézők aránya, ami $p < 0,05$ szinten jelentős különbség. Ha a már megszokott módon életkor3 szerinti bontásban is megnézzük adatainkat, akkor azt látjuk, hogy a standardizáció a középkorúaknak (31–60 éveseknek) köszönhető, ugyanis a 15. ábrán látható 21%-os különbség statisztikailag jelentős, de az idősök közti 6%-os vagy a fiatalok közti 4%-os eltérés nem szignifikáns.

14. ábra

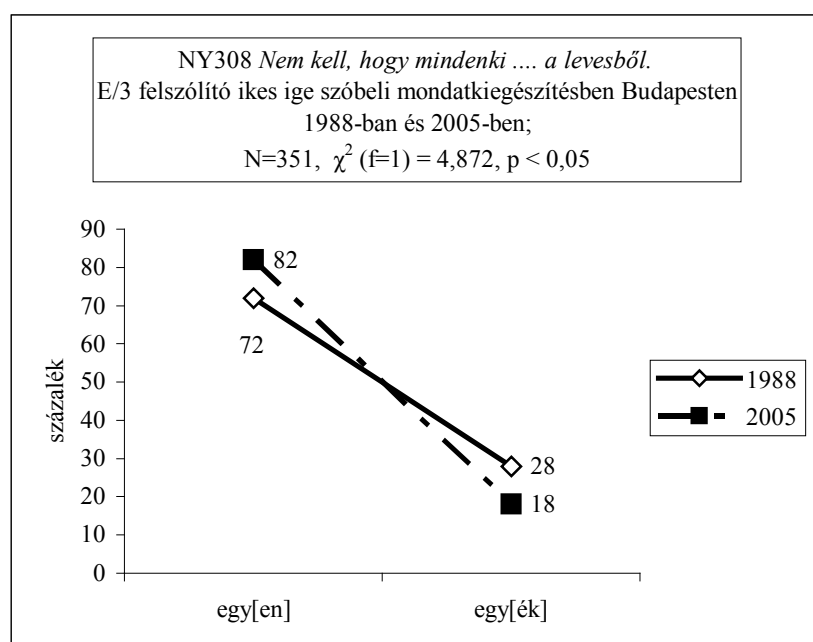
Változás (standardizáció) a valós időben:
a [nák] helyességének megítélése Budapesten

15. ábra

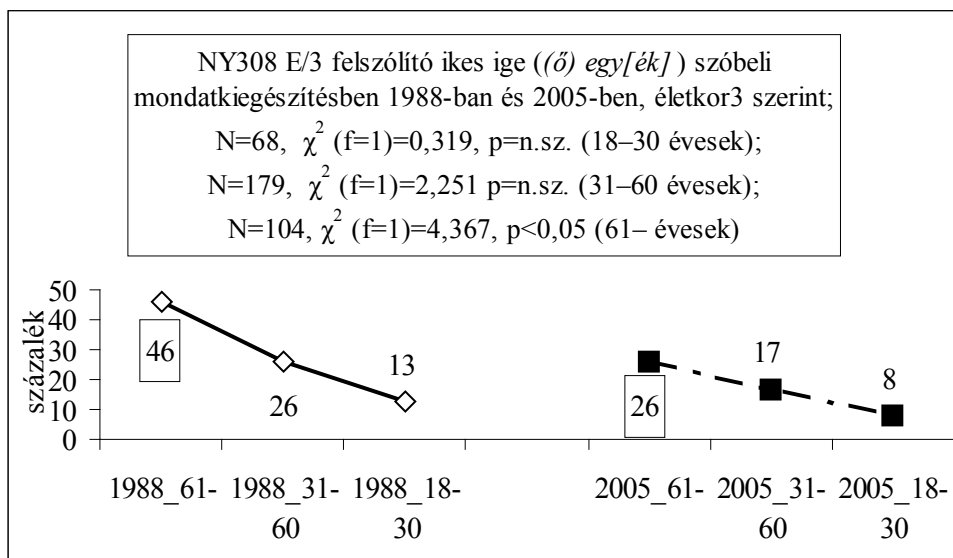
Változás (standardizáció) a valós időben: a [nák] helyességének
megítélése Budapesten, életkor3 szerint

A 16. és 17. ábra azt mutatja meg, hogy miként szorul ki az E/3 felszólító ikes toldalék Budapesten. 17 év alatt 10%-kal csökkent Budapesten a szóbeli mondatkiegészítésben *(ő) egyék-et* mondók aránya (s 10%-kal nőtt az *egyen-t* mondóké), s ez a különbség statisztikailag jelentős. Az életkor3 szerinti elemzés azt is megmutatja, hogy az *(ő) egyék* kiszorulása az időseknél megfigyelhető változás következménye: az 1988-ban és a 2005-ben fiatalok közti különbség, miként a középkorúak közti különbség is, statisztikailag jelentéktelen, de az, hogy 1988-ban az idősek 46%-a és 2005-ben csak 26%-uk ragozta az igét ikesen, $p < 0,05$ szinten jelentős különbség.

16. ábra

Változás a valós időben: az E/3 felszólító ikes toldalék kiszorul

17. ábra

Az E/3 felszólító ikés todalék kiszorulása Budapesten, életkor3 szerint

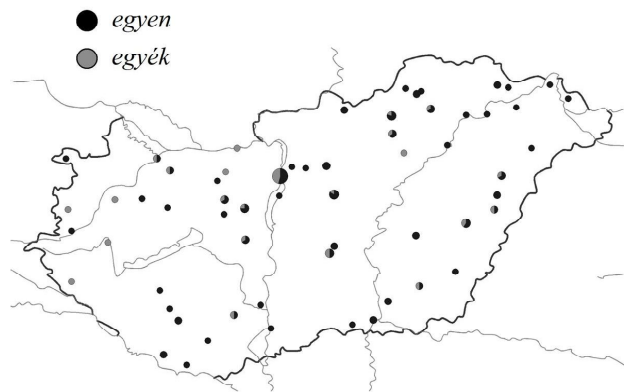
Az ((ő) egyék magyarországi kiszorulására utal a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat: a 18. ábrán az NY308-as tesztmondat összes adata van föl-tüntetve, a 19., 20. és 21. ábrán viszont az egyes életkori csoportok adatait látjuk. Az ikés alak kiszorulására az utal, hogy a Dunántúlon az életkor csökkenésével csökken az egyék használata.

18. ábra

Az ((ő) egyék használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban: összes adat, MNSZV, NY308, N=773

MNSZV, NY308, 61 év fölöttiek

19. ábra

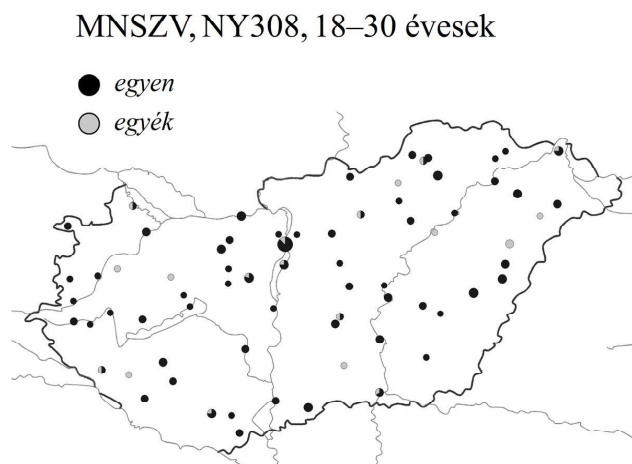
Az (ő) *egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban:
idős adatközlők (61– évesek), MNSZV, NY308, N=145

MNSZV, NY308, 31–60 évesek

20. ábra

Az (ő) *egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban:
középkorú adatközlők (31–60 évesek), MNSZV, NY308, N=450

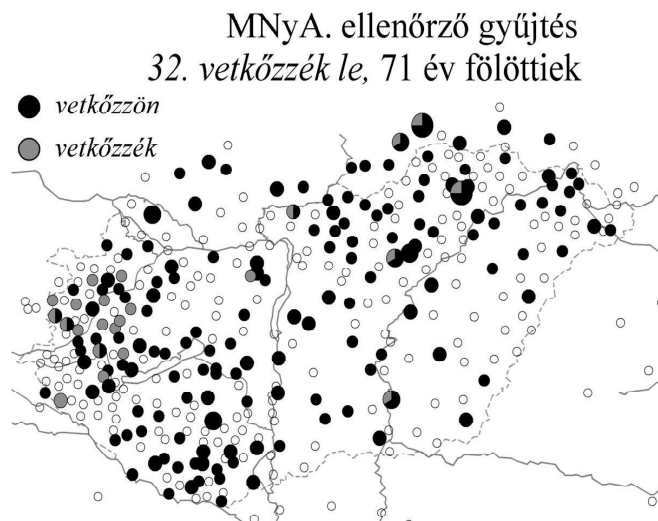

21. ábra

Az *(ő) egyék* használata szóbeli mondatkiegészítésben Magyarországon 1988-ban: fiatal adatközlők (18–30 évesek), MNSZV, NY308, N=178

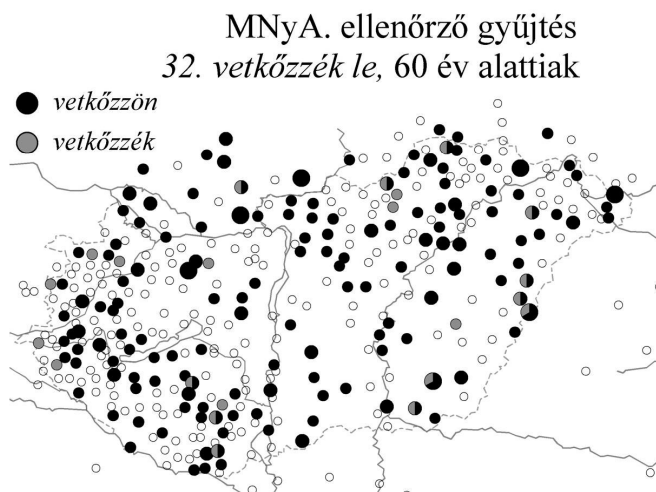
Az életkornak mint független változónak a hatása bizonyos fokig már a Magyar Nyelvjárások Atlaszában is vizsgálható. Azért „bizonyos fokig”, mert az MNSZV minta az életkor tekintetében is reprezentálja az 1988. évi felnőtt magyarországi lakosságot, de az MNyA minta életkor tekintetében nem reprezentatív. Ugyanakkor tudjuk, hogy az Atlasz gyűjtői adatközlők életkorát rendszeresen feljegyezték.⁷ A következő, Vargha Fruzsina Sára által készített ábra, vagyis a 22. ábra, például megmutatja, hogy az MNyA ellenőrző gyűjtésekor, az 1960-as évek első felében mely kutatópontokon mondtak a 71 évnél idősebbek *vetkőzön*-t, s melyeken *vetkőzzék*-et. A 23. ábra ugyanezt a 60 év alattiak válaszaival szemlélteti.

⁷ „Az életkort rendszeresen feljegyeztük. Úgy látszik, sikerült megvalósítanunk az elgondolásunkat, hogy főként a középkorúakat (30–50 év között) kérdezzük. De persze igen sok az 50 éven felüli adatközlő is. A felső határ 90 éven felül van. De szinte minden faluban megkérdeztünk iskolás gyerekeket is. Általában az a tapasztalatunk: az életkornak nem okvetlenül van jelentős szerepe abból a szempontból, hogy valaki megbízható, jó adatközlő-e vagy sem.” (Lőrincze 1975: 177.) Lásd még Balogh 1975.

22. ábra

MNyA ellenőrző gyűjtés: *vetkőzzön* ~ *vetkőzzék*, 71 év fölöttiek,
Vargha Fruzsina Sára térképe

23. ábra

MNyA ellenőrző gyűjtés: *vetkőzzön* ~ *vetkőzzék*, 60 év alattiak,
Vargha Fruzsina Sára térképe

Néhány alkalmazás

Az időnek és az életkornak nem csak a fentiekben bemutatott változásvizsgálatokban lehet fontos szerepe. Anyanyelvi nevelésünkben is nyilvánvalóan jól lehetne hasznosítani a látszólagos idő-vizsgálatokat, például a szokásos nyelvvelhelyességi tanácsok helyett vagy mellett (amilyen tanács, mondjuk, az, hogy az *iszok* helytelen, de az *iszom* helyes) olyan miniatűr terepkutatásokat lehetne végeztetni a növendékekkel, amelyek révén ők maguk kideríthetnék, hogy az *iszom* használatában vannak-e életkori, területi, stiláris stb. különbségek.

Megvizsgálhatnánk, hogy a Kárpát-medencében hol, mennyien s mennyire tudnak magyarul. Kogutowicz Károly atlaszaitól (pl. 1934) Kocsis Károly térképeiig (Kocsis és Tátrai szerk. 2012) az anyanyelvre vonatkozó adatok népszámlálásokból származnak, amelyekből a legjobb esetben is csak annyit lehet megtudni, hogy ilyen helyzetben hányan regisztráltatták magukat magyar anyanyelvűként. Ez a szám az esetek többségében feltehetően elég közel van a magyar nyelvet ténylegesen használókéhoz, de helyenként akár nagy eltérések is lehetnek, arról pedig, hogy ez hol és milyen mértékben van így, egyelőre nem sokat tudunk. Ma már minden eszköz rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy hozzájáruljunk egy olyan vizsgálathoz, ami – kellő óvatossággal, de mégis – fölmérné a Kárpát-medencei magyarok nyelvi vitalitását, akár településeinként is. A kitűnő néprajzos Tánczos Vilmos 2011a, b már megelőzte a nyelvészeket; ahogy ő felmérte a moldvai csángók magyar nyelvismeretét, az bizonyos fókig egy Kárpát-medencei nyelvi vitalitás vizsgálatban is hasznosítható lenne.

Irodalom

- Balogh Lajos (1975), Az adatközlők életkor és nem szerinti megoszlása. In: Deme László – Imre Samu (szerk.), A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest. 302–310.
- Bodó Csanád (2012), A látszólagos idő valósága. NytudÉrt 162. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Borbély Anna – Vargha András (2010), Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban: Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. MNy 106: 455–470.
- Chambers, J. K. (2003), Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance. Second Edition. Blackwell, Oxford.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter (1980), Dialectology. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fónagy Iván (1966), Api, figyelj ide!? Nyr 90: 121–137.

- Hattyár Helga – Kontra Miklós – Vargha Fruzsina Sára (2009), Van-e Budapesten zárt *ē*? MNy 105: 453–468.
- Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.) (2012), A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Kogutowicz Károly (1934), Iskolai atlasz II. M. Kir. Állami Térképészet, Budapest.
- Kontra Miklós (2009), Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten? In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.), Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Kara – Tinta Könyvkiadó, Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra. 37–51.
- Kontra Miklós (2012), Sorozatszerkesztői előszó. In: Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós, A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Budapest – Alsóőr – Lendva. 19–23.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003), Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós – Borbély Anna (2010), A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Budapest.
- Labov, William (1974), On the use of the present to explain the past. In: Heilmann, Luigi (ed.), Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists, II. Società editrice il Mulino Bologna. 825–851.
- Labov, William (1994), Principles of Linguistic Change. Volume I: Internal Factors. Blackwell, Oxford.
- Lőrincze Lajos (1975), Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László – Imre Samu (szerk.), A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–203.
- Nemesi Attila László (2011), Beszélt nyelvi szintaxis: a *természetesen* (,) *hogy*... típusú szerkezetéről. In: Uő: Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Loisir Könyvkiadó, Budapest. 9–34.
- Németh Miklós (2006), Az írott nyelv és a nyelvtanírók szerepe egy stabil váltakozás fönntartásában. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 101–108.
- Sankoff, Gillian (2005), Cross-sectional and longitudinal studies in sociolinguistics. In: Ammon, Ulrich et al. (eds), Sociolinguistics: an international handbook of the science of language and society. 2nd completely revised and extended edition. Volume 2. Mouton de Gruyter, Berlin. 1003–1013.
- Sankoff, Gillian (2006), Age: Apparent Time and Real Time. In: Brown, Keith (editor-in-chief), Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition, Volume One. Elsevier, Amsterdam. 110–116.

- Tánczos Vilmos (2011a), A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. I–II. rész. Székelyföld 15/5: 90–117, 15/6: 102–131.
- Tánczos Vilmos (2011b), „Hát mondja meg kend, hogy én mi vagyok!” A csángó nyelvi identitás tényezői: helyzetjelentés a 2011-es népszámlálás kapcsán. Néprajzi Látóhatár 2011/4: 5–36.
- Trudgill, Peter (1988), Norwich revisited: recent linguistic changes in an English urban dialect. *English World-Wide* 9: 33–49.
- Trudgill, Peter (1992/1997), Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Fordította és az utószót írta: Sándor Klára. JGYTF Kiadó, Szeged. 1997. (Eredeti mű: *Introducing Language and Society*, Penguin Group, London, 1992.)
- Wagner, Suzanne Evans (2012), Age Grading in Sociolinguistic Theory. *Language and Linguistics Compass* 6/6: 371–382.
- Weinreich, Uriel; Labov, William; and Herzog, Marvin I. (1968), Empirical foundations for a theory of language change. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds), *Directions for Historical Linguistics: A Symposium*. University of Texas Press, Austin. 95–188.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS – KÁLMÁN LÁSZLÓ

Újra a tulajdonnevekről

The paper proposes a novel approach to the problem of proper nouns. It starts from the observation that the identification of proper nouns on semantic grounds is both problematic and linguistically superfluous. Then the authors perform a traditional distributional analysis of a number of expressions in order to assess whether proper nouns can be considered one distributional class (or a few of them). In the light of the results of the first analysis, they perform a second one, in which they only consider certain uses of the expressions under scrutiny. They interpret the results as showing that the interpretation characteristic for proper nouns is less an inherent property of lexical entries than the contribution of certain environments. From this the authors draw the conclusion that the problem is best handled using so-called Construction Grammar. Under this view, functions are associated with patterns of linguistic forms rather than lexical entries. The association between patterns and functions stems from the distribution of prototypical expressions. In the case at hand, the environments and patterns characteristic for the function characteristic of proper nouns most probably originate from the typical environments of person names, for these can be considered, on the basis of cross-linguistic evidence, prototypical proper nouns.

Keywords: proper noun, distributional analysis, Construction Grammar, prototypes.

1. Bevezetés

Ebben az írásban egyetlen témakörön, az ún. tulajdonnevek esetén keresztül szeretnénk megvizsgálni, hogy a nem generatív szellemű nyelvészeti hagyományban milyen helyet foglal el napjaink egyik nagy hatású nyelvészeti irányzata, a konstrukciós nyelvtan.* A konstrukciós nyelvtant általában a ma uralkodó irányzatokkal, főként a Chomsky nevéhez fűződő transzformációs generatív nyelvtannal vagy az ún. kognitív nyelvészettel szokták összevetni; eddig nem szenteltek figyelmet annak, hogy a konstrukciós nyelvtan, mint a generativista alapelveket megkérdőjelező, a generativista iskolánál korábbra visszanyúló tudományos megközelítés, hogyan viszonyul azokhoz, akik ilyen értelemben legközelebbi elődjei-

* Észrevételeiért köszönettel tartozunk E. Bártfai Lászlónak.

nek tekinthetők, mindenekelőtt Bloomfield, Hockett és Harris deskriptivista iskolájához és általában a strukturalista tradícióhoz. (Ajánlott olvasmány: Antal 1982; tudománytörténeti kitekintést is tartalmaz Seuren 1998.)

Az alábbiakban arra igyekszünk rámutatni, hogy a teoretikus fossziliák közé sorolt disztribúciós elemzéssel is máig elérhető némi eredmény, a konstrukciós nyelvtan pedig olyan klasszikus témák tárgyalására is alkalmas, mint a tulajdonnévvel járó szerkezetek.

2. Bevezető észrevételek

2.1. A tulajdonnév mibenléte

A tulajdonnév (név) hagyományosan vitatott fogalom a nyelvészeti és filozófiai szakirodalomban (pl. Jespersen 1924: 64–71; Sainsbury 1997: 77–89). A problémát a következőképpen foglalhatjuk össze. A nevek elvileg olyan címkék, amelyeket szinte bármire ráragaszthatunk, annak természetétől függetlenül, szemben az ún. köznevekkel, amelyekkel szemben elvárás, hogy hasonló dolgokat jelöljenek. Például minden magyar beszélőtől elvárjuk, hogy olyan dolgokat jelöljön az *ablak* szóval, amelyek hasonlítanak már korábban *ablak*-nak nevezett dolgokhoz, míg azt nem várjuk el tőle, hogy olyanokat nevezzen *János*-nak, akik bármiben is hasonlítanak egymásra leszámítva azt a tényt, hogy ugyanazt a nevet viselik.

Ugyanakkor számtalan esetben nehéz eldönteni, milyen erős a hasonlósággal kapcsolatos elvárás, illetve a címkeszerűség. Például a márkanevek sok vonásukban címkeszerűek (általában szándékosan agyalják ki őket, és etimológiailag nem sok közül szokott lenni azoknak a dolgoknak a tulajdonságaihoz, amelyeket jelölnek), ugyanakkor általában hasonló dolgokat jelölnek. Például az azonos márkájú autók, bár nagyon eltérőek lehetnek, legalább annyiban biztosan közösek, hogy ugyanannak a cégnek a termékei, de a hasonlóság általában külsőségekben, a stílusban is megnyilvánul. Egyes márkanevek, mint pl. a *(Coca-)Cola*, olyan erővel kapcsolódnak a velük címkézett termékekhez (ebben az esetben a cég eredetileg egyetlen üdítőitalához), hogy hasonló italokat róla neveznek el. Általában előfordul, hogy híres dolgokról neveznek el más dolgokat: a pesti *Moulin Rouge* az ugyanilyen nevű párizsi mulatóhoz való állítólagos hasonlósága miatt kapta a nevét, tehát nem pusztán címkézéssel, és ez nemcsak etimológiai érdekesség, hanem a beszélőközösség tudásához tartozik; ugyanígy számtalan intézménynév tartalmaz többé-kevésbé tartalmas utalást arra, hogy milyen intézményről van szó (*Vigadó, Magyar Tudományos Akadémia*).

Teljesen köznévi, a címkézés mozzanatát nélkülöző használataik is vannak a neveknek: *Hát, te nem vagy egy Rodolfó / Shakespeare...* A családneveknek is, ha a megfelelő kontextusban használjuk őket, nemcsak címketartalmuk van, hiszen a

jelölt családtagok között van közös vonás a nevükön kívül is: rokonai egymásnak (pl. *a Montague-k, a két Bolyai*).

Ugyanakkor azoknak a neveknek az esetében, amelyek teljesen egyedi dolgot jelölnek (pl. az országok hivatalos nevei), nehéz lenne megmondani, mi kellene (pl. milyen hasonlóság), hogy másvalamit jelöljünk velük, hiszen ezt általában nem tesszük (bár van *Új-Guinea, Új-Kaledónia* stb.).

2.2. Tulajdonnév-e ez a szó?

Különösen hálás vitatéma, hogy egy-egy konkrét lexikai egység vajon tulajdonnévnek tekinthető-e. Ez a mindennapi életben leginkább a helyesírás szempontjából lehet fontos. Például a *dízelmotor, dízelolaj* szavak előtagját a mai magyar helyesírás nem tekinti tulajdonnévnek, míg a *Sabin-csepp, Eustache-kürt* stb. szavakét igen. A *dízel-* eredetileg szintén családnév, de viselkedésüket tekintve mindezek nem különböznek sokban az egyéb hapaxjellegű előtagoktól, mint mondjuk a *jávorszarvas*-ban, a *rénszarvas*-ban vagy a *gímszarvas*-ban a *jávör, a rén,* illetve a *gím*. Ugyanakkor mondhatnánk, hogy a *dízel-* távolabb áll a tulajdonnevektől, mint a szarvasfajokat jelölő címkék, mert míg a *Diesel* előtagú összetételek olyan dolgokat jelölnek, amelyeknek van valami közük egymáshoz, például a *gím* nem is nagyon fordul elő más összetételekben.

Úgy véljük, elég meddő próbálkozás annak pontos megállapítása, hogy mely jelek mennyire címkeszerűek. Nyelvészeti szempontból az az érdekes, hogy egy-egy nyelvben van-e nyelvtani megjelenése, grammatikalizált kifejezés módja a címkeszerűségnek. A másik érdekes kérdés, hogy léteznek-e egy nyelvben olyan szerkezetek, amelyek címkeszerű jelentést kölcsönöznek valamelyik bennük szereplő jelnek, és hogy egy-egy nyelv milyenfajta szavakat enged meg olyan szerkezetekben, amelyek a címkeszerűség jelentésmozzanatát hordozzák. Például a magyar és az angol nyelvben is jellegzetes kifejezése a címkeszerűségnek a névelőtlen egyes számú használat, ugyanakkor mindkét nyelvben vannak a névelőtlen egyes számú névszónak olyan használatai is, amelyek a másik nyelvben kevésbé tűnnek címkeszerű jelentést hordozni. A magyarban például a határozatlan névszó is sokszor névelőtlen, pl. *boltba ment*, ez az angolban igen ritka (lényegében csak anyagnelvével fordul elő). Mind a magyarban, mind az angolban névelőtlenül használjuk a hónapok és napok neveit, amikor a legközelebbi év, illetve hét hónapjaira, illetve napjaira utalunk (*hétfőn: on Monday; januárban: in January*), holott ezek nem tűnnek névszerű, címkeszerű jelentést hordozni, egyszerűen a mutató névmás vagy határozott névelő nem használatos (bár megengedett) ilyenkor. Az angolban egyes előljárószós szerkezetekben határozott értelemben használhatók névelőtlen köznevek, a címkeszerűség mozzanata nélkül; ilyenekhez hasonlóak a magyarban nincsenek (pl. *in town* '[a] városban'). A predikatív szerkezetekben pedig a magyar használ névelőtlen névszót, holott ezek angol megfelelőjében határozatlan névelős

csoport áll: *Sándor híres gombaszakértő*, angolul: *Alex is a famous mushroom specialist*.

3. A disztribúciós megközelítés

A magyar tulajdonneves szerkezetekről modern nyelvészeti keretben egyetlen jelentős tanulmány készült: Barabás et al. (1977). Ebben klasszikus, ám Magyarországon újszerű disztribúciós módszerekkel mérik fel, milyen típusú szavak minősíthetők tulajdonnévnek annak alapján, hogy a többé-kevésbé prototipikus címke-szerű szavakhoz (személynevek) hasonló a disztribúciójuk. Az írásuk címében is jelzett szkepszis indokoltnak bizonyult, eredményeik szerint a magyarban nem beszélhetünk egyetlen egységes, „tulajdonnévnek” nevezhető disztribúciós osztályról. Ez némi fanyalgást váltott ki a hazai névtanos közösségből (pl. Hegedűs 1997, 1999; Hajdú 1998), mivel úgy érezték, hogy alapjaiban rengetheti meg kedves diszciplínájukat. Barabásék további érdeme, hogy rámutattak arra, hogy az úgynevezett szabályos poliszémia áttöri a köznevek és a tulajdonnevek határát. Ennek a megfigyelésnek a rendszeres vizsgálatával máig adós a szószemantika (pl. Pethő 2003).

Vizsgáljuk most meg, milyen eredményeket ad a disztribúciós elemzés. Ehhez valamelyest finomított formában megismételtük Barabás et al. (1977) vizsgálatát. Barabásék látszólag elnagyolt, valójában gondosan kitöltött mátrixának (1977: 147–148) egyik legfőbb tanulsága, hogy a tulajdonnevek alkalmanként egészen bonyolult, de sok tekintetben szabályos poliszémiát mutatnak. Például *Nemere* lehet egy hegy, s az onnan fúvó szél neve (vitatéma volt egykor, hogy a hegy kapta-e nevét a szélről vagy fordítva), lehet személynév, s történetesen egy író neve, aki már-már fogalom a magyar irodalomban, de maga a szó jelölheti egy-egy kiadott könyvét, sőt annak egy példányát is. Hasonlóképpen a *fővárosi közgyűlés* jelenthet többé-kevésbé rendszeres összejövetelt, az erre hivatottak csoportos tanácskozását, a résztvevők összességét, specifikusan – belső helyesírásuk szerint nagybetűvel – a budapesti önkormányzat Fővárosi Közgyűlését, adott helyen. Egészen szabályosnak tekinthető, hogy a méltóságnevek (különösen az idegen hangzásúak) állatnevek is lehetnek (*Szultán, Rex, Cézár* stb.). Nyilvánvaló, hogy a sokféle poliszémiának megfelelően ugyanaz a szóalak disztribúcióját tekintve eltérően viselkedhet. Ezért két mátrixot állítottunk fel. Az első mintegy tarvágásszerűen azt mutatjuk be, hogy az adott szóalak egyáltalán előfordulhat-e a magyarban bizonyos környezetekben, a másodikban pedig már specifikáljuk azt, hogy bizonyos megszorításokkal, egy bizonyos jelentéssel hogyan viselkedik.

Képtelen, erőltetett, például metanyelvi példát a mátrixok csaknem minden mezőjének betöltésére találunk – mi a felnőtt, művelt budapesti köznyelv elvárásai szerint töltöttük ki őket.

(1) „Engedékenyebb” mátrix

	-i	-beli	-s	három X- (j)ú/X-(j)ű	-k	-ék	-né	Három X-et láttál	Az X-et láttad	Te láttad X-et	X dolgot láttál
<i>A négyökrös szekér</i>	–	+	+	+	+	–	–	+	+	+	–
<i>APEH</i>	+	+	+	–	+	+	–	+	+	–	–
<i>arany</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	+
<i>Arany János</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>Arany Oroszlán</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>Göncöl</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>február</i>	+	–	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>fővárosi közgyűlés</i>	+	+	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>Gyula</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>József</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>Józsi bácsi</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>keleti</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	+
<i>négyökrös szekér</i>	–	+	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>parlament</i>	+	+	+	+	+	–	–	+	+	–	–
<i>péntek</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>Stadler</i>	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>szekér</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–
<i>szomszéd</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>szultán</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>tizenöt</i>	–	+	+	–	+	–	–	+	+	–	+
<i>tizenötödik</i>	+	–	+	–	+	–	–	+	+	–	–

A disztribúciós elemzés követelményeinek megfelelően azonban rögzítenünk kell, hogy a vizsgált elemeket melyik funkciójukban vizsgáljuk (mert a legtöbb jelnak, jelsorozatnak több funkciója is lehet, például szinte bármilyen magyar hangsor lehet egy mű címe). Ez nem jelenti a jelentés bevonását a vizsgálatba, hiszen a különböző funkciók elvileg szintén azonosíthatóak disztribúciós elemzés segítségével. Például amikor rögzítjük, hogy alább a *keleti* szót mint melléknevet vizsgáljuk, nem pedig mint családnevet vagy mint egy pályaudvar nevét, ezért kap például a *keletiné* alak „–” jelet a táblázatban, akkor nem jelentésbeli megszorí-

tást alkalmazunk, hiszen ez disztribúciós eszközökkel ellenőrizhető: van például *özvegy Keletiné*, de nincs például **nagyon Keletiné*, tehát a *keletiné* hangsor csak családnév lehet. (Tipikusan erőltetett példa lehet a *Nagyon Keletiné* válasz a *Kire hasonlít ez a nő?* kérdésre.) Sokszor a megfelelő toldalékolás megállapításához is el kell döntenünk, hogy az illető jel melyik használatára gondolunk, hiszen például az *arany* hangsor tárgyesete a köznévi használatban *aranyat*, családnévi használatban viszont *Aranyt*. (A helyesírási problémáktól és következetlenségektől természetesen eltekintettünk a táblázat elkészítésekor.)

Az alábbi táblázatban tehát a következő megszorításokkal élünk:

(2) Megszorítások a „kevésbé engedékeny” mátrixban

<i>A négyökrös szekér:</i>	maga a vers (nem pl. annak kinyomtatott példánya);
<i>APEH:</i>	székháznév;
<i>arany:</i>	nem családnévként;
<i>Arany János:</i>	személynévként (nem a költő életművének megnevezéseként);
<i>Arany Oroszlán:</i>	vendéglőnév;
<i>fővárosi közgyűlés:</i>	testület neve;
<i>Göncöl:</i>	családnévként;
<i>Gyula:</i>	városnévként;
<i>József:</i>	keresztnévként;
<i>keleti:</i>	melléknévként (-s képzővel: <i>keleties</i>);
<i>négyökrös szekér:</i>	nem mint verscím;
<i>parlament:</i>	testület;
<i>péntek:</i>	a hét egyik napja;
<i>Stadler:</i>	focicsapat;
<i>szekér:</i>	köznév;
<i>szomszéd:</i>	köznév;
<i>szultán:</i>	köznév.

Ezenkívül a táblázatban nem tüntettük fel azokat a sorokat, amelyek már az „engedékeny” táblázatban sem mutatnak poliszémiát (*február*, *Józsi bácsi*, *tizenöt*, *tizenötödik*).

(3) „Kevésbé engedékeny” mátrix

	<i>-i</i>	<i>-beli</i>	<i>-s</i>	<i>három X- (j)ü/X-(j)ű</i>	<i>-k</i>	<i>-ék</i>	<i>-né</i>	<i>Három X-et láttál</i>	<i>Az X-et láttad</i>	<i>Te láttad X-et</i>	<i>X dolgot láttál</i>
<i>A négyökrös szekér</i>	–	+	–	–	–	–	–	–	–	+	–
<i>APEH</i>	–	+	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>arany</i>	–	+	+	–	+	–	–	+	+	–	+
<i>Arany János</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>Arany Oroszlán</i>	+	+	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>Göncöl</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>fővárosi közgyűlés</i>	+	+	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>Gyula</i>	+	+	+	–	+	–	–	+	–	+	–
<i>József</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+	–
<i>keleti</i>	–	–	+	–	+	–	–	+	+	–	+
<i>négyökrös szekér</i>	–	+	+	+	+	–	–	+	+	–	–
<i>parlament</i>	+	+	+	+	+	–	–	+	+	–	–
<i>péntek</i>	+	–	–	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>Stadler</i>	+	+	+	–	+	–	–	+	+	–	–
<i>szekér</i>	–	+	+	+	+	–	–	+	+	–	–
<i>szomszéd</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	+
<i>szultán</i>	+	–	+	–	+	+	+	+	+	–	–

Ha túlestünk a kitöltés kellemetlen feladatán, illik az eredményeket értékelni. Mindenekelőtt feltűnően sokféle sor van. A fenti mátrixban csak a következő sorok azonosak egymással:

(4) Azonos sorok

- a *négyökrös szekér* és a *szekér* sora;
- az *Arany János*, a *Göncöl* és a *József* sora;
- a *fővárosi közgyűlés* és a *Stadler* sora.

Ezenkívül a következőket tapasztaljuk még: bár korlátoztuk, hogy melyik szót melyik értelmében vizsgáljuk, mégiscsak befurakodtak olyan értelmezések, amelyekre nem voltunk, nem lehattunk felkészülve. Például a többes szám *-k*-ja és

a *Három X-et láttál* környezet egyaránt kikényszeríti a „köznévi” értelmezést, hiszen ha valamiből több (például három) lehet, akkor a dolgoknak egy fajtájára kell, hogy vonatkozzon (mint korábban a *Montague-k* és a *Bolyaiak* esetében láttuk, ez még családnevekkel is előfordulhat). Azt látjuk, hogy *A négyökrös szekér* kivételével, amely csak verscímként fordulhat elő a *Három X-et láttál* környezetben (mivel névelővel kezdődik, s ezért összeférhetetlen azzal, hogy egy számnév legyen előtte), mindegyik vizsgált szó képes ilyen fajta-értelmezést kapni, csak éppen az a kérdés, nem szegtük-e meg ezzel kiinduló korlátozásaink egy részét. Például különböző okokból lehet a térképen *három Gyulát* látni, de vajon mondhatjuk-e ebben az esetben, hogy valóban Gyula város nevéként használjuk ilyenkor a *Gyula* szót? (A *Gyula* helynév nemcsak a Békés megyei város elnevezése, hanem számos más, hasonló hangzású helység nem hivatalos elnevezése lehet.)

Még zavarbaejtőbb, hogy hiába rögzítettük a sorok értelmezését, az oszlopok értelmezése heterogén maradt. Mondhatjuk-e például, hogy ugyanaz az *-i* toldalék szerepel az *Arany János-i* szerkezetben, mint abban, hogy *februári*, *parlamenti* vagy *szultáni*? A kapott szerkezetek disztribúciója mind a melléknemekéhez hasonló, de a melléknemek más-más alosztályait képviselik: például a *nagyon Arany János-i*, *nagyon szultáni* mellett a *nagyon februári*, *nagyon parlamenti* csak marginálisan, a *februári* és *parlamenti* szavakat átértelmezve léteznek (és ezzel összefüggésben van *Arany János-ias(kodik)*, *szultánias(kodik)*, de nincs **februá-rias(kodik)*, **parlamenties(kedik)*. Ez azért van, mert az *Arany János-i* és a *szultáni* esetében az *-i* jelentése ’ahhoz hasonló (minőségű)’, míg a *februári* esetén egyértelműen ’akkor történt / esedékes...’, a *parlamenti* esetén pedig ’azzal kapcsolatos, oda illő / való / tartozó...’ (sőt, pl. a *parlamenti pátosz* alliteráló kifejezésben az alsóbb néposztályok számára kifejezetten pejoratív jelentést nyer).

Hasonló eredményre jutunk más oszlopokkal kapcsolatban is. Tapasztalatainkat úgy foglalhatjuk össze, hogy mind a sorok (lexémák), mind az oszlopok (toldalékok, szerkezetek) mutathatnak poliszémiát, és egymással való kombinációjuk lehetőségét ezek lehetséges kombinációi határozzák meg. Ha viszont az ilyen poliszémiát nem a homonímiához hasonlóan (több lexéma feltételezésével) kívánjuk ábrázolni, akkor nem lenne célszerű a táblázatos ábrázolást sem a sorok és az oszlopok megsokszorozásával megoldani. A magunk részéről inkább elismernénk, hogy a táblázat mezőibe nagy nehezen beírt pluszok és mínuszok valójában nem is közvetlenül lexémák viselkedéséről árulkodnak, hanem bizonyos szerkezetek létezéséről (pl. az *Arany János-i*, *februári* mintájúakéről), még hozzá rejtett formában. A következőkben arról lesz szó, hogyan lehet nyílttá tenni azt, hogy miről is szólnak a fenti táblázatok.

4. A konstrukciós megközelítés

Mi nem tesszük magunkévá a disztribúciós elemzés alapelveit, amelyek szerint a szavak (morfémák) egyszer s mindenkorra jellemezhetőek azokkal a környezetekkel, amelyekben előfordulhatnak. Véleményünk szerint a megfigyelt előfordulási környezetek fontos tények, de úgy kell őket tekinteni, mint statisztikailag értékelendő adatokat, amelyek legalább annyira magukról a környezetek, mint az illető szavak (morfémák) funkciójáról adnak igen közvetett információt. Nem értünk egyet azzal, hogy a jelentéseknek (a használat tágabb környezetének) a számbavétele nélkül valóban jellemezni lehetne a környezetek vagy a bennük előforduló jelek nyelvi funkcióját. (Ez egyébként Barabás et al. 1977 írásából is kiderül, hiszen lábjegyzetekben és máshol folytonosan le kell szűkíteniük az értékelést a vizsgált szavak egy-egy értelmezésére.)

Az alternatív elképzelés, amelynek keretében e tanulmány íródott, az ún. konstrukciós nyelvtan (l. Fillmore et al. 1988; Goldberg 1995, de a konstrukciós nyelvtannal rokon elképzelések már a kognitív nyelvészet keretében mutatkoztak, például Taylor 1989), amelynek lényege, hogy a nyelv leírásának alapegységei a konstrukciók, amelyek (Saussure *jelei*hez hasonlóan) formai és jelentésbeli sajátosságok egységei. Ilyenek a szavak, de a (többé-kevésbé idiomatikus) szerkezet típusok és dallamminták is. A konstrukciós nyelvtannal szemben felhozott gyakori kifogás, hogy elsősorban (sőt, a gonoszabbak szerint kizárólag) idiomatikus kifejezésekkel foglalkoznak. Az alábbiakban néhány olyan magyar szerkezetről lesz szó, amelyek valamelyik tagjuknak jellegzetes, címkeszerű értelmezésével járnak együtt, tehát – hagyományos kifejezéssel élve – tulajdonnevekkel fordulnak elő. A legfontosabb, szinte banális szerkezet, amelyet ide számíthatunk, a névelő nélküli határozott névszói csoportként való használat: ez már Barabás et al. 1977-ben is a fő diagnosztikus környezet. Ha azt halljuk, hogy *látta X-et* (ahol az *X* nem névelős névszói csoport), akkor majdnem biztos, hogy az *X-et* címkeszerűen kell értelmezni.

A világ nyelveiben általában megfigyelhető, hogy valamilyen módon kitüntetik a címkeszerű használatokat. Ezeken a használatokon belül is kitüntetett szerepe van a személynévi használatnak, amelyet a címkeszerű használatok prototípusának nevezhetünk. Ha ez igaz, akkor például azt várjuk (bár ennek ellenőrzésére még nem volt módunk), hogy ha egy nyelvben van külön konstrukció valamilyen címkeszerű használatra, akkor azt (vagy egy másik konstrukciót) a személynévi használatra is alkalmazzák, míg ennek a fordítottja nem igaz (vagyis attól, hogy egy nyelvben van a személynévi használattal összefüggő konstrukció, attól nem kell a címkeszerű használat más eseteire is grammatikalizált jelöléssel rendelkeznie).

A tagalogban az *ang* általános névelővel oppozícióba állítható a *si* személynévek előtti névelő (például: *si Pedro* 'Pedro', *siná Pedro* 'Pedróék'). A szintén név-

elős malgasban a legsemlegesebb névelő a *ny*, személynevek előtt áll az *i*, ennek tiszteleti formája a *Ra*, megszólításban (vocativus) pedig a személynév előtti *ry* használatos. Nem ritka a személynevekkel használatos értékelő tartalmú „névelő” (pl. honorificum) a világ nyelveiben. Máshol a jelölt személy familiaritását jelölik ilyenekkel (pl. a katalánban kötelező az *el* vagy *en* – hímnemű – vagy a *la* – nőnemű – artikus azon személynevek előtt, amelyek a beszélő által személyesen ismert, esetleg a szövegben már említett egyént jelölnek). Valószínűleg ide tartozik a magyar határozott névelő is az ilyenekben: *a Jani*, *a Julcsa*.

Amúgy a magyarban kevés olyan elemről tudunk, amely grammatikalizált módon együtt járna a címkeszerű használattal. Csak elszigetelt, nem rendszeres eset például az, hogy az *arany* vagy a *réz* főköznévként nyitótőként viselkedik (*aranyat*, *rezet*), tulajdonnévként viszont nem (*Aranyt*, *Rézt*). Ez nem lehet annak a következménye, hogy tulajdonnevek esetében ne érvényesülnének bizonyos fonotaktikai korlátozások, hiszen egyrészt az *-ny*, *-z* végű töveket – hacsak nem nyitótövek – nem követi kötőhang (pl. *sárányt*, *lemez*); a kötelező kötőhangot igénylő tövégek köznév és tulajdonnév esetén azonos módon viselkednek (*révet* és *Révet*, nem pedig **Révt*).

Az *-ék* szuffixum ugyan tipikusan személynevekhez járul, de személyeket jelölő köznevek toldaléka is lehet – így nem utal feltétlenül címkeszerű jelentésre, mint a tagalog *siná*. Ugyanezért nem tekinthetők egyértelműen tulajdonnévi konstrukciónak a némely palóc és székely nyelvjárásból ismert *-nott*, *-nól*, *-ni* toldalékos családi helyhatározók. Talán a *-né* az egyetlen olyan toldalék a magyarban, amely igazán csak személynevekhez járul, ha leszámítjuk az általunk a táblázatba is felvett *szomszédné*, továbbá a régies vagy lexikalizált *királyné*, *pékné*, *rókané* stb. alakokat. Talán tisztább eset a rangot, beosztást és néhány más „címet” jelölő szócskák osztálya: *Fejes doktor* vagy *doktor Fejes*, *Papp főhadnagy*, *Kovács úr*, *Mr. Johnson*, *Szent Teréz*.

A különböző becéző, tipikusan kicsinyítő képzők ugyan igen gyakran fordulnak elő személynevekkel, mégsem ezekre korlátozódnak. Helyneveken kívül (*Debi* ’Debrecen’, *Péterke* ’Pétervására’) mindenféle köznevek is kaphatnak kicsinyítő képzőt: *matek* ’matematika’, *ubi* ’uborka’. (A becéző képzőknek nyelvjárásokban egyéb funkciói is vannak. Például a gyimesi csángóknál a kicsinyítő keresztnév az apa nevére utal: *Péterke László* ’László, Péter fia’.)

A *-né* toldalékon, valamint a rang- és beosztásneveken kívül csak egy-két olyan szerkezetet találtunk, amely talán tényleg előírja a címkeszerűséget. Az egyik, most terjedőben levő típust cégnevek alkotására használják egy márkanév vagy termékfajta-név és egy családnév egymás után helyezésével (a német *Kleider Bauer* mintájára): *Opel Kovács*, *Opel Schiller*. Lehet azonban, hogy itt sem szigorú megkötés, hogy a második elem családnév legyen, hiszen ez a szerkezet nagyon hasonlít a leányvállalatok nevében használt *Renault Hungária*, *Aral Budapest* típusú szerkezethez, talán azonos is vele. Érdekes lehet még, hogy ugyanez a

szerkezet egybeeshet a vezetéknev + keresztnév konstrukcióval is, ha a második tagja keresztnév lehet: *Opel Péter*. Egyébként az *Opel Kovács* konstrukciója éppúgy kulturális-gazdasági változásokkal együtt járó újítás, mint annak idején a *-da/-de* képző bevezetése volt a német *-erei* mintájára, és hasonlóképpen a kapitalizálódó társadalom terméke.

Végül címkyszerűnek kell lennie az *X-féle Y* szerkezetben az *X*-nek, amikor úgy értjük, hogy '*Y* az *X* által feltalált, felfedezett, gyártott stb. dolog' (pl. *Ludolf-féle szám*, *Tóth-féle sósborszesz*). Ez az értelmezés hasonlít az *X-Y* alakú összetételekéhez: *Chomsky-hierarchia*, *Abel-csoport*. Ezt bizonyítja, hogy találomra választott *X* és *Y* esetén is ezt a jelentést kapjuk, pl. *Schmidt-féle traktor* vagy *Schmidt-traktor*. Amikor az *X-féle Y* értelmezése az, hogy '*Y* hasonlít *X*-hez', akkor viszont sosem címkyszerű az értelmezés: *egy bőröndféle táska*. Ez a szerkezet tehát különbözik a hozzá sokban hasonlító *X-szerű Y* szerkezettől: utóbbi csak azt jelentheti, hogy '*Y* hasonlít *X*-re' (pl. *egy bőröndszerű táska*, *egy Einstein-szerű zseni*). Az alábbi táblázatban azt a mezőt jelöltük „+”-szal, amelyben az első elem (az *X*) kaphat címkyszerű értelmezést, és „+!” jelöli azt, ha az illető jelentés csak az *X* címkyszerű értelmezéssel járhat együtt, a köznévvél nem:

(5) *X-szerű* és *X-féle*

	<i>X-szerű Y</i>	<i>X-féle Y</i>
' <i>Y</i> hasonlít <i>X</i> -hez'	+	+
' <i>Y X</i> nevéhez fűződik'	–	+!

Lexikalista elméletekben ezt a mintázatot úgy kellene magyarázni, hogy a *-féle* kétértelmű, ráadásul a második sorban jelölt értelmezés csak nevek esetén hozzáférhető. A konstrukciós nyelvtanban ezzel szemben csak a „+”-szal jelölt mezőket kell tárgyalni.

A táblázatban a „+!” jelnek kiemelt szerepe van: azt mutatja, hogy a *-féle* különleges tulajdonsága, hogy „szétszórja” a köznévi és a tulajdonnévi értelmezéseket (mert a második típusú jelentésben csak címkyszerű előtagot enged meg). Ennek a szemantikai sajátosságnak a megnevezésére javasoljuk a centrifugális terminust. A *-féle*-vel szemben a *-szerű*-t centripetálisnak kell neveznünk, mert „összerántja” a köznévi és a címkyszerű értelmezést, elmosza a köztük levő különbséget.

Irodalom

- Antal László (szerk.) (1982), *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény II.* Fordította Csongrády Zsuzsanna. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Barabás András – Kálmán C. György – Nádasdy Ádám (1977), Van-e a magyarban tulajdonnév? *NyK* 79: 135–155.
- Fillmore, Charles. J. – Paul Kay – M. C. O'Connor (1988), Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of let alone. *Language* 64: 501–538.
- Goldberg, Adele E. (1995), *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure.* The University of Chicago Press, Chicago.
- Hajdú Mihály (1998), A tulajdonnév meghatározása. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- Hegedüs Attila (1997), Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- Hegedüs Attila (1999), Mi a tulajdonnév? (II.) *Névtani Értesítő* 21: 314–317.
- Jespersen, Otto (1924), *The Philosophy of Grammar.* George Allen & Unwin, London.
- Pethő Gergely (2003), A főnevek poliszémiája. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 57–124.
- Sainsbury, Mark (1997), Filozófiai logika. In: Grayling, A. C. (szerk.), *Filozófiai kalauz.* Fordította Farkas Katalin. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–139.
- Seuren, Pieter A. M. (1998), *Western Linguistics. An Historical Introduction.* Blackwell, Oxford.
- Taylor, John R. (1989), *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory.* Clarendon, Oxford.

Főszerkesztői bevezető

A hazai nyelvészet hagyománya, hogy tudományterületünk neves képviselőinek jubileuma alkalmából tudományos emléküléseket szervezünk a Magyar Tudományos Akadémián. Legutóbb 2012. október 2-án volt ilyen esemény, amikor is Kiss Lajos (1922–2003) születésének 90. évfordulóján életműve ismerői méltatták és áttekintették e kitűnő szakember tevékenységét. A folyóiratunknak leadott előadások szövegét itt tesszük közzé.

Honti László

KENESEI ISTVÁN

Megnyitó beszéd

Tisztelt Professzor Urak és Hölgyek! Kedves Vendégeink!

Amikor valamivel több mint tíz éve átvettem a Nyelvtudományi Intézet vezetését, jóformán csak látásból ismertem az akkor 80. életévébe lépő Kiss Lajost, hiszen szakterületeim, a nyelvelmélet és azon belül a (leíró) szintaxis, szemantika vagy a morfológia, távol estek az ő életművének meghatározó vonulataitól, a szlavisztikától, a lexikográfiától, az etimológiától vagy a földrajzi nevek kutatásától.

Természetesen munkásságáról régóta tudtam, a szívének oly kedves Földrajzi nevek etimológiai szótárát magam is nagy becsben tartottam első kiadása óta, és korábban is sejtettem, hogy ő is azok közé tartozott, akiknek politikai okokból nem lehetett máshol, mint az Intézet falai között dolgozniuk. Azt persze nem tudhattam, hogy a debreceni piarista gimnázium elvégzése után a Ludovika Akadémián tanult tovább hivatásos tisztnek, hogy ez akadályozta meg tanári pályára kerülését, hogy már kadétként elkezdett ruszinul tanulni, és hogy a hadifogságban volt ereje, hogy az orosz nyelvet is elsajátítsa. Később tudtam meg azt is, hogy hazatérve szlavistának készült, sőt lengyelül is megtanult, majd Hadrovics László mellett a szótárírás fortélyait is megismerte. A magyarországi szlavisztika másik óriása, Kniezsa István is tanítványának fogadta, és így az etimológia is felsorakozott kutatásai közé.

Sajátos helyzet volt az ötvenes-hatvanas években Magyarországon: akik politikailag megbízhatatlanok voltak, azokat nem engedték tanítani, nehogy „elrontsák az ifjúságot”, de – szemben sok más pártállami rendszerrel körülöttünk, amelyek az értelmiségi létet is lehetetlenné tették – tudományos munkát többnyi-

re szabadon végezhetek az akadémiai intézetekben. A bezárt nyugati nyelvi tan-
székek oktatói is így kerültek az MTA állományába, köztük például Országh
László a Nyelvtudományi Intézetbe, ahol a hétkötetes Értelmező szótárt hozta te-
tő alá szigorú munkafegyellemmel és elképesztő sebességgel. Kiss Lajos itt, majd
a két következő szótári munkálatban, a Történeti-etimológiai szótár és a Magyar
értelmező kéziszótár létrehozásában is közreműködött. A hetvenes években a tér-
képek iránti régi szenvedélye – párosulva etimológiai felkészültségével és mindez
megtermékenyítve lexikográfiai gyakorlatával – lehetővé tette az előbb említett
nagy „egyszemélyes” vállalkozásának megvalósítását, a később többször és bő-
vített kiadásban is megjelent Földrajzi nevek etimológiai szótárát.

Ebből a lexikográfiai tapasztalatból származott megkerülhetetlen tekintélye,
amely a nagyszótári tervek kialakításában juttatta őt meghatározó szerephez az e
munkálatot gondozó osztály vezetőjeként tíz éven át. Az Intézetbe kerülvén tisz-
tában voltam azzal, hogy a Szótári osztály adminisztratív vezetése mögött Kiss
Lajos tudása és tekintélye biztosítja a munkálatok koncepcionális folytonosságát,
a tartalmi megbízhatóságot és a fegyelmezett végrehajtást. És mivel láthatta,
hogy elkötelezett vagyok a Nagyszótár ügye iránt, bízhattam benne, hogy ő is
támogatja terveimet.

Nagy örömet leltem abban, hogy a 80. születésnapját köszöntő előadássoro-
zatot az MTA Dísztermében őt ünneplő közönség előtt én nyithattam meg, és
úgy hiszem, e példamutató tartású embernek és jeles tudósnak elégtételt adhatott
az a sok nyilvános elismerés, amelyet élete utolsó évtizedeiben oly megérdemel-
ten megkapott.

Jó látni, hogy kollégái, barátai és tisztelői Kiss Lajos munkásságát ma is
nagyra tartják és alkotó módon folytatják. Ehhez a Nyelvtudományi Intézet ve-
zetése nevében annyit tudok hozzátenni, hogy a Nagyszótár az ő örökségét gon-
dosan ápoló és egyre növekvő létszámú Szótári osztályon biztos kezekben re-
ményteli jövő elé néz, és ezzel Kiss Lajosnak eme utolsó és legnagyobb terve is
valósággá válik.

GERSTNER KÁROLY

Kiss Lajos, az etimológus

1. Kiss Lajos etimológiai munkássága számos közszó és földrajzi név magya-
rázatával gazdagította ismereteinket. A közszavakat tekintve érdeklődése első-
sorban természetesen a szláv eredetű lexikális elemekre irányult, de pályafutása
során számos máshonnan származtatható szóval is foglalkozott. Egy vele készült

interjúban a következőket mondta: „Az aspirantúra szlavisztikai képzése kezdte megteremni gyümölcseit. Szigorú módszerességgel vizsgáltam egy-egy szláv vagy magyar szó etimológiáját, gondot fordítva a kronológiára, a hangok és jelentések megfelelésére, a szónak mint nyelvi jelnek és a dolgoknak a kapcsolatára („Wörter und Sachen”), a művelődéstörténeti, régészeti és néprajzi vonatkozásokra, a szóföldrajzra, a szó szerkezeti felépítésére, az esetleges szinonimákra stb. egyaránt” (Sz. Bakró – Kontra 1991: 141). Ezzel a megalapozott szószerkeztetés pilléreit nevezte meg Kiss Lajos, és aki ismeri etimológiáit, tapasztalhatta, hogy valóban ezekre építette egy-egy szó eredeztetését.

2. Első szófejtése a *pazarol* ige eredetét tárta fel körültekintő módon (Kiss 1955). Először bemutatta a korábbi, Szarvas Gábortól 1891-ben publikált magyarázatot, mely szerint a német *prassen* ’hivalkodik, dőzsöl, tékozol’ ige átvételéről lenne szó. A magyar *pazarol* hangalak a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával, szó belseji *sz > z* zöngésüléssel és *r-z* hangátvetéssel jött létre Szarvas szerint. Ezt a magyarázatot abban az időben a nyelvészek elfogadták, Bárczi Géza a SzófSz-ban viszont nem tartja meggyőzőnek. Kiss Lajos a Szarvas-féle eredeztetést főleg hangtani szempontból tartja kifogásolhatónak, megjegyezve, hogy „A feltételezett bonyolult hangfejlődést semmilyen adat sem támogatja; a szóközépi *sz* zöngésülése különben is ritka jelenség a magyar hangtörténetben” (225). Ezért a szó sokkal inkább származhat a szerb-horvát *pazáriti* igéből, melynek jelentése ’kereskedik, ad-vesz, elad, vásárol, cserél’. Ez a szó az oszmán-törökből származó *pazār* ’piac, vásár, kereskedelem’ főnév igei származéka. A *pazáriti* ige a magyarban megkapta az *-l* honosító képzőt (miként számos más ige is, pl. *kapál, parancsol, vádol, varázsol* stb.). Jelentése némileg módosult, de összefüggésben maradt az eredeti jelentésekkel, fejlődését Kiss Lajos a következőképpen látja: ’árusít, cserél → olcsón túlad vmin → kótyavetyél, tékozol’.

A szó átvételének idejét és körülményeit illetően a következőket írta: „A magyarba a szerb-horvát *pazáriti* a mohácsi vész körüli időben kerülhetett. Ismeretes, hogy a törökök az általuk meghódított területekre (különösen a Szerémségbe és a Bácskába) nagy számban telepítettek szerbeket”, majd így folytatja: „A török hódoltság idején a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem (elsősorban a Duna mentén) nagy szerepük volt a szerb kereskedőknek is” (225). – Írása végén utal arra, hogy *pazarol* igénk etimológiai rokonságban áll egyrészt *vásár*, másrészt *bazár* szavunkkal, hiszen végső soron mindkettő összefügg a középporzsa *vāčār* szóval. – Ezt a cikket még számos szláv eredetű magyar szó etimológiai megfejtése követte. Ezek a szavak (illetőleg több esetben szókapcsolatok) a minket körülvevő tárgyi és szellemi világ számos, egymással össze nem függő elemét tükrözik. Lássunk ezek közül röviden néhányat!

1957-ben a Magyar Nyelv hasábjain jelent meg rövid írása a *piszlicsár* szóról (Kiss 1957a) A magyarban a bizalmas nyelvhasználat szavaként élő szó ’jelen-

téktelen, csip-csup’ pejoratív jelentésben fordul elő. Cikke elején hivatkozva Zolnay Vilmos kártyatörténeti művére (Zolnay 1928) azt is írja, hogy a kártyások nyelvében *piszlicsár játékos*-nak a kicsiben játszó kártyást nevezik. A szó a szlavóniai szerb-horvát *pišličar* átvétele, melynek jelentése ’szatócs; kicsinyes ember’. A Horvát Akadémiai Szótár szerint ez a szerb-horvát szó az osztrák *bissel* ’kicsi, kevés, csepp’ szóból származik. Az átvett szó főnévi jelentéséből a következő jelentésfejlődéssel alakult ki a magyar melléknévi jelentés: ’szatócs; szatócskodó, kicsinyes ember’ → ’kicsinyes, fukar’ → ’jelentéktelen’. – A magyarban a *piszlicsáré* változat gyakrabban fordul elő. Ez játszi szóképzéssel jöhetett létre olyan népnyelvi szavak mintájára, mint *happondáré* ’félkegyelmű’, *hoppáré* ’állj fel’ stb.

A nyelvi és nyelven kívüli tényezőket egyaránt figyelembe vevő körülmekintő etimologizálást tükrözi a *bekecs* szóról megjelent cikke (Kiss 1960). Ebben először számba veszi a Nagyszótár cédulaanyagából, különféle szótárakból, valamint nyelvjárási és néprajzi közleményekből származó magyar szótörténeti adatokat. Ezt követően a lelőhelyek pontos közlésével bemutatja azt is, hogy mely idegen nyelvi szavak fűgnek össze a magyarral: lengyel, orosz, ukrán, kárpát-ukrán, fehérorosz, szlovák, cseh, román és német szavakat sorol fel, megjegygezve, hogy ezeknek ugyanaz a jelentése, mint a magyaré. Ezeket a szavakat a megfelelő nyelvek etimológiai szótárai közvetlenül vagy lengyel közvetítéssel egyöntetűen a magyar szó átvételének tekintik. Ám a magyar *bekecs*-et az akkoriban létező két etimológiai szótár, az EtSz és a SzófSz ismeretlen eredetűnek tartotta (a TESz nagyszabású munkálatainak előkészítése ekkor még éppen csak elkezdődött!). Ezért nem véletlenül írta Kiss Lajos a következőket: „Ez óvatosságra int; ilyen esetekben ugyanis könnyen kiderülhet, hogy a szó mégsem a magyarból került át az idegen nyelvekbe, ahogyan eddig vélekedtek róla, hanem megfordítva, valamelyik idegen nyelvből került át a magyarba” (477). Az ilyen jellegű korábbi, leginkább ötletszerű és minden alapot nélkülöző magyarázati kísérletek közül megemlíti Munkácsi Bernátét, aki török (nyilván honfoglalás előtti ótörök) jövevényszónak tartja. Kiss Lajos Gombocz Zoltán ezzel kapcsolatos hangtani és jelentéstani aggályait idézi, majd így folytatja: „Gombocz meggyőző érvelését még azzal egészíthetjük ki, hogy ha a *bekecs* régi török jövevényszavainknak az öltözködéssel, cicomával kapcsolatos fogalmi csoportjába tartozna (*ködmön*, *köpönyeg*, *bársony*, *gyöngy*, *gyűrű* stb.), nehezen értenénk meg, miért nem fordul elő a 18. század vége előtt – ruhanév léte – egyetlen ingóságjegyzékben, leltárban, kelengyelajstromban sem” (478).

Kiss Lajos magától értetődően a magyar és a vele összefüggő idegen nyelvi szavak kronológiáját is megvizsgálta: míg a lengyel szóra az első adat már 1596-ból ismert, addig az összes többinél jóval később bukkan fel: a magyart 1776-ból tudta adatolni (a TESz-ben viszont már egy két évvel korábbi adat szerepel). Ez a nem elhanyagolható tény irányította figyelmét egy másik lengyel megfigjtési

kísérletre, mely a lengyel *bekiesza* szót egy magyar tulajdonnévből eredezteti, mégpedig Báthori István hadvezérének, Bekes Gáspárnak a családnevéből. Ennek a magyarázatnak a művelődéstörténeti hátterét az adja, hogy Báthori idejében a lengyel nemesség (majd a köznép) körében igen divatossá vált a magyaros szabású bunda – ahogy azt egy lengyel enciklopédia írja. Ezt a származtatást a lengyel morfológia is támogatja. Ennek a bundafélének a neve ugyanis eredetileg *bekieszka* alakban honosodott meg a lengyelben: a *-ka* végződés (képző) számos (köztük tulajdonnévi eredetű) ruhamegnevezésen megtalálható. A másodlagos *bekiesza* alak úgy jött létre, hogy „a *bekieszka* etimológiája a beszélők tudatában elhomályosodott, a *-k(a)*-t kicsinyítő képzőnek fogták fel és elhagyták” (479). Ez a lengyel szó ment át közvetlenül a németbe, az oroszba, a fehéroroszbba, az ukránba és a magyarba, ez utóbbi nyelv közvetítésével pedig a szlovákba, a csehbe és a románba. A magyarban előbb hangrendi kiegyenlítődéssel *bekese* lett, majd ebből a szóvéget birtokos személyjelnek érezve és ezt elhagyva (amire szintén több példánk van a szláv jövevényszavak körében) jött létre a régi nyelvi és nyelvjárási *bekes* változat. A mai *bekecs* végén található *cs* pedig az *s* affrikálódásának az eredménye.

Cikke végén Kiss Lajos a következőt írja: „Ez a magyarázat összhangban van a lengyel szóképzéssel, a kronológiával és a művelődéstörténettel egyaránt. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján ez látszik a legvalószínűbbnek” (479). Ebben a két mondatban a szófejtés fontos szempontjaira utal a szerző, beleértve azt is, hogy még a legjobban körülbástyázott magyarázat is sok esetben csak „legvalószínűbbnek látszik”.

3. Az itt kissé részletesebben bemutatott, pontosságról és körültekintésről tanúskodó módszer jellemzi természetesen azokat a szómagyarázatokat is, amelyek más nyelvekből átvett, illetőleg a magyarban keletkezett szavak etimológiáját tárják fel. Hosszabb-rövidebb cikkekben sok más mellett a következő szavak, kifejezések eredetét tárta fel Kiss Lajos: *huligán* (Nyr 81.), *nylon* (MNy 56.), *notesz* (Nyr 86.), *lucerna* (MNy 58.), *narancs* (FilK 12.), illetőleg *kétkulacsos* (Nyr 85.), *amerikázik* ’szándékosan lassan dolgozik; tétlenkedik, lazsál’ (Nyr 87.), *csehül van* ’rossz állapotban van’ (Nyr 82.), *hétszilvafás* ’kis birtokú (nemes)’ (MNy 59.).

4. Az egymással sem etimológiai, sem pedig fogalmi-jelentésbeli tekintetben többnyire össze nem függő szavak eredetmagyarázata mellett Kiss Lajosnak több olyan publikációja is van, amely egy-egy meghatározott fogalomkörbe tartozó magyar szavak eredetét tárja fel. Ilyen fogalmi csoportot alkotnak például a népnévek. Az első ilyen témájú írása az *ukrán* népnév keletkezését járja körül (Kiss 1957b). A már ismertetett módon ezúttal is tüzetesen számba veszi egyrészt az idegen, illetőleg magyar nyelvi, valamint az adott népre és az általa la-

kott területre vonatkozó történeti adatokat. Mindezeket mérlegre téve megalapozottan állapítja meg, hogy ez a népnév nem jövevényszó (ahogy a SzófSz állítja), mivel ilyen szó az itt számításba vehető nyelvekben nincs. Az *ukrán* népnév – melynek első írásos adata csupán 1916-ból ismert – a régi magyar *Ukránia* földrajzi névből elvonással, vagyis az *-ia* végződés elhagyásával jött létre. Ez a földrajzi név számos más *-ia* végű országnév (*Polonia*, *Galícia* stb.) analógiájára keletkezett, és 1757-ben bukkant föl először magyar szóként. Ez a szófejtés is jól mutat rá „az együvé tartozó nép- és országnév bonyolult, csak történeti vizsgálattal tisztázható kölcsönviszonyára” (492).

A Magyar Nyelv 61. számában (Kiss 1965), a 92. lapon három népnév eredetét foglalja össze tömören. A *lett*, a *litván* és a *cselák* (gúnyos, ma már alig-alig előforduló megnevezése a cseheknek) magyarázata a rövidség ellenére is minden lényeges szótörténeti és etimológiai információt tartalmaz ezeknek a szavaknak a magyarba kerüléséről.

1963-ban A *szláv* népnév és rokonsága címen egy nyolclapos cikkben tekintette át a szócsaládba vonható elemeket (Kiss 1963). Bizánci és latin források történeti adataiból kiindulva tárgyalja a következő szavakat: *szláv*, *szlovák*, *szlovén*, *szlávón* 'szlavóniai horvát (vagy szerb)', *jugoszláv* és *pánszláv*. Röviden szó esik a *tót* névről is: ezzel a szóval a szlávssággal kapcsolatba került magyarság jelölte azokat a szláv csoportokat, amelyeknek nem volt önálló államiságuk, és önmagukat az ősi nevükön *slověne*-knek hívták. (A *tót* népnév etimológiájával Kiss Lajos nem foglalkozott.)

A népnevek körében végzett etimológiai vizsgálatait foglalta össze a következő írásában: Az albánok elnevezései a magyarban (Kiss 1964). Bár ez a nép államisággal csak 1912 óta rendelkezik, etnogenezise messze az ókorba nyúlik vissza. Megnevezéseik között – mint igen sok nép esetében – külső és belső „használatú” nevek egyaránt vannak. A magyarban a következő külső, egymással etimológiai összefüggésben álló nevekkel jelölték, illetve jelölik ezt a balkáni népet. A középkorban *orbonász* volt az albánok neve: ez a szó a szerb-horvátból került a magyarba talán még a 14. században, a 17. század után pedig már csak a PP 1708-as első kiadása és ennek nyomán más szótárak vitték tovább a népnévet. – A török hódoltság idején az *arnót* népnév terjedt el. Ez az oszmán-törökből származik (a török seregben albán katonák is voltak), és számolhatunk róman közvetítéssel is. Ez utóbbit az támasztja alá, hogy az *arnót*-ot csak erdélyi források tartalmazzák. – A ma általános *albán* névre ugyan csupán 1742-ből van az első adat, de a magyar szóként is használt latin eredetű *albánus* már 1559-ben szerepel Székely István krónikájában (vö. EWUng). Az *albán* forma a latin *-us* végződés elhagyásával vagy a többes számú latin *Albani* alapján jött létre. Később ez a népnév nemzetközi szóként kapott megerősítést a magyar szókészletben.

Az albánok saját, népi neve *shqiptár* [skjipetár]: ezt *skipetár* alakban 1873-ból, a német hatást tükröző *szkipetár* formát 1879-ből adatolta Kiss Lajos. A név a 'sas' jelentésű albán *shkipe* származéka. Ezt a népnevet az ÉKsz irodalmi nyelvek minősíti, mely – tapasztalatom szerint – a sajtóban az 1990-es években az albániai eseményekkel kapcsolatban fordult elő viszonylag gyakran az *albán* helyett kényszerű szinonimaként alkalmazva. (A Google keresője is csupán 4 500 találatot adott, ami nem mondható soknak.)

A „tematikus” etimológiai írások közül kettőt szeretnék még megemlíteni. Az egyik Az anabaptisták elnevezései a magyarban (Kiss 1967). Az anabaptista mozgalom külföldi és magyarországi történetének rövid áttekintése után Kiss Lajos a következő elnevezések szótörténetét és eredetét tárgyalja időrendben haladva (a részletek ismertetésétől most eltekintek): *anabaptista*, *kalugyer*, *újkeresztény*, *visszakeresztelő*, *visszakeresztelt*, *fekete német*, *habán*, *újraakeresztelő*, *újraakeresztelkedő*, *keresztsgémásoló*, *keresztsgéméltő*.

A másik cikk címe: Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei (Kiss 1968a). A szótörténetre és a szóföldrajzra támaszkodva mutatja be egy-egy jövevényszó meghonosodását vagy egy-egy tükörszó keletkezésének körülményeit. Ezzel több, korábban nem kellő alaposággal magyarázott szó etimológiáját is tisztázta. A következő elnevezésekről olvashatunk ebben az írásában: *szamorodni*, *hárslevelű*, *dinka*, *zelenec*, *drapák*, *vinkó*.

Közismert etimológiai tény, hogy nem csekély számú szláv eredetű köznyelvi szavunk mellett a magyar nyelvjárásokban ennél lényegesen több tájszó származik valamelyik szláv nyelvből. Kiss Lajos – aki az Új magyar tájszótár egyik lektora is volt – számos tájszó etimológiájával is foglalkozott: vagy egy-egy rövidebb írásban, vagy pedig csokorba gyűjtve őket. Két ilyen témájú írásának a címét mindenképpen érdemes megemlíteni: Szláv eredetű tájszavainkhoz (Kiss 1959a) és Huszonegy szlovák, szerbhórvát és kárpátukrán eredetű magyar tájszó (Kiss 1991).

A szőlőnevekről szóló cikke végén a következőket olvashatjuk: „Az előterjesztett szómagyarázatok azt a tanulságot sugallják, hogy még a viszonylag igen alaposan átvizsgált szláv jövevényszavainkkal kapcsolatosan is számos olyan probléma adódik, amelyekre csupán a mikrofilológiai módszerekkel készített szótörténeti tanulmányoktól és szömonográfiáktól remélhetünk megoldást” (Kiss 1968a: 407) – Kiss Lajos ez irányú munkássága révén számos probléma megoldódott, másoknál meg közelebb jutottunk a megoldáshoz.

5. Az előadásom elején említett „önvallomásában” a következőt olvashatjuk: „Kedvvel kísértem nyomon a vándorszók és nemzetközi szók pályafutását. Vonzottak a tükörszók, tükörjelentések is” (Sz. Bakró – Kontra 1991: 141). Kiss Lajos etimológusi munkásságának még oly rövid áttekintéséből ezt a két területet nem lehet említetlenül hagyni.

A művelődéstörténeti és a különféle nyelvi kapcsolatok szempontjából igen színes és érdekes vándorszók, illetőleg a modern kultúrát, technikát és társadalmi viszonyokat tükröző nemzetközi szók problematikáját egyik legfontosabb elméleti írásában, a Műveltségyszók, vándorszók, nemzetközi szók címen megjelent cikkében foglalta össze (Kiss 1966). (Másodéves egyetemista koromban Kiss Lajos nevével ennek a cikknek az olvastán találkoztam először.)

A szóalkotás és a nyelvi kapcsolatok szempontjából egyaránt fontos csoportot alkotnak a különféle nyelvi tükörjelenségek. Kiss Lajosnak ezen a téren is jelentős az etimológiai munkássága. Egy-egy cikkben tárta föl például a következő szavak eredetét: *mordályégető* 'gyújtogató gyilkos' (Kiss 1959b), *macskakő* (Kiss 1968b), *szórszálhasogató* (Kiss 1978) stb. Az ezen a területen máig alapvetőnek számító 232 lapos monográfiája 1976-ban látott napvilágot: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban (Kiss 1976). 1983-as akadémiai doktori („nagydoktori”) értekezése is lényegében ez a mű volt. Ennek a mintaszerű könyvnek a hatására széles körben indult meg a különféle háttérű tükörszók feltárása, és ez még ma is folytatódhat, hiszen számos, már régebben gyökeret vert, illetőleg újabb szóról is megállapítható, hogy valamilyen tükörszóval van dolgunk. (Ezt magam is tapasztaltam, amikor az ÉKsz 2. kiadásának etimológiai utalásait állítottam össze.)

6. Kiss Lajos nemcsak a magyarba került idegen eredetű szavakkal foglalkozott, hanem a másik irányú „szóáramlással” is. A magyar nyelv ugyanis a közelebbi, de akár távolabbi nyelvekbe is indított el szavakat. Több írásában is foglalkozott a különböző szláv nyelvekbe, például az oroszba vagy a lengyelbe átkerült magyar szavakkal (pl. *bagó*, *sisak*, *szállás* stb.) – orosz, lengyel és német nyelven írt cikkeiben.

Lexikográfiai tapasztalatai, nyelvismerete, etimológiai tárgyú írásai és széleskörű általános műveltsége következtében Kiss Lajos a magyar szótárirodalom egyik kiemelkedő művének, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára első (1967) és második (1970) kötetének egyik termékeny szócikkírója, illetve meghatározó szerepű szerkesztője lett. Munkáját a filológiai pontosság, az adatokból következő nyelvi tények tisztelete, valamint a magától és munkatársaitól is megkövetelt magas fokú munkamorál jellemezte. Ezt magam is meg tapasztalhattam, hiszen az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen egyik szerkesztőjeként alkalmam volt alapos, minden apróságra kiterjedő lektori véleményeit olvasni, a kifogásolt részeket vele személyesen megvitatni.

7. Kiss Lajos gazdag életművének meghatározó részét az etimológiai munkásság jelenti: ebből próbáltam kiemelni néhány olyan területet, amely alapján a rendelkezésre álló szűk időkeretben is be lehet mutatni ez irányú tevékenységének jellemzőit és eredményeit – bár sok mindent említetlenül kellett hagynom

(teljes publikációs jegyzékéhez lásd Kiss 2004). – Áttekintésemet egy tőle származó idézettel kezdtem, s azzal is szeretném befejezni: „Kutatásaim során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az újabb és egyre újabb nyelvészeti irányzatok ellenére sem járt el az idő az etimológia fölött, mert az állandóan megújítható és tökéletesíthető. A nyelvtudomány egészében mindenkor meglesz az etimológia számára az őt megillető hely” (Sz. Bakró – Kontra 1991: 142).

Irodalom

- Sz. Bakró Marianne – Kontra Miklós (szerk.) (1991), A nyelvészetről – egyes szám első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 135–144.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz = Juhász József (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (1955), *Pazarol*. MNy 51: 225–226.
- Kiss Lajos (1957a), *Piszlicsár*. MNy 53: 472–473.
- Kiss Lajos (1957b), *Ukrán*. Nyr 81: 489–492.
- Kiss Lajos (1959a), Szláv eredetű tájszavainkhoz. MNyj. 5: 147–152.
- Kiss Lajos (1960), *Bekecs*. Nyr 84: 477–479.
- Kiss Lajos (1963), A szláv népnév és rokonsága. NytudÉrt 40: 193–200.
- Kiss Lajos (1964), Az albánok elnevezései a magyarban. MNy 60: 472–475.
- Kiss Lajos (1965), *Lett. Litván. Cselák*. MNy 61: 92.
- Kiss Lajos (1966), Műveltségzők, vándorszók, nemzetközi szók. MNy 62: 179–188.
- Kiss Lajos (1967), Az anabaptisták elnevezései a magyarban. MNy 63: 161–169.
- Kiss Lajos (1968a), Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei. NyK. 70: 397–407.
- Kiss Lajos (1968b), *Macskakő. Plecsni*. MNy 64: 214.
- Kiss Lajos (1976), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest. (NytudÉrt. 92. sz.)
- Kiss Lajos (1978), *Sajmeggy. Szőrszálhasogató, hajszálhasogató. Tákol, ták. Rönk*. Nyr 102: 229–233.
- Kiss Lajos (1991), Huszonegy szlovák, szerbhorvát és kárpátukrán eredetű magyar tájszó. NyK. 92: 113–123.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (1959b), *Mordályégető*. Adalék irodalmi nyelvünk szókincsének történetéhez. Nyr 83: 339.

SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar egyetemi nyomda, Budapest. Újabb kiadások: Trezor Kiadó, Budapest, 1991, 1994².

TESz = Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zolnay Vilmos (1928), A kártya története és a kártyajátékok. Pfeifer Ferdinánd Kiadása, Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN

Kiss Lajos, a helynévkutató

1. Kiss Lajos tudományos munkásságát a magyar nyelvtudomány több részterülete is méltán tekinti a magáénak. S annak köszönhetően, hogy e gazdag életútja utolsó három évtizedében kitüntetett szerep jutott a névkutatásnak, a 20. század utolsó harmadában Kiss Lajos a magyar onomasztikának is nemcsak rendkívül termékeny kutatójává, hanem meghatározó szerepű, kiemelkedő jelentőségű alakjává vált.

Az e témába vágó első dolgozatai az 1960-as években még nem is magukról a nevekről szólnak, hanem a névkutatást mint tudomány szakot járják körül. Először az onomasztika legfontosabb nemzetközi folyóiratait mutatja be (1966) széleskörű képet vázolva a kortárs tudományosság érdeklődési köréről, kedvelt témáiról, legfontosabb eredményeiről, és egyúttal rövid tudománytörténeti áttekintést is kapunk ezekről a fontos tudományos fórumokról. A szerző zárógondolatából pedig az is kiderül, hogy ez irányú tájékozódásának eredményeit azért tartotta fontosnak megosztani a hazai tudományos közönséggel, mert a magyar szakemberek látókörének szélesítéséhez, „onomasztikai gondolkodásmódjuk formálásához, tematikájuk gazdagításához, módszertani eljárásaik csiszolásához, munkakedvük ébresztéséhez és fokozásához valamennyi ismertett névtudományi folyóirat bőségesen hozzá tud járulni” (1966: 373).

A magyar névkutatók II. konferenciáján 1969-ben az európai onomasztika fontosabb eredményeit tekintette át (1970a). E szemlében a fő hangsúly a személyné- és helynévtárak bemutatására esik, de szólt az előadó az ezek alapján készült összegző munkákról is, és – nyilván az alkalomtól sem függetlenül – a korábbi évek nemzetközi névtudományi kongresszusainak tematikája is terítékre került. Az áttekintésben – nemcsak a magyar nyelvvel való szoros kapcsolataikból adódóan, hanem bizonyára az előadó személyes érdeklődési körének is megfelelően – legrészletesebben a német és a szláv nyelvterület névkutatásáról esik

szó. Ez utóbbi térséget Kiss Lajos mint szlavista az onomasztika szempontjából is megkülönböztetett figyelemben részesítette: ez idő tájt például önálló tanulmányban méltatta a szláv víznév kutatást (1969). E dolgozatában nyelvről nyelvre haladva mutatja be a legfontosabb munkákat és eredményeket, de emellett általában is szól a víznevek különleges jelentőségéről, amit megítélése szerint leginkább a régiségük, a más névfajtákkal való sokrétű összefüggésük és a nyelvek közötti kapocs szerepük biztosít számukra. A pálya későbbi szakaszainak ismeretében elmondhatjuk, hogy e tanulmány mintegy előre vetíti szerzőjének a névkutatáson belül talán legkedvesebb területeit: a víznevek vizsgálatát, illetőleg a szláv eredetű helynevek magyarázatát.

Az 1960-as évek nyelvtudományának én magam nem voltam még ugyan a részese, de Kiss Lajos munkásságát ismerve úgy gondolom, hogy a kortársak e széles horizontú áttekintéseket leginkább egy kiváló nyelvtudással bíró, európai távlatokra tekintő szlavista kirándulásainak tekinthették az onomasztika színes és ezért sokak számára vonzó, üdítő mezejére. Ezt jelezhetette számukra az a néhány ismertetés is, amely ez idő tájt ugyanezekre a tájakra kalauzolta el az olvasókat: a lengyel hely- és személynevek (1961, 1967a), a cseh családnevek (1964) vagy éppen Zala megye helyneveinek (1967b) a világába.

Az eddig bemutatott munkákat akár az onomasztika érdekfeszítő tudományával kapcsolatos olvasmányélményekről való beszámolóknak is tarthatnánk, ám 1970-ben Kiss Lajos a tudományos közönség elé tárta a Földrajzi nevek etimológiai szótárának a tervezetét (1970b), s ennek fényében a korábbi tájékozódás és az ezzel kapcsolatos írások is átértékelődnek előttünk, és a módszeres felkészülés dokumentumaiként olvashatjuk őket. Kiss Lajos az itt felvázolt tudományos feladat vállalásával, amelyet „egyszemélyes intézeti tervmunka keretében” készíthetett el (1991: 142), hatalmas munka terhét vette a vállára.

2. A helynév-etimológiai vizsgálatok mindig is a magyar etimológiai s ezzel együtt a nyelvtörténeti kutatások élvonalába tartoztak: számos kutató, köztük a magyar nyelvtudomány legkiválóbb és legtermékenyebb alkotói a névfejtések százait, ezreit tették közzé. Bő évszázados termés volt az, amit Kiss Lajosnak számba kellett vennie annak a körülménynek a nyilvánvaló tudatával, hogy összegzése nem jöhet létre pusztán az eddigi eredmények egybehordásával és az ilyen esetekben feltétlenül szükséges kiegyenlítő egybesimítással, hanem azzal is számolnia kellett, hogy neki magának is jócskán kell majd önálló névfejtő munkát végeznie. Már a tervezéskor is jól látta, hogy a nagyszabású vállalkozást határozott keretek közé kell szorítania – szeme előtt ott lebeghetett a magyar etimológia gigantikus vállalkozásának, Gombocz és Melich etimológiai szótárának (EtSz) a torzóban maradt példája –, ezért mintául a maga számára Bárczi Géza Magyar szófejtő szótárát (SzófSz) választotta, mivel „abban a magyar köznevek etimológiája van tömören, de ugyanakkor világosan, közérthetően bemutatva, a

készítendőben pedig a földrajzi nevek etimológiájáról kell hasonló módon és igénnyel felvilágosítást nyújtani” (1970b: 335). E munkát 5-6 év alatt elkészíthetőnek gondolta, ám a következő évek publikációi szinte alig jelezték ilyen irányú szorgoskodását: egy szótári mutató mellett (1973) mindössze a *Hortobágy* (1974) és a *Naszály* névről (1977) szóló írása utalt – sok más témájú publikációja mellett – a szótárral való foglalatosskodására. Hogy azonban ezek az évek milyen megfeszített munkával telhettek, azt az 1978-ban megjelent Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz¹) minden másnál világosabban megmutatta.

A mű valóságos sikerkönyv lett, öt éven belül két újabb változatlan kiadása is napvilágot látott. Kiss Lajost azonban aligha csupán a megérdemelt siker jóleső érzése lendíthette tovább a munkában, hanem bizonyára a szótárírás közben felmerülő újabb és újabb feladatok vonzó izgalma is. Pályájára visszapillantva ő maga mondta el, hogy „még 1978-ban, mindjárt az első kiadás után hozzáfogtam a szótár címszóanyagának tetemes kibővítéséhez” (1991: 143).

A következő évtized publikációi pontosan jelzik e bővítés főbb irányait. Legnagyobb számban a történelmi Magyarország Trianon folytán elcsatolt területeinek helyneveiről készültek újabb névfejtések: a Székelyföldről (1979a), a Szilágyságból (1981a, b), a szlovák–magyar nyelvterületről (1986), sőt a Keleti-Kárpátokon túlról (1987a) is. Emellett figyelme fokozottan kiterjedt a régi, főleg ómagyar kori forrásokban fennmaradt helynevekre, ezek közül is főképpen azokra, amelyekhez valamiféle történeti, művelődéstörténeti érdekesség fűződik – írt pl. a fenőkövel kapcsolatos nevekről (1984a) vagy a régi térképek és a földrajzi nevek kapcsolatáról (1982a) –, másfelől pedig azokra a korai neveinkre volt különös tekintettel, amelyek megváltozott funkcióban, legtöbbször határnévként ma is élnek a nyelvhasználatban (1987b). Szótárába nagy számban kerültek be olyan nevek is, amelyeket az 1970-es–80-as években sorra megjelenő megyei, járási helynévtárak hoztak felszínre és tettek hozzáférhetővé a tudományos kutatás számára (vö. pl. 1982b). Témát adott neki az is, ha valamilyen aktuális esemény kapcsán vált fontossá egy-egy név (1985), és ugyancsak foglalkoztatták az olyan klasszikus, ám mégis megoldatlan névfejtések, mint a *Mátra* (1984b) vagy a *Hernád* (1984c) nevének magyarázata.

A névanyag válogatási szempontjait Kiss Lajos egy olyan, a földgömbre terített képzeletbeli háló metaforájával szemléltette, „amelynek szemei a magyarság lakóterületénél, a Kárpát-medencénél összesűrűsödtek, s onnan távolodva fokozatosan ritkultak” (1991: 142). Ez a ritkuló szemű háló nemcsak a magyarság földrajzi világképével van összhangban, hanem kifejeződni látszik benne Kiss Lajos személyes világlátása is. Aligha magyarázható mással az, mint a szülőföld különös szeretetével, hogy a szigorú válogatási elvek ellenére Debrecen helynevei közül feltűnően sok belekerült a szótárba: a *Péterfia utcá-é*, ahol gyermek- és fiatakorát a szülői házban eltöltötte, a *Basa-halom-é*, amely körül a család

földjei terültek el, vagy a *Nyomtató* és a *Csapó utcá-é*, amelyek köveit iskolába menet nap mint nap koptatta.

Tíz év elteltével e bővítéseket követően az olvasók kézbe vehették a Földrajzi nevek etimológiai szótárának újabb kiadását – ennek címlapján szerényen áll a megjegyzés: negyedik, bővített és javított kiadás –, ám e kétkötetes munka nem csupán egy újabb kiadással, hanem valójában egy új művel gazdagította a magyar tudományt, amelynek tartalmát szerzője az előzményének több mint kétszeresére növelte. Mivel e munka – amely nemzetközi összevetésben is megállja a helyét – korszakos jelentőségű a magyar névkutatás történetében, illő egy kicsit hosszasan is elidőznünk mellette, immár nemcsak névanyagának az összetételét, hanem a tudományos módszereit is megvizsgálva.

3. E hatalmas mű megírásának, egybeszerkesztésének az időszakában Kiss Lajos nem közölt olyan tanulmányt, amelyben helynévfejtő elveit, módszereit taglalta volna, és a későbbiekben is csak elszórtan tett ilyen jellegű megjegyzéseket írásaiban, ám magukból az etimológiákból mindez mégis jól kiolvasható. Kiss Lajos felkészült szlavistaként, gyakorló lexikológusként és lexikográfusként fogott hozzá a helynév-etimológiai szótár összeállításához, de emellett a TESz I. és II. kötetének szerkesztőjeként és szócikkírójaként a szófejtés terén is jól hasznosítható tapasztalatokat szerzett. Azokra az alapokra, amelyeket még Melich János rakott le a 20. század elején a helynév-etimologizálás építményéhez, az 1970-es–80-as években is megnyugtatóan lehetett támaszkodni: az egykori mesterrel együtt Kiss Lajos is azt vallotta, hogy a mai nevek magyarázatában azoknak „a legrégebbi alakjából kell mindig kiindulni, számon kell tartani az alakváltoztatásokat, kapcsolatot kell keresni a földrajzi név és az általa jelölt földrajzi objektum között” (1991: 143). Azok a szempontok, amelyek a névrendszertani összefüggések fontosságát hangsúlyozzák, inkább már Kniezsa István munkássága felé utalnak vissza: Kiss Lajos azt tartotta, hogy „a jó etimológia legszilárdabb sarkkövei az analógiák” (uo., vö. még 1995a: 22). A magyar helynévkutatás legjobb hagyományaihoz kapcsolódva ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy „kutatásaim során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az újabb és egyre újabb nyelvészeti irányzatok ellenére sem járt el az idő az etimológia fölött, mert az állandóan megújítható és tökéletesíthető” (1991: 142).

Ő maga ezt a tökéletesítést általános módszertani tekintetben is több területen igyekezett megvalósítani. Ezek közül kiemelendő, hogy a helynévfejtés komplexitására törekedve olykor szinte enciklopédikus tudásanyagot emel be dolgozataiba. Széleskörű földrajzi, történelmi és művelődéstörténeti ismeretei a nyelvészeti szakirodalom hazai és nemzetközi eredményeinek és eszközrendszerének magabiztos használatával társulnak. Szlavista képzettségéből adódóan különösen biztosan mozgott a magyar nyelv szláv eredetű helyneveinek magyarázata terén, de szívesen elemzett más idegen eredetű, a németből, a románból származó

helyneveket is, amelyeket széles indoeurópai nyelvi háttéren igyekezett megvilágítani. Nem ok nélkül írta róla a szótár első kiadásának megjelenését követően a szintén kiváló névkutató és ugyancsak sokszínű munkásságot maga mögött tudó Kálmán Béla, hogy „mostanában keresve sem találhattunk volna jobb szakembert erre a roppant nehéz feladatra, mint Kiss Lajost, aki szlavisztikai, indoeuropeisztikai és magyar nyelvtörténeti tájékozottságát már eddigi műveiben [...] is bebizonyította” (1979: 298).

A gazdag nyelvészeti és művelődési anyag, a sokszínű tudás ellenére tömörség, összefogottság, kristálytisza logika jellemzi névfejtő írásait. Ezt az írásmódot nemcsak egyéni alkatának, habitusának a megnyilatkozásaként értékelhetjük, hanem a kniezsai hagyomány folytatásának határozott szándékát is felfedezhetjük benne. A lényegre törő, olykor akár szűkszavúnak is ható fogalmazás sem fedti el azonban előlünk azt a szoros érzelmi kapcsolatot, amely Kiss Lajost munkájának tárgyához, a nevekhez fűzte. Névfejtéseit olvasva nemcsak Debrecen utcáin látjuk őt feltűnni, hanem azt is megérezzük belőlük, hogy a helyneveket magyarázva milyen élvezettel időzik a Duna-kanyar hegyei között, s tekint alá gyönyörködve a Kárpátok bérceiről. Írásainak atmoszférája azt a kötődést mutatja, amely mintegy a tárgyához láncolta a szerzőt, otthonossá téve számára a nevek varázslatos világát, s amely ennek révén folyamatos alkotói ösztönzést is adott számára. Élete vége felé így vallott erről: „Évtizedek óta alig múlik el nap anélkül, hogy ne foglalkoznék földrajzi nevek eredetének kutatásával is. A roppant gazdag névanyag szüntelenül kínál érdekesebbnél érdekesebb jelenségeket, amelyek felkeltik kíváncsiságomat, és utánajárásra, vizsgálódásra késztetnek.” (2001a: 294).

Kiss Lajos etimológiai szerzőjük erős kritikai érzékenységről is tanúskodnak, amire nagy szükség is volt a rendkívül tarka, színvonalát, tudományos megbízhatóságát tekintve roppant heterogén etimológiai előzményanyag feldolgozásakor éppúgy, mint a sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó vélemény és érv szembesítésekor. Magyarázataiban ugyanakkor soha sem törekedett arra, hogy bármely név esetében is kimondja a végleges szót: ezt a magatartást a tudomány szellemétől eleve idegennek tartotta. Etimológiáit nem tekintette lezártnak, így az utókor is akkor jár el helyesen, ha az általa javasolt megoldásokat a rá jellemző szigorúsággal és következetességgel vizsgálja. Talán más a véleményünk egyes, általa idegen eredetűnek magyarázott nevekről, s esetleg másként értékeljük a képzőket tartalmazó neveket is, mindez azonban nem érinti a Földrajzi nevek etimológiai szótárának és Kiss Lajos helynévfejtő munkássága egészének értékeit, mivel azok minden kétségen felül állva az ilyen irányú további munkálatoknak a legbiztosabb alapját képezik.

4. Kiss Lajos névkutatói tevékenysége a FNESz munkálatai közben sem korlátozódott csupán a helynévfejtésre: már az 1970-es–80-as években is több ta-

nulmányt tett közzé a nevek szerkezetét, keletkezését és változását érintő kérdésekről (l. pl. 1979b). Ilyen irányú tevékenysége 1988 után, a szótár kiadási munkálatainak közvetlen terhétől megszabadulva – tanulmányok sorában is megmutatkozóan – látványosan felerősödött.

Földrajzi és történettudományi érdeklődéséből következően nagy figyelmet szentelt Györffy György történeti földrajzi munkásságának (ehhez lásd 2001b), akinek műveire névfejtő írásaiban is megalapozott bizalommal támaszkodhatott. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának sorra megjelenő kötetei (Gy. 1–4.) indították Kiss Lajost arra, hogy Melich János és Kniezsa István nyomdokain haladva a legújabb történettudományi ismeretek és a legfrissebb forrásanyag alapján foglalkozzon a Kárpát-medencének a honfoglalást követő nyelvi-etnikai arculatával. Három terjedelmes tanulmányt szentelt e kérdésnek: közülük kettő közvetlenül csatlakozik Györffy munkáihoz (1988 és 1999a), a harmadik pedig a Délvidék nyelvi feltérképezésére vállalkozik (1992).

E dolgozatok értékét nemcsak az adja, hogy tovább árnyalják, finomítják a vizsgált témával kapcsolatos tudományos eredményeket, hanem mintaszerűek abból a szempontból is, hogy megmutatják, milyen módon tudja kiegészíteni egymás eredményeit két, tárgyában hasonló, de módszereiben eltérő tudományág, a nyelvészet és a történettudomány. És érdemes figyelniük arra a magatartásra, tudósi attitűdre is, amely ezekben az írásokban jelen van, s amely megmutatja számunkra, hogyan lehet összeegyeztetni a tudományos igazság keresése által megkövetelt őszinte szókimondást mások eredményeinek és személyének a legmélyebb tiszteletével. Ez a mondhatni határozott udvariasság, amely szinte minden írásában megmutatkozó fontos vonása volt Kiss Lajos alkotói személyiségének, mintául szolgálhat az őt követő tudósnemzedékek számára is.

Az 1990-es évek közepén – talán az akkoriban a millicentenárium kapcsán megélt tudományos és közérdeklődéstől sem függetlenül – Kiss Lajos pályáján felszaporodtak a régi magyar helynevek etimológiai és kronológiai rétegeivel foglalkozó írások. Vizsgálta a régi magyar helynévadás különféle típusait (1996, 1997a) s egy-egy térségben a nevek kontinuitását (1995b, 1997b, c). A kronológiai rétegzettség bemutatására régiségükből adódóan a víznevek a leginkább alkalmasak, ezért Kiss Lajos e körben nemcsak a Felvidék (1994a) és Erdély (1997d) víznévrendszerét elemzi, hanem jóval szélesebb horizontokra is figyelemmel van: akadémiai székfoglaló előadását az európai víznév kutatás legújabb eredményeinek szentelte (2000). A tudományos látókör folyamatos tágítását – ugyanúgy, ahogyan ezt névkutatói pályájának a kezdetén is láttuk – rendkívül fontosnak tartotta, amit nemcsak számos ilyen témájú recenziója jelzett, hanem újabb áttekintése az európai onomasztika legfrissebb eredményeiről is (1989).

Kiss Lajos a helynévfejtő munkássága során felhalmozott gazdag tapasztalatait a Földrajzi nevek nyelvi fejlődése c. munkájában foglalta össze (1995a), amely kézikönyvszerű elrendezésben csaknem félszáz változástípust mutat be,

sokszínű példaanyagon is szemléltetve ezeket. Az elemzett jelenségek többsége hangtani természetű, de akad közöttük bőven alaktani jellegű és a nevek jelentését érintő változás is. E mű fontos lépés a magyar helynevek változástipológiájának kidolgozása felé vezető úton.

Kiss Lajos a FNESz 4. kiadásának megjelenését követően sem hagyott fel a helynévfejtéssel, ez a tevékenység munkásságának mindvégig fontos vonulata maradt. Etimológiáit többnyire egy-egy terület, korszak, névtípus köré csoportosítva bocsátotta közre. Közülük jó néhány megjelent tanulmányainak gyűjteményes köteteiben (1999b, 2004) is. Sajnálatára azonban ezek a FNESz 5. kiadásába (1997) nem kerülhettek be, sőt még a könyvben felfedezett hibák kijavítására sem kapott lehetőséget a szerző. Mindez azonban nem szegte kedvét a munka folytatásában. Gazdag helynév-etimológiai tevékenységének utolsó darabjai azonban már csak halálát követően láthattak napvilágot (2006, 2007, 2008, 2009). A magyar névkutatás jövőbeli fejlődését nagyban segítené és e tudomány-szak eredményeinek a népszerűsítését is jól szolgálná, ha a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* a jövőben ezeknek a dolgozatoknak az anyagával gazdagítva jelenhetne meg 6., immár utolsó bővített és javított kiadásban.

5. Kiss Lajos onomasztikai munkássága a magyar névkutatás legkiválóbb teljesítményei közé tartozik. Pályája szervesen illeszkedik ahhoz a vonulathoz, amely a 20. században e tudományterület fő sodrát jelenti, s amelyet Melich János és Kniezsa István neve fémjelez. Hozzájuk hasonlóan Kiss Lajos is a magyarságtörténeti szemléletű szlavisztika művelőjeként került egyre közelebb a magyar nyelv történetének vizsgálatához, azon belül is leginkább a helynevek elemzéséhez. Ezt a szellemi örökséget tudatosan vállalta és vitte tovább. Nagy elődeinek alakját tudománytörténeti portrék egész sorozatában mutatta be (Melichről pl. 1995c, Kniezsáról pl. 1968 és 1994b), a Kniezsa István iránti különleges tiszteletét pedig azzal is jelezte, hogy szorgalmazta mestere legfontosabb névtudományi műveinek újrakiadását, és ezeket a közönség elé is bocsátotta (Kniezsa 1938/2000, 1943–44/2001 és 2003 – mindhárom Kiss Lajos előszavával). Melich, illetve Kniezsa a 20. század első két harmadának időszakában az onomasztika magyarországi művelését alapjaiban meghatározó, nagy formátumú alakjai voltak e tudományterületnek. A stafétabotot tőlük átvéve – amit szinte szó szerint érthetünk, hiszen Kiss Lajos első névtani tárgyú dolgozata 1966-ban, a Kniezsa halálát követő évben jelent meg – ünnepeltünk a 20. század utolsó harmadának egyik legnagyobb hatású helynévkutatójaként fejlesztette tovább a magyar onomasztikát, nagyban hozzájárulva e tudomány szak hazai és nemzetközi elismertségének és hírnevének az öregbítéséhez. Külön érdeme, hogy a helynév-etimológia területén valóban monumentális, időtálló művet alkotott.

Nem ritka a tudományban, hogy az ilyen nagyszabású és nagy hatású munkák nyomán – éppen annak következtében, hogy az eredményei szinte meghaladha-

tatlannak tűnnek a kortársak számára – az adott tudományterületen némileg megtorpannak a kutatások. Kiss Lajos tudományos eredményeinek jogos tisztelete is okozhat efféle tétovaságot bennünk, akik őt és más nagy elődöket követünk ezen a pályán. De biztassuk magunkat az ő szavaival, amelyek szerint „a földrajzi nevek eredetének vizsgálata, mint a valóság egyre tökéletesebb megismerésére irányuló tudományos tevékenység általában, soha le nem zárulhat, be nem fejeződhet” (1974: 166).

Irodalom

- EtSz = Gombocz Zoltán–Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- FNESz¹ = Kiss Lajos (1978), Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FNESz⁴ = Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. 1–4. = Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1979), A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. MNy 75: 297–305.
- Kiss Lajos (1964), Monográfia a cseh családnevekről. MNy 60: 122–125.
- Kiss Lajos (1966), Névtudományi folyóiratok. MNy 62: 361–373.
- Kiss Lajos (1967a), Słownik staropolskich nazw osobowych. Nyr 62: 79–80.
- Kiss Lajos (1967b), Zala megye földrajzi nevei. Studia Slavica 13: 155–158.
- Kiss Lajos (1968), Kniezsa István. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Lajos (1969), Az újabb szláv víznév kutatás. NyK. 71: 165–176.
- Kiss Lajos (1970a), Az európai névtudomány fontosabb eredményei. NytudÉrt. 70: 16–26.
- Kiss Lajos (1970b), A Földrajzi nevek etimológiai szótárának tervezete. Nyr 94: 334–344.
- Kiss Lajos (1973), Mutatvány a Földrajzi nevek etimológiai szótárából. Nyr 97: 81–90.
- Kiss Lajos (1974), Hol tart a *Hortobágy* név etimológiájának vizsgálata? Műveltség és hagyomány 15–16: 21–30. Újra: Kiss Lajos 1999a: 160–167.
- Kiss Lajos (1977), *Naszály és Nagy-szál*. Nyr 101: 102–104.
- Kiss Lajos (1979a), Székelyföldi víz- és helységnevek. Nyr 103: 468–472.
- Kiss Lajos (1979b), Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. Studia Slavica 25: 231–239.
- Kiss Lajos (1981a), Szilágysági hegynevek. Nyr 105: 97–101.
- Kiss Lajos (1981b), Szilágysági helységnevek. Nyr 105: 354–361.
- Kiss Lajos (1982a), Régi földrajzi nevek, régi térképek. Nyr 106: 477–483.
- Kiss Lajos (1982b), Különös földrajzi nevek. Nyr 106: 219–233.
- Kiss Lajos (1984a), Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek. Nyr 108: 236–240.
- Kiss Lajos (1984b), *Mátra*. Nyr 108: 98–100.

- Kiss Lajos (1984c), *Hernád*. Nyr 108: 100–101.
- Kiss Lajos (1985), Újonnan községgé alakított településeink. Sátorhely és Szárliget. Nyr 109: 243–245.
- Kiss Lajos (1986), Magyar–szlovák helységnév-magyarázatok. Nyr 110: 489–499.
- Kiss Lajos (1987a), Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl. Nyr 111: 215–233.
- Kiss Lajos (1987b), Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. MNy 83: 331–345.
- Kiss Lajos (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. MNy 84: 129–155.
- Kiss Lajos (1989), Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede. MNyTK. 183: 18–31.
- Kiss Lajos (1991), Visszapillantás. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), Nyelvészetről – egyes szám első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 135–144.
- Kiss Lajos (1992), A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. MNy 88: 410–421.
- Kiss Lajos (1994a), A Felvidék víznevei. MNy 90: 1–19.
- Kiss Lajos (1994b), Kniezsa István. A múlt magyar tudósai. Budapest.
- Kiss Lajos (1995a), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz. Budapest
- Kiss Lajos (1995b), Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. MNy 91: 192–194.
- Kiss Lajos (1995c), Melich János. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. Nyr 120: 440–450.
- Kiss Lajos (1997a), Korai magyar helységnévtípusok. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) 1997: 177–185.
- Kiss Lajos (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) 1997: 187–197.
- Kiss Lajos (1997c), Hegynevek a történelmi Magyarországon. MNy 93: 154–168.
- Kiss Lajos (1997d), Erdély vízneveinek rétegződése. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) 1997: 199–210.
- Kiss Lajos (1999a), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. MNy 95: 9–25.
- Kiss Lajos (1999b), Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Kiss Lajos (2000), Az új európai víznév kutatás. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest.
- Kiss Lajos (2001a), Helynévfejtések és etimológiai felülvizsgálatok. MNy 97: 294–303.
- Kiss Lajos (2001b), Györffy György halálára. MNy 97: 251–252.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (2006), Helynévmagyarázatok. MNy 102: 235–248, 370–378, 495–505.
- Kiss Lajos (2007), Helynévmagyarázatok. MNy 103: 111–116, 246–249, 370–375, 508–510.

- Kiss Lajos (2008), Helynévmagyarázatok. MNy 104: 104–107, 242–245, 372–374, 501–504.
- Kiss Lajos (2009), Helynévmagyarázatok. MNy 105: 107–113.
- Kiss Lajos – (Papp László) (1961), Józef Staszewski, Słownik geograficzny. Warszawa, 1959. Studia Slavica 7: 243–263.
- Kniezsa István (1938/2000), Magyarország népei a XI. században. – Kiss Lajos bevezető tanulmányával: Kniezsa István, a helynévkutató és településtörténész. I–VIII. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István (1943–44/2001), Keletmagyarország helynevei. – Kiss Lajos bevezető tanulmányával: Kniezsa István tanulmánya Erdély helyneveinek nyelvi eredetéről. VIII–XVII. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István (2003), Helynév- és családnévvizsgálatok. – Kiss Lajos bevezető tanulmányával: Kniezsa István és a történeti névtan. 13–28. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Kovács László – Veszprémy László (szerk.) (1997), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest.
- SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar egyetemi nyomda, Budapest. Újabb kiadások: Trezor Kiadó, Budapest, 1991, 1994².
- TESz = Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PUSZTAI FERENC

Kiss Lajos és az értelmező szótár

Önálló értelmező szótári munka ugyan nem kapcsolódik Kiss Lajos nevéhez, de aligha kell bizonygatni, hogy az egész pályáját átszövő gazdag lexikográfiai munkálkodásának az értelmező típusú szótár szerves része volt. Sőt túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az értelmező szótárak írását mindig is a magyar lexikográfia elsőrendű és folyamatosan végzendő feladatának tekintette. Különböző módon őt, más-más mértékben értelmező jellegű szótárhoz kapcsolódik Kiss Lajos neve: A magyar nyelv értelmező szótárához, az 1972-ben megjelent értelmező kézisztárhoz, az Új magyar tájsztárhoz, a Kézisztár 2003. évi átdolgozott és bővített kiadásához és A magyar nyelv nagyszótárához. Közülük hármat is kiemelt a 75. születésnapot köszöntő kötet „Szótárszerkesztői tevékenység” címszó alatt (Kiss Gábor – Zaicz Gábor szerk. 1997: 498).

Időrendben első A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz). Ebben Kiss Lajos – O. Nagy Gáborral együttműködve, a szótár belső munkatársaként – az értelmezett szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok, közmondások egységesítésével foglalkozott. Az idézett és sikeresen elvégzett feladat leírásából kulcsszóként természetesen az egységesítés emelendő ki. Sokszor volt alkalmam hallani tőle Országh Lászlót emlegető, őt lexikográfiai példaként méltató szavakat. Országh érdemét abban látta, hogy európai mintákhoz igazítva megtervezte és végrehajtotta a magyar lexikográfia fordulátát. Ezzel a művével – mondta Kiss Lajos – olyan máig ható szótári mintát teremtett, amely nemcsak hiánypótló rangú teljesítmény, de a huszadik század követelményeihez igazodó példa is. Ami a hiányt illeti, Kiss Lajos emlékeztetett arra, hogy a „hétkötetes ÉrtSz készítésekor a legfrissebb használható lexikon a harmincas évek végén megjelent Új Idők Lexikona volt” (Kiss 2004: 263). Ható tényezőként pedig mindenekelőtt az emelendő ki, hogy ez a terjedelmes magyar értelmező szótár két irányban is kitágította a források körét: egyrészt a mai magyar köznyelv múltjába, a köznyelv jól dokumentálható, sőt érezhetően eleven (vagy legalábbis meg-megelevenedő) gyökérzetéig, másrészt a huszadik század első felének még szótároztatlan anyagáig. Emellett valóban mintaértékű a minősítési rendszer árnyaltsága, az értelmezések korrekt jelentéstagolása, az ún. főjelentések és az árnyalatok megkülönböztetése és sorrendje – és így tovább.

Mindezt sokszor hallhattam Kiss Lajostól, gyakori, pontosabban az évek múlásával egyre gyakoribb beszélgetéseinkben. Ezekre – sorsom kedvezéséből – azért volt alkalmam, mert több éven át szobatársa lehettem a Nyelvtudományi Intézetben. Nyílt szavú, szabatos véleményét a legkülönbözőbb szakmai kérdésekről már kapcsolatunk kezdetén, a TESz induló munkálatainak idejétől tapasztalhattam – én is. Ott, a hatvanas évek elején szócikkeim lektoraként ismerhettem meg nemcsak a karakteres, de meggyőződésem szerint egyértelműen tanári habitusú egyéniségét. Sokszor olvashattam az íróasztalomra (pontosabban egyfiókosnyi fél asztalomra) tett lektori megjegyzéseit ezzel a cédulára írt üzenettel: „Keress meg!”. Hívott, mert nem elégedett meg a dolgozatjavítással. Mondom, tanár volt. Sokszor figyelmeztetett az etimológiai részt megelőző szótörténeti adatok értelmezésének a megfogalmazására, a következetességre, sőt nem egy tekintetben a célszerű formulázásra. Példaként, mintaként ilyenkor is sűrűn ajánlotta a hétkötetes értelmező szótár egy-egy megoldását. (Tudjuk, hogy a formalizálható értelmezésekre maga is törekedett: a Földrajzi nevek etimológiai szótárában is hamar kirajzolódik előttünk a tömören megfogalmazott értelmezések típuslajstroma.) Szövegezési igényességét két kisebb adalékkal is érzékeltethetem. Ezek az ÚMTSz kéziratához készült (szakcikk igényességű) lektori jelentéseinek publikált részleteiként olvashatók. Az egyik: „A *stb.*-nek csak akkor van létjogosultsága, ha nem egyetlenegy megjelölés árválkodik előtte”; és a másik: „Az értel-

mezésből törölném az »ún.« rövidítést. Ez feleslegesen pontoskodóvá, modoros-sá teszi a szöveget” (Vitányi 1997: 455).

A Kéziszótár 1972-re elkészült alapváltozatában Kiss Lajos dolgozta ki az etimológiai tájékoztatás rendszerét, és ő szerkesztette egységes egésszé az elkészített eredetmagyarázatokat. Ezt a rendszert (beleértve a magyarázatok tömör léptékét is) a Kéziszótár átdolgozott változatában is megtartottuk. A fordulatot hozó két szótárról, a hétkötetesről és a kéziszo-tárról közös nyomatékkal szolt a magyar nyomtatott szótárak történetét bemutató kiállítást megnyitó beszédében, 1998. novemberében: „Még az én gimnazista éveimben, az 1930-as években is a »szótár« mindenekelőtt Burián János latin szótárát vagy Kelemen Béla német szótárát juttatta a magyarul beszélők eszébe. Csak kevesen tudtak, hallottak arról, hogy az igényes nyelvhasználat leghatásosabb segédeszköze az egynyelvű értelmező szótár. A helyzet csak akkor változott meg, amikor 1959 és 1960 között napvilágot látott A magyar nyelv értelmező szótára hét kötetben és a Magyar értelmező kéziszo-tár (1972). Ezek a hatalmas példányszámban közkézen forgó szótári művek tartósan bevitték a köztudatba az egynyelvű, értelmező szótárak fogalmát, és rászoktatták használatukra az igényes tollforgatókat, akik ma már meg sem tudnának lenni nélkülük” (Kiss 2004: 324). Hosszabban idéztem szavait, mert tanúsíthatom, hogy a Kéziszótár átdolgozása idején a föl-fölszikkra-zó, számos vitában mindig erős nyomatékkal bizonygatta, hogy az értelmező szótárak ügye nem belső ügye a nyelvtudománynak, de még a lexikográfiának sem. Ahogy most is idéztem: a köztudat ügye. Közügy.

E két értelmező szótár megjelenése természetesen azt az igényt is fölérősítette, hogy gondozásukat, gyorsabb ütemű megjelentetésüket folyamatos kötelezettségnek, azaz folyamatos lexikográfiai programnak tekintsük. A Kéziszótár átdolgozása, 2003. évi megjelenése ennek a felismert, a rendszerváltással nyomatékosított törekvésnek a jele. Kiss Lajosnak ebben betöltött szerepéről az Előszóban csak röviden szoltam. „A feladatot halaszthatatlanná a rendszerváltás tette. 1992-ben először az az elképzelés fogalmazódott meg, hogy el kellene készíteni A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz) mint a közelmúlt történeti szótára című tanulmányt vagy tanulmánysorozatot. A Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztálya akkori vezetőjének, Kiss Lajosnak célratörőbb javaslatára azonban az ÉKsz megújításának, átdolgozásának a munkálatai kezdődtek meg” (ÉKsz²: V).

Mostani emlékülésünk illő alkalom arra, hogy az egykori tájékoztatásomat kibővítsem. A történet a Magyar Nyelv szerkesztőségi ülésén kezdődött. Ott hoztam szóba az engem akkoriban, a 90-es évek legelején ugyancsak foglalkoztató kérdést, a már nyilvánvaló és a várható lexikai, frazeológiai, szóhangulati változások, változási tendenciák regisztrálásának és tanulmányozásának kérdéskörét. Javaslatom indítéka az a tény volt, hogy a múltba messzebb visszanyúló hétkötetes értelmező szótárban a különbségek markánsabban mutatkoztak meg,

és így dokumentálhatóbb erejük voltak. Ennek az elképzelésnek Kiss Lajos természetesen nem azért mondott ellent, mintha vitatandónak tartotta volna a szükségességét vagy akárcsak a lehetőségét. A sürgetővé vált igénynek megfelelőbb, mert átfogóbb léptékben is gyorsabban elkészíthető kéziszótári átdolgozást kezdeményezett. Kiss Lajosra jellemző a folytatás is. A szerkesztőségi ülés után megkért arra, hogy gondoljam végig ezt az átdolgozási lehetőséget, s írjam le tömören az elképzelésemet. Nem tudom, hogy a tervezetet kikkel véleményeztette, csak azt árulta el, hogy utoljára Kovalovszky Miklós mondott rá bátorító igent. A következő lépésben azt kérte, készítsem el egy kisebb betű átdolgozását. Az N betűt választottam. Ezúttal is csak azt tudtam meg, hogy a véleményt mondók között Bakos Ferenc biztosan ott volt, mert Bakos nekem is borítékoltá támogató álláspontját.

Annak igazolására, hogy az általa sokszorosan méltatott Országgh szerkesztette értelmező szótár szerinte is forráskritikával hasznosítandó, azt a példát idéhetjük, amelyet a Nagyszótár szócikkírói előtt álló „újszerű [!] nehézségekről” szóló rövid írásában mutatott fel 1997. őszén. „Az agyonideologizált értelmezések méregfogát ki kell húzni. Elrettentő példa az ÉrtSz-ből (1960): **jóteknony** (*szoc e*) <Kizsákmányoló társadalomban> emberbaráti és vallásos jelszavak hangoztatásával és a gyökeres társadalmi változás szükségességének elkendőzésére az általa kiválasztott »szegényeknek« megalázó módon adományokat juttató <jobb módú személy v. ilyenekből álló egyesület>” (Kiss 2004: 263). Az első ÉKsz értelmezésében – „szegényeknek (könyör)adományokat gyűjtő és juttató” – már csak a *könyöradomány* kifogásolható”. Az ÉKsz² már zárójellel sem alkalmazta a *könyör*- előtagot (ahogy az első Kéziszótár) az alapjelentés értelmezésében: „A rászorulóknak, bajbajutottaknak adományokat gyűjtő és juttató”.

A szókészleti változások hiteles lexikográfiai rögzítésének gondja az elmúlt évszázadban egyre fontosabbnak és nem egy tekintetben egyre súlyosabbnak bizonyult. Tudniillik nemcsak a változásokkal felgyülemlett szavak növekvő mértéke, hanem a változások markánsabban kirajzolódó vagy el-elmozduló határa, sőt fölgyorsult üteme is sajátos lexikográfiai válaszokat igényelt. Az alapgondról nyilvánosan legelőször 1993. tavaszán, az Egyetemi Anyanyelvi Napok című rendezvényen szóltam: „Századunkban többször következett be olyan politikai változás, rendszerváltás, amely a szókészletben azonnal tükröződött, sőt tükröződni kívánt. Bizonyos szavak (jelentések és szóhangulatok) annyira jellegzetesek, „rendszer-specifikusak” (bocsánat), hogy a fordulatot hozó politikai változáskor az ő váltásukra, az ő leváltásukra is sor kerül – szinte zászlócsereként. [...] A századnak nincs olyan nemzedéke, mely ne élt volna át legalább egyet a rendszerváltásokból. Mindannyian ismerünk ezért legalább egy réteget a politikai okból kiszorult, hogy ne mondjam „kitelepített” szavakból. [...] Neveléses következménye a többszörös váltásnak, hogy a szavak, kifejezések egy része, egy jellegzetes része a szó szoros értelmében végighullámszik a századon: lebu-

kik, aztán újra felbukkan; mint a *tőzsde*, a *polgármester*, a *tanácsos*, a *tárca nélküli miniszter* vagy általános megszólító szerepében az *uram*, az *asszonyom*” (Pusztai 1993: 20–21).

Az évszámokat azért idéztem fel, mert ezek az évek voltak az új Kéziszótár előkészítésének kezdő esztendei. Az idézett körülmények között tehát elháríthatatlan, bár a tényleges szócikkírást ugyancsak lassító kötelezettség lett számunkra új, – ahogy mondani szoktuk – szótárérett szavaknak mintaanyagba gyűjtése. Kiss Lajosra e tekintetben is támaszra találtunk. A gyorsabb tempót igénylő, sőt sürgető számonkérések alkalmával megfogalmazott érvelő védelme nagy biztonságot, hisztériamentes munka-, azaz műhelyléggkört tartott fenn, garantált számkra és időt adott a hiányzó, de már eleven használatú szavak szótári előjegyzésére. Az efféle gyűjtőmunka ösztönzésére Kiss Lajos határozottan egyetértett azzal is, hogy friss gyűjtésünkből a bővített Kéziszótárba be nem került adatokat is közzétegyük. Az Új szavak, új jelentések 1997-ből című adattár – mint ismeretes – pusztá adattár, mert csak szövegkörnyezetes adatokat közöl. Az Édes Anyanyelvünk hamarosan önálló (már jelentéseket is társító), azóta is élő rovatot nyitott, Minya Károlynak köszönhetően pedig új gyűjtemények is megjelentek, sőt ő már elméleti igénnyel is foglalkozott és foglalkozik ezzel a napjainkban oly fontossá vált szócsoporttal.

A meglelt és regisztrált új szavaknak és a szótárba felveendő (vagy akár csak felvehető) szótáréretteknek problémájáról sokat lehet beszélni, de eleget még ma sem. Sőt. Az internetnek, a digitális szövegtáraknak megjelenésével lettek igazán nyomatékosak, visszhangosak az általam már 1993-ban is tényként kimondott szavak: „Robbanás erejű, sőt robbanás tempójú változások következtek be a szövegközlésben, -továbbításban, -sokszorozásban, s nem utolsósorban a szövegmenyiségben. Szende Tamás [1979-ben] szóözlőnről [...], Török Endre [1990-ben] – Pilinszky-emlékezésében – a szavak vízözönéről beszél” (Pusztai 1993: 21). Ahogy az egykori állapotrajz ma is térképünk lehet, akként a szótárérettség dilemmája szempontjából az állapotrajzból való következtetés is ismerősnek bizonyul. Akkor így fogalmaztam: „a szövegáradat nyelvi szempontból is lehet a bőség zava; tudniillik mindent »ömlesztve« kínál nyelvi mintaként” (uo. 22). Egy egyszerű, alkalmi példával érzékeltetve az adattárazott és a végül szótárba került szavak arányát: az Új szavak, új jelentések 1997-ből 116 a-betűs címszavából hat került be A magyar nyelv nagyszótárába, az *adócsomag*, az *adófelajánlás*, az *adórendőrség*, az *agrarium*, az *atomvonat* és az *autópályamatrix*. Kiss Lajos egykori figyelmeztetésére is emlékezve ez a gond, a szótárba emelés (akár csak munkahipotézisként kidolgozott, alkalmazott) kritériumskálája a jelenkori magyar nyelv szövegmenyisége, szövegáradata szempontjából megnövekedett jelentőségű lexikográfiai követelmény. Aligha kétséges, hogy nem elegendő a rostálandó adattömeget éles szemmel elemezni, hanem mindenekelőtt az új szavakra napjainkban már meghozott szótári döntéseket kell

vizsgálatba vonni és a kritériumokat ezek alapján meghatározni és alkalmanként módosítani, pontosabbá tenni.

A Kéziszótár műhelyproblémái sorában Kiss Lajossal a legtöbbet a minősítéssokról beszéltünk, pontosabban a kérdéseim többnyire ilyen természetűek voltak. A Kéziszótár több szempontból lexikográfiai határvonalon állt, készült. Részben (de csak részben) már alkalmaztuk a digitális technika lehetőségeit, illetve (és főként) a szókészleti rétegződés új szemléletének és új leírásainak is a közegében s vonzásában dolgoztunk. Ez utóbbiak közül csak példaként emelem ki a régi szavak, jelentések minősítését, valamint az új minősítések közül a *trágár* és a *szleng* kategóriáját. Az nem volt vitatott és még csak finomítást sem igényelt, hogy a szinkroniánkhöz mért *elav*, *rég* és *ritk* (értsd már ritka) hármasság és fokozatosság megtartandó. A gond (és számomra továbbra is kérdéseket rejtő gond) az volt, hogy főként a *rég* (de esetenként az *elav*) mellett milyen más minősítés szerepeljen, és az, hogy ez a kiegészítő minősítés a mai nyelvi jelleget vagy az egykorit, illetőleg valamilyen módon mindkettőt jelölje – vagy legalábbis (mondom ma is békülékenyen) érzékeltesse. Ez a kérdés kettőnk között sajnos kérdés maradt. A *trágár* minősítéssel nem volt vitánk. Annál inkább feltűnő volt a közvélemény (főként az újságírók kalauzolta közvélemény) számára. Kiss Lajos kezdettől helyeselte alapelvünket: a *trágár* felvételével, a trágárnak minősítéssel azt fejezzük ki, hogy hiába él és virul tömegesen egy-egy ilyen szó vagy kifejezés, azért az, aminek nevezzük: trágár. A *szleng* azonban szakszói felbukkanása óta erőteljesen foglalkoztatott engem is. Értelmezési és alkalmazási gondjával egyaránt. Köztudott, hogy az átdolgozott Kéziszótárba nem vettük fel minősítésként. Tény, hogy különösebb belső viták nélkül döntöttünk így. Természetesen nem azért, mert biztosak voltunk álláspontunkban. A szaporodó szlengszótárak és értelmezések hatására Kiss Lajosnak többszörösen, szinte folyamatosan megvallottam, érzékeltettem bizonytalankodásomat. Ennek az volt a fő oka, hogy nem volt világos számomra, hogy mi is a szókészleti új a *szleng* kategóriájában. Ha maga a megnevezés új, tehát lényegében átnevezése eddigi minősítéseknek (például az argónak, zsargonnak, durvának stb.), akkor az eddigi csoportokon belül milyen szempontok szerint húzzuk meg a határt? Ha új szókészleti réteg, akkor mikortól tekintendő annak, illetve mik a jellegzetességei, megkülönböztető jegyei? Mint ismeretes, azóta az ÉrtSz+ és a Nszt is felvette a minősítései közé és számos szlengszótár jelent meg. Ezek publikált anyaga alapján ma úgy látom, hogy a magyar szókészletben *szleng*nek nevezett szókészleti réteg a köznyelvi *bizalmas* és a csoportnyelvi *argó* között helyezhető el. Továbbra is tarka kép rajzolódik azonban ki a szleng besorolásában – a többi csoport- vagy rétegnyelvhez való viszonyt tekintve. Ismerjük például Szabó Edina magyar börtönszleng szótárát (Szabó 2008), amelyben szép számban találunk a börtön világán kívül is használt, olykor széles körben ismert szleng szavakat. Tehát börtönszleng (egybeírva) vagy szleng a börtönben? Az Életünk című folyóiratban Ba-

lázs Géza egy kiskőrösi fiatalembert idéz fel, akitől nyolc évvel ezelőtt hallotta a kőrianyu szót a keresztanyáról szólva, „mélyen megfogott a nyelvjárás és a mai változó nyelv, szleng keveredése” (Balázs 2012: 49). Később Balázs Géza blogokból, internetes naplókából idéz seregnyi szleng példát. Egy csoportjukat így vezeti be: „A távolabbi rokonokat sem kíméli a nyelvjárási szleng” (uo.). Előbb tehát nyelvjárás és szleng keveredése, majd nyelvjárási szleng. Eszerint keveredhet két nyelvváltozat, például a nyelvjárás és a szleng, illetve egy nyelvváltozatnak például a nyelvjárásnak lehet szlengje is. Balázs Géza végül ezt írja: „Kicsit úgy állok itt e mélységes mély szóbánya előtt, mint a falusi bácsi Pesten az állatkertben, amikor megpillantja a zsiráfot: No hát ilyen állat nincs!” (uo. 50). Hát, ha nem is állunk ennyire ámulva-bámulva a szleng kategóriája előtt, de tisztázni valónk még akad nekünk is.

Tisztelt Emlékezés! A mostani megszólalásomra készülve óhatatlanul eszembe jutott az első, 2004. február 10-én tartott emlékezés. Akkori szavaimból a záró kezdés néhány sorát idézem fel. „Sokan tudják, hogy Kiss Lajosnak mennyire szívügye volt az elakadt Nagyszótár. Egyszer – akasztófahumornak szánva – azt mondtam neki, hogy akár műemléknek is nyilváníthatnánk ezt a cédulákban lapuló művet, beleillenék várromjaink sorába. Nem örült neki. Ahogy nem örült a Nagyszótár [időbeli] zsugorításának sem, beleértve az én buzgólkodásomat is ebben. Ezt onnan tudom, hogy hallgatott róla. Mindkét Kéziszótárunk *hallgatás* szócikkének azonos az első példamondata: »A hallgatás is felelet!«. Igaz. Meghallottam, megértettem az övét is” (Pusztai 2004: 236). Kiss Lajos emléke előtt ismét fejet hajtva az idézett részlethez odaillesztek egy hozzáillő darabot. Az akkor emlékezésen ott volt a felesége, Fehértői Katalin és unokája is. Búcsúzkodóban elmondták: jól érzékeltem, ők is ismerték a tanár úrnak ezt a beszédes hallgatását. Megvallom, nekem sokáig gondot okozott a miért. Ma már tudni vélem a választ. A feszültséget okozó ügyet, témát, a vitát lezártak tekintette, mert nem látott esélyt további érvek, tények bevetésére. Akkor pontot kell tenni. Éppen a vitatott, de fontos ügy, érdek, cél miatt. Lesz gond, teendő elég. Amikor leírtam ezeket a sorokat, villant eszembe, de hát valami efféle mocoroghatott bennem már 2004 tavaszán is, hiszen Veres Péternek a közemlékezetben megőrzött utolsó mondatát is felidéztem: „Csak a szekér menjen”. Ennél többet most sem mondhatok, most sem kívánhatok.

Irodalom

Balázs Géza (2012), *Élet és nyelv. Életünk* 50: 46–52.

ÉKsz = Juhász József (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- ÉrtSz = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.) (1997), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (1993), A nyelv változását (fejlődését és zavarait) meghatározó tényezők századunkban. In: A köznyelviség problémái a magyarban. Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Pusztai Ferenc (2004), Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek. NyK 102: 231–236.
- Szabó Edina (2008), A magyar börtönszleng szótára. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Vitányi Borbála (1997): A lektor szemüvegén át. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor 1997: 453–457.

ZOLTÁN ANDRÁS

Kiss Lajos, a szlavista

0. Kiss Lajos egész tudományos életművét végigkísérte a szlavisztika, hiszen mind etimológiai, mind azon belül névtani, mind pedig lexikográfiai munkásságának jelentős része szlavisztikai vonatkozású. Az előzetesen egyeztetett témafelosztásnak megfelelően én azokat a munkáit emelem ki, amelyek a nemzetközi szlavisztika szempontjából is fontosak, illetve megpróbálom ismertetni néhány szlavisztikai szakkérdésben képviselt álláspontját. Végül pedig egy friss szláv–magyar etimológia rövid bemutatásával szeretnék tisztelegni emléke előtt.

Kiss Lajos egész életében magyar érdekű szlavisztikát művelt, munkássága ékes bizonyítéka annak, hogy a szlavisztika nemcsak a szláv országokban, hanem Magyarországon is nemzeti tudomány, nélküle sem a magyar nyelvre vonatkozó etimológiai, sem a névtani kutatások eredményesen nem végezhetők. Ugyanakkor a szlavisztika révén a magyar nyelvtörténet is forrásul szolgál a szlavisztika számára is, hiszen régi szláv jövevényszavaink olyan információkat hordoznak a Kárpát-medencében egykor élt, de a magyarság által teljesen asszimilált szlávok nyelvéről, amelyek egykorú nyelvemlékek hiányában máshonnan nem nyerhetők.

1. Kiss Lajosnak a szlavisztikai vonatkozású nagyobb munkái közül csak egy nem kimondottan hungarocentrikus, mégpedig kéziratban maradt terjedelmes kandidátusi disszertációja. Az 1960-ban megvédett kétkötetes értekezés címe: „A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben” (Kiss 1960a). Ennek első része a „Nyelvészeti feldolgozás” (226 oldal), második része pedig a „Szótár” (436 oldal), vagyis az egész mű terjedelme 662 gépelt oldal. A hatalmas műnek csupán egy 12 lapos kivonata jelent meg nyomtatásban (Kiss 1960b). Kiss Lajos értekezése aspirantúra keretében készült, témavezetője Hadrovics László volt, aki egy késői köszöntőben azt írta, hogy „egy ilyen dolgozatnak nyomtatott formában való megjelentetésére ebben az időben még nem volt remény” (Hadrovics 1997: 10). Feltűnő, hogy Kiss Lajos az említett „tételeken” kívül egyetlen tanulmányt sem publikált kandidátusi disszertációja témaköréből, amiből arra lehet következtetni, hogy ő maga talán mégsem mondott le arról, hogy művét önálló könyvként publikálja. Erre mégsem került mindeddig sor, ami véleményem szerint rendkívül sajnálatos.

A témát Hadrovics Lászlótól kapta, akit a horvát és szerb irodalmi nyelvben keletkezett úgynevezett postverbálék foglalkoztattak, vagyis a szláv igékből képző nélkül, elvonással alkotott főnevek, amilyen például a német *Ausflug* mintájára alkotott horvát és szerb *izlet* ’kirándulás’, tkp. ’kirepülés’ (Hadrovics 1997: 10). Kiss Lajos az oroszban vizsgálta ezt a képzési típust, mégpedig az akkor rendelkezésre álló összes orosz szótár anyagát figyelembe véve Sreznevskijnek a 11–15. századi keleti szláv és orosz egyházi szláv nyelvemlékek anyagát feldolgozó szótárától (1893–1903) kezdve az Ušakov szerkesztette orosz értelmező szótárig (1935–1940). Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos az orosz szóképzésnek ezt a jellegzetes módját széles szlavisztikai kontextusban tárgyalja, s mivel ez a lényegében még az indoeurópai alapsnyelvből örökölt szóképzési mód az összes szláv nyelvben megvan, műve nemcsak az orosz, hanem minden szláv nyelv szóképzési rendszere szempontjából is sok tanulsággal szolgál.

A disszertáció publikálásának elmaradása a szláv mellett nagy kárt okozott a magyar nyelvudománynak is. Ebben az alapvetően orosz nyelvészeti műben ugyanis Kiss Lajos mindig utal Kniezsa István *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* (1955) című etimológiai szótárára, amikor egy az oroszban is meglévő postverbálé valamely szláv előzménye a magyar nyelvbe is átkerült. Ha Kiss Lajos e munkájának eredményei alapismeret szintjén beépültek volna a magyar nyelvudományba, akkor a legújabb, a nagyközönségnek szánt magyar etimológiai szótárban nem olvasnánk olyasmit, hogy *abroncs*, *abrosz*, *akó*, *izgága*, *ösz-tőke*, *pagony*, *parlag*, *patak*, *patkó*, *poroszló*, *posztó* szavaink szláv előzményei „igekötős főnevek” lettek volna (vö. Zoltán 2007). Kiss Lajos világosan megmondja: „A képzés módját tekintve az orosz nyelvben (de a többi szláv nyelvben is) igen nagy számban előforduló *výstrel* ’lövés’, *dogovór* ’szerződés’, *prizýv* ’felhívás’, *osmótr* ’vizsgálat’, *prichód* ’megérkezés’ stb. főneveket a megfelelő

vystrelját 'kilő', *dogovoritsja* 'megegyezik', *prizyvát* 'felhív', *osmotrét* 'megvizsgál', *prichodít* 'megjön' stb. igékből *elvonás* (oroszul »obrátnoe slovoobrazovanie«, németül »retrograde Ableitung«, franciául »régression«) útján keletkezett postverbáléknak foghatjuk fel" (Kiss 1960a 1: 5–6), ráadásul fenti szláv jövevényszavaink orosz megfelelői közül a szótári részben részletesen kifejtve ott vannak a következők: *zalóg* (2: 85), *izgága* (2:119), *obrús* (2: 194), *okón* (2: 204), *perelóg* (2: 247), *podkóva* (2: 270), *postáv* (2: 301), *potók* (2: 304), *prístav* (2: 356; Kiss Lajosnál mindig transliterálva, de az orosz ábécé sorrendjében). Úgy gondolom, hogy a MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött gépelt másodpéldány végleges kifakulása előtt megérdemelné, hogy legalább egy digitalizált másolat készüljön belőle, amelyet a szakmai közönség szélesebb körben is használhatna.

2. A diszsertáción kívül Kiss Lajos később is többször megnyilatkozott szlavisztikai kérdésekben, főleg szláv eredetű magyar szavak szláv előzményének további etimológiáját illetően. Ezekkel – például a *karácsony* vagy az *ablak* szláv előzményét illetően – többször vitában álltam vele. A *karácsony* esetében ő a Melich Jánostól (1908) származó és T. Ostojić (1910) német nyelvű ismertetése nyomán több jelentős külföldi szlavista (Vasmer 1: 633, Trubačev szerk. 11: 57) által is átvett etimológiát próbálta védeni, amely szerint a magyarba átvett délszláv **kračunъ* előzménye egy összláv **korčunъ* lett volna, amely a **korčiti* 'lép' ige **-unъ* képzős főnévi származéka lenne, vagyis valamiféle 'lépő, átlépő nap', ami a téli napfordulóra vonatkozott volna. Ennek súlyos szóképzési akadályai vannak, amelyekre Kiss Lajos (1957) megoldást próbált találni. A délszláv **kračunъ* újabb, albán jövevényszóként magyarázó etimológiájával kapcsolatban, amelyet én próbáltam népszerűsíteni (vö. Zoltán 1991), ő már nem foglalt állást. Az *ablak* szóval kapcsolatban általa felvetett új szlovén etimológiával (Kiss 1992) szemben én a hagyományos álláspontot védtem, noha az ablak háromféle szláv etimológiája közül az egyik sem hibátlan (vö. Zoltán 2007: 209–210).

Felkérésre készült Néhány szlavisztikai műszóról (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv) című írása (Kiss 1994), amely a Magyar Őstörténeti Bizottság ülésén hangzott el. E kulcsfogalmak magyarázatában Kiss Lajos Kniezsa István felfogását követi (vö. Kniezsa 1942). Az *összláv nyelv* terminus magyarázatával nagyjából ma is egyet lehet érteni, ám az összláv nyelv időbeli kiterjedését célszerűbb nem a Kr. utáni 5. századdal zárni, hanem N. S. Trubetzkoy (1925) nyomán kitolni az utolsó közös indíttatású szláv hangváltozásnak, vagyis az ún. jerek kiesésének a lezárulásáig (12. sz.) kitolni. Téves azt gondolni, hogy az összláv differenciálódása egyből a ma ismert szláv nyelvek kialakulásához vezetett. Ugyancsak kevésbé valószínű, hogy a 5–6. századi nagy szláv expanzió során, amikor a szlávok másfél-két évszázad alatt a Kárpátoktól észak-

ra, valahol a Visztula és a Dnyeper középső folyása közötti őshazájukból kiindulva a Peloponnészosztól a Fehér-tengerig, az Elbától a Volgáig hatalmas területen ily gyorsan elterjedtek, új területeiket „népszaporulati feleslegükkel szállták meg” (a valós okokról röviden l. Čekman 2003). Az *óorosz nyelv* terminus használatát ma már megkérdőjelezzük, mégpedig nemcsak ukrán (többnyire emigráns) szerzők részéről (Smal'-Stockyj 1913; Shevelov 1979), hanem a novgorodi nyírfakéregre írt levelek Andrej Zaliznjak (1986) által elvégzett nyelvi elemzése alapján orosz részről is, vagyis ma már világos, hogy az összláv és az egyes mai keleti szláv nyelvek között nem volt köztes alapnyelv, bár a köztudatba és az egyetemi tankönyvekbe ez még elég lassan szivárog le. Kiss Lajos e kérdésekben mesterei álláspontját képviselte.

3. Végül az ígért új szláv–magyar etimológia, amelyet bátorodom itt most a legilletékesebb közönség előtt bemutatni, noha elárulom, hogy egy alkalommal a szláv kruzsokban Kiss Lajos óva intett attól, hogy ilyesmivel foglalkozzam. A két *seb* főnevünkről és a velük korreláló két *sebes* melléknévünkről lesz szó.

A magyar lexikográfiai hagyományban a *seb*¹ 'sérülés' és a régies vagy tájnyelvi *seb*² 'gyorsaság, a víz sodra' főveket, továbbá a velük korreláló *sebes*¹ 'sérült' és *sebes*² 'gyors' mellékeveket homonimákként kezeli (vö. pl. CzF 5: 745–749; ÉrtSz 5: 1147–1148; ÉKSz 1197; ÉKSz² 1072). Az értelmező szótárak gyakorlatában ez az eljárás teljes mértékben elfogadható, mivel ez a két jelentés túl messze van egymástól ahhoz, hogy egy szócikkben lehetne őket tárgyalni. Ha viszont mértékadó etimológiai szótárainkat vesszük szemügyre, amelyekben mind a *seb*¹, mind pedig a *seb*² ismeretlen eredetű szónak minősül (TESz 3: 505–506; EWUng 2: 1312–1313), akkor már merőben módszertani fenntartásaink lehetnek, hiszen ha ez a két szó egyformán ismeretlen eredetű, akkor honnan a bizonyosság, hogy ezek eleve homonimák és a mai jelentéskülönbség nem történeti fejlődés eredménye-e?

Fogarasi János és Czuczor Gábor mutattak rá szótárukban először arra, hogy a 'gyors mozgás' és a 'sebesülés' képze egy szóban egyesülhet, mégpedig a *seb*² címszó etimológiai részében Julius Theodor Zenker (1866–1876) szótárára hivatkozva a „tatár-török” nyelvből hoztak példát, ahol a *čak-mak* igének 'fut', és 'megsebesít' jelentése is van (CzF 5: 747). A magyar *seb*² és *sebes*² számára török etimológiát javasolt a maga korában Munkácsi Bernát (1909) és Rásonyi László (1941: 298), akik a kazanyi tatár és a baskír *šāb* 'gyors, gyorsaság' szavakra hivatkoztak. Fenntartásokkal ugyan, de *sebes*² 'gyors' török származása mellett foglalt állást Bárczi Géza is (1941: 267).

A TESz (i. h.) szerint a *seb*² „törökből való származtatása további vizsgálatot kíván”; az EWUng (i. h.) a *sebes* szócikk bibliográfiai részében utal ugyan Rásonyi László említett cikkére, de a szócikk etimológiai részében hallgat az általa javasolt török etimológiáról. Végül a magyar nyelv török jövevényszavait tár-

gyaló legújabb nagyszabású összefoglaló munka szerzői csak a *sebes*² 'gyors' török etimológiáját fogadják el, azt a *seb*¹ 'sérülés' szótól határozottan elválasztják, miközben a *sebes*² 'gyors' melléknevet a *szép* 'tetszetős' melléknévvel rokonítják (Róna-Tas – Berta 2011/2: 706–707).¹ A megjelent török etimológiák tehát csak a *seb*² 'gyorsaság' és a *sebes*² 'gyors' megfejtésére irányulnak. A török etimológia hívei közül kivételt képez Pacsai Imre, aki nyilvános szereplései során és egy még publikálatlan tanulmányban mindkét magyar szót – *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' – egyaránt török eredetűnek véli.²

Úgy gondolom azonban, hogy a vitatott török megfelelések nélkül is lehet közös etimont találni a magyar *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' szavak számára, mégpedig a szláv **šib-* töben, amelynek alapjelentése: 'dob, üt, sújt', s származékai fejlődhetnek 'az ütés vagy dobás gyorsasága' > 'gyorsaság általában' > 'gyors' irányban, de 'ütéssel megsebesít' > 'megsebesít általában' > 'seb' irányban is. A szláv **šibati* igének meggyőző indoeurópai etimológiája van (ie. **kseip-*, **kseib-*, vö. óind *kspáti* 'dob, hajít', *kšiprá-h* 'gyors', vö. Pokorny 1: 625, Vasmer 3: 396, Borys 609–610; másként: Machek 1971: 607, ESUM 6: 412) és az összes szláv nyelvből kimutatható. A déli szláv nyelvekben az 'üt, ütlegel, elver' (óeszl. *uuōamu*, bolg. *uuōam*, szh. *šibati*, szlovén *šibati* 'vesszővel megver, ütlegel, korbácsol' jelentés dominál, l. Skok 3: 390–391; Vasmer, i. h.). A nyugati szláv nyelvekben – a szlovák *šibat* 'ütlegel' kivételével – maga az ige csak nyelvjárási szinten él, de aktív használatban vannak egyes származékai, többek között a szempontunkból oly fontos **šibьkь* melléknév, vö. cseh nyj., szlovák *šibký* 'ügyes, fürgé' (SSJ 4: 405), le. *szybki* 'gyors' (l. Machek, ESUM, Borys, i. h.).

A keleti szláv nyelvekben az összsláv **šibati* folytatói (f.-or. *шыбѣць*, ukr. *uuōamu*, or. *uuōámь* 'dob, üt, sújt') számos származékukkal együtt igen széles körben használatosak. Mindhárom keleti szláv nyelvben megvannak a **šibьkь* melléknév folytatói: f.-or. tájnyelvi *шыбѣки* 'gyors' (TSBM 5/2: 426), ukr. *uuō-кѣи* 'gyors' (Grinčenko 4: 494), or. népnyelvi *uuōкѣи* 'gyors' (SSRLJa 17: 1388; SRJa 4: 714). A **šibati* igének számos igekötős származéka van, köztük olyanok is, amelyekben az 'üt, sújt' jelentés az 'ütéssel felsért, megsebez' felé módosult, vö. or. *нпуушѣи* 'ütéssel kárt tesz, megsebesít, felsért' (SRJa 3: 459) vagy *уушѣи* 'ütéssel kárt tesz (valamely testrészen), ütéssel fájdalmat okoz' (SRJa 4: 545), majd ez utóbbiból képződött a Kiss Lajos disszertációjában leírt módon az *уушѣ* postverbálé 'ütéssel (ütésekkel) okozott sérülés' (SRJa 4: 545; vö. Kiss 1960a 2: 428).

¹ Köszönetet mondok Agyagási Klárának a bibliográfiai útmutatásért és turkológiai kérdésekben adott felvilágosításaiért.

² Pacsai Imre főiskolai tanár (Nyíregyháza) 2012 júniusában ismertetett meg e tárgyú, még közlésre váró tanulmányával, amiért ezúton is köszönetet mondok.

Így tehát a szláv **šibati* igében és származékaiban megvan mindazon jelentések teljes spektruma, amelyekkel a homonimáknak tekintett magyar *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' együttesen rendelkeznek.

A magyarban mindkét jelentésű *seb* főnév *sebes* melléknév korán dokumentálható. Érdekes, hogy a *seb* 'sérülés' először egy 1260–70. évi latin nyelvű oklevélben a latin *vulnus* 'seb' glosszájaként fordul elő: „wlnris quod wlgo dicitur *boyseb*” (OkISz 43; TESz 3: 505), ahol az összetétel *boy* előtagja a szláv **bojъ* 'ver(eked)és; párbaj' (mai magyar *baj* 'kellemetlenség, vessződség, betegség', de *bajvívás* 'párbaj', is, vö. TESz 1: 218), vagyis a *boyseb* az adott összefüggésben 'harcban szerzett sérülés'. A. Molnár Ferenc (2005: 85–89) szerint az Ómagyar Mária-siralom (1300 k.) *fepedyk* szavában a *seb* főnévből képzett *sebhedik* 'sebesül; gyötrődik' igealak rejlik.³ A *sebes* 'sérült' melléknév a XIV. sz. óta fordul elő nyelvemlékeinkben (TESz 3: 505).

A *sebes* 'gyors' egyik legkorábbi adata egy 12. századi oklevélben található, ahol a *Sebespatak* összetett víznév első tagjaként fordul elő, miközben az összetett szó második tagja véletlenül (?) szintén szlavizmus (magyar. *patak* 'vízfolyás' < szláv **potokъ* 'ua.', TESz 3: 127–128; ez is postverbálé, l. fentebb Kiss Lajos disszertációja kapcsán is). A *seb* 'gyorsaság' főnév 1531-től adatolható, kezdetben rendszerint a *-val*, *-vel* raggal rögzült határozószóként: *sebbel* 'gyorsan'; a mai magyarban már csak *sebbel-lobbal* 'gyorsan, hirtelen' ikerszóban és a *sebtében* 'ua.' határozószóban, a népnyelvben a *víz sebje* szó szerkezetben 'gyors folyású folyószakasz' jelentésben is jegyzik a szótárak, vö. TESz 3: 505–506; ÚMTSz 4: 852).

Mint láttuk, a magyar *seb*¹ 'sérülés' és a régi, tájnyelvi *seb*² 'gyorsaság' főnevek, valamint a velük korreláló *sebes*¹ 'sérült' és *sebes*² 'gyors' melléktnevek egy – szláv – töre való visszavezetése jelentéstani szempontból nem okoz nehézséget. Hangtani nehézség sincs, mivel az ómagyar korban az *i* > *ě*, majd *ě* > *e* változás aktuális volt (egyes nyelvjárásokban máig aktuális, vö. *diák* ~ *deák*, *disznó* ~ *gyesznó*, l. Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 148–150). Az a körülmény, hogy a *seb* 'sérülés' főnév és a *sebes* 'gyors' melléknév igen korán dokumentálható az írásbeliségben, felhatalmaz annak feltételezésére, hogy ezek a magyar nyelv szláv jövevényszavainak legrégebbi rétegébe tartoznak, amely szubsztrátum jellemző (vö. Helimskij 1988). Figyelmet érdemel a magyar *sebes* 'gyors' (*seb-* tö + *-s* melléknévképző) és a szláv **šibъkъ* (**šib-* tö + **-ъkъ* melléknévképző) teljes szerkezeti hasonlósága. Egy szláv **šibъ* 'seb' rekonstruálására ugyan nincs alapunk, de erre nincs is okvetlenül szükség, mert a magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének első századaira feltehető tömeges szláv–magyar kétnyelvűség közepette a magyarok maguk is elvonhattak egy ilyen jelentést a szláv **šibati*

³ Erre az adatra Korompay Klára volt szíves felhívni a figyelmemet az előadás utáni beszélgetés során. Köszönet érte.

'dob, üt, sújt' szócsaládjából. Gondoljunk arra, hogy e szó átvételére jóval a tűzfegyverek elterjedése előtt került sor, amikor bármiféle harc közben szerzett sérülést (vö. *boyseb*) leginkább hidegfegyverektől, vagyis dobó, ütő, vágó fegyverektől lehetett szerezni. A *sebes* 'sérült' melléknév a *seb* 'sérülés' főnév szabályos melléknévi származékaként keletkezett, a *seb* 'gyorsaság' főnév pedig az időrend alapján már a magyarban keletkezett elvonással a *sebes* 'gyors' melléknévből. Tehát ha a *seb*¹ 'sérülés' és a *seb*² 'gyorsaság' főnevek, illetve a *sebes*¹ 'sérült' és a *sebes*² 'gyors' melléknevek homonimákként való kezelését az értelmező szótárakban el is fogadhatjuk, magyarázatukat az etimológiai szótárakban véleményünk szerint közös szócikkbe össze kellene vonni.

Irodalom

- Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Budapest. Újabb kiadások: Trezor Kiadó, Budapest, 1991, 1994².
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Čekman, Valerij [Чекман, Валерий] (2003), О причинах и механизмах развития закона открытых слогов в праславянском. *Kalbotyra* 52 (2), *Slavistica Vilnensis* 2003. 39–75.
- CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), A magyar nyelv szótára. I–VI. Emich Gusztav magyar akadémiai nyomdásznál, Pest, [később] Budapest.
- ÉKSz = Juhász József (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai, Budapest.
- ÉKSz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai, Budapest.
- ÉrtSz = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ESUM = Етимологічний словник української мови (1982–). 1–. Наукова Думка, Київ.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grinčenko B. D. (szerk.) [Гринченко, Б. Д. (ред.)] (1907–1909), Словарь украинскаго языка – Словарь української мови I–IV. Київ.
- Hadrovics László (1997), Köszöntő. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 9–11.
- Helimskij E. A. [Хелимский Е. А.] (1988), Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Tolstoj N. I. (szerk.) [Толстой Н. И. (ред.)], Славянское языкознание. X Между-

- народный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации. Наука, Москва, 347–368. Újabb kiadása: Helimskij E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000), Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Языки русской культуры, Москва. 418–434.
- Kiss Lajos (1957), *Karácsony* szavunk őstörténetéhez. Nyr 81: 247–251.
- Kiss Lajos (1960a), A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben. I. rész: Nyelvészeti feldolgozás, II. rész: Szótár. Kandidátusi értekezés. [Budapest]. Kézirat. (MTAK Kézirattár, D 1.270.)
- Kiss Lajos (1960b), A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben. (Kandidátusi értekezés tézisei.) A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya, Budapest.
- Kiss Lajos (1992), *Ablak*. MNy 88: 92–93.
- Kiss Lajos (1994), Néhány szlavisztikai műszóról (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv). MNy 90: 361–363.
- Kniezsa István (1942), Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű Gyula (szerk.), A magyarság és a szlávok. Magyarságtudományi Intézet, Budapest. 168–188.
- Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2. Akadémiai, Budapest.
- Machek, Václav (1971), Etymologický slovník jazyka českého. Academia, Praha.
- Melich János (1908), *Karácsony*. Nyr 37: 177–178.
- A. Molnár Ferenc (2005), A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Intézet, Debrecen.
- Munkácsi, Bernát (1909), Ungar. *seb* 'Schnelle, Geschwindigkeit'. Keleti Szemle 10: 181–182.
- OkISz = Szamota István – Zolnai Gyula (1902–1906), Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky, Budapest.
- Ostojić, T. (1910), Melich 1908. Rocznik Slawistyczny 3: 371.
- Pokorny, Julius (1959–1969), Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II. Francke, Bern–München.
- Rásonyi László (1941), Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. NyK 51: 280–306.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian 1–2. (= Turcologica 84.) Harrasowitz, Wiesbaden.
- Shevelov, G. Y. (1979), A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Winter, Heidelberg.
- Skok, Petar (1971–1974), Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- Smal-Stocky, Stephan – Gartner, Theodor (1913), Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Buchhandlung der Szeuwczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Wien.

- Sreznevskij, I. I. [Срезневский, И. И.] (1893–1903), Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам I–III. Типография императорской Академии наук, Санктпетербургъ.
- SRJa = Словарь русского языка (1981–1984), Издание второе, исправленное и дополненное I–IV. Наука, Москва.
- SSJ = Slovník slovenského jazyka I–VI. (1959–1968), Slovenska Akadémia Vied, Bratislava.
- SSRLJa = Словарь современного русского литературного языка (1950–1965). I–XVII. Наука, Москва–Ленинград.
- TESz = Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trubačev, O. N. (szerk.) [Трубачев, О. Н. (ред.)] (1974–), Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд I–. Наука, Москва.
- Trubetzkoy, N. S. (1925), Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. Zeitschrift für Slavische Philologie 1: 287–319. Új kiadása: Trubetzkoy, N. S. (1988): Opera slavica minora linguistica. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 93–125. Orosz fordítása: Трубацкой, Н. С. (1987): О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: Трубацкой Н. С., Избранные труды по филологии. Прогресс, Москва. 143–167.
- TSBM = Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1977–1984) 1–5/1–2. БелСЭ, Мінск.
- ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ušakov, D. N. (szerk) [Ушаков, Д. Н. (ред.)] (1935–1940), Толковый словарь русского языка. I–IV. Гос. ин-т »Совеская энциклопедия«, [a II. kötettől:] Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Москва.
- Vasmer, Max (1953–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch I–III. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Zaliznjak, A. A. [Зализняк, А. А.] (1986), Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения. In: Janin V. L. – Zaliznjak A. A. [Янин В. Л., Зализняк А. А.], Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Наука, Москва. 89–219.
- Zenker, Julius Theodor (1866–1876), Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch I–II. W. Engelmann, Leipzig. (Reprint: G. Olms, Hildesheim, 1967.)
- Zoltán András (1991), *Karácsony*. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest. 664–670.
- Zoltán András (2007), Széljegyzetek az *Etimológiai szótárhoz*. MNy 103: 208–223.

KISS JENŐ

Kiss Lajosról – emberközelből

A Kiss Lajost legjobban ismerő nyelvész, a jó emlékezetű Hadrovics László lényegre törően így fogalmazott: Kiss Lajos egész munkássága „folyamatos kutatás, szigorú szakszerűség, egyre szélesülő látókör, egyre nagyobb anyag birtokbavétele” (1993: 121).

Magam életem két szakaszában voltam Kiss Lajos közelében. Az 1960-as évek közepén, második felében és akadémikussá válása után. Az első időszakban akkor, amikor a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának munkatársaként etimológus-inaséveimet töltöttem a Nyelvtudományi Intézet Szalay utcai, az etimológiai szótár szerkesztési helyéül kijelölt szobájában. (Kiss Lajos szobája ennek a szobának a szomszédságában volt, ajtaja az említett szobába nyílt.) A késői időszakban az akkor már neves, ismert tudóssal gyakorta lehettem együtt különböző alkalmakon, így bizottsági üléseken, de volt lehetőség a négy szemközti beszélgetésekre is, amelyek számomra igencsak tanulságosak voltak. Ugyanis az emberről a leghitelesebb forrásból, tőle magától kaptam olyan ismereteket, amelyek szakmai életútjának alakulását is érthetővé, de legalábbis érthetőbbé teszik.

Kiss Lajost a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2002. november 12-én köszöntöttük mint 80. életévét betöltött jeles tagtársunkat. A köszöntőt Nyomárkay István mondta. Rendhagyó utat választva Kiss Lajosról áttételesen, úgy szólt, hogy munkásságának és emberi habitusának egy-egy jellemző vonását mint általánosan tiszteletben tartott emberi erényt korábbi neves emberektől (Kölcsyektől Arany Jánoson át Gadamerig) vett sorokat idézve vetítette elénk (2003). A köszöntés elhangzása után az ünnepest – ahogy ez a Társaságban lenni szokott – szólásra emelkedett. Némi meglepetésre egy papírlapot vett elő, s az arra írt sorokat olvasta föl. Tehát készült a szólásra. Az igazi meglepetés azonban nem az volt, hogy felolvasta mondatait, hanem az, amit felolvasott. Pisszenés nélküli csendben, minden szavát figyelve hallgattuk. Pedig akkor még nem tudtuk, hogy az, amit Kiss Lajos felolvasott, az bizony végső üzenet, egyszersmind – önként vállalt kötelességgel és kendőzetlen őszinteséggel megfogalmazott – számadás is volt. Számadás, amely a tudósi etikáról szólt.

Idén doktori hallgatóimat kértem, olvassák el Kiss Lajos utolsó nyilvános megnyilatkozását (halála után jelent meg a Magyar Nyelvben 2003-ban közölt nekrológ függelékeként: Kiss 2003: 132–133). A szöveg a reveláció erejével hatott rájuk. Érezték, tudták, szokatlan penzumot kaptak – Kiss Lajostól. Mert szavaival őket is beavatta belső világába, a kutatói lelkiismeret és felelősség világába. Az emberközelség érzése érintette meg őket.

Megtisztelő feladatomnak azzal kívánok eleget tenni, hogy röviden, néhány mozzanat kiragadásával arról szólok, hogyan látom én a Kiss Lajos-i életút és tudományos pálya összefüggését! Tudván azt, amit mindannyian tudunk, s amit Kiss Lajos így fogalmazott meg: „Minden ember élete valóságos regény. Egy tudományos kutatóé is az” (2004: 348).

Magáról 1991-ben azt írta Kiss Lajos: „A Trianon utáni első évek nemzedékéhez tartozom. 1922-ben születtem a legmagyarabb városban, Debrecenben” (1991: 135). Két szó kiemelésre kívánczik ebben az esetben: *Trianon* és *legmagyarabb*. Miért szerepel a két szó a szövegben? Azok nélkül is félreérthetetlen volna minden, mondjuk így: 1922-ben születtem Debrecenben. De mert szerepel a két szó, külön hangsúlyt kap – és ad is. Kiss Lajos értelmezésem szerint ezt fejezte ki: beleszülettem egy olyan nyelvközösségbe, amely még eleven, metsző fájdalomként élte meg az országcsontkítást és következményeit, s ettől az érzéstől, még ha tompult is idővel, soha sem tudtam megszabadulni. S miért szerepelteti a *legmagyarabb* jelzőt? Nyilván azért, mert az ehhez a közösséghez tartozás számára magától értődő, megingathatatlan pozitív tudati és érzelmi állapot volt. S ez Debrecenre, a debreceniekre is jellemző lehetett.

Ami a nyelvtudományt illeti: a történetiségnek a nyelvtudományban nálunk uralkodó, fő sodrú továbbélését Trianon következményei jelentős mértékben magyarázzák. Ezt ő is pontosan tudta. A névtan különösen az a terület volt, amely politikailag is fölértékelődött (ennek pozitív és negatív következményei egyaránt voltak). A szavak és nevek eredetmagyarázata iránti érdeklődést a belőlük kihámozható történelmi, művelődéstörténeti tanulságok persze önmagukban is magyaráznák, de az akkori történelmi helyzet hatása bizonyosan nem hagyható figyelmen kívül. Kiss Lajos esetében sem, akinek erős történelmi érdeklődése volt (ludovikás múltjával függ össze egyebek mellett a térképek világában való jártassága és a térképek gyűjtése). Jól ismerte a Kárpát-medencei népek egymáshoz való viszonyát. Nyelvészeti munkásságának kezdetétől figyelemmel kísérte a szomszédos országok nyelvtudományi szakirodalmát, és ismerte a hazai elfogultságokat is. Szabó István debreceni történész professzor hitvallását magáévá téve meggyőződéssel vallotta, s idézte: „Eleget tettem-e mindenben, kivált a helynévvizsgálatokban, a tudományos tárgyilagosság kötelező elvének, amelynek értelmében, ha nehéz is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbiteni, hanem egyenlően részeltetni?” (1991: 143). De a nemes tárgyilagosság, elfogulatlanság példájaként a cseh Vladimír Šmilauert is idézte: „A tudomány... Ha illúzióinak és hiúságának hízeleg, akkor nem tisztességes szolgálóleány, hanem ringyó” (1991: 143).

Ízig-vérig etimológus volt, aki a nyelvhasználat mögött kereste, ill. látta az embert, a közösséget és a múltat is. A Földrajzi nevek etimológiai szótáráról például azt írta: „Szótáramban... a magyar földrajzi világképet kívántam tükröz-

tetni” (1991: 142). Az etimológia módszertanával több fontos tanulmányában is foglalkozott, s egyebek mellett azt írta: „Kutatásaim során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az újabb és egyre újabb nyelvészeti irányzatok ellenére sem járt el az idő az etimológia fölött, mert ez állandóan megújítható és tökéletesíthető” (1991: 142). A megújításban és tökéletesítésben minden kétséget kizáróan jelentős részt vállalt. A nyelvtudomány-történetnek is jeles művelője volt. Kritikus hagyománytisztelet jellemezte. A maga számára úgy tette föl a kérdést: „A nagy egyéniségek, a jó és a kedvezőtlen körülmények milyen szerepet játszottak tudományos pályám alakításában?” (Kiss 2003: 133). A nagy hazai szlavista elődökről (Asbóthról, Melichről, Kniezsárról, Hadrovicsról) ő írt ebben a szellemben olvasmányos, szakszerű, az emberi életpályát és a szakmai életutat egységben láttató tudománytörténeti összefoglalásokat.

Szigorú, egyszersmind érzékeny, olykor lobbanékony ember volt. Pontos, katonás, stramm emberként él emlékezetemben, aki teendőit mindig határozottan, lendületesen végezte. Annak idején, az etimológiai szótár készítése idején feltűnt, milyen egyenes tartással, egyenes derékkal és háttal ült az íróasztal mellett (ez akkor sem volt gyakori a filoszok körében). Lektori véleményeiben általában nem ismert pardont, áperte megírta kifogásait. Ezekből világosan megtanulhatták az érintettek, hogy milyen nagy segítséget jelent az érdemi szakmai bírálat. Erős hangja volt. Vitapartnerként erélyesen, határozottan képviselte véleményét. Úgy emlékszem, nagydoktori értekezésének vitáján alig fogadott el valamit az opponensi vélemények bíráló megjegyzéseiből. Szigorúsága az utolsó években megszélidült, anekdotázásra hajlott, szívesen beszélt a múltból.

Segítőkézsége mindvégig megmaradt. Szakmai kérdésekre záros határidőn belül, s példás alapossággal, írásban válaszolt. Ezek a válaszok etimológiai szócikkekre emlékeztetően precízek és logikusan felépített magyarázatok voltak. Biztos vagyok abban, hogy a Hadrovicstól emlegetett „láthatatlan bibliográfia” Kiss Lajos esetében igencsak számottevő volt.

A publikálást, írásainak a megjelenését fontos eseménynek tartotta. Ezért is készítette őket nagy műgonddal, alapossággal. Amit egyik intézeti munkatársa könyvével kapcsolatban írt, az rá is érvényes volt. Őt idézem: „korán megkörnyékezte az írásban való önkifejezés csábos ördöge, és apránként rászoktatta a saját szellemi termékét ország-világ számára hozzáférhetővé tevő friss nyomdafesték semmihez sem hasonlítható, mákonyos illatára” (2004: 348). Ezt az illatot gyakran érezhette, mert sokat publikáló nyelvész volt.

Természetes, hogy a nyelvész nem lehet meg könyvek nélkül. De az etimológusok még a szokottnál is jobban rászorulnak bizonyos nem nyelvészeti kiadványokra, szótárakra, lexikonokra is. Természetes tehát, hogy Kiss Lajos, aki még a számítógépes korszak előtt élt és alkotott, aki tehát nem hívhatta segítségül a világhálón elérhető adatokat, forrásokat, korpuszokat, nagy becsben tartotta a könyveket. Emlékszem, egyszer örömmel és büszkén említette, hogy Bárczi Gé-

za nekiajándékozott egy számára fontos külföldi nyelvjárási atlaszt. Természetes tehát, hogy véleménye az volt: „Jól tudtam..., hogy célszerűen összeválogatott kézikönyvtár nélkül, amelyben bármikor (akár éjjel vagy munkaszüneti napon is) utánanézhet az ember valamely adatnak vagy tudományos kérdésnek, nem lehet igazi tudományos tevékenységet kifejtetni” (1991: 140).

Kiss Lajosra gondolva nemcsak a tudományos problémákon töprengő jeles nyelvész jut eszembe. Eszembe jut az élete végén testi gyengeségei ellenére is helytálló, tudományos közéleti feladatai alól nem kibúvó tudós. S az az ember, aki a szakmai nyilvánosság előtt is föltette magának a súlyos kérdéseket. Idézem: „Hogyan gazdálkodtam lelki-szellemi adottságaimmal? ... Hagytam-e magam sodorni az árral, vagy magam hajtottam a csónakot? Túlságosan belefeledkeztem-e az aprólékos részletvizsgálatokba, vagy átfogó szintézisekre is vállalkoztam? Törődtem-e az utánam jövő nemzedékekkel, és segítettem-e önzetlenül előrehaladásukat? Lehetőségeimhez képest kivettem-e részem az egészséges tudományos légkör, az igazságos értékelési rend formálásából? Igyekeztem-e átmenteni a múlt tudományos értékeit a jövő számára úgy, hogy az új megközelítések és irányzatok ígéretes csirái se pusztuljanak el, hanem esélyt kapjanak a kibontakozásra?” (Kiss 2003: 132–133).

Igen, súlyos kérdések! Jó volna, ha minden, tudománnyal foglalkozó ember föltenné magának ezeket a kérdéseket. Ahogy most, Kiss Lajosra tisztelettel emlékezve mi is föltesszük magunknak.

Irodalom

- Elekfi László (2003), Friss emlékezés egy tartalmas életpályára. Kiss Lajos 1922–2003. *Nyr* 127: 137–143.
- Hadrovics László (1993), Kiss Lajos köszöntése 70. születésnapja alkalmából. *MNy* 99: 120–121.
- Kiss Gábor – Zaicz Gábor szerk. (1997), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Jenő (2003), Búcsú Kiss Lajostól. *MNy* 99: 129–133.
- Kiss Lajos (1991), Visszapillantás. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), A nyelvészetről – egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 135–144.
- Kiss Lajos (2004), Publicisztikák és más effélék. In: In: Kiss Lajos, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 348–350.
- Nyomárkay István (2003), Kiss Lajos 80 éves. *MNy* 99: 118–119.
- Zaicz Gábor (2003), Kiss Lajos 1922–2003. *NyK* 100: 346–352.

ITTZÉS NÓRA

**Zárszó a Kiss Lajos születésének 90. évfordulója
alkalmából tartott emlékülésen**

Jóllehet a 90. születésnap csak félig-meddig kerek, nem véletlen, hogy a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztálya kötelességének érezte megszervezni, s hogy épp a Szótári Osztály szervezte ezt az emlékülést. Kiss Lajos tanár úr nem érte meg A magyar nyelv nagyszótára első köteteinek megjelenését, pedig bizonyára örülne, hogy nem „cs-szótár” készül. (Talán emlékezünk néhányan az I. Osztálynak a Nagyszótár helyzetével foglalkozó 1998-as kihelyezett ülésén általa használt, az egykori cs-, vagyis csökkentett értékű lakásokra utaló kifejezésre.) Tapasztalata, értő figyelme, etimológiai érzékenysége ott van az *a* betűs kötet legkorábban készült szócikkeiben, hiszen a váratlan halálát megelőző egy-két évben már folyt az ábécérendben haladó, szócsaládok szerint tagolt szócikkírás, amelyet szaktanácsadóként és lektorként segített.

1997-ben, nagyjából akkor, amikor komoly esélye teremtdött a módszeres szócikkírás megindulásának, Újszerű nehézségek előtt a Nagyszótár szócikkírói címmel boncolgatta a lexikográfiai munka – ahogy fogalmazott – „királynőjének” (Kiss 2004: 262), a szócikkírásnak a nehézségeit. Egyetlen mondatot hadd idézzek ebből az írásból: „A szócikkírónak minden olyan esetben homonímiára kell gyanakodnia, amikor valamely jelentés nem illeszthető hozzá a címszó egyéb jelentéseihez” (Kiss 2004: 263). Ez a mondat, s általában az etimológiai szempont máig, immár négy kötettel a hátunk mögött, meghatározó a nagyszótári címszólista összeállításában – mondhatnám némi malíciával: legalább ennyi maradt A magyar nyelv nagyszótárában e számára oly kedves tudományterületből.

De van még egy mozzanat, amelyről e gazdag pályát számba vevő előadásokban kevés szó esett, amely pedig a leginkább magyarázza, miért akartunk tisztelni Kiss Lajos előtt ezen az évfordulón. Ez pedig a tudományszervezői munka. Kiss Lajos 1986-tól jó 10 éven át vezette az osztályt, hozzá köthető a Magyar történeti szövegtár koncepciójának és a gyűjtés stratégiájának kidolgozása, annak a külső szakembercsoportnak a megszervezése, amelynek tagjai a korpuszba ténylegesen bekerülő szövegeket kiválogatták. S jóllehet a Kiss Lajos fémjelezte időszak a korpuszépítés és az előkészítés időszaka volt a Nagyszótár történetében, a próbaszócikkírás tapasztalatai alapján ekkor dőlt el néhány koncepcionálisan meghatározó jellemzője is a szótárnak: az archivális cédulaanyag beemelése a szócikkírás során feltárandó-elemzendő korpuszba és a kezdő korhatár módosítása, az 1533-as időpont 1772-re emelése.

Ezeknek a tapasztalatoknak az összegyűjtésében Kiss Lajos legfőbb segítője akkor Villó Ildikó volt: hogy az ő életének utolsó évei is a Nagyszótárral fonódhattak össze, hogy egy emberileg nagyon nehéz helyzetben testre szabott, ugyanakkor a szótár számára szakmailag elengedhetetlen lexikográfiai feladatot végezhett, azért Kiss Lajos emberségének és éles szemének lehetünk hálásak.

Erre az emberségre, éles szemre és lenyűgöző tudására ma is szükségünk lenne. Köszönöm előadóinknak, hogy ebből megmutattak nekünk valamit.

Irodalom

Kiss Lajos (2004), Újszerű nehézségek előtt a Nagyszótár szócikkírói. In: Kiss Lajos, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly–Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 262–264.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Bereczki Gábor 1928–2012*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszékének vezetőjeként és nevében nekem jutott az a szomorú, de tragikumában is megtisztelő feladat, hogy búcsúztassam felfoghatatlan váratlansággal elhunyt tanárunkat, kollégánkat, sokunk atyai jóbarátját, dr. Bereczki Gábor professor emeritust, a kiemelkedő finnugor nyelvészt, műfordítót, folkloristát, a nagyszerű embert.

Bár mindannyian jól ismerjük, e fájdalmas alkalomból mégis idézzük fel újra röviden elhunyt professzorunk életútját.

Bereczki Gábor 1928. március 24-én született Békésen, ott végezte az elemi iskolát és a gimnáziumot. Már tanuló éveiben kezébe került Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” című kötete, amely egész pályáját meghatározó módon felkeltette benne a nyelvrokonok iránti kíváncsiságot. Egyetemi tanulmányait a budapesti és a bukaresti egyetemen végezte 1948 és 1952 között. Budapesten Zsirai Miklós és Pais Dezső előadásait hallgatta, Bukarestben pedig a világhírű Emil Petrovici és Iorgu Iordan professzorok tanítványa lehetett. Ezután egy évig a Nyelvtudományi Intézet Magyar Osztályán dolgozott, majd 3 éves leningrádi aspirantúra következett, ahol Bárczi Géza, Pais Dezső és Kniezsa István javaslatára végre közvetlenül is finnugor nyelvészettel kezdetett foglalkozni. Leningrádban alapozta meg legendássá vált cseremiszi nyelvtudását is, olyan, ott tanuló cseremiszi egyetemisták segítségével, akik közül aztán többen is anyanyelvük avatott és elismert kutatóivá lettek. Aspiránsévei alatt többször hallgatta a tartui egyetemen Paul Ariste professzort is. Észtországi útjain ismerkedett meg feleségével, később oly sokunk észtanárával, Mai Kiiskkel is. Az aspirantúra befejeztével még három évig dolgozott tanársegédként a Leningrádi Állami Egyetemen, itt védte meg kandidátusi értekezését is 1958-ban, és innen utazhatott először a Volga-vidékre, a cseremiszekhez. 1959-től oktatott az ELTE Finnugor Tanszékén. Először a Beke Ödön számára alapított II. számú Finnugor Tanszék, majd a két tanszék egyesítése után a Lakó György vezette, mai Finnugor Tanszék docense volt, majd 1979-ben professzori kinevezést kapott. 1973-tól 1986-ig ő volt a tanszék vezetője. 1986-tól 1995-ig az Udinei Egyetemen volt a finnugrisztika rendes egyetemi tanára. Az akadémiai doktori címet 1987-ben nyerte el. 1994

* A 2012. április 20-án elhangzott búcsúztató beszéd kissé módosított szövege.

eleji nyugdíjba vonulását követően is, lényegében az elmúlt tanévig aktívan részt vállalt a finnugor és az észti szakos diákok oktatásában, a doktori képzésben, mindezt 1998-tól már az ELTE emeritus professzoraként. A magyarországi finnugrisztika közép- és ifjabb korú kutatógárdájának zöme a tanítványa volt.

Bereczki Gábor munkássága sokrétű. Mindenekelőtt a volgai finnugor nyelvek – a cseremisiz és a mordvin – egyik legkiválóbb ismerője és kutatója volt. Tudományos pályája etimológiai kutatásokkal kezdődött. Kandidátusi értekezésében a cseremisiz nyelv szókincsében található finnugor elemekkel foglalkozott. „Etimológiai megjegyzések” címmel cikksorozata is megjelent ugyanebben a témakörben. A szókölcsonzések alapján elsőként irányította rá a figyelmet a permi–cseremisiz kapcsolatokra. Nevéhez fűződik Beke Ödön „Mari nyelvjárási szótár – Tscheremissisches Dialektwörterbuch” című munkája kilenc kötetének kiadása is (Szombathely, 1997–2001). Már a hatvanas években megbízható és szilárd eredményeket ért el a cseremisiz és ezen keresztül – a vokalizmusra vonatkozó korábbi nézeteknek éppen a cseremisiz tanulmányozására alapozott felülvizsgálatával – a finnugor hangtörténet kutatása terén. Ilyen irányú kutatásainak legfontosabbika a „Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte” című, kétkötetes monográfiája (Szeged, 1992, 1994), ez volt az a mű, amelyet akadémiai doktori értekezésként is megvédett, s amely nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált mindazoknak, akik a cseremisiz nyelv és általában a volgai finnugor nyelvek hangtörténetét vagy szókincsét kutatják. Bereczki Gábor maradandó teljesítményei közé tartozik továbbá a volgai alapnyelv korábbi koncepciójának felülvizsgálata, e tételét ma már a nemzetközi finnugrisztika is magáévá tette.

A Volga-vidék areális nyelvi viszonyaival már öelötte is foglalkoztak, ám e terület finnugor (mordvin, cseremisiz, votják) és török (csuvas, tatár) nyelvi kapcsolatainak a feltárása és leírása a nyelv különböző szintjein (hangtan, alaktan, mondattan) elsősorban Bereczki Gábor érdeme. E kutatások azért is fontosak, mert magyarázattal szolgálhatnak a magyar nyelv számos jelenségére is. 2002-ben jelent meg Debrecenben ez irányú munkásságát összefoglaló „A cseremisiz nyelv történeti alaktana” című, több mint 300 oldalas műve.

Cseremisiz tárgyú munkái közül kiemelendő még a „Cseremisiz (mari) nyelv-könyv” is (Budapest, 1971). Ennek az egyetemi tankönyvnek lényegesen bővített változata lett aztán a „Chrestomathia Ceremissica” (Budapest, 1990), amely gazdag anyagánál fogva a cseremisiz nyelvet kutató szakemberek számára is fontos forrás- és kézikönyv. És az erre a nyelvre irányuló alapvető művek sora még halálával sem ér véget: cseremisiz etimológiai szótárának kézírata lényegében kész formában várja posztumusz megjelentetését.

Bereczki Gábor érdeklődése és kutatómunkája azonban ezeken a nyelveken kívül kiterjedt a finnugor nyelvtudomány általános, az egész nyelvcsaládot átölelő problémáira is. Az általa írott egyetemi tankönyvek sorában a legszélesebb körben ismert, mert mind a mai napig az ország egyetemlein használatban lévő

mű „A magyar nyelv finnugor alapjai”, mely eredetileg 1977-ben, azután nagyobb anyagra építve és szélesebb tudományos alapokra helyezve második kiadásban 1996-ban jelent meg. Ez az átdolgozott és a legújabb kutatási eredményeken alapuló könyv nemcsak az oktatási célokat elégíti ki, hanem fontos kézikönyv a kutatás számára is. De köszönhetünk neki további egyetemi tankönyveket is, mint a „Fondamenti di linguistica ugrofinnica” (Udine, 1998) és a „Bevezetés a balti finn nyelvészetbe” (Budapest, 2000).

Külön kiemelést érdemel Bereczki Gábor folklorisztikai teljesítménye. Nem túlzás azt állítani, hogy a legújabb kori magyar tudománytörténet legnagyobb szabású gyűjtőútjainak résztvevője volt Vikár László népzene kutatóval társulva, midőn Kodály Zoltán ösztönzésére és támogatásával 1958 és 1979 között a Volga–Káma-vidéken több mint 300 faluban gyűjtöttek cseremisz, votják, mordvin, csuvas, tatár és baskír zenei folklórt, több ezer népdalt. Gyűjtőútjukról minden alkalommal nagy nyelvi és zenei anyaggal tértek haza. A feljegyzésen kívül Bereczki Gábor cseremisz, csuvas és tatár nyelvismerete kellett ahhoz, hogy a nyelvi anyag a magnetofon-felvételekről pontos, fonematikus átírásban kerüljön lejegyzésre. Eddig a cseremisz (1971), a csuvas (1979), a votják (1989) és a tatár (1999) anyag jelent meg külön kötetként. Az első kötetért a szerzőpáros 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia nagydíjában részesült. Az expedíciók megszervezése és lebonyolítása magas fokú felkészültséget, tudósi elhivatottságot, nem csekély fizikai és pszichikai tűrőképességet kívánt. Jellemző Bereczki Gáborra, hogy a gyűjtőút szépségeit és viszontagságait utólag szemléletes, olvasmányos és a rá oly jellemző humoros formában örökítette meg „A Névától az Urálig” (Szombathely, 1996) című útjegyzeteiben.

Nyelvészeti munkásságán kívül Bereczki Gábor az elmúlt fél évszázadban igen nagy energiát fordított a rokon népek irodalmának magyarországi megismertetésére is, amit kultúrpolitikai missziónak tekintett. Ezeket a műveket az oktatásban is kiválóan fel lehet használni. Az észt irodalom elsősorban az ő és tanítványai révén vált ismertté Magyarországon. Több mint 25 kötetet fordított főleg észt és finn, valamint más nyelvekből is; a fordítások mennyisége és minősége felér egy megbecsült irodalmár életművével. Ezenkívül több antológiát is összeállított az észt, finn, cseremisz, mordvin és más nyelvű irodalomból és népköltészetből. Fordításainak, antológiáinak és írásainak magas színvonalát jelzi, hogy különböző kiadóktól (az Európa Kiadótól, a Gondolat Kiadótól és a Corvina Kiadótól) több nivódíjat is kapott, összesen nyolcat. Mindemellett rendkívül fontos szerepet játszott az utóbbi évtizedekben a magyar–észt kapcsolatok fejlesztésében. Fájdalmas vesztesége tudományunknak és kultúránknak, hogy nagyszabású vállalkozását, az észt–magyar nagyszótárt, melyből több mint 2000 oldalt készített el, már nem adatott bevégeznie. Erkölcsei kötelességünk, hogy megtaláljuk e munkájának méltó folytatóit, és utolsó nagy művét, posztumusz

ajándékát eredeti és választott hazája tudományának és közművelődésének, napvilágra segítsük.

Hadd emlékezzem meg Bereczki Gáborról mint egykori – ha nem is közvetlen – elődömről is a tanszékvezetői poszton. Bereczki Gábor sokat tett azért, hogy az utóbbi évtizedek során tartalmilag és diszciplinárisan kibővült finnugrisztika mindenoldalúan megmutatkozzék a Finnugor Tanszék tevékenységében is. 13 évnyi tanszékvezetői munkálkodása idején a tanszék személyi állománya is bővült, ugyanekkor kezdte meg munkáját a finn szak is. Ez időszak alatt – nem kis mértékben az ő imponáló tanári és vonzó emberi tulajdonságainak és a tanszék belőle is sugárzó családias légkörének köszönhetően – a hallgatóság soraiban megnőtt a finnugrisztika iránti érdeklődés, a szakos hallgatók száma. Amikor kezdő tanszékvezetőként tanácsot kértem tőle a saját tapasztalatáról, a rá jellemző szerénységgel és humorral csak valami ilyesmit mondott: „az én érdemem csak annyi, hogy hagytam az embereket dolgozni, és ha volt valami jó kezdeményezés, nem álltam útját”. Kételyünk sem lehet, hogy valójában ennél sokkal többet adott ő a tanszékének.

Bereczki Gábor – megérdemelten – egy sor kitüntetés tulajdonosa volt. Nem mintha ezek a címek jelezték volna tudósi és emberi rangját, ő inkább azok közé tartozott, akik rangot adnak a címnek. Soroljuk fel mégis a legfontosabbakat: a Tartui Egyetem díszdoktora volt, a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok Állandó Bizottságának tagja, a helsinki Finn Irodalmi Társaság és a Kalevala Társaság tiszteletbeli tagja, a finnországi Ponkala Alapítvány kitüntetettje, 18 éven át a Magyar–Észt Társaság elnöke, a finn Fehér Rózsa Lovagja rendjel II. fokozatának és az észt Mária Országá Keresztje-rendjel III. fokozatának kitüntetettje. 2003-ban elnyerte a Mari Köztársaság Állami Díját, 2005-ben pedig a Mariföld Kiváló Tudományos Kutatója címet. Legmagasabb magyar kitüntetése a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje volt, melyet 2003. augusztus 20-án nyert el. Fájdalmas és most már jóvátehetetlen mulasztása viszont szakmai és állami közéletünknek, hogy a sokszori felterjesztés ellenére Bereczki Gábor nem nyerhette el a Széchenyi Díjat, melyre már évtizedekkel ezelőtt is méltó lett volna.

Számára mindazonáltal tudományos teljesítményének nem hivatalos elismerése, hanem létrehozása volt fontos. Az igazi elismerést nap mint nap érezhette munkatársainak, tanítványainak, pályatársainak iránta megnyilvánuló megbecsülésében. Mindez nemcsak, sőt talán nem is elsősorban tudósi művének szólt, mely akár távolságtartó tiszteletet is kiválthatott volna, sokkal inkább Bereczki Gábor szeretetre méltó lényének visszfénye volt. Emberi vonásai közt hangsúlyozottan említendő közvetlen, barátságos modora, a mások iránti derűs megértés, tolerancia és igen kedves humora. Azon ritka emberek közé tartozott, akiknek talán csak barátai és tisztelőik voltak, ellensége aligha akadhatott. A tudományban is legfeljebb vitapartnerekkel állhatott szemben, akiknek nézeteit mindig tisztelte, de sohasem annyira, hogy a maga csendes, de meggyőző módján ki

ne álljon a saját véleménye mellett. Tanárként pedig – s erről saját tapasztalomból is kezeskedhetem – ment volt minden manírtól, fölényességtől; mester, idősebb kolléga, atyai jóbarát volt egy személyben, aki önzetlenül segítette mindenkori és volt hallgatóit pályájukon, soha, semmilyen viszonyszolgálatot nem igényelve ezért. Jó ember volt, a szó legegyszerűbb és legmélyebb értelmében.

Most, hogy búcsúznunk kell Tőle, csak testi valójában bocsátjuk el. Hamvai kívánsága szerint szeretett észtországi tanyájának közelében, Mihkli falu temetőjében nyugszanak majd. Műveivel, tiszteletre és szeretetre méltó egyéniségének emlékeivel azonban továbbra is velünk marad, ott lesz mindennapjainkban. Tüdős elődként és legendaként.

Tisztelt Bereczki Gábor Professzor Úr, Tanár Úr, Gábor Bácsi, Gábor Bátyánk, kedves Gábor – nyugodj békében!

Havas Ferenc

Szépe György (1931–2012)

2012. szeptember 12-én eltávozott körünkből a mai magyar nyelvésztársadalom egyik nagy öregje. E szűkszavú közlés alanyának és állítmányának értelmezése egyaránt pontosításra szorul. Az „öreg” minősítés csupán az elhunyt korára vonatkozik, nem fejezi ki személyiségének mindvégig őrzött fiatalos nyitottságát, dinamizmusát. Az „eltávozott” állítmány is csak fizikai valóságként értendő, mert közöttünk marad írásaiban rögzített munkásságának, előadásainak, munkatársaival, tanítványaival folytatott beszélgetéseinek maradandó hatása, tenni vágyó, segítőkész, derűs alakjának emléke.

Szépe György 1931-ben született Nagykőrösön. Egyetemi tanulmányait Debrecenben kezdte el, majd Budapesten fejezte be. Egyetemi évei alatt olyan kiváló tudósok hatottak rá, mint Hankiss János, Karácsony Sándor, Koczogh Ákos, a nyelvészek közül Bárczi Géza, Pais Dezső, Papp István, Papp László. E névsor is erősíti annak megállapítását, hogy Szépe, noha nem zárkózott el a formális vagy logikai ihletésű nyelvészeti irányzatoktól, sőt részben művelte is azokat, mindvégig olyan embertudománynak tekintette a nyelvészetet, amely lényegét tekintve elszakíthatatlan az egyéni és a társadalmi tudattól.

1953-ban szerzett magyar–francia szakos tanári diplomát, 1969-ben bölcsész-doktorátust, 1972-ben kandidátusi fokozatot, 2008-ban nyerte el az MTA doktora címet.

Az egyetem elvégzése után először a nagykanizsai gépipari technikumban működött mint magyartanár, egyben kollégiumi nevelőtanár és amatőr kosárlabdaedző. Ez utóbbi funkciók azért érdemelnek említést, mert vélhetően itt kezdett kibontakozni az a képessége, hogy ihletője, szervezője és irányítója legyen a csapatmunkának. 1953–1994 között főállásban – csoport –, majd osztályvezetőként –, majd 2001-ig tanácsadóként dolgozott az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Közben az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékén, majd a Zsigmond Király Főiskola Nyelvtudományi Tanszékén is tanít. 1982-től a Pécsi Tudományegyetem professzora, nyugdíjazása után professzor emeritusa. A pécsi egyetemen beindult fejlesztési és innovációs erőfeszítések egyik kulcsfigurája, az újonnan szervezett Nyelvi és Kommunikációs Intézet igazgatója, a létrehozott alkalmazott nyelvészeti program vezetője. Kiváló angol, francia, német, olasz, orosz, spanyol nyelvtudása révén korán bekapcsolódik a nyelvtudomány nemzetközi vérkeringésébe. 1967-ben vendégelőadó a New York-i Columbia egyetemen, később az újvidéki egyetemen, a belgiumi Postuniversitaire Centrumban, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetemen; Fulbright-ösztöndíjasként magyar nyelvészetet tanít a Rutgers egyetemen.

Évtizedeken keresztül tevékeny részvevője a hazai és külföldi tudományos közéletnek. 1973–1980 között tagja, ill. titkára az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottságának; 1980–1990 között titkára a TMB Nyelvészeti Szakbizottságának; a Magyar Szemiotikai Társaság tiszteleti tagja; egyik alapító tagja a Magyar Kommunikációtudományi Társaságnak; alapító elnöke a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének (1990); 1982–1990 között egyik országos alelnöke a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak; a Modern Nyelvoktatás c. szakfolyóirat alapító főszerkesztője (1995). A külföldi tudományos szervezetek közül 1972–1978 között alelnöke az Association Internationale de Linguistique Appliquée-nek, 1988–1994 között főtitkára a Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes-nak.

Szépe Györgynek úttörő érdemei vannak a modern nemzetközi nyelvtudomány eredményeinek hazai megismertetésében anélkül, hogy elvetette vagy leki-csinyelte volna mindazt, amit annak idején Bárczitól és Paistól tanult, és anélkül, hogy neofita buzgalommal és arroganciával hirdette volna a mindenkori legújabb elmélet „egyedül üdvözítő” voltát... Nem kötelezte el magát sem egyik, sem másik paradigma mellett, vállalva az ezzel járó kockázatot is: aki két szembenálló vár között kívánja művelni a maga kertjét, az számíton arra, hogy mindkét irányból löni fognak rá...

Állítása szerint Szépe sosem tekintette magát „főhivatású általános nyelvésznek” (Doktori tézisei, 20). A kifejezés finom ironiája mögött komoly tartalom rejlik: az a felismerés, hogy az általános nyelvészet a nyelv szerkezetének, működésének és ezek történetének törvényszerűségeit, sajátos jellemzőit kutatja, amelyek a jelenségek szintjén az egyes nyelvekben ragadhatók meg és ír-

hatók le. Vagyis minden valamirevaló nyelvész egyben általános nyelvész is kell, hogy legyen; a „főhivatású” általános nyelvész viszont hasonlatos az olyan zeneesztétához, aki egyetlen hangszeren sem játszik...

1963-ban jelent meg az Általános Nyelvészeti Tanulmányok kiadványsorozat első kötete; a sorozat ötlete Telegdi Zsigmondtól származott, Szépe György pedig szinte valamennyi kötet megszületésénél bábáskodott mint szerkesztő, lektor, s nem utolsósorban mint szerző. Alighanem az ÁNyT volt az elmúlt fél évszázad legszínvonalasabb magyar nyelvészeti kiadványsorozata; szerepelni benne, akárcsak egy recenzió erejéig, önmagában rangot és elismertséget jelentett. A sorozat érdeme többek között az is, hogy a szerzőknek sem nemzedéki, sem „paradigma szerinti” különállására nem volt tekintettel, egyedül a minőséget követelte meg a benne publikálóktól. Külön említést érdemel a VI. kötet (1969), amelyben Szépe Az alsóbb nyelvi szintek leírása címmel első ízben alkalmazta alkotó módon a magyar nyelvre a generatív fonológia klasszikus változatának leíró módszerét; napjainkban az újabb hazai afáziakutatások eredményei is az ő megállapításain alapulnak (vö. MNy 2007: 142–147).

A hazai általános nyelvészet lépéstartása a nemzetközi tudománnyal nem volt egyenletes ritmusú. Az első összefoglalás, Rubinyi Mózes 1907-ben megjelent Általános nyelvtudománya Wundtig bezárólag követte a nemzetközi tudományt. Gombocz Jelentéstanában már érezhető Saussure hatása, noha a Cours csak 1967-ben jelent meg magyarul. Laziczius magányos hírnökként hívta fel a figyelmet a Saussure utáni korszak egyik legfontosabb irányzatára, a prágai iskolára. Antal László törekvését az amerikai deszkriptív nyelvészet bemutatására jobbra bizalmatlanság fogadta. Aligha túlzás, ha azt állítjuk, hogy Szépe következetes és átgondolt szerkesztői és szervezői tevékenysége nyitott szélességében és mélységében egyaránt jelentős utat a nemzetközi nyelvtudomány korszakos modern irányzatainak hazai megismertetéséhez. Az általa válogatott, szerkesztett és magvas bevezetésekkel ellátott A nyelvtudomány ma (1973) c. antológia a strukturális, matematikai, generatív nyelvészet fontos dokumentumai mellett olyan jelentős tudósokat is megszólaltat magyar nyelven, mint Hymes, Labov, Martinet, Borisz Uszpenskij, Weinreich és mások. Egy másik, általa Pap Mária közreműködésével gondozott szöveggyűjtemény, a Társadalom és nyelv (1975) elsőnek jelenteti meg magyarul a modern szociolingvisztika kiváló nyugati és keleti művelőit. A Horányi Özsébbel együtt válogatott és bevezetett A jel tudománya c. gyűjtemény (1975) a szemiotika kialakulását, gyors elterjedését és széles alkalmazási lehetőségeit mutatja be. Ezek a kötetek kutatók, tanárok, egyetemi hallgatók több nemzedékének szolgáltak és szolgálnak mai is kiindulási és tájékozódási alapul munkájukhoz. Szervesen kapcsolódik e gyűjteményekhez az a két kötet, amelyben Fónagy Iván közreműködésével a 20. század kiemelkedő nyelvésze és filológusa, Roman Jakobson néhány fontos tanulmányát publikálja (Hang – jel – vers 1969, A költészet grammatikája 1982), továbbá két külföldön

élő neves magyar nyelvész, Lotz János és Sebők Tamás munkásságának bemutatása. Kevésbé ismert tény, hogy Szépe a Gondolat Kiadó lektoraként és informális tanácsadójaként szorgalmazta Apreszjan, Lotman, Marcus, Sapir, Zsirmunszkij és más kiváló tudósok munkáinak megjelentetését.

A nyelvtudomány alkalmazott nyelvészetként ismert ágazata nálunk sokáig nehezen meghatározható, diffúz jelenségnek számított, illetve többnyire a nyelvoktatás módszertani kérdéseire korlátozódott. Pedig voltak érdemes előzmények. Simonyi Zsigmondról Bárczi állapította meg, hogy „Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása”. (Idézi Tamás Lajos. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp. 1958: 42.) A modern alkalmazott nyelvészet bemutatásának és szervezeti kiépítésének úttörő érdeme azonban Szépe Györgyé. (Egyébként ő is említi más hazai nyelvészek ez irányú munkásságát, többek között Fodor István Mire jó a nyelvtudomány? c. kitűnő monográfiáját. Balassi Kiadó, Bp. 1968, 2001.) Szépe meghatározása szerint az alkalmazott nyelvészet funkciója elsősorban „viszony a nyelvet felhasználó bármely tudomány (szakma) és az adott társadalom bizonyos feladatai között – elsősorban a feladatok (mint problémák) tanulmányozásának, ... illetve megoldásának érdekében” (Doktori tézisei, 7). Leszögezi, hogy az alkalmazott nyelvészet mint olyan nincs elkötelezve egyetlen újabb vagy régebbi nyelvészeti irányzat mellett sem. Munkásságának ezt a részét is a legjobb értelemben vett (társadalmi) hasznosság pátozsa vezérli.

Alkalmazott nyelvészeti tevékenységében természetesen nagy hangsúlyt kapnak az idegen nyelvek oktatásának kérdései. E helyütt nehéz lenne felsorolni mi mindennel járult hozzá az idegennyelv-oktatás ügyének előremozdításához. Ezzel együtt mindig nagy figyelmet szentelt az anyanyelvi nevelés kérdéseinek. Számos írásában és előadásában foglalkozott egy „hosszanti” (az óvodától a tanárképzésig tartó) anyanyelvi nevelési modell kidolgozásával. Álláspontja szerint az iskolában nemcsak tudományosan érvényes és közérthető grammatika tanítására van szükség, hanem a megfelelő korban a nyelvről szóló tudomány alapjainak átadására is. Tegyük hozzá, hogy ha már az iskolában tudatosulna, hogy egy idegen nyelv elsajátítása valójában tudatunk egész kifejező kapacitásának átrendeződését jelenti, bizonyára megnehezülne a dolga a „könnyű” és „gyors” nyelvtanulást reklámozó vállalkozásoknak, melyek sok hiszékeny embernek okoznak csalódást.

Ismereteseek Szépe György érdemei a magyar mint idegen nyelv oktatásában. E tevékenysége főleg pécsi korszakához kapcsolódik. Irányítása mellett került az egyetemen bevezetésre a „Magyar mint idegen nyelv / hungarológia” a szaktárgyi alapképzésben, később mint a magyar szakon belüli specializáció, majd pedig mint akkreditált egyetemi alapszak és doktori alprogram. Itt indult meg a Hungarológiai Évkönyv sorozat is.

A nyelvművelés vonatkozásában elsősorban elvi álláspontja érdemel figyelmet. Akadémiai doktori értekezésének 10. oldalán olvassuk: „... a nyelvvel való foglalkozás sok célja között jogos a normatív megközelítés, vagyis a nyelvművelő gyakorlat. Egy adott nyelvi közösségnek, egy területi–igazgatási szervezetnek, egy kulturális térségnek szüksége van saját kommunikációs egységének biztosítására”. Ez világos beszéd, és határozottan szemben áll a felfogással, amely igyekszik kirekeszteni a nyelvművelést a nyelvtudomány köréből. Egy adott emberi közösség gazdasági, társadalmi és kulturális életének elsőrendű közege és eszköze a nyelv, amelyet „karbantartani” kell, azaz folyamatosan igazítani a változó körülményekhez és szükségletekhez, akárcsak az iparban a gépeket, az orvosi gyakorlatban a műszereket stb. Hol tartanánk ma, ha a reformkori nyelvújítók elmulasztották volna nyelvünk „nagyjavítását”? Vajon éppen ma mondanánk le a nyelvművelésről, amikor a világ példátlanul gyors ütemű technikai és tudományos fejlődése nap mint nap pontos és közérthető új nyelvi kifejezéseket igényel? Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Szépenek egy fontos gondolata: „Az egyén szempontjából a fölemelkedés (ma úgy mondanánk, hogy „függőleges társadalmi mobilitás”), illetve a beilleszkedés egyik fő eszköze (s ugyanakkor mutatója) egy sztenderdizált nyelvi változat használata” (Doktori tézisei, 10). Ez is világos beszéd, amely szemben áll a dogmatikusan liberális (vagy inkább anarchikus?) hadakozással a különböző nyelvhasználati változatokat beszélők úgymond stigmatizálása ellen. Ez az „antistigmatizációs” buzgalom valójában csúsztatást rejt magában, ugyanis nem a standard nyelvhasználat megerősítése ellen kellene hadakozni, hanem annak érdekében, hogy a társadalom minden rétege számára lehetőség nyíljon a szabatos és kulturált nyelvi kommunikáció készségének megszerzésére. Attól még senki sem lesz „antidemokrata”, ha nem szívesen hall a parlament padsoraiból, a tévé képernyőjéről vagy akár a tanári katedráról „suk-süközést” és egyéb „stigmatizált” nyelvi jelenséget.

Szépe sokoldalú tevékenységének időrendben legutóbbi területe a nyelvpolitika, az emberi nyelvi jogok kérdésköre. A nyelvpolitika olyan problémákkal foglalkozik, amelyekkel az egyes ember vagy egy egész népcsoport a mindennapi élet nyelvhasználatában szembesül. A nyelvi politika fontos aspektusa a nyelvi jogok kérdése. Ezek szerves részét alkotják az egyetemes emberi és polgári szabadságjogoknak, amelyeket még a 18. században a francia polgári forradalomban, illetve egyidejűleg az Amerikai Egyesült Államokban határoztak meg, újabban pedig 1975-ben az ún. Helsinkai Zárónyilatkozatban nyertek megerősítést és további kiterjesztést a kulturális javakhoz való hozzáférhetés jogára, valamint az információhoz és kommunikációhoz való jogokra is. A múlt század 80-as éveinek végétől kezdve Szépe György személyes szakértőként vett részt egy sor idevágó nemzetközi találkozón, illetve nyelvi jogi dokumentumok megfogalmazásában. Ezek közül nevezetesebbek az Európai Kisebbségi Charta

(1992), a Barcelonai Nyilatkozat (1995), valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet ajánlásai (1996–1998). Mi magyarok kiváltképpen tapasztaljuk, hogy a nyelvi jogok szabatos meghatározásának és érvényesítésének mekkora jelentősége van napjaink világhelyzetében, nem utolsósorban a Kárpát-medencében. Szépe ez irányú vizsgálódásai és megállapításai értékes segítséget nyújthatnak mindazoknak, akik az Európai Unió különböző intézményeiben képviselik hazánkat.

Sem itthoni közéleti tevékenysége, sem széles körű külföldi elismertsége nem tették Szépe Györgyöt önteltté, nehezen hozzáférhetővé. Távol állt tőle az „önfenezés”, nem voltak „highbrow” professzori allűrjei. Munkatársaihoz, tanítványaihoz fűződő viszonyát közvetlenség és segítőkészség jellemezte. Egyik pécsi kollégája, Szűcs Tibor találóan így jellemzi: „Mindig tudta, kinek mire van szüksége éppen: segítő közbenjárásra, szakmai eligazításra, szakirodalmi ajánlásra, könyvkölcsönzésre, témavezetői iránymutatásra, baráti jó tanácsra vagy egyszerűen egy kedves szóra a hozzá betérőnek. A legnemesebb értelemben határozottan menedzselte kollégáit és tanítványait. Különleges érzéke volt a tehetség felfedezéséhez, majd pedig tereléséhez. Valóságos intézmény volt maga” (<http://www.pte.hu/hirek/2796>). Közeli munkatársával, Horányi Özsébbel folytatott beszélgetésben ő maga így vallott: „... én akkor is igyekszem segíteni a hozzám fordulókat, ha másként gondolkodnak, mint én (s ilyen esetekben elfogadom másoknak a segítségét is)... generációs kötelesség, hogy a következő nemzedéket segíteni kell.” (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások. 63. Sorozatszerkesztő: Bolla Kálmán. Bp. 2000: 19.)

Szépe György nem hagyott maga után valamely szűkebb tárgykört felölelő vaskos monográfiát, ám életpályája egészében nagy szabású szintézist valósít meg: korábbi korok eredményei őrzésének és új irányzatok bemutatásának, elméletnek és alkalmazásnak, kutatásnak, oktatásnak és szervezésnek példamutató szintézisét. E szintézis ösztönző hatását szeretetreméltó személyiségének varázsaival együtt őrizzük emlékezetünkben.

Péter Mihály

Róna-Tas, András – Berta, Árpád:
West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II.

Turcologica. Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011. 1494 oldal.

A bemutatandó mű a magyar nyelv török jövevényszavainak a magyar és egyetemes történeti nyelvtudomány 21. századi, legmodernebb színvonalán álló nyelvtörténeti feldolgozása, mely kiegészül a tárgyalt szavak etimológiai értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges török és magyar nyelvtörténeti és finn-ugrisztikai háttérkutatásokkal úgy, hogy ezekkel együtt alkot egyedülálló, monumentális szintézist. A 2011-es megjelenéssel több mint tíz éves kutatási periódus zárult le, melyben a kötet szerzőin kívül Berta Árpád halála után Károly László, a Mainzi Egyetem docense vett részt, de az előkészítő munkafázisokban közreműködtek a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékének munkatársai csakúgy, mint az MTA – Szeged Turkológiai Akadémiai Kutatócsoport tagjai. Ahhoz, hogy e komplex mű eredményeit és jelentőségét érdemben meg lehessen ítélni, szükséges a téma kutatásában a magyar turkológia által bejárt utat legalább vázlatosan áttekinteni.

A magyar nyelv török jövevényszavainak a kutatása, mondhatni, egyidős az összehasonlító-történeti nyelvtudománnyal. Tudósok sorának (Fischer 1747, Gyarmathy 1799, Horváth 1833, Vámbéry 1870, Budenz 1873, Szinnyei 1920, Munkácsi 1882, 1884, 1902 és sok más) mintegy másfél évszázad során keletkezett, a török–magyar nyelvviszonyt és egyes török–magyar szóegyezéseket tárgyaló tanulmányai vezettek el a problémakör első monografikus feldolgozásához, mely Gombocz Zoltán nevéhez fűződik. Gombocz korszakos jelentőségű műve, a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” (Gombocz 1912) a mai történeti turkológia és a török–magyar kontaktológia számára a kutatástörténeti origo. E műtől veszi kezdetét a magyar nyelv török jövevényszavainak hangtani kritériumokon nyugvó, három (korai, honfoglalás előtti, „középső” kun-kipsak és az oszmán-török hódoltságkori) időrendi rétegbe való sorolása. Innen datálódik, hogy módszertanilag a csuvas nyelvnek, mint a hajdani, általa bulgár-töröknek nevezett donornyelv feltételezett egyenes ági leszármazottjának kiemelt szerep jut a korai rétegbe tartozó szavak etimológiai argumentációja során, továbbá itt jelenik meg a gondolat, hogy a magyar nyelv korai török jövevényszavai alkalmasak a bulgár-török hangtörténet őtörök kori, legfontosabb hangváltozásainak a szemléltetésére.

Gombocz műve a 20. század szinte minden turkológusát újabb és újabb etimológiák felállítására inspirálta, de az igazi nagy előrelépés a téma átfogó vizsgálatában Ligeti Lajos életművében tárul fel. Ligeti feladatának tekintette, hogy felrajzolja minden egyes vizsgált magyar szó teljes török nyelvtörténeti és nyelv-

földrajzi hátterét (ezek esetleges altaji összefüggéseivel együtt), és mérlegelje a valószínű donornyelvi hangalakokat. Ugyanakkor a pontos donornyelvi rekonstrukciót rendszerszerűen nem vállalta. Kifinomult mikrofilológiai módszertanával, mely a történeti-összehasonlító módszer szigorú alkalmazásából és a változatos írású nyelvemlékek adatainak írásképi és hangtörténeti elemzéséből állt össze, a magyar nyelv török jövevényszavai vonatkozásában a 20. század 20-as és 60-as évei között a legteljesebb török szótörténeti dokumentáció-sorozatot alkotta meg cikksorozat formájában, mely később két kötetben 480 és 430 oldalon összefoglalva, ótörök eredetű személynevek kutatásával kiegészítve külön is megjelent (Ligeti 1977, 1979).

A 60-as évek elejétől ezzel párhuzamosan folyt A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz) kiadásra való előkészítése, majd három kötetben való megjelentetése (Benkő 1967–1976). E kollektív alkotásban a magyar nyelv török jövevényszavai szócikkeit Kakuk Zsuzsa állította össze, a szaklektor Ligeti Lajos volt. A TESz szótörténeti szintézisgyűjtemény jellegénél fogva alkalmas volt a témában való továbblépésre. Egy helyütt állt rendelkezésre valamennyi, időközben feltárt, török eredetűnek tartott jövevényszó a teljes török adatbázissal, ami kiegészült a magyar alakok történeti és nyelvjárási forrásadataival, vagyis a párhuzamos magyar adatbázissal. Ez az adatbőség tette lehetővé az átdó alakok rekonstrukcióját, és hozta felszínre azt a meglepő tényt, hogy a török jövevényszavak túlnyomó többsége nem hordoz csuvasos hangtani kritériumokat, illetőleg hogy korábban csuvasosnak minősülő jelenségek (pl. a gyakran előforduló szóvégi gutturálisok spirantizálódása) valószínűen török–magyar párhuzamos változás eredményei. Ligeti felfogása szerint ami formálisan nem csuvasos, az nem bulgár–török eredetű. Bizonytalanná vált a donornyelvi azonosítás. A TESz végül megkülönböztet csuvasos jellegű ótörök jövevényszavakat, ótörök eredetű jövevényszavakat és valószínűen ótörök jövevényszavakat, a török alakok szóképzési sajátosságaival pedig egyáltalán nem foglalkozik.

E helyzet következményeképpen is értelmezhető, hogy Ligeti a következő nagymonográfiájában (1986) a hangsúlyt a csuvas elődje mellett donornyelvként szóba jöhető egyéb (oguz és kipcsak) török nyelvek hangtani kritériumainak a bemutatására, a török–magyar nyelvi kapcsolatok történeti hátterére, időrendjére, a török és a magyar hangtörténet konvergens fejlődésére helyezi. Tárgyalja a török jövevényszavak magyar morfémákkal történő szóképzését, viszont a donornyelvi alakok morfológiai szerkezetének feltárásában Doerfer (1963–1975), Clauson (1972) és Räsänen (1969) török etimológiai munkáira támaszkodik. Az 1986-os monográfia az átvételek korának kérdésében hoz újat, a kölcsönzések időrendjét Ligeti kiterjeszti az Árpád-korra. De Ligeti minden igyekezete ellenére sem oldja meg a donornyelvi problematikát, hiszen nem tudja áthidalni azt az űrt, ami máig létezik a török nyelvcsaládon belüli nyelvi ágak, nyelvek és nyelvjárások differenciálódásának pontos történeti rekonstrukciója terén. Ennek hiányában

pedig fel sem vethette azt a kézenfekvő kérdést, hogy a magyar nyelv ótörök jövevényszavai, mint a magyar nyelvtörténet legkorábbi élőnyelvi forrásai, milyen információkat szolgáltatnak az ősmagyar nyelvről, és pontosabban hogyan rekonstruálható a két, egymással érintkezésbe lépő nyelvi rendszer fonológiai opozíciós szerkezete.

A magyar nyelv török jövevényszavait végül a TESz német nyelvű, átdolgozott kiadása (EWUng) tartalmazza. De annak ellenére, hogy a korábbi művekhez képest a történeti turkológia (vö. pl. Dankoff – Kelly 1982–1985, Erdal 1991), a bulgár-török nyelvi ág (vö. Róna-Tas 1982, 1986¹) és a kontaktusnyelvészeti metodológia (vö. Johanson 1992) kutatása hatalmasat lépett előre, az EWUng csak az újabb keletű etimológiai szakirodalom feldolgozása szintjén újult meg.

Mindezek után került sor a most bemutatandó könyv koncepciójának kidolgozására. Az ismertetett előzmények alapján nyilvánvaló volt, hogy az új feldolgozásnak melyek lesznek a megkerülhetetlen, újonnan megoldandó feladatai. A legelső ezek között a donornyelv meghatározása, de ugyanilyen jelentőségű a szavakban visszatükröződő történeti szóképzési modellek meghatározása.

A monográfia címe nagyon sokatmondó. Azzal, hogy a szerzők főcímnek tették meg a nyugati ótörök nyelvet, és csak alcímként jelenik meg a magyar nyelv török jövevényszavainak a témája, állást foglalnak amellett, hogy a figyelem középpontjában a nyugati ótörök nyelv leírása áll, mely a magyar nyelv török jövevényszavai mint nyelvi forrás alapján történik. Ez azt is jelenti, hogy a nyugati ótörök a donornyelv. A nyugati ótörök fogalmát Róna-Tas András egy 1998-as cikkében fejtette ki. Ezek szerint ez nem más, mint az 5. századtól a tatárjárásig Kelet-Európában és a hozzá csatlakozó régiókban (mint pl. a Kaukázusban) beszélt, tehát területi alapon meghatározott ótörök kori nyelvváltozat, mely nem homogén, hanem korábban létrejött nyelvek és nyelvjárások laza szövetsége, és amelynek tagjai egy tágas, de közös területen egy hosszú időintervallumon belül kölcsönös érintkezések eredményeképp közösen vesznek részt bizonyos nyelvi változásokban (Róna-Tas 1998: 619–620). A donornyelvnek ilyen felfogása azt jelenti, hogy a feldolgozás módszere csakis szigorúan induktív lehet, ahol a magyar adatok mint nyelvi tények szolgáltatják a vizsgálat kiindulópontját – nem pedig fordítva, ahogy az korábban többször megtörtént: voltak, akik különböző török nyelvi ágakból dokumentált szavak hangalakjához kísérelték meg hozzárendelni a magyar megfelelőket. A szerzők a magyar hangalakokból, ezek hangtani, szerkezeti, alaktani elemzéséből jutnak el előbb a recipiensnyelvi változathoz, majd a török átadó alakokhoz és azok sajátosságaihoz, melyek összességéből kirajzolódnak a nyugati ótörök nyelvet térben és időben strukturáló izo-

¹ A magyarországi turkológia bulgár-török tárgyú válogatott, annotált bibliográfiáját l. Dmitrieva – Agyagási 2000.

glosszák. Ilyen vizsgálati módszerre építve valósítható meg a monográfia összes többi újonnan megoldandó feladata: az ősmagyar és ótörök hangrendszer rekonstrukciója, a nyelvi érintkezések korszakolása, a donornyelvi és recipiensnyelvi alakok hangtani rekonstrukciója, a jövevényszavakban előforduló török történeti szóképzési modellek rekonstrukciója. Mindezen feladatok elvégzésének természetesen feltétele egy olyan etimológiai adatbázis, amely a magyar irodalmi, nyelvjárási, nyelvtörténeti adatokon túl tartalmazza a tárgyalt magyar szavaknak a teljes török nyelvcsaládból, minden nyelvtörténeti korszakból, az összes ma ismert írott és szóbeli forrásból elérhető valamennyi adatát.

A mű felépítése a következő: az I. kötetben első fejezetként kapott helyet a bevezetés, mely a mű terjedelmes mivoltára való tekintettel maga is terjedelmes. Tartalmazza a kutatástörténeti áttekintést – külön a magyar nyelv török jövevényszavaira vonatkozóan (3–11), és külön a török történeti lexikológia tárgyában (11–17). Ezt követi a második fejezet, a nyelvi érintkezések történeti hátterének a bemutatása (19–39), mely fejezeten belül a szerzők szólnak a törökök Kelet-Európában való megjelenéséről, az irániak, a gótok és a szlávok megjelenéséről, valamint a magyarok ideérkezéséről. A magyarokkal kapcsolatban tárgyalják a magyaroknak a forrásokban található elnevezéseit, a magyarokról szóló korai írott forrásokat, és a magyarok kelet-európai vándorlásait. Végül áttekintést kapunk a Kárpát-medencéről a honfoglalás előtt, és a török–magyar kapcsolatokról a Kárpát-medencében a honfoglalás után. A 3. fejezet az etimológiai szójegyzék, a lexikon szerkezetét taglalja (41–49). Az I. kötet 4. fejezete a Lexicon, mely az A–K betűs szócikkeket tartalmazza (53–618).

A II. kötet a Lexicont folytatja, az L–Z betűs szócikkek a 619–1008. oldalon foglalnak helyet. A monográfia ötödik fejezete a magyar nyelv történeti fonológiáját tárgyalja (1011–1069). A hatodik fejezetben kerül sor a nyugati ótörök nyelv fonológiai rekonstrukciójára, ami a magyar adatok alapján történik, ezért a fejezet címe: nyugati ótörök és magyar (1071–1146). A hetedik fejezet címe kérdés: Ki, hol és mikor beszélt a nyugati ótörökök? (1147–1176). E fejezeten belül külön hangsúlyt kap a tér és az idő, a kultúra és a gazdaság problematikája, és néven vannak nevezve azok az etnikai csoportok, amelyek ezen a nyelven beszélhettek: az avarok, a dunai-bulgárok, a bulgárok és a kazárok. A monográfia további négy fejezetét a tudományos apparátus alkotja. Ezek tematikus szólisták és indexek, melyek között az elsőben a korábbi irodalomban töröknek tartott, de a monográfia szerzői által elutasított etimológiák vannak felsorolva (1179–1238). Majd következik az idézett keleti ótörök szavak indexe (1239–1251), a tárgyalt nyugati ótörök szavak indexe (1252–1260), az idézett mongol szavak indexe (1261–1271), a magyar nyelv finnugor eredetű szavainak válogatott jegyzéke (1272–1293), a magyar szavak finnugor és ugor rekonstrukciójainak a jegyzéke, a magyar szókészlet problematikus finnugor és ugor etimológiáinak jegyzéke (1317–1323), a török mintára létrejött magyar tükörszavak jegyzéke (1324–

1330), a magyar nyelv alán és közép-iráni jövevényszavainak jegyzéke (1331–1339), a kun eredetű szavak jegyzéke (1340–1342), az idézett szláv eredetű szavak jegyzéke (1343–1344), és legvégül a tárgyalt magyar szavak jegyzéke (1345–1369). Az indexeket a bibliográfiai fejezet követi (1371–1459), ez után foglal helyet a rövidítésjegyzék (1461–1483), térképek (1485–1487), és legvégül a statisztikák, addenda és corrigenda (1489–1494).

A nagymonográfia nyelvi korpusza alapvetően a TESz és az EWUng szóállományán alapul, mely szótárak az irodalmi nyelv szókészletét dolgozták fel. Az alkotók azonban az új kutatásba nemcsak a korábban már biztos vagy valószínűen török eredetűnek meghatározott irodalmi nyelvi szavakat vonták be, hanem a vitatott eredetűeket, az ismeretlen eredetűeket, az archaizmusokat és olyan táj-szavakat is, amelyeknél – kunsági elterjedtségüknek fogva – nagy valószínűséggel jöhetett szóba a török származtatás.

A szerzők a szótár címszavainak tárgyalását meghatározott szerkezeti rendben végzik. A szócikkek első eleme a „fej”, amit a szócikk tömörített etimológiai levezetéseként értelmezhetünk. Ez első helyen tartalmazza a magyar szó mai magyar helyesírású (legtöbbször) irodalmi nyelvi alakját félkövér szedéssel világosan kiemelve, annak kiejtését szögletes zárójelben – a fonetikai átírásban a török adatok nemzetközi transzkripció szabályait alkalmazva. Ezt követi(k) a szó jelentése(i). Ha a címszó növény- vagy állatnév, akkor a jelentés mellett a denotátum latin rendszertani neve is szerepel kurzív formában. Ezt a fejen belüli első magyar modern nyelvi egységet választóvonal különíti el a magyar történeti bloktól, melyben a címszó első történeti előfordulásának dátuma, az eredeti írásképe, az írásképe fonetikai értelmezése jelenik meg (megkülönböztetve a közszói és tulajdonnévi említéseket). A történeti alakok jelentését csak akkor idézik a szerzők, ha különbözik a szó mai magyar jelentésétől. Ha a címszóban magyar toldalék van, akkor a következő rész a magyar morfológiai szerkezet bemutatását szolgálja: ebben az egységben jelenik meg a magyar szó morfológiai tagolása, leválasztva a magyar képző(ke)t a török eredetűnek feltételezett töről. A magyar történeti blokk végén következik a magyar nyelvtörténeti forrásadatok alapján (többször a 10. század utánra) megállapítható ómagyar alakváltozat, melyet követ a még korábbi (ősmagyar korra tehető) recipiensnyelvi alak rekonstrukciója. Az ősmagyar recipiens alak megállapítása egy olyan előzetes vizsgálaton nyugszik, melynek részletei az 5.5 fejezetben vannak kifejtve: ez nem más, mint az ugor alapnyelv fonológiai rekonstrukciója (1015–1069), és az alapnyelvi fonémák változási menetének a leírása a kései ősmagyar korral bezárólag. Ez a páratlanul fontos, és az eddigi kutatásokból teljesen hiányzó láncszem teszi lehetővé, hogy a magyar nyelv ötörök jövevényszavainak átvételi folyamatában megragadható legyen az érintkezések idején létező kétféle rendszer egymáshoz való

viszonya.² A rekonstrukciónak köszönhetően kirajzolódnak azok az erős és gyenge változási tendenciák, amelyek az ugor egység felbomlása után az ősmagyar nyelvben hatottak, és amelyekbe a kölcsönzés után a török jövevényszavak beilleszkedtek.

A fejet végül a török blokk zárja. Ennek első eleme a nyugati ótörök rekonstruált donornyelvi hangalak (rekonstruált jelentés csak akkor áll mellette, ha az eltér a keleti ótörök megfelelő jelentésétől). Amennyiben a donornyelvi alak korábbi előzmény fejleménye (hangváltozáson vagy szóképzésen esett át), úgy a változás ótörök korszakon belül megragadható menete is megjelenik e részben. Ugyancsak e szerkezeti részhez vannak hozzárendelve esetenként mindazok a magyar képzett szavak, amelyek képzése végső fokon a rekonstruált nyugati ótörök alakra megy vissza – itt következetesen bemutatásra kerül a magyar alakok morfológiai tagolása és a képzett alakok jelentése is. A donornyelvi nyugati ótörök rekonstruktum mellett végül a keleti ótörök nyelvváltozathoz származó, tehát más nyelvváltozat forrásaiból kimutatható, de megközelítőleg a nyugati ótörökkel egykorú valós nyelvi adat áll referenciaként. Ha a keleti ótörök alak képzett szó, akkor a referencia-alak ótörök morfológiai tagolása is helyet kap ebben az egységben. Azokban az esetekben, amikor az ótörök szó maga is jövevényszó más nyelvből, a fej török blokkjának utolsó egysége a török szó további származására rámutató etimológiai hivatkozás. A fej török blokkja akkor különbözik a fentebb leírtaktól, ha a magyar szó kun eredet feltevésére ad okot. Ilyenkor a donornyelvi alak nem nyugati ótörökként, hanem kunként van aposztrofálva.

Az etimológiai szócikk második szerkezeti része a török etimológia minősítése. Ha a nyugati ótörök származtatás vitán felüli, akkor az etimológiát nem követi kommentár. Egyéb esetekben a következő ötféle megjegyzés valamelyike áll ezen a helyen: „a szó kun eredetű”; „valószínűen török eredetű”; „török eredete vitatott”; „török eredetű, de nyugati ótörök származtatása bizonytalan”; „török eredetű, de morfológiai szerkezete vitatott”.

A kutatás kezdetén a szerzők 561 címszót választottak ki adatgyűjtés céljára. A végeredmény tanúsága szerint ebből 70 elutasított etimológia született, további 72 korábban önálló címszó más címszavak alá lett besorolva, minthogy kiderült származék-jellegük. 419 olyan címszó maradt, melyek török etimonnal voltak kapcsolatba hozhatók, de ezek közül 35 kun eredetűnek minősült, mely csoportról történeti okokból már a kutatás elején egyértelmű volt, hogy kölcsönzésük feltételei a török–magyar érintkezéseknek csak az utolsó kronológiai szakaszában teljesülhettek, amikor a nyugati ótörökön belül e donornyelvi változat

² Az ősmagyar fonológiai rendszer megbízható rekonstrukciójának a hiánya volt az az akadály, ami miatt sem a TESz, sem Ligeti (1986) nem tudta hitelesen megjeleníteni a recipiens nyelvi alakokat.

már felmutathatta azokat a kifejezetten kipszak hangtani vagy nyelvföldrajzi sajátosságokat, amelyek elhatárolták az egyéb nyugati ótörök nyelvváltozatoktól. (Gombocz ezt a csoportot még a török jövevényszavak második, középső rétegeként elkülönítve kezelte.) Maradt tehát összesen 384 olyan szó, amely hangtani, alaktani és szemantikai elemzésére alapozva kísérelhették meg az alkotók a nyugati ótörök nyelvváltozat történeti leírását.

E cél megvalósítása azért nehéz és különleges, mert a szerzők úgy kívánnak rekonstruálni egy ótörök kori nyelvváltozatot, hogy ennek a nyelvváltozatnak nincsenek egykorú belső írott emlékei, amelyek primer forrásként lennének használhatók (a dunai-bulgár töredékes fejedelmi listák erősen romlott állapotban maradtak fenn, és eleve nem jelentős mennyiségű nyelvi anyagot tartalmaznak), de még a középtörök korszakból is csak igen kevés belső forrás (a volgai-bulgár sírfeliratok, l. összefoglalóan Erdal 1993) áll rendelkezésre.

Vannak viszont más nyelvváltozatból származó egyidejű (ótörök) írott források, amelyek rovásírásos, arab, brahmi, manicheus, szogd és ujjur írásos formában tartalmazzák a nyelvi információt – ahány írás, annyi sajátos gyakorlati megoldás a nem török nyelvek számára megalkotott eszközkészletek török nyelvváltozatokra való alkalmazásában. (A törökök által használt írásrendszerekről bővebben l. Róna-Tas 1991: 53–170.)

Nyilvánvaló tehát, hogy az etimológiai szócikkek harmadik szerkezeti egységnek a forrásadatok felsorolásának kellett lennie. A kutatást jelentősen segítette, hogy az elmúlt két évtizedben egész sor új ótörök nyelvemlék került elő. (A teljesség nélkül csak néhány fontos példa álljon itt annak bemutatására, hogy szinte minden írástípushoz hozzárendelhetők a korábbi kutatások számára még ismeretlen, új források: a Jenyiszej mellékéről és Dél-Szibériából jelentős rovásírásos feliratállomány vált megismerhetővé, vö. Vasil’ev 1983, a buddhizmus előtti korból fennmaradt ótörök kori ujjur szövegek hatkötetes szótár formájában való kiadása 1998-ban lezárult, vö. Röhrborn 1977–1998; a tunhuangi leletek közül újabb szogd írásos anyagok kritikai kiadása történt meg, vö. Sims-Williams – Hamilton 1990, brahmi írású szövegek jelentek meg 1996-ban Maue gondozásában). Rendelkezésre állnak továbbá más nyelvváltozatból származó, történetileg egy korszakkal későbbi (középtörök), zömmel arab írásos források, melyek között szintén jelentős a kutatásba újonnan bevontak száma. Az ó- és középtörök korból származó forráscsoport esetében általános, hogy szakszerű, igen kitűnő kritikai apparátust felvonultató szövegkiadásokkal és szótárfeldolgozásokkal dolgozhattak a szerzők. A források között vannak olyanok, amelyeknek a török filológiatörténet mintegy 150 éve alatt 8–10 kritikai kiadása is megjelent, mint-hogy az újabb turkológus generációk időről-időre hozzáadták koruk új ismeretanyagát a korábbiakhoz, ezáltal filológiailag nagyon jelentősen megkönnyítették áthidalni azt a folyamatot, mely során valamely forrás konkrét írásképből megbízható adat vált a mai felhasználó számára.

Végül a források terjedelmes állományát alkotják a modern török irodalmi nyelvek és nyelvjárások szókészletei, melyek, hála a 20. századi modern lexikográfiai igyekezetnek, kellő részletességgel állnak rendelkezésre valamennyi török nyelvi ág tagjaira vonatkozóan. Nem mellékesen jegyzendő meg, hogy azon török népek szókészletének szótári feldolgozásában, melyek a volt Szovjetunió területén éltek, és a szovjet állam rendelkezésének következményeképp jutottak írásbeliséghez, nem egységes elvi megfontolások alapján kidolgozott cirill grafikai rendszert használnak abc gyanánt, tehát az orosz hangrendszerben nem létező specifikus török hangok lejegyzésében hihetetlen és értelmetlen különbségek mutatkoznak meg. (Ezek áttekintését l. Comrie 1996a, 1996b). Ezt figyelembe véve jelentős érdem a cirillbetűs alakok egységes latin átírási rendszerben való megjelenítése. A modern nyelvi források között kiemelt részletességgel szerepel a csuvas és a kazáni tatár, hiszen mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben ezek a leszármazott nyelvek szolgáltatják a legjelentősebb adatállományt a nyugati ótörök nyelvváltozatok szókészletének történeti-összehasonlító vizsgálatához.

A külső források között végül azokat a nem török nyelveket is felhasználták a monográfia szerzői, mely nyelvekbe a történelem különböző korszakaiban zajlott nyelvi kapcsolatoknak köszönhetően a tárgyalt szavak valamelyike jövevényszóként bekerült. A török adatbázis végén rendszerszerűen megjelennek a mongol adatok, amennyiben az adott tárgyalt szónak vannak a mongolban összefüggései.

A források áttekintéséből könnyen belátható, hogy a szerzőknek meg kellett alkotniuk azt az átírási modellt, amely alkalmas valamennyi írástípusból és azok valamennyi változatából a legnagyobb pontossággal megjeleníteni a nyelvemlék korában feltehető hangzó alakokat. Erre ők a legalkalmasabbnak a latinbetűs alapon álló turkológiai fonológiai transzkripciót tartották, mely alkalmazása révén jól értelmezhető, egységesen kezelhető és pontos adatbázishoz jutottak.

A szerzők másik törekvése az egységesítés terén a rendkívül szerteágazó nyelvi források írástípus és kritikai kiadások szerinti áttekinthető kezelésére irányult. A történeti adatok forrásazonosító rövidítésének első betűje éppen ezért a forrás írásmódjára utal, ezt követi a nyelvemlék rövidítése, majd utalás a kiadó személyére vagy a kézirat lelőhelyére. Pl. a közismert 16. századi csagatáj–oszmán szótár, amelynek első, orosz kiadására a hivatkozás a szótár hiányzó címlapja miatt a szókészlet első szócikke alapján szokásosan „Abuška”, AChagAb rövidítés alatt érhető el, ahol az első A az arab írást jelzi, a Chag a középtörök kori csagatáj nyelvet, az Ab pedig a konkrét művet, az Abuška-szótárt. Mint-hogy a szótárat később B. Atalay is kiadta, van AChagAbA hivatkozás is az adatbázisban, az AChagAbV pedig a mű Vámbéry-féle kiadására utal. Ez a megoldás helytakarékos is egyúttal, hiszen a kötelező bibliográfiai részletek megadása összesen egy helyen történik a monográfiában: a rövidítésjegyzékben a rövi-

dítések feloldásánál. Ugyancsak összevont módon referálnak a modern nyelveket jelző rövidítések a nyelvi forrásokra. A nyelv megjelölésének rövidítése egyúttal mindig egy lexikográfiai műre is rámutat, pl. a Chuv jelzet a mai csuvas irodalmi nyelvi adatokat jelenti, melyek M. I. Skvorcov 1982-es kiadású csuvas-orosz szótárából vannak idézve. A ChuvA rövidítés az Ašmarin-féle csuvas Thesaurus szótár nyelvjárási adatbázisát jelenti, a ChuvP pedig Paasonen 1908-as Csuvas szójegyzékének adatait. A Róna-Tas – Berta-féle monográfia igazán bőséges adatállománnyal dolgozik, ezért nehéz lenne felróni, hogy releváns adat hiányzik belőle. De ha valahol valamikor kiegészítések várhatók a modern adatállományban, az valószínűleg a csuvas dialektológia lesz. A 18. századi csuvas nyelvmemlékek máig nincsenek feldolgozva az etimológiai kutatások számára, melyek között bizony terjedelmes művek is vannak (pl. a kéziratos 1875-ös Damaskin szótár). Kritikai kiadás előtt áll A. Ahlqvist 1856-ban gyűjtött, ugyancsak terjedelmes nyelvjárási szótára, melynek posthumus facsimile kiadása már megjelent (Ahlqvist 2008), és vannak kiadatlan 20. századi csuvas nyelvjárási gyűjtések a Csuvas Állami Társadalomtudományi Kutatóintézet archívumában, melyek talán egyszer még nyomtatásban is napvilágot látnak.

A források bemutatása után az etimológiai szócikkekben két kommentár-blokk következik. Az első a török etimológiát kommentáló rész, melyben a tárgyalt szó török etimológiájára (több etimológiai javaslat esetén mindegyik etimológiai javaslatra vonatkozóan külön-külön) rendelkezésre álló szakirodalmat tekintik át a szerzők. Ez a szerkezeti egység a maga értekező prózájával első pillantásra mintha fellazítaná az etimológiai szócikkek szigorú, szoros műfaji rendjét, viszont nagyon hasznos. Hasznossága egyrészt abban áll, hogy a szakirodalomban fellelhető korábbi álláspontokkal szemben az új forrásadatok tükrében kifejtett kritika tételes, szöveges magyarázatként szolgál a török etimológiai minősítéseknek – a TESz, az EWUng és Ligeti 1986 megállapításaihoz képest – gyakori módosításához vagy megváltoztatásához. Másrészt, hasznosságát pusztán gyakorlati szempontból is hangsúlyozni kell. A szerzőknek sikerült olyan egyedülállóan gazdag könyvtári háttérrel biztosítani a kutatásokhoz, melynek köszönhetően az Európában, Ázsiában és Amerikában az elmúlt 150 évben megjelent valamennyi színvonalas, releváns turkológiai és altajisztikai kiadvány egy helyen, a Szegedi Egyetem Klebelsberg Könyvtárának Keleti Gyűjteményében elérhető. Erre építve az etimológiák kommentálásával egyidejűleg e műben megvalósul a világ szakmai közönségének a tájékoztatása a témához kapcsolódó teljes irodalomállományról (benne a magyar turkológia minden, a tárgyalt szavakkal összefüggésbe hozható fontos alkotásával), ahol a tájékoztatás nem pusztán bibliográfiai adatokat jelent, hanem értékelő annotációt.

A magyar etimológiai kommentárok hasonlóképpen fontos szerepet játszanak a szócikkek magyar nyelvtörténeti vonatkozású részletkérdéseinek megítélés szempontjából. Ezeken keresztül van megidézve a magyar történeti lexikológia

nagy alakjainak (Munkácsi Bernát, Budenz József, Gombocz Zoltán, Horger Antal, Melich János, Pais Dezső, Bárczi Géza, Kálmán Béla, Benkő Loránd stb.) tudományos vélekedése egyes szótörténeti kérdésekről. Az idézett kritikák és a javasolt megoldások láncolata szemlélteti a magyar történeti lexikológus módszereinek folyamatos csiszolódását, és az angolul interpretált érvelések a nem magyar anyanyelvű kutatók számára is követhetővé teszik a török szavaknak a kölcsönzés utáni, a magyar oldalon végbement történeti változásait. Az idézett irodalom itt is teljes körű.

Végül az etimológiai szócikkek záró egysége egy bibliográfiai hivatkozási jegyzék, ami abban különbözik a kommentároktól, hogy olyan tételeket is tartalmaz, amelyek a kommentár-blokkokban nem kerültek ugyan említésre, de a tárgyalt szavak történetének valamilyen aspektusával foglalkoznak és mértékadó kiadványokban láttak napvilágot. Nem mellékesen jegyzendő meg, hogy a török és a magyar etimológiai kommentár-blokkokban, valamint a záró hivatkozási jegyzékben megidézett irodalom a monográfia bibliográfiájában 88 oldalra rúg és 1705 tételt számlál.

A most bemutatott részletességgel összeállított szócikkek alapozzák meg a nyugati ótörök nyelvváltozat fonológiai rendszerének és a szóképzésben résztvevő morfológiai eszközkészletének a történeti leírását.

A szerző – ebben a részben már egyedül Róna-Tas András – a nyugati ótörök nyelvváltozat mássalhangzó-fonémakészleteként az alábbi fonémákat határozza meg: *p t k b d g n ŋ ű m ċ ĵ s z š h χ γ v y l r*. Ez látszólag ótörök kori szinkron rendszer, valójában viszont tartalmazza azokat a hangtörténeti változásokat, amelyek a tárgyalt szavakban a korai ótörök korszaktól (kb. Kr. u. 3. sz.) a tatárjárásig tartó időintervallummal bezárólag játszódtak le a kelet-európai térségben az ótörök korban jelen lévő nyelvváltozatokban. Ez a mássalhangzófonéma-állomány ugyanis egyaránt magába foglalja a korai ótörök mássalhangzórendszer (keleti ótörök – továbbiakban k.ótör. – egykorú párhuzamok segítségével rekonstruált) primer fonémakészletét, mint a primer fonémákból kiinduló hangváltozások vagy hangváltozási láncfolyamatok 13. században dokumentálható végeredményét, méghozzá úgy, hogy az egyes közbülső fázisok fonológiai különbségeit legtöbbször szintén a tárgyalt magyar recipiens formák alapján mutatja be. A fonológiai elemzés a hangok ötféle fonetikai helyzetére (szókezdő, intervokális, mássalhangzó előtti, mássalhangzó utáni és szóvégi) terjed ki. Ez a vizsgálat azt mutatja, hogy a nyugati ótörök (továbbiakban ny.ótör.) rekonstruált fonémarendszer szerkezetileg három alcsoportból épül fel. Az első alcsoportba tartoznak azok a mássalhangzók, amelyek primer őstörök fonémák megőrződései /p/: (-p-, -p), /t/: (t-, -t-, -tC-, -Ct-, -t), /k/: (k-, -k-, -kC-, -Ck-, -k), /ŋ/: (-ŋ-, -ŋ), /s/: s-, -s-, -sC-, -Cs-, -s). A második alcsoportban vannak képviselve azok a mássalhangzók, amelyek egyszerre lehetnek primer és szekunder elemek is, mert bizonyos hangtani helyzetben az őstörök fonémák változatlan megőrződései, más

helyzetekben azonban valamely hangváltozás eredményeképp másodlagosan létrejött ótörök kori képződmények. Ebbe a csoportba sorolhatóak a /b/: (*b-*, de *-p* > *-b-*), /d/: (*-d-*, *-dC-*, de *t* > *d-*, *-nt-* > *-nd-*, *y* > *ǰ(i)-* > *d(i)-*, *ǰ-* > *d-*), /g/: (*-gC-*, *-Cg-*, de *k* > *g-*, *-rk-* > *-rg-*, *-k* > *-g*), /n/: (*-n-*, *-n*, de *-ŋ-* > *-n-*), /m/: (*-m-*, *-m*, de *-ŋ-* > *-m-*, *-n* > *-m*), /č/: (*č-*, *-č-*, *-čC-*, *-Cč-*, de *-š-* > *-lč-* > *-č-*, *ǰ-* > *č-*), /z/: (*-z-*, *-z*, de *-d-* > *-z-*); /y/: (*-y-*, *-y*, de *i* > *yi-*, *qā-* > *qīa-* > *χīa-* > *ya-*, *qī-* > *χīi-* > *yi-*), /l/: (*-l-*, *-l*, de *-š-* > *-lč-* > *-l-*, *-š* > *-lč* > *-l*), /r/: (*-r-*, *-r*, de *-z-* > *-r-*, *-z* > *-r*). Végül a harmadik csoportot képezik azok a mássalhangzók, amelyek csak a nyugati ótörökben jelentek meg, és kizárólagosan másodlagos hangváltozások eredményei. Ide tartozik a /ǰ/: (*ǰ* < *y-*), az /š/: (*š* < *sīa* < *sā-*, *š* < *si/sī-*, *-š-* < *-si/-sī-*), a /χ/: (*χ* < *q-*), a /γ/: (*-γ* < *-g-*, *-γ* < *-g-*, *-γ* < *-g* < *-k*, *-γ* < *-ŋ*), valamint a /v/: (*v* < *ö-*, *ü-*; *-vC-* < *-bC-*). A rekonstruált nyugati ótörök mássalhangzó-fonéma állomány tagja az *n* és a *h*, azonban e hangok a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak donor formáiban nincsenek meggyőzően képviselve, de a csuvas szókészlet ill. a keleti szláv török jövevényszavai megalapozzák felvételüket a nyugati ótörök hangkészletbe.

A monográfia mássalhangzókat tárgyaló török fonológiai fejezete, amint azt látjuk, az egyes rekonstruált nyugati ótörök fonémák alatt mutatja be az őstörökből megőrzött és a különböző változások révén ugyanolyan eredményhez vezető fonémákat. Minthogy a változások több esetben lépcsőzetesek és időben jelentősen elhúzódnak (amit a magyar recipiens alakok változásával esetenként jól lehet követni), Róna-Tas a nyugati ótörök nyelvváltozat fonológiai változásainak leírása során a változások relatív időrendjének a megragadására helyezi a hangsúlyt. A nyugati ótörök nyelvváltozat történetében három alkorszakot különít el. A mássalhangzó-fonémák közül a nyugati ótörök szókezdő affrikátáknak és a szövégi gutturálisoknak a három lépcsős változása az a terület, ahol a monográfia török fonológiai eredményei meghaladják a korábbi kutatásokat, ezért ezek részletesebb bemutatást érdemelnek. Itt utalnunk kell arra a tényre, hogy ez az a monográfia, amelyben először áll rendelkezésre a magyar nyelv történetének fonológiai rekonstrukciója az ősugor kortól a kései ősmagyarral bezárólag, ami lehetővé teszi a két különböző eredetű rendszer változási mechanizmusai kölcsönhatásának tudományos igényű történeti vizsgálatát.

Az ótörök–ősmagyar nyelvi kapcsolatok kezdetén (ny.ótör.1) a nyugati ótörök nyelvváltozatban két affrikáta létezett: az őstörök **y*-ből fejlődött *ǰ-*, és az őstörökből változatlan formában megőrzött *č-*. A legkorábbi korszakban (ny.ótör.1) az ótörök *ǰ*-t a korai ősmagyar (öm.1) *ǰ*-ként vette át, mert átvételekor a magyar mássalhangzó-készletben már jelen volt a *ǰ* hang, mint az ősugor *-hč-* hangkapcsolat korai ősmagyar kori fejleményéből egyszerűsödött (*-hč-* > *-ŋǰ-* > *-ǰ-*) zöngés affrikáta. (A korai ősmagyar *ǰ-* a későbbiekben aztán *d'*-vé, ill. *d*-vé változott, pl. ny.ótör.1 **ǰas* 'mourning' → k.öm. *ǰas* > *ǰās* > *gyász*; ny.ótör.1 *ǰasnay* 'pig' → k.öm. *ǰisnay* >> *disznó*.) A ny.ótör.1 periódusban létező *č*-t a kései ő-

magyar (öm.2) *č*-ként vette át, mely *č*- a későbbiekben *š*-sé változott (vö. ny.ótör.1. **čarlay* 'sickle' → öm.2 **čarlay* > *sarló*).

Az ótörök kor második szakaszában a nyugati ótörök egyik területi változatában a *ǰ*- *č*-vé változott. A *č*- kezdetű ny.ótör. donornyelvi szavak az affrikáta palatalizált jellege miatt – nem az egyébként az ősmagyar rendszerben létező – *č*-kezdetű szavak sorába kerültek, hanem az őszugor kortól meglévő *š*- kezdetűek közé, ahol az *š* a későbbiekben elvesztette palatalizált jellegét, *s*-szé változott, vö. ny.ótör.1. **jeley* 'grape' > ny.ótör.2. **čelej* → öm.2. *šeley* > > *szőlő*. (Mint-hogy a *č*- a csuvas elődjében az ótörök kor végén rendszerszerűen *š*-szé vált, a korábbi irodalom a szókezdő donornyelvi *š*-t tükröző szavakban – *szél*, *szőlő*, *szűcs* – a magyar *sz*-t csuvas kritériumnak tartotta.) A nyugati ótörök történetének második szakaszában tehát három affrikáta létezett párhuzamosan: *ǰ*-/*č*- : *č*-.

Végül a nyugati ótörök harmadik korszakában (ny.ótör.3.) az eredeti *č*- is palatalizálódott (*č*- > *č̣*-), és az így létrejött *č̣*- hangokat a kései ősmagyar a hangkészletében rendelkezésre álló másik palatalizált mássalhangzóval, *č̣*-vel helyettesítette (ami még ebben a korszakban *č*-vé vált. Ez tükröződik a magyar *cs*-kezdetű átvételekben, vö. ny.ótör.3. **čewür*- 'to wind' → *čevür*- > > *csűr*-).

A szóvégi gutturálisok változásáról már Ligeti felvetette, hogy az ótörök **-Vg* > *Vγ* > *V̄γ* > *V̄* változás és a magyar szóvégi *-Vγ* változásának azonos eredménye (*-γ* > > *Ø*) a magyar és az ótörök nyelv csuvasos változatában konvergens fejlődés következménye (Ligeti 1986: 81–82). Ligeti azonban a gutturálisok magyar képviselteként két csoportot különít el. Bárczira hivatkozva (Bárczi 1958: 122) felteszi, hogy a kölcsönzések idején a magyar nyelv nem ismerte a szóvégi *-k*, *-q* és *-g* hangot, csak a *-γ*-t. Ezért az ilyen szóvégek adoptálása szerinte kétféleképp történt. A török *-k*/-*q* és *-g*/*ğ* végű szavak vagy egy másodlagos véghangzót kaptak, melyek aztán a későbbiekben eltűntek, és így az eredeti török zárhangok megőrződhettek, vagy hanghelyettesítés révén *-γ*-vel honosodtak meg a magyarban, és követték a magyar *-Vγ* > *-V̄* változását. Az új monográfiában azonban Róna-Tas meggyőzően érvel amellett, hogy az ótörök gutturálisok változásának nem kettő, hanem háromféle lefolyása különül el, melyek különbségei időrendi és területi alapon értelmezhetőek. Róna-Tas szerint (1156) a legkorábbi rétegben az ótörök *-Vk* és *-Vg* *-Vg*-be esett egybe, majd a szóvégi zárhang spirantizálódott: *-Vg* > *-Vγ*, vö. ny.ótör. **ingäk* 'cow' > **inäγ* → öm. *ineγ*; ny.ótör. **burčag* 'pea, bean' > **burčay* → öm. *burčay* és sok más. A szóvégi spiránst felmutató ótörök szavak akkor kerültek a korai ősmagyarba, amikor abban még érvényben volt a nyílt szótag normája. Az ősmagyar alakban tehát az ótörök *-Vγ* *-Vγ̯*-ként jelent meg. Az *-Vγ̯* szóvég pedig a kései ősmagyarra *-V̄*- fokon át hosszú mássalhangzóvá változott. A török nyelvtörténet szempontjából a korai ősmagyar nyílt szótag normája a ny.ótör. 1. és 2. szakaszára eshetett. A szóvégi *-Vγ*-t tartalmazó ótörök szavak második csoportja (ny.ótör.3) relatív időrend szerint akkor került az ősmagyarba, amikor ott már lassan lezárult a *-γ* > *-θ* változás, és a

szóvégi redukált magánhangzó is eltűnt. Az ide tartozó ótörök szavak (korábbi *-V_k*-ből és *-V_g*-ből keletkezett) *-V_γ* szóvégének gutturális spiráns elemét a korai ómagyar (az ekkorra a magyarban lejátszódott *-ŋgə > -g*, *-gə > -g* változásnak köszönhetően a rendszerében már jelen lévő) *-g*-vel helyettesítette, vö. ny.ótör. **čäriḡ* 'army' > **čäriḡ* → őm. *čerig* > ma. *sereg*. Ugyanebben a korszakban (ny.ótör.3) bekerültek a magyarba olyan kései ótörök alakok, amelyekben a szóvégi donornyelvi *-k* és *-g* megőrződött. (Ez a tény arra utal, hogy a nyugati ótörök nyelvi térség a *-V_k* és *-V_g* fonetikai realizációja tekintetében megosztott volt.) E szavak egyik csoportjában vagy egy szótagú szavak vannak jelen, vö. ny.ótör. **kōk* 'blue' → őm. *keyk* (> *kék*), amelyek a szóvég tekintetében az általánostól eltérően viselkednek, vagy más hangtani sajátosság alapján kései ótörök kategóriába sorolható többszótagú szavak, vö. ny.ótör. **bäläk* 'stamp' > **bäläg* → őm. **beleg* > ma. *bélyeg*. A szóvégi *-k*-t megőrző szavak utolsó csoportja pedig egyéb kritériumok alapján kun eredetűnek minősül, és történeti alapon tartozik a ny.ótör.3. korszakba, vö. k.ótör. **kapak* 'gourd; head' > kun *kabak* → őm. **kábāk* (> *kobak*). (A szóvégi *-g* és *-k* ómagyar kori megjelenését Róna-Tas a *szeg*- és *fok* szavak történetén keresztül mutatja be, vö. 1155.)

A rekonstruált nyugati ótörök magánhangzófonéma-rendszer az új monográfiában összesen hét fonémából áll: /a/, /o/, /u/, /e/, /ö/, /ü/, /i/. Ahhoz képest, hogy a keleti ótörök grammatikák általánosan fonológiai megkülönböztető jegyként tárgyalják a képzés időtartamát és /a/ : /ā/, /o/ : /ō/, /u/ : /ū/, /i/ : /ī/, /e/ : /ē/, /ö/ : /ō̄/, /ü/ : /ū̄/, /i/ : /ī̄/ párokat tesznek fel, sőt Johanson a rovásírási emlékek írásmódjának elemzése alapján (Johanson 1979: 68–93) a képzés időtartama szerint a kései ótörök korra felteszi az első szótagi (rövid : hosszú) és nem első szótagi (normál : redukált) oppozíciók meglétét, (mely utóbbi a rovásírási emlékek keletkezésének idején még ebben az emlékcsoportban kimutatható), az új monográfia egyszerű rendszere első látásra meglepő lehet. Az egyszerű rendszer azonban nem azért egyszerű, mert mesterségesen leegyszerűsített, hanem mert az ótörök szavak magánhangzó-fonémáinak a magyar képviselete alapján ez a rekonstrukció lehetséges. Kakuk Zsuzsa (1982: 84–85) már a TESz munkálatai során arra a következtetésre jutott, hogy az ótörök hosszú magánhangzók hosszúként való átvétele csak néhány szóban, esetlegesen, ejtésváltozatként merülhet fel a magyarban, mert a török szóanyag nem vagy alig tartalmaz eredeti hosszú magánhangzós szavakat, a magyar recipiensnyelv pedig még ezekben a ritka esetekben sem jeleníthette meg ezeket fonémaként, hiszen a magyar nyelv elődje a török–magyar kapcsolatok időtartama alatt nem ismerte a fonematikus magánhangzó-hosszúságot. Róna-Tas elemzése (1114–1124) megerősíti a korábbi álláspontot. Az eredeti ótörök hosszú magánhangzók a keleti ótörök nyelvváltozatban gyakran egybeestek rövid párjukkal, ugyanez a folyamat a nyugati ótörökre is jellemző. De a volgai-bulgár és csuvas alapján az is közismert, hogy a hosszú magánhangzók változásának másik módja a diftongizálódás volt. A ma-

gyarba került szavakban ilyen példák találhatók: az eredeti török magánhangzó-hosszúságnak csak a következményei mutatkoznak meg néhány olyan esetben, amikor a hosszú magánhangzóból képződött diftongus további változásokban vett részt, vö. *-ā-* > *ia*: ny.ótör. **sār* > **sjar* > **šar* → őm. **šar* > ma. *sár* 'mud'; *-ō-* > *va-*, vö. ny.ótör. **ōy-* > **vay-* → őm. **vay* > ma. *váj-* 'to hollow out'. Az új monográfia annnyival egészíti ki a korábbi ismereteket, hogy bemutatja az egyes fonémák magyar képviselőinek megoszlását, és rámutat azokra a hangtani helyzetekre (pl. tipikusan a spirantizálódott gutturálisok változása által előidézett diftongusok keletkezésére vagy a gutturálisok eltűnése okozta hiányra), amelyekben a kései ősmagyar korban saját belső fejlődés eredményeképp létrejöttek a hosszú magánhangzók. Ami a nem első szótagi, őstörök korból megőrződött redukáltakat illeti, a magyar szóanyag mindösszesen két esetben szolgáltat alapot korai ótörök szóvégi redukált feltevésére. Az egyik szó a magyar *csök*, amit ny.ótör. **čūkV* 'sexual organ of large male animals' alakban rekonstruáltak a szerzők (< őstörök **čūkV*), a másik a *homok* < ny.ótör. *χumaki* 'sand', ahol az őstörök rekonstrukció hiányzik.

A monográfiában a fonológiai rekonstrukció a történeti-összehasonlító módszer igen szigorú alkalmazására épül. Ez a szigorúság indokolt, hiszen egy időben ennyire távoli korból származó szóanyagnak az etimológiai minősítéséhez a szabályos hangváltozások pontos meghatározása jelenti a leginkább biztos alapot a történeti nyelvészetben. Ugyanakkor e módszer kezdeti, merev felfogásán, mely szerint a hangváltozások törvényként értelmezhetők, Róna-Tas túllépett, hiszen a vizsgált szóanyag bőven mutat fel eltéréseket az általános szabályokhoz képest. (Úgy tűnik, részben ezért fordul elő a szócikkekben viszonylag gyakran a „vitatott ótörök eredetű” minősítés.) A 20. század második felének jelentős történeti lexikológiai alkotásaiban szokásos felfogást – a szabályos hangváltozások tendenciaként való értelmezése, és a „kivételek” egyedi magyarázata – szintén kikerüli a szerző, talán mert a kivételek egyedi magyarázatában felbukkanhatnak szubjektív megfontolások. Ehelyett a nagy számú példában igazolt, rendszerszerű változásokat szabályosnak minősíti, az ettől eltérőket pedig a szabályosakhoz képest másodlagosnak. A másodlagos változásoknál néha felveti a változást kiváltó okot (pl. a *süllő* 'fogas' szókezdő *š-* hangja létrejöttének magyarázatában az ótörök *-lč-* hangkapcsolat instabilitását, l. 1106), máskor megmarad a „másodlagos” minősítés mellett, pl. a *bölcs* etimológiájában és az *ács* szó *álcs* alakváltozatánál az *-l-* magyarázataként (1105). (Nem rontotta volna az etimológiák hitelét, ha expressis verbis analógiás változásnak nevezi, ami valójában analógiás változás, annál is inkább, mert a csuvas hangtörténetben – ami a nyugati ótörök későbbi folytatása – az analógiás hangváltozások jelentősen elterjednek, tehát itt lehetőség nyílt volna e változási típus megjelenésének a kezdetére rámutatni. A történeti-összehasonlító módszer szigorú alkalmazása azt sem engedte meg, hogy nyilvánvalóan onomatopoetikus eredetű szavak – vö. ma. *csat*, *csa-*

tol-, *ugu* – biztos ótörök eredetűekként lehessenek számon tartva, hiszen az ilyen szavak e szemlélet szerint nem feltétlenül vesznek részt a szabályos hangváltásokban, ezért etimológiailag nem megbízhatóak. Végül pedig a módszer tradicionális alkalmazásának nem volt kötelező járuléka a donornyelvi és recipiensnyelvi szemantikai különbségek magyarázata, pedig az adatbázis nagyon következetesen feltünteteti valamennyi nyelvtörténeti korból származó forrásadatok mellett a jelentést, és egy ilyen mennyiségű történeti korpusz nagyon tág teret nyújthat a történeti jelentéstani változások vizsgálatához. Elég utalni pl. a magyar *ondó* szó török előzményére. Ez a szó az *un* 'liszt' szó származéka. A keleti ótörökben képviselve van a szóképzési folyamat, amit a nyugati ótörök is bejárt, vö. *un* 'flour' > *untak* 'powder, groots, powdery grist', és így valószínűsíthető a ny.ótör. *unday* → öm. *ondó* 'sperm, seminal fluid' kölcsönzési folyamat. Ebben nagyon szemléletes az a kategorizálási művelet, amit kognitív szemantikai megközelítésben fel lehet fedezni a jelentés megváltozásában, de a szerzőnek nyilvánvalóan nem volt célja más elméleti keret bevonása a történeti vizsgálatba. Ezen apróságoktól eltekintve azonban a nyugati ótörök mássalhangzó- és magánhangzó-fonémarendszer leírása a ma lehetséges legpontosabb módon történt, és minthogy széleskörű adatbázison nyugszik, magas a plauzibilitási értéke.

Róna-Tas a kölcsönzési folyamat tudományos leírásában is túllép a történeti nyelvészetben tradicionálisnak számító gyakorlaton azzal, hogy az ótörök jövevényszavakat nem kölcsönzésnek nevezi, hanem lexikális másolatoknak. A különbség csak látszólag terminológiai, valójában erősen tartalmi. A másolás fogalma a kontaktusnyelvészetben és a megfelelő terminológia Lars Johansontól származik, aki 1992-ben publikált művében fejtette ki a nyelvi kapcsolatok során megvalósuló, és a nem-lexikális nyelvi elemek átvételét interpretáló kódmásolási elméletét. A kódmásolás az a folyamat, mely során valamely forrásnyelvnek az egyidejűleg működő aktív reprodukciós eszközrendszere (nyelvi kódja) részleges vagy teljes mértékben másolás tárgyává válik és a célnyelvben reprodukálódik. Ez a felfogás teljesen indokoltan ültethető át a lexikális elemek átvételére is, hiszen minden egyes szó megjelenít bizonyos részleteket a nyelv egészének az egy időpillanatban létező szabályrendszeréből, vagyis nyelvi kódjából: bizonyos számú genuin fonémát, azok kapcsolódásának strukturális szabályait, morfológiai változásait, a szóképző elemek sorrendi kötöttségét, szófaji hovatartozásának esetleges formai jegyeit, szupraszegmentális sajátosságait, szemantikai tartalmát, sőt kapcsolódási képességét más mondatrészekkel (valenciáját). Ilyen módon sokkal mélyebben ragadja meg valamely nyelvi elem (lexéma) más nyelvbe való adaptációjának a lényegét, mint a korábbi „kölcsönzés” terminus.

Különösen jól látszik a kódmásolás technikájának megvalósulása a könyv nyugati ótörök szóképzésről szóló fejezetében (1124–1142).

A török történeti szóképzési modellek rendszeres feltárása a magyar nyelv ótörök jövevényszavaiban a korábbi kutatásokban azért nem lehetett sikeres,

mert nem álltak rendelkezésre olyan turkológiai kézikönyvek, amelyek ezt a témát a maga részletességében feldolgozták volna. A keleti ótörök emlékekben előforduló leggyakoribb képzőket a felsorolás szintjén ugyan bemutatta Clauson ótörök etimológiai szótára mellékleteként (Clauson 1972: xxxix–xiviii) egyfelől, és Levitskaja csuvas történeti morfológiájában is tárgyalja a csuvasból kimutatható képzőket (Levitskaja 1976), de ezek a maguk korában úttörő művek távolról sem teljeseek, és morfoszemantikai és funkcionális grammatikai szempontból is hagynak kívánnivalót maguk után. Az áttörést Erdal török történeti szóképzésről szóló monográfiája hozta meg (Erdal 1991). Erdal valamennyi, a keleti ótörök nyelvre használt írástípuson elérhető, kritikai kiadásban hozzáférhető ótörök szövegemlék szókészletét vizsgálta, és feltárta, ill. funkcionális grammatikai megközelítésben elemezte a szövegekben előforduló szóképző elemek szinte teljes körét. Ez a munka már méltán szolgálhatott teljes és hiteles referenciaként ahhoz a kutatáshoz, amely alapján rekonstruálni lehetett a nyugati ótörök szóképzésben résztvevő, és a magyar nyelv ótörök jövevényszavaiban megjelenő morfémákat, ill. morfémafűgákat.

A morfológiai fejezetben a szerző egyfelől szétválasztja az ótörökben idegen eredetű szavakat, az idegen eredetű, de török képzővel képzetteket, a nyugati ótörök eredetű, de harmadik nyelv közvetítésével a magyarba érkezetteket, valamint a belső keletkezésű ótörök képzett szavakat, másfelől tárgyalja a homofón magyar deverbális verbumképzőkre gyakorolt török hatást.

A monográfiában tárgyalt összes nyugati ótörök szóból több mint 200 tőszó, 185 az a mennyiség, ahol a morfémákra bontás elvégezhető volt. A vizsgált szavakban 33 nyugati ótörök denominális nomenképző, 21 deverbális nomenképző, 5 denominális verbumképző és 9 deverbális verbumképző, összesen 68 képzőelem fordul elő, mintegy 80%-a az Erdal által a keleti ótörökből kimutatott szóképző morfémáknak. E morfémák tárgyalási módja egyszerű, ugyanakkor nagyon informatív. A rekonstruált nyugati ótörök képzők, ezek későbbi csuvas megfelelései és a keleti ótörök referenciájuk címsorokként jelennek meg, melyek alá vannak rendezve azok a nyugati ótörök, morfológiailag szegmentált rekonstrukciók a magyarba került megfeleléseikkel, melyek szerkezetileg teljesen pontosan mutatják a nyugati ótörök morfológiai kód másolását. Minthogy a keleti ótörök morfémavariánsok is hozzá vannak rendelve a nyugati ótörök rekonstrukciókhoz, ebben a fejezetben nem szükséges a részletesebb funkcionális elemzés, hiszen ez Erdal monográfiájában rendelkezésre áll. Viszont a nyugati ótörök képzőrendszer itt bemutatott állományát a későbbiekben egybe lehet vetni a csuvas szókészlet képzett elemeiben megőrzött állománnyal, és ez a vizsgálat fogja megmutatni a nyugati ótörök nyelv szóképző toldalékainak ma rekonstruálható teljes körét.

Mindezek után, amikor megtörtént a magyar nyelv nyugati ótörök nyelv fonológiai rendszerének és szóképző morféma-készletének a bemutatása a magyar

nyelv nyugati ótörök jövevényszavai alapján, szerzőnek és olvasónak magától adódik a kérdés, milyen nyelvváltozatok léteztek a nyugati ótörökökön belül, más szóval hogyan is volt tagolva ez a donornyelv.

Ha a kérdésre nyelvészeti megalapozottságú választ akarunk adni, akkor látszólag egyszerű a válasz: ahányféle alrendszere a másodlagos változásoknak elkülöníthető, annyi nyelvváltozatból adódott össze ez a területi alapon szerveződött nyelvi konglomerátum. A kun réteget, mint homogén alrendszert egyszerű leválasztani (ezt Róna-Tas is megtette, vö. 1340–1342). A csuvasos jellegű nyelvi képződményt megint egyszerűnek tűnik leválasztani, hiszen ismertek a csuvasos kritériumok (vö. Ligeti 1986: 12–48). De ez csak látszólag egyszerű. Eltekintve attól, hogy a Ligeti által csuvasosnak tartott kritériumok közül ma már nem soroljuk ebbe a kategóriába a török *ā* magyar *i* képviselőjét, és más megítélés alá esik az őstörök *y*- képviselőjeként megjelenő magyar *sz*-, a többi csuvasos kritérium közül több (*tā* > *ta* > *č*, *ti/ti* > *č*, *i*- > *yi*-, *qā*- > *qa*- > *χa*- > *ya*-, *q*- > *χi*- > *yi*-) nem teljesül a magyar nyelv ótörök jövevényeiben, tehát ezek – noha csuvasos jellegűek, nem ótörök kori jelenségek. A szóvégi gutturálisok spirantizálódása, majd eltűnése megint nem minősül csuvasos kritériumnak, hiszen itt magyar–török konvergencia fejlődéséről van szó. Az *-η* változásai pedig (*-η* > *n*, *-η* > *γ* > *θ*, *-η* > *m*), noha mindhárom végeredménye megjelenik a csuvasban is, a nyugati ótörök nyelvben egy időben létező nyelvjárási variánsokként értelmezhetők, és nehéz rámutatni, hogy ezek közül éppen melyik kapcsolható primér módon a csuvas elődjéhez. A megmaradt kritériumhordozó szóállományban viszont a csuvashoz nem köthető másodlagos változások mutathatók ki, mint pl. a rotacizmus vagy lambdacizmus jegyét viselő szavakban a szókezdő zöngétlen zárhangok másodlagos zöngésedése, ami e szavakban nem magyar fejlemény (l. a *dél*, *dől*, *gőrény*, *gődény* és más példákat). További más szócsoporthoz előfordul, hogy ugyanazon szó hangtestén belül az egyik hang változása csuvasos kritériumot hoz létre, míg a másik hang, melynek a konkrét hangtani helyzetben ugyanabban a korszakban csuvasos szabályszerűség alapján kellene változnia, nem valósítja meg az elvárható változást, vö. ny.ótör. *sān* → öm. *szám*: az *-n* > *-m* változás csuvasos kritérium, és a magyar alak ezt tükrözi, de a *sā*- hangkapcsolatban az *ā* nem diftongizálódik, és így a magyarban nem egy *sā* > *sa* > *ša* fejleményt találunk). De olyan, jelentős számú szócsoporthoz is képviselve van a magyarban, amelyben nem fordul elő csuvas kritériumot eredményező másodlagos változás, mert nincsenek meg ehhez a megfelelő hangtani feltételek, de ettől még e szavak többsége – a csuvas szókészletnek is része. Másrészt viszont 115 azoknak a szavaknak a száma, amelyek a magyarban megvannak, (sok közülük kritériumhordozó), de a csuvasból hiányoznak (felsorolásukat l. az 1145. oldalon). Számos olyan szó is jelen van a magyarban, amelyek a kapcsolatok idején még nem kritériumhordozók, de egyébként a csuvas alapján rekonstruálható későbbi változásuk azzá teszi őket. Mindez azt mutatja, hogy a korábban csuvasosnak

tartott csoport hangtani szempontból nem homogén, de a konkrét nyelvi változások pontos elhatárolása azért nem lehetséges, mert egyszerre hatnak bennük a területi és az időrendi tényezők, és a nyelvi változások nem lineáris módon valósulnak meg.³ Végül azt is figyelembe kell venni, hogy a magyarba olyan ótörök jövevényszavak is bekerültek, amelyek hangalakja kizárja a csuvasos típusba való tartozást, és nem is kun eredetűek, vagyis keleti ótöröknek minősülnek. Mindezt egybevetve annyi mondható ki, hogy a nem jelentős számú kun és a keleti ótörök állománytól eltekintve a fennmaradó szókészlet nyelvileg eshet egységes megítélés alá (mert általánosan vagy előkészületben vannak vagy megvalósulnak benne az r-török nyelvváltozat történeti változásai), tehát ez a térben és időben folyamatos mozgásban lévő nyelvi képződmény a térség domináns nyelvváltozata. Róna-Tas ezt a gondolatmenetet követve nevezi a nyugati ótörök domináns változatát ogurnak. Arra a kérdésre pedig, kik beszélték az ogur nyelvet, Róna-Tas történeti alapú választ javasol: mindazok a népek, amelyeket a források az 5. és a 13. század között a kelet-európai térségben említene: avarok, dunai-bulgárok, bulgárok és kazárok. Jóllehet, e népek összefüggő nyelvemlékei nem maradtak fenn, de a megőrződött glosszák, amelyek népnevek, tisztségnevek, helynevek és személynévek, igen gyakran vagy egyértelmű csuvasos kritériumot hordoznak, vagy az írásmódjuk nem zárja ki ilyen kritériumok meglétét hangalakjukban (vö. 1163–1176).

Az ismertetés végén nem marad más hátra, mint annak összefoglalása, hogy mit jelentenek e mű eredményei a magyar tudomány és a nemzetközi turkológia számára.

A nagymonográfia legfontosabb, elvitathatatlan érdeme, hogy a hosszan tartó ótörök nyelvi hatást és annak eredményeit – először a magyar tudománytörténetben – képes volt beilleszteni a magyar nyelvtörténet ősgorral kezdődő és ómagyarral végződő történeti korszakába úgy, hogy a vizsgált 419 szó történeti elemzése egyértelművé tette: az ótörök–ősmagyar kapcsolatok kezdetén két, egymástól jelentősen különböző, más-más eredetű nyelvi rendszer találkozott. Az intenzív török hatás folyamán a magyar nyelv mindvégig őrizte saját finnugor gyökereit, minthogy az ugor egységből való kiválása után korábbi (finn)ugor alapjaira építkezve valósította meg saját, nyelvspecifikus, individuális magyar változásait, és a török kódmásolási folyamatok sem a hangtani, sem az alaktani szinten nem módosították ezeket.

A turkológia szempontjából a magyar nyelv török jövevényszavai a nyugati ótörök nyelvváltozat alapján élénk táru- ogur nyelv legkorábbi emlékei, melyeket – köszönhetően a feldolgozás szigorú módszerességének – megbízható for-

³ Az ogur nyelv belső tagolódásáról részletesebben l. hamarosan megjelenő cikkemet (Agyagási 2013).

rásként használhat a szakmai közösség bárhol a világon. Külön kiemelő, hogy e mű teszi lehetővé először a téma hosszú kutatástörténetében, hogy a magyar nyelv török jövevényszavai mint a nyugati ótörök nyelv forrása elfoglalja helyét az összehasonlító történeti turkológia nemzetközi vérkeringésében. Segíti, hogy külföldi kutatók megalapozott módon foglalhassanak állást a magyarba került ótörök nyelvi anyagról, és használhassák fel ezt az anyagot saját későbbi kutatásaikhoz, hiszen ez a mű egy helyen tartalmazza angol nyelvű előadásban mindazokat a nyelvi folyamatokat, amelyek az ugor nyelvi egység felbomlásától az ómagyar korral bezárólag a magyar nyelvben lejátszódtak, és recipiensnyelvi háttérként az ogur nyelv történeti változásait megjelenítik.

Az ogur nyelv ótörök kori hangtani és alaktani változásainak feltárása kiindulópontként szolgál egy kontinuos ogur hangtörténet és történeti morfológia megírásához, melynek része lehet a volgai-bulgár és csuvas hangtörténet és szóképzési morfológia.

Az ogur nyelvnek a magyar által megőrzött elemei korban a legközelebb állnak a 3. és 5. század közötti időszakra feltett török–mongol érintkezésekhez, ezért ezen forrásanyag várhatóan jelentősen fellendíti a török–mongol nyelvvizsgálatát. Minthogy ez a nyelvi anyag időben párhuzamba állítható a keleti ótörök nyelv írott forrásokban megőrzött emlékeivel, és kellő mennyiségben állnak rendelkezésre az adatok, jelentősen megalapozottabbá válik az őstörök nyelv fonológiai, és szóképzési rendszerének a rekonstrukciója. Ha pedig egy későbbi fázisban sor kerül az őstörök és a korai mongol nyelvállapot összehasonlító vizsgálatára, bevonva a mandzsu és tunguz nyelvi anyagot, akkor válhat legkorábban aktuálissá az altaji nyelv alapszókincsének⁴ plauzibilis rekonstrukciója.

Végül: a magyar nyelv ótörök jövevényszavai, mint nyelvi elemek, hordozói a magyar művelődéstörténetnek. Ez a szókészlet megmutatja, hogy a magyarság az 5. századtól fogva beilleszkedett a sztyeppei nagyállattartó nomádok életformájába, és kulturálisan olyannyira hasonlóvá vált hozzájuk, hogy a honfoglalás előtt számos történeti forrás szerzője azonosította velük.

Agyagási Klára

*

⁴ Az altaji nyelvek 2003-ban megjelent etimológiai szótára (vö. Starostin – Dybo – Mudrak 2003) idézi a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak többségét, de az ott felállított hipotetikus altaji rekonstrukciók helyességét a Róna-Tas – Berta-féle monográfia eredményei igen gyakran felülírták.

Alábbiakban a nagy mű egyes, a teljes terjedelemhez képest elenyésző, de a magyar és a finnugor hangtörténet és etimológia szempontjából nagyon is lényeges részeihez fűzök kritikai megjegyzéseket. Ezek a részek: A magyar nyelv történeti hangtana (5. A historical phonology of Hungarian, 1011–1069), a finnugor és ugor eredetű magyar szavak jegyzéke (8.5 List of Hungarian words of (Finno-) Ugric origin. A selection, 1272–1293), ugyanez a lista megfordítva⁵ (8.6 List of Proto-Finno-Ugric and Proto-Ugric words in Hungarian, 1294–1316), végül a szerző szerint problematikus finnugor és ugor eredetű szavak szócikkei (8.7 Hungarian words with problematic Finno-Ugric and Ugric etymologies, 1317–1323). Mint az előszóból (IX) megtudjuk, ezek a részek Róna-Tas Andrástól származnak.

Azt eddig is tudtuk, hogy Róna-Tas rendkívül jól ismeri a finnugor nyelvtörténeti irodalmat és a finnugor hangtörténetet. A nagymonográfia fent felsorolt részei tovább erősítik ezt a meggyőződésünket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy finnugristaként feltétlenül egyetértünk a szerző minden elképzelésével, de azt el kell ismerni, hogy minden megállapítása jól megalapozott és komolyan vendő. A következő évek feladata lesz, hogy a magyar és a finnugor hangtörténet kutatói alaposan megvizsgálják, és lehetőség szerint hasznosítsák Róna-Tas eredményeit. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy finnugrista szempontból a lehető legjobbkor jelent meg ez a mű, hiszen már folynak az UEW második kiadásának előkészületei. A szerkesztők az egyes szócikkek módosítása során bizonyára maximális mértékben figyelembe veszik majd Róna-Tas véleményét.

A magyar hangtörténeti fejtegetések alapjául az utóbbi évtizedekben megjelent etimológiai szótárak (TESz, EWUng, MSzFE, UEW) anyaga szolgált. Az ezekben található finnugor és ugor eredetű magyar szavak korpuszát Róna-Tas saját szempontjainak megfelelően némileg szűkítette. Módszertani szempontból tanulságos a kihagyott szavak típusainak felsorolása (1013):

1. gyermeknyelvi szavak,
2. azok a szavak, amelyek megőrizték onomatopoeikus jellegüket,
3. a legtöbb olyan szó, amelyik már korán grammatikai funkciót kapott (pl. *meg*),
4. azok a szavak, amelyek az MSzFE-ben és az UEW-ben bizonytalan vagy kétes minősítést kaptak,
5. azok a szavak, amelyek egyik obi-ugor nyelvben sem őrződtek meg és csak egy rokon nyelvi megfelelőjük van,
6. azok a szavak, amelyeknek csak a szamojéd nyelvekben és/vagy a lappban van megfelelőjük,

⁵ A két lista között alapvetően az a különbség, hogy az elsőben a magyar szó a címszó, míg a második a finnugor, illetve az ugor alapnyelvi alak szerint van rendezve. A két lista között más különbség is van. Erre még visszatérek.

7. kb. 50 szó, amelyek származtatása szemantikai vagy hangtani okokból nem volt meggyőző a szerző számára. Ezeket a 8.7 pontban véleménye indoklásával felsorolja.

A felsorolt kritériumok figyelembevételével 344 finnugor és 123 ugor eredetű szó (összesen 465 szó) maradt Róna-Tas korpuszában. Ez az MSzFE szócikkeinek kétharmada. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni a szerző kommentárját: „I do not claim that all words omitted here are not of Finno-Ugric origin! I have followed the methodological principle of proceeding from the certain towards the less certain” (1013). Eljárásával teljes mértékben egyetérthetünk, és azt is megállapíthatjuk, hogy az általa használt korpusz minden tekintetben alkalmas megbízható hangtörténeti következtetések levonására.

Az ötödik fejezet legfontosabb eredményének azt tartom, hogy Róna-Tas gondosan és következetesen rekonstruálja a vizsgált szavak hangalakjában az egyes közbeeső fázisokban bekövetkezett változásokat, pl. PFUgr **paʎa(-)* > PUgr **paʎə-* (> POgr **paʎ* PVog **pāl-*, POsty **paʎ⁶*) > EAH **paʎə(-)* > **faʎə(-)* > H *fagy(-)* 'to freeze, frost'. Vagyis megadja a finnugor, az ugor és az obi-ugor alapnyelvi alakot, továbbá az ősvogul, ősosztják és korai ősmagyar (EAH = Early Ancient Hungarian) alakokat. A finnugor alakok általában az UEW-ből valók, az obi-ugorok Hontitól, de az ősuor rekonstrukciók nagy része RTA-nak köszönhető. E sorok írója már évek óta hangsúlyozza az ún. közbeeső alapnyelvek rekonstrukciójának fontosságát. Magam is megpróbálkoztam az ősspermi rekonstrukciójával, így talán érthető, hogy finnugor nyelvészeti szempontból – mint már említettem – azt a tartom a mű legnagyobb eredményének, hogy Róna-Tas rekonstruálta az ugor alapnyelv hangrendszerét és szókészletét. Elvégezte tehát azt a munkát, ami ránk, finnugristákra várt volna. Az általa rekonstruált ugor alapnyelvtől logikus lépések során jutott el a szerző a korai, majd a kései ősmagyarhoz (LAH = Late Ancient Hungarian). Hogy ez miért volt fontos, azt megvilágítja az alábbi idézet: „Ancient Hungarian began after its separation from the other two Ugric languages, Vogul (Manysi) and Ostyak (Hanti), together called Ob-Ugric. The *Ancient Hungarian* (AH) period lasted until the very first written sources of the Hungarian language in the 10th century. *Early Ancient Hungarian* (EAH) is the period lasting until the beginning of the contacts between the Hungarians and the Western Turks, which may have happened in the 5th-6th centuries. *Late Ancient Hungarian* (LAH) denotes the period between the 6th and the 10 centuries, the age of intensive Hungarian-Turkic cohabitation” (1071–1072). A nyugati ótörök – magyar érintkezések tehát a korai ősmagyar

⁶ Mint a példából látható, a szerző a turkológiában megszokott módon az ipszilon (y) használja a j hang jelölésére a finnugor adatokban is.

kor végén kezdődtek és a kései ősmagyar kor végéig tartottak. Ezért volt szüksége a szerzőnek a magyar hangtörténet felvázolására.

Ebben a fejezetben Róna-Tas a szokásos sorrendben (mássalhangzók, magánhangzók) és a szóban elfoglalt pozíciókat (szókezdő – szóbelseji helyzet, illetve első szótag – nem első szótag) világosan elkülönítve áttekinti minden egyes hang történetét, jól kiválasztott példákkal illusztrálva és pontos statisztikai adatokkal igazolva állításait. A közeljövő feladata lesz, hogy beledolgozzuk Róna-Tas megállapításait a magyar és a finnugor hangtörténetbe, vagy esetleg cáfoljuk őket.⁷

Egy könyvismertetésben egyik feladatra sem vállalkozhatom. Így csak néhány észrevételt teszek Róna-Tas hangtörténeti fejtegetéseivel kapcsolatban.

A szerző az 5.1 táblázatban (1015) mutatja be az ugor alapnyelv mássalhangzórendszerét. Ez Róna-Tas szerint lényegében azonos volt a finnugor alapnyelvével. Vagyis nem fogadja el, hogy már az ugor alapnyelvben végbementek bizonyos hangváltozások, pl. $*k-$ + veláris $V > *χ-$, illetve $*s$, $*š > *s > *θ$ és $*ś > *s$ (l. pl. Honti 2012: 44–46). Nem azt állítja, hogy ezek a változások egyáltalán nem történtek meg, hanem azt, hogy később és ezért egymástól függetlenül zajlottak le az obi-ugor alapnyelvben, illetve az ősmagyarban. Ez utóbbiban Róna-Tas szerint az eredeti alveoláris $*s$ $*h$ -n keresztül kopott le. Az ugor szibilánsokkal kapcsolatban más probléma is van. Az említett 5.1 táblázatban a szibilánsok oszlopában ezt látjuk:

$$\begin{array}{c} (*s, *š >) s \\ \quad \quad \quad \acute{s} \end{array}$$

Az 1027. lapon viszont ezt olvassuk: „The PFUgr protolg had three sibilants: /s/, /š/ and /ś/. In the PUgr lgs there existed only two /s/ and /š/”. Lehetséges persze, hogy itt az /ś/ sajtóhiba /š/ helyett. De a következő lapon egyértelműen PUgr $*oštara > > H\ ostor$ ‘whip’ áll. Vagyis a helyzet, illetve a szerző véleménye nem egyértelmű.

A korábbi szakirodalomban elég sokat írtak a magyarban (és a permi nyelvekben) szórványosan jelentkező szókezdő zöngés explozívokról. Néhány ide tartozó szóval Róna-Tas is foglalkozik. A b -kezdetűek közül a *bog* szót WOT⁸ eredetűnek tartja (138–140), a *bél*, *bogyó*, *bőr* finnugor etimológiáját pedig bizonytalannak. E szavak szókezdő zöngés hangját – mint ismeretes – úgy magyarázzák, hogy bennük a szóbelseji zöngés mássalhangzó hatására zöngésült a szókezdő hang még a $*p-$ $> f-$ változás előtt. Ellenvetésül Róna-Tas azt hozza fel, hogy az esetek többségében a zöngésülés a feltétel fennállása esetén sem követ-

⁷ Hogy máris megtermékenyítő hatása volt ennek a műnek a finnugor hangtörténetre, mutatja Honti László cikke folyóiratunk mostani számában.

⁸ WOT = West Old Turkic = nyugati ótörök

kezett be (l. 1016, 1077). Ebben természetesen igaza van, de ha a zöngés explozívák szóbeliséjében már megjelentek, – ezek, mint arra Róna-Tas is utal (1016, 1017, 1019), a „nazális + explozív” kapcsolatokról keletkeztek – akkor előbb-utóbb szókezdő helyzetben is megjelenhettek, mivel a nyelvi innovációk invazív jellegűek, vagyis terjeszkedni akarnak. Más szavakban, de jellegét tekintve ugyanez a jelenség játszódott le az őspirmiben is.

A fenti érveléssel kételkedik Róna-Tas a *daru* és a *dob* finnugor eredetében is, mindkét szavunkat onomatopoetikus eredetűnek tartva (1078). Ez a két tényező persze nem zárja ki egymást, lehet egy szó egyszerre finnugor és onomatopoetikus eredetű. *Dug* igénket a szerző WOT eredetűnek tartja (303–306).

A mássalhangzókéhoz hasonló precizítással vannak kidolgozva a magyar magánhangzókra szóló pontok is (1040–1069). Engem egészen lenyűgöztek a 1059–1061. oldalakon látható ábrák, amelyek pontos számadatokkal mutatják, hogy pl. az ugor alapnyelvi /a/-nak négyféle finnugor előzménye és hatféle magyar folytatója van. Azt eddig is tudtuk, hogy a magánhangzók sokkal könnyebben változnak, mint a mássalhangzók, de én most látok először pontos statisztikát ezekről a változásokról. Róna-Tas ábrái megerősítették azt a véleményemet, hogy képzési és akusztikai sajátosságai miatt a magánhangzók minősége talán kisebb szerepet játszik a közlési folyamatban, mint a mássalhangzóké. És ezért is változékonyabbak.

Nagy érdeklődéssel olvastam a veláris *i*-ről (Róna-Tas: /i/) írtakat: „This means that in the phonological system of PUgr we have only /i/ as a high, unrounded vowel, and [i̯] had only an allophonic value” (1042), illetve „PUgr and EAH did not have the opposition of front /i/ and back /i̯/, see p. 1051. This opposition appeared in LAH” (1119). A szerző sajnos nem fejti ki, hogyan értelmezendő a veláris *i* allofónvolta. Az világos, hogy a WOT eredetű szavak veláris *i*-je növelte e hang gyakoriságát a magyarban, de mi bizonyítja, hogy a korai ősmagyarban ez a hang csak allofónként létezett? *Ín*, *ipa*, *szik* stb. szavainkat feltehetőleg az egész ősmagyar kor folyamán első szótagi veláris *i*-vel ejtették, és ezért ragozzuk ezeket ma is veláris hangrendüként. Talán a szerző véleménye is ingadozott, hiszen az *ipa* 'father-in-law' szó esetében PUgr (**uppə*) **ippə* alakokat rekonstruál, bár az EAH-ra csak **ipə* formát. Azt gondolom, érdemes lenne ezzel a problémával részletesebben foglalkozni.

Nagyon jól világítja meg a szerző a hosszú mássalhangzók és a diftongusok kialakulásához vezető folyamatokat (1061–1069).

A hangtörténet és az etimológia a finnugrisztikában (is) elválaszthatatlanul összetartozik. Továbbá – mint már említettem – megkezdődött az UEW második kiadásának előkészítése. Ezért, ha lehet, még az eddiginél is nagyobb érdeklődéssel néztem át a mű 8.5, 8.6 és 8.7 fejezetét. Az első kettő, mint említettem, egymásnak tükörképe. Ennek ellenére a 8.6 494 szócikket, a 8.7 viszont csak 465 szócikket tartalmaz. A szerző ugyan utal (1272, 1294) a listák összeállításá-

nak alapelveire, de az nem derül ki, mi okozza a különbséget. A figyelmes olvasó némi munkával kiderítheti, hogy az első listába olyan szavak is bekerültek, amelyek finnugor eredete a szerző szerint bizonytalan, pl. *bél*, *bog*, *bogyó*, *daru*, *edz*, *gyalog*, *köcsög*, *ravasz*, *táltos* stb. Ezért terjedelmesebb az első lista, mint a második.

A legizgalmasabb olvasmány persze a RTA szerint problematikus finnugor és ugor etimológiákkal foglalkozó 8.7 fejezet volt (1317–1323). Ez számításom szerint 51 szócikket tartalmaz. Közülük 10 szócikk a 8.5 listában is benne van. További szavakról RTA úgy véli, hogy azok a WOT-ból származó jövevényszavak. Ezek: *árik*, *bog*, *hajó*, *igen*, *ír*, *kérődzik*, *lék* (*vék*), *sért*, *sima*, *süly*, *szép*, *szó*, *táltos*, *tojik*, *úr*. Ezeket tehát tárgyalja a Lexicon-részben, és ott természetesen cáfolja finnugor eredetüket is. Véleményem szerint felesleges átfedést jelent kétszeri szerepeltetésük.

Vizsgáljunk meg ezek után néhány vitatott vagy vitatható etimológiát. Mint ismeretes az ősi, vagyis a finnugor eredetű szavak esetében három kritériumot szokás és szükséges figyelembe venni. (1) A hangmegfelelések szabályosságát. Hagyományosan ezt tekintik a legfontosabb kritériumnak. (2) A jelentések egyezését vagy hasonlóságát. Ennek valamivel kisebb a jelentősége. Eltérő jelentések esetén sokszor beérlik egy-két analóg eset megemlítésével. (3) Az egyeztetett szavak elterjedtségét. Ez általában nem döntő szempont az etimológia megítélésében. Mégsem elhanyagolható, hiszen minél több rokon nyelvben van meg a szó, annál biztosabb az etimológia. Ez a megállapítás természetesen fordítva is érvényes. Úgy gondolom, hogy ezek a kritériumok a jövevényszavak esetében is alkalmazhatók, sőt alkalmazandók. Alábbi megjegyzéseimben igyekeztem ezeket mindig figyelembe venni.

Hajó szavunk esetében jelentéstani okból valószínűbbnek tűnik a WOT eredet. A finnugor nyelvekből felhozott megfelelőeknek ugyanis 'nyírfá' a jelentése, míg a török megfelelőké 'kis hajó, csónak'.

Más vonatkozásban már említett *bog* szavunk esetében én inkább a finnugor eredet mellett maradnék. A finnugor származtatásnak szerintem hangtani akadálya nincs. (A szókezdő *b*-ről korábban már szóltam.) Nincs jelentéstani probléma sem, és a szócsalád elterjedtsége (nyolc nyelv) messze az átlag fölött van.⁹ A török származtatás esetén problematikus a jelentés (magyar 'knot, bend' ~ török 'package, bundle') és a szóbelseji *g* is. Vö. „The final -g of *bog* in the case of suggested T origin of the H word is problematic” (140).

⁹ Saját számításaim szerint egy finnugor eredetű magyar szónak átlagosan négy rokon nyelvi megfelelője van.

Nem egészen értem, hogy került ebbe a listába *sima* szavunk. Ennek ugyanis finnugor származtatását nem ismerem. A szó a TESz szerint ismeretlen eredetű, de szerintem a török eredetet nem lehet egyértelműen kizárni.

Szép szavunk finnugor származtatása hangtanilag ugyan kifogástalan, de jelentésstanilag nem eléggé meggyőző. Elterjedtsége, ha az F. Mészáros által idevont osztják szót is figyelembe vesszük, kielégítő. Sajnos a török származtatás sem problémamentes, mivel a szó megfelelői csak a Volga-vidéki török nyelvekben fordulnak elő. Nincs tehát megnyugtató megoldás.¹⁰

Érdekes problémát jelent *szó* szavunk eredete. Az nyilvánvaló, hogy végső soron a török *sav* 'speech, word' szóból származik. Szavunknak azonban hangtanilag és jelentésstanilag teljesen szabályos megfelelői vannak a vogulban és az osztjákban. Ezért a korábbi szakirodalomban elterjedt volt az a vélemény, hogy ez a szó az ugor alapnyelvbe átkerült néhány őstörök jövevényszó egyike. Róna-Tas egy korábbi tanulmányában tagadta, hogy az ugor nyelveknek lennének közös török jövevényszavaik (Róna-Tas 1988), így érthető az a véleménye, hogy „I claim that the Vog and Osty words are separate copies fr an early WOT lg” (810).

Dug igénk finnugor származtatása – szerintem – hangtanilag és jelentésstanilag rendben van. (A szókezdő zöngés explozíva problémájáról már korábban szóltam.) A szó elterjedtsége a finnugor nyelvcsaládban éppen az átlagnak megfelelő. Török származtatás esetén Róna-Tas szerint is problematikus a szóvégi *g* (306). Mint a mű minden szócikkére jellemző rendkívül alapos és minden számottevő véleményre kiterjedő szakirodalmi ismertetőből kiderül, Németh Gyula úgy vélte, hogy ez a szó az uráli és a török nyelvek ősi rokonságának maradványa is lehet.

Nyelvjárási *sűly* 'scurvy; skorbut' szavunkat az UEW kételkedés nélkül az uráli **ćiklä* 'Warze' szóból származtatja. Igaza van azonban Róna-Tas-nak abban, hogy az uráli *ć*- szabályos folytatója a magyarban *cs* lenne. A WOT származtatás esetén már az átadó nyelvben *š*- állhatott. Vagyis hangtanilag valószínűbbnek tűnik a magyar szó török eredete. Ez azt jelenti, hogy az UEW majdani második kiadásában az ebbe az etimológiába sorolt magyar szavakat legalább egy ?-lel kell felsorolni. Megemlítem még, hogy az UEW kommentárja alapján az uráli és török szavak ősrökonsága sem kizárható.

A *tojik* igét az UEW is csak ?-lel származtatja az uráli **toje-* 'bringen, holen, geben' szóból. Egyrészt a magyar ige specializálódott jelentése miatt, másrészt mert a *tojik*-nak két másik származtatása is van. Lehet török eredetű, illetve lehet a *tol* 'schieben, rücken, stoßen' ige alakváltozata is. Róna-Tas (911–914) termé-

¹⁰ A *szép* és a *sebes* egy másik származtatását l. folyóiratunk mostani számában a 421–424. oldalon.

szetesen a török eredet mellett foglal állást. Hangtanilag az uráli és a török származtatás egyenértékű, jelentéstanilag mindkettő problematikus. A török ige elsődleges jelentése 'to be born', a szórványosan előforduló 'to lay eggs' jelentés másodlagosnak tűnik. Így ebben az esetben nem tudok határozottan állást foglalni egyik származtatás mellett sem.

Ugyanez a helyzet az utolsóként tárgyalandó *úr* szavunkkal. Hangtanilag ez is lehetne akár finnugor, akár török eredetű. Az UEW által feltett finnugor **ur3* 'Mann, Männchen' etimológiának azonban csak három tagja van (a magyaron kívül finn és lapp). Ezért és a jelentéstani különbség miatt az egész etimológia bizonytalan minősítést kapott. A Róna-Tas által javasolt WOT *uri* hangtanilag lehetne a magyar szó forrása, de ennek kikövetkeztethető jelentése szerint is csak 'male child, son (of rulers or begs)'. Vagyis a török származtatásnak is komoly jelentéstani akadálya van.

Ha a fenti etimológiai észrevételeim kivétel nélkül helytállóak lennének, ez a tény akkor sem vonna le semmit az ismertetett mű tudományos értékéből. Túlzás nélkül állíthatjuk, lenyűgöző az a tudás és módszertani következetesség, ami ezt a könyvet jellemzi. Mint már említettem, Róna-Tas feladta a leckét a finnugristáknak: meg kell vizsgálnunk finnugrisztikai és magyar nyelvtörténeti megállapításait, választ kell találnunk az általa felvetett kérdésekre. Reméljük, meg tudunk birkózni ezzel a feladattal.

Csúcs Sándor

Irodalom

- Agyagási Klára (2013), Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az *ogur* hangtörténet számára. In: É. Kiss Katalin – Hegedüs Attila – Agyagási Klára (szerk.), *Nyelvelmélet – kontaktológia. Műhelykonferencia előadásai*. Piliscsaba. Előkészületben.
- Ahlqvist, August (2008), *Tschuwaschiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band I. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Vol. IV.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Bárcki Géza (1958), *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng
- Budenz József (1873), Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyeztetéseiről. *NyK* 10: 67–135.
- Clauson, Gerald (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish.* Oxford University Press, Oxford.

- Comrie, Bernard (1996a), Adaptations of the Cyrillic alphabet. In: Daniels – Bright 1996: 700–726.
- Comrie, Bernard (1996b), Script Reform in and after the Soviet Union. In: Daniels – Bright 1996: 781–784.
- Daniels, Peter – Bright, William (ed.) (1996), *The World Writing Systems*. Oxford University Press, New York.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1982–1985), *Mahmūd al-Kāšyari: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. I–III. Harvard University Printing Office, Duxbury.
- Dmitrieva, Ju. – Agyagási, K. [Адягаши, К. – Дмитриева, Ю.] (2001), *Hungaro–Tschuwasschica. Аннотированный библиографический указатель исследований венгерских ученых XIX–XX вв. Чебоксары*.
- Doerfer, Gerhard (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* Bd. I–IV. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1991), *Old-Turkic word formation* Vol. I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1993), *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fischer, Johann Eberhard (1747), *Vocabularium Sibiricum*.
- Gombocz, Zoltán (1912), *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. MSFOu 30.
- Gyarmathi, Sámuel (1799), *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Gottingae.
- Honti László (2012), *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horvát István (1833), *Magyar szovakhoz hasonlító török szovak*. Tudományos Gyűjtemény 17/6: 51–65, 17/7: 11–39.
- Johanson, Lars (1979), *Alttürkisch, als „dissimilierende Sprache“*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Johanson, Lars (1992), *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Kakuk, Susan (1982), *The Hungarian Historical Etymological Dictionary and Chuvash Phonology*. In: A. Róna-Tas, András (szerk.), *Chuvash Studies*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 83–95.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка*. Наука, Москва.
- Ligeti Lajos (1977–1979), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* I–II. Körösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest.
- Ligeti Lajos (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Maue, Dieter (1996), *Alttürkische Handschriften 1. Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

- Munkácsi Bernát (1882), Török kölcsönszók. *Nyr* 11: 56–61.
- Munkácsi Bernát (1884), Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Nyr* 13: 258–263.
- Munkácsi Bernát (1902), Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. *NyK* 32: 271–302, 369–398.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Róna-Tas, András (szerk.) (1982), Chuvash Studies. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas, András (1986), Language and History. Contributions to Comparative Altaistics. SUA 25. Szeged.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic Influence on the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (szerk.). The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Róna-Tas, András (1991), An Introduction to Turcology. SUA 33. Szeged.
- Róna-Tas, András (1998), Western Old Turkic. In: Johanson, Lars (ed.), The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994. Turcologica 32. Harrassowitz, Wiesbaden. 619–626.
- Röhrborn, Klaus (1977–1998), Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. 1–6. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Sims-Williams, Nicholas – Hamilton, James (1990), Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang. School of Oriental and African Studies, London.
- Starostin, S. A. – Dybo, A. V. – O. A. Mudrak, O. A. (2003), Etymological dictionary of the Altaic languages. Brill, Leiden.
- Szinnyei József (1920), Magyar nyelvhasználat. Kiadó, Budapest.
- Vámbery Ármin (1870), Magyar és török–tatár szóegyeztések. *NyK* 8: 109–189.
- Vasil’ev, D. D. [Васильев, Д. Д.] (1983), Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. Опыт систематизации. Наука, Москва.

**Honti László: Anyanyelvünk atyafiságáról
és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak**

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2012. 282 oldal.

Honti László nem először nyilatkozik meg a könyv címében jelzett kérdés-körben. Az ő szerkesztésében jelent meg nemrég, immár két kiadásban is egy gyűjteményes kötet hasonló címmel (Honti 2010, 2011), melyben jeles szerzők garmadája tárgyalja a nyelvrokonság tudományos ismérveit, és kritikáját adja az elmúlt húsz esztendőben szerföltt elszaporodott dilettáns nyelvészkedés jelenségeinek. Ez alkalommal a szerző egymaga vállalkozott rá, hogy újból elővegye ezt a kérdést, és az azóta kezébe került dilettáns munkák egy-egy állítását cáfolja, illetve az első, gyűjteményes kötetre történt nagyszámú és sokszor igen barátság-talan kritikákra válaszoljon. Munkáját ez alkalommal is ismeretterjesztő és felvilágosító jellegűnek nevezi, s valóban a nyelvrokonság tényeiről tudományos igényű ismeretterjesztést folytat, míg a dilettánsok kíméletlen kritikáját adja.

Mind a tudományos történeti-összehasonlító nyelvészetnek, mind a dilettáns nyelvészkedésnek hosszú története van. Azt mondhatjuk, hogy az előbbi az emberi megismerés egy nem túl régi időpontjában, a 18. század végén – a 20. század elején jön létre, és első nagy teljesítménye az indoeurópai nyelvrokonság tézisének felállítása és bizonyítása. Az összes más nyelvcsaládokra és nyelvekre vonatkozó történeti-összehasonlító vizsgálat az itt szerzett tapasztalatokat, módszereket és analógiákat használta fel, így a finnugor vagy a török történeti nyelvészet is. Ezzel szemben a dilettáns nyelvészkedésnek majnem az emberiség történetével egyidős a története. Az ember, mikor tudatára ébred, hogy beszél és a beszéd a legfontosabb eszköze az egymással való kommunikációban és a világ megértésében és feltárásában, azonnal értelmezni kezdi a nyelvet. Hosszú évezredekken keresztül erre semmilyen tudományos eszköz nem állt rendelkezésére, így a nézeteit mitológiai formában fejezte ki, nyelvre vonatkozó nézetei pedig empirikus tényekből indultak ki: ha két szó hasonló hangalakú volt egy nyelven belül vagy két nyelv között, azonnal összekapcsolták a kettőt, fantázia szülte magyarázatok kíséretében. Utóbbi jelenség, melyet később a nyelvtudomány „népetimológiá”-nak nevezett el, az Ószövetségtől kezdve a keresztény középkor szerzőiig a „nyelvhasználat” fő eszközének számított. Példaként hadd említsem a mi kedves Anonymusunkat (1200 körül), akinek Gestája tele van ilyesféle népetimológiákkal, mint például a következő: a magyarok (akik a latin szövekben *ungarus*-ként említvük) *ungar* nevüket onnan kapták, hogy a honfoglaló magyarok elvonultak *Ungvár* városa mellett. Minden ízében fabrikáció ez a népetimológia (s a többi is), s csak azért említettem meg, hogy lássuk, körülbelül ilyen

szinten állnak mai sumer, szkíta, hun, és egyéb nyelvrokonsággal előálló „nyelvhasznító”-ink, azzal a különbséggel, hogy a középkori szerzők nyelvi tévelygése a nyelvtudomány története szempontjából érdekes és elemezhető jelenségek, melyek koruk általános műveltségi szintjén állnak, addig a mai nyelvhasznító elképzelései olyan viszonyban állnak a mai nyelvtudománnyal mint a természeti népek kozmogóniai elképzelései az atomfizikával.

Ez utolsó állításommal el is jutottam oda, hogy miért nem lehet egyenlő felek közötti párbeszédet folytatni a mai nyelvészeti dilettánsokkal. Ugyanis nem azonos nyelvet beszélünk és nem azonos a módszerünk: egy Amazonas-menti indián bennszülöttnek, aki épphogy kilépett az őserdőből, nehezen tudnánk elmagyarázni a fizika eszközeit felhasználva, hogy a repülőgép miért száll éppúgy a levegőben, mint a madár. Ezért meddő minden olyan, bár legyen jószándékú kísérlet, mely szeretne nyilvános párbeszédet vitákat a két fél között (l. Fancsaly 2010: 46–51; ennek cáfolatát l. Honti 2012: 12).

A huszadik század elejére már annyira kialakult és megszilárdult a magyar tudomány rendszere, s nem egy területen világszinten volt, hogy ettől kezdve a magyar őstörténet területén a tudományos világ és a dilettantizmus élesen szemben állt. Ezután komoly tudós már nem vonhatta (nem is vonta) kétségbe a magyar nyelv finnugor eredetét, így a tudósoknak nem kellett ezekkel foglalkozniuk. Legfeljebb néha-néha egy-egy cikkben vagy könyvecskében rámutattak a dilettáns teóriák abszurditására. Ezek a teóriák ugyanis tudományosan értékelhetetlenek, módszertelenek és önellentmondók, így módszeres cáfolatuk lehetetlen. Innen van az, hogy a tudós szerzők nem egyszer az iróniához fordultak, hogy e művek abszurditását kifejezzék, s ez az érzékeny lelkű „alternatív” őstörténészeknek (ahogy eufemisztikusan nevezik magukat) igen rosszul esik. De értsék meg, egy abszurd műfajt – mely a szerző tudatlansága, műveletlensége és módszertelensége felett érzett szomorúságot és a komikum fölötti nevetést egyszerre hívja életre a bírálóban – nem lehet mással, csak az irónia eszközeivel kritizálni. Így tesz Honti László is ebben a könyvében, miképpen az előző gyűjteményes kötetében is tette (Honti 2010). Ugyanakkor a módszeres, megalapozott cáfolatot sem hanyagolja el. Minden adatának pontosan utána lehet nézni (nem úgy, mint sokszor az általa cáfolt nézetek közlöniél). Ezért van az, hogy sokszor közöl hosszú idézeteket, pro és kontra, az eredeti nyelvű szöveget, éppúgy mint saját fordítását is közölve. Bármennyire is didaktikusnak tűnhet ilyesmi egy tudományos munkában, de teljes mértékben igazolható egy ilyen műben, melynek minden szavára zsákmányra éhes farkasként vetik rá magukat a dilettáns hadak, hát ha találnak olyan hibát és véleményt, amibe bele lehetne kötni. Nos, Honti könyvében nincsenek légből kapott állítások, s az ő módszeres cáfolataival szemben nincsen plauzibilis védekezés: „alternatív” őstörténészeink legfeljebb az általuk régóta ismert és használt „módszerek” közül a rágalmazáshoz és a politikai befeketítéshez folyamodhatnak (nincs kétségem, hogy meg is fogják tenni, miként

eddig is megtették). Ennek pedig már nincsen semmi köze a tudományhoz, legfeljebb a becsületsértéshez.

Először egy rövidebb fejezetben ismerteti a történeti-összehasonlító nyelvtudomány kialakulását, elveit és módszereit, az ő megfogalmazásában „dióhéj”-ban (16–41). Ez egy nagyon jó, szikár és közérthető leírása a témának, az is megértheti, hogy mit jelent a nyelvtudományi módszer, aki nem képzett ezen a területen. Ezután az ugor nyelvek közösségéről és a magyar nyelv szempontjából legfontosabb obi-ugor csoportról ad rövid jellemzést (42–50). Az ismertetett könyv gerincét az „Anyanyelvünk rokonságairól” szóló hosszú fejezet teszi ki (51–210), melyben kilenc rövidebb szakaszban tárgyalva csoportosítja a különböző „anti-finnugrista” nézeteket nyelvünk eredetéről. Itt mindenki és minden megkapja a magáét: a kisebb nagyobb tárgyi tévedésektől kezdve, a tudatlanság és módszertelenségen át a goromba és alaptalan rágalmozásokig. Tarka a kép és szomorú az inkoherencia hiánya ezen művekben, de egy dolog szorosan összeköti őket: a „finnug(o)rizmus” (senki más, csak általuk használt gúnyszó) megvetése, mely néha patológikus dühkitörésekbe és szélsőséges magyarkodásba torkollik. Bár elég sokat olvastam és láttam már ezen téren, de a Honti által összeszedett anyagban még mindig találtam pár újdonságot (bár ne találtam volna) és pár „új” szerzőt, aki a teljes szakértetlenség homályából előbújva próbálja a kört négyszögesíteni. Tanulságos, és egyben lehangoló a megzavart magyar tudatnak ezt a sokféle, de alapvetően beteges megnyilvánulását így egyben látni, melyek a tetejébe még sokszor a xenophobia és hazafiaság öltözetét is magukra öltik. Hadd idézzem itt a sokszor támadott Hunfalvy Pál kiváló tudósunk és akadémikusunk nagyszerűen megfogalmazott szavait, akinek őszinte személyét és magyarságát nem áthatja a fentebb említett nagymagyar őstörténészek és nyelvészek azzal is kétségbevonni, hogy őt, a magyarsághoz tartozó szepességi szász származású embert mély megvetéssel Paul Hunsdorfernek nevezik. Íme az idézet, melyet először most ismertem meg Honti könyvéből, s amely többet fejez ki az egész kérdés lényegéről mint bármi, amit addig olvastam. Hunfalvy arra a támadásra reagál, mely szerint a magyar közönség állítólag kétellyel és kedvetlenül fogadja a finnugor nyelvrokonság tényét. Így folytatja: „A kétely és kedvetlen fogadtatás még hazafisági szint is hazud magára, hogy annál kevésbbé érezze annak szükségét, csak gondolkodni is arról, amivel az »alapos készültség« megkínálja. Minap is hallottuk egy akadémiai felolvasásban a »hazafias történetírást« ajánlani, amivel, nem épen nagyon lefátyolozva, az én hazafiatlan eljárásom bélyegeztetik meg. Én régen vallom és írom, hogy a hunok nemzetiségi mivoltát nincs módunk megismerni, hogy tehát nem tudomány, hanem esztelenség, a magyarságot avval azonosítani, a mit nem ismerünk, sőt teljes lehetetlenség is megismernünk. Ha mégis a hun-magyar rokonsági eszme átment a vérünkbe: tehát egy esztelenséggel, azaz szellemi betegséggel, terheltük meg vérünket a mi azután mi okos eredményt szülhet, azt én nem tudom. Ellen-

ben azt tudom, hogy betegség egészséget nem szülhet. Sok egyéb ellen is irok, a mi, úgy látszik, átment a magyar vérbe, de a mit én, mint betegséget, ki szeretnék abból hajtani. Régóta állok tehát a hazafiatlanság hírében.”

Ezek után egy általa „anekdotá”-nak nevezett történetet mond el, mely szerint 1856-ban egy magyar író arra figyelmeztette őt, hogy az egyik tekintélyes akadémikus szerint „az osztrák kormány azért vesztegetett meg, hogy a magyar nemzet hitelét a finn rokonság hirdetésével lerontsam, tehát óvakodjék tőlem. Nagyon csodálkozám, hogy valaki megvesztegetettnek tart – hisz addig is már igen sok különöst tapasztaltam volt az emberek részéről – hanem inkább azon csodálkozám, hogy bármely nemzetnek a hitelét nem saját derék mivolta, hanem eredete alapíthatná meg, a mely pedig homályos, és csak történelmi és nyelvészeti nyomozások útján deríthető fel, ha általában felderíthető. Én még azon magános embert sem becsülhetem, a ki saját semmiségében az elődjeinek érdemeivel hányja-veti magát: hogyan tisztelhetném azt a nemzetet, a mely az eredetével akarná érdemes voltát kitüntetni! Leginkább pedig azon csodálkozám, hogy valaki olyan ostobául gyerekes kormányt gondolhat, hogy az a képzelt vagy valóságos eredet tagadásával akarná a nemzet hírét-nevét lerontatni. Csak később tapasztalám, hogy az 1856. évi akadémikus hitében már régen mások is osztoztak, minélfogva azt némileg vér-betegségből fakadónak kell tartanom” (Hunfalvy 1883: 3–41; *apud* Honti 2012: 67–68).

Honti könyvében többször említ egy finnugrisztika ellenes beadványt, melyet sok „alternatív” őstörténész írt alá 2008-ban és azt elküldték az MTA elnökének. Nem szeretném ezt a „Beadvány a finnugor hazugság felszámolásáért” címet viselő förmedvényt széles körben terjeszteni, de hadd idézzek belőle pár mondatot, melyeken mint állatorvosi lovon tanulmányozhatjuk, hogy a Hunfalvyt támadók után 130 év alatt szinte semmit sem változott az „alternatív” őstörténészek „érvrendszere”: „1841-ben helyezték az Akadémiánkra a szász Paul Hunsdorfer jogászt, és Joseph Budenzet, akik hihetetlen erővel a magyar nyelv finnugor származását kezdték erőltetni.” – „Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniszter 1877-ben így nyilatkozott: A kormány a jövőben csakis a tudomány ama képviselőit fogja támogatni, akik a finn-ugor eredet mellett törnek lándzsát.” [Nem tudjuk, ez a hazug városi legenda honnan eredhet, ugyanis még senki sem dokumentálta!] – „Ezekből a történelmi tényekből is kiviláglik, hogy a finnugorizmus elsősorban politikai érdekekből született, mivel ellenségeink deheroizálni akarták a magyarságot.”¹¹

A könyv „Epilógus”-a zárja a munkát (220–232). Ebben a szerző a 2010-es gyűjteményes kötetre érkezett számos kritika közül egy-kettőre reflektál kritikus

¹¹ A teljes szöveg több internetes fórumon is megjelent, én a következőről vettem: <http://www.polgarinfo.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=33609>.

szellemben, így kiemelten a Balázs Géza, Czákó Gábor, Pusztay János, Szőcs István és Varga Csaba részéről érkezett kritikákra. A könyvet végül a szakszavak, a rövidítések, az obi-ugor nyelvjárások, a hangtani és egyéb jelek jegyzéke, egy rendkívül bő bibliográfia és névmutató zárja. Az irodalomhoz mindössze egy megjegyzésem lenne. Talán jobb lett volna a komoly tudományos szakirodalmat és a módszertelen dilettáns munkákat külön jegyzékben közölni. Már hallom is a felhördülést bizonyos emberek részéről: „micsoda aljas, antidemokratikus, negatív diszkrimináció ez?”. Mindkét esetleges vádat és azok ódiumát is vállalom, hiszen egyetértek velük: a tudomány nem demokratikus és alapvető módszere, hogy a jót a rossztól, a hamisat az igaztól különválasztja, azaz a rosszat és a hamisat „negatívan” diszkriminálja. Bevallom, rossz szívvel nézegetek egy olyan irodalomjegyzéket, melyben olyan nagy tudósaink mint Bárczi Géza, Benkő Loránd, Ligeti Lajos és még sok másnak a neve egy lapon szerepel dilettáns „irányzat”-ok guruival (neveket most nem mondok, de mindenki tudja kikről lehet szó).

Végül, azzal a gondolattal fejezném be a Honti László kiváló könyvéről szóló ismertetésemet, hogy örülhetünk, ha egy jeles szerző arra vállalkozik, hogy a tudományos nyelvhasználat fényében éles kritikával illeti és megvilágosítja a dilettáns nyelvészkedés és östörténetírás legújabb produktumait. A dilettánsok örülhetnek, hogy a tudósok írnak róluk és foglalkoznak velük, hiszen úgyszólván ez a fő céljuk. A tudósok elismerésére és dicséretére szomjaznak és vágynak, s ha az elismerés nem érkezik meg, sértett gyermekként gorombáskodnak és vagdalkoznak. De ezt is jobban szeretik, mint a hallgatást. Addig jó nekik, míg róluk is írnak, a róluk való hallgatást nem jól tűrik. Tulajdonképpen hálásak lehetnek Honti tanár úrnak ezért a humánus tettéért, hogy tollára vette és kritizálta őket. Meggyőződésem persze, hogy nem miattuk tette, amit tett, hiszen az engesztelhetetlenek és fanatikusok úgysem fognak megváltozni semmilyen kritika hatására. De tette ezt annak a széles magyar értelmiségi és olvasó rétegnek a kedvéért, akiket érdekel a magyar múlt, szívesen olvasnak róla, de félő, hogy az elmúlt húsz évben a dilettánsok keltette fülsüketítő zaj és agresszió kezdi elnyomni bennük a józan tudomány iskolában beléjük plántált megállapításait. Jó lenne, ha a művelt magyar orvosok, mérnökök, tanárok, közgazdászok és még sokan mások, nem dőlnének be a dilettáns hangzavarnak és megértenék, hogy akkor is jó magyar lehet valaki, ha nem hiszi el a sumér, szkíta, hun és egyéb keleti rokonság zavaros tanait. Sőt, meggyőződésem, hogy értelmesebben és európaibb módon (ha ez még pozitív jelentésű számukra) lehet valaki magyar érzésű, ha nem dől be a gyermekes, primitív és értelmetlen származási elméletek fantazmagóriáinak.

Irodalom

- Fancsaly Éva: A magyar nyelv rokonsága. Acta Hung Univ. Essekiensis 2: 46–51.
- Honti László (főszerk.) – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.) (2010), A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Budapest. – Második, bővített kiadás: uott, 2011.
- Hunfalvy Pál (1883), Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Budapest: 3–41.

Vásáry István

**Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány
Rénszarvas vagy csodaszarvas?**

Nyelvtörténet és művelődéstörténet.
Typotex Kiadó, Budapest. 2011. 467 oldal.

Úgy vélem, Sándor Klára egészen rendkívüli könyvvel örvendeztette meg mindazokat, akik érdeklődnek a magyarság eredete, a magyar nyelvrokonság és a magyar őstörténet iránt. Bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy könyvét elsősorban tudománynépszerűsítő céllal írta, mindemellett úgy gondolom, haszonnal forgatják írását azok is, akik valamely társtudomány körein belül vannak, hisz olyan széleskörű áttekintést készített a szerző a honfoglalást megelőző időszak magyar történelméről, a magyar nyelv korai alakulásáról, művelődéstörténetünk ezen korszakairól, melyre ilyen részletességgel, egy könyvben találva eddig nem volt példa. A bevezető fejezetből az is kiderül, hogy az író célja a „nyelvtörténet valóságának” és a mondák „igazságának” kibékítése volt, annak megmutatása, hogy a kettő jól megfér egymás mellett, sőt sok tekintetben ki is egészíti egymást; csak nem szabad „a mondákat, legendákat, meséket, a szépirodalmat történelemként kezelni”, de nem kell feláldoznunk a tudomány oltárán a hun mondakört sem (7–8, 428).

A könyv első részében, az 1–6. fejezetben a szerző a nyelvrokonság mibenlétét taglalja, de teszi ezt is oly módon, ami egyébként az egész művet jellemzi: a nyelvek rokonításának alapvető tudnivalóin túl jelen van a tudománytörténet sok izgalmas alakja és nézete, a kultúrtörténet számos idekapcsolódó részlete és napjaink valóságának e kérdéskörhöz köthető mindenféle vonatkozása. Megtudhatjuk, hogy az a felfokozott érdeklődés, mely a magyar őstörténet és a magyar nyelv eredete körül mutatkozik meg és ölt erős mértékben politikai színezetet, nem

csupán a 90-es évektől jellemző, hanem jóval korábbi. Gyakorlatilag a jelenség már a 20. század első felében is ugyanazokat a tüneteket produkálta, mint napjainkban: lelkes amatőrök és erőszakos délibábosok publikálnak, nyilatkoznak, s a hétköznapi emberek pedig egyre kevésbé tudnak eligazodni a tévhitek és tudományos állítások rengetegében. Mostanra a helyzet pedig odáig fajult, hogy a nyelvrokonságról való gondolkodás és közbeszéd a politikai megosztottság áldozatává lett, s lassan politikai hovatartozás kérdése lesz a magyar nyelv származásának megítélése (15).

Miközben a könyv leírja a magyar nyelv rokonításának különféle vonulatait és típusait, az olvasó a magyar vonatkozásokon túl általánosan megismerkedhet a korai magyarázatokkal a nyelvek keletkezéséről, különbözőségéről és hasonlóságáról, egészen a 18. század utolsó harmadáig, amikor is a közös ős válik fő kérdéssé, s megszületik az összehasonlító történeti nyelvtudomány. Az összehasonlító nyelvtudomány alapelvei szerint tartható a magyar nyelv mind a mai napig uráli nyelvnek. A könyv részletesen bemutatja az egyéb rokonítási kísérleteket is a kezdetektől napjainkig, a szolidabbaktól a legelvadultabbakig, és a példák is világossá teszik, hogy a szakembert a dilettánstól az alkalmazott módszer és a módszer alkalmazásának módja különbözteti meg. Sándor Klára úgy véli, a nyelvünk eredete körüli hisztériának nagymértékben okozója a nyelv történeti kapcsolataira rátelepedett rokonságmetafora a maga családfa típusú ábrázolásával. A rokonság metaforája a családi viszonyokat kiterjesztette a népek rokonságára, s a népeket mindig is hajlamosak voltak az emberek nyelvekkel azonosítani, s így válik a nyelvrokonság az emberek zömének tudatában egyfajta „húsvér” rokonsággá. A könyv világosan leírja és több helyen is újra leszögezi: a nyelvek rokonsága nem jelenti a népek rokonságát, és népek rokonságáról nem is lehet tudományos értelemben beszélni. A rokonság metaforája valóban sok félreértésnek az okozója, azonban a könyv idetartozó okfejtéseit olvasva bennem is marad némi bizonytalanság. A szerző így fogalmaz: „...ne felejtjük el, hogy a »nyelvrokonság« mindössze annyit jelent: az adott nyelvekben meghatározott típusú közös nyelvi jegyekből elég sok található ahhoz, hogy arra következtessünk, a vizsgált nyelvek őseinek beszélői valamikor egymás közelségében, akár azonos közösségben élhettek” (77). Úgy gondolom, fontos különbség az, hogy azonosságot vagy „csak” szomszédságot feltételezünk. Ha csak szomszédok voltak, idővel közös nyelvet hoztak volna létre? Vagy ha nem is volt közös nyelv, akkor milyen alapon beszélünk alapnyelvről, ami bár az általunk ismert formájában egy mesterségesen létrehozott dolog, nem a valamikori nyelv, de értelmezésem szerint mégiscsak egy valamikori nyelvnek a fennmaradt nyomait foglalja össze.

A könyv ezt követő fejezetei átvezetnek minket abba a térbe és időbe, ahol a magyarság önálló nemzetté formálódott. Ez a terület a „steppei országút”, amely Északkelet-Kínában, Mandzsúriában kezdődik és az Urálnál átlépve Európába, a

Volga medencéjén át lehúzódik egészen a Kaukázusig, és a délorosz steppéken át egész a Duna torkolatáig, majd pedig a Duna vonala mentén eléri az Alföldet. Bár ez a terület földrajzilag hatalmas kiterjedésű, gazdasági, politikai és kulturális szempontból meglehetősen egységes képet mutatott a történelem során. Ennek pedig az az egyszerű oka, hogy a steppei környezet a nomád életmód kialakulásának kedvezett. Az ezen a területen élő nomád népek azonos életmódjukból és környezetükből kifolyólag sok hasonlóságot mutattak, még ha etnikailag különbözőek is voltak. A régészeti leletek és források alapján kirajzolódik a terület történelme; a különféle népek, törzsek, szövetségek kavalkádja vonul végig a fejezeteken. A könyv ezen részei több népre hangsúlyosabban is kitérnek (pl. türkök, kazárok, bolgárok), de érthető módon a fő hangsúly a hunokra esik. Jelen van a steppei forgatagban már a magyarság is (ekkor már főképpen török népek uralják a steppét), hogy milyen formában, arra a forrásokból vagy a régészeti adatokból, vagy éppen a nyelvi tényekből következtethetünk. A steppei nomád élet állandó velejárója volt a hadakozás a szomszédos népekkel, s a háborúkban az egyes népek, törzsek hol ellenségek, hol pedig szövetségesek voltak. Az évszázadok során számos nép eltűnt, beolvadt más népcsoportokba, de a magyarság mindvégig megőrizte identitását, és nyelvét sem cserélte le. Ezt az is lehetősévé tette, hogy a győztes helyzetben levő népek nem törekedtek a legyőzöttek beolvasztására, a különféle kisebb-nagyobb törzsek a harci viszonyoktól függetlenül fennmaradhattak, a győztes fél a legyőzött törzsekben inkább háborús szövetségest látott, mint megsemmisítendő ellenséget. A magyarok körében ebben az időszakban vélhetően létezett valamilyen fokú két- vagy többnyelvűség, de nyelvcsere nem került sor.

Ennek az időszaknak a vége a honfoglalás, amikor a magyarok alapvetően török kultúrájú népként megérkeznek a Kárpát-medencébe. Sándor Klára könyvében ezután azt elemzi rendkívül részletesen, hogy miképpen vált a Kárpát-medencében letelepedett és államot alapító magyarság identitásának alapjává a hun rokonság. Ebben természetesen fő szerepet játszottak történetíróink (elsősorban Kézai), s a könyv nemcsak ezekkel a krónikákkal – és íróikkal – ismerteti meg az olvasót, hanem azokkal a korábbi forrásokkal is, amelyekből a magyar történetírók merítettek. De nemcsak krónikáink őrzik a hun rokonság történetét, hanem kitörölhetetlenül beleépült a magyar szépirodalomba is, és ami ennél is fontosabb, bizonyos elemeit tekintve mindig is a magyar tudat részét képezte. S ezzel eljutunk a könyv egyik legfontosabb szereplőjéhez, a csodaszarvashoz, melyet akár a mű szimbolikus alakjának is sejthetünk.

Sándor Klára könyvében a csodaszarvasnak kulcsszerep jut. Az, hogy a magyarok huntudata miképpen alakul ki a korai történetíróink gesztái nyomán, végigkövethető írott forrásainkon és szépirodalmunkon. De hogy a honfoglaló magyaroknak volt-e huntudata, sokkal nehezebben megválaszolható kérdés. A csodaszarvas mondája erősítheti talán azt a feltevést, hogy már a honfoglaló magya-

rok is a hunok örököseinek gondolhatták magukat: a magyar krónikákban fennmaradt monda szinte teljesen megegyezik a Jordanesnél megtalálható hun történettel, és több érv is szól amellett, hogy a mondát nem a nyugati hagyományból emelte át Kézai. A történet a legkorábbi eredetmondánk, s nem csak az uralkodóké volt, hanem minden honfoglaló magyaré. Fontos azonban, hogy a mítosz megléte nem bizonyítja a hun–magyar rokonságot, hiszen mint kiderül, a steppei népek jelentős részénél ismert volt különböző változatokban, és a különféle szarvasábrázolások a régészeti leletek tömkelegében találhatók meg már az időszámítás előtti évszázadoktól. Sándor Klára a szarvasmotívum elterjedtségének magyarázatát a csillagokban látja, abban a csillagképben, melyet több nép is szarvasnak nevez (a törökök és mongolok szerint *Szarvasfő*).

Jelen összefoglalás csak a könyv egyszerű vázát mutatja meg, részletesebb ismertetése már csak azért is nehéz lenne, mert az egyes fejezetekben felsorakozó adatok, tények, forrásfeldolgozások, elemzések olyan mennyiségben zúdulnak az olvasóra, hogy nehéz lenne közülük logikusan és következetesen szelektálni. Sándor Klára könyve a szinte kimerítőnek tűnő feldolgozás ellenére nem száraz adathalmaz, sőt, nagyon is élvezetes olvasmány. Ez köszönhető kiváló stílusának és lebilincselő gondolatvezetésének, melyet egyébként akár a csodaszarvas alakjához is hasonlíthatunk. A magyarság történetét nyomon követni a nomád, harcok évszázadok során, a magyar nyelv eredetét végigjárni a rokonítások szövevényében nem egyszerű: olyan, mint a csodaszarvast követni, amely néha eltűnik, szem elől tévesztjük, de aztán újra felbukkan. (Nem csupán a könyv egészét jellemzi ez az egyébként roppant izgalmas építkezés, hanem az egyes fejezeteket is, melyek címükkel korábbi, jelentős tudományos és szépirodalmi munkákra utalnak: a fejezetek nyitó gondolatát néha csak az adott fejezet végére tudja az olvasó hozzákapcsolni az olvasott rész tartalmához.)

A Nyelvrokonság és hunhagyománynak több tanulsága is van. Az egyik fontos tanulsága az, ahogyan az olvasó részévé válhat őstörténetünk kibogozásának, és maga is szembesülhet vele, hogy nincsenek mindig egyértelmű tények, a források néha hiányoznak, ha vannak is, akár többféleképpen is értelmezhetők. Az őstörténet írójának a feladata a legkevésbé ellentmondásos történet összeállítása. A másik tanulság pedig az, amit a szerző a könyv fő mondanivalójaként már a bevezetésben is megfogalmazott: a nyelv eredetét nem érdemes szembeállítani a nemzettudat egyéb fontos tényezőivel. Egy nemzet identitásának csak egy szelete a nyelv, legalább olyan fontos a közös kultúra, a közös hagyományok. S ezzel nyilván mindannyian egyetértünk.

Sipőcz Katalin

Újabb obi-ugrisztikai könyvtermés

Az elmúlt bő évtizedben két alkalommal jelent meg a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain összefoglaló az oroszországi obi-ugrisztikai kiadványokról (Csepregi Márta: Újdonságok Jugriából, NyK 97 [2000]: 352–372; Vándor Anna: Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról, NyK 101 [2004]: 256–268). Mindkét írás az annotált bibliográfia és a könyvismertetés határán mozgott, s mindkettő megállapította, hogy még akár a tájékozódás szintjén is nehéz lépést tartani nyelvrokonaink könyvkiadási aktivitásával. A könyvek beszerzése a régi csatornákon lehetetlen, új csatornák nem jöttek létre, ezért csak informális úton, személyes kapcsolatok révén lehet tudomást szerezni róluk. Akkor lehet hozzájutni a könyvekhez, ha valaki kiutazik Jugriába, vagy onnan érkezik vendég. Éppen ezért az alábbi lista is esetleges, de van egy közös jellemzőjük: mindegyik kézbe vehető Budapesten is.

A szovjet időben a nyugat-szibériai kutatók tudományos képzése és továbbképzése lakóhelyüktől távol, elsősorban Leningrádban történt. Bár Szentpétervár pozíciói ma lényegesen gyengébbek, az idősebb nemzedék kapcsolatai révén ott is jelennek meg könyvek. A tudományos utánpótlás szempontjából ma sokkal fontosabbak a szibériai nagy egyetemi és akadémiai központok: Novoszibirszk, Tomszk és Jekatyerinburg. A legfontosabb helyszínné azonban a könyvkiadás terén is Hanti-Manszijszk vált. Szalehard is felzárkózott mellé, hiszen a Jamal-Nyenyec autonóm körzetben nagy számban élnek hantik is.

Ha néhány évenként áttekintjük az obi-ugrisztikai könyvtermést, képet alkothatunk a kutatás aktuális irányáról, a tudománypolitika és az oktatás helyzetéről. A 2000-es évek elején örülhettünk a Jugor Egyetem megalapításának, az obi-ugrisztika egyetemi szintű megjelenésének Hanti-Manszijszkban, valamint a Belojarszkiji Folklór Archívum kiadványainak. Ma az egyetemről kevés pozitív hírt lehet hallani, az obi-ugor tanszék és oktatás egyre inkább háttérbe szorul. Schmidt Éva munkássága viszont máig érzékelhető: az újabb folklór kiadványoknak szinte mindegyike kapcsolódik valamilyen módon az ő munkásságához.

Az obi-ugor értelmiség körében időről időre fellángol a vita a helyesírási reformról. A manysi nyelvészek számára a hosszú magánhangzók jelölése volt kulcsfontosságú, ezt – hála E. I. Rombandeeva kitartó felvilágosító munkájának – sikerült elterjeszteni. A legtöbb nyomtatott szöveget produkáló kazimi hanti helyesírásban egy ideig a redukált magánhangzók jelölése okozott gondot. Ezt sokáig rövid *ä*-val jelölték, s csak nemrég sikerült szélesebb körben is áttérni az *ə* betű használatára. A siker érdekében E. A. Nemysova még egy helyesírási, helyes kiejtési szótárat is kiadott (l. lejjebb). Nagyobb gond azonban – és ezzel szinte minden oroszországi finnugor nyelv helyesírása küszködik – hogy az írásrendszer az orosz fonetikát követi, melyben egyes magánhangzók meglágyítják

az előttük levő egyes mássalhangzókat. Ez a jelenség idegen a finnugor nyelvektől, ugyanis a palatális mássalhangzók önálló fonémák, előfordulásuk független a magánhangzókörnyezettől. Az írásban azonban az orosz fonetika szabályai érvényesülnek.

A fonematikus, „egy hang = egy betű” elvén működő írás létrehozásán két évtizede dolgoznak a nyelvészek, az obi-ugor nyelvek esetében elsősorban az ún. novoszibirszki iskola képviselői és az ő tanítványaik. A reform során kiiktatták a hanti ábécéből a *je, jo, ju, ja* hangértékű *e, ë, ю, я* betűket, valamint próbálták megszabadulni az orosz fonetika sajátosságait tükröző ún. szillabikus írásmódtól – tehát pl. az *ń, ł, l', ś* palatalizált voltát nem az utánuk következő lágyjellel vagy lágyító magánhangzóval jelölik, hanem önmagukon. Az első három hangra új grafémát szerkesztettek: Ѣ, Ъ, Ь, az *ś*-t a ш-val jelölik. A *ńa, ńe* hangkapcsolatokat tehát nem ня, не, hanem Ѣа, Ѣэ betűkapcsolattal jelölik. A *e, ë, ю, я* betűk helyett ѣ, ѥ, ѧ, Ѩ betűkapcsolatokat írnak. A cirill *e* betűt minden helyzetben felváltotta a lágyító tulajdonságokkal nem rendelkező э, az *i* hang jelölésére azonban nem sikerült ilyen betűt találni. Ezért az *i*-nek továbbra is két betű felel meg: и-t használnak akkor, ha olyan mássalhangzót követ az *i* hang, melynek nincs palatális párja, ы-t pedig olyankor, amikor *ni, ti, li, si* hangkapcsolatban szerepel az *i*. A kettős számú személyes névmásokat tehát, bár mind a háromban *i* hangot ejtünk, így írjuk: мин, нын, дын. Ez nem jelentene gondot az északi nyelvjárásokban, melyekben csak palatális *i* fordul elő. A fiatalabb nemzedék tagjai viszont, akik könyvből tanulják őseik nyelvét, a cirill ы-t látva veláris hangot ejtenek.

2012 őszén több tudományos tanácskozást, szemináriumot, fórumot tartottak Hanti-Manszijszkban az írásreform ügyén. Egyes kiadványok (ezeket lejjebb külön kiemelem) átvették a reformhelyesírást, mások viszont maradtak a jól ismert jelölési módnál. A közvéleményre leginkább ható folyóiratok (Hanti Jasang, Luh Avt, Lūjimā Sēripos) szerkesztőségei úgy döntöttek, hogy egyelőre nem térnek át az új helyesíráásra.

A tudományosnak szánt kiadványokban a szerzők a nyelvi adatokat továbbra is latin betűs átírásban közlik, ami sok következtetlenségnek, hibának, sajtóhibának lehet az oka. Véleményem szerint, ha egyszer van fonematikus cirill betűs helyesírása a hanti nyelvjárásoknak, azokat kellene használni a tudományos közleményekben is. Az oroszországi szövegszerkesztő programok és nyomdák feltehetőleg jobban fel vannak készítve a mellékjeles cirill betűk produkálására, mint a hagyományos finnugor transzkripció visszaadására. Nem is beszélve az olvasókról, akik szintén könnyebben eligazodnának a nekik ismerős grafémák között.

Az alábbiakban a könyveket témakörök szerint csoportosítva mutatjuk be, azon belül pedig a megjelenésük időrendjében. Az azonos évben megjelent könyvek a szerzők ábécérendjében követik egymást. A könnyebb tájékozódás érdekében a címet szögletes zárójelek között magyarul is közöljük.

Nyelvészeti monográfiák

А. Д. Каксин: Модальность и средства её выражения в хантыйском языке. [A. D. Kaksin: A modalitás és kifejezésének eszközei a hanti nyelvben.] Полиграфист, Ханты-Мансийск. 2008. 328 lap.

Andrej Kaksin és a következő monográfia szerzője, Valentina Solovar a novoszibirszki iskola neveltjei. Mindkettejük anyanyelvjárása a kazimi hanti, ennek a kutatásával foglalkoznak pályájuk kezdete óta. Kaksin kutatásainak a középpontjában a modalitás vizsgálata áll, évek óta rendszeresen publikál ebben a témában. Tárgyát funkcionális-szemantikai elméleti keretben vizsgálja, de rokon nyelvi összehasonlításokat is végez, elsősorban az obi-ugor nyelvjárások körében. Jelen monográfiájában Kaksin számba veszi a modalitás és evidencialitás minden formáját, az igemódokon kívül a módosítószók és a modális szemantikájú igék szerepével is foglalkozik. A kötet tudományos értékét csak az csökkenti, hogy a főszövegbeli hivatkozások nem kapcsolódnak a kötetvégi bibliográfiához.

В. Н. Соловар: Парадигма простого предложения в хантыйском языке (на материале казымского диалекта). [V. N. Solovar: A hanti egyszerű mondat paradigmája (a kazimi nyelvjárás anyaga alapján).] Издательство Любава, Новосибирск. 2009. 263 lap.

Valentina Solovar elsősorban szintaktikai és szemantikai kérdésekkel foglalkozik. Monográfiájában, mely egyben doktori disszertációja is volt, a hanti nyelv egyszerű mondatait gyűjtötte össze, elemezte és tipologizálta. Az azonos című disszertáció téziszfüzete (Автореферат) 2011-ben jelent meg Joškar-Olában. A doktori védésre készülve a szerző összegyűjtötte a témával kapcsolatos, korábbi publikációit is (Теоретические вопросы лексикологии и синтаксиса хантыйского языка [A hanti nyelv lexikológiájának és szintaxisának elméleti kérdései]. Типография Печатное дело, Ханты-Мансийск. 2010).

A szerző kiválóan ismeri kutatásának tárgyát és a nyelvészeti kutatás módszereit is. Adatait hanti nyelvű kiadványokból és adatközlőktől gyűjtötte, de természetesen saját anyanyelvi kompetenciájára is támaszkodhatott. Igen jól tájékozott a kérdés általános nyelvészeti szakirodalmában is. A lehetséges mondatípusokat az állítmányuk természete alapján két nagy csoportba – igei és névszói csoportba – sorolta. Ezeken belül 25 igei és 26 névszói modellt különített el az igék vonzatszerkezetének, valamint az állítmányi funkciójú névszók bővíthetőségének alapján. Kiindulásként szemantikai csoportokba sorolt mintegy 600 hanti igt. Ez a lista magában is értékes mellékterméke vizsgálatainak.

Az 51 különböző modellt a végletekig formalizált módon jelenik meg a műben. Ennek helye van egy elméleti célú, tudományos munkában. Solovar viszont az iskolai oktatásban is ezeket a modelleket kívánja a diákokkal elsajátíttatni, legalábbis erre lehet következtetni a disszertáció alapján megjelentetett oktatási

segédanyagból (Синтаксис обско-угорских языков. Методическое пособие для учителя. [Az obi-ugor nyelvek szintaxisa. Tanári segédkönyv.] Югорский государственный университет, Ханты-Мансийск. 2010). Hogy célravezető-e ilyen módon tanítani a grammatikát a nyelvüket kevésbé ismerő diákoknak, arra nehéz válaszolni. Ettől függetlenül, Valentina Solovar munkája a hanti nyelv kutatásának fontos mérföldköve, mely további kutatások alapja is lehet.

A. Ю. Фильченко: Аспекты грамматики восточно-хантыйских диалектов. [A. Ju. Fil'čenko: A keleti hanti nyelvjárások grammatikájának aspektusai.] Издательство ТГПУ, Томск. 2010. 552 lap.

Bár a kötet borítóján oroszul áll a cím, angol nyelvű monográfiával van dolgunk (Aspect of the Grammar of Eastern Khanty), mely a szerzőnek az Amerikai Egyesült Államokban a Rice University-n megvédett PhD értekezése alapján született. A disszertáció letölthető az egyetem honlapjáról: <http://scholarship.rice.edu/bitstream/handle/1911/20605/3256693.PDF?sequence=1>

A keleti hanti kifejezésen Fil'čenko a legkeletebbi, vaszjugani és alekszandrovói nyelvjárásokat érti, melynek beszélői körében maga is végzett gyűjtőmunkát. Felhasználta ezen kívül L. I. Kalininának a tomszki egyetem archívumában lévő gyűjtéseit valamint N. I. Terěskin és Gulya János közleményeit a vahi nyelvjárásból. A leírás kiterjed a nyelv minden szintjére: tárgyal fonológiai, morfológiai kérdéseket, foglalkozik szintaxissal és szemantikával is. A leírás kognitív-funkcionális elméleti keretben történik. A nyelvi adatok kezelésében és az elemzésekben sajnos sok pontatlanságot, következetlenséget, azaz hibát lehet találni.

A. В. Диденко: Категория императива в угорских языках. [A. V. Didenko: Az imperatívusz kategóriája az ugor nyelvekben.] Издательство Томского Политехнического Университета, Томск. 2010. 181 lap.

Disszertációjában Anastasija Didenko három ugor nyelv, pontosabban az északi manysi, több hanti nyelvjárás és a magyar irodalmi nyelv felszólító módú alakjait hasonlítja össze. Egyrészt funkcionális-tipológiai keretben vizsgálja őket, de történeti következtetéseket is próbál levonni. Az északi obi-ugor és a magyar adatokat a szakirodalomból gyűjtötte, a szurguti hanti területen terepmunkát is végzett. A könyvtárnyi szakirodalomból sok mindent feldolgozott, de nehezen tudta elkülöníteni a fontos és kevésbé fontos adatokat egymástól. A magyar leíró nyelvtan például részletesen tárgyalja a felszólító módjel különféle változatait, de az ugor rekonstrukció szempontjából ez elhanyagolható részletkérdés lehet.

Mivel a szerző nem ismeri elég jól az egyes nyelveket, nemcsak elemzéseiben, hanem következtetéseiben is téved. Egyik fontos kutatási eredményének tartja például azt a megfigyelését, hogy néhány hanti ige felszólító módú alakjában felbukkan egy *-j-* mássalhangzó (Kaz *mija* 'adj', *wuja* 'vegyél'). Ebből arra következtet,

hogy a felszólító módjel finnugor alapnyelvi **k* jele az ugor alapnyelvben vált **j*-vé, mely a magyarban rendszerszerűen megőrződött, az obi-ugorban pedig csak néhány igében. Tehát nem ismeri az ún. instabil tövű igéket, s nem tudja, hogy a Kaz *mija*, *wuja* szavakban a *-j-* ugyanolyan hiátustöltő, mint a *-w-* a *tuwa* 'hozzál' szóban, és nemcsak felszólító módban, hanem például a befejezett melléknévi igenévi alakokban is előfordul: *mijəm*, *wujəm*. A *várjad* – *várd* párhuzamos alakok kapcsán pedig a jóslásokba is bocsátkozik: szerinte a magyarban el fog tűnni a felszólító módjel, és a nulla morfémas alakok lesznek általánosak.

A disszertáció egyik kiinduló megállapítása, hogy az obi-ugor nyelvekben csak a 2. személyekben van szintetikus felszólítás. Bár a szerző a dolgozat egy pontján idézi (Honti és Csepregi nyomán) a Karjalainen által feljegyzett, az összes személyre, sőt a passzív igenemre is kiterjedő Trj felszólító módú paradigmát, ez a tény nem épül be a dolgozat egészébe. Az ilyen és ehhez hasonló következtetések, fordítási hibák rontják a kötet értékét, és óhatatlanul felvetik azt a kérdést: mit ér az elméleti tudás, ha nem párosul alapos, konkrét nyelvi ismeretekkel?

Szótárak, szójegyzékek

E. A. Немысова: Орфографический, орфоэпический словарь шурышкарского и казымского диалектов хантыйского языка. [E. A. Nemysova: A suriskári és a kazimi hanti nyelvjárások helyesírási és helyes kiejtési szótára.] Миралл, Санкт-Петербург. 2007. 236 lap.

A bevezetőben már említett mű, melyben a szerző az ə betű használatát igyekszik elfogadtatni olvasóival. Ennek érdekében minden, a többedik szótagban előforduló, addig ǣ-val vagy y-val jelölt hangot tartalmazó szót közöl, immár ə-vel jelölve. A biztonság kedvéért közli a javasolt kiejtést is (ǣ-val vagy y-val jelölve), valamint a szó orosz fordítását.

К. В. Афанасьева – Е. А. Игушев: Русско–мансийско–коми тематический словарь. [K. V. Afanas'eva – E. A. Igušev: Orosz–manysi–komi tematikus szótár.] Баско, Екатеринбург. 2008. 192 lap.

Klavdija Afanas'eva és Evgenij Igušev az Ob alsó folyásán egymás szomszédságában élő manysikra és komikra gondolva adta ki háromnyelvű szótárát. Vagy talán az ő szomszédságukban élő oroszokra gondoltak, ugyanis az első oszlopban az orosz szavak szerepelnek ábécérendben, mellettük a manysi és a komi megfelelővel. A főnevek 33 tematikus csoportba vannak sorolva (élettelen és élő természet, ember, társadalmi élet, mesterségek, élelem, öltözködés stb., de helyet kapnak a hadsereggel kapcsolatos kifejezések és az elvont főnevek is). A melléknevek, melléknévi igenevek és igék nincsenek szemantikailag csoportosítva, csak betűrendbe szedve.

В. Н. Соловар – В. Д. Гатченко – П. Т. Тарлин: Промысловая лексика хантыйского языка. [V. N. Solovar et al.: Mesterségek szókincse a hanti nyelvben.] ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск. 2010. 173 lap.

A mesterségeket ezúttal a halászat és a vadászat jelenti. Halak, vadak, madarak, halászati és vadászati eszközök, a halászattal és vadászattal kapcsolatos helynevek, hónapnevek, szokások, tilalmak, népművészeti motívumok, találós kérdések felsorolásából áll össze a gyűjtemény. Az adatok oroszországi és külföldi nyomtatott forrásokból, szótárakból és szóbeli közlésekből származnak. A legbőségesebben a kazimi nyelvjárás van adatolva, de az irodalom tarkasága miatt nyelvjárási sokszínűség jellemzi a munkát. A lexikai-szemantikai csoportokba sorolt szavakat a szerzők morfológiai elemzésnek is alávetik, különösen a szóalkotás, szóképzés szempontjából. A gyűjteményre ráfért volna gondosabb szerkesztés. Sajnálatos módon kusza gondolatmenet jellemzi, a fejezetek nincsenek összefésülve, a tipográfiai gondozás is befejezetlen. A hangjelölés következetlen, a cirill és latin betűs adatok keverednek, sok a sajtóhiba és az irodalmi hivatkozások sincsenek összhangban a kötetvégi bibliográfiával.

К. В. Афанасьева: Мансийско–русский тематический словарь. 1–4 классы. [K. V. Afanas'eva: Manysi–orosz tematikus szótár.] Филиал издательства Просвещение, Санкт-Петербург. 2011. 127 lap.

A szerző valószínűleg a fentebb már bemutatott orosz–manysi–komi szótár anyagát dolgozta át úgy, hogy ezúttal a manysi szavak állnak elől, és az orosz fordítás követi őket. A tipográfia is jelzi, hogy a szótár alsós általános iskolásoknak készült (nagy méretű betűkkel van szedve). A főnevek a következő csoportokba vannak sorolva: ember, lakóhely, család, munka, öltözködés, táplálkozás, szórakozás, állat- és növényvilág, időjárás, időszámítás, a hónapok, napok és színek nevei. A kötet újdonsága, hogy nagy számban szerepelnek benne a hagyományos manysi életmóddal és kultúrával kapcsolatos kifejezések. A számnevek, melléknevek és igei szófajonként alkotnak egy-egy fejezetet.

З. И. Рандымова: Хантыйско-русский словарь (приуральский диалект). [Z. I. Randymova: Hanti–orosz szótár (obdorszki nyelvjárás).] Издательство Красный Север, Салехард. 2011. 95 lap.

A tanároknak és diákoknak, valamint a hanti nyelv iránt érdeklődőknek ajánlott, mintegy 4000 szót tartalmazó kötet több is, mint szótár. A szerző részletes életrajzával kezdődik, melyből megtudjuk, hogy a jamali hanti oktatásügy fontos személyisége. Ezután a hantikat és a hanti nyelv kutatástörténetét bemutató, alapos fejezet következik, azon belül pedig az „urálmenti”, azaz obdorszki nyelvjárás bemutatása. A tudománytörténeti áttekintésben a jelentőségüknek megfelelő, fontos helyet foglalják el a finn és magyar kutatók is.

A hangjelölés szempontjából megjegyzendő, hogy a laterálisokat ugyanúgy jelöli a szerző, mint a kazimi helyesírás (л és л betűkkel, pl. *дыл* 'lélegzet', *дыль* 'háború', *лэнэк* 'sarki róka'), pedig az obdorszki nyelvjárásban nem megy végbe a spirantizáció. A háromféle *l*-szerű hanggal kezdődő szavak nem különböznek el egymástól a szótárban.

З. С. Рябчикова – М. А. Рачинская: Словарь образных слов и выражений хантыйского языка (казымский и шурышкарский диалекты). [Z. S. Rjabčikova – M. A. Račinskaja: Metaforikus szavak és kifejezések a hanti nyelvben (kazimi és suriskári nyelvjárások).] Алмаз-Граф, Санкт-Петербург. 2011. 73 lap.

A tetszetős kiállítású füzet tulajdonképpen oktatási segédanyag, az 5–9. osztály tanulóinak ajánlják. Mintegy 500 kifejezés van benne ábécé rendbe szedve, melyet előbb a szó szerinti orosz fordítás, majd az átvitt értelmű jelentés megadása követ. A szerzők a kifejezések stílusértékét is megadják, pl. ironikus, durva, költői, folklór stb. A gyűjteményben egyszerű metaforák vagy metonímiával alakult kifejezések, megszólítások, indulatszavak, hónapnevek, égitestek nevei kapnak helyet. Nemcsak az autentikus folklórból, hanem a bibliai nyelvből is bekerült néhány kifejezés a sorozatba, például a 'manna' jelentésű, mely nem más, mint 'égből hullt kenyér'.

Ф. М. Лельхова: Словарь глаголов хантыйского языка (шурышкарский диалект). [F. L. Lel'hova: Hanti igeszótár (suriskári nyelvjárás).] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 206 lap.

Fedos'ja Lel'hova (sz. Longortova) színjai hanti kutató mintegy 2000 igét gyűjtött össze és szedett ábécérendbe. A szócikkekben a színjai nyelvjárási sajátságokat külön jelöli. Az igék jelentését oroszul adja meg, és példamondatokkal is illusztrálja. Minden igénél jelöli, hogy ragozható-e alanyi, tárgyas vagy passzív ragozásban. Ez az igék intranszítív vagy tranzitív voltát jelentené, de néhány igealak esetében gondolkodóba esünk. A 'fél' ige például (*нэлты* 128. l.) intranszítív lenne, határozói bővítménye van, 'fél vmitől', de mindhárom ragozást lehetségesnek tartja a szerző, bár tárgyas ragozásra nem hoz példát. Az 'összepiszkolódik' jelentésű igének (*хулуйэты* 186. l.) csak a passzív ragozását tartja lehetségesnek, viszont a példamondatok között csak befejezett melléknévi igenevek szerepelnek (*хот хэр хулуйэм* 'a padló piszkos').

Szótárában Lel'hova már a megújított helyesírást alkalmazza, azzal a különbséggel, hogy az э betűt csak szó elején és ún. kemény mássalhangzók után használja, a többi esetben е betűt ír.

Az Orosz Tudományos Akadémia szótársorozata

О. Л. Бирюк – Е. В. Кашкин – А. И. Кузнецова – М. Н. Усачёва: **Словарь мужевского говора ижемского диалекта коми-зырянского языка.** Под ред. А. И. Кузнецовой. [A. I. Kuznecova (szerk.): Az izsmai komi nyelvjárás muzsi tájszólásának szótára.] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2010. 320 lap.

С. И. Буркова – Н. Б. Кошкарёва – Р. И. Лаптандер – Н. М. Янгасова: **Диалектологический словарь ненецкого языка.** Под ред.: Н. Б. Кошкарёвой. [N. B. Koškarëva (szerk.): Nyenyec nyelvjárási szótár.] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2010. 352 lap.

О. А. Казакевич – Е. М. Будянская: **Диалектологический словарь селькупского языка (северное наречие).** Под ред.: О. А. Казакевич. [O. Kazakevič (szerk.): Szölkup nyelvjárási szótár (északi nyelvjárás).] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2010. 368 lap.

Н. Б. Кошкарёва – С. И. Вальгамова – С. В. Онина – А. А. Шиянова: **Диалектологический словарь хантыйского языка (шурышкарский и приуральский диалекты).** Под ред.: Н. Б. Кошкарёвой. [N. B. Koškarëva (szerk.): Hanti nyelvjárási szótár (suriskári és obdorszki nyelvjárások).] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2011. 208 lap.

A Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet és az Orosz Tudományos Akadémia együttműködésének eredményeképpen 2010-ben és 2011-ben megjelentek az autonóm körzet területén beszélt négy őslakos nép nyelveinek nyelvjárási szótárai. Bár a négy közül csak az egyik obi-ugor nyelvű, érdemes együtt tárgyalnunk őket. A négy szótár azonos külső megjelenése és tipográfiája jelzi, hogy ugyanannak a projektumnak a terméke. A szótárak felépítése és egységes szerkesztési elvei is a közös, jól koordinált munkáról tanúskodnak. A bevezetőben a szótár születéséről van szó, bemutatják a közreműködőket. Mindegyik szótár egy-egy jeles szakember vezetésével, anyanyelvű gyűjtők és adatközlők részvételével, a meglévő szóanyag terepen történő ellenőrzésével és kiegészítésével készült. A szótárak 3–4000 szót tartalmaznak, az egyes szavak használatát példamondatokkal illusztrálják. Mindegyik kötet tartalmaz igen részletes nyelvtani leírást is: a komi nyelv izsmai nyelvjárását 126 oldalon mutatja be a szerzői kollektíva, a

szölkup nyelvet Olga Kazakevič 97 oldalon, a nyenyec nyelvet S. I. Burkova 169 oldalon, az északi hanti nyelvjárásokat N. B. Koškarëva 24 oldalon. A grammatikák tartalmazzák a szociolingvisztikai helyzet bemutatását és teljességre törekvő bibliográfiát is, az oroszországi és a külföldi nyelvészeti szakirodalom, valamint a szótárak, tankönyvek és egyéb anyanyelvű kiadványok listáival együtt. A hanti, a komi és a szölkup kötetben szövegmutatványok is vannak, a két utóbbiban glosszázva. A szölkup kötet abban különbözik a többitől, hogy van benne ábécébe rendezett toldaléktár is, a szótárt pedig orosz–szölkup regiszter egészíti ki.

A szótárak a helyi értelmiség, tanárok, kutatók érdeklődésére tarthatnak igényt. A szavakat a szerkesztők cirill betűs helyesírással közlik, de a szölkup kivételével a fonetikai ismertetőben latin betűket használnak anélkül, hogy felvilágosítanák a használót a latin betűk cirill megfelelőiről.

Az alábbiakban a hanti szótárról szölok kissé részletesebben. Ebben érvényesülnek a legújabb helyesírási elvek. Az északi hanti nyelvjárások közül a kazimi a legkutatottabb és a legfejlettebb írásbeliségű. Úgy tűnik, hogy a másik két nyelvjárás csoport írásmódja is kazimi alapú, talán ez szolgálja az egységes irodalmi nyelv céljait. A laterálisokat itt is hasonló módon jelölik, mint a kazimiban, bár a legészakabbi nyelvjárásokban nincsenek spirantikus *l*-féle hangok. A szilárd mássalhangzókapcsolatoknak a suriskáriban végbemenő változásairól (*ampa* ~ *ap* 'kutya', *jiŋka* ~ *jik* 'víz', *lunta* ~ *lut* 'lúd') nem vesz tudomást a szótár. Nem említi a nyelvtani összefoglalóban, s a nazálisokat szóvégi helyzetben is jelöli, nemcsak a címszóban, hanem a példamondatokban is.

A magánhangzójelölés sem teljesen következetes. A hanti fonológiai leírás (mely Steinitz művei alapján készült) nem is egyezik a szótárban használt transzkripcióval. A címszavakban nincs különbség az *ɔ* és az *õ* között, mindkettő *o*-val van jelölve. Ezért úgy tűnik, mintha pl. a *lɔw* 'ló' és a *lõw* 'csont' vagy a *sɔrəm* 'száraz' és a *sõrəm* 'halál' homonímák lennének, pedig nem azok. A 160. lapon található lábjegyzet szerint „technikai okokból” egyszerűsítették a fonetikai jelölést. Valószínűleg a projektum rövidre szabott futamideje miatt nem volt idő minden részletkérdést végiggondolni, és az álláspontokat az egyes anyanyelvi szakértőkkel egyeztetni. A szótár végén található színjai szövegmutatvány eredetileg Magyarországon jelent meg: Szofia Onyina: Színjai hanti szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 21: 11–16; 42–43.

Folklór szövegek

А. Ю. Фильченко (ред.): Аннотированные фольклорные тексты обско-енисейского языкового ареала. [A. Ju. Fil'čenko (szerk.): Annotált folklór szövegek az Ob-Jenyiszej völgyének nyelveiből.] Ветер, Томск. 2010. 336 lap.

A kötet vaszjugani hanti, ket, déli szölkup, nganaszan, csulimi török és teleut szövegeket tartalmaz. A szövegek a Tomszki Állami Pedagógiai Egyetem nyelvi archívumából valók. A gyűjtőmunkát az iskolateremtő A. P. Dul'zon professzor (1900–1973) indította el a 2. világháború idején, és a munka több nemzedékváltás után is folytatódik. Jelen kötet anyagát az 1960–1980-as években gyűjtötték. Szerkesztői A. Ju. Fil'čenko (ő a hanti szövegek gondozása mellett az egész kötet felelős szerkesztője is), O. S. Potanina (technikai szerkesztés és hanti), A. V. Bajdak, N. P. Maksimova és N. L. Fedotova (szölkup), V. Ju. Gusev (nganaszan), V. M. Lemszaja (csulimi török), D. M. Tokmašev (teleut), A. A. Kim (folklor elemzés).

A kötet angol és orosz nyelvű. A Bevezető után az egyes nyelvek rövid földrajzi, dialektológiai, szociolingvisztikai bemutatása áll, válogatott bibliográfiával. A szövegeket a szerzők egységes séma szerint adták közre: az eredeti cirill betűs lejegyzés és orosz fordítás után latin betűs (IPA rendszerű) átírás következik, alatta a glosszák angolul és oroszul, majd a fordítás angolul és oroszul.

Mivel ismertetésünkben obi-ugrisztikai kiadványokat mutatunk be, a kötet vaszjugani hanti anyagát vizsgáljuk meg közelebbről, annál is inkább, mert izgalmas filológiai történetük van. A hét szöveg mindegyikét L. I. Kalinina udmurt néprajzkutató jegyezte le 1966-ban. Az első hat szöveg adatközlője I. K. Mogutajev (feltehetőleg a szótárszerkesztő M. K. Mogutajev öccse), aki N. I. Terěškin vahi hanti szövegeinek orosz fordítását tette át vaszjugani hantira (H. И. Терешкин 1961: Очерки диалектов хантыйского языка. Ваховский диалект. Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград. 109–114). Gyűjtését már maga Kalinina is közölte több részletben, ezek a szövegek 1976-ban jelentek meg (Сказки народов Сибирского Севера II, Издательство Томского университета, Томск. 130–136). Kalinina gyűjtésének máshol megjelent darabjait Honti László is megjelentetette 1984-ben latin betűs fonematikus átírással és szójegyzékkel kiegészítve (Vaszjugáni osztják szövegek. NyK 84: 121–164). Az újrakiadást azon kívül, hogy az eredeti feljegyzések nehezen hozzáférhető kiadványokban jelentek meg, ezzel indokolta: „Úgy érzem, [...] nem mondhatunk le semmiféle obi-ugor anyagról sem, még ha csak ilyen kis morzsákról is van szó, mint az alábbi szövegpublikáció, hiszen aligha nyílik lehetőség helyszíni gyűjtésre indulni, mielőtt végleg elhalna a vogul és az osztják szó” (NyK 84: 121). Szerencsére Honti László jóslata csak részben valósult meg: manapság lehet gyűjteni a helyszínen, de az igaz, hogy a vaszjugani nyelvjárás kihalóban van. Andrej Fil'čenko tomszki kutató szerint már csak öten beszélik, és mindnyájan 60 évesnél idősebbek.

A most ismertetendő kötetben a VII. számú szöveg, a „Három fiú” című azonos azzal, amit Honti László is közölt 1984-ben (NyK 84: 143–157.) Ez az egybeesés lehetőséget ad az újrakiadók gondosságának ellenőrzésére. Sajnos, az eredmény lehangoló. Kalinina nem volt nyelvész, hantiul sem tudott, nem csoda,

hogy lejegyzése elnagyolt, következetlen. A tomszki nyelvészeknek viszont rendelkezésükre álltak volna az azóta megjelent nyelvjárási szótárak, hogy adataikat ellenőrizték – az is sajnálatos, hogy az NyK-beli szövegközlésről nem tudtak. Hasonlítsuk össze a mese első mondatát a három lejegyzésben:

Kalinina 1976: *‘имън мъУ ‘пъсън мъУ оУтына вълтъ жъ ‘гъл’кън кят имкърäч’кън ‘В некотором царстве, в некотором государстве жили старик со старухой.’*

Honti 1984: *jiməŋ mēŋ pēsəŋ mēŋ oytina wälta jěylləkən kät im-iki rät’kən.* ‘Egy szent országban, egy áldott országban élt egy öregember és egy öregasszony.’

Potanina 2010: *imən məŋ pəsən məŋ oytinə wälta jəyilələqən kät imkə-rätʃkən. im-ən məŋ pəs-ən məŋ oytī-nə wäl-ta jəyil-əl-əqən kät im-kə-rätʃ-kən* [right-LOC land left-LOC land top-LOC live-INF start-PRS-3DU two woman-DU-old man-DU] ‘Once there lived an old man and his old woman’.

A tomszki közreadó nem vette figyelembe, hogy Kalinina nem tett különbséget az *n* és *ŋ* hangok között, ezért az *-əŋ* melléknévképzőt összekeverte az *-ən* lokatívuszraggal. Ezen kívül összekeverte a *jəm* ‘jó’ és a *jim* ‘szent’ mellékneveket (DEWOS 367–374), ezért fordított ‘jobb’ jelentést, a ‘bal’ jelentést pedig kitálalta mellé. Pedig a *pəsəŋ* az egész hanti nyelvterületen a *jiməŋ* ‘szent’ szinonimája, párhuzamos szópárja, összetételekben utótagja (DEWOS 371).

A vaszjugani nyelvjárásban meglévő magánhangzó-harmónia sem jelenik meg a tomszki közlésben. A palatális és veláris redukáltak nincsenek elkülönítve, valamint egy magas hangrendű szóban mély *q* szerepel (*jěylləkən* – *jəyilələqən*). Az *imi-iki* ‘anyó-apó’ elemzése sem sikerült. A mese további 298 mondatában is hasonló felületességnek lehetünk tanúi.

М. А. Лапина: Тэк ёх моньщэт-путрэт. Сказки-рассказы тегинских людей. Выпуск 1. [M. A. Lapina: A tegi nép meséi-elbeszélései. Első rész.] Принт-Класс, Ханты-Мансийск. 2011. 111 lap.

Maina Lapina már eddig is sokat tett azért, hogy dokumentálja a Tékfalvi öreghez kapcsolódó hagyományokat szűkebb hazájában. Ebben a kötetben a főként saját maga által gyűjtött szövegeket publikálja orosz fordítással, pontos filológiai apparátussal. A bevezetőben nem felejt el megemlíteni, hogy Pápay József volt az, aki első ízben jegyzett le a Tékfalvi öregről szóló éneket 1899-ben, Berezovóban. Az 1843 soros éneket később Schmidt Éva írta át és adta vissza a hanti nyelvű közösségnek.

О. В. Хандыбина: Щащем моньцэт. Сказки моей бабушки. Сборник текстов хантыйского фольклора. [O. V. Handybina: Nagyanyám meséi. Hanti folklór szövegek gyűjteménye.] ОАО Информационно-издательский центр, Ханты-Мансийск. 2011. 165 lap.

A kötet szövegeit az a többször nevet változtatott intézmény gondozta, melyet még Schmidt Éva álmodott meg, és az összes obi-ugor nyelvjárásra kiterjedő gyűjtőmunka érdekében jött létre. A legutóbbi információink szerint az intézményt megszüntették, de az ott folyó munkáról tanúskodik ez a hanti–orosz két nyelvű kötet, mely meséket, énekeket és találós kérdéseket tartalmaz tegi és szurguti nyelvjárásban. A tegi szövegeket a kötetet is szerkesztő Olesja Handybina gyűjtötte. A szurguti szövegeknek érdekes története van: az 1990-es évek elején a russzkinszkijei iskolában tanuló hanti gyermekek szüleiktől és rokonaiktól meséket gyűjtöttek, és oroszul leírták őket. Ezt fordította vissza hantira Tat'jana Sajnakova (Tevlina) 25 évvel később, olyan szüzséket mentve meg, melyek mára elfelejtődtek volna.

Т. А. Молданов: Хӑнты путэр. Книга для дополнительного чтения по хантыйскому фольклору для 5–6 классов средней школы. [T. A. Moldanov: Hanti beszéd. Folklór szövegek, olvasókönyv az 5–6. osztály számára.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 186 lap.

A tankönyvnek szánt kötet autentikus folklór szövegeket tartalmaz, mondákat, meséket és nagy számban medveünnepi színjátékok szövegeit. Csak a címlapján van néhány orosz szó, egyébként teljesen hanti nyelvű. Még a gyűjtés körülményeiről szóló jegyzetek is hantiul vannak. A könyvet olvasva a nebulók a legújabb helyesírással is megismerkedhetnek.

П. Т. Тарлин: Сказки Гришкина Геннадия Григорьевича. Расшифровка, перевод, составление, примечания П. Т. Тарлина. [P. T. Tarlin: Gennadij Grigor'evič Griškin meséi.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 131 lap.

A szövegeket Schmidt Éva gyűjtötte Tugijaniban 1980-ban, s most P. T. Tarlin adta ki őket két nyelven, hantiul és oroszul, és ellátta őket nyelvi és mitológiai magyarázatokkal is. Úgy látszik, Hantiföldön nem érvényes az a húszéves publikációs tilalom, mely Schmidt Éva végakarata volt.

Munkácsi-újra kiadások

Юван Шесталов (ред.): Именитые богатыри Обского края. [Juvan Šestalo (szerk.): Az Ob-vidék nevezetes hősei.] ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск. 2010. 150 lap.

Е. И. Ромбандеева (ред.): Героический эпос манси (вогулов): Песни святых покровителей. [E. I. Rombandeeva (szerk.): A manysik (vogulok) hősi eposza. Szent védőszellemek énekei.] Принт-Класс, Ханты-Мансийск. 2010. 648 lap.

Az utóbbi években két azonos projektum zajlott Hanti-Manszijszkban párhuzamosan: Munkácsi Bernát Vogul népköltési gyűjteményének (Budapest, 1892–1921) átdolgozása az oroszországi kutatók és érdeklődők számára. Juvan Šestalo költő (1937–2011) a Jugor Egyetemen gyűjtött össze egy kutató és fordító gárdát, Evdokija Rombandeeva nyelvész (1928–) pedig az Obi-ugor kutatóintézetben végezte munkáját, az Orosz Tudományos Akadémia támogatásával. Céljuk alapvetően azonos volt, de habitusuk különbözőségéből adódóan az eredmény két különböző kötet lett. A cél az volt, hogy Munkácsi szövegei cirill betűs átírással, orosz fordítással az érdeklődők kezébe kerüljenek.

Mindkét szerző a II. kötetet kezdte el átdolgozni, az Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi címűt. Juvan Šestalo az elején kezdte, és a 97. lapig jutott el, Rombandeeva viszont téma szerint válogatott. A szövegek többségének a hőse Mir-Susne-Hum, a Világügyelő Férfi – aki a mesékben Ekwa Pigris, azaz Aszszony Fiacskája néven szerepel –, de helyet kapnak a kötetben a manysik-lakta vidék egyéb folyói, a Szoszva, a Szigva, a Lozva és a Pelim folyók mellett tanyázó bálvány-szellemek énekei is. Šestalo szerkesztésében négy oszlopban olvashatjuk ugyanazt a szöveget: a cirill betűsre átírt manysi szöveg mellett ott van Munkácsi magyar fordítása, egy szó szerinti orosz fordítás és egy műfordítás. A Rombandeeva-féle kiadványban a cirill betűs manysi szöveg mellett a másik oldalon az orosz fordítás szerepel. Rombandeeva a szövegeket jegyzetekkel is ellátta, s kiegészítette különleges szavak és kifejezések listájával, valamint mutatókkal is: összeállította az énekekben előforduló szereplők és helyszínek névmutatóit és az adatközlők neveinek és lakóhelyeinek listáját. A kötet végén hat hősenek az eredeti, Munkácsi-féle kiadványból kifényképezett reprint változata is látható. Ezek segítségével össze lehet hasonlítani Munkácsi transzkripcióját Rombandeevával, valamint az eredeti szöveg magyar és orosz fordítását is.

Rombandeeva már korábban is adott ki Munkácsi-szövegeket: a szibériai népek folklórját bemutató kiadványsorozatban ő szerkesztette a manysi kötetet (Мифы, сказки, предания манси (вогулов). Наука, Москва–Новосибирск. 2005), és a föld teremteséről szóló regét a Vogul népköltési gyűjteményből vette. Jelen kötete sem a Munkácsi-féle szövegek szolgai átvétele: az 5. számú Ivan Golovněvnek egy 2002-es felvétele, melynek szövegét és fordítását elsőként itt

publikálta a szerző, az utolsó, a 35. pedig egy 1988. évi felvétel, mely már az előbb említett folklórkötetben is megjelent. A mitikus énekeken kívül Rombandeeva a függelékben közöl 12 egyéni éneket is, melyeknek többségét édesanyjától gyűjtötte főiskolás korában, 1952 nyarán. Ezeket az énekeket az ő előadásában meg is lehet hallgatni a kötethez tartozó CD lemezről.

Majdnem másfélszáz év után a manysi folklórszövegek kezdenek visszakerülni oda, ahonnan származtak. Ezt a munkát már korábban Schmidt Éva is elkezdte, aki nemcsak oroszra, hanem hantira is lefordított egy-egy manysi nyelvű szöveget, ha úgy ítélte meg, hogy ez segíti az etnikus kultúra visszatánulását. Az ő átiratai kéziratban maradtak. Ez a most bemutatott két kötet azt szolgálja, hogy Reguly Antal és Munkácsi Bernát gyűjtése is gazdagítsa a manysi kultúrát. Még sok ilyen kötetre lenne szükség. Juvan Šestalo már nem folytathatja ezt a munkát, de úgy hírlik, hogy E. I. Rombandeeva a következő kötetben dolgozik.

Történelem

Р. К. Бардина: Обские и нижнесосвинские манси: этносоциальная история в конце XVIII – начале XXI века. [R. K. Bardina: Obi és alsó-szoszvai manysik: etnoszociális történelem a XVIII. század végétől a XXI. századig.] Издательство Сибирского отделения Российской Академии Наук, Новосибирск. 2009. 150 + 24 lap.

Р. К. Бардина: Материалы по этносоциальной истории обских и нижнесосвинских манси в XX – начале XXI века. [R. K. Bardina: Dokumentumok az obi és alsó-szoszvai manysik XX. századi – XXI. század eleji etnoszociális történelmével kapcsolatban.] Издательство СО РАН, Новосибирск. 2010. 175 + 28 lap.

Р. К. Бардина: Угорское население Нижнесосвинского Приобья (XVIII–XXI века). [R. K. Bardina: Az alsó-szoszvai Ob-vidék ugor lakossága (XVIII–XXI. század).] Издательство СО РАН, Новосибирск. 2011. 291 + 24 lap.

Az anyanyelvét is jól beszélő, fiatal obi manysi kutató, Raisa Bardina évente jelentkezett egy-egy új kötettel, melyben szűkebb hazája társadalmi-rokonsági viszonyait, demográfiai változásait, a helyi manysi családok történetét tárta fel. Kutatási területe a Kis- és a Nagy-Ob vidéke Kaltasjanitól északra a Szoszva és a Kazim torkolatáig. Anyagát levéltárakban és a terepen személyes interjúk során gyűjtötte. Köteteiben név szerint felsorol minden manysit, akik az utóbbi bő két évszázad folyamán a torkolatvidéken éltek. Az utolsó kötetben összegezte eredményeit, és a területen élő hantik adataival is kiegészítette. Ez a hagyományokban gazdag vidék volt Schmidt Évának is a fő kutatási területe, a magyar olvasók fülében is ismerősen csengenek a helynevek: Peregrobnoje, Muligort, Tegi, Vezsakari, Narikari, Tugijani, Polnovat és a többi.

Néprajz

С. А. Попова: Медвежий праздник на Северном Урале. [S. A. Popova: Medveünnep az Északi Urálban.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2011. 76 lap.

Svetlana Popova ismeretterjesztő, népszerűsítő céllal, de tudományos alapos-sággal mutat be egy medveünnepet, melyet 2010 decemberében rendeztek meg az északi manysik a Tasmanov nemzetség szálláshelyén, a *lepəl jā* folyócska partján, Hulimsunt falu közelében. A fotókkal gazdagon illusztrált kötet nemcsak magát a szertartást dokumentálja, hanem a szerző összefoglalja a manysik történetét, hitvilágát is, hogy jobban megismertesse ezt a különös világot a kevésbé tájékozott olvasóval.

Bibliográfiák

С. В. Берендеева – Е. П. Степанова (сост.): Учебники. Учебные и методические пособия для национальных школ Ханты-Мансийского автономного округа – Югры. Сводный каталог выставки. [S. V. Berendeeva – E. P. Stepanova: Tankönyvek. Oktatási és módszertani segédanyagok a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra nemzetiségi iskolái számára. Kiállítaskatalógus.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 100 lap.

Az összeállítás 340 tételt tartalmaz, melyben hanti, manysi, nyenyec és orosz nyelvű ábécéskönyvek, tankönyvek, szöveggyűjtemények, szótárak, tanári segédkönyvek szerepelnek.

С. В. Берендеева – Е. П. Степанова – Н. М. Постика (сост.): Научные труды и публикации Обско-угорского института прикладных исследований и разработок (2001–2011 гг.). Библиографический указатель. [S. V. Berendeeva – E. P. Stepanova – N. M. Postika: Az Obi-ugor alkalmazott kutatások intézetének tudományos munkái és publikációi 2001 és 2011 között. Bibliográfiai mutató.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 416 lap.

Az obi-ugorok 1991-ben, Hanti-Manszijszkban alapított tudományos kutatóintézete fennállása során többször nevet és helyet változtatott, de falai között mindig komoly kutatómunka folyt. A bibliográfia összeállítói az utóbbi évtized termését gyűjtötték egybe. A gyűjtemény összesen 1740 tételt tartalmaz, monográfiákat, tanulmányokat, publicisztikákat az obi-ugor nyelvészet, folklór, néprajz, irodalom, történelem köréből, nem hagyva ki gazdaságtörténeti, ökológiai, pedagógiai és pszichológiai témákat sem.

Csepregi Márta

Winkler, Eberhard: Udmurtische Grammatik

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 81.

Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011. 188 oldal.

1. Eberhard Winkler *Udmurtische Grammatik* (2011) című monográfiája nagyszerű modern áttekintése az udmurt nyelv mai rendszerének, megjelenése ezért is nagy öröm a permi nyelvek, azon belül is az udmurt iránt érdeklődőnek.

Winkler neve nem cseng ismeretlenül az udmurt nyelvet kutatók számára, hiszen mindenki, aki valaha is foglalkozott vagy csak érdeklődött az udmurt nyelv iránt, legalább egyszer (de inkább százszor) kezébe vette a *World Languages* sorozat *Udmurt* (2001) című darabját, amely szintén Winkler nevéhez kapcsolódik. Éppen ezért a 2011-es kiadás első (második, harmadik) kézbevétele alkalmával az olvasó ösztönösen egymáshoz hasonlítja a két munkát, így ebben az ismertetésben én sem kerülhetem el, hogy egyes fejezetek tárgyalásának alkalmával ne említsem meg, mit változtatott a szerző az új monográfiájában.

A legszembevetőbb változás a két monográfia nyelvében van, hiszen míg az *Udmurt* angol nyelven egy szélesebb közönség számára készült, az *Udmurtische Grammatik* német nyelven a *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* sorozatban jelent meg, mely sorozat leginkább a finnugor és az altáji nyelvek kutatói számára közismert. Persze könnyen gondolhatnánk azt is, hogy a 2011-es monográfia csak német nyelvű fordítása a 2001-es változatnak, de az jóval terjedelmesebb, és a könyv végén található bibliográfia áttanulmányozása után már egyértelmű, hogy a 2001-es verzió csak kiindulási alapul szolgált Winkler számára. Így jobb lenne úgy fogalmazni, hogy az *Udmurtische Grammatik* új, átdolgozott és kibővített kiadása a 10 évvel korábban íródott műnek.

A két könyv megjelenése között eltelt időben számos nagyszerű munka született az udmurt nyelv szűkebb területeiről (pl. szociolingvisztika, esetrendszer, stb.). Ezek jelentős részét a szerző sikeresen dolgozta bele 2011-es monográfiájába (például: Kondratjeva 2010; Edygarova 2009). Ezért fontos elmondani, hogy a könyv egyik nagy érdeme éppen az, hogy ezeknek a sokszor csak orosz nyelven megjelenő kutatásoknak az eredményeit elérhetővé teszi az oroszul nem olvasó nagyközönség számára is.

Mielőtt rátérnék a könyv tartalmi ismertetésére, érdemes annak „belalakjáról,” is szót ejteni.

2. Első látásra is feltűnik, hogy Winkler könyve nagyon gazdagon van adatolva. Minden tárgyalt nyelvi szint, jelenség vagy probléma legalább egy példamondattal van alátámasztva, így összesen 537 külön számozott és sok, a szövegben belül elhelyezett példa segíti az olvasót a megértésben. A számozott példák

nagyon gondosan glosszázottak. Külön öröm, hogy minden esetben a latin betűs verzió alatt, kicsit kisebb betűkkel ugyan, de a cirill változat is megjelenik. Ezt én személy szerint mindenképpen pozitív újtásnak érzem a 2001-es verzióhoz képest. Bár teljesen egyetértek azzal a nyelvészeti hagyománnyal, hogy egy nagyközönség számára készült monográfia latin betűs átírással jelenjen meg, mégis jó, ha a nyelv eredeti írásmódjában is olvashatók a példák. (Fontos lehet ez azért is, mert köztudott, hogy a finnugor nyelvek esetében a latin és a cirill betűs átírások nem problémamentesek.)

Winkler gondosságát jelzi, hogy a monográfiában szereplő példáknál összesen három elírás található, ez egy ilyen gazdagon illusztrált könyv esetében nagyon jónak minősül.¹²

A példamondatok mellett táblázatok segítik az olvasót, amelyek szemléletesebbé teszik például a birtokos személyjelek és esetragok viszonylag bonyolult kapcsolódását vagy a személyes névmások ragozását stb.

A könyv szerkezetében a grammatikák hagyományos felépítését követi, a „legkisebttől” halad a „legnagyobb” felé, a legegyszerűbbtől a legbonyolultabb szerkezetekig. Véleményem szerint a főfejezetek néha túlságosan szét vannak bontva alfejezetekre, amit sok esetben nem indokol a tartalom. Ennek köszönhetően egyes alfejezetek nem tartalmaznak többet pár mondatnál, ez olykor zavaró, hiányérzetet keltő, de ez nem csökkenti a könyv használhatóságát és érthetőségét.

Az ismertető további részében a monográfia tartalmi részét igyekszem bemutatni a teljesség igénye nélkül, az udmurt egy-egy speciálisabb, a monográfiában is többször tárgyalt jelenségét kiemelve.

3. A könyv bevezető fejezetében (0. Einleitung) rövid áttekintés található általánosságban az udmurt nyelvről. A fejezet többek között kitér arra, hogy az udmurt a komi-zürjén és a komi-permják nyelvekkel együtt a finnugor nyelvek permi ágába tartozik, és hogy a nyelv beszélői az Orosz Föderáció területén élnek, az Udmurt Köztársaságban. A 2002-es népszámlálási adatok alapján 637 ezren vallották magukat udmurnak, és ebből 460 ezren élnek a köztársaság területén. A köztársaság lakosságának 29,3 %-a az udmurt, az oroszok 60%-ot, az udmurtok után második legnagyobb kisebbség, a tatárok pedig 7%-ot tesznek ki. Az udmurt nyelv a következő nyelvjárásokkal rendelkezik Kelmakov – Saari-nen (1994) alapján: 1. északi-nyelvjárás, 2. déli-nyelvjárás, 3. középső-nyelvjárás, 4. beszermán nyelvjárás.¹³

¹² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Julia Speshilovának az udmurt adatok alapos átvizsgálásáért.

¹³ A monográfia alapján véve az udmurt irodalmi nyelvet mutatja be, de Winkler az egyes jelenségek tárgyalásakor kitér a nyelvjárási változatokra is, amit az adott fejezet

A bevezető fejezet az udmurt nyelv kutatóinak bemutatásával végződik. Természetesen nem várható el, hogy egy nyelv grammatikájának bemutatásával foglalkozó monográfia teljességében foglalkozzon az adott nyelv tudománytörténetével, de az érdeklődők számára talán hasznos lett volna, ha Winkler nem a 80-es években megjelenő udmurt vonatkozású művekkel zárja le ezt a rövid áttekintő alfejezetet, hanem kitér néhány jelenkori kutatóra is (például Valentin Kelmakov, Natalja Kondratjeva, Svetlana Edygarova, hogy csak az anyanyelvi kutatókat említsem).¹⁴

3.1. Az udmurt nyelv érdemi tárgyalása a hangtani fejezettel kezdődik (1. Phonologie). A fejezet elég szegényesnek tekinthető, figyelembe véve, hogy az udmurt fonológiai irodalom mennyire gazdag. Winkler csak a legfontosabb információkra szorítkozik, bemutatja, hogy az udmurt nyelvben hét magánhangzó és 26 mássalhangzó van. A két csoportot bemutató alfejezetekben helyet kapnak a kiejtési variációk és a hosszúság kérdése. Az udmurtra a mennyiségi korreláció nem jellemző, sem magánhangzók, sem a mássalhangzók esetében.

A 2001-es verzióhoz képest külön fejezetet szentel a szerző a morfofonológiának (2. Morphonologie). A tövváltozatok bemutatása mellett ebben a rövid fejezetben kapnak helyet a tövek és szuffixumok kapcsolódásának szabályai is.

3.2. A könyv legterjedelmesebb és legtartalmasabb része a nyelv morfológiai szintjét bemutató fejezet (3. Morphologie und Morphosyntax). Ahogy a cím is mutatja, a fejezet túlmegy azon, hogy csak önálló szegmentumokként írja le az egyes szuffixumokat, sok esetben már a szintaxis kérdésköréhez tartozó jelenségeket is megemlíti a szuffixumok funkciójának bemutatásánál. Kiváló példa erre az udmurt PX3SG *-(j)ez* végződés sokrétű használatának bemutatása, ami elképzelhetetlen az udmurt nyelv információ-szerkezetének, vagy hagyományosabb nevén téma-réma felosztásának megemlítése nélkül, de erre még a későbbiekben visszatérek.¹⁵

legvégén egy D. (= Dialekte) rövidítés vezet be. Osztom a szerző véleményét, hogy az irodalmi nyelvre jellemző grammatika mellett fontos, hogy képet kapjunk a nyelvjárási változatokról is, ha egy nyelvet szeretnénk megismerni, de jelen esetben kicsit ad hoc-nak érzem a nyelvjárási változatok tárgyalását, amik hol megjelennek, hol nem.

¹⁴ A fent említett kutatók megemlítése már csak azért is indokolt lett volna, mert Winkler monográfiája nagyban támaszkodik az ő munkáira.

¹⁵ Az ismertetésben Winkler (2011) rövidítéseit alkalmazom, a példák minden esetben tőle származnak így azokat a német jelentéssel adom meg. A felhasznált rövidítések jegyzéke: PX = Possessivsuffix, SG = Singular, REFL = Reflexiv, FREQ = Frequentativ, PRS = Präsens, PL = Plural, GEN = Genitive, ILL = Illativ, TERM = Termitativ, AKK = Akkusativ, ABL = Ablativ, CX = Kasussuffix

A fejezet legelején található bevezető részben (3.1. Vorbemerkungen) az udmurt általános jellemzőit mutatja be a szerző. Az udmurt – a többi uráli nyelvhez hasonlóan – az agglutináló nyelvek közé tartozik, a forma és a funkció általában 1:1 megfelelésben vannak egymással, például a *vera-ški-li-ško-di* 'ihr unterhaltet euch häufig' igei forma esetében az egyes szuffixumoknak egy-egy funkció felel meg: REFL-FREQ-PRS-2PL.

Itt kerül először szóba a jelöletlenség kérdése. A jelöletlenség fontos kategória az udmurtban, jelölten például a névszóragozásban a nominatívusz és az egyes szám, az igeragozásban a kijelentő mód, az egyes szám a személyragokban, 3SG-ben jelöletlen a jelen idő, 1SG-ben viszont a személy. A jelöletlenség kérdése egyike azoknak a problémáknak, amelyek többször előkerülnek a monográfiában.

Az áttekintő alfejezet legérdekesebb adatai a Suffixe fejezetben találhatók, itt mutatja be Winkler azokat a szuffixumokat, amelyek „túllépve” névszói kategóriájukon, megjelennek például adpozíciós elemeken is. Ilyen a már említett *-(j)ez* PX3SG, amit Winkler nominalizáló szuffixumnak nevez (Nominalisierung = NOMIN), a többes szám jele a *-(j)os*, és a középfok jele a *-ges*. A szuffixumok posztpozíciókhoz is kapcsolódhatnak, de ilyenkor az eredeti jelentésük helyett más funkciót kapnak (például: *ton ponna-jez* 'das, das wegen dir ist', *ton-en seren-jos* 'die, die wegen dir sind').

Lehetőség van az udmurtban az egyes szuffixumok halmozására, ami sok esetben az ellipszissel áll kapcsolatban, mint például a *gurt-len-ez-len* (Dorf-GEN-NOMIN-GEN) '(z.B. das Gebäude) der (z.B. Schule) des Dorfes' esetében, ahol – mint a fordításból látható – kétszeres birtokos elliptálásáról van szó. Az elliptikus szerkezetek mellett azonban előfordul például viszonyjelölő szuffixumok halmozása is (*tat-či-ož* (Stamm-ILL-TERM) 'bis hierer').

Az általános bevezető rész után tér rá Winkler a névszói és igei kategóriákhoz kapcsolódó szuffixumok bemutatására.

3.3. A névszói kategóriákat tárgyaló fejezet a névszói tövek bemutatásával kezdődik. A névszótövek általában egységesek, és a toldalékok tövekhez kapcsolódását is egy egyszerű szabály alakítja: többes jel esetében magánhangzók után a több alakkal rendelkező toldalékok magánhangzós változata áll (*busi-os* 'Felder'), mássalhangzós tövek esetében pedig a mássalhangzós változat (*gurt-jos* 'Dörfer'), míg esetragok esetében éppen fordítva. Az egyes toldaléktípusok többalakúságának kérdése itt is helyet kap (például a PX1SG *-e/i*), amit én nem érzek maximálisan indokoltnak.¹⁶

¹⁶ Igaz, hogy a többalakú birtokos személyjeleknek nyelvtörténeti szempontból van köze a szótövekhez, de szinkron állapotot nézve ezek inkább a személyjel variációinak kérdéséhez tartoznak.

A névszókról szóló fejezet következő részeiben átfogó képet kap az olvasó arról, hogyan működik az udmurtban a számjelölés (egyes szám jelöletlen, többes szám esetében *-(j)os*), az esetadás és a birtokjelölés. Mind az esetadás, mind pedig a birtokos jelöléséről szóló alfejezetek legizgalmasabb részei a funkciókat bemutató részek.

Az udmurt nyelv gazdag esetrendszerrel rendelkezik, a hagyományos grammatikák – és azokat követve Winkler is – 15 különböző esettel számolnak. Ebből négy grammatikai eset, a többi pedig viszonyjelölő. Az esetek funkciót bemutató alfejezet (3.3.1.2.2.3 Funktionen der Kasus) gondos és szisztematikus leírást ad az egyes esetek használatáról. Az összes esetre vonatkozó részletes tárgyalás túlmutat ezen ismertetés keretein, így két – szubjektív szempontok alapján kiragadott – eset használatára vonatkozó leírást mutatok be.

Az esetek közül az egyik legérdekesebb minden bizonnyal az akkuzatívusz (AKK). Az AKK-nak az udmurtban négy allomorfja van (*-ez*, *-jez*, *-iz* ~ *-ti*). Az AKK használatát bonyolult szabályok alakítják, amelyek a nem anyanyelvi beszélő számára sokszor kiismerhetetlennek tűnnek. Winkler az AKK használatáról szóló részben leginkább Kondratjeva (2010) eredményeit veszi alapul. Ez egy kiváló doktori értekezés az udmurt névszókról.

A hagyományos nyelvtanok általában annyit jegyeznek meg a jelölt és jelöletlen tárgyról, hogy a jelölt mindig a határozott, a jelöletlen pedig a határozatlan tárgy jelzésére szolgál. Winkler ezt kiegészíti azzal, hogy az AKK használatos teljes tárgy esetében. A következő mondatpárban tehát az AKK esettel jelölt tárgy arra utal, hogy a kása egészét megettem, míg a jelöletlen tárgy esetében egy részleges, ún. partitívuszi tárgy a kása: *mon žuk š-i* 'Ich aß Brei' – *mon žuk-ez š-i* 'Ich aß den Brei auf'. Kondratjeva (2010) azonban tovább megy ennél a megállapításnál, és a következőképpen adja meg az AKK és NOM esetben álló tárgy használati szabályait:

1. A tárgy mindig jelölt, ha élő.
2. Élettelen tárgy esetében a tárgy kötelezően jelölt, ha határozott.
3. Határozatlan tárgy esetén a rezultatív tárgy jelölt, az irrezatatív jelöletlen.

Kondratjeva (2010) munkájának felhasználása Winkler monográfiájának egyik nagy előnye, mint ahogy ezt fentebb már említettem. Ez a 2010-es doktori disszertáció az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb, ha nem a legkiemelkedőbb munkája, ami az udmurt morfológia tárgykörében született.

A jelöletlen tárgy kérdése még többször előkerül Winklernél, például a tárgyi inkorporációt tárgyaló fejezetben (3.4.5.7 Objektinkorporation), valamint a valencia-váltó igeképzések esetében a műveltető képző bemutatásánál (3.4.5.3.2 Kauziva). Nem csoda, hiszen az egyik legproblematisabb területe a névszói kategóriának az udmurtban.

Az Ablatívuszi (ABL) eset Genitívuszi (GEN) használata szintén érdekes kérdése az udmurt grammatikának. Az udmurt nyelvben a birtokos szerkezetben a birtokos a *-len* genitívussal van jelölve, míg a birtok a már többször előkerülő *-(j)ez* PX3SG-vel. Például a következő szerkezetben: *ta Ondi-len pi-jez* 'Das ist Ondis Sohn'. Megváltozik azonban a birtokos esetvégződése akkor, ha a birtokos szerkezet a mondat tárgyaként jelenik meg: *so kolχoz-leš busi-z-e vožmat-i-z* 'Er zeigte den Acker der Kolchose'. Winkler a GEN és az ABL közötti kapcsolatra a következő állítást teszi: az GEN és az ABL kiegészítő eloszlásban van egymással a következő módon: névszó-GEN + névszó-nem-AKK vs. névszó-ABL + névszó-AKK. Ez az általánosítás azt adja ki, hogy minden olyan esetben is a GEN használatos a birtokos szerkezetben, amikor a birtokszón az AKK-tól eltérő eset jelenik meg.

Ami igaz is például a következő mondatban is: *so kolχoz-len busi-ja-z mjin-i-z* 'Er ging auf den Acker der Kolchose'.

Az esetek alakjának és funkcióinak bemutatása után a névszókról szóló fejezet a birtokos személyjelek ismertetésével foglalkozik. Itt érdekes a személyjelek és az esetragok kapcsolódása. Mint köztudott, a finnugor nyelvek két részre oszlanak annak alapján, hogy milyen sorrendben követik egymást a személyjelek és az esetragok: CX+PX vagy PX+CX. Az udmurtban megtalálható a CX+PX és PX+CX sorrend is.

A könnyebb áttekinthetőséget az alfejezetben elhelyezett táblázatok segítik, ahol Winkler szegmentálással segíti az olvasót.

A birtokos személyjelek funkcióját tárgyaló részben Winkler nyolc különböző funkciót rendel a birtokos személyjelekhez. A birtokjelölés és a birtokos szerkezetben megjelenő kongruencia mellett a birtokos személyjelek használhatók referenciahordozóként, például *van-mi* 'wir alle', vokatívusként: *ton čeber apaj-e* 'du, mein hübsches Schwesterchen'.

A PX3SG még további funkciókkal rendelkezik, lehet nominalizáló szuffixum, határozottságot jelölő marker (Nikolaeva 2003), vagy éppen determináló elem (Kel'makov – Hännikäinen 2008).¹⁷

A névszókról szóló fejezet további részében a névmásokról és a melléknévekről tudhat meg fontos adatokat az olvasó. A névmásokról szóló alrészben minden névmási típus ragozási paradigmája táblázatba szedve segíti az átláthatóságot.

A névszókról szóló fejezetet a névszóképzéssel foglalkozó rész zárja, ahol újra előkerül a *-(j)ez* kérdése. A fejezetnek ez a része sokkal bővebb és gazdagabban illusztrált, mint a 2001-es angol nyelvű kiadás.

¹⁷ Fontos itt megjegyezni, hogy az utóbbi két funkcióra, vagyis a definitség jelzésére és a determinálásra a 3SG alak mellett használható a 2SG is.

3.4. A névszó fejezetet értelemszerűen az ígéről és az igeragozásról szóló, terjedelmében nagyjából megegyező fejezet követi (3.4. Verben). Winkler a fejezet legelején az udmurt igetövek bemutatása után, az igeragozás bemutatása előtt röviden értekezik arról, hogy az udmurtban nincs *habeo*-szerkezet, és hogy a létige csak múlt időben használatos.

Az igeragozásról szóló fejezetben a személyragok bemutatása után az egyes igeidők tárgyalására tér rá a szerző. A négy egyszerű és a négy összetett igeidő bemutatása során nem lehet elkerülni az aspektus és az akcióminőség kérdését, mert az udmurtban, főleg az összetett igeidők sokszor inkább az akcióminőség, semmint a tempus kérdéskörébe utalhatók.

Érdekesebb azonban a módokat tárgyaló alfejezet. Monográfiájában Winkler visszatér a hagyományosabb grammatikákban megjelenő igemódokhoz, és a mai nyelvtanokban megjelenő három igemód helyett négyet tesz fel az udmurtra: kijelentő, felszólító, feltételes és kötőmód. A szerző nem indokolja meg választását, bár az is igaz, hogy egy leíró nyelvtankönyvnek nem kell külön kitérnie magyarázatokra. Indokoltnak tekinthető ez a változtatás, ha figyelembe vesszük, hogy – ellentétben a felszólító móddal, ami hiányos paradigmájú (csak 2SG és 2PL alakja van) – az optatívusz teljes paradigmassal rendelkezik: *med* partikula + az ige jövő idejű alakja. Az optatívusz „felelevenítése” nemcsak a mai nyelvtanoktól tér el, hanem Winkler 2001-es verziójától is. Korábbi monográfiájában Winkler két nagyobb csoportra osztotta a módokat – real moods és unreal moods – és azon belül helyezte el az egyes igemódokat. A reális módokba tartoztak a kijelentő és az evidenciális, az irreális módok közé pedig a felszólító és a feltételes. Meglátásom szerint a korábbi felosztás tökéletesen megfelelt az udmurtban található módok bemutatására, a változtatást valószínűleg az indokolta, hogy az evidenciális mód – a szó szoros értelmében – kikerül a módok közül. Ennek oka az, hogy – szemben a másik négy móddal – az evidenciális az udmurtban nem morfológiailag jelölt, hanem vagy a létige PERFECTUMI alakjával (*vilem*) vagy pedig a *pe* partikulával jelölt. Persze kérdés akkor, hogy az optatívusz, ami szintén szintetikus forma, hiszen egy partikulával jelölt, tekinthető-e külön módnak, illetve, hogy hol a helye a PERFECTUM igeidőnek, amely szintén az evidenciális kérdéskörébe tartozik.¹⁸

A módokról szóló fejezetet a tagadásról szóló alfejezet követi, amiben megismerkedhet az olvasó a tagadóigével, aminek két alakja van az igeidőtől függően (*u-* és *e-*), a tagadó partikulákkal (*ej val*) és az egzisztenciális mondatok tagadásával, ahol az *evgl* tagadószó használatos. Ezen kívül a szerző tárgyalja a PERFECTUM és PLUSQUAMPERFECTUM igeidőkben megjelenő szuffixális tagadást is.

¹⁸ További adatokért és magyarázatért érdemes kézbe venni Florian Siegl (2004) MA-szakdolgozatát, amely épp ezeket a kérdéseket boncolgatja.

A tagadás után következik az igenevekről szóló, példákkal szintén gazdagon ellátott fejezet, amiben szóba kerül a birtokos személyjelekkel ellátott igenevek problematikája is.

Az igeről szóló fejezetet a névszói részhez hasonlóan az igeképzés bemutatása zárja, ahol Winkler külön kitér két valencia-váltó képzőre, a *-ški-* reflexív igeképzőre és a műveltető képzőre, a *-t(i)-*re. A képzőkről szóló fejezetben Winkler foglalkozik az inkorporáció és a komplexitás kérdéseivel is.

A morfológiai fejezetet az egyéb kategóriák bemutatása zárja. Az egyéb kategóriák közé tartoznak az adpozíciós elemek, a partikulák, az adverbiumok. A fejezetben szintén sok táblázat segít az eligazodásban, a figyelmes olvasó észreveheti, hogy egyes táblázatok hiányosak. Az adverbiumok ragozását bemutató táblázat egyes rubrikái üresen állnak, pedig nincs rá oka, hiszen a megfelelő ragokkal ellátott alakok létező formái a nyelvnek, így például helyes a *nokijčjož* forma ugyanúgy, ahogy például az *otlañ* is.

4. A gazdag morfológia és morfoszintaxis fejezet után egy viszonylag szegényes mondattani fejezet zárja le a könyvet (4. Syntax). Az anyag szegénysége azonban semmiképpen sem róható fel a szerzőnek, sőt, örömmel mondhatom, hogy a 2001-es kiadáshoz képest nagyon sokat gazdagodott a kötet. A mondattani jelenségek bemutatása kiegészül olyan alapművek eredményeivel, mint Maria Vilku *Word order in European Uralic* (1998) vagy Pirkko Suihkonen *Korpus-tutkimus kielitypologiassa sovelletuna udmurttiin* (1990) c. műve.¹⁹

A fejezet felosztása a hagyományos grammatikákat követi, így két nagy fejezetben foglalkozik a szerző az egyszerű és az összetett mondatokkal. De mielőtt rátérne, bemutatja, hogy az udmurtban milyen módon épülnek fel a nominális mondatok, a predikatív szerkezetek, az egzisztenciális mondatok, hogy nincs *habeo*-szerkezet, helyette a GEN + létige szerkezet használatos, valamint két partícipiumos mondatípust (*-ono* és *-mon*) ismerhet meg az olvasó.

A mondatfajtákat bemutató alfejezetben (4.2. Satzmodi) tárgyalja a kérdő mondatok két típusát (eldöntendő és kiegészítendő), a felszólító, az óhajtó és az egzisztenciális mondatokat.

Az utolsó fejezet legérdekesebb részei az egyszerű mondatok felépítését bemutató alfejezetnél kezdődnek (4.3. Der Einfache Satz). A hagyományos nyelvtanokhoz idomulva első lépésként azt tudhatjuk meg, hogy mi állhat alanyi pozícióban az udmurtban, mi lehet predikátum, és mi lehet tárgy. A tárgyról szóló részben külön kerül bemutatásra a direkt tárgy és az indirekt tárgy, mert Vilkunát (1998) követve ma már azt feltételezzük, hogy az udmurtban más-más pozí-

¹⁹ Felmerül a kérdés, hogy vajon ezek a művek miért nem kerültek bele a korábbi, 2001-es verzióba is, hiszen mindkét mű már jól ismert volt abban az időszakban is.

ciót foglalhat el a mondatban a direkt és az indirekt tárgy. A legfőbb összetevők után az egyéb komplementumok közül a határozók helyzete kerül bemutatásra. Végül szól az udmurta jellemző szórendről. Az udmurt alapvetően SOV szórendet mutató nyelv, de az alapszórend könnyen megváltozhat a beszéd információ-szerkezetének hatására. A szórendi variációkról szóló alfejezet a már korábban említett két munka eredményeit veszi alapul (Vilkuna 1998; Suihkonen 1990).

Az összetett mondatok bemutatása során előkerül a kötőszók kérdése, amelyek az udmurtban legtöbbször a tagmondat végén helyezkednek el. Ilyen kötőszó például a *ke* 'wenn' vagy a *šuiša* 'dass'. Az összetett mondatokat bemutató rész külön tárgyalja a véges és a nem-véges alárendeléseket és a mellérendelő mondatokat. A fejezet legvégén a kötőszók különböző típusait összefoglaló táblázat áll.²⁰

5. Összegezve a fentieket: Eberhard Winkler műve nagyon jó összefoglaló leírása a mai udmurt nyelvnek. Az igényes kiadás már eleve arra ösztönzi az embert, hogy kézbe vegye, átolvassa, tanulmányozza és egyre előrébb jutva a könyvben, egyre mélyebb ismereteket szerezzen erről a finnugor nyelvről.

A monográfia többértéűen felhasználható, hiszen jó bevezető lehet annak, aki most ismerkedik meg az udmurt nyelvvel, de olyanoknak is hasznos, aki már elég jó ismerik azt. A könyv igényel nyelvészeti előképzettséget, de hát ez érthető, hiszen nem nyelvkönyvet tartunk a kezünkben. Példáin keresztül Winkler az udmurt nyelv számos, érdeklődésre igényt tartható jelenségét mutatja be, így a monográfia hasznos lehet azok számára is, aki nem kifejezetten az udmurt, hanem egy tágabb nyelvészeti probléma iránt érdeklődnek. Biztos vagyok benne, hogy az olvasás és használat során megismert problémák fontos kiinduló pontjai lehetnek bármely további kutatásnak.

Végezetül két – nagyon személyes – megjegyzéssel szeretném zárni ezt az ismertetést. Először is, sajnálom, hogy nem kerültek bele ebbe az összefoglaló monográfiába olyan, szerintem alapműnek is számító tanulmányok és PhD-disszertációk eredményei, mint Kozmács István Az *-sk*-képző az udmurt (votják) ige képzés rendszerében (2004), Salánki Zsuzsa Az udmurt nyelv mai helyzete (2007), vagy a már korábban említett Florian Siegl The 2nd Past in the Permian Languages (2004) c. műve. Ezek a munkák sok értékes adattal és eredménnyel gazdagíthatták volna a könyvet.

A második és egyben záró megjegyzésem: talán öröndetesebb lett volna, ha a 2001-es kiadáshoz hasonlóan Winkler 2011-es monográfiája is angol nyelven jelenik meg, mert így egészen bizonyosan szélesebb közönséghez juthatott volna el ez az értékes, és azt gondolom, hogy az udmurtot kutató következő generáció számára alapvető munka.

²⁰ A mondattani fejezet végéről eltűnt a példaszöveg, ami még a 2001-es változatot zárta.

Irodalom

- Edygarova, Svetlana (2009), *Attributive Possession in Udmurt Language*. LU 45: 101–118.
- Kel'makov, V. K. – Hänninkäinen, Sirkka (2008), *Udmurtin kieliooppia ja harjoituksia*. Helsinki.
- Kel'makov, V. K. – Saarinen, Sirkka (1994), *Udmurtin murteet*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 47. Turku.
- Kondratjeva, N. V. [Кондратьева, Н. В.] (2010), Категория падежа имени существительного в удмуртском языке. Ижевск.
- Kozmács István (2004), *Az -sk-képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében* (ms).
- Nikoaleva, Irina (2003), Possessive affixes in the pragmatic structuring of the utterance: evidence from Uralic. In: Suihkonen, Pirkko – Comrie, Bernat – Maksimov, S. (eds), *International symposium on deictic systems and quantification in languages spoken in Europe and North and Central Asia*. Udmurt State University, Izsevszk, Udmurt Republic, Russia, May 22–25, 2001. Collection of Papers. 130–145.
- Salánki Zsuzsa (2007), *Az udmurt nyelv mai helyzete* (ms). http://doktori.btk.elte.hu/lingv/salanki/PHD_Salanki.pdf
- Siegl, Florian (2004), *The 2nd Past in the Permic Languages* (ms). <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/1265/Siegl.pdf?sequence=5>
- Suihkonen, Pirkko (1990), *Korpustutkimus kielitypologiassa sovelletuna udmurttiin*. Helsinki.
- Vilkuna, Maria (1998), Word order in European Uralic. In: Siewierska, Anna (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. Berlin – New York. 173–233.
- Winkler, Eberhard (2001), *Udmurt*. LINCOM EUROPA, München.

Tánczos Orsolya

Keresztes László: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2011. 147 oldal.

Keresztes László könyvében a mordvin nyelvváltozatok (erza és moksa) rendszerének átfogó, szinkrón és diakrón szempontú bemutatására vállalkozik. A könyv a szerző munkásságának összefoglalása, új kutatási témák felvetése, illetve megoldatlan mordvin nyelvészeti problémák vázolója. A szerző kifejezett célja ugyanakkor az is, hogy bemutassa, nem áthidalhatatlanok a különbségek a két nyelvjáráscsoport között, így a közös irodalmi nyelv megteremtése is lehetséges lenne.

A könyv jól áttekinthető szerkezetű, hét nagy fejezetre oszlik: az első, bevezető részben a mordvin nép és nyelv jelenéről és múltjáról olvashatunk (1. fejezet). A következő fejezetekben az egyes nyelvi szinteket tekinti át a szerző, a hangtan: fonetika és fonológia után (2. fejezet) a hangtörténet, a hangrendszer változásai következnek (3. fejezet), ezek után az alaktan (4. fejezet) és a mondat- (5. fejezet) ismertetése követik egymást. A 6. fejezetben a szókincs rétegződését és eredetét ismerhetjük meg. Az utószóban nem az eredmények összefoglalása következik, hanem a mordvin nép jelenéről és jövőjéről olvashatunk.

A szinkrón és a diakrón szempont keveredik a munkában, a hangrendszer esetében külön fejezetekre oszlik a mai mordvin nyelvváltozatok rendszerének leíró szempontú áttekintése (2. fejezet), valamint a történeti, a hangváltozásokat tárgyaló rész (3. fejezet). Az alaktani részben azonban a két megközelítésmód egyszerre van jelen, a mondatannál pedig a diakrón szempont egyes alfejezetekből teljesen hiányzik, például az összetett mondatok esetében csak egyes kötőszók jövevényszó-státuszáról van szó. Célszerű lett volna a két szempontot következetesen alkalmazni, vagy minden nyelvi szinten részletesen érvényesíteni a történeti szempontot is, vagy eleve két nagy részre osztani a művet, ahol az elsőben a szinkrón, a másodikban pedig a diakrón megközelítésmód érvényesült volna.

Az alábbiakban részletesen ismertetem a könyv fejezeteit, áttekintem az egyes részekben tárgyalt témákat, és bemutatom az ezekkel kapcsolatban felmerült kérdéseket.

1. A mordvin nép és nyelv: jelen és múlt című részben a mordvin nép és a nyelvjárás csoportok történetét ismerhetjük meg. A szerző a nyelvtörténeti periodizációt hangtörténeti, régészeti és jövevényszó-kutatások eredményei alapján végzi el. Leírja, milyen időszakban különülhetett el egymástól az erza és a moksa, hogyan alakultak ki a diaszpórák közösségek, hol és milyen arányban találhatunk napjainkban mordvin beszélőket. Mivel a szerző egy nyelvnek tekinti az erza és a moksa nyelvváltozatokat, az adatok ismertetése során nem tér ki arra, hogy a mordvin közösségen belül milyen arányban találhatunk erzákat és mokskákat.

Keresztes ebben a fejezetben említést tesz az első mordvin nyelvemlékekről is, ezekkel azonban részletesebben nem foglalkozik. Az utolsó nyelvtörténeti szakaszcsoport, az irodalmi nyelvek koráról szólva azt vázolja, miért nem jöhetett létre egy közös és egységes irodalmi nyelv, és hogy az utóbbi időben a mordvin értelmiségiek kezdik felismerni ennek a szükségességét. (A kérdésre a 7. fejezetben visszatér.)

2. Hangtan: fonetika és fonológia című fejezet a mordvin hangrendszer leíró szempontú elemzését tartalmazza. A fonémaállomány (magánhangzók és más-salhangzók) ismertetése mellett a morfológiai alternációkról és a szótag fel-

építéséről is olvashatunk. Az erza hangsúlyról szólva a szerző azt az általánosan elfogadott elméletet ismerteti, miszerint az erzában a „szó bármely szótagja hangsúlyozható” (23. oldal). Nem hivatkozik az újabb kutatásokra, nem értékeli az erza prozódiaival kapcsolatos újabb eredményeket, vö. például Lehiste, Ilse – Aasmäe, Niina – Meister, Einar – Pajusalu, Karl – Teras, Pire – Viitso, Tiit-Rein (2003), Erzya Prosody. MSFOu 245.

A szerző sajátos rövidítéseket, kódrendszert használ egyes igei formák jelölésére (a kétjegyű kódokban az első elem az alany személyére, a második a tárgy személyére utal; például a 33 az 'ő őt' típusú igealakokat jellemzi: *látja, olvas-sa*). Szándéka szerint az egyszerűsített formákkal a megértést szeretné megkönnyíteni, az olvasónak azonban így egy külön jelölési rendszert kell megtanulnia. Meglátásom szerint sokkal egyszerűbb lenne, ha a nyelvészeti szakirodalomban nemzetközileg is elfogadott lipcei glosszázási szabályokat alkalmazná a szerző.

3. Hangtörténet: a hangrendszer változásai című fejezetben Keresztes a hangtörténeti változásokat tekinti át, a szórekonstrukciókban Erkki Itkonen hipotézisét követi. Az ómordvin kori magánhangzó- és mássalhangzó-rendszert rekonstruálja, majd ezen rendszerek változásait mutatja be. Az egyes hangváltozások illusztrálására idézett példák átláthatóbbak lennének, ha az egyes példák külön sorokban szerepnének. A hangváltozások ábrái viszont jó szemléltető megoldásnak bizonyulnak, áttekinthetővé teszik a változásokat, amelyeket a szerző részletes leírásokkal egészít ki.

(A 60. oldalon található, a mássalhangzó-rendszer változásait bemutató ábra azonban nem egyértelmű, érdemes lett volna néhány soros magyarázatban megadni, mit jelöl a szerző négyzetrácsos és mit fekete vonalakkal.)

A hangtörténeti vizsgálódások eredményeképpen a szerző megállapítja, hogy a finn-volgai alapnyelv világosan rekonstruálható, déli csoportját a balti-finn nyelvek és mordvin alkották, míg az északit a számi és a mari, a nyugati régiót a fokváltakozás, a keletit viszont a szó belseji zöngés mássalhangzók megléte jellemezte.

4. Alaktan: a morfémák kapcsolódása és története című fejezetben morfológiai kérdéseket (névszóragozás, igeragozás és igenevek) tekint át a szerző, mind leíró, mind történeti szempontból. A fejezetben a főnévragozási típusok (határozatlan, határozott és birtokos ragozás) táblázatba rendezve, az erzában és a mok-sában jellemző szuffixumokkal együtt szerepelnek. Az alaktani áttekintésben a történeti részt Keresztes beleépíti a leíró részbe, a főnévragozás és az igeragozás esetében is közvetlenül a leíró rész után következik a diakrón áttekintés, kiegészítve az adott morfémának a többi finnugor nyelvben megtalálható párhuzamaival.

A névszói esetek leíró szempontú ismertetéséből hiányzik a két marginális eset (comitativus és temporalis) bemutatása, a történeti részben is csak az eset-ragjaikat említi a szerző, hiányoznak a megértést elősegítő gyakorlati példák. Érdemes lett volna minden egyes nyelvtani jelenség ismertetéséhez példákat megadni. Többek között a melléknévek egyeztetéséről írtakat is könnyebb lenne megérteni néhány példamondat beiktatásával. (Például mit érthetünk az alatt, hogy a melléknévnek „ritkán jelzői szerepben is van többes nominativusi alakja”? – 73. oldal).

A mondatnyi fejezetben (7.) részletesen, példákkal illusztrálva mutatja be a szerző a jelzős és névszói állítmányt tartalmazó szerkezetekben jelentkező egyeztetést, ezeket a példákat itt is fel lehetett volna sorolni, illetve érdemes lett volna utalni arra, hogy a 95. és 104–105. oldalon megtalálhatjuk a jelenség részletes magyarázatát.

A tipológia iránt érdeklődő olvasók számára a határozott és a predikatív ragozás ismertetése hasznos információkkal szolgál. Mivel a szerző korábbi kutatásai során behatóan foglalkozott a mordvin határozott ragozással, ennek a kérdésnek mind a történeti, mind a szinkrón oldalát részletesen megvizsgálja; megismerjük a mordvin determinatív paradigma kiépülésének fázisait. Az igeneves szerkezetek bemutatása vezet át a mondatnyi fejezethez.

5. A Mondattan: a szintagmák és a szintaxis című fejezetben a szintagmák felépítését ismerhetjük meg, itt szerepel a 4. fejezetben ismertetett névszói esetek funkcióinak részletes leírása is. Az egyszerű mondat részeinek bemutatása során a szerző az alanyra és az állítmányra tér ki bővebben, kétfajta megközelítésmódot alkalmaz egyszerre (a mondatrészeket mondatbeli funkciójuk és tematikus szerepük alapján vizsgálja). Nem világos azonban, hogy a tematikus szerepek közül miért csak az ágenset tárgyalja.

A szintaktikai viszonyok közül az egyeztetést és a szórendet, valamint az igeneves szerkezeteket tekinti át. A történeti szempont itt teljesen elmarad, az összetett mondatok esetében pusztán a kötőszók eredetére tér ki a szerző.

6. A hatodik fejezetben Keresztes a szókincs rétegződését és eredetét ismerteti. A *mordvin*, *erza* és *moksa* népnevek etimológiájának megtárgyalása után a szókincs egyes rétegeinek részletes bemutatása következik. Az ősi szókészlet elemei táblázatosan szerepelnek, megjelölve, ha egy adott szó esetében jövevényszóról beszélhetünk. Az uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai és volgai eredetű szavakat listázza a szerző. A volgai kori szavakkal kapcsolatban felveti, hogy jövevényszavakról vagy finnugor kori szavakról van szó, mivel mindössze két tucat olyan szót találhatunk, amely csak a mariban és a mordvinban található meg, Keresztes ezért teljesen elveti a volgai alapnyelv lehetőségét.

A jövevényszavak tárgyalásakor ismerteti a kontaktusok háttérét és történetét is, az indoeurópai/árja (iráni) jövevényszavak mellett bemutatja a balti, a török-ségi (bolgár-török/csuvas és a tatár) elemeket. Az orosz jövevényszavak esetében a korai átvételeket ismerhetjük meg, a mai hatásról csak röviden tesz említést a szerző, példákat nem hoz. A fejezet végén a vándorszavak és az ismeretlen eredetű szavak kérdését tárgyalja.

A 6. fejezet harmadik nagy része a névtannal foglalkozik, a személynevek és a helynevek kérdéseivel. A negyedik rész pedig a szóalkotás eszközeit tekinti át. A személynevek esetében a töként szolgáló közszó több esetben nem az irodalmi nyelvi formájában szerepel, és nem kapunk magyarázatot arra, miért marad el a palatalizáció például a *teta* (az irodalmi nyelvben *t'et'a* 'apa') és a *paksa* (az irodalmi nyelvben *pak'sa* 'mező') szó esetében.

A szóösszetételek tárgyalásakor érdemes lett volna kitérni a *pokš pr'a korš* 'bagoly (szó szerint: nagy fej kánya)' típusú bahuvihi összetételek bemutatására is, mivel ezek tipológiai szempontból érdekes összetételi altípust képeznek.

A neologizmusokkal kapcsolatban a szerző pozitívan nyilatkozik, és a bibliafordítások russzizmusoktól mentes szövegét állítja a nyelvújítók elé példaképként. A nyelvújítás és a terminológiaalkotás valóban elengedhetetlenül fontos feladat, azonban a szépirodalmi művek mellett nagy figyelmet kellene fordítani arra, hogy a mindennapi életben használatos szövegek (használati utasítások, reklámok, figyelmeztető feliratok stb.) erzául és moksául is megjelenhessenek. A városi fiatal lakosságot nem, vagy csak kis mértékben lehet az orosz elemektől mesterségesen „megtisztított” szépirodalmi szövegekkel megfogni. Sokakat ugyanis elriaszt ezeknek a műveknek az olvasásától, hogy szótár nélkül nem tudják megérteni őket, éppen a neologizmusok túltengése miatt. A túlzásba vitt purizmus pedig a nyelvcsere erősítő tényező lehet. A kérdés megtárgyalása során ezért fontos lenne szociolingvisztikai szempontokat is mérlegelni.

A 6. fejezetet egy Következtetések és feladatok című rész zárja, amely a mordvin nyelvészek számára a bibliafordításokban előforduló neologizmusok használatát, és egyáltalán a bibliafordítások nyelvének propagálását javasolja. Nem teljesen érthető, mi a szándéka a szerzőnek a következő mondattal: „Igen jó lenne, ha a bibliafordítások szókincse közkincsévé válna a finnugor anyanyelvű ifjúságnak, mert ez jelentősen elősegítené a gyermekek nyelvi fejlődését, a módszerek és a magatartás visszahatna az anyanyelv nemzetivé (az oroszától eltérővé) válásában a tudomány, a közigazgatás, majd a jog terén is.” (127. oldal.) Az világos, hogy a bibliafordításokban alkalmazott módszerek, szóalkotási módok példaként szolgálhatnak a nyelvújítók számára, azonban az nem teljesen érthető, hogy mindez hogyan segítené elő a gyermekek nyelvi fejlődését?! Másrésről a bibliafordításokból éppen a modern élet fogalmai hiányoznak. Sokkal fontosabb lenne, hogy a városi hétköznapiakhoz kapcsolódó és a modern jelenségek megnevezésére szolgáló szókincs gyarapodjon.

7. Az Utószó: a mordvin nép és nyelv jövője című, utolsó fejezetben a szerző azt mutatja be, milyen változtatásokat kellene bevezetni például az irodalmi nyelvek helyesírásában, hogy létre lehessen hozni egy közös mordvin irodalmi nyelvet. Keresztes mindvégig azt hangsúlyozza, hogy az erza és a moksa közötti különbségek áthidalhatók, és hogy a két irodalmi nyelvet központi utasításra hozták létre. Az egész fejezet a szerző szubjektív elképzeléseit mutatja be, olyan kijelentésekkel például, hogy a moksa és az erza nyelvváltozatban jelentkező *š ~ č* megfelelésből adódó különbség nem okoz megértési zavarokat a másik változat beszélői számára. Véleményem szerint ahhoz, hogy ilyen típusú kijelentéseket tehessünk, végezni kellene egy széleskörű kutatást a mordvin beszélők között, amely megmutathatná, milyen nyelvi szinteken okozhat gondot a másik csoport nyelvhasználatának megértése, és egyáltalán milyen arányban vannak, akik közös irodalmi nyelvet szeretnének.

Ez a fejezet kifejezetten azon erza és moksa nyelvészek számára hasznos, akik törekednek a közös irodalmi nyelv kialakítására. A szerző ugyanakkor magyar párhuzamok alkalmazásával a magyar olvasók számára is átláthatóbbá teszi a kérdést és az általa felkínált megoldásokat.

Keresztes csak egy rövid bekezdés erejéig tér ki arra a problémára, hogy a mordvinok száma rohamosan csökken, és a városiasodás az eloroszosodást hozza magával. Az egységes irodalmi nyelv kialakításának, iskolai oktatásban való bevezetésének számos akadálya merülhet fel, hiszen napjainkban éppen a kisebbségi nyelvek oktatásának visszaszorítását figyelhetjük meg, illetve a diaszpóráközösségek esetében például az is problémát jelent, hogy anyanyelvváltozatuk a sztenderdtől nagymértékben különbözik. Felmerül az a kérdés, hogy egy közös irodalmi nyelv kialakítása nem csak azt eredményezné-e, hogy erősödne az eloroszosodási folyamat, mivel a beszélőknek erőfeszítéseket kellene tenniük, hogy a közös irodalmi nyelvet megértsék. Egy ilyen lépést mindenképpen egy széleskörű helyzetfelmérő kutatásnak kellene megelőznie. Hiányolom ebből a fejezetből az orosz nyelv hatásainak ismertetését, valamint a nyelvi purizmus eredményeképpen kialakuló tendenciák bemutatását, illetve egy áttekintést arról, hogy mely tényezők erősítik a mordvin közösségben a nyelvváltási folyamatokat.

8. Az értekező fejezetek után egy epilógus, a bibliográfia, a betűk hangértékének leírása és a rövidítések feloldása következik. Az epilógusban a szerző személyes hangon biztatja a következő generációt a még megoldatlan problémákkal kapcsolatos kérdések kutatására és a korábbi leírások újragondolására. A felhasznált irodalmak részletes jegyzéke jó kiindulópontot adhat a mordvin nyelvváltozatok kutatói számára.

A kötetet A betűk hangértéke című rész egészíti ki, amely a fonetikában, fonológiában kevésbé jártas olvasó számára mindenképpen elősegíti a hangtani fejezetek megértését. A rövidítések feloldása című részben pedig többek között a

Keresztes által használt számkódok feloldása szerepel táblázatba rendezve, amely szintén megkönnyíti az új típusú jelölési rendszer befogadását.

9. Keresztes munkája nagyon alapos áttekintést ad a mordvin nyelvváltozatok rendszeréről és történetéről, magyar nyelven ez a legterjedelmesebb összefoglaló munka, amely az elmúlt évek kutatási eredményeit (habár nem minden részterület esetében) tartalmazza. Amellett, hogy a kötetet fontos összefoglaló és hiánypótló munkának tekintem, mégis néhány kritikai megjegyzéssel kell élnem.

A könyv felépítése és tartalma aránytalan, egyes részek részletesebben ki vannak dolgozva, míg például a szintaxist tárgyaló rész meglehetősen rövid.

Felmerül a kérdés, hogy a szerző kötetét tudományos monográfiának vagy inkább egyetemi tankönyvnek szánta-e. A kötet tankönyvjellegét erősíti, hogy a folyó szövegben elenyésző számban találhatunk hivatkozásokat, a továbbvezető irodalom a fejezetek végén szerepel. Következetlen a hivatkozások rendszere, ugyanis arra is találhatunk példát, hogy a szakirodalmi utalás a tudományos szakmunkáknak megfelelően szerepel a szövegben. Érdeemes lett volna egyfajta rendszerhez ragaszkodni.

Egyes fogalmak félkövér szedéssel ki vannak emelve a szövegből, ezzel a megoldással is inkább tankönyvekben találkozhatunk. Ugyanakkor a szerző olyan fogalmakat használ további magyarázat nélkül, amelyeket csak a finnugor nyelvek és a finnugrisztikai szakirodalom behatóbb tanulmányozása után lehet megérteni. A teljesség igénye nélkül: proto-lapp hipotézis (12. oldal), palatális attrakció (20), sandhi (21) lapp allegro-vokális (34) – a szövegben ezekre nem kapunk magyarázatot. A továbbvezető irodalomból ezeknek a terminusoknak a jelentése valószínűleg kideríthető, de egy tankönyvtől elvárható lenne, hogy ilyen alapvető fogalmakat megmagyarázzon.

Bevezető tankönyvben, amely alapvetően magyar anyanyelvűeknek, illetve magyarul szakszövegeket olvasó közönségnek íródott, meglátásom szerint nem illik idegen nyelvű szövegeket fordítás nélkül idézni. (Az 51. oldalon egy bekezdésnyi finn idézet szerepel fordítás nélkül.)

Ezenkívül kifogásolható az egyes finnugor népek külső elnevezéseinek alkalmazása. A külső elnevezések pejoratív voltára maga a szerző is felhívja a figyelmet a *mordvin* népnévről szólva, ugyanakkor a többi finnugor nép esetében következetesen a külső, szerintem megbélyegző elnevezést alkalmazza (például *cseremis* és *lapp*).

Összefoglalva Keresztes könyvét fontos hiánypótló munkának tekinthetjük, azonban ahogy ismertetésében Fejes is felvetette (<http://www.nyest.hu/renhirek/bevezetes-a-mordvin-nyelveszetbe>), felmerül a kérdés, kit tekint a szerző a könyv célcsoportjának. Egy következő kiadásban érdemes lenne ebből a szempontból egységesíteni a könyv arculatát.

Janurik Boglárka

**М. В. Мосин (отв. ред.):
Русско–эрзянский словарь**

Красный Октябрь, Саранск. 2012. 623 oldal.

A kisebb finnugor nyelvek közül a mordvin rendelkezik az egyik legtekintélyesebb szótárállománnyal. A mordvin és külhoni szerzők munkásságában négy szakasz különíthető el. A hőskort Nicolaes Witsen 1692-es mordvin–holland szójegyzéke, a 18. századi expedíciók során feljegyzett anyagok és Damaszkini püspök 1785-ös, 11 ezer címszót tartalmazó orosz–erza szótára jelenti. A 19. században a lexikográfiai munkák lendülete megtört, a hangsúly a bibliafordítások és egyéb vallási szövegek kiadására került, a század második feléből csak az August Ahlqvist (1861) és F. J. Wiedemann (1865) nyelvtanaihoz csatolt szólisták, ill. a Reguly gyűjtéseit kibővítve közreadó Budenz szójegyzéke (1866) említhető.

A harmadik szakasz a 20. század harmincas éveitől az ötvenes évekig tartott. Az első erza–orosz szótárak Rjabov (1930) és Evsev’ev (1931) nevéhez fűződnek. Ezeket négy olyan szótár követte, amelyek nagyon sokáig használatban voltak: Koljadenkov és Cyganov erza (1948, 1949), ill. Potapkin és Imjarekov moksa szótárai (1949, 1951). Ezeknek a szótáraknak a szóanyaga változó terjedelmű (15 és 40 ezer szó közöttiek), rengeteg orosz jövevényelemmel és ideologikus szókinccsel. Imjarekov mindezek mellett még két, iskolásoknak szóló kis terjedelmű moksa–orosz szótárt is megjelentetett (1953).

A szótárirás legújabb, a 20. század kilencvenes éveitől napjainkig terjedő szakasza a legtermékenyebb időszak. Először az erza–orosz nagyszótár (Serebrennikov et al. 1993), egy kisebb erza–orosz–erza szótár (Ščemerova 1993) és egy szintén kisebb terjedelmű moksa–orosz–moksa szótár (Ščankina 1993) jelent meg. Három évvel később látott napvilágot egy moksa iskolai szótár (Poljakov – Kelina 1996), majd nem sokkal később a moksa–orosz nagyszótár (Serebrennikov et al. 1998). Mindezek mellett az ezredforduló után egy erza–német kisszótár is megjelent (Mosin – Egorova 2002). Nemrég egy háromnyelvű (orosz–erza–moksa) szótár is megjelent (ennek csak az interneten közzétett változatát ismerem) (Ščankina et al. 2011).

Ami a nem mordvin(földi) szerzők 20–21. századi munkásságát illeti, itt is szép eredményeket lehet felmutatni. A magyar kiadványok sorát Juhász Jenő moksa szótára (1961) nyitotta, ezt Erdődi József és Zaicz Gábor erza szójegyzéke (1974), Keresztes László kresztomátiájának szólistája (1990) és Mészáros Edit nyelvkönyvének szójegyzéke (1998) követte. 1999-ben jelent meg Mészáros Edit és Raisa Širmankina kb. tízezer címszót tartalmazó erza–magyar szótára, amely átdolgozott, kibővített formában – mintegy 16 ezer szócikkkel – négy

évvel később a szombathelyi Lexica Savariensia sorozatban látott napvilágot. Mészáros lexikográfiai munkásságának csúcspontja a magyar–erza nagyszótár (Mészáros et al. 2008). 2003-ban jelent meg Molnár Judit moksa–magyar kis-szótára.

Finnországban szintén magas szinten művelik a mordvin lexikográfiát. A lista élére a mordvinisztika megkerülhetetlen alapműve, Paasonen nagyszótára kíváncsodik, amely a neves finnugrista 19. század végi–20. század eleji gyűjtését tartalmazza, de csak 1990 és 1996 között jelent meg. A mordvin szótárak az ezredforduló táján Turkuban készültek: itt jelent meg az erza–finn (Niemi – Mosin 1995), a moksa–finn (Herrala – Feoktistov 1998; ugyanez Szaranszkban 2001-ben) és a finn–erza szótár (Alhoniemi – Agafonova – Mosin 2000). Ezek terjedelme 9 és 17 ezer szócikk között mozog.

A kétnyelvű szótárak, szójegyzékek mellett öröndetesen hosszú az egyéb szótárak sora is. Köztük vannak etimológiai, helyesírási, frazeológiai, szómagyarázó, helynévi és antonimaszótárak, ill. néhány szakszójegyzék (két botanikai és egy számítástechnikai füzetecske) is; ezekkel itt nem foglalkozom.

A kétnyelvű szótárak között a legújabb a Mihail Mosin főszerkesztésével 2012-ben megjelent, mintegy 30 ezer címszót tartalmazó Русско–эрзяньский словарь (összeállítói: O. G. Borisova, N. V. Kazaeva, A. M. Kočevatkin, S. G. Motorkina, G. V. Rjabova és M. N. Živaeva). A továbbiakban ennek a szótárnak a bemutatására vállalkozom. Elemzésemben elsőként két, egymással szorosan összefüggő szempontot érvényesítek: milyen arányú az orosz szókincs és szerepelnek-e szótárban új, a modern kori nyelvújítás eredményeképp alkotott szavak, majd röviden megvizsgálom néhány szakterület szókincsét.

1. Az orosz szókincs felvétele, az orosz eredetű szavak mennyisége a kisebb finnugor nyelvek szótárírásának központi kérdése. Az nyilvánvaló, hogy a mordvinba az elmúlt évszázadokban beszüremkedett, mára a szókincs teljes jogú tagjává vált orosz elemeknek helye van a szótárakban, ám a korábbi szótárak szinte válogatás nélkül vették fel az orosz címszavakat. Ebben – a korszellemnek megfelelően – a negyvenes–ötvenes években készült szótárak jártak az élen. Például az 1951-ben kiadott orosz–moksa szótárban az *a* betű alatt 540 szó sorakozik, ebből számításaim szerint mindössze négynek (!) van megadva az „igazi” moksa megfelelője. Emellett 16 olyan szócikk van, amelyben az orosz mellett a moksa alak is fel van tüntetve (együttesen tehát az *a* betű mordvin szóállománya még a négy százalékot sem éri el!). A többi szó pedig vagy szintiszta orosz alak vagy csak kicsit van elmordvinosítva, a főnévi igenév képzője, valamely igeképző vagy esetleg a melléknévképző által.

Nem sokkal jobb a helyzet a kilencvenes évek szótáraiban sem. Az orosz elemek nagymértékben jelen vannak a nagyszótárakban (ez egy bizonyos szintig érthető is), de ugyancsak hemzsegnak a finnországi kiadványokban is (egyedül a

moksa–oroszl jelent kivételt, Feoktistov kitűnő szótárszerkesztési felkészültségének köszönhetően). A modern szótárakban feleslegesnek tűnnek az olyan „szovjet típusú” szavak (köztük rövidítések is), mint pl. (az 1995-ös erza–finn szótár adatai közül):²¹ *военрук* ’hadi tanár’, *войенком* ’hadi komisszár’, *гаунтвахта* ’fő őrző’, *гранатомётчик* ’gránátos’, *ефрейтор* ’őrvezető’, *заговорщик* ’összeesküvő’, *империализма* ’imperializmus’, *капитализма* ’kapitalizmus’, *коллективизация* ’kollektivizáció’, *командир* ’parancsnok’, *командировка* ’kiküldetés’, *ленинизма* ’leninizmus’, *марксизма* ’marxizmus’, *фабзавком* ’gyári bizottság’ stb. Még akkor is, ha a szerzők az újságolvasás megkönnyítésével magyarázzák e szókincs beemelését.

Az ideologikus töltetű (és az ezzel összefüggő katonai) szavak aránya az új szótárban lényegesen kisebb, de azért még mindig szép számmal felbukkannak ilyen szavak, mint pl. (a *z*- és *ð*- kezdetű szókincsből szemezgetve): *гвардеец* ’gárdista’, *гвардия* ’gárda’, *генерал-лейтенант* ’altábornagy’, *генерал-майор* ’vezérőrnagy’, *генералиссимус* ’generalisszimusz’, *генитаб* (*генеральный штаб*) ’vezérkar’, *гестано* ’Gestapo’, *гимнастёрка* ’ingzubbony, gimnasztyorka’, *гитлеризм* ’hitlerizmus’, *главнокомандующий* ’főparancsnok’, *дезорганизатор* ’bomlasztó’, *дезорганизиция* ’bomlasztás’, *дезорганизовать* ’bomlaszt’, *дезорганизовывать* ’felbomlaszt’, *диалектика* ’dialektika’, *диверсант* ’diverzáns, felforgató’, *докапиталистический* ’kapitalizmus előtti’, *дореволюционный* ’forrdalom előtti’ stb. Nem hiszem, hogy a hiányuk pótolhatlan veszteséget okozna.

Ezt a sajátos szókincsset leszámítva a vizsgált szótár szóállományáról összességében pozitív kép alakult ki bennem. A szótárszerkesztők egyértelműen igyekeztek csökkenteni az orosz eredetű elemek számát, s sok új szó megalkotásával igyekeztek emelni a „valódi” mordvin szókincs arányát (erről l. a következő pontban). Persze, teendő még így van rengeteg, ennek érzékeltetésére legyen elég néhány példa az *л*- betű elejéről: *лаборатория* ~ md. *лаборатория* ’laboratórium’, (a továbbiakban a „mordvin szót nem tüntetem fel, hiszen teljesen megegyezik az orosz alakkal) *лаванда* ’levendula’, *лавка* ’pad’, *ладанка* ’talizmán’, *лазорева* ’kékcinege’, *лазурит* ’lazurkő’, *лайнер* ’menetrend szerinti hajó’, *лакей* ’lakáj’, *лампа* ’lámpa’, *лампас* ’lampasz’, *лампочка* ’kis lámpa’, *лангуст* ’languszt’, *ланолин* ’lanolin’, *ларь* ’faláda’, *латук* ’saláta’ stb.

Előbb-utóbb jó lenne megszabadulni az olyan „álmordvin” szavaktól is, mint pl. or. *жадничать* ’sóvárog’ ~ md. *жаднойгалемс*, *жадный* ’mohó’ ~ *жадной*, *жалеть* ’megsajnál’ ~ *жалямс*, *жалко* ’siralmasan’ ~ *жалыстэ*, *жанр* ’műfaj’ ~ *жанра*, *жареный* ’sült’ ~ *жарязь* stb.

²¹ A finn jelentések helyett a könnyebb feldolgozhatóság kedvéért a magyar megfelelőket adom meg. Ugyanígy járok el az orosz és mordvin címszavak esetében is.

Jó lenne mordvin megfelelőket kitalálni például a következő szavakra (szintén csak két betű anyagából szemezgetve): *газета* 'újság', *гандбол* 'kézilabda', *география* 'földrajz', *геральдика* 'címertan', *героизм* 'hősiesség', *горчица* 'mustár', *гражданство* 'állampolgárság', *граница* 'határ', *губерния* 'kormányzóság', *дворец* 'palota', *дворянство* 'nemesség', *делегат* 'küldött' stb.

A korábbi gyakorlathoz képest fontos előrelépésként értékelem, hogy a szerkesztők az orosz címszó után nagyon sokszor két jelentést adtak meg: egy igazi mordvint és egy orosz. Ez első pillantásra talán nem tűnik jónak, azonban ha a szótárt egy nyelvújítási-nyelvtisztítási folyamat közbülső állomásának tekintjük, akkor ez mégis pozitívan értékelendő, hiszen a szerkesztők (végre!) nem elégedtek meg az orosz szó elmordvinosításával, hanem igyekeztek mordvin szavakat alkotni. Reméljük, a folyamat nem reked meg ezen a szinten, s a következő szótárakban az orosz párhuzamok már nem fognak szerepelni ilyen mértékben. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a szótár ebből a szempontból nagyon egyenetlen (ez összefügghet azzal is, hogy a kötet hét szerző munkája): az *φ*-betűs szavak között 74%-ra tehető azon szócikkek aránya, melyekben a mordvin megfelelő mellett az orosz is meg van adva, a *υ*-betűsök között ez az arány 32%, míg a *z*-betűvel kezdődők között csak 14%.

2. Öröndetes dolog, hogy ebben a szótárban nagyon sok a nyelvújítás eredményeképp létrejött szó. A szerkesztők szerencsére nem elégedtek meg az adott orosz szavak elmordvinosított megfelelőinek megadásával (l. az előzőekben), hanem nagyon sokszor maguk alkottak új szavakat. Ezek egy része természetesen ki fog hullani az idő rostáján, de a sikerültebb alkotások remélhetőleg meg fognak honosodni, gazdagítva – és egyúttal modernizálva – a mordvin szókinccset. A nyelv fennmaradásának ez elengedhetetlen feltétele, emiatt örömmel kell üdvözlönnünk minden jó szándékú kezdeményezést!

Az alábbiakban egy betű, az *φ*-anyagán mutatom be a nyelvújítás eredményeit. Ezt a betűt egyrészt azért választottam, mert ezzel a mássalhangzóval az oroszban sok idegen szó kezdődik, tehát jól fel lehet mérni az idegen szavak megmordvinosításának eredményeit, másrészt pedig e betű „felelőse”, a kitűnően képzett, magyarul is jól beszélő Nina Kazaeva nagyon sok szónak igyekezett megalkotni a mordvin megfelelőjét.

Keresztes László a finnugor nyelvek bibliafordításainak vizsgálata során a következő megállapítást tette: „A nagyobb írásos hagyományokkal rendelkező finnugor nyelvek (magyar, finn, észt) tömör kifejezéseket használnak, bőségesen élnek a szóképzés lehetőségével. [...] Az új, elvontabb fogalmak kifejezésére már megszilárdult formák szolgálnak. Középuton állnak a mordvin csoportok [...]. A 19. századi fordításokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy a mordvin is jó úton van a tömör fogalom- és szóalkotás irányában. Az irodalmi íráshagyományok híján a vogul és osztják fordítók csak nehézkesen tudják kifejezni a

bibliái fogalmakat. Ezekben találkozunk leggyakrabban a körülírásokkal.” (Keresztes 2009: 73.)

A vizsgált mordvin szótár anyaga is alátámasztja ezt a véleményt. A szótárban elég sok a körülírással alkotott új elem, de szép számmal találunk összetételeket, képzett alakokat és más, új jelentésben használt szavakat is.

A körülírások egy része kifejezetten jól sikerült, más részük nehézkes (ez teljesen természetes egy úttörő vállalkozásánál). Néhány példa: or. *фазан* 'fácán' ~ md. *мазый вирьсапараз* 'szép erdei tyúk', *факир* 'fakír' ~ *тол марто тамашань тейниця* 'tűzzel csodát (csodálatos dolgot) művelő', *факультатив* 'fakultatív' ~ *мелень коряс кочказь предмет* 'kedv szerint kiválasztott tantárgy', *фальшивомонетчик* 'pénzhamisító' ~ *аволь алжуксонь ярмаконь тейниця* 'nem igazi pénzt csináló', *фараон* 'fáraó' ~ *египетэнь кезэрень инязор* 'egyiptomi ősi nagyúr', *фаталист* 'fatalista' ~ *аполавтовикс эрямонь пес кемиця* 'a megváltoztathatatlan életben hívő', *феодал* 'hűbérúr' ~ *ламо модань кирдиця* 'sok földet birtokló' (de: *феодализм* 'feudalizmus' ~ *феодализма* 'ua.'), *фестиваль* 'fesztivál' ~ *кеняркс/эргелема чи* 'az öröm/örvendezés napja', *филателист* 'bélyeggyűjtő' ~ (*почтань*) *маркань пурныця* '(postai) bélyeget gyűjtő', *филолог* 'filológus' ~ *келень-литературань содыця* 'nyelvet-irodalmat tudó' (de *филология* 'filológia' ~ *филология* 'ua.'), *философия* 'filozófia' ~ *пертьпелкстэ тонавтнема* 'környezetről tanító', *фиточай* 'gyógytea' ~ *ормаменьксэнь тикишестэ чай* 'gyógyító fűből tea', *фракция* 'frakció' ~ *партиянь членэнь вейсяндявкс* 'párt tag[ok] szövetsége', *фрегат* 'fregatt' ~ *военной иневенч* 'hadi hajó [nagycsónak]', *фургон* 'furgon' ~ *вельтязь крандаз* 'befedett kocsi (szekér)', *футбол* 'labdarúgás' ~ *пильгеоскасо налксема* 'láb labdával játék', *фуфайка* 'pufajka' ~ *ватань потмо марто оришамонель* 'vatta belsejű ruha'.

Ötletesek a kopulatív összetételek: *фауна* 'állatvilág' ~ *унжат-ракишат* 'bogarak-jószágok', *флора* 'növényvilág' ~ *чувот-тикишет* 'fák-füvek'. Remélhetőleg meghonosodik a *факел* 'fáklya' ~ *толкель* 'tűznyelv', *фанера* 'furnérlemez' ~ *чова лаз* 'vékony deszka', *фантазия* 'fantázia' ~ *арсемань сюнавчи* 'gondolatgazdagság', *фейерверк* 'tűzijáték' ~ *толонь налксема* 'ua.', *физкультура* 'testnevelés' ~ *рунгонь виевгавтома* 'test erősítése', *флаг* 'zászló' ~ *масторкодст* 'országszövet, országvászon', *форум* 'fórum' ~ *покиш промкс* 'nagy gyűlés', *флакон* 'flakon' ~ *суликань кедьгине* 'üveg edényke', *фланель* 'flanel' ~ *чевте кодст* 'lágyszövet'. Az összetételek, szintagmák között találunk „hibrid” (mordvin + orosz) megoldásokat is, ezek nem túl szerencsések, pl. *фармакология* 'gyógyszertan' ~ *ормаменькстэ наука* 'gyógyszerről tudomány', *физик* 'fizikus' ~ *физикас чаркодиця* 'fizikához értő', *фольклор* 'folk-lór' ~ *раскенъ поэзия* 'népi költészet', *фотовыставка* 'fotókiállítás' ~ *фотографиянь невтнема* 'ua.'.

Néhány szó új jelentést kapott: *фукция* 'fikció' ~ *манчема* eredetileg: 'becsapás, megtévesztés', *фильтр* 'szűrő, filter' ~ *педямо* eredetileg: 'szűrés'.

Vannak persze olyan szavak is, bőséggel, amelyeknek a szerkesztők nem találták meg a mordvin megfelelőjét. Ez a munka még várat magára...

3. A továbbiakban néhány szakterület szókinsét vizsgálom meg. Az általam választott szakszókinscek: nyelvészet, kémiai, sport és számítástechnika. Sajnos, a szótárszerkesztés egyenetlensége itt erősen kiütözik, ugyanis a címszó után megadott besorolások szerfölött esetlegesnek tűnnek. A nyelvújítás vizsgálatára újszerűsége miatt kitűnően alkalmas számítástechnika szókinséről le kellett mondanom, ugyanis a szótárban mindössze egy szó mellett találtam meg e minősítést (or. *баӱм* 'bájt' ~ md. *баӱм*). Ez azért is furcsa, mert a közelmúltban jelent meg egy kitűnő orosz–mordvin számítástechnikai szószerkesztőjének, Svetlana Motorkinának a tollából (értékelését l. Maticsák 2012). Szintén nehezen értelmezhető a „sport” besorolást kapott szavak halma: az ilyen minősítésű szavak listája az *л* betűnél megszakad, az *р* alatt egy bukkan fel, majd a szótár vége felé ismét feltűnik ez a besorolás. Mindez a „több kéz” munkájának egyenetlenségéből fakad, itt bizony nagy szükség lett volna egységes szerkesztési elvekre.

A szótárban 27 szó kapta meg a „sport” minősítést. Közülük hatnak van csak mordvin megfelelője: or. *бегун* 'futó' ~ md. *чиӱця* 'ua.'; *болельщик* 'szurkoló' ~ *меӱятыця* 'gondoskodó' (régiesen szó más jelentésben); *баскетбол* 'kosárlabda' ~ *куӱмеоскасо налксця* 'kosárlabdával játék', *бега* 'futás' ~ *чийнемасо пелькстамот* 'futásban versenyzések', *лидерство* 'vezető pozíció' ~ *васенце тарка*, *васенцекс/икеле молема* 'első hely, elsőként/elül haladás'; *фол* 'fault, szabálytalanság' ~ *налксемань коень/лувонь коламо* 'a játék szabályának elrontása' (körülírással). Hibrid alak a *легкоатлет* 'könnyűatléta' ~ *шожда атлет* 'ua.' és a *конькобежец* 'korcsolyázó' ~ *конькасо киракстниця* 'korcsolyával csúszó'. Egytucatnyi azoknak a szópároknak a száma, ahol az orosz címszó után mordvin és orosz (ill. orosz és mordvin – arra nem tudtam rájönni, van-e a sorrendnek és a zárójelezésnek jelentősége) megfelelők állnak, pl. *биатлон* 'sílövészet, biatlon' ~ *сокссо чиемань ды леднемань пелькстамот*, *биатлон* 'sífutás és lövészet versenyei, biatlon', *бокс* 'bokszt' ~ *мокинасо пелькстамо/тюрема*, *бокс* 'ököllel versenyzés/harc, bokszt', *брасс* 'mellúszás' ~ *брасс (кедень апак таргсе мештень лангсо уема)* 'kéz nélkül húzással mellen úszás', *старт* 'start' ~ *ушодома*, *старт* 'kezdet, start', *жокей* 'zsoké' ~ *жокей (парсте ардтниця)* 'jól vágató'. Kilenc olyan címszót találtam, melynek mordvin „megfelelőjeként” az orosz szó szerepel, pl. *волейбол* 'röplabda', *ракетка* 'ütő', *теннис* 'tenisz', *хоккей* 'hoki' stb.

A kémiaiak jelölt szakszavak száma 44. Közülük 35-nek nincs mordvin megfelelője, pl. *берилл*, *бериллий*, *бром*, *водород* 'hidrogén', *гелий*, *йод*, *кад-*

мий, кальций, кислород 'oxigén', *ксенон, лакмус, литий, магнезия, скипидар* 'terpentin', *углевод* 'szénhidrát', *углекислота* 'szénsav', *углерод* 'szén', *фосфор, фтор* 'fluor', *хлор, хлороформ*. Érdekes, hogy még az oxigénnek és a hidrogénnek sincs mordvin neve, de a kénnek van: *палыкандал*. A fennmaradók között van olyan, amely új jelentést kapott (*кислота* 'sav' ~ *чапано* 'savanyú > sav'), van szó szerinti megfelelés és körülírás egyaránt (*нерастворимый* 'feloldhatatlan' ~ *а солыця, ачоворявиця* 'nem olvadó, nem keveredő', *нестойкий* 'bomlékony, illanó' ~ *аволь аштиця, курошто ёмиця* 'nem létező, gyorsan eltűnő', *фосфат* 'foszfát' ~ *фосфоронь чапамонь/кислотань сал* 'a foszfor savas sója').

A szótár 74 szava került be a nyelvészeti terminusok csoportjába. Ebből 16-nak van csak mordvin megfelelője, 20-ban a mordvin mellett az orosz is meg van adva, 11 hibrid kifejezés, míg 27-nek nem sikerült mordvin megfelelőt találni. A nyelvújítók a nyelvészeti szakszókincs fejlesztése terén az elmúlt években szép eredményeket értek el (l. pl. Sirmankina – Zaicz 2001; Zaicz – Sirmankina 2002; Zaicz – Butilov 2004), az új szavak, szóalkotások közül sok ebbe a szótárba is bekerült. Gyakori, hogy a szóalkotók egy köznyelvi szót ruháznak fel új jelentéssel (és esetenként új képzővel), pl. *звук* 'hang' ~ *гайт* (< *гайтэмс* 'cseng, hangzik, hallatszik, szól'), *склонение* 'névszóragozás' ~ *полавтнема; спрягать* '(igét) ragoz' ~ *полавтнемс* (< *полавтнемс* 'cserél'), *словосочетание* 'szóösszetétel' ~ *валсюлмавкс* (< *вал* 'szó', *сюлмакс* 'köt, megköt'), *восклицательный знак* 'felkiáltójel' ~ *серьгедема теишкс* (< *серьгедемс* 'kiált, felkiált', *теишкс* 'jel'), *долгота* 'hosszúság' ~ *таргавома* (*таргавомс* < kihúzódik, megnyúlik'), *ударение* 'hangsúly' ~ *вачкодъкс* 'ütés, csapás'.

Ötletes lelemény a *лексика* 'szókincs' mordvin megfelelője, a *валпарго* (< 'szókosár'). Hasonlóan jó: *калька* 'tükörszó' ~ *валъютавкс* (< 'szóátvezetés'), *идиома* 'idióma' ~ *кеме сюлмавкс* 'kemény összetétel [kötés]', *предлог* 'előjárósó' ~ *валикелькс* (< *икеле* 'elől'), *предложение* 'mondat' ~ *валприсъме* 'szólánc'. Nem igazán sikerült viszont a *лабиализация* 'labializáció' mordvin megfeleltetése (*мурвань вельде ёвтамо* 'szájon keresztül mondás'), sem a *местоимение* 'névmás' szóé (*лия лем* 'másik név' és *лемполавкс* 'névcserélés'). Ugyancsak nem teljesen jó a *синоним* 'szinonima' fordítása (*малавикс вал* 'közeli szó'). Zavaró, hogy a *морфема* 'morféma' és a *слог* 'szótag' megfelelője ugyanaz: *валтелькс* 'szórész'. A körülírásokon is van még mit csiszolni: *инверсия* 'inverzió' ~ *велявтозь валонь молема лув* 'megfordított szó menés rend', *морфология* 'morfológia' ~ *валонь формадо тонавтнема* 'a szó alakjáról tanítás'. Nem igazán tudom értelmezni a *сложное слово* 'összetett szó' megfeleltetését: *стакалгаавтозь вал* (< *стакалгаавтомс* 'nehézzé tesz') – ehelyett talán jobb lenne a finn-erza szótár által javasolt *вейсэвал* (*вейсэ* 'együtt'). Éppenséggel elfogadható a *глагол* 'ige' és a *существительное* 'főnév' fordítása: előbbi *тевлем* 'tkp. a 'csinálás neve' (< *тев* 'tett, tennivaló,

teendő'), utóbbi *лемвал* 'névszó', de jobb lenne egységesebb névadást alkalmazni (esetleg *теввал* és *лемвал*?).

A szótárszerkesztők komoly munkát végeztek a nyelvészeti szakszókincs mordvinná tétele érdekében, de sajnos, sok szó lefordíthatatlanul maradt. A szerkesztők figyelmébe ajánlom Raisa Širmankina és Zaicz Gábor javaslatait, ők nagyon sok szónak igyekeztek megtalálni az erza megfelelőit.

4. Összességében a szótár mordvin anyagáról nagyon pozitív benyomásom alakult ki. A szótár szóanyaga modern (habár nem ártott volna számúzni végre a szovjet időköt idéző ideologikus, nem mordvin szóállományt), a szerkesztők egyértelműen törekedtek minél több orosz elemet mordvinra fordítani, szép eredménnyel. Ez a kiadvány jelentős lépés a nyelvújítás, a modern szókincs megteremtésének hosszú, rögös útján. Reméljük, a folytatás hasonlóan jó színvonalú lesz.

Nagy örömmel látom azt is, hogy óriási mértékben javult a könyvek külalakja is: az érdeklődők szép kötésű, áttekinthető szerkezetű, felhasználóbarát tipográfiával készült könyvet vehetnek a kezükbe.

Irodalom

- Ahlqvist, August (1861), Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis). Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Sankt-Petersburg.
- Alhoniemi, Alho – Agaŋonova, Nina – Mosin, Mihail (2000), Suomalais–ersäläinen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс. Red October, Saransk.
- Budenz József (1866), Mordvin közlések. NyK 5: 81–238.
- Damaskin [Дамаскин] (1785), Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. Nyomtatásban: Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.], Русско–мордовский словарь. Наука, Москва, 1971.
- Erdődi József – Zaicz Gábor (1974), Erza-mordvin szójegyzék. ELTE BTK Finnugor jegyzetek XXI. Budapest.
- Erdődi József (1968), Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). ELTE BTK Finnugor jegyzetek XIV. Budapest.
- Evsev'ev, M. E. [Евсевьев, М. Е.] (1931), Эрзянь–рузонь валкс. Москва.
- Feoktistov, Aleksandr – Herrala, Eeva [Феоктистов, Александр – Херрала, Эва] (2001), Мокшень–финнэнь валкс. Mokšalais–suomalainen sanakirja. Красный Октябрь, Саранск.

- Herrala, Eeva – Feoktistov, Aleksandr (1998), *Mokšalais-suomalainen sanakirja. Mokšень-финнонь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58.* Turku.
- Imjarekov, A. K. [Имяреков, А. К.] (1953), *Мокшанско-русский словарь начальной школанди. Мордовский книжный издательствась, Саранск.*
- Imjarekov, A. K. [Имяреков, А. К.] (1953), *Русско-мокшанский словарь для начальной школы. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1953.*
- Juhász Jenő – Erdélyi István (1961), *Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.*
- Keresztes László (2009), *A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az újabb bibliafordítások tükrében. FUD 16: 57–90.*
- Koljadenkov, M. N. – Cyganov, H. F. [Коляденков, М. Н. – Цыганов, Х. Ф.] (1948), *Русско-эрзянский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.*
- Koljadenkov, M. N. – Cyganov, H. F. [Коляденков, М. Н. – Цыганов, Х. Ф.] (1949), *Эрзянско-русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.*
- Maticsák Sándor (2012), *С. Г. Моторкина: Словарь терминов по информатике на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ информатикань терминтнень валкс. FUD 19: 234–238.*
- Mészáros Edit (1998), *Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középfeladókknak (Marija Imajkina közreműködésével). JATEPress, Szeged.*
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (1999), *Erza-mordvin–magyar szótár. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 8. Szeged.*
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (2003), *Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Lexica Savariensia 6. Savaria University Press, Szombathely.*
- Mészáros Edit (szerk.) – Motorkina, Svetlana – Kazaeva, Nina – Felföldi Ágnes – Sirmankina, Raisa (2008), *Magyar–erza-mordvin szótár. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 11. Szeged.*
- Molnár Judit (2003), *Moksa-mordvin–magyar szótár. Lexica Savariensia 8. Savaria University Press, Szombathely.*
- Mosin, M. V. – Egorova, A. S. [Мосин, М. В. – Егорова, А. С.] (2002), *Эрзянь-немечень валкс. Ersä-deutsches Wörterbuch. Красный Октябрь, Саранск.*
- Niemi, Jaana – Mosin, Mihail (1995), *Ersäläis-suomalainen sanakirja. Эрзянь-финнень валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku.*

- Paasonen, Heikki (1990–1996), *Mordwinisches Wörterbuch*, Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. I–IV. LSFU XXIII.
- Poljakov, O. E. – Kelina, A. N. [Поляков, О. Е. – Келина, А. Н.] (1996), *Русско–мокшанский школьный словарь*. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Potapkin, S. G. – Imjarekov, A. K. [Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.] (1949), *Мокшанско–русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- Potapkin, S. G. – Imjarekov, A. K. [Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.] (1949), *Русско–мокшанский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1951.
- Rjabov, A. P. [Рябов, А. П.] (1930), *Эрзянь–рузонь валкс*. Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (1993), *Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Русский язык – Дигора*, Москва, 1993.
- Serebrennikov, B. A. – Feoktistov, A. P. – Poljakov, O. E. [Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е.] (1998), *Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык – Дигора*, Москва.
- Sirmankina, Raisza – Zaicz Gábor (2002), *Mordvin nyelvészeti terminusok*. FUD 9: 131–144.
- Ščankina, V. I. [Щанкина, В. И.] (1993), *Мокшень–рузонь валкс. Русско–мокшанский словарь*. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Ščankina, V. I. – Kočevatkin, A. M. – Mišina, A. M. [Щанкина, В. И. – Кочеваткин, А. М. – Мишина, С. А.] (2011), *Русско–мокшанско–эрзянский словарь. Ружонь–мокшень–эрзянь валкс. Ружонь–мокшонь–эрзянь валкс. Поволжский центр культур финно-угорских народов*. Саранск. <http://www.library.saransk.ru/fu/grant/slovar.pdf>
- Ščemeņova, V. S. [Щемерова, В. С.] (1993), *Эрзянь–рузонь валкс. Русско–эрзянский словарь*. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Wiedemann, F. J. (1865), *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache (nebst einem kleinem mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch)*. Sankt-Petersburg.
- Witsen, Nicolaes (1692), *Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekend zyn geweest*. Amsterdam.
- Zaicz Gábor – Butilov, Mikol (2004), *A mordvin nyelvészeti terminológia kérdései*. FUD 11: 141–154.
- Zaicz, Gábor – Širmankina, Raisa [Зайц, Габор – Ширманкина, Раиса] (2001), *Основные образования мордовской лингвистической терминологии*. CIFU IX/6: 431–437.

Pantermöller, Marko: Der finnische Abessiv

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 80.
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010. 235 oldal.

Marko Pantermöller könyve, a Greifswaldi Egyetemen 2008-ban megvédett habilitációs értekezésének nyomtatott változata. Az értekezés opponensei voltak: Kaisa Häkkinen (Turku), Jyrki Kalliokoski (Helsinki) és Sirkka-Liisa Hahmo (Greifswald). Már ez a névsor is garantálja a mű magas tudományos színvonalát.

A könyvnek alcíme is van, amely rövid összefoglalása a szerző céljának: Ein Kasus zwischen spontanem Wandel und gezielter Sprachpalnung [Egy eset a spontán változás és a céltudatos nyelvtervezés között]. A munka célját a szerző részletesebben is kifejti (11–12). Mielőtt ennek ismertetésére rátérnénk, célszerűnek látszik megvilágítani a probléma hátterét.

A mai finn irodalmi nyelv nyelvtanai számon tartanak egy abessivus (finnül abessiivi) elnevezésű esetet, amelynek ragja *-tta/-ttä*, pl. *raha-tta* 'pénz nélkül'. A mai finnben ugyanezt a funkciót tölti be az *ilman* prepozíció, pl. *ilman rahaa* 'pénz nélkül'. Mint a példából látható, az *ilman* partitivust vonz. A tapasztalat azt mutatja, hogy az esetrag használata a mai nyelvben rendkívül ritka, helyette a prepozíciós szerkezetet használják.

A dolgozat célja, hogy nyomon kövesse az abessivus alakjának és használatának fejlődését a finn irodalmi nyelv egy kb. 360 évig tartó időszakában (11). A kezdő időpont kb. 1540, vagyis Mikael Agricola²² irodalmi munkásságának kezdete, a végpont pedig a 20. század eleje, a mai finn irodalmi nyelv kialakulásának kora. Az abessivusi funkció kifejezésével kapcsolatos problémák persze nem Agricola korában keletkeztek, hanem sokkal korábban. Az abessivus esetragja valószínűleg finn-permi eredetű, erre utalnak a permi nyelvekben megtalálható párhuzamok. Az *ilman* prepozíció a közfinnben keletkezett, hiszen ebben a funkcióban megtalálható a többi balti-finn nyelvben is (17–27).

Ami az abessivusrag eredetét illeti, az alapnyelvi **-ptA* vagy **-ktA* fosztóképzőből származik, amelyhez egy **-k* lativusrag kapcsolódott (28). Az is lehetséges, hogy a ragnak a finnben volt egy lativusragos és egy lativusrag nélküli változata is. A helyzet ugyanis az, hogy a finn nyelvjárásokban és a régi irodalmi nyelvben²³ az abessivusragnak több változata van: *-tA'*, *-tA*, *-ttA*. Az első válto-

²² Mikael Agricola turkui evangélikus püspök volt a finn nyelvű írásbeliség megteremtője. Ő írta az első finn ábécés könyvet, az első katekizmust, és finnre fordította az Újszövetséget és a Zsoltárokat.

²³ A kb. 1540 és kb. 1820 között használt írott finn nyelvről van szó, amelynek finn elnevezése: *vanha kirjasuomi*, Pantermöllernél *das alte Schriftfinnisch*. Magyarul talán *írott ófinn* lenne a korrekt elnevezés.

zatban a felső vessző a gégezárhangot jelöli. Ez a hang ma is a finn fonémarendszer tagja, de írásban nem jelölik és korábban sem jelölték. Ezért a régi szövegek esetében csak ritkán lehet megállapítani meglétét. Így ilyen példát láthatunk Pantermöllernél (29): *yhdetäckän awuta* 'ohne alle Hilfe'.²⁴ Ebben az adatban a *-täc-* az abessivus ragja. A *c* betű hangértéke persze *k* és tulajdonképpen a gégezárhang allofónja. A finn gégezárhang ugyanis asszimilálódik az őt követő mássalhangzóhoz. Az abessivusrag említett három változata közül csak az első vezethető vissza egy **-k* lativusra végződő előzményre. A másik kettő esetében nem lehet megmagyarázni az esetleges lativusrag eltűnését.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az abessivusrag *-tA* változata azonos alakú a partitivusrag erős fokú alakjával.²⁵

Az abessivusrag geminátát tartalmazó változata az írott ófinnbén és a nyelvjáráásokban is meglehetősen ritka. A nyelvjáráások közül csak a periférikus helyzetű északiban és a délkeletiben fordul elő.

A probléma lényegét jól megvilágítja a következő példa, amely Agricola bibliafordításából származik: *Ilman Isete / ilman Eitiä / ilman sughuta* 'apa nélkül, anya nélkül, rokonság nélkül'. Ebben az 'apa' és a 'rokonság' szavak abessivusban állnak, az 'anya' szó viszont partitivusban, holott ezt a különbözőséget semmi sem indokolja. Pantermöller éppen azt vizsgálja, hogy hogyan és miért alakult ki a mai helyzet, vagyis az *ilman* kizárólagos partitivusi vonzata, illetve a *-ttA* abessivusrag kizárólagos használata.

Ismerkedjünk meg ezek után közelebbről Pantermöller könyvével. Az informatív előszót (Vorwort, 9) első fejezetként a Bevezetés (Einleitung, 11–14) követi. Ebben felvázolja a problémát és munkája szerkezetét, illetve felsorolja a finn abessivusszal kapcsolatos korábbi kutatásokat. Ez a pont meglehetősen rövidre sikerült (mindössze 17 sor!). Némiképp indokolja a szerző eljárását, hogy a tárgyaló részben bőségesen idézi és kommentálja a témával foglalkozó korábbi szerzők véleményét, illetve hogy a könyv harmadik fejezete teljes egészében tudománytörténeti jellegű.

A második fejezet (Die doppelte Markierung der Abessivität, 15–100), az abesszivitás kettős jelölésével foglalkozik. Ezt a gazdag tartalmú fejezetet további hat alfejezetre osztotta a szerző. Ezek részletes ismertetésére nincs lehetőség, ezért csak néhány érdekesebb részletet emelek ki.

²⁴ Magyarul 'minden (szó szerint: egyetlen) segítség nélkül'.

²⁵ A zöngétlen explozívákat érintő fokváltakozás a finn morfológia egyik jellegzetes vonása. Nyelvtörténeti szempontból a fokváltakozás a szuffixumokban megjelenő explozívákra is kiterjed. Ez azt jelenti, hogy pl. a partitivus erős fokú alakja *-tA*, a gyenge fokú pedig *-A*. Az erős fokú alakot főhangsúlyos (első) szótag, illetve mássalhangzós tő után használják. De természetesen vannak kivételek.

Az abesszivitás kettős jelölésének (*ilman* + abessivus) kialakulásával kapcsolatos elképzelések közül azt tartom legvalószínűbbnek, hogy az *ilman* (ez az alak tulajdonképpen az *ilma* 'levegő' főnév instruktivusragos alakja) eredetileg nyomatékosító szerepű határozó volt az abessivusragos alakok mellett. Vagyis az *ilman rahatta* eredetileg azt jelenthette 'levegőnyi pénz nélkül' vagyis 'annyi pénze sincs, mint a levegő, egyáltalán nincs pénze'. Ez a szerkezet tehát már a közfinn alapnyelvben kialakulhatott. Az *ilman* prepozícióvá válását és a mai irodalmi nyelvben kizárólagos partitivusi vonzatát több tényező okozhatta. Ezek közül a legfontosabb talán az abessivus- és a partitivusrag homonímiájának kialakulása volt. Ez hozzájárulhatott az egyébként is ritkán használatos abessivusrag marginalizálódásához, és ahhoz, hogy az *ilman* vegye át az abesszivitás kifejezésének feladatát. Ezáltal prepozíció vált belőle, a prepozíciók pedig a finnben többnyire partitivust vonzanak. Ezek a tényezők kölcsönösen erősítették egymást. A 4. alfejezetben (33–53) a szerző részletesen elemzi az abesszivitás kifejeződését Agricola szövegeiben, illetve az 1642-ben megjelent első teljes finn bibliafordításban.

Az 5. alfejezetben (54–85) azt vizsgálja a szerző, hogyan változott az *ilman* vonzata az idők során, pontosabban 1584 és 1810 között. A vizsgálat alapjául a helsinki Hazai Nyelvek Kutatóközpontjának (Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus) elektronikus korpusza szolgált, pontosabban ennek jogi és közigazgatási szövegei (asetustekstit), amelyek 2006 májusában kb. 666 ezer szóalakot tartalmaztak. Ebből gyűjtött ki a szerző a számítógép segítségével kb. 1700 olyan szövegrészt, amelyben az *ilman* előfordul. Az így kapott anyagot négy részre osztotta (1584–1675, 1676–1720, 1721–1765, 1766–1810), megvizsgálta és statisztikailag összesítette az *ilman* vonzatait. A tendencia egyértelmű, a vizsgált időszakban folyamatosan nő a partitivusi vonzatok aránya. A szerző hangsúlyozza (84), hogy ez a megállapítás egyértelműen csak írott nyelvre vonatkozik, a nyelvjárássok tarkább képet mutatnak.

A 19. században, Pantermöller kifejezésével a nyelvtervezés századában (Jahrhundert der Sprachplanung), élénk vita folyt a finn nyelvészek között az *ilman* vonzatáról. L. erről a szerző összefoglaló táblázatát (86). A táblázatból kitűnik, hogy 1852-ig az abessivusi vonzat állt az első helyen, 1860-tól azonban egyértelműen a partitivusi vonzatot preferálják a szerzők, bár az abessivusi vonzatot is megengedik. A szerző itt idézi Setälä 1880-as mondattanát: „Abessiivin vahvikkeena käytetään *ilman*, esim. *Silloin ilman syyttä itkin, ilman vaivoitta valitin...* Tavallisemmin kuitenkin *ilman*-sanaa seuraa partitiivi, etenkin jos sanalla on attributti.” [Az abessivus nyomatékosítására használatos az *ilman*, pl. 'Akkor ok nélkül sírtam, fájdalom nélkül panaszkodtam...' Általában azonban az *ilman*-szót partitivus követi, különösen ha a szónak jelzője van.] Csak a mondattan 1952-es 13. kiadásához fűzte hozzá Sadeniemi, hogy a mai irodalmi nyelvben az abessivusi vonzat nem helyes.

A könyv harmadik fejezete (Die Entwicklung der Abessivendung im 19. Jahrhundert, 101–194) az abessivusrag 19. századi történetével foglalkozik. Pontosabban azzal, hogyan vélekedtek a korabeli finn nyelvészek az abessivusrag fent említett allomorfjainak használatáról. A problémát az jelentette, mint arra fent már utaltam, hogy az írott ófinnból és a nyelvjárások többségében a *-tA* alak használatos. Ez azonban azonos alakú volt a partitivus erős fokú alakjával. Dönteni kellett tehát, hogy a formálódó modern finn irodalmi nyelvben milyen alakú legyen az abessivusrag. A szerző mintegy két tucat nyelvész véleményét ismerteti Renvalltól (1815) Ahlqvistig (1874). A véleményeket táblázatban is összefoglalja (166–169). Ebből kitűnik, hogy a tanulmányozott szerzők enyhe többsége foglalt állást a *-ttA* allomorf mellett. Véleményüket többnyire arra alapozták, hogy így megszűnik a homonímia a két rag között, illetve hogy nyelvtörténetileg a *-ttA* alak az eredetibb. A mai helyzet ismeretében látjuk, hogy ez az álláspont győzött. Kissé cinikusan azt is hozzátehetnénk, hogy a győzelem nem sokat ért, mert a mai nyelvből az abessivusrag egyértelműen eltűnőben van, és valószínűleg hamarosan végleg átadja helyét az *ilman* + partitivus konstrukciónak.

A dolgozat negyedik fejezete (Suffixvarianz und Suffixalternanz in den finischen Dialekten, 197–214) az abessivusrag nyelvjárási változataival foglalkozik. A 195. lapon közölt színes térkép jól mutatja ezek elterjedését a finn nyelvterületen. A szövegben jól megválasztott példák illusztrálják a nyelvjárási sajátosságokat. A példák a Helsinki Egyetem Finn Nyelvi Tanszékének alaktani archívumából (Muoto-opin arkisto) származnak. – A rövid, mindössze két lapos 5. fejezet (Schlussbetrachtung, 217–218.) a dolgozat legfontosabb eredményeit összefoglalja. A könyvet szokásos módon az irodalomjegyzék (219–235) zárja.

Bevallom, amikor kezembe vettem Marko Pantermöller könyvét, nem hittem volna, hogy a finn esetrendszer egyik szerény, marginális tagjáról ilyen érdekes és tartalmas, helyenként kifejezetten izgalmas tanulmányt lehet írni. A szerző nagyon alapos munkát végzett, a választott témát minden szempontból körüljárta, állításait, megállapításait sok és jól megválasztott példával illusztrálta, illetve támasztotta alá. Mondhatná valaki, hogy a példák esetében könnyű dolga volt, hiszen a finn kollégák szorgalmának hála, egy sor elektronikus archívum állt rendelkezésére, az eddig említetteken kívül pl. a korai modern finn korpusz, a Helsinki Egyetem újságarchívuma 1771–1890 stb. A példák kiválasztása, elemzése, kommentálása persze sok munkát igényelt, és ezt a munkát a szerző kiváló minőségben végezte el. Külön meg kell említeni, hogy minden példát és idézetet németre fordított, ami különösen a régi szövegek esetében nem lehetett könnyű dolog.

Pantermöller könyve módszertani szempontból is tanulságos, tehát azok is haszonnal forgathatják, akiket a nyelvtörténeti kutatás módszertana, illetve a nyelvi változások mechanizmusa érdekel. Feltéve, hogy a mai anglofón világban még olvasnak németül.

Csúcs Sándor

**Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél
mint helynévtörténeti forrás**

A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2010. 259 oldal + 1 térkép, 1 fotó.

A nyelvtörténet szemináriumokon időről időre felmerül a kérdés: lehet-e még újat mondani a Tihanyi alapítólevélről Bárczi Géza kimerítő alaposágú monográfiája (1951) után? A nyelvemlék születésének 950. évfordulója 2005-ben bebizonyította, hogy lehet. A jubileum ismét felélénkítette a tudományos érdeklődést a forrás iránt: sorra jelentek meg a vele foglalkozó tanulmányok, többek között az ünnepi alkalomból rendezett konferencia előadásai (Érszegi szerk. 2007); a nagyközönség figyelmére is számot tartó ünnepi kötet immár második kiadását is megélte (Zelliger 2011²), sőt egy azóta megvédett doktori (PhD) disszertáció is született a témában (Szentgyörgyi 2010). E sorba illeszkednek a bemutatandó kötet szerzőjének az írásai is, melyek végül akadémiai doktori értekezésének, később e monográfiájának alapjává váltak. A felpozíciózott légkör a kutatók közötti örömdolgozat együttműködést, az együtt gondolkodást is elősegítette. Ezt tükrözi többek között az is, hogy Hoffmann István elemzései során nagyban támaszkodik az alapítólevél Szentgyörgyi Rudolf által e kötetben is közzétett latin szövegére, illetve általa készített magyar fordítására (21–38).

Bárczi említett művéhez képest a bemutatandó kötet egyik legfőbb újdonsága eltérő szemléletmódja: míg az előbbi elsősorban nyelvtörténeti, az utóbbi inkább helynévtörténeti szempontból közelít tárgyhöz. E két nézőpont persze nem választható el élesen egymástól; inkább csak hangsúlyeltolódásról van tehát szó, amelynek azonban számos új eredményt köszönhetünk. A másik nagy újdonság a két monográfia között eltelt időből adódik: Bárczival szemben Hoffmann Istvánnak már segítségére lehetnek időközben elkészült történeti-etimológiai és nyelvjárási szótáraink (TESz, EWUng, ÚMTsz stb.), névtáraink (FNESz⁴, CsnSz, ÁSznt, KMHsz), valamint az érintett megyék földrajzinév-gyűjteményei is. Ezek adatai természetesen nagy szerepet játszottak az etimológiák pontosításában és az egyes szórványok lokalizációjában.

A szerző a rövid módszertani bevezetőt (11–19) és a forrásközlést követően a birtokok leírásának sorrendjében haladva vizsgálja meg az egyes szórványokat. Etimológiáira jellemző, hogy nem akar mindenáron dönteni: minden korábban felmerült lehetőséget alaposan körbejár, egyeseket az újabb adatok fényében saját véleményével is megtámogat, időnként újabb eredeztetési lehetőségeket is felvet, másokat pedig megkérdőjelez; bátran vállalja akár azt is, hogy elemzése végén mindössze annyit tudjon határozottan kijelenteni: a név bizonytalan eredetű. Hiszen mint Pais Dezső megfogalmazta: „Egy óvakodó bizonytalanság töb-

bet érhet, mint egy hamis vagy alaptalan – akár pozitív, akár negatív irányú – bizonyosság” (1960: 103–104).

Az elemzés újdonsága, hogy a szórványok szövegbeli funkcióját veszi alapul. Az utóbbi évtizedben ugyanis – részben éppen a szerző munkásságának köszönhetően – nyilvánvalóvá vált, hogy a szórványemlékek interpretációjában sem nélkülözhető a szövegszintű vizsgálat, a vulgáris nyelvű elemek latinba illesztésének módja ugyanis szerepet játszik a szórványok morfológiai alkatának megítélésében, a feltehető élőnyelvi változatok kimutatásában. Ezért az elemzés folyamatosan tekintettel van a szórványok kettős természetére: arra, hogy alakjukon egyrészt az élőnyelvi névhasználat, másrészt pedig a korabeli írásbeli, oklevelezési gyakorlat is nyomot hagyhatott. Ennek következtében a szórványok nemcsak a hajdani névhasználók, hanem a scriptorok nyelvi lenyomatai is, hűen tükrözve azok nyelvjárását, latin és vulgáris nyelvi ismeretét, a nyelvi presztízsviszonyokat, az oklevelezési szokásokat stb. Ennek a ténynek a szem előtt tartása több szempontból is elengedhetetlen: egyrészt szerepe lehet egy-egy szórvány tulajdonnéviségének megítélésében, másrészt pedig a névadó közösség etnikai megítélésében. A tulajdonneveket ugyanis tulajdonjogi szerepük miatt igyekeztek változatlanul lejegyezni, így azok inkább a helybeliek nyelvhasználatát tükrözik. Ezzel szemben a köznevekhez nem fűződött ilyen jogi érdek, ezért azok sokkal inkább a lejegyző nyelvét jellemzik. A vulgáris nyelven közölt tulajdonnevekből elvileg tehát nagyobb biztonsággal következtethetünk a névadó közösség etnikumára, mint a közszavakból (habár a névkeletkezés időbeli vonatkozásainak felderítése nélküli etnikai rekonstrukció ezek esetében is téves következtésekre vezethet; bővebben l. később). A tulajdonnevek és a közszavak egymástól való, a lehetőségekhez képest világos elhatárolása emellett a szerző által alkalmazott névtipológiai és névrendszertani elemzésnek is előfeltétele, ezért alapvető fontosságú feladat.

A magyar nyelvű elemek latinba illesztésének módját vizsgálva Hoffmann István több későbbi szórványemlékünket, így például a Tihanyi összeírást (1211) és az alapítólevél 15. századi interpolált változatát is figyelembe veszi. Átfogó szemléletére jó példát nyújt a *balatin* ~ *bolatin* elemzése (48–49), melynek kérdéses *-i*-jét eredeztetve a szerző a latinizálást is felveti lehetőségként. Elmélete alátámasztására áttekinti az összes ismert *Balaton*-szórványt, valamint egyéb latinizált helynevek példáját is megemlíti (pl. *Debrecin*, *Orodin*, *Zegedin*). A középkori oklevélírás latinizáló gyakorlatának a bemutatása (pl. a *thelena* kapcsán) emellett a néhány, korábban latin eredetűnek tartott név etimológiájához is közelebb viszi az olvasót. Ezek vizsgálata során a szerző a névadói helyzet rekonstrukcióját is megkísérli, hiszen egy helynév eredete a névadók adott nyelvi tudását, nyelvhasználatát feltételezi; ez pedig bármely Kárpát-medencei helynév esetében igencsak kétségesé teszi a latinból való származtatás helyességét (vö. pl. 204–205).

Nemcsak az etimológiában, hanem a szórványok morfológiai szerkezetének megítélésében is hozhat újat az oklevelezési gyakorlat vizsgálata. Ennek révén mutatható ki például, hogy a *kert hel*-t a korábbi értelmezésektől eltérően valószínűleg nem így, együttesen, azaz kétrészes névként kell felfognunk: a *hel* sokkal inkább a magyar szó és a latin szöveg „lexikális szintű egybesimítását”, a szónak a szövegbe való zökkenőmentes beillesztését szolgálhatta (84–85).

A szövegszintű vizsgálat a helynevek lokalizációjában is segítséget nyújthat. A szerző több korábbi, a nevek téves azonosításából fakadó lokalizációt is módosít annak fényében, hogy a birtokok leírása milyen rendben, milyen nyelvi viszonyító eszközökkel történik az oklevélben. Ennek számon tartásával ugyanis még a pontosan nem azonosítható helyek is nagyjából behatárolhatókká válnak. A birtokok Hoffmann István által kikövetkeztetett elhelyezkedését a kötet végén található színes, a lokalizáció biztosságának fokozatait is tükröző, jól áttekinthető térkép mutatja be. Bár egy-egy név etimológiája elvileg az általa jelölt hely azonosítása nélkül is megállhat, a lokalizáció megkönnyítheti, illetve biztosabbá teheti az eredeztetést, hiszen lehetővé teszi a szórványnak az ugyanazon objektumra vonatkozó későbbi névadatokkal való összevetését. Emellett a lokalizáció természetesen az etnikai rekonstrukció egyik alapja is, így a szerző már csak azért sem tekinthet el tőle, mert egyik, már a bevezetőben megfogalmazott célja éppen az adott szórványok etnikumjelölő szerepének a vizsgálata.

A névszociológiai szempontok mellett Hoffmann István a névtipológia és a névrendszertan eszközét is felhasználja vizsgálatai során, nagyban támaszkodva a korábban általa kidolgozott helynévelemzési modellre. Míg Bárczi idejében a mikrotoponimák még kevésbé kerültek a névkutatók látóterébe, az azóta végzett megyei gyűjtések eredményeit közreadó kötetek számos kiegészítő adattal szolgálnak a mai vizsgálatok számára. Mivel az alapítólevél szórványainak nagy része ebbe a csoportba sorolható, az e gyűjteményekben fellelhető, a szórványokkal azonos alakú, illetve hasonló morfológiai felépítésű nevek természetes módon adják az összevetés lehetőségét. Ennek a szerző mind az etimológia, mind a névrendszertani elemzés során hasznát veszi. Az utóbbi az etnikai rekonstrukció szempontjából is lényeges, hiszen az egyes helynévfajtáknak eltérő az etnikumjelölő erejük. Ugyanakkor a névrendszertani elemzés a műben nemcsak eszköz, hanem cél is. Lévény a Tihanyi alapítólevél a legkorábbi, viszonylag nagy mennyiségű hiteles adatot szolgáltató oklevelünk, ráadásul adatai több megyére kiterjedő négy birtokkörzetről származnak, és többféle természeti és ember által alkotott környezetre utalnak, e nyelvemlékünk tekinthető a legjobb alapnak a forrásokból rekonstruálható legrégebbi magyar helynévrendszer megismeréséhez.

Bár a feldolgozás a történeti személynévkutatók sajnálatára vállaltan csak a nyelvemlék helynévi szórványaira terjed ki, az elemzés természetesen nem nélkülözheti a személynévtani szakirodalmat sem, hiszen – mint a névrendszertani elemzés rávilágít – a tárgyalt nevek jó része személynévi eredetű. Ezek vizsgálata

tában Hoffmann István a korábbi kutatókkal szemben már támaszkodhatott az említett személynévtárak adataira, így a korábbi sejtéseket példákkal is megtámogathatta vagy megkérdőjelezhetette. A személynévek kapcsán a szerző többször is hangsúlyozza, hogy ezek eredetéből semmiképp sem következtethetünk a helynévadók etnikumára (pl. 77, 161, 228). A személynévtan kutatói szintén régóta hangoztatják már ezt az evidenciát, hiszen a tulajdonnevek a közszavakhoz hasonlóan vándorolhatnak a nyelvek között, és ugyanazon alakban élhetnek több nyelvben is. Ennek ellenére történettudományi munkákban elő-előfordul, hogy a tulajdonnevek eredetére egész elméleteket építenek a magyarság etnikai eredetét, valamint más népekkel való kapcsolatait illetően; a szerző több alkalommal is jelzi ezek tarthatatlanságát.

A névtan interdiszciplináris jellegét jól tükrözi, hogy az elemzés gyakran a társtudományok nyújtotta lehetőségeket is kihasználja. Így például a *fuk* tárgyalása során (56–60) a szerző számos történeti földrajzi ismeretet és adatot is megmozgat a korabeli természeti környezet rekonstruálása érdekében, ez ugyanis megkönnyítheti a szó tulajdonnéviségének megítélését, jelöletének lokalizációját. A társtudományok segédszerepük mellett maguk is profitálhatnak a monográfia eredményeiből; közülük leghangsúlyosabban természetesen a történettudomány, hiszen a mű számos adattal és megállapítással járul hozzá az érintett területek 11. századi etnikai helyzetének feltárásához.

A fenti rövid bemutatásban természetesen nem vállalkozhattam a szerző által bemutatott egyes etimológiák vagy azonosítások részletes tárgyalására; ehelyett inkább arra törekedtem, hogy legalább megközelítő képet adjak a feldolgozás rendkívüli adatgazdagságáról, alapos és sokoldalú módszertani háttéréről. Ezek ugyanis az egyes eseteken túlmenően is példát mutatnak arra, milyen nagy és széleskörű ismeret szükségeltetik középkori szörványaink tudományos igényű vizsgálatához, s módszertani tanulságaik más nyelv- és névtörténeti források feldolgozásában is iránymutatók lehetnek. Hoffmann István kötete ennek köszönhetően nemcsak a Tihanyi alapítólevél irodalmát gazdagította, hanem annak is újabb bizonyosságát adta, hogy a modern névtani szemlélet új szempontokkal járulhat hozzá a nyelvtörténeti kutatáshoz, tovább erősítve ezáltal a két tudományterület régóta tartó együttműködését.

Irodalom

- ÁSznt = Fehértói Katalin (2004), Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1951), A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CsnSz = Kázmér Miklós (1993), Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- Érszegi Géza (szerk.) (2007), Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany.
- FNESz⁴ = Kiss Lajos (1998), Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KMHSz = Hoffmann István (szerk.) (2005–), Korai magyar helynévszótár (1000–1350). 1–. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Pais Dezső (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93–105.
- Szentgyörgyi Rudolf (2010), A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. PhD disszertáció, kézirat, Budapest. http://nyelvtortenet.elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbe1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf [2011. 11. 30.]
- Zelliger Erzsébet (2011²), A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonhalma. (1. kiadás: 2005.)

Slíz Mariann

**É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.):
Nyelvelmélet és diakrónia**

Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója,
Budapest–Piliscsaba. 2011. 246 oldal.

A kötet címe tökéletesen fedi a tartalmát: a nyelvelmélet és a diakrónia tudományterületének az összekapcsolása jelenik meg minden itt közölt tanulmányban. Mindez azért különösen figyelemre méltó, mert ez a fajta társítás egyáltalán nem tekinthető megszokottnak a magyar nyelvészeti hagyományban. Az e kötetben megjelent tanulmányok vagy klasszikus nyelvtörténeti kérdéseket dolgoznak fel modern nyelvészeti elméletek alkalmazásával (ilyen például Hegedűs Attilának a magyar igeragozás kialakulásáról írt cikke); vagy éppen ellenkezőleg: modern (többnyire generatív) nyelvészetben fontos kérdéseket tanulmányoznak a nyelv történeti aspektusát is bevonva az adott vizsgálatba (pl. Hegedűs Vera kötéselméleti kérdéseket feszegető tanulmánya az ómagyar kori *maga* névmás esetében). Amint azt az ebben a kötetben megjelent tanulmányok tökéletesen bizonyítják, a modern nyelvelméleteket a diakróniával összekapcsoló szemléletmód mindkét fél számára rendkívüli lehetőségeket nyújt: rengeteg olyan érdekes jelenség van a nyelvtörténetben, amely ma már nem, vagy nem ugyanúgy műkö-

dik, így érdekes kihívást jelenthet egy univerzalitásra törekvő elmélet számára; illetve a modern nyelvészet kérdésfeltevései olyan jelenségekre is ráirányíthatják a figyelmet, amelyekre korábban a nyelvtörténészek nem figyeltek fel.

A kötet az azonos címmel megrendezett konferencián elhangzott előadásokon alapul, melyet 2010. november 16–17. között tartottak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A tanulmányok hossza általában 10 és 20 oldal között ingadozik, és bár Cser András latin nazálisokkal foglalkozó írása mindössze 6 oldalnyi terjedelmű, ez mindössze annyit jelent, hogy a szerzőnek ennyi helyre volt szűksége gondolatai kifejezetten frappáns megfogalmazásához.

A kötet felépítését tekintve számomra nem volt mindig világos, hogy miért az adott sorrendben követik egymást a tanulmányok. Különösen igaz ez az aspektus kérdéseit feszegető két írásra (Geröcs Mátyás és Horváth Laura tollából), melyek egymástól kissé távol kerültek. Kiss Jenő cikke viszont, melyben a nyelvi változások mozgatórugóit keresi, kiváló bevezető, hiszen ennek az egész kötet hátterében megbújó jelenségnek a magyarázatát keresi. Hasonló elméleti kérdéseket feszeget Kálmán László, Rebrus Péter és Törkenczy Miklós fonológiai témájú tanulmánya is, így számomra logikusabb lett volna, ha ez a tanulmány Kiss Jenő után kap helyet, átvezetve az olvasót az elmélettől a konkrét jelenségek tárgyalása felé, hiszen az említett szerzők az analógia szerepét a nyelvi változásban már egy konkrét példán keresztül világítják meg (a semleges magánhangzók szerepének vizsgálatával a magyar előlségi harmóniában). Jó, hogy egymás mellé került viszont Tóth Ildikó és Nádasdi Péter tanulmánya, melyek egy-egy ma már nem produktív ige(név)i konstrukciót (*ballagtodban*, illetve *isten adta, magva szakadt*) tárgyalnak, amelyek elemzési szempontból igazán érdekes elméleti kérdéseket vetnek fel.

Szervező elvként az figyelhető meg, hogy a kötet elején azon tanulmányok kaptak helyet, melyek nem a magyar nyelvvel foglalkoznak: Cser András és Kiss Sándor egy-egy latin jelenséget vizsgál, Domokos György az északolasz dialektusokban kötelező alanyi névmás kialakulását tárgyalja, míg Eitler Tamás egy angol szórendi változást vesz górcső alá. Ezen cikkeket követik a magyar nyelvi jelenségeket tárgyaló írások. A két szakasz között kiváló átvezetést jelent Gugán Katalin írása, amelynek témája a tagadás és a tagadás szerinti egyeztetés története az ugor nyelvekben, hiszen a magyar legközelebbi nyelvrokonairól szólva már felmerülnek magyarral kapcsolatos kérdések is.

A kötet egyik feltétlenül kiemelendő vonása, hogy arányaiban kifejezetten sok mondattani tárgyú írást tartalmaz, bár természetesen a klasszikusabbnak számító hangtani, illetve morfológiai témájú írások is helyet kaptak benne. Mindez azért fontos, mert a mondattan az a nyelvi terület, amelyről a hagyományos nyelvtörténeti írásokban a legkevesebb szó esik.

Mondattani témát fejt ki É. Kiss Katalin, aki egy a generatív nyelvészetben kiemelkedően fontos területről, a szórendről ír, pontosabban arról, hogy „mi

válthatta ki az ősmagyar kor folyamán az ugor alapnyelvből örökölt igevégű mondat szerkezet [...] (topik)(kvantor)(fókusz)VX-ként való újraelemzését” (9. o.). Bácskai-Atkári Júlia a magyar hasonlító mellékmondatok élén lejátszódott szintaktikai változást tárgyalja, és szintén a mondattan a témája a korábban már említett Hegedűs Veronika által írt kötéselméleti tanulmánynak, valamint Gerőcs Mátyás, illetve Horvát Laura aspektussal foglalkozó írásának, akárcsak Eitler Tamás angol szórendi témájú cikkének. A korábban már szintén említett ige(név)i konstrukciókat tárgyaló két tanulmány (Tóth Ildikóé és Nádasi Péteré) is ehhez a területhez tartozik.

A kötet bevezetőjének áttekintését minden olvasó számára határozottan javaslom, mert ebben minden tanulmány lényege röviden és frappánsan össze van foglalva, így az érdeklődő olvasó könnyen kiválaszthatja, hogy mi az, ami leginkább érdekli. A különféle cikkekhez írt rövid összefoglalók mellett az egyik szerkesztő, É. Kiss Katalin néhány, az írásokat nagyobb összefüggésbe helyező mondata is figyelmet érdemel, melyek pontosan azt világítják meg, hogyan illik az adott cikk egy adott (generatív, nyelvtipológiai stb.) elméletbe, illetve magába a kötetbe.

A kötetben olyan írások is helyet kaptak, melyek nemcsak témájuk, de a kutatásban alkalmazott módszertanuk miatt is érdekesek. Így például Eitler Tamás tanulmányában szociológiai nézőpontból és komoly statisztikai elemzéseket bevetve tárgyalja az angol V2-es és V3-as szórendjének versenyét, míg Juhász Dezső a nyelvföldrajz irányából közelíti meg a nyíltabbá válás klasszikus kérdését romániai magyar területen.

A tanulmányok mindegyike a maga módján innovatív, hiszen a modern nyelvészet eszköztárát nyelvtörténeti jelenségek leírására használja, és ez egyáltalán nem tekinthető (még) szokványosnak; így méltán lehet érdekes mind a nyelvtörténészeknek, mind az elméleti nyelvészeknek.

Farkas Judit